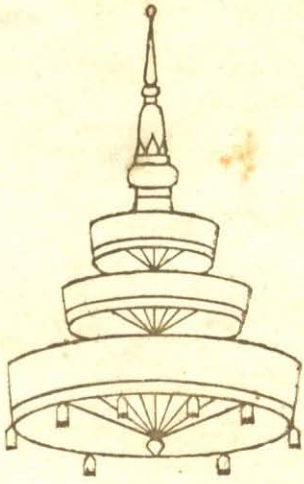

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย แปล

ภาค ๑

คณะสงฆ์

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

งานพระเพลิงพระศพ

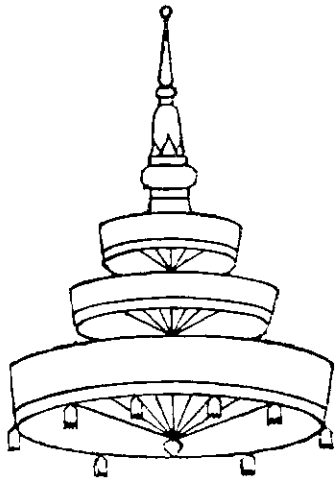
สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๙

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961116490

วันที่ 25 ก.ค. 37
เลขทะเบียน 0612.ก.1
เลขหมู่ ๒๐๑/
ร.๒๔๗๙.

ตามบัญชีห้องสมุดรัฐสภา

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย แปล

ภาค ๑

พลอากาศเอก หะริน หงสกุล
มอบให้ห้องสมุดรัฐสภา

คณะสงฆ์

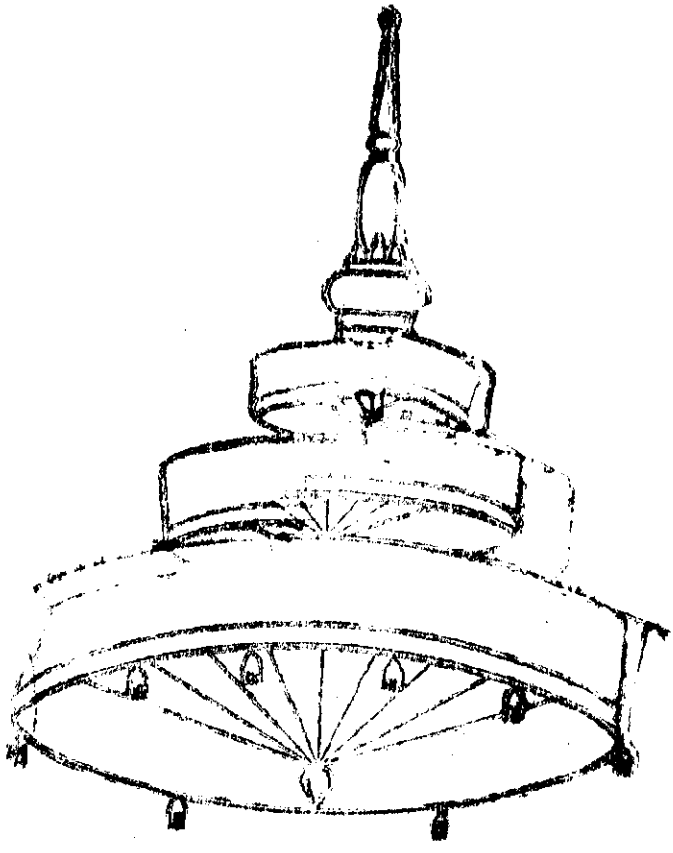
พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

งานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระสังฆราช สุกโขทัยมหาเถระ

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๙

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

ญาโณทยมหาเถระ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

คำปรารภ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ ในวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๙ ในงานพระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นงานหลวงเต็มตามกำหนดพระอิสริยยศอย่างสูง ตามพระราชประเพณีทุกประการ เป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้

บรรดาพระมหาเถรานุเถระ และคณะศิษยานุศิษย์ ได้พิจารณาเห็นเป็นโอกาสอันสมควรอย่างยิ่ง ที่จะได้ร่วมกันบำเพ็ญกุศลโดยเสด็จพระราชกุศลในครั้งนี้ นอกจากการบำเพ็ญกุศลส่วนอื่นแล้ว ได้จัดพิมพ์หนังสือ

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย—ปฐมภาค แปล และ

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์ แปล ตอนต้น

โดยเสด็จพระราชกุศลอีกส่วนหนึ่งด้วย สำหรับการจัดทำหนังสือได้มอบภาระให้พระเทพคุณาภรณ์ [เกี่ยว อุปเสโณ ป. ๙]

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ตั้งแต่กาลเบื้องต้นแห่งการสิ้นพระชนม์ของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช โดยลำดับมาครบถ้วนทุกประการ และได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ในสัตตมวาร ปัญญาสมวาร และสตมวาร ด้วยเดชพระบารมีของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และพระบารมีธรรม มีพระเมตตาเป็นต้น อันมีอยู่ในพระองค์สมเด็จพระสังฆราช ประกอบกับพระคุณธรรม และคุณธรรมของท่านผู้โดยเสด็จพระราชกุศลทุกท่าน จึงได้มีท่านผู้บำเพ็ญกุศลอุทิศถวายมิได้ขาดระยะเลย ตั้งแต่วันต้น จนถึงวันพระราชทานเพลิงพระศพ นับตั้งแต่คณะสงฆ์ คณะรัฐบาล [illegible] ทั้งนี้ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณ และเป็นพระคุณอย่างสูงแก่คณะศิษยานุศิษย์

สมบัติพิทยาลัยสมเด็จพระสังฆราช

ขออำนาจกุศลส่วนธรรมวิทยาทานนี้ จงอำนวยวิบากสมบัติส่วนพระบิตตานุโมทนามัย แด่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ ในสัมปรายภพ ทุกประการ.

พระธรรมเจดีย์

ในนามคณะสงฆ์ และคณะศิษยานุศิษย์

๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๙

พระโกศ พระศพสมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

ประดิษฐาน ณ ตำหนักวัดสระเกศ

คำชี้แจง

ในการแปลหนังสือสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ปฐมภาค ครั้งนี้ กระทำด้วยความเร่งรีบ เพราะจะต้องให้ทันงานพระเมรุ ความผิดพลาดต้องมีมากเป็นแน่แท้ บางตอนมีท่านที่มีความชำนาญทางบาลีให้ข้อคิดเห็น แต่พิมพ์เลยไปแล้วก็จำต้องปล่อยให้เลยไป ขอท่านผู้เป็นปราชญ์ได้โปรดพิจารณาแก้ไขเพื่อความถูกต้องด้วย ในการแปลได้อาศัยสำนวนที่ท่านผู้รู้ได้แปลไว้บ้างแล้ว เป็นเหตุให้การแปลสะดวกขึ้นอีกมาก จึงขอใช้คำว่า แปลรวบรวม ขอระลึกถึงพระคุณของท่านผู้เป็นเจ้าของสำนวนนั้น ๆ ไว้ในโอกาสนี้ด้วย

บุญกุศลที่จะพึงบังเกิดมี เพราะหนังสือเล่มนี้ ขออุทิศน้อมถวาย แด่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ องค์พระอุปัชฌาย์ทั้งสิ้นสุดลง ขอพระองค์ได้ทรงโปรดเมตตาอนุโมทนา ทรงรับส่วนกุศลนี้ด้วยเทอญ.

สมบัติของสมาคมวรรณสภา

พระเทพคุณาภรณ์ [เกี่ยว อุปเสโณ]

วัดสระเกศ

๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

พระประวัติ
สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

พระชาติกำเนิด

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช พระนามเดิมว่า อยู่ พระนามฉายาว่า ญาโณทโย ประสูติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยมหาราช รัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ที่เรือนแพหน้าวัดกัลยาณมิตร อำเภอบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี โยมบิดาชื่อ ตรุษ โยมมารดาชื่อ จันทน์

การศึกษาและการบรรพชาอุปสมบท

เมื่อทรงพระเยาว์ ทรงได้รับการศึกษาเบื้องต้นในสำนักบิดาผู้เป็นบุรพาจารย์ และต่อมาเมื่อมีพระชนมายุพอสมควร ได้มาอยู่ในสำนักของพระอาจารย์ช้าง วัดสระเกศ ได้รับการศึกษาวิชาหนังสือ วิชาเลข ลูกคิด และโหราศาสตร์ ได้ทรงเล่าเรียนสืบมาจนกระทั่งได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณร จึงได้ทรงเริ่มศึกษาภาษาบาลี ทรงศึกษามูลกัจจายน์ในสำนักของพระอาจารย์ช้าง ต่อมาได้ทรงศึกษาในสำนักของพระธรรมกิติ [เม่น] บ้าง ในสำนักเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต [แดง] บ้าง และในสำนักพระยาธรรมปรีชา [ทิม] บ้าง

เมื่อพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา ได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ในสำนักพระอาจารย์ช้าง วัดสระเกศ พระนคร ได้ทรงศึกษาสามเณรสิกขารวมทั้งพระธรรมและวินัยอันดีงามตลอดจนตำราโหราศาสตร์ทุกชนิด ปรากฏว่ามีพระปัญญาเฉลียวฉลาดแหลมมาก

พ.ศ. ๒๔๓๓ ครั้งยังทรงเป็นสามเณรอยู่ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นครั้งแรก ทรงได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๓๖ ครั้งยังทรงเป็นสามเณรอยู่เช่นกัน ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้อีก ๑ ประโยค ทรงได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค

สมบัติของสมเด็จพระสังฆราช

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๗ เมื่อมีพระชนมายุครบอุปสมบท ก็ทรงได้รับอุปสมบทที่วัดสระเกศ โดยมีเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต [แดง] วัดสุทัศน์ เป็นพระอุปัชฌายะ มีพระธรรมทานาจารย์ [จุ่น] วัดสระเกศ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และมีพระธรรมกิติ [เม่น] วัดสระเกศ เป็นพระอนุสาวนาจารย์

ต่อมาหลังจากที่ได้ทรงอุปสมบทแล้ว จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมอีก ทรงได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๔๓ ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมอีก ทรงเป็นเปรียญ ๖ ประโยค เมื่อทรงสอบได้เปรียญ ๖ ประโยคแล้ว ทรงคิดว่าจะหยุดสอบไม่เข้าแปลต่อไปอีก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงทราบ จึงทรงมีรับสั่งให้เข้าแปลประโยค ๗ ต่อ จึงต้องทรงรับสนองพระกระแสรับสั่งเข้าแปลต่อไป และก็ทรงแปลได้อีก ๑ ประโยคในปีนั้นเอง ทรงเป็นเปรียญ ๗ ประโยค เรื่องนี้ท่านเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เมื่อดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการในเวลานั้น เป็นผู้นำพระกระแสรับสั่งมาบอก

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวงได้อีก ๑ ประโยค ทรงเป็นเปรียญ ๘ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวง ได้ทรงเป็นเปรียญ ๙ ประโยค ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยค องค์แรกในรัชกาลที่ ๕ จึงทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้นำรถยนต์หลวงมาส่งจนถึงพระอารามที่อยู่เป็นพิเศษ และนับตั้งแต่นั้นมา ถ้าเปรียญรูปใดสอบได้ ๙ ประโยค ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้นำรถยนต์หลวงส่งเปรียญรูปนั้นจนถึงที่ เป็นธรรมเนียมมาจนถึงปัจจุบันนี้

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช นับตั้งแต่ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมมาตั้งแต่ประโยคต้น จนถึงประโยคสุดท้าย คือ ประโยค ๙ ไม่เคยแปลตกเลย

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมอบกายถวายชีวิตในพระพุทธศาสนามีอจลศรัทธาไม่หวั่นไหว และทรงสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร แม้เมื่อทรงดำรงสมณศักดิ์สูงแล้ว ก็ไม่ทรงมัวเมาในยศในอำนาจ ไม่ว่าในกาลไหน ๆ ทรงเป็นนักปราชญ์ชั้นนำ มีความรู้เชี่ยวชาญมิใช่

เฉพาะแต่เพียงภาษามคธเท่านั้น พระองค์ทรงเชี่ยวชาญในอันชรสมัยไพรัชพากย์อีกหลายภาษา เช่นภาษาสันสกฤต ภาษาละติน และภาษาอังกฤษเป็นต้น ทรงเป็นพระมหาเถระผู้รัตตัญญู ทรงมีพระเมตตาธรรมเป็นประจำ มีพระกรุณาต่อชนทั่วไป มีพระอัธยาศัยละมุนละไม เป็นบุคคลที่ใคร ๆ เข้าหาโดยง่าย ไม่ทรงถือพระองค์ ทรงปฏิบัติศาสนกิจและสังฆกรรมต่าง ๆ สม่ำเสมอมิได้ขาด ทรงเป็นผู้มีพระเมตตากรุณา สงเคราะห์พระภิกษุสามเณร และเพื่อนพรหมจรรย์โดยอเนกปริยาย ทรงเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา และส่งเสริมการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ทรงเป็นผู้เข้าถึงอรรถรสแห่งพระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาต่าง ๆ การที่พระองค์ท่านได้ทรงเป็นผู้ชำระอรรถกถาวิภังคปกรณ์ ชื่อสัมโมหวิโนทนี ย่อมนับว่าเป็นพยานให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านเป็นอย่างดี

หน้าที่การงาน

พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อทรงได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยคแล้ว ก็ทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการสนามหลวง สอบไล่พระปริยัติธรรม ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามตลอดมา

พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงเป็นพระคณาจารย์โท ฝ่ายคันถธุระ และทรงโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดสระเกศ

พ.ศ. ๒๔๕๘ เมื่อย้ายสนามหลวงแผนกบาลี ไปทำการสอบที่วัดเบญจมบพิตร เปลี่ยนระบบการสอบจากการแปลด้วยปากมาเป็นสอบข้อเขียน ก็ทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการตรวจประโยคด้วย

พ.ศ. ๒๔๖๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งตั้งให้ทรงเป็นแม่กองธรรมสนามหลวง จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๔ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงแต่งตั้งให้ทรงเป็นแม่กองธรรมสนามหลวง จังหวัดกาญจนบุรี

พ.ศ. ๒๔๖๕—๖๖ ทรงได้รับหน้าที่เป็นแม่กองธรรมสนามมณฑลภูเก็ต รวม ๒ ปี ติดต่อกัน

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าวัดราชบพิธ ทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะแขวงเหนือ จังหวัดธนบุรี

พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงได้รับหน้าที่เป็นแม่กองธรรมสนามมณฑลภูเก็ตอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๖๘ ทรงได้รับหน้าที่เป็นแม่กองธรรมสนามมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม ตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๔

พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงได้รับเลือกเป็นรองประธานสังฆสภา และต่อมาเมื่อประธานสังฆสภาว่างลง ก็ทรงได้รับเลือกเป็นประธานสังฆสภามาจนถึงคราวเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๕๐๕

วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ทรงดำรงตำแหน่งผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช และประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

วันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๕๐๖ ทรงได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช

สมณศักดิ์

วันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระปิฎกโกศล

วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้น "ราช" ที่ พระราชเวที

วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๖ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้น "เทพ" ที่ พระเทพเวที

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้น "ธรรม" ที่ พระธรรมเจดีย์

วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๙ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะตำแหน่งเจ้าคณะรอง ที่ พระธรรมวโรดม

ดังมีสำเนาประกาศว่า

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดให้ประกาศว่า โดย

ที่ทรงพระราชดำริว่า พระธรรมเจดีย์ มีปฏิภาณปรีชาศึกษาแตกฉานในพระปริยัติไตรปิฎกสัทธรรม สำเร็จภูมิเปรียญเอก ๙ ประโยค โปรดให้เป็นพระราชาคณะตำแหน่งพระปิฎกโกศลพระราชเวที พระเทพเวที และพระธรรมเจดีย์ เป็นลำดับมา ก็รักษาสังวรสมณวัตรและขนบธรรมเนียมประเพณีราชการเรียบร้อย สมควรแก่ตำแหน่งมาด้วยดี มีอุตสาหวิริยะประกอบศาสนกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์ อาทิ เป็นผู้แรกเริ่มจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม และทำการอบรมสั่งสอนด้วยตนเองมาก่อนในสำนักเรียนวัดสระเกศให้จำเริญรุ่งเรือง และได้ส่งเสริมอุดหนุนตลอดมา ปรากฏมีศิษยานุศิษย์ พระภิกษุสามเณรสำเร็จภูมิเปรียญประโยคต่าง ๆ และนักธรรมชั้นเอกภูมิ มัชฌิมภูมิ และเถรภูมิเป็นอันมาก กระทั่งแพร่หลายไปในจังหวัดต่าง ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดยกย่องเกียรติยศให้เป็นพระคณาจารย์โททางคันถธุระแต่รุ่นแรก ได้เป็นกรรมการสนามหลวงเป็นแม่กองธรรมนามหลวงมณฑลนครราชสีมา มณฑลภูเก็ต และจังหวัดกาญจนบุรี ในการบริหารได้เป็นเจ้าคณะแขวงเหนือจังหวัดธนบุรี เป็นสมาชิกสังฆสภา และได้รับแต่งตั้งเป็นรองประธานสังฆสภา ได้ปฏิบัติการให้เป็นไปเรียบร้อยด้วยดีทุกประการ ได้ทำการปฏิสังขรณ์ทั่วไปในพระอารามและพระอุโบสถทั้งหลัง กับบำรุงรักษาปฏิสังขรณ์บรมบรรพตปูชนียสถานให้สถิตสถาวรด้วยดี นอกจากนี้ยังเป็นผู้รอบรู้ในอักษรสมัย ทั้งสกสมัยและปรสมัยเป็นอันดี เล่าเรียนชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์เอาใจใส่ในการแสดงธรรมเทศนาโอวาทานุสาสนีย แก่พุทธบริษัททั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตบัดนี้ พระธรรมเจดีย์ก็เจริญด้วยพรรษายุกาลวัยวุฒิรัตตัญญูภาวะคุณสมบูรณ์บริสุทธิ์ด้วยพรหมจริยวัตร์ศีลสมาจาร เป็นที่เคารพสักการของพุทธมามกชน สมควรยกย่องให้ดำรงสมณฐานานุศักดิ์สูงขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สถาปนาพระธรรมเจดีย์ เป็นที่รองสมเด็จพระราชาคณะมีราชทินนามตามจารึกในหิรัญยบัฏว่า พระธรรมวโรดม บรมญาณอดุลย์ สุนทรนายกตรีปิฎกคุณาลังการภูสิต สุทธิกิจสาทร มหาคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดสระเกศราชวรมหาวิหารพระอารามหลวง มีฐานานุศักดิ์ ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๔ รูปคือ พระครูปลัดสุวัฒนสุตคุณ วิบุลธรรมคณิศร ธุราทรมหาคณานุนายก ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูสัพทวิมล พระครูคู่สวด ๑ พระครูมงคลวิลาส พระครูคู่สวด ๑ พระครู

สังฆรักขิต ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ขออาราธนาพระคุณทั้งปวงผู้ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ สมณฐานันดรเพิ่มอิสริยศในครั้งนี้ จงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์ภิกษุสามเณรในคณะและในพระอาราม ตามสมควรแก่กำลังและอิสริยศที่พระราชทานนี้ และขอจงเจริญ อายุ วรรณะ สุข พละ ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา เทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๑๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๘ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช

นายกรัฐมนตรี

ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดังมีสำเนาตามประกาศกำกับสุพรรณบัฏดังนี้—

[พระปรมาภิไธย] ภูมิพลอดุลยเดช ป.ร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร์ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า พระธรรมวโรดม เป็นพระเถระผู้เจริญด้วยวิริยาธิคุณ วิบุลปฏิภาณญาณปรีชา ได้ศึกษาแตกฉานในพระปริยัติไตรปิฎกสัทธรรม รอบรู้อักขรสมัยทั้งสกพากย์ และไพรัชพากย์เป็นอย่างดีและชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์ ดำรงสถาพรอยู่ในสมณคุณเนกขัมมปฏิบัติสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร- รัตตัญญูมหาเถรธรรมตลอดมาช้านาน ได้ประกอบกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์ไพศาล แก่พุทธจักรและอาณาจักร ดังปรากฏความในประกาศ สถาปนาเป็นที่รองสมเด็จพระราชาคณะ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ นั้นแล้ว

ครั้นต่อมา พระธรรมวโรดม ยิ่งเจริญด้วยอุตสาหวิริยาธิคุณ สามารถเอาภาระธุระพระพุทธศาสนาเป็นพาหุลกิจนิตยสมาทาน มิได้ท้อถอย ในการปกครองพระอารามก็เอาภาระบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุทั่ว ๆ ไป ให้กลับมีสภาพมั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยเฉพาะพระบรมบรรพต ปูชนียสถานก็ได้จัดการบูรณะเป็นการใหญ่ อันจักหวังได้ว่าปูชนียสถานแห่งนี้จักเป็นศรีสง่าแก่พระนครได้แห่งหนึ่ง ในหน้าที่การบริหารทางคณะสงฆ์ ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นประธานสังฆสภา ได้ปฏิบัติการในหน้าที่ให้สำเร็จเรียบร้อยเป็นผลดีตลอดมา บัดนี้ พระธรรมวโรดม ก็เจริญยิ่งด้วยพรรษายุกาลรัตตัญญูมหาสถาวีรธรรม มั่นคงในพระพุทธศาสนาเป็นอจลพรหมจริยาภิรัต สงเคราะห์พุทธบริษัทปกครองพระสงฆ์ ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ติดต่อกันมาถึง ๔๕ พรรษา ได้เป็นครูและอุปัชฌายาจารย์แก่มหาชนเป็นอันมาก อุตส่าห์สั่งสอนอบรมพระภิกษุสามเณร และคฤหัสถ์ศาสนิกบริษัทให้เจริญในธรรมปฏิปทา มีศิษยานุศิษย์ไพศาล เป็นที่เคารพนับถือสักการบูชาแห่งพุทธมามกชนทั่วไป สมควรจะสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะได้

จึงมีพระราชโองการโปรดให้สถาปนา พระธรรมวโรดมขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีพระราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ญาณอดุล สุนทรนายก ตรีปิฎกวิทยาคุณ วิบูลคัมภีรญาณสุนทร มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญญวาสี สถิต ณ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวงมีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูบัลลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ ญาณธาดา มหาสังฆานุนายก ปิฎกธรรมรักขิต ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูเมธังกร พระครูคู่สวด ๑ พระครูวรวงศ์ พระครูคู่สวด ๑ พระครูธรรมรัต ๑ พระครูธรรมรุจิ ๑ พระครูสังฆวิจารณ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ขออาราธนาพระคุณจงรับภาระ พระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสามเณร โดยสมควรแก่กำลัง และอิสริยยศ ซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญ อายุ วรรณะ สุข พละ ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์จิรัฏฐิติ วิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธศาสนาเทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๖ เป็นปีที่ ๘ ในรัชกาล

ปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ป. พิบูลสงคราม

นายกรัฐมนตรี

ต่อมาเมื่อมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๕๐๕ ขึ้น โดยคำแนะนำและยินยอมของสภาร่างรัฐธรรมนูญ ในฐานะรัฐสภา และรัฐบาลได้รับสนองพระบรมราชโองการให้ประกาศพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ฉบับนี้ให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นต้นมา ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช และดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ตามผลแห่งพระราชบัญญัติฉบับนั้น ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงใช้ความรู้ความสามารถปฏิบัติหน้าที่โดยความเรียบร้อยดีตลอดมา

ครั้นถึงวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา ให้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเนื่องในพระราชพิธีฉัตรมงคล ดังมีสำเนาประกาศสถาปนา ดังนี้

[พระปรมาภิไธย]ภูมิพลอดุลยเดช ป.ร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดีจักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้ว่างลง เป็นการสมควรที่จะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพื่อจักได้บริหารการพระศาสนาให้สมบูรณ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ และตามระเบียบราชประเพณีสืบไป อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระสงฆ์ซึ่งดำรงในสมณคุณใหญ่ยิ่งมีอยู่ สมควรจะสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างในคราวนี้ด้วย

จึงทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นมหาเถระเจริญในสมณคุณ

เนกขัมมปฏิบัติ สมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตรรัตตัญญูมหาเถรกรณธรรม มีปฏิภาณปรีชา ได้ศึกษาแตกฉานในพระไตรปิฎกสัทธรรม รอบรู้อักขรสมัยทั้งสกสมัยและไพรัชชพากย์เป็นอย่างดี ทั้งชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์ ดำรงสถาพรอยู่ในสมณพรหมจรรย์ตลอดมาเป็นเวลาช้านานถึง ๖๙ พรรษา ได้ประกอบกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่พุทธจักรและอาณาจักรอย่างไพศาล ดังความพิสดารปรากฏในประกาศสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๖ นั้นแล้ว

ครั้นต่อมาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก็เจริญด้วยอุตสาหวิริยาธิคุณ สามารถเอาภาระธุระทางพระพุทธศาสนาเป็นพาหุลกิจนิตยสมาทานมิได้ท้อถอย ในการปกครองอารามก็ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระบรมบรรพต สำเร็จเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก นอกจากนั้นยังได้สร้างตึกและโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่อีกหลังหนึ่ง นับว่าเป็นประโยชน์แก่การพระศาสนา ดังเป็นที่ปรากฏอยู่แล้ว

บัดนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ก็เจริญยิ่งด้วยพรรษายุกาล รัตตัญญูมหาสถาวีรธรรมมั่นคงในพระพุทธศาสนา เป็นอจลพรหมจริยาภิรัต สงเคราะห์พุทธบริษัท ปกครองสงฆ์ ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ติดต่อกันมาช้านานถึง ๕๕ พรรษา ได้เป็นครูและอุปัชฌายาจารย์แก่มหาชนเป็นอันมาก มีศิษยานุศิษย์แพร่หลายไพศาล เป็นที่เคารพสักการแห่งพุทธมามกชนทั่วไป ประกอบด้วยขณะนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชอยู่แล้ว จึงสมควรจะสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑล เพื่อเป็นศรีศุภมงคลแด่พระบวรพุทธศาสนาสืบไป

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สถาปนาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ขึ้นเป็น สมเด็จพระสังฆราชมีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สุขุมวิธานธำรงสกลมหาสงฆปริณายก ตรีปิฎกโกศล วิมลคัมภีรญาณ ญาโณทยาภิธานสังฆวิสุต พุทธบริษัทคารวสถาน ธรรมปฏิภาณญาณสุนทร ๒วรธรรมบพิตร สมเด็จพระสังฆราช เสด็จสถิต ณ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวงเป็นประธานในสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร

ขออาราธนาให้ทรงรับธุระพระพุทธศาสนาเป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในสงฆมณฑลทั่วไป โดยสมควรแก่พระอิสริยยศซึ่งพระราชทานนี้ จงทรงเจริญพระชนมายุ วรรณะ สุข พละ ปฏิภาณคุณสารสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนาเทอญ

ให้ทรงมีพระราชาคณะและพระครูฐานานุกรมประดับพระอิสริยศ ๑๕ รูป คือ พระมหาคณานุศิษฏ์ สังฆอิสริยาลงกรณ์ สุนทรธรรมสารก พุทธปาพจนดิลกมหาเถรกิจจการี คณาธิบดีศรีรัตนคมภาจารย์ พระราชาคณะปลัดขวา ๑ พระจุลคณานุศาสน์ วิจารโณภาสภาคยคุณ สุนทรศาสนกิจบรรหาร มหาเถราธิการธุรการี สมุหบดีศรีธรรมภาณกาจารย์ พระราชาคณะปลัดซ้าย ๑ พะครูธรรมกถาสุนทร ๑ พระครูวินัยกรณ์โสภน ๑ พระครูพรหมวิหารพระครูพระปริตร ๑ พระครูญาณวิสุทธิ พระครูพระปริตร ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพิมลสรภาณ พระครูคู่สวด ๑ พระครูพิศาลสรคุณ พระครูคู่สวด ๑ พระครูพิบูลบรรณวัตร์ ๑ พระครูพิพัฒน์บรรณกิจ ๑ พระครูสังฆบริหาร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขอให้พระคุณผู้ได้รับตำแหน่งทั้งปวงนี้ มีความสุขสิริสวัสดิ์สถาพรในพระบวรพุทธศาสนาเทอญ ฯ

ประกาศ ณ วันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๖ เป็นปีที่ ๑๘ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ส. ธนะรัชต์

นายกรัฐมนตรี

การปกครอง

พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อคราวที่ทรงดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพเวที ได้รับพระบรมราชโองการโปรดให้รับตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดสระเกศ และเมื่อได้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสแล้ว ก็ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ ให้บรรพชาอุปสมบทกุลบุตรตลอดมา พร้อมทั้งได้ทรงทำหน้าที่

ให้การศึกษาอบรมแก่ภิกษุ สามเณร และศิษย์ในวัด ให้ได้รับการศึกษาด้วยดีตลอดมา

การศึกษา

ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าสำนักเรียนวัดสระเกศ พระองค์ได้ทรงอุปถัมภ์ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งแผนกบาลีและนักธรรมให้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป มีภิกษุสามเณรทั้งในวัดและต่างวัดได้มาอาศัยศึกษาเล่าเรียน จนปรากฏว่ามีนักเรียนสอบไล่ได้นักธรรมและบาลีเป็นจำนวนมากเพิ่มขึ้นทุกปี

สำหรับพระภิกษุที่เป็นเปรียญและนักธรรมในสำนักวัดสระเกศ ที่ได้ออกไปเผยแผ่การศึกษาในต่างจังหวัด จนปรากฏว่าได้รับหน้าที่และดำรงสมณศักดิ์ก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก

นอกจากนั้น ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ยังทรงดำรงตำแหน่งเป็นองค์อุปถัมภ์กิตติมศักดิ์ ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์มาตั้งแต่เริ่มเปิดการศึกษาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๐ ตลอดมา

การปฏิสังขรณ์

เมื่อทรงได้รับพระกรุณาโปรดให้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสแล้ว ก็ได้ทรงเริ่มบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถทั่วทั้งหลัง ได้ต่อหน้าชานพระวิหารให้กว้างใหญ่ขึ้น ซึ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ที่เข้าไปนมัสการพระอัฏฐารส ในพระวิหารเป็นอย่างมาก ได้ทรงปฏิสังขรณ์เสนาสนะและถนนในวัดให้มีสภาพดีขึ้นกว่าเก่ามาก ได้ทรงทำการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์บรมบรรพต จนสำเร็จเรียบร้อย ได้ทรงสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม และหอสมุดของวัดขึ้น และได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระระเบียงรอบพระอุโบสถ และเปลี่ยนกระเบื้องเป็นกระเบื้องเคลือบทั้งหมด และได้เทคอนกรีตบริเวณรอบนอกพระอุโบสถทั้งหมด ค่าใช้จ่ายในการบูรณะปฏิสังขรณ์และก่อสร้างทั้งหมดประมาณ ๑๑,๖๘๐,๐๐๐ บาท [สิบเอ็ดล้านหกแสนแปดหมื่นบาท] ทั้งนี้เฉพาะตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๓ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ นับว่าพระองค์ได้ทรงสร้างถาวรวัตถุไว้เป็นอย่างมาก และพระองค์ได้ทรงกำหนดการบูรณะปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งอารามไว้ ซึ่งจะให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ทั้ง

ทรงกำหนดการประดับบรมบรรพตเป็นสีทองไว้ด้วย ก่อนวันที่พระองค์จะสิ้นพระชนม์เพียงวันเดียว พระองค์ได้ทรงเลือกกระเบื้องที่จะประดับพระบรมบรรพตไว้ เวลานี้กระเบื้องที่ทรงเลือกไว้ยังคงอยู่ใกล้ที่บรรทม แต่พระองค์ก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน หากทรงพระชนม์อยู่อีกเพียง ๓ ปี วัดสระเกศคงได้สมกับนามว่า อาราม ตามที่พระองค์ทรงประสงค์ไว้ แม้พระองค์จะไม่ได้ทรงทำให้สำเร็จทุกอย่างก่อนสิ้นพระชนม์ แต่ผลงานของพระองค์ก็นับว่าเหลือล้น ถึงอย่างนั้น ผู้ปรารถนาดีต่อวัดสระเกศ ก็ยังบ่นว่า เมื่อไร สมเด็จฯ จะบูรณะวัดให้หมดทั้งวัดเสียที ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไม่ทรงคำนึงอะไรทั้งนั้น แต่พระองค์ทรงทำทุกอย่าง เพื่อความเจริญแก่วัด ชาติ และพระศาสนา

การเผยแพร่พระศาสนา

ในด้านการเผยแพร่พระศาสนา พระองค์ทรงสนพระทัยเป็นอย่างมาก และทรงกระทำตามกาลด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงสนับสนุนพระภิกษุผู้สามารถที่จะทำการเผยแพร่พระศาสนา ทั้งในและนอกประเทศ ทรงยกย่องพระภิกษุผู้ทำหน้าที่ในการเผยแพร่ ทรงสนับสนุนองค์การ สมาคม ที่ทำงานพระศาสนาด้านนี้

เมื่อพระองค์ทรงได้รับสถาปนาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก แล้ว พระองค์ทรงบริหารการคณะสงฆ์ โดยมิทรงคำนึงถึงความชราภาพ ทรงทำทุกอย่างเพื่อความสงบสุขของสังฆมณฑล พระองค์รับสั่งเสมอว่า สังฆราช ไม่ใช่ สังฆราชี

ในด้านการติดต่อกับชาวต่างประเทศ พระองค์ทรงปฏิสันถารต้อนรับผู้มาถึงพอเหมาะพอดี เป็นที่สบายใจแก่อาคันตุกะนั้น ๆ แม้บางครั้งผู้เข้าเฝ้าเป็นคนต่างศาสนา พระองค์ก็ทรงสามารถปฏิสันถารให้เหมาะแก่ผู้นั้น ซึ่งเรื่องนี้ มีผู้หนักใจกันมาก เพราะพระองค์ทรงชราเกรงว่า จะทรงปฏิสันถารขาดตกบกพร่อง แต่กลับตรงกันข้าม และปรากฏชัดแล้ว

สิ้นพระชนม์

โดยปกติท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช มีพระพลานามัยดีตลอดมา แต่เพราะทรงชรา พระองค์จึงทรงประชวรด้วยพระโรคหทัย และได้ทรงเข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๑๐ กุมภาพันธุ์ ๒๕๐๙ เพียง ๔ วันเท่านั้น พระองค์ก็เสด็จ

กลับมาประทับที่วัด พระอาการดีขึ้นโดยลำดับจนปลอดภัย จนถึงวันที่ ๗ พฤษภาคม ๒๕๐๘ ได้เกิดพระโลหิตอุดตันในสมอง คณะนายแพทย์ได้นำพระองค์ไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลอีก แต่ครั้งนี้พระอาการหนักมาก คณะนายแพทย์พยายามถวายการรักษาพยาบาลทุกวิถีทาง พระอาการก็ไม่ดีขึ้น

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทราบ ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมถึง ๒ วาระ และในวาระหลัง สมเด็จเจ้าฟ้าชายได้โดยเสด็จด้วย ได้มีพระกระแสรับสั่งให้คณะนายแพทย์เอาใจใส่ให้มาก

คณะองคมนตรีก็ได้เสด็จเยี่ยมและไปเยี่ยมหลายวาระ ตลอดถึงคณะรัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชน ได้ไปเยี่ยมและคอยสดับข่าวกันทุกระยะด้วยความห่วงใย

ฯ พณ ฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ได้ไปเยี่ยมหลายวาระเช่นกัน และได้สนใจอยู่ตลอดเวลา สั่งให้คณะนายแพทย์ถวายการรักษาให้ดีที่สุด

แต่เพราะท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังราชทรงชรามากแล้ว สุดที่คณะนายแพทย์จะถวายการพยาบาล พระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๐๘ เวลา ๐๒.๒๐ น. ซึ่งหากนับโดยสุริยคติในปัจจุบัน ตรงกับวันเพ็ญกลางเดือน ๖ สิริพระชนมายุได้ ๙๐ พรรษา ๕ เดือน ๑๔ วัน

ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๕ และมีพระชนมายุมากที่สุดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การพระศพ

เมื่อท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้จัดการพระศพและการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบตามพระเกียรติยศทุกประการ ฝ่ายคณะสงฆ์และคณะรัฐบาล ได้ช่วยจัดการพระศพทุกประการ โดยเฉพาะ ฯ พณ ฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ได้กรุณาไปตรวจดูการจัดสถานที่ประดิษฐานพระศพด้วยตนเอง

เมื่อครบสัตตมวาร ครบปัญญาสมวาร และครบสตมวาร สมเด็จบรมบพิตรพระราช

สมภารเจ้าพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถได้เสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้ง ๓ วาระ

ตั้งแต่วันสิ้นพระชนม์จนกระทั่งวันออกพระเมรุ คณะสงฆ์ คณะรัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ได้โดยเสด็จพระราชกุศล บำเพ็ญกุศลอุทิศถวายมิได้ขาดเลยเป็นระยะเวลา ๑๙๐ วัน

การพระเมรุ

ในการออกพระเมรุ ได้ทรงกรุณาโปรดให้กำหนด วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๙ เป็นวันพระราชทานเพลิง ทรงโปรดพระราชทานพระเกียรติยศแก่พระศพ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบทุกประการ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูงสุด.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ

เสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน

สารบาญ

เรื่อง	หน้า
อารัมภกถา	๑
ว่าด้วยปฐมมหาสังคีติ	๒
สังคายนาพระสูตร	๑๒
พระพุทธพจน์มีอย่างเดียว	๑๓
พระพุทธพจน์มี ๒ อย่าง	๑๔
พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง	๑๔
ความหมายของคำว่าพระวินัย ๓ อย่าง	๑๖
ความหมายของคำว่าพระสูตร ๖ อย่าง	๑๖
ความหมายของคำว่าพระอภิธรรม ๕ อย่าง	๑๗
ความหมายของคำว่าปิฎก ๒ นัย	๑๘
ประเภทแห่งปริยัติ ๓ อย่าง	๒๒
ประเภทแห่งสมบัติ ๓ อย่าง	๒๓
ประเภทแห่งวิบัติ ๓ อย่าง	๒๔
พระพุทธพจน์ ๕ อย่างโดยนิกาย	๒๕
ความหมายของคำว่านิกาย	๒๕
พระพุทธพจน์มี ๙ อย่าง	๒๖
พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ อย่าง	๒๘
วรรณนาทุติยสังคีติ	๓๑
วรรณนาตติยสังคีติ	๓๖
ติสสะบวชเป็นสามเณร	๓๘
สามเณรเรียนธรรม	๓๙

เรื่อง	หน้า
อานุภาพพระเจ้าอโศก	๔๐
ประวัตินิโครธสามเณร	๔๓
ศาสนทายาท	๔๗
พระโอรสพระธิดาทรงผนวช	๔๘
พระโมคคลีบุตรติสสเถระปลีกตน	๕๐
พระราชาตรัสถามปัญหา	๕๒
พระโมคคลีบุตรติสสเถระคิดช่วยพระศาสนา	๕๔
พระเถระแสดงฤทธิ์	๕๕
พระเถระแก้ความข้องพระทัยพระราชา	๕๖
พระราชาทรงสอบความเห็นพระภิกษุ	๕๗
พระโมคคลีบุตรติสสเถระแสดงกถาวัตถุ	๕๘
พระเถระในลังกาทวีป	๕๙
พระเถระส่งพระไปต่างประเทศ	๖๑
พระอรหันต์มาสู่สุวรรณภูมิ	๖๕
การประดิษฐานพระศาสนาในลังกาทวีป	๖๖
พระมหินทเถระพบพระมารดาก่อนไปลังกา	๖๗
ท้าวสักกะบอกพระมหินทเถระ	๖๘
ลำดับกษัตริย์ครองราชย์	๖๙
พระมหินทเถระพบพระเจ้าลังกา	๗๐
พระเจ้าลังกาทรงสนทนากับพระมหินทเถระ	๗๓
พระราชาทรงส่งรถไปรับ	๗๖
พระเถระฉันและแสดงธรรม	๗๗
ทรงอนุญาตอาราม	๗๘

เรื่อง	หน้า
อำมาตย์บวช ๕๕ คน	๗๙
พระเจ้าลังกาสร้างพระสถูป	๘๐
พระเจ้าอโศกถวายพระธาตุพระเจ้าลังกา	๘๑
ท้าวสักกะถวายพระรากขวัญ	๘๒
บริโภคเจดีย์ในลังกาทวีป	๘๓
พระราชาทรงก่อพระสถูป	๘๕
พระธาตุแสดงอภินิหาร	๘๕
พระพุทธเจ้าเสด็จลังกา ๓ ครั้ง	๘๖
นิมนต์พระสังฆมิตตาเถรีมาจากลังกาทวีป	๘๗
พุทธมหาอธิษฐาน ๕ ข้อ	๘๙
พระสังฆมิตตาเถรีอันเชิญต้นมหาโพธิไปลังกา	๙๒
พระราชาเสด็จต้อนรับต้นมหาโพธิ	๙๓
พิธีปลูกต้นมหาโพธิ	๙๓
พระเวฬุกับพระอริฏฐะผนวช	๙๕
อานิสงส์การเรียนพระวินัย	๙๘
วรรณนาเวรัญชกัณฑ์	๑๐๐
อธิบายคำว่า สมเยน	๑๐๑
สมัยศัพท์ในพระไตรปิฎก	๑๐๒
อธิบายคำว่า อรหำ	๑๐๘
อธิบายคำว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ	๑๑๒
อธิบายคำว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน	๑๑๓
อธิบายคำว่า สุคโต	๑๑๔
อธิบายคำว่า โลกวิทู	๑๑๕

เรื่อง	หน้า
อธิบายคำว่า อนุตฺตโร	๑๑๘
อธิบายคำว่า ปุริสทมฺมสารถ	๑๑๙
อธิบายคำว่า สตฺถา	๑๒๐
อธิบายคำว่า พุทฺโธ	๑๒๑
อธิบายคำว่า ภควา	๑๒๑
พระเกียรติคุณ	๑๒๕
วิธีนั่ง	๑๓๑
พระพุทธเจ้าประเสริฐสุดในโลก	๑๓๒
เวรัญชพราหมณ์กล่าวตู่พระพุทธเจ้า	๑๓๓
ทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยแม่ไก่ตกฟอง	๑๔๐
ปฏิปทาเบื้องต้น	๑๔๔
อธิบายปฐมฌาน	๑๔๖
องค์ประกอบของปฐมฌาน	๑๔๙
อธิบายทุติยฌาน	๑๕๓
อธิบายตติยฌาน	๑๕๗
อธิบายจตุตถฌาน	๑๖๑
ฌาน ๔ มีผลต่างกัน	๑๖๕
อธิบายสมาธิจิต	๑๖๖
อธิบายปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๑๖๘
อธิบายกัล์ป	๑๖๙
อธิบายทิพพจักษุ เบื้นต้น	๑๗๓
วิธีขอขมา	๑๗๗
อธิบายอบาย ทุคติ วินิบาต นรก	๑๗๘

เรื่อง	หน้า
อธิบายอาสวักขยญาณ	๑๗๙
ความแตกต่างของญาณ ๓	๑๘๑
เวรัญชพราหมณ์ถึงพระรัตนตรัย	๑๘๔
ความหมายของ อัคคศัพท์	๑๘๖
เมืองเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัย	๑๘๘
พ่อค้าม้าถวายข้าวแดง	๑๙๐
พวกภิกษุนำข้าวแดงไปตำฉันเอง	๑๙๑
ในปฐมโพธิกาล ๒๐ ปีไม่มีพุทธอุบัติฐาก	๑๙๒
สิ่งที่มารดลใจไม่ได้	๑๙๓
กถาว่าด้วยพระโมคคัลลานะบันลือสีหนาท	๑๙๗
ท่านพระสารีบุตรวิตกถึงพระศาสนา	๑๙๙
เหตุที่พระศาสนาตั้งอยู่ไม่ได้นาน	๒๐๐
โอวาทปาฏิโมกข์	๒๐๒
เหตุที่พระศาสนาตั้งอยู่ได้นาน	๒๐๖
การบัญญัติสิกขาบทเบื้นพุทธวิสัย	๒๐๗
อาจิณณวัตร ๒ ประการ	๒๑๓
เสด็จบ้านเวรัญชพราหมณ์	๒๑๕
พรรณนาปฐมปาราชิก	
เรื่องพระสุทิน	๒๒๐
เหตุแห่งการตั้งครรภ์ของหญิง ๘ อย่าง	๒๓๕
คำไวพจน์ของพระนิพพาน ๙ บท	๒๓๙
เรื่องปฐมบัญญัติ	๒๔๐
อนุบัญญัติ ๑ เรื่องนางลิง	๒๕๑

เรื่อง	หน้า
อนุบัญญัติ ๒ เรื่องภิกษุวัชชีบุตร	๒๕๓
วินัย ๕ ประเภท	๒๕๖
ลักษณะของพระวินัยธร	๒๖๐
วิธีระงับอธิกรณ์	๒๖๒
พรรณนาวิภังค์แห่งสิกขาบท	๒๖๕
จำนวนเอหิภิกษุ	๒๖๘
อุปสมบท ๘ อย่าง	๒๖๙
อธิบายสิกขา	๒๗๒
อธิบายสาชีพ	๒๗๔
อธิบายเรื่องสิกขาไม่เป็นอันบอกคืน	๒๗๖
อธิบายเรื่องสิกขาเป็นอันบอกคืน	๒๗๙
สิกขาบทวิภังค์	๒๙๔
อธิบายข้อเบ็ดเตล็ด	๓๑๑
วินีตวัตถุ	๓๑๓
สังวรรณนาพระวินัยน่าเลื่อมใส	๓๒๕
พรรณนาทุติยปาราชิก	
เรื่องพระธนิยกุมภการบุตร	๓๒๖
พรรณนาสิกขาบทวิภังค์	๓๔๐
อธิบายอทินนาทาน	๓๔๓
ทุกกฏ ๘ อย่าง	๓๕๕
วินิจฉัยพ้นจากบาลี	๓๙๖
อาการแห่งอวหาร	๔๑๘

เรื่อง	หน้า
พรรณนาตติยปาราชิก	
กถาว่าด้วยอานาปานัสสติสมาธิ	๔๕๔
ปฐมบัญญัติ	๔๘๙
อนุบัญญัติ	๔๘๙
อธิบายกายมนุษย์	๔๙๑
อธิบายกลลรูป	๔๙๒
อธิบายปาณาติบาต	๔๙๔
พรรณนาคุณแห่งความตาย	๔๙๗
พรรณนาจตุตถปาราชิก	
เรื่องภิกษุพวกฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา	๕๓๕
มหาโจร ๕ จำพวก	๕๓๗
ปฐมบัญญัติ	๕๔๔
อนุบัญญัติ	๕๔๔
พรรณนาวิภังค์แห่งสิกขาบท	๕๔๖
พรรณนาบทภาชนีย์	๕๕๑
กถาว่าด้วยสุทธิกวาร	๕๕๖
กถาว่าด้วยวัตถุกามวาร	๕๕๙
ปัจจยปฏิสังยุตตวาร	๕๖๐
พรรณนาวินีตวัตถุ	๕๖๑
เรื่องภิกษุอยู่ป่า	๕๖๑
เรื่องภิกษุเที่ยวบิณฑบาต	๕๖๒
เรื่องภิกษุอ้างเพื่อนร่วมพระอุปัชฌายะเป็นต้น	๕๖๒
เรื่องพระโสภิตะ	๕๗๓
บทสรุปปาราชิก	๕๗๔

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย

ภาค ๑

วรรณนามหาวิภังค์

อารัมภกถา

พระผู้เป็นนาถะพระองค์ใด ทรงทำกิจอันบุคคลทำได้ยากยิ่ง ทรงถึงความลำบาก [ฟื้นฝ่าอุปสรรค] เพื่อเกื้อกูลแก่โลกตลอดกาลอันพึงประมาณไม่ได้ แม้ด้วยโกฏิแห่งกัป ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการพระผู้เป็นนาถะพระองค์นั้น ผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา.

โลกคือหมู่สัตว์ เมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้พระธรรมอันประเสริฐใด อันพระสัมมาพุทธเจ้าทรงเสพแล้ว ย่อมไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการพระธรรมอันประเสริฐนั้น ซึ่งมีปรกติกำจัดข่ายคือกิเลสมีอวิชชาเป็นต้น.

พระอริยสงฆ์ใดประกอบแล้วด้วยคุณทั้งหลายมี ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ และวิมุตติญาณ เป็นเดิม เป็นเขตของเหล่าชนผู้มีความต้องการด้วยกุศล ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการพระอริยสงฆ์นั้นด้วยเศียรเกล้า.

ข้าพเจ้าเมื่อถวายนมัสการพระรัตนตรัยอันควรนมัสการอย่างแท้จริงดังพรรณนามาฉะนี้ ได้แล้วซึ่งห้วงแห่งบุญอันไพบูลย์ใด จักเป็นผู้มีอันตรายอันอานุภาพแห่งห้วงบุญนั้นขจัดแล้ว อาศัยอานุภาพแห่งบูรพาจารย์จักพรรณนาพระวินัย ซึ่งเมื่อตั้งอยู่แล้วสาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ไม่ทรงตั้งอยู่ [ในที่สุดสองอย่าง] ทรงตั้งอยู่ด้วยดีแล้ว [ในมัชฌิมาปฏิปทา] ย่อมเป็นสาสนาตั้งมั่น กระทำมิให้เป็นวินัยอันเจือปน.

แท้จริง พระวินัยนี้อันบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ผู้มีอาสวะเป็นมลทินอันชำระแล้วด้วยน้ำคือญาณ ผู้มีวิชชาและปฏิสัมภิทาอันบริสุทธิ์ ผู้ฉลาดในการสังวรรณนาพระสัทธรรม ผู้มีที่เปรียบในความเป็นผู้

ขัดเกลาอันไม่พึงหาได้ง่าย ผู้เปรียบด้วยธงแห่งมหาวิหาร สังวรรณนาแล้วด้วยนัยทั้งหลายอันวิจิตร คล้อยตามพระสัมมาพุทธเจ้าผู้ประเสริฐก็จริง ถึงอย่างนั้น สังวรรณนานี้ย่อมไม่อำนวยประโยชน์อะไรแก่ชนคือพระภิกษุในเกาะอื่น เพราะท่านรจนาไว้ด้วยภาษาของชาวสิงหล เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าระลึกถึงอยู่ด้วยดีโดยชอบซึ่งคำเชิญของพระเถระผู้มีนามว่า "พุทธสิริ" จักเริ่มด้วยดีซึ่งสังวรรณนานี้อนุรูปแก่นัยพระบาลี ณ กาลบัดนี้.

และเมื่อปรารภอยู่ด้วยดีซึ่งสังวรรณนานั้น จักทำมหาอรรถกถาให้เป็นเค้าโครงแห่งสังวรรณนานั้น จักไม่ละอรรถที่ควร จักปรารภด้วยดีโดยชอบซึ่งสังวรรณนา ทำให้มีเถรวาทหยั่งลงภายใน [ยกขึ้นเป็นประเด็น] แม้จากวินิจฉัยที่ท่านกล่าวแล้วในอรรถกถาชื่อมหาปัจจรีและในอรรถกถาทั้งหลายที่ปรากฏด้วยดีมีอรรถกถาชื่อว่ากุรุนทีเป็นต้น.

ขอพระภิกษุทั้งหลายที่เป็นพระเถระ เป็นพระนวกะ และเป็นพระมัชฌิมะผู้นับถือพระธรรมของพระตถาคตเจ้าผู้มีพระธรรมเป็นประทีปโดยเคารพ จงเป็นผู้มีจิตเลื่อมใสสดับสังวรรณนานั้นของข้าพเจ้าเถิด.

พระธรรมและวินัยใด อันพระพุทธเจ้าตรัสแล้ว พระธรรมและวินัยนั้นอันบุตรเหล่าใดของพระพุทธเจ้านั้น ทราบแล้วโดยประการนั้นเหมือนกัน พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหลทั้งหลาย ไม่ละมติของพระพุทธบุตรเหล่านั้น ได้แต่งอรรถกถาในกาลก่อน เหตุนั้นแหละ คำใดที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวแล้วในอรรถกถาทั้งหลาย คำนั้นทั้งหมดเว้นคำที่นักจารจารไว้ด้วยความประมาท เป็นประมาณ [ถือเป็นแบบ] ของบัณฑิตทั้งหลายในพระศาสนานี้ บรรดาที่มีความเคารพในสิกขาทั้งหลาย

อนึ่ง แม้วรรณนานี้จักละภาษาอื่นจากอรรถกถานั้น และย่อกถามรรคที่พิสดาร แต่ทำวินิจฉัยทั้งหมดไม่ให้เหลือ ไม่ล่วงล้ำลำดับแห่งพระบาลี แสดงอยู่ซึ่งอรรถแห่งคำทั้งหลายอันมาแล้วในพระสูตรอนุรูปแก่พระสูตร เหตุนั้นบัณฑิตทั้งหลายพึงตามศึกษาโดยเคารพ เทอญ.

เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในอารัมภกถานั้นว่า จักพรรณนาพระวินัยนั้น ดังนี้ พระวินัยจึงควรเริ่มตั้งขึ้นก่อนว่า พระวินัยนั้น คืออะไร? ขอตอบดังนี้ว่า พระวินัยปิฎกทั้งสิ้น ที่ข้าพเจ้าประสงค์ ณ ที่นี้ ชื่อว่า พระวินัย. ก็เพื่อจะสังวรรณนาพระวินัยนั้นจึงตั้งมาติกา ดังต่อไปนี้

> พระวินัยปิฎกนี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด ผู้ใดทรงไว้ ผู้ใดนำมา และตั้งอยู่ในบุคคลใด ข้าพเจ้าครั้นกล่าววิธีนี้แล้ว แต่นั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความแห่งพระบาลีมีคำว่า เตน เป็นต้น โดยประการต่าง ๆ จักทำการวรรณนาความแห่งพระวินัย ดังนี้.

คำว่า ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด นี้ ในมาติกานั้นข้าพเจ้ากล่าวหมายถึงคำมีอาทิอย่างนี้ว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชาดังนี้ ก่อน. ด้วยว่า คำนี้ไม่เป็นคำประจักษ์ด้วยพระองค์แห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นจึงควรกล่าวดังนี้ว่า คำนี้ใครกล่าว กล่าวเมื่อใด และกล่าวเพราะเหตุไร ดังนี้.

คำนี้ ท่านพระอุบาลีกล่าว ก็แหละคำนั้น ท่านกล่าวในกาลแห่งปฐมมหาสังคีติ. อันชื่อว่าปฐมมหาสังคีตินี้ ท่านกล่าวไว้ในปัญจสติกสังคีติขันธกะก็จริง ถึงอย่างนั้น เพื่อความฉลาดในนิทาน บัณฑิตพึงทราบแม้ในอรรถกถานี้โดยนัยดังต่อไปนี้.

วรรณนาพาหิรนิทาน

ว่าด้วยปฐมมหาสังคีติ

ความพิสดารว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เย็นนาถะแห่งโลก ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเริ่มต้นแต่ทรงประกาศพระธรรมจักร จนกระทั่งทรงแนะนำ ซึ่งสุภัททปริพพาชก เสด็จปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในเวลาปัจจุสสมัยวันวิสาขปุรณมี ณ ระหว่างไม้สาละทั้งคู่ในสาลวันอันเป็นที่เสด็จประพาสของเจ้ามัลละใกล้เมืองกุสินารา บรรดาพระภิกษุเจ็ดแสนรูปซึ่งได้ประชุมกัน ณ ที่เสด็จปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านพระมหากัสสปผู้เป็นพระเถระในสงฆ์ ระลึกถึงถ้อยคำที่ชรัวตาสุภัททะกล่าวเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานได้ ๗ วัน

---

๑. วิ. จุลฺลวคฺค ๗/๓๓๘

ว่าดูกรอาวุโสทั้งหลาย พอที อย่าเศร้าโศกเลย อย่าคร่ำครวญเลย เราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น ด้วยว่า เราถูกพระมหาสมณะนั้นรบกวนว่า นี้ควรแก่พวกเธอ นี้ไม่ควรแก่พวกเธอ บัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใดก็จักไม่ทำสิ่งนั้นดังนี้ ดำริอยู่ว่า ก็ข้อที่ภิกษุลามกทั้งหลายสำคัญว่า ปาพจน์ [พระธรรมวินัย] มีพระศาสดาล่วงไปแล้ว ได้พรรคพวกแล้วจะพึงยังพระสัทธรรมให้อันตรธานโดยไม่นานเลย นี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ก็ตราบใดพระธรรมวินัยยังดำรงอยู่ ตราบนั้น ปาพจน์ย่อมมีพระศาสดาไม่ล่วงไปแน่ ข้อนี้สมด้วยพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาค.จ้าตรัสไว้ว่า ดูกรอานนท์ พระธรรมและวินัยใดที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย พระธรรมและวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา ดังนี้ ฉันหนอ เราจะพึงสังคายนาพระธรรม และพระวินัย โดยประการที่พระศาสนานี้จะพึงดำรงมั่นตั้งอยู่สิ้นกาลนาน ที่จริงเราวันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูกรกัสสป ก็เธอจักครองผ้าบังสุกุลอันทำด้วยป่านของเรา ซึ่งสำเร็จการนุ่งห่มแล้วหรือ ?[๒] ดังนี้ ทรงอนุเคราะห์ด้วยการใช้สอยเป็นสาธารณะในจีวร และทรงตั้งไว้เสมอ ๆ กับพระองค์ในอุภตริมนุสสธรรมอันจำแนกเป็นอนุปุพพวิหาร ๙ และอภิญญา ๖ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจำนงอยู่เพียงใด เรายอมสงัดแล้วจากกามทั้งหลายเทียว สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลายเทียว เข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌานมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ได้เพียงใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้กัสสปจำนงอยู่เพียงใด เธอก็ย่อมสงัดแล้วจากกามทั้งหลายเทียว สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลายเทียว เข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌานมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ได้เพียงนั้น[๓] ดังนี้ เรานั้นจักเปลื้องหนี้อย่างอื่นอะไรได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเราว่า กัสสปนี้จักเป็นผู้ดำรงวงศ์พระสัทธรรม จึงทรง อนุเคราะห์ด้วยการอนุเคราะห์อันไม่สาธารณะนี้ เปรียบเหมือนพระราชาทรงทราบถึงพระราชโอรสผู้จะทรงดำรงราชสกุลวงศ์ของพระองค์ จึงทรงอนุเคราะห์ด้วยทรงมอบเกราะและพระอิสริยยศของพระองค์ฉะนั้น ดังนี้ จึงยังอุตสาหะให้เกิดแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อสังคายนาพระ

---

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๗๘; ๒. สำ. นิ. ๑๖/๒๖๐; ๓. สำ. นิ. ๑๖/๒๔๘.

ธรรมวินัย. สมดังที่พระธรรมสังคีติกาจารย์กล่าวว่า ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ครั้งหนึ่ง เราเดินทางไกลจากเมืองปาวาถึงเมืองกุสินาราพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ดังนี้.[๑] สุภัททกัณฑ์ทั้งหมดบัณฑิตพึงทราบโดยพิสดาร. ต่อจากนั้น ท่านพระมหากัสสปได้กล่าวว่า อาวุโสทั้งหลาย เอาเถิด พวกเรามาสังคายนาพระธรรมและวินัยก่อนที่อธรรมจะรุ่งเรือง พระธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง พระวินัยจะถูกขัดขวาง ก่อนที่พวกอธรรมวาทีจะเข้มแข็ง พวกธรรมวาทีจะอ่อนแอ พวกอวินัยวาทีจะเข้มแข็ง พวกวินัยวาทีจะอ่อนแอ. ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า ดูกรท่านผู้เจริญ ถ้าเช่นนั้น ขอพระเถระจงเลือกภิกษุทั้งหลายเถิด. พระเถระได้เว้นภิกษุผู้เป็นปุถุชน เป็นพระโสดาบัน เป็นพระสกทาคามี เป็นพระอนาคามีและเป็นพระขีณาสพผู้สุกขวิปัสสก ผู้ทรงนวังคสัตถุสาสน์ทั้งสิ้น และพระปริยัติเสียหลายร้อยหลายพันรูป เลือกเอาเฉพาะพระภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพ ผู้ทรงคุณพิเศษมีได้วิชชา ๓ เป็นต้น ผู้ทรงพระไตรปิฎกและประเภทแห่งปริยัติทั้งปวง ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา มีอานุภาพมาก อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นเป็นเอตทัคคะโดยมาก เป็นจำนวน ๕๐๐ หย่อนรูปหนึ่ง ซึ่งพระสังคีติกาจารย์หมายถึงกล่าวไว้ว่า ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปเลือกพระอรหันต์ ๕๐๐ หย่อนรูปหนึ่ง ดังนี้. ถามว่า ก็พระเถระได้ทำให้หย่อนไว้รูปหนึ่งเพื่ออะไร? แก้ว่า เพื่อไว้โอกาสแก่ท่านพระอานนท์. เพราะว่า ร่วมกับท่านพระอานนทเถระนั้นก็ดี เว้นเสียก็ดี ไม่อาจจะทำธรรมสังคีติได้. ด้วยว่า ท่านพระอานนทเถระนั้น ยังเป็นพระเสขะไม่จบกิจ ฉะนั้นร่วมกับท่านจึงไม่อาจจะทำได้. แต่พระพุทธพจน์มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น ที่พระทศพลทรงแสดงแล้วจะชื่อว่าท่านพระอานนทเถระนั้นมิได้รับเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไม่มี ฉะนั้นเว้นท่านเสียก็ไม่อาจจะทำธรรมสังคีติได้. ถามว่า ถ้าเช่นนั้น แม้ท่านพระอานนทเถระจะเป็นพระเสขะอยู่ก็ชอบที่พระเถระจะต้องเลือก เพราะท่านมีอุปการะมากแก่ธรรมสังคีติ เมื่อเป็นเช่นนั้นเหตุไร ท่านจึงไม่ได้รับคัดเลือกเล่า. แก้ว่า เพราะพระเถระจะเลี่ยงคำตำหนิของผู้อื่น เพราะว่าพระเถระเป็นผู้ฉลาดเลยยิ่งนักในท่านพระอานนท์ จะเห็นได้ แม้เมื่อพระเกสาหงอกอยู่บนพระเศียรแล้ว พระเถระก็ยังว่าท่านพระอานนท์ด้วยวาทะว่าเป็นเด็กน้อยว่า เด็กน้อยนี้ไม่รู้จัก

๑–๒. วิ. จุลฺล. ๗/๓๓๙–๘๐

ประมาณ ดังนี้. อนึ่งเล่า ท่านพระอานนท์ก็ประสูติในศากยสกุล เป็นพระโอรสของพระเจ้าอาว์เป็นพระภาดาของพระตถาคตเจ้า อันที่จริงภิกษุทั้งหลายผู้เข้าใจในพระมหากัสสปเถระนั้นเหมือนหนึ่งว่าลำเอียงเพราะฉันทาคติ ก็จะพึงตำหนิว่า พระเถระเว้นพระภิกษุทั้งหลายผู้บรรลุปฏิสัมภิทาเป็นอเสขะเสียเป็นอันมาก เลือกพระอานนท์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา แต่ยังเป็นเสขะอยู่ดังนี้ เมื่อจะเลี่ยงคำตำหนิดังนั้น แต่เว้นพระอานนท์เสียก็ไม่อาจจะทำสังคายนาได้ พระเถระจึงไม่เลือกท่านด้วยทำในใจว่า เราจักเลือกตามอนุมัติของภิกษุทั้งหลายเท่านั้น ดังนี้. ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายต่างได้อาราธนาพระเถระเพื่อเลือกพระอานนท์. สมดังที่พระสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายได้กล่าวกะท่านพระมหากัสสปว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านพระอานนท์แม้จะเป็นพระเสขะไม่ควรจะลำเอียงเพราะเหตุรัก ชัง หลง กลัว ก็จริง แต่ท่านพระอานนท์นั้นได้ศึกษาพระธรรมและพระวินัยในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นอันมาก ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ฉะนั้น ขอพระเถระจงเลือกท่านพระอานนท์เถิด ดังนี้. ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปได้เลือกท่านพระอานนท์. รวมกับท่านพระอานนท์นั้น ซึ่งท่านพระมหากัสสปเถระเลือกตามอนุมัติของภิกษุทั้งหลาย จึงเป็นพระเถระ ๕๐๐ รูป ด้วยประการฉะนี้. ครั้งนั้นแล พระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระได้ดำริว่า พวกเราจะพึงสังคายนาพระธรรมและพระวินัยที่ไหน ? ครั้งนั้นแล พระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระได้ดำริดังนี้ว่า เมืองราชคฤห์แล เป็นมหาโคจร มีเสนาสนะมาก ถ้ากระไร พวกเราจำพรรษาในเมืองราชคฤห์พึงสังคายนาพระธรรม และพระวินัย ภิกษุพวกอื่นไม่ยอมให้เข้าจำพรรษาในเมืองราชคฤห์. เพราะเหตุไร พระภิกษุผู้เป็นเถระเหล่านั้น จึงดำริดังนี้ ? เพราะพระภิกษุผู้เป็นเถระเหล่านั้น ดำริว่า การนี้เป็นงานถาวรของพวกเรา อาจจะมีบุคคลผู้เป็นวิสภาคพึงเข้าไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ขัดค้าน. ครั้งนั้น ท่านพระมหากัสสปได้สวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม. ญัตติทุติยกรรมนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในสังคีติขันธกะนั่นแล[๑].

ครั้นเมื่อวันสาธุกีฬาผ่านไปได้ ๗ วันนับแต่วันเสด็จปรินิพพานของพระตถาคตเจ้า และวันบูชาพระบรมธาตุผ่านไปได้ ๗ วัน เป็นอันล่วงไปได้กึ่งเดือน พระมหากัสสปเถระจึงกล่าวว่า บัดนี้ ฤดูร้อนยังเหลืออยู่เดือนครึ่ง จวนเข้าพรรษาแล้ว ดังนี้ จึงได้พาภิกษุสงฆ์กึ่งหนึ่งเดินทาง

๑. วิ. จุลฺลวคฺค ๗/๓๗๖

ไปทางหนึ่งด้วยบอกว่า พวกเราไปเมืองราชคฤห์กันเถิดท่านทั้งหลาย. พระอนุรุทธเถระพาไปทางหนึ่งเดินทางไปทางหนึ่ง. พระอานนทเถระถือบาตรและจีวรของพระผู้มีพระภาคเจ้าแวดล้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ ประสงค์จะไปเมืองสาวัตถีก่อนแล้วจึงไปเมืองราชคฤห์ จึงได้จาริกผ่านเมืองสาวัตถี. ณ ที่ที่พระอานนทเถระไปถึงทุกแห่ง ได้มีเสียงคร่ำครวญอึงมี่ว่า ท่านพระอานนท์เจ้าข้า ท่านเอาพระสาสดาไปไว้เสียที่ไหนแล้วจึงมาเล่า. ก็เมื่อพระเถระลุถึงเมืองสาวัตถีโดยลำดับก็ได้มีเสียงคร่ำครวญอึงมี่ราวกะในวันเสด็จปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ได้ยินว่าที่เมืองสาวัตถีนั้น ท่านพระอานนท์ปลอบมหาชนนั้นด้วยธรรมีกถาอันประกอบด้วยพระไตรลักษณ์มีอนิจจตาเป็นต้น แล้วเข้าไปยังพระเชตวันวิหาร เปิดประตูพระคันธกุฎีที่พระทศพลประทับอยู่ นำเตียงและตั่งออกมาปัด กวาดพระคันธกุฎีทั้งหยากเยื่อดอกไม้ที่แห้งเหี่ยว แล้วนำเตียงและตั่งกลับไปเก็บไว้ที่เดิม ได้กระทำกิจวัตรทุกอย่างเหมือนครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่

ครั้นวันรุ่งขึ้น พระเถระนั่งอยู่ในวิหารนั่นเองฉันยาถ่ายน้ำนมสด เพื่อจะทำวายอันมิธาตุหมักหมมเพราะยืนและนั่งมากตั้งแต่วันเสด็จปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้คล่องแคล่ว ดังที่พระเถระกล่าวกะมาณพน้อยผู้ชื่อสุภมาณพส่งไปหาท่านว่า ดูกรมาณพน้อย เวลายังไม่สมควร วันนี้เราจะฉันเภสัชนิดหน่อย ถ้ากระไร พรุ่งนี้เราจะพึงเข้าไปพบ. วันรุ่งขึ้น พระอานนทเถระมีพระเจตกเถระเป็นปัจฉาสมณะ ได้ไปหาสุภมาณพ ถูกถามปัญหาได้กล่าวสูตรที่ ๑๐ ชื่อว่าสุภสูตรในทีฆนิกาย. ครั้งนั้น พระเถระได้ให้ทำการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดเสียหายในพระเชตวันวิหาร เมื่อใกล้เข้าพรรษาจึงได้ไปยังเมืองราชคฤห์. พระมหากัสสปเถระและพระอนุรุทธเถระได้พาพระภิกษุสงฆ์ทั้งหมดไปยังเมืองราชคฤห์เช่นเดียวกัน

ก็สมัยนั้น ในเมืองราชคฤห์มีวิหารอยู่ ๑๘ แห่ง. วิหารเหล่านั้นทั้งหมดถูกทอดทิ้งกระจัดกระจายและรกรุงรัง. เพราะว่าพระภิกษุทั้งปวงได้พากันถือบาตรและจีวรของตน ๆ ทิ้งไว้ซึ่งวิหารและบริเวณแล้วพากันไป ณ ที่เสด็จปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ที่วิหารเหล่านั้นพระเถระทั้งหลายคิดกันว่า พวกเราจะทำการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดเสียหายตลอดเดือนแรกเพื่อจะบูชาพระพุทธพจน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า และเพื่อจะปลดเปลื้องคำกล่าวหาของพวก

เดียรถีย์. จริงอยู่พวกเดียรถีย์จะพึงกล่าวหาว่า พวกสาวกของพระสมณโคดมได้พากันดูแลวิหารทั้งหลายต่อเมื่อพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่เท่านั้น เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้วก็พากันละทิ้งเสีย. มีอธิบายว่า และคิดเพื่อจะปลดเปลื้องคำกล่าวหาของเดียรถีย์เหล่านั้น. สมด้วยคำที่พระสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ว่า ครั้งนั้นแล พระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพระเถระพากันดำริว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย การซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดเสียหาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญ ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ขอให้พวกเราช่วยกันทำการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดเสียหายตลอดเดือนแรกเถิด เดือนท่ามกลางพึงประชุมกันสังคายนาพระธรรมและพระวินัย ดังนี้. วันรุ่งขึ้น พระเถระเหล่านั้นได้พากันไปยืนอยู่ ณ ประตูพระราชวัง. พระเจ้าอชาตสัตรูเสด็จมาถวายนมัสการแล้วทรงถามกิจที่พระองค์จะพึงทรงทำว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย พระคุณเจ้าพากันมาประสงค์สิ่งไร ? พระเถระทั้งหลายจึงทูลขอหัตถกรรมเพื่อประโยชน์แก่การซ่อมแซมมหาวิหาร ๑๘ แห่ง. พระราชาทรงรับเป็นพระราชธุระด้วยพระราชดำรัสว่า ดีละ ท่านผู้เจริญ แล้วพระราชทานคนทำหัตถกรรมถวาย. พระเถระทั้งหลายให้ทำการซ่อมแซมวิหารทุกแห่งตลอดเดือนแรก เสร็จแล้วจึงถวายพระพรว่า มหาบพิตร การซ่อมแซมวิหารสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ขอถวายพระพร บัดนี้ อาตมภาพทั้งหลายจะสังคายนาพระธรรมและพระวินัย.

พระราชารับสั่งว่า ดีแล้ว พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย ขอพระคุณเจ้าจงวางใจทำเถิด ฝ่ายอาณาจักรเป็นภาระของโยม ฝ่ายธรรมจักรจงเป็นภาระของพระคุณเจ้าทั้งหลาย พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย พระคุณเจ้าจะสั่งให้โยมทำอะไรบ้าง.

ขอให้มหาบพิตรทรงทำที่นั่งประชุมของบรรดาพระภิกษุผู้จะทำสังคายนา ขอถวายพระพร.

"ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย จะให้โยมทำที่ไหน ?"

"ควรจะทำที่ประตูสัตตบรรณคูหาข้างภูเขาเวภารบรรพต ขอถวายพระพร."

พระเจ้าอชาตสัตรูทรงรับเป็นพระธุระด้วยพระราชดำรัสว่า ดีละ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย แล้วทรงให้สร้างมณฑปปานดังพระวิสวกรรมเนรมิต มีฝาเสาบันไดจัดแจงเป็นอย่างดีอร่ามด้วยมาลากรรม และลดากรรมมีประการต่าง ๆ ดุจจะครอบงำเสียซึ่งสมบัติแห่งพระราชมณเฑียรสถาน ดังจะเย้ยสิริแห่งเทพวิมาน ประหนึ่งจะเบียดเบียนอยู่แห่งสิริ และเสมือนเป็นที่รวม

ลงแห่งเดียวของฝูงวิหคคือนัยนาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทั้งมีเครื่องประดับอันน่าทัศนา และเบ็นแก่นสาร ปานดังจะรวมความน่ารื่นรมย์ในโลกไว้ในที่แห่งเดียวกัน แล้วทรงตบแต่งมณฑปนั้นปานดังวิมานพรหม มีเพดานทองคล้ายๆ จะคายพวงดอกไม้อันห้อยย้อยลงมามีประการต่างๆ อร่ามด้วยการจัดดอกไม้ต่างๆ บูชา มีพื้นภูมิอันสำเร็จแล้วเบ็นอย่างดี ดังจะแววาวามด้วยรัตนะและมีพื้นอันบังเกิดด้วยแก้วมณีอันทุบละเอียด เสร็จแล้วทรงให้ปูเครื่องลาดอันเบ็นกัปปิยะอันมีค่าประมาณไม่ได้ ๕๐๐ ที่เพื่อภิกษุ ๕๐๐ รูปในมหามณฑปนั้น ทรงจัดเถระอาสน์ชิดส่วนเบื้องทิศทักษิณผินพักตรไปทางทิศอุดร ทรงจัดธรรมาสน์ควรแก่อาสนะของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า หันพักตร์ไปทางทิศบูรพา ณ ท่ามกลางมณฑป และทรงวางพัดวีชนีอันขจิตรด้วยงาบนอาสนะนั้น เสร็จแล้วทรงให้เผดียงพระภิกษุสงฆ์ว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย กิจของโยมสำเร็จแล้ว

ภิกษุทั้งหลายกล่าวกับท่านพระอานนท์ว่า ดูกรอาวุโส พรุ่งนี้จะเบ็นวันประชุม ท่านยังเบ็นเสขะมีกิจจะต้องทำอยู่ เพราะฉะนั้น ท่านไม่ควรเข้าไปยังที่ประชุม ขอท่านจงอย่าไม่ประมาทเถิด

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ดำริว่า พรุ่งนี้จะเบ็นวันประชุม การที่.รายังเบ็นเสขะอยู่จะพึงไปสู่ที่ประชุมนั้น ไม่เบ็นการสมควรแก่เราเลย จึงยับยั้งอยู่ด้วยกายคตาสติตลอดราตรีส่วนมาก ในเวลาบั่จจุสสมัยแห่งราตรี ได้ลงจากที่จงกรมเข้าไปยังวิหารหมายใจว่าจักนอน แล้วเอนกายลง. พอเท้าทั้งสองพ้นจากพื้นและเศียรยังไม่ถึงเขนย ในระหว่างนี้จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่มีอุปาทาน .

ที่จริง ท่านพระอานนท์นี้ยับยั้งอยู่ภายนอกด้วยการจงกรมยังไม่อาจจะยังคุณพิเศษให้เกิดได้จึงคิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกะเราว่า ดูกรอานนท์ เธอเบ็นผู้มีบุญได้ทำไว้แล้ว จงประกอบเนืองๆซึ่งความเพียรเถิด จักเบ็นผู้ไม่มีอาสวะเร็วพลัน มิใช่หรือ อันความผิดพลาดแห่งพระวาจาย่อมไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ความเพียรเราก็ปรารภมากแล้ว จิตของเรายังเบ็นไปเพื่อความฟุ้งซ่านด้วยความเพียรนั้น เอาเถิด เราจะประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ ดังนี้จึงได้ลงจากที่จงกรมพักอยู่ ณ ที่ล้างเท้า ล้างเท้าทั้งสองแล้วเข้าสู่วิหาร นั่งบนเตียงน้อยแล้วน้อมกายเข้าไปเหนือเตียงน้อยด้วยหมายว่า จะพักสักหน่อย . พอเท้าทั้งสองพ้นจากพื้นเศียรยังไม่ทัน

ถึงเขนย ระหว่างนั้นจิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่มีอุปาทาน พระเถระเป็นพระอรหันต์เว้นจากอิริยาบถทั้งสี่ ด้วยเหตุนั้น เมื่อจะกล่าวว่า ในพระศาสนานี้ ภิกษุรูปไรไม่นอน ไม่นั่ง ไม่ยืน ไม่เดิน บรรลุพระอรหัตต์ ก็ควรจะตอบว่า พระอานนทเถระ.

ครั้นวันรุ่งขึ้น พระภิกษุทั้งหลายมีภัตกิจอันกระทำแล้ว เก็บบาตรและจีวรประชุมกันในธรรมสภา ส่วนพระอานนทเถระประสงค์จะประกาศการบรรลุพระอรหัตต์ของตน จึงไม่ไปกับพระภิกษุทั้งหลาย. พระภิกษุทั้งหลายเมื่อนั่งเหนืออาสนะของตนตามลำดับผู้แก่ ได้นั่งเว้นอาสนะของพระอานนท์เถระไว้ในธรรมสภานั้น เมื่อพระภิกษุบางพวกกล่าวถามว่า นี่อาสนะของใคร พระภิกษุทั้งหลายก็ตอบว่า ของพระอานนท์ พระภิกษุทั้งหลายก็ถามว่า ก็พระอานนท์ไปเสียที่ไหน? ขณะนั้นพระเถระคิดว่า บัดนี้เป็นเวลาที่เราจะไป ลำดับนั้นเมื่อจะแสดงอานุภาพของตนจึงดำดินไปแสดงตนบนอาสนะของตนที่เดียว. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มาทางอากาศแล้วนั่งก็มี.

ครั้นท่านพระอานนท์นั่งแล้วอย่างนี้ พระมหากัสสปเถระจึงเรียกพระภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย เราจะสังคายนาอะไรก่อน พระธรรมหรือพระวินัย.

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า ข้าแต่พระมหากัสสปผู้เจริญ ธรรมดาว่าพระวินัย เป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยดำรงอยู่ พระพุทธศาสนาย่อมเป็นอันดำรงอยู่ เหตุฉะนั้น พวกเราสังคายนาพระวินัยก่อนเถิด.

พระมหากัสสปเถระถามว่า จะยกให้เป็นธุระของใคร?

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า ท่านพระอุบาลี.

ถามว่า พระอานนท์ไม่สามารถหรือ? แก้ว่าพระอานนท์ไม่สามารถก็หามิได้ แต่ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงอาศัยพระวินัยปริยัติตั้งท่านพระอุบาลีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายบรรดาสาวกของเราผู้ทรงพระวินัย อุบาลีนี้เป็นผู้เลิศ[๑] ดังนี้ เพราะเหตุนั้น พระภิกษุทั้งหลายจึงกล่าวว่า พวกเราจะถามพระอุบาลีเถระสังคายนาพระวินัย ดังนี้. ลำดับนั้นพระเถระจึงสมมติตนด้วยตนเพื่อต้องการจะถามพระวินัย แม้พระอุบาลีเถระก็สมมติตนเพื่อต้องการจะวิสัชนา.

ในการสมมตินั้นมีพระบาลีว่าดังนี้ ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปได้ประกาศให้สงฆ์ทราบว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพรั่งของสงฆ์ถึงที่แล้ว

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๓๒

ข้าพเจ้าจะพึงถามพระวินัยกับพระอุบาลี ดังนี้. แม้ท่านพระอุบาลีก็ประกาศให้สงฆ์ทราบว่า ข้า แต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพรั่งของสงฆ์ถึงที่แล้ว ข้าพเจ้าผู้อัน ท่านพระมหากัสสปถามแล้ว พึงวิสัชนาพระวินัย ดังนี้.

ครั้นสมมติตนอย่างนี้แล้ว ท่านพระอุบาลีลุกขึ้นจากอาสนะห่มจีวรเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ไหว้พระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ แล้วนั่งบนธรรมาสน์จับพัดวีชนีอันขจิตรด้วยงา ลำดับนั้น พระมหากัสสปนั่งบนเถระอาสนะ ถามพระวินัยกับท่านพระอุบาลีว่า ดูกรอาวุโสอุบาลี ปฐม ปาราชิก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติที่ไหน ?

พระอุบาลีวิสัชนาว่า ที่เมืองเวสาลี เจ้าข้า.

ทรงปรารภใคร ?

ทรงปรารภพระสุทินบุตรกลันทพราหมณ์.

ในเพราะเรื่องอะไร ?

ในเพราะเมถุนธรรม.

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปถามทั้งวัตถุ ถามทั้งนิทาน ถามทั้งบุคคล ถามทั้ง บัญญัติ ถามทั้งอนุบัญญัติ ถามทั้งอาบัติ ถามทั้งอนาบัติ แห่งปฐมปาราชิกกับท่านพระอุบาลี. ถามทั้งวัตถุ ฯลฯ ถามทั้งอนาบัติแห่งทุติยปาราชิก แห่งตติยปาราชิก และแห่งจตุตถปาราชิก เหมือนถามวัตถุเป็นต้นแห่งปฐมปาราชิก ฉะนั้น.

พระอุบาลีเถระอันพระมหากัสสปเถระถามแล้ว ก็ได้วิสัชนาแล้ว. ลำดับนั้น พระอรหันต์ ๕๐๐ ยกปาราชิก ๔ นี้ขึ้นเป็นหมวดว่า นี้ชื่อปาราชิกกัณฑ์ ตั้งสังฆาทิเสส ๑๓ ว่า ชื่อเตรสกัณฑ์ ตั้งสิกขาบท ๒ ว่า ชื่ออนิยต ตั้งสิกขาบท ๓๐ ว่า ชื่อนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ตั้งสิกขาบท ๙๒ ว่า ชื่อปาจิตตีย์ ตั้งสิกขาบท ๔ ว่า ชื่อปาฏิเทสนียะ ตั้งสิกขาบท ๗๕ ว่า ชื่อเสขิยะ ตั้งธรรม ๗ ว่า ชื่ออธิกรณสมถะ. ครั้นยกมหาวิภังค์ขึ้นเป็นหมวดอย่างนี้แล้ว ในภิกขุนีวิภังค์ ก็ได้ตั้งสิกขาบท ๘ ว่า นี้ชื่อปาราชิกกัณฑ์ ตั้งสิกขาบท ๑๗ ว่า ชื่อสัตตรสกัณฑ์ ตั้งสิกขาบท ๓๐ ว่า นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ตั้งสิกขาบท ๑๖๖ ว่า ชื่อปาจิตตีย์ ตั้งสิกขาบท ๘ ว่า ชื่อปาฏิเทสนียะ ตั้งสิกขาบท ๗๕ ว่า ชื่อเสขิยะ ตั้งธรรม ๗ ว่า ชื่ออธิกรณ

สมณะ. ครั้นยกภิกขุนีวิภังค์ขึ้นเบื้นหมวดอย่างนี้แล้ว ได้ยกแม้ขันธกะและบริวารขึ้นเบื้นหมวดโดยทำนองนี้เหมือนกัน

พระวินัยปิฎกพร้อมทั้งอุภโตวิภังค์ ขันธกะ และบริวารนี้ พระอรหันต์ ๕๐๐ ยกขึ้นสู่การร้อยกรองด้วยประการฉะนี้.

พระมหากัสสปเถระถามพระวินัยปิฎกทั้งปวง พระอุบาลีเถระวิสัชนาแล้ว ในเวลาจบปุจฉาวิสัชนา พระอรหันต์ ๕๐๐ ได้ทำคณะสาธยายตามนัยที่ยกขึ้นเบื้นหมวดนั่นเอง ในอวสานแห่งการร้อยกรองพระนัย พระอุบาลีเถระวางพัดวีชนีอันขจิตรด้วยงา แล้วลงจากธรรมาสน์ ไหว้พระภิกษุทั้งหลายผู้เฒ่าแล้วนั่งเหนืออาสนะที่ถึงแก่ตน.

สังคายนาพระสูตร

ครั้นสังคายนาพระวินัยแล้ว ท่านพระมหากัสสปประสงค์จะสังคายนาพระธรรมจึงถามพระภิกษุทั้งหลายว่า พวกเราจะสังคายนาพระธรรม ควรจะยกบุคคลไรเบื้นธุระสังคายนาพระธรรม ?

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า ยกพระอานนทเถระเบื้นธุระ.

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปได้ประกาศให้สงฆ์ทราบว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพรั่งของสงฆ์ถึงที่แล้ว ข้าพเจ้าจะพึงถามพระธรรมกับพระอานนท์ ครั้งนั้นแลท่านพระอานนท์ได้ประกาศให้สงฆ์ทราบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพรั่งของสงฆ์ถึงที่แล้ว ข้าพเจ้าอันท่านพระมหากัสสปถาม จะพึงวิสัชนาพระธรรม. ครั้งนั้นแลท่านพระอานนท์ลุกขึ้นจากอาสนะห่มจีวรเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ไหว้พระภิกษุทั้งหลายผู้เบื้นเถระ แล้วนั่งบนธรรมาสน์จับพัดวีชนีอันขจิตรด้วยงา.

พระมหากัสสปเถระถามพระธรรมกับท่านพระอานนทเถระว่า ดูกรอาวุโสอานนท์ พรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสที่ไหน ?

พระอานนทเถระวิสัชนาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พรหมชาลสูตรพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสที่พระตำหนักในพระราชอุทยานชื่อว่าอัมพลัฏฐิกา ระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา.

ทรงปรารภใคร ?

ทรงปรารภสุปปิยปริพาชกและพรหมทัตตมาณพ.

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสป ถามทั้งนิทาน ถามทั้งบุคคลแห่งพรหมชาลสูตรกับท่านพระอานนท์.

ท่านพระมหากัสสปถามว่า ดูกรอาวุโสอานนท์ ก็สามัญญผลสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสที่ไหน ?

ท่านพระอานนท์วิสัชนาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสที่อัมพวันของหมอชีวกใกล้เมืองราชคฤห์.

ตรัสกับใคร ?

กับพระเจ้าอชาตสัตรูผู้เป็นพระโอรสของพระนางเวเทหี.

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปถามทั้งนิทาน ถามทั้งบุคคลแห่งสามัญผลสูตรกับท่านพระอานนท์. ถามนิกายทั้ง ๕ โดยทำนองเดียวกัน.

ชื่อว่า **นิกาย** ๕ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย ในนิกาย ๕ นั้น เว้นนิกาย ๔ พระพุทธพจน์ที่เหลือ ชื่อว่า **ขุททกนิกาย** ในขุททกนิกายนั้นเล่า พระวินัยท่านพระอุบาลีวิสัชนา ขุททกนิกายที่เหลือและนิกาย ๔ ท่านพระอานนท์วิสัชนา.

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า มีอย่างเดียวด้วยสามารถแห่งรส มี ๒ อย่างด้วยสามารถแห่งพระธรรมและพระวินัย มี ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งพระพุทธพจน์ครั้งแรก พระพุทธพจน์มีในท่ามกลาง และพระพุทธพจน์ครั้งหลัง มี ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งปิฎกเหมือนกัน มี ๕ อย่างด้วยสามารถแห่งนิกาย มี ๙ อย่างด้วยสามารถแห่งองค์ มี ๘๔,๐๐๐ อย่าง ด้วยสามารถแห่งพระธรรมขันธ์.

พระพุทธพจน์มีอย่างเดียว

พระพุทธพจน์มีอย่างเดียวด้วยสามารถแห่งรส อย่างไร ?

ที่จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณตราบจนกระทั่งเสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างนี้ทรงพร่ำสอนชี้งเทวดา มนุษย์ นาค และ

ยักษ์ เป็นต้น ก็ดี ทรงพิจารณาอยู่ก็ดี ตรัสพระพุทธพจน์ใด ตลอด ๔๕ พรรษา พระพุทธพจน์นั้นทั้งหมด ย่อมมีรสเดียว คือมีวิมุตติเป็นรสเท่านั้น.

พระพุทธพจน์มีอย่างเดียวด้วยสามารถแห่งรสอย่างนี้.

พระพุทธพจน์มี ๒ อย่าง

พระพุทธพจน์มี ๒ อย่างด้วยสามารถแห่งพระธรรมและพระวินัยอย่างไร ?

ที่จริง พระพุทธพจน์นี้ทั้งหมดจัดเป็นพระธรรมอย่าง ๑ พระวินัยอย่าง ๑ ใน ๒ อย่างนั้น พระวินัยปิฎก ชื่อว่า พระวินัย พระพุทธพจน์ที่เหลือ ชื่อว่า พระธรรม ด้วยเหตุนั้น ท่านพระมหากัสสปเถระจึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ไฉนหนอ พวกเราจะพึงสังคายนาพระธรรมและพระวินัย ข้าพเจ้าพึงถามพระวินัยกับพระอุบาลี, และว่า ข้าพเจ้าพึงถามพระธรรมกับพระอานนท์ ดังนี้

พระพุทธพจน์มี ๒ อย่างด้วยสามารถแห่งพระธรรมและพระวินัยอย่างนี้.

พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง

พระพุทธพจน์มี ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งพระพุทธพจน์ครั้งแรก [ปฐมพุทธพจน์] พระพุทธพจน์มีในท่ามกลาง (มัชฌิมพุทธพจน์) และพระพุทธพจน์ครั้งหลัง (ปัจฉิมพุทธพจน์) อย่างไร ?

ที่จริง พระพุทธพจน์นี้ทั้งหมดย่อมมี ๓ ประเภท คือ พระพุทธพจน์ครั้งแรก พระพุทธพจน์มีในท่ามกลาง พระพุทธพจน์ครั้งหลัง ในพระพุทธพจน์ ๓ ประเภทนั้น พระพุทธพจน์ว่า

> เรากำลังแสวงหาช่างทำเรือน เมื่อยังไม่เจอ ได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารมีชาติมิใช่น้อย การเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ ดูกรช่างผู้ทำเรือน ท่านเป็นผู้อันข้าพเจ้าพบแล้ว จักสร้างเรือนต่อไปไม่ได้ ซี่โครงของท่านทั้งหมดข้าพเจ้าหักแล้ว ยอดแห่งเรือนข้าพเจ้ารื้อแล้ว จิต (ของข้าพเจ้า) ถึงวิสังขารแล้ว ข้าพเจ้าบรรลุแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายดังนี้[๑]

---

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๓๕.

นี้ชื่อว่า พระพุทธพจน์ครั้งแรก. อาจารย์บางพวกกล่าวพระอุทานคาถาในขันธกะว่า เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏ[๑] ดังนี้เป็นต้น [ว่าเป็นพระพุทธพจน์ครั้งแรก]. ก็พระอุทานคาถานี้ บังเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู ทรงพิจารณาปัจจยาการด้วยพระญาณอันสัปปยุตด้วยโสมนัสในวันปาฏิบท บัณฑิตพึงทราบว่า พระอุทานคาถา ส่วนพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในกาลเสด็จปรินิพพานว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความสิ้นไปและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด[๒] ชื่อว่าพระพุทธพจน์ครั้งหลัง พระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในระหว่างพุทธพจน์ครั้งแรกและครั้งหลัง ชื่อว่า พระพุทธพจน์มีในท่ามกลาง.

พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งพระพุทธพจน์ครั้งแรก พระพุทธพจน์มีในท่ามกลาง และพระพุทธพจน์ครั้งหลัง อย่างนี้.

พระพุทธพจน์มี ๓ อย่างอีกนัยหนึ่ง

พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งปิฎกอย่างไร?

ที่จริง พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี ๓ ประเภท คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก ในพระพุทธพจน์ ๓ ประเภทนั้น รวมพระพุทธพจน์ทั้งหมดที่ท่านสังคายนาในปฐมมหาสังคีติ และที่ท่านสังคายนาต่อมา พระพุทธพจน์ คือ ปาฏิโมกข์ทั้งสองฝ่าย วิภังค์ทั้ง ๒ ขันธกะ ๑๒ บริวาร ๑๖ ชื่อว่า พระวินัยปิฎก. พระพุทธพจน์นี้ คือ ทีฆนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น มัชฌิมนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น สังยุตตนิกาย ซึ่งรวบรวมพระสูตร ๗๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น อังคุตตรนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตร ๙๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ขุททกนิกายมี ๑๕ ประเภท คือ ขุททกปาฐ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาตก นิทเทส ปฏิสัมภิทา อปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก ชื่อว่า พระสุตตันตปิฎก. พระพุทธพจน์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน ชื่อว่า พระอภิธรรมปิฎก.

---

๑. วิ. มหาวคฺค ๔/๔; ๒. ที.มหา. ๑๐/๑๘๐

ความหมายของคำว่าพระวินัย ๓ อย่าง

บรรดาพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม นั้น

> พระวินัยนี้ อันบัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระวินัยทั้งหลายกล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ ๑ เพราะมีนัยพิเศษ ๑ และเพราะฝึกกายและวาจา ๑

จริงอยู่ นัยในพระวินัยนี้มีอย่างต่าง ๆ คือ มีปาฏิโมกขุทเทส ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กองมีปาราชิกเป็นต้น มาติกาและวิภังค์เป็นต้น อนึ่ง นัยในพระวินัยนี้เป็นพิเศษ คือมีอนุบัญญัติ ซึ่งมีการทำให้มั่นและทำให้หย่อนเป็นประโยชน์ อนึ่ง พระวินัยนี้ ย่อมฝึกกายและวาจาเพราะป้องกันอัธยาจารทางกายและทางวาจา เพราะเหตุฉะนั้น พระวินัยนี้ อันบัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระวินัยทั้งหลายกล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ ๑ เพราะมีนัยพิเศษ ๑ และเพราะฝึกกายและวาจา ๑ ด้วยเหตุนั้น เพื่อความฉลาดในคำอธิบายแห่งพระวินัยนี้ บัณฑิตจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

> พระวินัยนี้ อันบัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระวินัยทั้งหลายกล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ ๑ เพราะมีนัยพิเศษ ๑ และเพราะฝึกกายและวาจา ๑.

ความหมายของคำว่าพระสูตร ๖ อย่าง

ส่วนพระสูตรนอกนี้

> อันบัณฑิตกล่าวว่า ชื่อว่า พระสูตร เพราะบ่งถึงประโยชน์ทั้งหลาย ๑ เพราะมีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว ๑ เพราะเผล็ดประโยชน์ทั้งหลาย ๑ เพราะหลั่งประโยชน์ทั้งหลาย ๑ เพราะปกป้องไว้ด้วยดี ๑ และเพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย ๑.

จริงอยู่ พระสูตรนั้นย่อมบ่งถึงประโยชน์ทั้งหลายคือประโยชน์ของตน และประโยชน์ของผู้อื่นเป็นต้น อนึ่ง เนื้อความทั้งหลายในพระสูตรนี้ ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสตามอัธยาศัยแห่งเวไนย อนึ่ง พระสูตรนี้ ย่อมเผล็ดประโยชน์ทั้งหลาย อธิบายว่า ย่อมเผล็ดผล ดุจข้าวกล้าเผล็ดผลฉะนั้น อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมหลั่งประโยชน์เหล่านั้น อธิบายว่า ย่อมริน ดุจแม่โคนมหลั่งน้ำนมฉะนั้น อนึ่ง พระสูตรนี้ ย่อมปกป้อง อธิบายว่า ย่อมรักษาอรรถเหล่านั้นด้วยดี อนึ่ง พระสูตรนี้มีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย เหมือนอย่างว่า เส้นด้าย ย่อมเป็นประมาณของช่างดอกทั้งหลายฉันใด แม้พระสูตรนี้ก็เป็นประมาณของวิญญูชนทั้งหลายฉันนั้น อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่เขาคุมไว้ด้วยเส้นด้าย ย่อมไม่เรี่ยรายกระจัดกระจายฉันใด อรรถทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ ก็ไม่เรี่ยรายกระจัดกระจายไปฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในคำอธิบายแห่งพระสูตรนี้ บัณฑิตจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

> พระสูตร อันบัณฑิตกล่าวว่า ชื่อว่า พระสูตร เพราะบ่งถึงประโยชน์ทั้งหลาย ๑ เพราะมีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว ๑ เพราะเผล็ดประโยชน์ทั้งหลาย ๑ เพราะหลั่งประโยชน์ทั้งหลาย ๑ เพราะปกป้องไว้ด้วยดี ๑ และเพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย ๑.

ความหมายของคำว่าพระอภิธรรม ๕ อย่าง

ส่วนพระอภิธรรม

> บัณฑิตกล่าวว่า ชื่อว่า พระอภิธรรม ด้วยเหตุที่ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ ๑ ที่บัณฑิตควรกำหนด ๑ ที่ควรบูชา ๑ ที่บัณฑิตกำหนดได้ ๑ และที่ยิ่ง ๑

จริงอยู่ อภิศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า — เจริญ, บัณฑิตควรกำหนด, ควรบูชา, บัณฑิตกำหนดได้, และยิ่ง. จริงอย่างนั้น อภิศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่าเจริญ ในประโยคมีอาทิว่า ทุกข์เวทนาหนัก ย่อมเจริญ [กำเริบ] แก่ข้าพระองค์[๑] ดังนี้ ใช้ในความหมายว่าบัณฑิตควรกำหนดในประโยคมีอาทิว่า ราตรีเหล่านั้นใดท่านกำหนดรู้แล้ว ท่านกำหนด

---

๑. สำ. มหา. ๑๙/๑๑๔

หมายแล้ว[๑] ดังนี้ ใช้ในความหมายว่าควรบูชา ในประโยคมีอาทิว่า พระราชาอันพระราชาทรงบูชา เป็นจอมมนุษ[๒] ดังนี้ ใช้ในความหมายว่าบัณฑิตกำหนดได้ในประโยคมีอาทิว่า เป็นผู้สามารถเพื่ออันแนะนำในธรรมอันบัณฑิตกำหนดได้ ในวินัยอันบัณฑิตกำหนดได้[๓] ดังนี้ อธิบายว่าในธรรมและในวินัยอันเว้นจากการเถียงกันและกัน ใช้ในความหมายว่ายิ่ง ในประโยคมีอาทิว่า มีวรรณะงามยิ่ง[๔] ดังนี้.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุย่อมเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ [เจริญฌาน] ย่อมมีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ก็มี[๕] ตรัสธรรมทั้งหลายที่บัณฑิตควรกำหนดเพราะความเป็นธรรมพึงกำหนดโดยอารมณ์เป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า รูปารมณ์บ้าง สัททารมณ์บ้าง ดังนี้ก็มี[๖] ตรัสธรรมทั้งหลายที่บัณฑิตบูชา อธิบายว่า ควรบูชา โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมทั้งหลายของพระเสขะ ธรรมทั้งหลายของพระอเสขะ ธรรมทั้งหลายชั้นโลกุตตระ ดังนี้ก็มี[๗] ตรัสธรรมทั้งหลายที่บัณฑิตกำหนดได้เพราะความเป็นธรรมที่บัณฑิตกำหนดโดยสภาวะ โดยนัยมีอาทิว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี[๘] ดังนี้ก็มี ตรัสธรรมทั้งหลายที่ยิ่ง โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมทั้งหลายอันถึงความเป็นใหญ่ [มหัคคตะ] ธรรมทั้งหลายไม่มีประมาณ [อัปปมาณะ] ธรรมทั้งหลายยอดเยี่ยม ดังนี้ก็มี[๙]. ด้วยเหตุนั้น เพื่อความฉลาดในคำอธิบายแห่งพระอภิธรรมนี้ บัณฑิตจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

พระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม ด้วยเหตุที่ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่เจริญ ๑ ที่บัณฑิตควรกำหนด ๑ ที่ควรบูชา ๑ ที่บัณฑิตกำหนดได้ ๑ และที่ยิ่ง ๑.

ความหมายของคำว่าปิฎก ๒ นัย

ก็บรรดาพระพุทธพจน์ ๓ อย่าง ซึ่งแบ่งเป็นปิฎกนี้ ปิฎกศัพท์มิได้พิเศษออกไป

---

๑. ม. มู. ๑๒/๓๖. ๒. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๔. ๓. วิ. มหาวคฺค ๔/๑๔๒. ๔. ขุ. วิมาน. ๒๖/๑๓. ๕. อภิ.สงฺ. ๓๔/๔๔. อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๕. ๖. อภิ. สงฺ. ๓๔/๓. ๗. อภิ. สงฺ. ๓๔/๖. ๘. อภิ. สงฺ ๓๔/๑. ๙. อภิ. สงฺ ๓๔/๗.

นักปราชญ์ผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์ ได้กล่าวว่าโดยความหมายได้แก่ ตำรา และเครื่องรองรับ พึงประมวลมาด้วยปิฎกศัพท์นั้นแล้วทราบศัพท์ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น.

จริงอยู่ ตำรา ท่านเรียกว่า ปิฎก ในคำมีอาทิว่า อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา[๑] ดังนี้. แม้เครื่องรองรับอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านก็เรียกว่า ปิฎก ในคำมีอาทิว่า ครั้งนั้น บุรุษพึงถือจอบและตะกร้ามา ดังนี้[๒] เพราะฉะนั้น นักปราชญ์ผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์ ได้กล่าวว่าปิฎกศัพท์โดยความหมายได้แก่ ตำรา และเครื่องรองรับ.

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า บัณฑิตพึงประมวลมาด้วยปิฎกศัพท์นั้นแล้วทราบศัพท์ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นต่อไป :—

บัณฑิตพึงทำสมาสด้วยปิฎกศัพท์นั้น ซึ่งมีเนื้อความ ๒ ประการดังกล่าว แล้วทราบศัพท์ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่า พระวินัยปิฎก เพราะขยายความออกไปว่า พระวินัยนั้น ชื่อว่าปิฎก เพราะเป็นตำราและเป็นเครื่องรองรับอรรถนั้น ๆ ที่ชื่อว่า พระสุตตันตปิฎก เพราะขยายความออกไปว่า พระสูตรนั้นเป็นปิฎก ที่ชื่อว่า พระอภิธรรมปิฎก เพราะขยายความออกไปว่า พระอภิธรรมนั้น เป็นปิฎก โดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

จำแนกความหมายของคำว่าปิฎกทั้ง ๓ โดยนัยต่าง ๆ

ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในปิฎกทั้ง ๓ นั้นต่อไป

บัณฑิตพึงแสดงประเภทแห่งเทสนา สาสนะ กถา สิกขาปหานะ และสัมภิรภาพ ในปิฎกเหล่านั้นตามควร ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ และทั้งวิบัติอันใด ในปิฎกใด ด้วยประการใด พึงอธิบายแห่งประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติ ในปิฎกนั้น โดยประการนั้น ๆ.

---

๑. องฺ. เอกก. ๒/๒๕๕. ๒. สำ. นิ. ๑๖/๑๐๖.

ในข้อนั้น มีคำบรรยายและคำอธิบาย ดังต่อไปนี้:—

อันที่จริง ปิฎกทั้ง ๓ นี้ ท่านเรียกว่า อาณาเทสนา โวหารเทสนา ปรมัตถเทสนา, ยถาปราธสาสนะ ยถานุโลมสาสนะ ยถาธัมมสาสนะ, สังวราสังวรกถา ทิฏฐิวินิเวฐนกถา และนามรูปปริจเฉทกถา.

เทสนา

ก็บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระวินัยปิฎกท่านเรียกว่า **อาณาเทสนา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ควรใช้อาณาทรงแสดงมากไปด้วยอาณา. พระสุตตันตปิฎก ท่านเรียกว่า **โวหารเทสนา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ฉลาดในโวหารทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร. พระอภิธรรมปิฎกท่านเรียกว่า **ปรมัตถเทสนา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ฉลาดในพระปรมัตถ์ทรงแสดงมากไปด้วยพระปรมัตถ์.

สาสนะ

อนึ่ง พระปิฎกที่หนึ่ง ท่านเรียกว่า **ยถาปราธสาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีความผิดมากพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามความผิดในพระปิฎกนี้. พระปิฎกที่สอง ท่านเรียกว่า **ยถานุโลมสาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัย อนุสัย จริยา และอธิมุตติมิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนในพระปิฎกนี้ตามลำดับ. พระปิฎกที่สาม ท่านเรียกว่า **ยถาธัมมสาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีความสำคัญในสภาวะสักว่ากองแห่งธรรมว่า เรา ของเรา ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนในพระปิฎกนี้ตามธรรม.

กถา

อนึ่ง พระปิฎกที่หนึ่ง ท่านเรียกว่า **สังวราสังวรกถา** เพราะความสำรวมน้อย ความสำรวมใหญ่ อันเป็นข้าศึกต่ออัธยาจาร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระปิฎกนี้. พระปิฎกที่สอง ท่านเรียกว่า **ทิฏฐิวินิเวฐนกถา** เพราะการเปลื้องทิฏฐิอันเป็นข้าศึกต่อทิฏฐิ ๖๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระปิฎกนี้. พระปิฎกที่สาม ท่านเรียกว่า **นามรูปปริจเฉทกถา** เพราะการกำหนดนามและรูป อันเป็นข้าศึกต่อกิเลสมีราคะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระปิฎกนี้.

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

และพึงทราบสิกขา [การศึกษา] ๓ ปหานะ [การละ] ๓ และคัมภีรภาพ [ความลึกซึ้ง] ๔ ในพระปิฎกทั้ง ๓ นี้.

สิกขา

จริงอย่างนั้น โดยนัยพิเศษ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิสีลสิกขาในพระวินัยปิฎก ตรัสอธิจิตตสิกขาในพระสุตตปิฎก ตรัสอธิปัญญาสิกขาในพระอภิธรรมปิฎก.

ปหานะ

อนึ่ง ในพระวินัยปิฎก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปหานะ [การละ] การล่วงละเมิดแห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะศีลเป็นข้าศึกต่อการล่วงละเมิด, ในพระสุตตปิฎกตรัสปหานะ [การละ] ความกลัดกลุ้ม [กิเลสที่กลัดกลุ้ม] เพราะสมาธิเป็นข้าศึกต่อความกลัดกลุ้ม, ในพระอภิธรรมปิฎกตรัสปหานะ [การละ] อนุสัย เพราะปัญญาเป็นข้าศึกต่ออนุสัย อนึ่ง ในพระปิฎกที่หนึ่ง ตรัสตทังคปหานะ การละกิเลสทั้งหลาย ในสองพระปิฎกนอกจากนี้ ตรัสวิกขัมภนปหานะ [การละกิเลสด้วยข่มไว้] และสมุจเฉทปหานะ [การละกิเลสอย่างเด็ดขาด] อนึ่งในพระปิฎกที่หนึ่ง ตรัสปหานะ [การละ] สังกิเลสคือทุจริต ในสองพระปิฎกนอกจากนี้ ตรัสปหานะ [การละ] สังกิเลส คือ ตัณหาและทิฐิ.

คัมภีรภาพ

อนึ่ง บรรดาพระปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระปิฎกแต่ละปิฎก บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพ [ความลึกซึ้ง] ทั้ง ๔ อย่าง คือ ธรรม อรรถ เทสนา และปฏิเวธ.

บรรดาคัมภีรภาพทั้ง ๔ นั้น พระบาลี ชื่อว่าธรรม เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น ชื่อว่า **อรรถ** การแสดงพระบาลี อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดด้วยพระทัย ชื่อว่า **เทสนา** การเข้าใจตามความเป็นจริง ซึ่งพระบาลีและเนื้อความแห่งพระบาลี ชื่อว่า **ปฏิเวธ** ก็ธรรม อรรถ เทสนา และปฏิเวธ ในพระปิฎกทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ลึกซึ้ง เพราะคนมีปัญญาน้อยทั้งหลายหยั่งลงได้ยาก และมีที่พึ่งอันคนมีปัญญาน้อยเหล่านั้นไม่พึงได้ เปรียบเหมือนมหาสมุทรอันสัตว์เล็ก ๆ มีกระต่ายเป็นต้นหยั่งลงได้ยากและหาที่พึ่งไม่ได้ ฉะนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพ [ความลึกซึ้ง] ในพระปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎก ๆ ดังกล่าว.

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961116490

อีกนัยหนึ่ง เหตุ ชื่อว่า ธรรม ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า ความหยั่งรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา[๑] ผลแห่งเหตุ ชื่อว่า อรรถ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า ความรู้ในผลแห่งเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา[๒] บัญญัติ คือ การกล่าวเฉพาะซึ่งธรรมสมควรแก่ธรรม ชื่อว่า เทสนา การบรรลุชื่อว่า ปฏิเวธ ปฏิเวธนั้น เป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตตระ ได้แก่ การหยั่งรู้ในธรรมทั้งหลายตามควรแก่อรรถ ในอรรถทั้งหลายตามควรแก่ธรรม ในบัญญัติทั้งหลายตามควรแก่ครองแห่งบัญญัติ โดยวิสัยและโดยไม่ฟั่นเฟือน.

เพราะในพระบาลีเหล่านี้ เหตุก็ดี ผลก็ดี เทศนาซึ่งส่องเนื้อความที่ตรงกับความรู้ของผู้ฟังอันควรจะรู้ก็ดี ปฏิเวธคือการหยั่งรู้ที่มิผิดเพี้ยนก็ดี ทั้งหมดนี้ คนมีบุญญาทรามทั้งหลายมีกุศลสมภารมิได้สร้างไว้หยั่งถึงได้ยาก หาที่พึ่งไม่ได้ เปรียบเหมือนมหาสมุทร สัตว์เล็ก ๆ มีกระต่ายเป็นต้น หยั่งถึงได้ยาก หาที่พึ่งไม่ได้ ฉะนั้น เหตุนั้น บัดนี้บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพทั้ง ๔ อย่าง ในพระบาลีทั้ง ๓ นี้ แต่ละบาลี ๆ ดังกล่าวมา.

ก็ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวเนื้อความแห่งคาถานี้ว่า

พึงแสดงประเภทแห่งเทสนา สาสนะ กถา สิกขา ปหานะ
และคัมภีรภาพ ในพระบาลีนั้นตามควร ดังนี้.

- ส่วนในคาถานี้ว่า

ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ และทั้งวิบัติ อันใด
ในบาลีใด ด้วยประการใด พึงอธิบายประเภท แห่งปริยัติ
สมบัติ และวิบัติ ในบาลีนั้น โดยประการนั้น ดังนี้.

ประเภทแห่งปริยัติ ๓ อย่าง

บัณฑิตพึงเห็นประเภทแห่งปริยัติ ๓ อย่างในพระบาลีทั้ง ๓ ต่อไป.

จริงอยู่ ปริยัติ ๓ มีอย่าง คือ ปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษมีพิษร้าย ๑ ปริยัติมุ่งประโยชน์ออกจากวัฏฏะ ๑ ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง ๑ ในปริยัติ ๓ อย่างนั้น ปริยัติที่เขาเรียนชั่ว คือ เรียนเพื่อเหตุมีการโต้แย้งเป็นต้น ชื่อว่า ปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษมีพิษร้าย ซึ่งพระผู้มีพระภาค

๑—๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๘

เจ้าทรงหมายถึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการอสรพิษมีพิษร้าย ฯลฯ เขาเห็นอสรพิษมีพิษร้ายตัวใหญ่นั้นนั้น พึงจับที่ขนดหรือที่หาง อสรพิษมีพิษร้ายนั้นพึงเอี้ยวตัวขบที่มือหรือที่แขนหรือที่อวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของบุรุษนั้น บุรุษนั้นพึงเข้าถึงความตายหรือทุกข์ปางตาย อันมีการรองอสรพิษมีพิษร้ายนั้นเป็นเหตุ ข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอสรพิษมีพิษร้ายนั้นอันบุรุษนั้นจับไม่ดี แม้ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางพวกในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเรียนธรรม คือ สุตตะ ฯลฯ เวทัลละ โมฆบุรุษเหล่านั้น เรียนธรรมนั้นแล้ว ย่อมไม่เข้าไปพิจารณาเนื้อความด้วยปัญญา เมื่อโมฆบุรุษเหล่านั้นไม่พิจารณาเนื้อความด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ทนการเพ่ง โมฆบุรุษเหล่านั้น มีการโต้แย้งเป็นอานิสงส์ และมีการยังตนให้พ้นจากวาทะนั้นๆ เป็นอานิสงส์ ย่อมเรียนธรรม และย่อมเรียนธรรมเพื่อประโยชน์แก่ธรรมใด ย่อมไม่ได้เสวยผลนั้นแห่งธรรมนั้น ธรรมเหล่านั้นอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนชั่วแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์สิ้นกาลนาน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไร เพราะธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนชั่วแล้ว ดังนี้.

ส่วน ปริยัติใด อันบุคคลเรียนดีแล้ว คือหวังอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่งคุณมีสีลขันธ์เป็นต้น เรียนแล้วไม่ใช่เรียนเพื่อเหตุมีการโต้แย้งเป็นต้น ปริยัตินี้ชื่อว่าปริยัติมุ่งประโยชน์ออกจากวัฏฏะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสว่า ธรรมเหล่านั้น อันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขสิ้นกาลนาน ข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลายอันกุลบุตรเรียนดีแล้ว ดังนี้.

ส่วน ปริยัติใด พระขีณาสพผู้มีขันธ์อันกำหนดรู้แล้ว มีกิเลสอันละได้แล้ว มีมรรคอันอบรมแล้ว มีธรรมไม่กำเริบอันแทงตลอดแล้ว มีนิโรธอันทำให้แจ้งแล้ว เรียนเพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์ ปริยัตินี้ ชื่อว่า ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง ดังนี้แล.

ประเภทแห่งสมบัติ ๓ อย่าง

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติถูกในพระวินัย อาศัยสีลสมบัติย่อมบรรลุวิชา ๓ เพราะประเภทแห่งวิชา ๓ เหล่านั้น ตรัสไว้ในพระวินัยนั้น.

ภิกษุผู้ปฏิบัติถูกในพระสูตร อาศัยสมาธิสมบัติ ย่อมบรรลุอภิญญา ๖ ก็เพราะประเภทแห่งอภิญญา ๖ เหล่านั้นตรัสในพระสูตรนั่นเทียว.

ภิกษุผู้ปฏิบัติถูกในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสมบัติ ย่อมบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ก็เพราะประเภทแห่งปฏิสัมภิทา ๔ นั้นตรัสในพระอภิธรรมนั่นเทียว.

ภิกษุผู้ปฏิบัติถูกในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมนี้ ย่อมบรรลุสมบัติอันจำแนกเป็นวิชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทา ๔ นี้ตามลำดับ

ประเภทแห่งวิบัติ ๓ อย่าง

ส่วนภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย ย่อมเป็นผู้มีความสำคัญในการสัมผัสรูปอันมีใจครองเป็นต้นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามว่าไม่มีโทษโดยความเป็นสัมผัสอันเสมอด้วยสัมผัสเครื่องลาดและผ้านุ่งห่มอันมีสัมผัสสบายเป็นต้น ข้อนี้ต้องด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วว่าเป็นธรรมทำอันตราย แต่ธรรมเหล่านั้นไม่อาจเพื่อเป็นอันตรายแก่ผู้ล่วงเสพได้เลย ดังนี้[๑] แต่นั้น ก็จะบรรลุถึงความเป็นผู้ทุศีล ฯ

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้อธิบายในพระพุทธพจน์ทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ พวกนี้ มีอยู่ ปรากฏอยู่ ดังนี้เป็นต้น ย่อมยึดถือผิด ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสว่า บุคคล ย่อมกล่าวตู่เราทั้งหลาย ย่อมขุดซึ่งตน และย่อมประสบบาปมิใช่บุญ ด้วยการถือผิดของตน แต่นั้น ย่อมบรรลุความเป็นมิจฉาทิฏฐิ.[๒]

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรม เมื่อคิดธรรมจนเกินไป ย่อมคิดแม้อจินไตย แต่นั้นย่อมถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต ข้อนี้ต้องด้วยพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ อย่างนี้ ไม่ควรคิด เมื่อคิดเข้าก็จะพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นคนบ้า แห่งความลำบากใจ.[๓]

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม เหล่านี้ ย่อมถึงวิบัติอันจำแนกเป็นความเป็นผู้ทุศีล ความเป็นมิจฉาทิฏฐิ และความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ตามลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวเนื้อความแห่งคาถาแม้นี้ว่า

---

๑. วิ. มหาวิภงฺค ๒/๔๓๔. ๒. ม.มู. ๑๒/๒๖๖. ๓. องฺ. จตุกฺก ๒๑/๑๐๔.

ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ และแม้วิบัติใด
ในปิฎกใด ด้วยประการใด พึงอธิบายประเภทแห่งปริยัติ
สมบัติและวิบัติในปิฎกนั้นโดยประการนั้นทั้งหมด.

ครั้นทราบปิฎกทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ แล้ว พึงทราบพระพุทธพจน์นี้ว่า มี ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งปิฎกธรรมเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้.

พระพุทธพจน์ ๕ อย่างโดยนิกาย

พระพุทธพจน์ ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งนิกาย อย่างไร?

ที่จริง พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้ มี ๕ ประเภท คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตต-นิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย.

ทีฆนิกาย และความหมายของคำว่านิกาย

ในบรรดาพระพุทธพจน์ ๕ ประเภทนั้น ทีฆนิกาย เป็นไฉน?

คือนิกายที่มี ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น จัดเป็น ๓ วรรค.

นิกายที่หนึ่งซึ่งนับตามลำดับ มี ๓๔ สูตร จัดเป็น ๓ วรรค
ชื่อว่า ทีฆนิกาย.

ก็เพราะเหตุไร นิกายที่หนึ่งนี้ จึงเรียกว่า ทีฆนิกาย?

เพราะเป็นชุมนุมและเป็นที่รวมอยู่แห่งสูตรทั้งหลายอันมีขนาดยาว.

ที่จริง ชุมนุมและที่รวมอยู่ เรียกว่า นิกาย. ก็ในข้อนี้ มีคำสาธกทางศาสนาและทางโลกมีอาทิอย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นนิกาย [ชุมนุมหรือที่รวมอยู่] อื่นแม้สักอย่าง ที่จะงดงามเหมือนพวกสัตว์เดียรัจฉาน คือ ชุมนุมหรือถิ่นที่อาศัยของสัตว์ประเภทที่อยู่ในที่ลุ่มลึกอย่าง ๑ ชุมนุมหรือถิ่นที่อาศัยของสัตว์ประเภทที่อยู่ตามโคลนตมอย่าง ๑ เลย

พึงทราบคำอธิบายในความเป็นนิกายแม้แห่งนิกายนอกจากนี้ ดังกล่าวมา

มัชฌิมนิกาย

มัชฌิมนิกาย เป็นไฉน ?

คือนิกายที่มีพระสูตรขนาดกลาง จัดเป็น ๑๕ วรรค จำนวน ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตร เป็นต้น

นิกายที่มีพระสูตร ๑๕๒ สูตร จัดเป็น ๑๕ วรรค
ชื่อว่า มัชฌิมนิกาย.

สังยุตตนิกาย

สังยุตตนิกาย เป็นไฉน ?

คือนิกายที่มีพระสูตร ที่ตั้งไว้ด้วยสามารถสังยุต มีเทวตาสังยุตต์เป็นต้น จำนวน ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น.

นิกายที่มีพระสูตรจำนวน ๗,๗๖๒ สูตร จัดเป็นสังยุตตนิกาย.

อังคุตตรนิกาย

อังคุตตรนิกาย เป็นไฉน ?

คือนิกาย ที่มีพระสูตรที่จัดไว้ตามธรรมที่เกินขึ้นไปแต่ละองค์ ๆ จำนวน ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตร เป็นต้น.

นิกายที่มีพระสูตร ๙,๕๕๗ สูตร จัดเป็นอังคุตตรนิกาย

ขุททกนิกาย

ขุททกนิกาย เป็นไฉน ?

คือ พระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น และปาฐะ๑๕ประเภท มีขุททปาฐะ เป็นต้น ที่ได้อธิบายแล้วในเบื้องต้น คือพระพุทธพจน์นอกจากนั้นยกเว้นนิกายทั้งสี่

ยกเว้นนิกายทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้นเหล่านี้ พระพุทธ
พจน์อื่นจากนั้น ท่านเรียกว่า ขุททกนิกาย.

พระพุทธพจน์ ๙ อย่าง

พระพุทธพจน์มี ๙ อย่างด้วยสามารถแห่งองค์ อย่างไร ?

ที่จริงพระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี ๙ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ.

ในบรรดาพระพุทธพจน์ ๙ ประเภทนั้น พึงทราบว่า อุภโตวิภังค์ นิทเทส ธัมมกะ บริวาร พระสูตรในสุตตนิบาตมีมงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร ตุวัฏฏกสูตรเป็นต้น และพระดำรัสของพระตถาคตเจ้าแม้อื่น อันมีชื่อว่า สุตตันตะ ชื่อว่า สุตตะ.

พึงทราบว่า พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ชื่อว่า เคยยะ ว่าโดยพิเศษ ได้แก่ สคาถวรรคทั้งสิ้นในสังยุตตนิกาย.

พึงทราบว่า พระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น พระสูตรที่ไม่มีคาถาและพระพุทธพจน์แม้อื่นใด อันไม่ได้รวบรวมไว้ด้วยองค์ ๘ นั้น ชื่อว่า ไวยากรณะ.

พึงทราบว่า ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน อันไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต ชื่อว่า คาถา.

พึงทราบว่า พระสูตร ๘๒ สูตร อันประกอบด้วยพระคาถาอันบังเกิดด้วยพระหฤทัยอันสหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ชื่อว่า อุทาน.

พึงทราบว่า พระสูตร ๑๑๐ สูตร อันเป็นไปโดยนัยแห่งพระพุทธพจน์มีอาทิว่า วุตฺตำ เหตำ ภควตา ดังนี้ ชื่อว่า อิติวุตตกะ.

พึงทราบว่า ชาดก ๕๕๐ เรื่อง มีอปัณณกชาดกเป็นต้น ชื่อว่า ชาดก.

พึงทราบว่า พระสูตรอันประกอบด้วยธรรมอันไม่เคยมีมาแล้ว น่าอัศจรรย์ ทั้งหมดอันเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันไม่เคยมีมาแล้ว น่าอัศจรรย์ ๔ อย่างเหล่านี้มีในพระอานนท์ ดังนี้ ชื่อว่า อัพภูตธรรม.

พึงทราบว่า พระสูตรที่ถูกถามแล้วได้ซึ่งความรู้และความยินดีทั้งหมด มีจูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตรเป็นต้น ชื่อว่า เวทัลละ.

พระพุทธพจน์ มี ๙ อย่าง ด้วยสามารถแห่งองค์อย่างนี้

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ อย่าง

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ อย่าง ด้วยสามารถแห่งพระธรรมขันธ์ อย่างไร ?

ที่จริง พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้น มี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งพระธรรมขันธ์ที่ท่านพระอานนท์กำหนดแสดงไว้อย่างนี้ว่า

ธรรมทั้งหลายอันชำชองของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเรียนมาจาก
พระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากพระภิกษุ๒,๐๐๐ รวมเป็น๘๔,๐๐๐

ในพระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ นั้น พระสูตรมีอนุสนธิอันเดียวกัน ชื่อว่า พระธรรมขันธ์ ๑ ในพระพุทธพจน์มีอนุสนธิหลายอย่าง ก็นับพระธรรมขันธ์ตามอนุสนธิ ในพระพุทธพจน์ที่ผูกเป็นพระคาถาทั้งหลาย คำถามปัญหาเป็นพระธรรมขันธ์ ๑ คำวิสัชนาก็เป็นพระธรรมขันธ์ ๑ ในพระอภิธรรม แจกติกะและแจกทุกะแต่ละอย่าง ๆ และแจกจิตตวารแต่ละอย่าง ๆ เป็นพระธรรมขันธ์ ๑ ในพระวินัยที่มีวัตถุ มีมาติกา มีบทภาชนีย์ มีอันตราบัติ มีอาบัติ มีอนาบัติ มีกำหนดติกะ ในวัตถุเป็นต้นเหล่านั้น แต่ละส่วน ๆ พึงทราบว่าเป็นพระธรรมขันธ์แต่ละอย่าง ๆ.

พระพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ อย่างตามพระธรรมขันธ์ดังกล่าวมา.

หมู่นักพรตมีพระมหากัสสปเป็นประมุข เมื่อสังคายนาพระพุทธพจน์ โดยไม่จำแนกรวมไว้เป็นอย่างเดียว คือรส โดยจำแนกแจกเป็น ๒ อย่างเป็นต้น คือเป็นพระธรรมอย่าง ๑ พระวินัยอย่าง ๑ เป็นต้น ได้กำหนดประเภทลงไว้ดังนี้ว่า นี้พระธรรม นี้พระวินัย นี้พระพุทธพจน์ครั้งแรก นี้พระพุทธพจน์มีในท่ามกลาง นี้พระพุทธพจน์ครั้งหลัง นี้พระวินัยปิฎก นี้พระสุตตันตปิฎก นี้พระอภิธรรมปิฎก นี้ทีฆนิกาย ฯลฯ นี้ขุททกนิกาย นี้องค์ ๙ มีสุตตะเป็นต้น นี้พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ ดังนี้ ได้สังคายนาเสร็จแล้วด้วยประการฉะนี้ และกำหนดประเภทลงไว้ตามที่กล่าวมานี้เท่านั้นยังไม่หมดกระบวน ได้กำหนดประเภทแห่งหมวดแม้อื่นหลายอย่าง ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นต้นว่า หมวดอุทาน หมวดวรรค หมวดเปยยาล หมวดนิบาตเช่นเอกนิบาต ทุกนิบาตเป็นต้น หมวดสังยุต และหมวดปัณณาสก์ ได้สังคายนาอยู่ ๗ เดือนจึงสำเร็จ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีได้สั่นสะเทือนเลื่อนลั่นหวั่นไหวเบื้นอเนกประการทั่วไปจนจดน้ำ (รองแผ่นดิน) เบื้นที่สุด ประดุจดังจะให้สาธุการบังเกิดความปราโมทย์ว่า ศาสนาของพระทสพลนี้ พระมหากัสสปเถระได้ทำให้สามารถยั่งยืนสืบไปตลอดกาลประมาณ ๕,๐๐๐ ปี และได้ปรากฏมหัศจรรย์เบื้นอเนก สังคีติใดในโลก

เรียกกันว่า ปัญจสตา เพราะพระธรรมสังคาหกาจารย์ ๕๐๐
ได้กระทำไว้ และเรียกว่า เถริกา เพราะพระเถระได้กระทำไว้

สังคีตินี้ ชื่อว่า ปฐมมหาสังคีติ

เมื่อท่านพระมหากัสสปผู้ถามพระวินัยได้ถามนิทานในคำนี้ว่า ถามทั้งวัตถุ ถามทั้งนิทาน ถามทั้งบุคคล ดังนี้ ในวาระสุดท้ายแห่งคำมีอาทิว่า ดูกรอาวุโสอุบาลี ปฐมปาราชิก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติที่ไหน ? ดังนี้ เมื่อกำลังสังคายนาปฐมมหาสังคีตินี้อยู่ ท่านพระอุบาลีเถระผู้ใคร่จะวิสัชนาถึงบุคคลผู้ทรงบัญญัติ และเหตุที่ทรงบัญญัตินี้ทั้งหมด ได้กล่าวนิทานนั้นให้พิสดารตั้งแต่ต้นไป. พึงกล่าวคำนิทานทั้งปวงว่า สมัยนั้นพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา ดังนี้ คำนิทานนี้ ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ก็และคำนิทานนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านพระอุบาลีกล่าวแล้วในกาลแห่งปฐมมหาสังคีติ ก็และด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเบื้นอันข้าพเจ้าได้ประกาศเนื้อความแห่งบทเหล่านี้ว่า คำนี้ใครกล่าว และกล่าวเมื่อไร ดังนี้.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำว่า กล่าวเพราะเหตุไร ว่า เพราะว่าท่านพระอุบาลีนี้อันท่านพระมหากัสสปเถระถามถึงนิทาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวนิทานนั้นจำเดิมแต่ต้น ดังนี้ คำนิทานนี้พึงทราบว่า ท่านพระอุบาลีเถระแม้เมื่อกล่าวในกาลแห่งปฐมมหาสังคีติ ก็ได้กล่าวแล้วด้วยเหตุนี้ ด้วยประการฉะนี้

ก็ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เบื้นอันข้าพเจ้าได้ประกาศเนื้อความแห่งบทมาติกาเหล่านี้ว่า ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด ดังนี้.

บัดนี้ เพื่อจะประกาศเนื้อความแห่งบทมาติกาเหล่านี้ว่า ผู้ใดทรงไว้ ผู้ใดนำมา และตั้งอยู่ในผู้ใด ข้าพเจ้าครั้นกล่าววิธีนี้แล้ว ดังนี้ บัณฑิตจึงกล่าวดังนี้ว่า ก็พระวินัยปิฎกนั้น อันมีนิทานประดับด้วยคำมีอาทิอย่างนี้ว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา ดังนี้ ใครทรงไว้ ใครนำมา ตั้งอยู่ในใคร ดังนี้

จะเฉลยต่อไป พระวินัยปิฎกนี้ ท่านพระอุบาลีทรงไว้เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่แรกก่อน เมื่อพระตถาคตเจ้ายังไม่เสด็จนิพพาน พระภิกษุหลายพันรูปผู้ได้อภิญญา ๖ เป็นต้น ต่างก็ทรงไว้เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เมื่อพระตถาคตเจ้าเสด็จนิพพานแล้ว พระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปเป็นต้นทรงไว้.

ที่ว่า ใครนำมา นั้น คือ ในชมพูทวีป อาจารย์ได้นำสืบต่อกันมาตั้งต้นแต่พระอุบาลีเถระจนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ ในชมพูทวีปนั้น มีความสืบต่อกันมาแห่งอาจารย์ ดังนี้ :—

> พระเถระผู้ชนะวิเศษ ๕ รูป คือ พระอุบาลีเถระ พระทาสกเถระ พระโสณกเถระ พระสิคควเถระ และพระโมคคลีบุตรติสสเถระเหล่านี้ ได้นำพระวินัยปิฎกมาโดยสืบต่อกันไม่ขาดสาย จนถึงสังคายนาครั้งที่สาม ทวีปซึ่งมีชื่อว่า ชมพูสิริ.

มีความพิสดารว่า ท่านพระอุบาลีได้เรียนวงศ์แห่งพระวินัย แบบแผนแห่งพระวินัย ประเพณีแห่งพระวินัยนี้ เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วยังวงศ์แห่งพระวินัยนั้นให้ตั้งอยู่ในหทัยของพระภิกษุทั้งหลายเป็นอันมาก จริงอยู่ ในบรรดาบุคคลผู้เรียนวงศ์แห่งพระวินัยในสำนักของท่านพระอุบาลีนั้นแล้วถึงความเป็นผู้เข้าใจอย่างชำชองในพระวินัย มีท่านที่เป็นปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี นับไม่ถ้วน ได้เป็นพระขีณาสพ ๑,๐๐๐ องค์

แม้พระทาสกเถระก็เป็นสัทธิวิหาริกของท่านพระอุบาลีนั้น พระทาสกเถระนั้นได้เรียนเฉพาะหน้าพระอุบาลีเถระ แล้วบอกพระวินัยเหมือนกัน บุคคลผู้เรียนเฉพาะหน้าท่านพระทาสกเถระแม้นั้น แล้วถึงความเป็นผู้เข้าใจอย่างชำชองในพระวินัย ที่เป็นปุถุชนเป็นต้นนับไม่ถ้วน ได้เป็นพระขีณาสพ ๑,๐๐๐ องค์

อนึ่ง พระโสณกเถระเป็นสัทธิวิหาริกของพระทาสกเถระ แม้พระโสณกเถระนั้นก็ได้เรียนเฉพาะหน้าพระทาสกเถระผู้เป็นพระอุปัชฌายะของตน แล้วบอกพระวินัยเหมือนกัน บุคคลผู้เรียนในสำนักของท่านพระโสณกเถระแม้นั้น แล้วถึงความเป็นผู้เข้าใจอย่างชำชองในพระวินัย เป็นปุถุชนเป็นต้นนับไม่ถ้วน ได้เป็นพระขีณาสพ ๑,๐๐๐ องค์ เหมือนกัน.

แม้พระสิคควเถระเป็นสัทธิวิหาริกของพระโสณกเถระ เรียนพระวินัยในสำนักของพระเถระได้เป็นผู้รับธุระของพระอรหันต์๑,๐๐๐องค์ ก็บุคคลผู้เรียนในสำนักของท่านพระสิคควะเถระนั้น แล้วถึงความเป็นผู้เข้าใจอย่างชำชองในพระวินัย ได้เป็นปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีบ้าง เป็นพระขีณาสพบ้าง กำหนดไม่ได้ว่า เท่านี้ร้อย หรือว่าเท่านี้พัน ได้ยินว่า ในกาลครั้งนั้น มีชุมนุมพระภิกษุหมู่ใหญ่ยิ่งในชมพูทวีป.

อานุภาพแห่งพระโมคคลีบุตรติสสเถระ จักปรากฏในสังคายนาครั้งที่ ๓.

พระวินัยปิฎกนี้ พึงทราบว่า อาจารย์นำสืบต่อกันมาดังนี้ จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ ในชมพูทวีป ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาทุติยสังคีติ

ก็เพื่อความเข้าใจทุติยสังคีติ พึงทราบลำดับดังต่อไปนี้ ความพิสดารว่าเมื่อใด

> พระเถระผู้เป็นขีณาสพผู้มีความรุ่งโรจน์ มีพระมหากัสสปเป็นต้นทั้ง ๕๐๐ นั้น ครั้งสังคายนาพระสัทธรรม และยังพระสัทธรรมให้รุ่งโรจน์ในที่ทุกสถานแล้ว ได้ดำรงอยู่จนตลอดพระชนม์ชีพแล้ว ก็เป็นผู้ไม่มีอาลัยดับไป เปรียบเหมือนดวงไฟสิ้นเชื้อดับไป ฉะนั้น

เมื่อนั้น ครั้นวันและคืนล่วงไปโดยลำดับ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จนิพพานได้ ๑๐๐ ปี พวกภิกษุวัชชีบุตรชาวเมืองเวสาลี ได้ชวนกันแสดงวัตถุ ๑๐ ประการในเมืองเวสาลี คือ

๑. กปฺปติ สิงฺคโลณกปฺโป เกลือเก็บไว้ในเขนงฉันกับบิณฑบาตที่ไม่มีเกลือควร

๒. กปฺปติ ทฺวงฺคุลกปฺโป เวลาวิกาลเงาตะวันเลยเที่ยงไปสองนิ้วฉันจังหันควร

๓. กปฺปติ คามนฺตรกปฺโป	ห้ามภัตรแล้วอ้างว่าจักเข้าละแวกบ้าน แล้วฉันโภชนะที่ไม่ได้ทำวินัยกรรมและไม่เบื่นเดนภิกษุไข้ ควร
๔. กปฺปติ อาวาสกปฺโป	ทำสังฆกรรมแยกกันในอาวาสที่มีสีมาเดียวกัน ควร
๕. กปฺปติ อนุมติกปฺโป	สงฆ์ผู้เบื่นวรรคเมื่อภิกษุทั้งหลาย ยังมาไม่พร้อมทำกรรม แล้วรับอนุมัติภายหลังเมื่อภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว ควร
๖. กปฺปติ อาจิณฺณกปฺโป	ข้อปฏิบัติที่อุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมา ผิดถูกอย่างไร ปฏิบัติตาม ควร
๗. กปฺปติ อมถิตกปฺโป	นมสดที่ยังไม่แปรเบื่นนมส้ม ภิกษุห้ามภัตรแล้วฉันนมสดนั้น ควร
๘. กปฺปติ ชโลคิ ปาตุ ं	ดื่มสุราอ่อน ๆ ควร
๙. กปฺปติ อหตกं นิสีทนं	สันถัตที่ไม่มีชาย ควร
๑๐. กปฺปติ ชาตรูปรชตं	รับเงินและทอง ควร (หมายถึงรับหรือยินดี ไม่ได้หมายถึงจับ)

พระราชาทรงพระนามว่า พระเจ้ากาฬาโศก ผู้เบื่นพระโอรสของพระเจ้าสุสูนาค ทรงเบื่นฝักฝ่ายของภิกษุพวกวัชชีบุตรเหล่านั้น ก็สมัยนั้นแล ท่านพระยสกากัณฑกพราหมณ์เที่ยวจาริกไปในหมู่แคว้นวัชชี ได้สดับข่าวว่า ภิกษุพวกวัชชีบุตรชาวเวสาลีแสดงวัตถุ ๑๐ ประการในเมืองเวสาลีจึงดำริอยู่ว่า การที่เราได้สดับความวิบัติแห่งพระศาสนาของพระทศพล จะพึงเบื่นผู้ขวนขวายน้อย หาเบื่นการสมควรแก่เราไม่ เอาเถิดเราจะข่มพวกอธรรมวาทีแสดงธรรม ดังนี้ ได้ไปถึงเมืองเวสาลีนั้น ณ ที่นั้น ได้ยินว่า ท่านพระยสกากัณฑกพราหมณ์อยู่ที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี ก็สมัยนั้นแล ภิกษุพวกวัชชีบุตรชาวเมืองเวสาลี ในวันอุโบสถนั้นได้เติมน้ำเต็มถาดสำริด แล้ววางไว้ท่ามกลางพระภิกษุสงฆ์ กล่าวกะพวกอุบาสกชาวเมืองเวสาลีซึ่งพากันมาว่า ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงถวายรูปิยะแก่สงฆ์กหาปณะ

หนึ่งก็ได้ กึ่งกหาปณะก็ได้ บาทหนึ่งก็ได้ มาสกหนึ่งก็ได้ สงฆ์มีกิจต้องทำด้วยบริขารดังนี้ พึงกล่าวคำทั้งหมดตลอดถึงคำว่า ก็ในการสังคายนาพระวินัยนี้ ได้มีภิกษุ ๗๐๐ รูป ไม่หย่อนไม่ยิ่ง เพราะฉะนั้น การสังคายนาพระวินัยครั้งนี้ จึงเรียกว่า สัตตสติกา พระภิกษุประมาณ ๑,๒๐๐,๐๐๐ รูป ผู้ซึ่งท่านพระยศบุตรกากัณฑกพราหมณ์ชักชวนให้ขมักเขม้น ได้ประชุมกันในสันนิบาตนั้น.

ณ ท่ามกลางพระภิกษุเหล่านั้น พระสัพพกามีเถระผู้อันท่านพระเรวตะถาม เมื่อวิสัชนาพระวินัย ได้วินิจฉัยวัตถุ ๑๐ ประการเหล่านั้น ระงับอธิกรณ์ให้สงบแล้ว ครั้งนั้น พระเถระทั้งหลายปรึกษากันว่า เราจักสังคายนาพระธรรมวินัยอีก จึงได้เลือกพระภิกษุ ๗๐๐ รูป ผู้มีปฏิสัมภิทาอันบรรลุแล้ว ผู้ทรงพระไตรปิฎก ประชุมกันที่วาลุการามในเมืองเวสาลี ได้ชำระมลทินแห่งพระศาสนาทั้งปวง สังคายนาพระธรรมวินัยทั้งปวง จัดเป็นปิฎก จัดเป็นนิกาย จัดเป็นองค์ และจัดเป็นพระธรรมขันธ์อีกเช่นกับพระมหากัสสปเถระสังคายนาแล้ว. สังคีติใดในโลก

> เรียกว่า สัตตสตา เพราะพระเถระ ๗๐๐ กระทำ และ
> เรียกว่า ทุติยา เพราะรองจากสังคีติที่ท่านทำครั้งแรก.

สังคีตินี้ ทำอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ.

ก็สังคีตินั้น

> อันพระเถระเหล่าใด สังคายนาแล้ว บรรดาพระเถระเหล่านั้น พระเถระที่ปรากฏคือ พระสัพพกามีเถระ พระสาฬหเถระ พระเรวตเถระ พระขุชชโสภิตเถระ พระยสเถระและพระสาณสัมภูตเถระ เป็นสัทธิวิหาริกของพระอานนทเถระทันเห็นพระตถาคตเจ้า.
> พระเถระ ๒ รูป คือ พระสุมนเถระ และพระวาสภคามีเถระ พึงทราบว่า เป็นสัทธิวิหาริกของพระอนุรุทธเถระทันเห็นพระตถาคตเจ้า.

ก็การรวบรวมพระธรรมวินัยครั้งที่สอง อันพระเถระเหล่าใด
สังคายนาแล้ว พระเถระเหล่านั้นทั้งปวง มีการะอันปลงแล้ว
มีกิจอันทำแล้ว ไม่มีอาสวะ.

ทุติยสังคีติ มีเท่านี้

ครั้นสังคายนาทุติยสังคีตินี้อย่างนี้แล้ว พระเถระเหล่านั้นเล็งดูว่า จักบังเกิดเสนียด [บางท่านแปลว่าเสี้ยนหนาม] เช่นนี้ขึ้นแก่พระศาสนาแม้ในอนาคตหรือไม่หนอ ก็ได้เห็นดังนี้ว่า ต่อจากนี้ไปข้างหน้าอีก ๑๑๘ ปี พระราชาทรงพระนามว่าธรรมาโศกราชจักเสด็จอุบัติที่เมืองปาฏลีบุตร ทรงครองความเป็นพระราชาในสกลชมพูทวีป พระองค์จักทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงยังลาภและสักการะใหญ่ให้เป็นไป คราวนั้นพวกเดียรถีย์ปรารถนาลาภและสักการะจักพากันบวชในพระพุทธศาสนาแสดงทิฏฐิของตน ๆ จักบังเกิดเสนียดใหญ่ขึ้นในพระศาสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ครั้งนั้นพระเถระเหล่านั้นได้มีปริวิตกว่า เมื่อบังเกิดเสนียดเช่นนี้ขึ้น เราจักอยู่พร้อมหน้ากันหรือไม่หนอ ครั้งนั้นพระเถระทุกรูปทราบว่า ตนจะไม่ได้อยู่พร้อมหน้ากันในกาลนั้น จึงดำริว่า ใครหนอแล จักเป็นผู้สามารถระงับอธิกรณ์นั้นได้ เล็งดูมนุษยโลกและเทวโลกชั้นกามาวจร ๖ ชั้นทั้งสิ้น ก็มิได้เห็นใครเลย ได้เห็นท้าวมหาพรหมชื่อว่าติสสะในพรหมโลกชั้นมีอายุเหลือน้อย ได้บำเพ็ญมรรคาเพื่ออุบัติในพรหมโลกชั้นสูงขึ้นไป ครั้นเห็นแล้ว พระเถระเหล่านั้นได้ดำริดังนี้ว่า ถ้าว่าเราทั้งหลายจะพึงอุตสาหะเพื่อประโยชน์แก่การบังเกิดในมนุษยโลกแก่พรหมนี้ พรหมนี้จักถือปฏิสนธิในเรือนของโมคคลีพราหมณ์ และครั้นแล้ว จักถูกล่อด้วยมนต์ทั้งหลายออกบวช เธอครั้นบวชอย่างนี้แล้วจักเรียนพระพุทธพจน์จบสิ้น เป็นผู้มีปฏิสัมภิทาอันบรรลุแล้ว จักย่ำยีพวกเดียรถีย์วินิจฉัยอธิกรณ์นั้น ยกย่องพระศาสนา พระเถระเหล่านั้นจึงพากันไปพรหมโลก ได้กล่าวกะท้าวมหาพรหมติสสะว่า ดูกรท่านผู้นฤทุกข์ มีการงานอันเสมอกัน อีก ๑๑๘ ปีข้างหน้าจากนี้ไป จักบังเกิดเสนียดใหญ่ขึ้นในพระศาสนา และเราเล็งดูมนุษยโลก และเทวโลกชั้นกามาวจร ๖ ชั้นทั้งหมด ก็มิได้เห็นใครที่สามารถจะยกย่องพระศาสนาได้ เมื่อตรวจค้นดูพรหมโลกได้เห็นแต่ท่าน ดูกรท่านสัตบุรุษขออาราธนา

ท่านจงให้ปฏิญญาเพื่อบังเกิดในมนุษยโลกแล้วยกย่องพระศาสนาของพระทศพลเถิด เมื่อพระเถระทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ ท้าวมหาพรหมยินดีร่าเริงบันเทิงใจว่า ได้ยินว่า เราจักเป็นผู้สามารถชำระเสนียดที่บังเกิดขึ้นในพระศาสนาแล้วยกย่องพระศาสนา จึงรับคำว่า สาธุ แล้วให้ปฏิญญา พระเถระทั้งหลายเสร็จกิจนั้นในพรหมโลกแล้วได้กลับลงมา.

ก็สมัยนั้นแล มีพระเถระอยู่ ๒ รูป คือ พระสิคควเถระ และพระจัณฑวัชชีเถระ แต่ยังเป็นผู้ใหม่ พระเถระ ๒ รูปนั้นเป็นภิกษุหนุ่ม ทรงพระไตรปิฎก มีปฏิสัมภิทาอันบรรลุแล้ว เป็นพระขีณาสพ เป็นสัทธิวิหาริกของพระโสณกเถระ ท่านทั้งสองนั้นมาไม่ทันระงับอธิกรณ์นั้น พระเถระทั้งหลายจึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโส ท่านทั้งสองมิได้ร่วมงานกับพวกเราในอธิกรณ์นี้ ด้วยเหตุนั้น ท่านทั้งสองจงรับทัณฑกรรมนี้ คือ ท้าวมหาพรหมชื่อว่าติสสะจักถือปฏิสนธิในเรือนของโมคคลีพราหมณ์ บรรดาท่านทั้งสอง รูปหนึ่งจงนำเธอออกบวช อีกรูปหนึ่ง จงให้เรียนพระพุทธพจน์ ครั้นแล้วทุกรูปต่างก็ได้ดำรงชีพอยู่จนตลอดอายุ.

พระเถระแม้เหล่านั้น ผู้มีฤทธิ์มาก มีพระสัพพกามีเถระเป็นต้น รุ่งเรืองในโลกแล้วก็ปรินิพพาน ดุจกองไฟดับไป ฉะนั้น.

พระเถระแม้เหล่านั้น เป็นพระขีณาสพ ถึงความชำนาญแตกฉานปฏิสัมภิทา ครั้นทำทุติยสังคายนาชำระพระศาสนาให้หมดจดแล้ว ได้ทำเหตุเพื่อความเจริญแห่งพระสัทธรรมแม้ในอนาคต ได้เข้าถึงอำนาจแห่งความไม่เที่ยง นักปราชญ์ทราบความไม่เที่ยงอันต่ำทรามยากที่จะฝ่าฝืนอย่างนี้แล้ว พึงพากเพียรเพื่อบรรลุบทอมตะที่เที่ยงแท้เถิด ดังนี้.

ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบพรรณนาทุติยสังคีติทุกประการ.

วรรณนาตติยสังคีติ

ติสสมหาพรหมเถิด

ฝ่ายท้าวติสสมหาพรหม ครั้นจุติจากพรหมโลกแล้วได้ถือปฏิสนธิในเรือนโมคคลีพราหมณ์ แม้พระสิคควเถระได้เข้าไปบิณฑบาตยังเรือนพราหมณ์ตลอดเวลา ๗ ปี จำเดิมแต่ท้าวติสสมหาพรหมนั้นถือปฏิสนธิ. แม้สักวันเดียวก็ไม่ได้ข้าวต้มสักกะบวยข้าวสวยสักทัพพี. ครั้นล่วงไปได้ ๗ ปี วันหนึ่งได้แต่เพียงคำพูดว่า "นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด เจ้าข้า." วันนั้นเอง แม้พราหมณ์ทำงานภายนอกเสร็จแล้วเดินมาพบพระเถระสวนทางกันจึงกล่าวว่า "ดูกรบรรพชิตผู้เจริญ ไปเรือนของเรามาหรือ?"

"ไปซิพราหมณ์"

"ได้อะไรบ้างล่ะ?"

"ได้ซิพราหมณ์"

พราหมณ์นั้นไปเรือนแล้วถามว่า "ได้ให้อะไรแก่บรรพชิตนั้นหรือ?" คนในบ้านตอบว่า "ไม่ได้ให้อะไรเลย" รุ่งขึ้น พราหมณ์อยู่ที่ประตูเรือนนั่นเองหมายใจไว้ว่า "วันนี้จักข่มบรรพชิตด้วยต่อว่าพูดเท็จ" รุ่งขึ้นพระเถระได้ไปถึงประตูเรือนของพราหมณ์ พราหมณ์พอเห็นพระเถระก็กล่าวอย่างนี้ว่า "เมื่อวันวาน ท่านไม่ได้อะไรในเรือนของข้าพเจ้าเลย ได้บอกว่า "ได้" การพูดคำเท็จควรแก่พวกท่านหรือ?"

พระเถระตอบว่า ดูกรพราหมณ์ พวกเราไม่ได้แม้แต่คำพูดว่า "จงโปรดสัตว์ข้างหน้า" ตลอดเวลา ๗ ปีในเรือนของท่านเลย เมื่อวันวานได้เพียงคำพูดว่า "จงโปรดสัตว์ข้างหน้า" เมื่อเป็นเช่นนั้น เราอาศัยการปฏิสันถารนี้จึงได้กล่าวอย่างนั้น" ฝ่ายพราหมณ์คิดว่า "บรรพชิตเหล่านี้ได้แม้เพียงการปฏิสันถารยังสรรเสริญว่า "ได้" ได้ของควรเคี้ยวของควรบริโภคอะไรอื่น ทำไมจะไม่สรรเสริญ" ครั้นเลื่อมใสอย่างนี้แล้ว จึงให้ถวายภิกษาทัพพีหนึ่งและกับข้าวพอควรแก่ภิกษานั้นจากภัตรที่เขาจัดไว้เพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วกล่าวว่า "ท่านจักได้ภิกษานี้ตลอดกาล พราหมณ์นั้นเห็นความสงบของพระเถระซึ่งเดินเข้าไปจำเดิมแต่วันรุ่งขึ้นเลื่อม

ใสยิ่งกว่าประมาณ จึงอาราธนาพระเถระเพื่อทำภัตรกิจในเรือนของตนตลอดกาลเป็นนิตย์ พระเถระรับอาราธนาแล้วทำภัตรกิจทุกวัน ๆ เมื่อจะไปได้กล่าวพระพุทธพจน์ทีละนิดละหน่อยแล้วจึงไป ฝ่ายมาณพนั้นอายุได้ ๑๖ ปีเท่านั้นก็เรียนจบไตรเภท ใครอื่นที่จะนั่งหรือนอนบนที่นั่งหรือที่นอนของมาณพผู้บริสุทธิ์มาจากพรหมโลก มิได้มีเลย มาณพนั้นไปเรือนของอาจารย์ในกาลใด คนทั้งหลายก็เอาผ้าขาวคลุมเตียงและตั่งของมาณพนั้นห้อยไว้ในกาลนั้น พระเถระดำริว่า บัดนี้เป็นเวลาควรเพื่อจะให้มาณพบรรพชา แต่ว่าเมื่อเรามาอยู่ที่นี้เป็นเวลานาน การพูดคุยอะไรกับมาณพมิได้เกิดขึ้นเลย เอาเถิด บัดนี้การพูดคุยจักเกิดขึ้นเพราะอาศัยบัลลังก์โดยอุบายนี้ ครั้นไปถึงเรือนแล้วได้อธิษฐานขอไม่ให้ใครเห็นอาสนะอื่น เว้นแต่บัลลังก์ของมาณพในเรือนนั้น.

คนในเรือนของพราหมณ์เห็นพระเถระแล้ว เมื่อไม่เห็นอาสนะอะไรอื่น จึงได้ปูลาดบัลลังก์ของมาณพถวายพระเถระ พระเถระได้นั่งบนบัลลังก์ ฝ่ายมาณพมาจากเรือนของอาจารย์ในขณะนั้นเทียว เห็นพระเถระนั่งบนบัลลังก์ของตนก็โกรธขัดใจพูดว่า "ใครปูบัลลังก์ของเราถวายสมณะ" พระเถระทำภัตรกิจแล้ว เมื่อมาณพสงบความเกรี้ยวกราดแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ว่า "ดูกรมาณพ ก็ท่านรู้มนต์อะไรบ้างหรือ ?".

มาณพตอบว่า "ดูกรบรรพชิตผู้เจริญ เมื่อข้าพเจ้าไม่รู้มนต์ทั้งหลายในบัดนี้คนอื่นใครเล่าจักรู้" แล้วถามพระเถระว่า "ก็พระคุณเจ้ารู้มนต์บ้างหรือ ?".

"จงถามเถิด มาณพ ถามแล้วอาจจะรู้ได้".

ครั้งนั้นแลมาณพถามพระเถระ ในเงื่อนงำทั้งหลายซึ่งมีนัยอันไม่ได้เห็นด้วยตนเอง และทั้งอาจารย์ของมาณพนั้นก็มิได้เห็นในไตรเพทพร้อมทั้งนิฆัณฑุศาสตร์และเกฏุภศาสตร์พร้อมทั้งประเภทแห่งอักขระมีอิติหาสเป็นที่ห้า.

พระเถระแม้ตามปรกติก็เป็นผู้จบไตรเพท บัดนี้ก็ได้บรรลุปฏิสัมภิทา เหตุฉะนั้นพระเถระนั้นจึงไม่หนักใจในการวิสัชนาปัญหาเหล่านั้น ฉะนั้นจึงวิสัชนาปัญหาเหล่านั้นทันทีแล้วกล่าวกับมาณพว่า "ดูกรมาณพ ท่านถามเรามากแล้ว คราวนี้ขอให้เราถามปัญหาท่านสักข้อหนึ่งจักพยากรณ์แก่เราได้ไหม ?"

ได้ชื่อ บรรพชิตผู้เจริญ ถามเถิด จักพยากรณ์ถวาย"

ปัญหาจิตตยมก

พระเถระถามปัญหาในจิตตยมกดังนี้ว่า "จิตของบุคคลใดเกิดอยู่ ไม่ดับ, จิตของบุคคลนั้น จักดับ ไม่เกิด, อีกอย่างหนึ่ง จิตของบุคคลใดจักดับ ไม่เกิด, จิตของบุคคลนั้น เกิดอยู่ ไม่ดับ"

มาณพไม่สามารถจะกำหนดเบื้องบนหรือเบื้องล่างได้จึงกล่าวว่า "ข้าแต่บรรพชิตผู้เจริญ นี่ชื่อว่า มนต์อะไร ?"

"ดูกรมาณพ นี่ชื่อว่า พระพุทธมนต์"

"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระพุทธมนต์นี้อาจจะให้ข้าพเจ้าบ้างได้ไหม ?"

"ดูกรมาณพ อาจจะให้แก่ผู้ถือบรรพชาที่เราถืออยู่ได้".

ลำดับนั้น มาณพจึงเข้าไปหาบิดามารดา กล่าวว่า "บรรพชิตนี้ ย่อมรู้จักพระพุทธมนต์ทั้งหลาย และไม่ให้แก่ผู้ที่ไม่บวชในสำนักของตน ลูกจักบวชในสำนักของบรรพชิตนี้แล้วเรียนพระพุทธมนต์". ครั้งนั้นมารดาบิดาของมาณพนั้น สำคัญอยู่ว่า บุตรของเราแม้บวชแล้วจงเรียนมนต์เถิด เรียนเสร็จแล้วก็จักกลับมาอีก จึงอนุญาตว่า "ได้ซิลูก".

ติสสะบวชเป็นสามเณร

พระเถระให้เด็กบรรพชาแล้ว บอกกัมมัฏฐานมีอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ก่อน. สามเณรนั้น เมื่อทำบริกรรมในกัมมัฏฐานนั้น ไม่ช้านักก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล. ลำดับนั้นพระเถระดำริว่า สามเณรนี้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล บัดนี้ก็ไม่ควรจะกลับไปจากพระศาสนา ก็ถ้าเราจะพึงบอกกัมมัฏฐานเพิ่ม เธอก็จะพึงบรรลุพระอรหัต จะพึงเป็นผู้ขวนขวายน้อย เพื่อจะเรียนพระพุทธพจน์เสีย บัดนี้เป็นเวลาที่จะส่งสามเณรนั้นไปสู่สำนักของพระจัณฑวัชชีเถระ.

ลำดับนั้น พระเถระจึงกล่าวกับสามเณรนั้นว่า "สามเณร เธอจงมา จงไปสู่สำนักของพระเถระแล้วเรียนพระพุทธพจน์ จงถามความเป็นผู้ปราศจากโรคตามคำของเรา และจงกล่าวอย่างนี้ว่า "ท่านขอรับ พระอุปัชฌายะส่งกระผมมาสู่สำนักของท่านเท้า และเมื่อพระเถระ

กล่าวว่า "พระอุปัชฌายะของเธอชื่อไร" พึงกล่าวอย่างนี้ว่า "ชื่อพระสิคควเถระ ขอรับ" เมื่อพระเถระกล่าวว่า "ฉันชื่อไร." พึงกล่าวอย่างนี้ว่า "พระอุปัชฌายะของกระผมรู้จักชื่อของใต้เท้า ขอรับ".

ติสสสามเณรรับว่า "กระผมจะทำตามที่สั่ง ขอรับ" ดังนี้แล้ว กราบพระเถระทำปทักษิณแล้วไปสู่สำนักของพระจัณฑวัชชีเถระโดยลำดับ ได้นมัสการแล้วยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

พระเถระกล่าวว่า "สามเณร เธอมาจากไหน?"

"พระอุปัชฌายะส่งกระผมมาสู่สำนักของใต้เท้า ขอรับ"

"พระอุปัชฌายะของเธอ ชื่อไร?"

"ชื่อสิคควเถระ ขอรับ"

"เราชื่อไร?"

"พระอุปัชฌายะของกระผมรู้จักชื่อของใต้เท้า ขอรับ"

"เธอจงเก็บบาตรและจีวรในบัดนี้เถิด".

"ขอรับ กระผม"

สามเณรเก็บบาตรและจีวรแล้ว รุ่งขึ้นกวาดบริเวณแล้วเอาน้ำและไม้สีฟันเข้าไปตั้งไว้. พระเถระกวาดข้าที่ที่กวาด เทน้ำนั้นทิ้งเสียแล้วนำน้ำอื่นมา และนำไม้สีฟันนั้นออกไปเอาไม้สีฟันอื่น. ครั้นทำอยู่ ๗ วันอย่างนี้ ในวันที่ ๗ ถามข้า สามเณรก็ตอบข้าเหมือนกับที่กล่าวที่แรก. พระเถระหมายรู้ว่า "พราหมณ์นี้ว่าง่ายหนอ" แล้วถามว่า "เธอมาเพื่ออะไร?"

"เพื่อต้องการเรียนพระพุทธพจน์ ขอรับ".

สามเณรเรียนธรรม

พระเถระกล่าวว่า "จงเรียนในบัดนี้เถิด สามเณร" แล้วเริ่มเรียนพระพุทธพจน์นับแต่วันรุ่งขึ้นไป. พระติสสะได้เรียนพระพุทธพจน์ทั้งหมดกับอรรถกถา เว้นพระวินัยปิฎกทั้ง ๆ ที่เป็นสามเณรอยู่. ก็ในเวลาที่อุปสมบทแล้ว พระติสสะยังไม่ได้พรรษาเลย ก็ได้เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก. พระอาจารย์และพระอุปัชฌายะได้ยังพระพุทธพจน์ทั้งสิ้น ให้ประดิษฐาน

อยู่ในมือของพระโมคคลีบุตรติสสเถระ แล้วต่างก็ดำรงอยู่จนตลอดอายุแล้วก็ปรินิพพานไป. แม้พระโมคคลีบุตรติสสเถระ สมัยต่อมาได้เจริญกัมมัฏฐานแล้วบรรลุพระอรหัต ได้บอกพระธรรมวินัยแก่พระภิกษุเป็นจำนวนมาก.

อานุภาพพระเจ้าอโศก

ก็สมัยนั้นแล พระเจ้าพินทุสารได้มีพระราชโอรส ๑๐๑ พระองค์. พระเจ้าอโศกปลงพระชนม์พระราชโอรสเหล่านั้นเสียสิ้น เว้นไว้แต่พระติสสกุมารผู้ร่วมพระชนนีเดียวกันกับพระองค์. พระเจ้าอโศกเมื่อปลงพระชนม์พระราชโอรสเหล่านั้น ยังมิได้ทรงราชาภิเษกเลย ครองราชสมบัติตลอดเวลา ๔ ปี ล่วงไปได้ ๔ ปีเป็นเวลาที่พระตถาคตเจ้าเสด็จปรินิพพานได้ ๒๑๘ ปี ได้ทรงปราบดาภิเษกเป็นพระราชาเอกในสกลชมพูทวีป.

ก็อานุภาพแห่งการราชาภิเษกของพระองค์ เป็นเหตุให้ราชฤทธิ์เหล่านี้มีมา คือ พระราชอาญาแผ่ไปภายใต้มหาปฐพีในที่ประมาณโยชน์หนึ่ง บนอากาศแผ่ไปในที่ประมาณโยชน์หนึ่ง.

เทวดาทั้งหลายชนน้ำดื่มจากสระอโนดาตมาถวายวันละ ๘ หาบ รวมเป็น ๑๖ หม้อ โดยที่พระองค์ทรงเป็นผู้มีศรัทธาบังเกิดขึ้นแล้วในพระศาสนา จึงพระราชทานถวายพระภิกษุสงฆ์ ๘ หม้อ พระราชทานถวายพระภิกษุผู้ทรงพระไตรปิฎกประมาณ ๖๐ รูป ๒ หม้อ พระราชทานแก่พระอัครมเหสีพระนามว่า อสันธิมิตตา ๒ หม้อ พระราชทานแก่นางฟ้อนรำจำนวน ๑๖,๐๐๐ นาง ๒ หม้อ เสวยเอง ๒ หม้อ.

เทวดาทั้งหลายนำไม้ชำระทนต์ชื่อว่านาคลดาอันมีรสสนิทนุ่ม ซึ่งมีอยู่ในป่าหิมพานต์มาถวายทุกวัน เป็นการให้สำเร็จกิจคือการชำระพระทนต์แก่พระราชา พระอัครมเหสี นางฟ้อน ๑๖,๐๐๐ นาง และพระภิกษุสงฆ์ประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูป.

อนึ่ง เทวดาทั้งหลายนำมะขามป้อมอันเป็นโอสถ สมออันเป็นโอสถ และมะม่วงสุกมีสีดุจทองคำเพียบพร้อมด้วยกลิ่นและรสมาถวายพระองค์ทุกวัน นำพระภูษาสำหรับทรงนุ่งห่มสีผ้าเช็ดพระหัตถ์สีเหลืองและน้ำหิพยบานมาจากสระฉัททันต์ถวายพระองค์ทุกวันเหมือนกัน.

อนึ่ง พระยานาคทั้งหลายนำเครื่องสุคนธ์สำหรับสนานพระเศียร และเครื่องสุคนธ์สำหรับชโลมองค์ แผ่นผ้าดอกมะลิอันไม่ได้ทำด้วยเส้นด้ายเพื่อประโยชน์ใช้เป็นพระภูษาทรง และยาหยอดพระเนตรอันควรค่าใหญ่มาจากนาคพิภพถวายพระองค์.

นกแขกเต้าทั้งหลายก็นำเอาข้าวสาลีที่เกิดที่สระฉัททันต์ มาถวายวันละเก้าพันเกวียน หนูทั้งหลายก็พากันมาเกล็ดเอาแกลบและรำออก จะหักสักเมล็ดเดียวก็หามีไม่ ข้าวสารนั้นแลใช้บริโภคกันทั่วทุกแห่งของพระราชา.

แมลงผึ้งทั้งหลายก็ทำน้ำผึ้งถวาย. หมีทั้งหลายก็ขนพื้นมาไว้ในโรงครัว ฝูงนกการเวกก็มาคูขันเสียงไพเราะถวายเป็นราชพลี.

พระราชาทรงประกอบด้วยราชฤทธิ์เหล่านี้ วันหนึ่งได้ทรงส่งเครื่องพันธนาการโซ่ทองคำอันเชิญพระยากาพนาคราชผู้มีอายุได้กัปหนึ่ง ทันเห็นพระรูปโฉมของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์มา ให้ประทับนั่งบนบัลลังก์อันควรค่าใหญ่ภายใต้พระเศวตฉัตร แล้วทรงบูชาด้วยบุปผชาติอันเกิดในน้ำและเกิดบนบกหลายร้อยสี และด้วยสุวรรณบุปผชาติทั้งหลาย ทรงแวดวงโดยรอบด้วยนางพันหนึ่ง ๑๖,๐๐๐ นาง ล้วนแต่สำอางค์ประดับด้วยเครื่องอลังการครบถ้วน แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า "ขอให้ท่านจงทรงกระทำพระรูปโฉมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระญาณไม่มีที่สิ้นสุด ทรงประกาศพระสัทธรรมจักรอันประเสริฐ ให้มาสู่คลองแห่งนัยน์ตาของข้าพเจ้าก่อนเถิด" ดังนี้ เมื่อทรงทอดพระเนตรเห็นพระรูปโฉมของพระพุทธเจ้าอันพระยากาพนาคราชนั้นทรงเนรมิต ดุจพื้นน้ำอันประดับแล้วด้วยดอกกมล ดอกอุบล และดอกบุณฑริกอันบานสะพรั่ง เพราะความที่พระรูปโฉมเนรมิตนั้น ประกอบด้วยสิริ คือลักษณะแห่งพระมหาบุรุษ ๓๒ประการ ซึ่งประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ อันบังเกิดด้วยพระบุญญานุภาพแผ่กระจายไปทั่วพระสกลสรีระ หรือมิฉะนั้นก็ดุจท้องกัณหัมพรอันเรืองรองด้วยความงามระยิบระยับแห่งกลุ่มข่ายรัศมีหมู่ดารา มีพระเศียรส่วนพระกระหม่อมงามดุจสีทองคำธรรมชาติสุกปลั่งด้วยพระเกตุมาลาผุดผาดปราศจากนานาราคี ดุจยอดกนกคิรีอันล้อมรอบด้วยสายรุ้งและแสงพ้าแลบฉาบสีแสงเงินยวง เพราะมีความงามวิลาศล้อมรอบด้วยพระรัศมีประมาณวาหนึ่งรึงรัดไปด้วยแสงสีงามวิจิตรจำแนกเป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดงเป็นต้น ดุจเป็นที่รมย์รื่นชื่นนัยน์ตาของหมู่พรหม เทพ มนุษย์ ยักษ์ และนาคทั้งหลาย ได้ทรงบูชาด้วยพระเนตรตลอด ๗ ทิวาวาร.

พระเจ้าอโศกเลื่อมใสสามเณร

ได้ยินว่า พระราชาทรงบรมราชาภิเษกแล้ว ทรงถือลัทธิปาสัณฑะนอกพระพุทธศาสนาอยู่ ๓ ปี ในปีที่ ๔ ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ยินว่า พระเจ้าพินทุสาร พระราชบิดาของพระองค์ได้ทรงนับถือพราหมณ์ ท้าวเธอทรงตั้งนิตยภัตรถวายนักพรต มีปริพาชกและชีผ้าขาวเป็นต้น ประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูปผู้เป็นพราหมณ์และเป็นผู้นับถือลัทธิปาสาณฑะซึ่งมีกำเนิดเป็นพราหมณ์. แม้พระเจ้าอโศกเมื่อทรงถวายทานที่พระราชบิดาทรงบำเพ็ญมาในพระราชวังชั้นในของพระองค์อย่างนั้นเหมือนกัน วันหนึ่ง ประทับยืนอยู่ที่พระสีหบัญชร ทอดพระเนตรเห็นนักพรตเหล่านั้นบริโภคด้วยมารยาทปราศจากความสงบมีอินทรีย์อันไม่ได้สำรวม มีอิริยาบถอันไม่ได้ฝึกปรือ ทรงพระราชดำริว่า "ทานเช่นนี้ ควรจะได้พิจารณาถวายในฐานะอันควร" ครั้นทรงดำริอย่างนี้แล้ว จึงตรัสกะอำมาตย์ทั้งหลายว่า "ดูกรพนาย ท่านทั้งหลายจงไปพาสมณพราหมณ์ที่พวกท่านนับถือว่าเป็นพระของตนเข้ามายังพระราชวังชั้นใน เราจักถวายทาน." อำมาตย์ทั้งหลายจึงทูลรับพระราชโองการว่า "ดีละ พระเจ้าข้า" แล้วไปพานักพรต มีชีผ้าขาว ปริพาชก อาชีวก และนิครนถ์ เป็นต้นมา กราบทูลว่า "ขอเดชะ นักพรตเหล่านี้เป็นพระอรหันต์ของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ครั้งนั้น พระราชารับสั่งให้ปูลาดอาสนะทั้งดีและเลว แล้วทรงดำริว่า "ขอสมณะเหล่านี้จงมาเถิด" ตรัสกะนักพรตที่พากันมาถึงว่า "ขอพระคุณเจ้าจงนั่งบนอาสนะอันสมควรแก่ตน ๆ เถิด" ในบรรดานักพรตเหล่านั้น บางพวกได้นั่งบนพระเก้าอี้ บางพวกได้นั่งบนแผ่นกระดาน พระราชาทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ทรงทราบว่า "นักบวชเหล่านั้นไม่มีแก่นสารภายใน" ทรงพระราชทานของควรเคี้ยว และของควรบริโภคอันควรแก่นักบวชเหล่านั้นแล้วทรงส่งไป เมื่อกาลล่วงไปอยู่อย่างนี้ วันหนึ่ง พระองค์ประทับยืนอยู่ที่พระสีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นนิโครธสามเณรกำลังเดินไปตามพระลานหลวง มีจิตอันฝึกแล้วคุ้มครองแล้วมีอินทรีย์สงบเพียบพร้อมด้วยอิริยาบถ. ก็นิโครธสามเณรนี้เป็นใครกัน ? เป็นพระโอรสของพระสุมนราชกุมารผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าพินทุสาร มีลำดับความในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้:—

ประวัตินิโครธสามเณร

มีเรื่องเล่าสืบกันมาว่า คราวที่พระเจ้าพินทุสารประชวรหนักนั่นเอง พระอโศกราชกุมารทรงละราชสมบัติในกรุงอุชเชนีที่พระองค์ได้ครอบครอง เสด็จมาทรงยึดพระนครทั้งหมดไว้ในพระหัตถ์ของพระองค์ แล้วได้ทรงจับพระสุมนราชกุมารไว้ได้ วันนั้นเอง พระเทวีของพระสุมนราชกุมารนั้น ทรงพระนามว่า พระนางสุมนากำลังทรงพระครรภ์ครบกำหนด. พระนางทรงปลอมพระองค์ไม่ให้ใครรู้จัก เสด็จออกไปมุ่งหมายบ้านคนจัณฑาลแห่งหนึ่งในที่ไม่ไกล ทรงได้ยินเสียงเทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไทรแห่งหนึ่งไม่ไกลบ้านหัวหน้าคนจัณฑาลกล่าวว่า "เสด็จมาทางนี้เถิด พระนางสุมนา" จึงเสด็จไปใกล้เทวดานั้น เทวดาจึงได้เนรมิตศาลาหลังหนึ่งด้วยอานุภาพของตนถวายทูลว่า "ขอพระนางจงอยู่ที่นี่เถิด" พระนางเข้าไปยังศาลานั้น ทรงคลอดพระโอรสในวันที่เสด็จไปถึงนั่นเอง พระนางจึงได้ทรงขนานนามพระโอรสว่า "นิโครธ" เพราะเหตุที่พระโอรสนั้นเทวดาผู้สถิตอยู่บนต้นไทรคุ้มครอง หัวหน้าคนจัณฑาลได้ปฏิบัติบำรุงเนืองนิตย์สำคัญพระนางปานประหนึ่งว่าเป็นธิดาแห่งเจ้านายของตน จำเดิมแต่วันที่ได้พบเห็น. พระราชธิดาอยู่ในบ้านคนจัณฑาลนั้นสิ้นระยะกาล ๗ พรรษา แม้พระนิโครธกุมารก็มีพระชนม์ครบ ๗ พรรษา ในกาลนั้นพระอรหันต์องค์หนึ่งนามว่า พระมหาวรุณเถระ เห็นเหตุสัมปทาของทารกพิจารณาดู คิดว่า "บัดนี้ ทารกชนมายุ ๗ พรรษา เป็นเวลาที่จะให้ทารกนั้นบรรพชา" จึงแจ้งให้พระราชธิดาทราบแล้วให้พระนิโครธกุมารบรรพชา พอปลงพระเกษาเสร็จ พระกุมารก็บรรลุพระอรหัต วันหนึ่ง สามเณรนั้นปฏิบัติสรีระแต่เช้าตรู่ ทำอาจริยวัตรและอุปัชฌายวัตรแล้วถือบาตรและจีวรออกไปหมายใจว่า จะไปประตูเรือนของอุบาสิกาผู้มารดา ก็ที่อยู่ของโยมมารดาสามเณรนั้นจะต้องเข้าพระนครทางประตูทิศทักษิณเดินผ่านไปกลางเมืองแล้วออกทางประตูทิศบูรพา สมัยนั้น พระเจ้าอโศกธรรมราชา เสด็จจองกรมอยู่ที่พระสีหบัญชรผินพระพักตร์ไปทางทิศบูรพา ขณะนั้นเอง นิโครธสามเณรก็พอดีเดินถึงพระลานหลวง มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบทอดสายตาดูชั่วแอก ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า วันหนึ่ง พระองค์ประทับยืนอยู่ที่พระสีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นนิโครธสามเณรกำลังเดินไปตามพระลานหลวง มีจิตอันฝึกแล้ว คุ้มครองแล้ว มีอินทรีย์สงบ เพียบพร้อมด้วยอิริยาบถ

ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว พระองค์จึงได้ทรงพระราชดำริดังนี้ว่า "คนทั้งปวงนี้มีจิตพึ่งช่าน เปรียบดังมฤคชาติที่ต้นรนอยู่ ส่วนทารกนี้มีจิตไม่พึ่งช่าน กิริยาที่แลไปข้างหน้า

เหลียวซ้ายแลขวา คู้เข้าเหยียดออกของทารกนั้น งามยิ่งนัก โลกุตตรธรรมภายในของทารกนี้จักมีแน่" พร้อมกับการทอดพระเนตรเห็นพระหฤทัยก็ทรงเลื่อมใส ความโปรดปรานก็ตั้งอยู่ในสามเณร เพราะเหตุไร ? ได้ยินว่า แม้ในชาติก่อนเวลาทำบุญ สามเณรนั้นเป็นพ่อค้าเป็นพี่ของพระราชา. ข้อนี้ สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

> ความรักนั้น ย่อมเกิดด้วยเหตุ ๒ สถาน คือด้วยการอยู่ร่วมกันมาในชาติก่อน ๑ ด้วยการเกื้อกูลกันในปัจจุบันชาติ ๑ เปรียบเหมือนดอกอุบลเกิดในน้ำ ฉะนั้น.

ครั้งนั้น พระราชาทรงบังเกิดความรัก ทรงมีความนับถือมาก จึงทรงส่งอำมาตย์ทั้งหลายไปว่า "จงนิมนต์สามเณรนี้มาเถิด" อำมาตย์เหล่านั้นยังช้าอยู่ เหตุนั้น จึงทรงส่งอำมาตย์ไปอีก ๒—๓ คนว่า "ขอให้สามเณรมาเร็ว ๆ เถิด" สามเณรเดินไปตามธรรมดาของตน พระราชาทรงรับสั่งว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าจงรู้อาสนะอันสมควรแล้วนั่งเถิด" สามเณรนั้นเหลียวข้างโน้นข้างนี้คิดว่า "บัดนี้ ไม่มีภิกษุอื่น ๆ" จึงเข้าไปใกล้พระราชบัลลังก์มีเศวตฉัตรอันยกขึ้นไว้ ได้แสดงอาการแก่พระราชาเพื่อประโยชน์ในการทรงถือบาตร พระราชาทอดพระเนตรเห็นสามเณรนั้นเข้าไปใกล้พระราชบัลลังก์ ทรงพระดำริว่า "สามเณรนี้จักเป็นเจ้าของเรือนนี้ เวลานี้ วันนี้เอง สามเณรถวายบาตรไว้ในพระหัตถ์ของพระราชาแล้วขึ้นพระราชบัลลังก์นั่งแล้ว พระราชาทรงน้อมถวายข้าวยาคู ของขบเคี้ยว และภัตตาหารทุกชนิด ที่เขาจัดถวายพระองค์ สามเณรรับแต่เพียงพอยังอัตภาพให้เป็นไปแก่ตนเท่านั้น ในเวลาเสร็จภัตตกิจ พระราชามีพระราชดำรัสว่า "พระคุณเจ้าทราบพระโอวาทที่พระศาสดาทรงประทานแก่พระคุณเจ้าไหม ?"

สามเณรทูลว่า "ขอถวายพระพร อาตมภาพทราบแต่โดยเอกเทศ"

"พ่อคุณ บอกแต่โดยเอกเทศแก่โยมบ้างเถิด"

"ขอถวายพระพร ได้" สามเณรทูลรับคำแล้วได้กล่าวอัปปมาทวรรคในพระธรรมบทอันเหมาะแก่พระราชาเพื่อประโยชน์แก่การอนุโมทนา

พระราชาพอได้ทรงสดับว่า "ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งอมตะ ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย" เท่านั้น ก็รับสั่งว่า "พ่อคุณ โยมทราบตลอดแล้ว ขอให้จบเถิด"

ในเวลาจบอนุโมทนา พระราชารับสั่งว่า "พ่อสามเณร โยมขอถวายภัตตาหารประจำแก่พระคุณเจ้า ๘ ที่"

สามเณรทูลถวายพระพรว่า "ภัตตหาร ๘ ที่นี้ อาตมภาพจะถวายแก่พระอุปัชฌายะขอถวายพระพร"

"พ่อสามเณร ชื่อว่าพระอุปัชฌายะ คือใคร ?"

"คือผู้ที่เห็นโทษน้อยโทษใหญ่แล้วตักเตือนและให้ระลึกได้ ขอถวายพระพร"

"พ่อสามเณร โยมจะถวายอีก ๘ ที่แก่ท่าน"

"อาตมภาพจะถวาย ๘ ที่นี้ แก่พระอาจารย์ ขอถวายพระพร"

"พ่อสามเณร ชื่อว่าพระอาจารย์นี้ คือใคร ?"

"คือผู้ที่ให้ดำรงอยู่ในธรรมอันพึงศึกษาในพระศาสนานี้ ขอถวายพระพร"

"ดีละ พ่อสามเณร โยมจะถวายอีก ๘ ที่แก่ท่าน"

"อาตมภาพจะถวาย ๘ ที่นี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอถวายพระพร"

"พ่อสามเณร ชื่อว่าพระภิกษุสงฆ์ คือใคร ?"

"คือหมู่พระภิกษุ ซึ่งเป็นที่อาศัยบรรพชา และอุปสมบทของพระอาจารย์ และพระอุปัชฌายะของพวกอาตมภาพ และของอาตมภาพ ขอถวายพระพร"

พระราชาทรงมีพระหฤทัยโปรดยิ่งนักรับสั่งว่า "พ่อสามเณร โยมจะถวายอีก ๘ ที่แก่ท่าน"

สามเณรรับอาราธนาว่า "สาธุ" แล้ว รุ่งขึ้นได้พาพระภิกษุ ๓๒ รูป เข้าไปพระราชฐานชั้นในกระทำภัตกิจ

พระราชารับสั่งว่า "พรุ่งนี้ ขอให้พระภิกษุอีก ๓๒ รูป รับภิกษากับท่าน" เมื่อทรงเพิ่มขึ้นทุกวันๆโดยอุบายนี้ ทรงงดภัตตาหารของนักพรตมีพราหมณ์และปริพาชกเป็นต้น ประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูป ทรงตั้งนิตยภัตรถวายพระภิกษุประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูป ภายในพระราชนิเวศน์ด้วยทรงเลื่อมใสในพระนิโครธเถระ แม้พระนิโครธเถระได้ให้พระราชาพร้อมทั้งราชบริษัทดำรงอยู่ในสรณะ ๓ และศีล ๕ แล้วให้ดำรงความเลื่อมใสมั่นในพระพุทธศาสนา ด้วยความเลื่อมใสอันควรแก่

ความเบื่นปุถุชน พระราชาทรงรับสั่งให้สร้างมหาวิหารชื่อว่าอโศการามแล้ว จัดภัตตาหารถวายพระภิกษุอีก ๖๐,๐๐๐ รูป และรับสั่งให้สร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง ประดับด้วยเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ในเมือง ๘๔,๐๐๐ แห่ง ทั่วสกลชมพูทวีปโดยธรรม ไม่ใช่โดยอธรรม.

ได้ยินว่า วันหนึ่งพระราชาทรงถวายมหาทานในอโศการาม ประทับนั่งในท่ามกลางสงฆ์จำนวน ๖๐,๐๐๐ รูปทรงปวารณาพระสงฆ์ด้วยบิณฑบาตทั้ง ๔ แล้วทรงถามปัญหานี้ว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย ชื่อว่าธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมีจำนวนเท่าไร ?"

"ขอถวายพระพร โดยองค์ มีองค์ ๙ โดยขันธ์มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์"

พระราชาทรงเลื่อมใสในพระธรรมทรงดำริว่า "จักบูชาพระธรรมขันธ์แต่ละหมวด ๆ ด้วยวิหารหมวดละหลัง" ดังนี้ ในวันเดียวเท่านั้นทรงบริจาคพระราชทรัพย์จำนวนเก้าสิบหกโกฏิ มีพระราชกระแสรับสั่งอำมาตย์ทั้งหลายว่า "มานี่แน่ะพนายทั้งหลาย พวกท่านเมื่อจะสร้างวิหารเมืองละหลัง จงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง ในเมือง ๘๔,๐๐๐ เมือง" และพระองค์เองก็ทรงเริ่มงานเพื่อสร้างอโศกมหาวิหารในอโศการาม พระสงฆ์ได้มอบให้พระขีณาสพผู้มีฤทธานุภาพมากชื่อว่าพระอินทคุตตเถระเป็นพนักงานนวกรรม สิ่งใด ๆ ที่ไม่เสร็จ พระเถระก็ให้สิ่งนั้น ๆ สำเร็จด้วยอานุภาพของตน พระราชาทรงสร้างวิหารกินเวลาตั้ง ๓ ปีจึงได้เสร็จสิ้นลงด้วยประการฉะนี้.

หนังสือรายงานมาจากทุกเมืองในวันเดียวกัน อำมาตย์ทั้งหลายกราบทูลพระราชาให้ทรงทราบว่า "ขอเดชะ วิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่งสำเร็จแล้ว" พระราชาทรงให้ตีกลองป่าวประกาศไปในพระนครว่า "จากนี้ล่วงไป ๗ วัน จักฉลองวิหาร ขอให้ทุกคนจงสมาทานศีล ๘ แล้วจัดการฉลองวิหารทั้งภายในเมืองและภายนอกเมือง จากนั้นล่วงไปได้ ๗ วัน พระราชาทรงแวดล้อมด้วยจตุรงคเสนามีจำนวนหลายแสนคนประดับด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ เสด็จเที่ยวตรวจดูตลอดพระนคร ซึ่งมหาชนผู้เกิดอุตสาหะใคร่จะทำพระนครให้เป็นดุจมีสิริยิ่งไปกว่าสิริแห่งอมรวดีราชธานีเมืองสวรรค์ได้พากันตกแต่งจัดเรียบร้อย ได้เสด็จไปสู่วิหารประทับยืนอยู่ ณ ท่ามกลางพระภิกษุสงฆ์ ก็ในขณะนั้นได้มีพระภิกษุประมาณ ๘๐ โกฏิ และภิกษุณีประมาณเก้าล้านหกแสนรูปประชุมกัน ในบรรดาพระภิกษุเหล่านั้น เฉพาะพระภิกษุที่เป็นพระขีณาสพ ได้มีจำนวนเป็นแสน. พระภิกษุผู้เป็นขีณาสพได้ดำริว่า "ถ้าพระราชาจะพึงทอดพระเนตรเห็น

พระบุญญาธิการตลอด จะพึงทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น แต่นั้น จึงได้ทำปาฏิหาริย์คือการเปิดโลก พระราชาประทับยืนอยู่ที่อโศการามนั่นเอง เมื่อทรงชำเลืองดูทั้ง ๔ ทิศ ก็ทอดพระเนตรเห็นชมพูทวีปมีสมุทรเป็นขอบเขตล้อมรอบ และวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่งรุ่งเรืองด้วยการบูชาฉลองอย่างมโหฬาร พระองค์ทรงเห็นสมบัตินั้น ทรงประกอบด้วยปีติและปราโมทย์อันโอฬาร เมื่อทรงพระดำริว่า "ก็ปีติและปราโมทย์เช่นนี้เคยบังเกิดขึ้นแก่ใคร ๆ แม้อื่นมีบ้างหรือ ?" จึงตรัสถามพระภิกษุสงฆ์ว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ในพระศาสนาของพระโลกนาถทศพลของเรา ใครบริจาคมหาจาคะ การบริจาคของใครใหญ่ ?" พระภิกษุสงฆ์ได้ยกหน้าที่ให้พระโมคคลีบุตรติสสเถระถวายวิสัชนา พระเถระถวายพระพรว่า "ขอถวายพระพร ชื่อว่าปัจจัยทายกในพระศาสนาของพระทศพล จะเสมอเหมือนกับมหาบพิตร แม้เมื่อพระตถาคตเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่มิได้มีเลย บริจาคของมหาบพิตรเท่านั้นใหญ่"

ศาสนทายาท

พระราชาทรงสดับคำของพระเถระ ทรงเป็นผู้มีพระสรีระอันความปีติปราโมทย์โอพาร ถูกต้องอย่างซาบซึ้งตลอดทรงดำริว่า "ได้ยินว่า ไม่มีปัจจัยทายกเหมือนกับเรา ได้ยินว่า บริจาคของเราใหญ่ ได้ยินว่า เรายกย่องพระศาสนาด้วยไทยธรรม ก็เมื่อเป็นเช่นนี้เราจะเป็นทายาทของพระศาสนาบ้างหรือไม่ ?" ลำดับนั้น จึงทรงเผดียงถามพระภิกษุสงฆ์ว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โยมจะเป็นทายาทของพระศาสนาบ้างไหม ?" ลำดับนั้น พระโมคคลีบุตรติสสเถระได้สดับพระราชปุจฉาดังนี้ เล็งเห็นพระอุปนิสสยสมบัติของพระมหินทราชบุตร ดำริว่า "ถ้าพระราชกุมารนี้จักทรงผนวช จักเป็นความเจริญแก่พระศาสนายิ่งนัก จึงถวายพระพรว่า "มหาบพิตรเพียงเท่านี้ ยังไม่ชื่อว่าเป็นทายาทของพระศาสนา แต่ย่อมนับได้ว่าเป็นปัจจัยทายก หรือว่าเป็นอุปัฏฐาก มหาบพิตร เพราะว่าแม้ผู้ใดจะพึงให้ปัจจัยเป็นกองสูง จากปฐพีไปตราบถึงพรหมโลก ผู้นั้นก็จะไม่นับว่า เป็นทายาทในพระศาสนาเลย."

"พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำอย่างไรเล่า จึงจะเป็นทายาทของพระศาสนา"

"มหาบพิตร ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตามเป็นคนมั่งคั่งหรือคนเข็ญใจ ยังบุตรผู้เกิดจากอกของตนให้บวช มหาบพิตร ผู้นั้นเรียกว่า เป็นทายาทของพระศาสนา"

เมื่อพระเถระถวายพระพรอย่างนี้แล้ว พระเจ้าอโศกธรรมราชาทรงพระราชดำริว่า "ได้ยินว่า เราแม้ทำการบริจาคเห็นปานฉะนี้ ยังไม่ถึงความเบื่นทายาทของพระศาสนาเลย" เมื่อทรงปรารถนาความเบื่นทายาทในพระศาสนาทรงเหลียวดูข้างโน้นทีข้างนี้ที ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหินทกุมารประทับยืนอยู่ ณ ที่ใกล้ ครั้นเห็นแล้ว พระองค์จึงได้ทรงมีพระดำริว่า "แม้เราจะปรารถนาตั้งพระราชกุมารนี้ไว้ในตำแหน่งอุปราช ตั้งแต่พระติสสกุมารทรงผนวชก็ตาม ถึงอย่างนั้นการบวชเท่านั้นสูงสุดแม้กว่าตำแหน่งอุปราช" ลำดับนั้น พระองค์จึงตรัสกะพระกุมารว่า "ลูกเอ๋ย เจ้าจะบวชได้ไหม?"

พระโอรสพระธิดาทรงผนวช

พระกุมารแม้ตามปรกติทรงมีพระประสงค์จะทรงผนวชตั้งแต่พระติสสกุมารทรงผนวช ทรงได้ยินพระราชดำรัส ก็ทรงบังเกิดความปราโมทย์ยิ่งนัก ทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าจะบวชพระเจ้าข้า ให้ข้าพระพุทธเจ้าบวชแล้ว ทูลกระหม่อมพ่อจงเบื่นทายาทในพระศาสนาเถิด" ก็สมัยนั้น แม้พระนางสังฆมิตตาราชธิดาก็ประทับยืนอยู่ที่นั้นด้วย พระกุมารพระนามว่าพระเจ้าอัคคิพรหมผู้เบื่นพระสวามีของพระนางเอง ก็ทรงผนวชพร้อมกับพระติสสกุมารผู้เบื่นพระอุปราช พระราชาทอดพระเนตรเห็นพระนางจึงมีพระราชกระแสว่า "ลูกหญิง แม้เจ้าจะบวชได้ไหม?".

"ทูลกระหม่อมพ่อ ขอพระราชทานโอกาสเถิด หม่อมฉันบวชได้"

พระราชาทรงได้รับน้ำพระทัยของพระโอรสและพระราชธิดา จึงมีพระหฤทัยเบิกบาน ได้ทรงเผดียงพระภิกษุสงฆ์ว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอให้พระคุณเจ้าจงยังเด็กทั้งสองนี้ให้บวชแล้วให้โยมเบื่นทายาทในพระศาสนาเถิด".

พระสงฆ์รับพระราชดำรัสแล้ว ได้ให้พระโมคคลีบุตรติสสเถระเบื่นพระอุปัชฌายะ และให้พระมหาเทวเถระเบื่นอาจารย์บรรพชาพระกุมาร และให้พระมัชฌันติกเถระเบื่นอาจารย์ให้อุปสมบท ได้ยินว่า ในกาลนั้น พระกุมารมีพระชนม์ครบ ๒๐ พรรษา พระองค์ทรงบรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ณ มณฑลที่อุปสมบทนั่นเอง แม้พระสังฆมิตตาราชธิดาได้มีอาจารย์ชื่อว่า พระอายุปาลีเถรี และได้มีอุปัชฌายะชื่อว่า พระธัมมปาลีเถรี ได้ยินว่า ในกาล

ครั้งนั้น พระนางสังฆมิตตามีพระชนม์ ๑๘ พรรษา ภิกษุณีทั้งหลายให้พระนางสังฆมิตตานั้นพอผนวชแล้วตั้งอยู่ในสิกขาในสีมามณฑลนั่นเอง ในกาลที่ทั้งสองพระองค์ทรงผนวช พระราชาทรงอภิเษกได้ ๖ พรรษา ครั้งนั้น พระมหินทเถระเรียนพระธรรมวินัยในสำนักของพระอุปัชฌายะของตนจำเดิมแต่กาลที่อุปสมบท เรียนเถรวาททั้งปวงพร้อมทั้งอรรถกถาอันรวบรวมไว้ด้วยพระไตรปิฎกซึ่งยกขึ้นสู่สังคีติทั้งสองภายในสามพรรษา ได้เป็นประมุขแห่งพระภิกษุประมาณพันรูปผู้เป็นอันเตวาสิกของพระอุปัชฌายะ ครั้งนั้น พระเจ้าอโศกธรรมราชาทรงราชาภิเษกได้ ๙ พรรษา

ก็ในกาลที่พระราชาทรงราชาภิเษกได้ ๘ พรรษา พระติสสเถระบุตรนางโกนตาเที่ยวภิกษาจารไปก็ไม่ได้เนยใสสักฟายมือเพื่อจะบำบัดโรค มีอายุสังขารสิ้นไปด้วยกำลังแห่งโรค ได้กล่าวสอนพระภิกษุสงฆ์ด้วยอัปปมาทธรรม แล้วนั่งขัดสมาธิในอากาศเข้าฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ปรินิพพานแล้ว พระราชาทรงสดับข่าวนั้นได้ทำสักการะพระเถระแล้วทรงดำริว่า เมื่อเราครองราชสมบัติอยู่ บิณฑบาตทั้งหลายหาได้ยากถึงอย่างนี้ จึงรับสั่งให้สร้างสระโบกขรณีที่ประตูทั้ง ๔ แห่งพระนคร ให้เต็มไปด้วยเภสัชไว้ถวาย ได้ยินว่า สมัยนั้น รายได้เกิดขึ้นแก่พระราชาวันละห้าแสนทุก ๆ วัน คือเกิดที่ประตูทั้งสี่แห่งเมืองปาตลีบุตรสี่แสน ที่ศาล [กลางเมือง] แสนหนึ่ง ลำดับนั้น พระราชาทรงสละถวายพระนิโครธเถระวันละแสน ทรงสละถวายเพื่อบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นที่พระเจดีย์พระพุทธเจ้าวันละแสน ทรงสละถวายพระธรรมวันละแสน ที่ว่าทรงสละถวายพระธรรมแสนหนึ่งนั้น คือ พระองค์ทรงน้อมถวายพระภิกษุบรรดาที่เป็นพหูสูตรทรงธรรมเพื่อบิณฑบาตทั้ง ๔ ทรงสละถวายพระสงฆ์วันละแสน ทรงสละถวายเป็นค่าเภสัชที่ประตูทั้ง ๔ วันละแสน ลาภสักการะอันยิ่งใหญ่บังเกิดแล้วในพระศาสนา ด้วยประการฉะนี้

พวกเดียรถีย์เสื่อมลาภสักการะ โดยที่สุดแม้แต่เพียงอาหารและผ้านุ่งผ้าห่มก็หาไม่ได้ เมื่อปรารถนาลาภสักการะได้พากันบวชในพระศาสนาแล้วต่างก็แสดงความเห็นของตนว่า "นี้ธรรม นี้วินัย" แม้ที่ไม่ได้บวชก็โกนผมห่มผ้าเหลืองเอาเอง เที่ยวไปที่วิหารทั้งหลายเข้าทำอุโบสถบ้าง ปวารณาบ้าง สังฆกรรมบ้าง คณกรรมบ้าง พระภิกษุทั้งหลายไม่ยอมทำอุโบสถร่วมกับพวกเดียรถีย์เหล่านั้น.

พระโมคคลีบุตรติสสเถระปลีกตน

ในกาลนั้น พระโมคคลีบุตรติสสเถระดำริว่า "บัดนี้อธิกรณ์เกิดขึ้น ไม่ช้านักอธิกรณ์นั้นก็คงเข้มแข็ง เราอยู่ท่ามกลางเดียรถีย์เหล่านี้ไม่อาจระงับอธิกรณ์ได้แน่" จึงมอบคณะให้แก่พระมหินทเถระ ประสงค์จะอยู่ผาสุกตามลำพังได้ไปยังอโธคังคบรรพต. ฝ่ายพวกเดียรถีย์เหล่านั้นเอง แม้ถูกพระภิกษุสงฆ์ข่มโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตถุสาสน์ ก็หาตั้งอยู่ในข้อปฏิบัติอันควรแก่พระธรรมวินัยไม่ กลับยังเสนียดมลทินและเสี้ยนหนามหลายอย่างให้ตั้งขึ้นแก่พระศาสนา บางพวกก็บำเรอไฟ บางพวกก็ย่างตัวในความร้อน ๕ อย่าง บางพวกก็แหงนตามพระอาทิตย์เรื่อยไป บางพวกก็มุ่งมาดว่า "เราจักทำลายพระธรรมวินัยของพวกท่าน" ในกาลนั้น พระภิกษุสงฆ์ไม่ยอมทำอุโบสถหรือปวารณาร่วมกับพวกเดียรถีย์เหล่านั้น ในอโสการามอุโบสถขาดไปตลอด ๗ ปี คนทั้งหลายกราบทูลความข้อนี้แม้แก่พระราชา. พระราชาจึงทรงรับสั่งใช้อำมาตย์คนหนึ่งว่า "เจ้าจงไปวิหารระงับอธิกรณ์แล้วให้พระภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถ" อำมาตย์ไม่กล้าจะทวนถามพระราชาได้ เข้าไปหาอำมาตย์อื่น ๆ กล่าวว่า "พระราชาทรงส่งเราไปว่า จงไปสู่วิหารระงับอธิกรณ์แล้วให้พระภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถ อธิกรณ์จะระงับอย่างไรหนอ?" อำมาตย์เหล่านั้นกล่าวว่า "ข้าพเจ้าสังเกตอย่างนี้ ธรรมดาว่าผู้จะระงับปัจจันตประเทศ ย่อมฆ่าพวกโจรเสีย ฉันใด ภิกษุเหล่าใดไม่ทำอุโบสถ พระราชาจักมีพระราชประสงค์ให้ฆ่าภิกษุเหล่านั้นเหมือนกัน".

อำมาตย์เข้าใจผิด

ครั้งนั้น อำมาตย์นั้นไปวิหารสั่งให้พระภิกษุสงฆ์ประชุมกันแล้วกล่าวว่า "ข้าพเจ้าพระราชาทรงส่งมาว่า ท่านจงให้พระสงฆ์ทำอุโบสถ ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายจงทำอุโบสถกรรมในบัดนี้เถิด"

พระภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า "เราไม่ทำอุโบสถร่วมกับพวกเดียรถีย์"

อำมาตย์จึงเริ่มเอาดาบตัดศีรษะขาดกระเด็นจำเดิมแต่เถระอาสน์ไป พระติสสเถระได้เห็นอำมาตย์นั้นประพฤติผิดเช่นนั้น

ชื่อว่าพระติสสเถระมิใช่คนสามัญ คือ พระติสสกุมารเป็นพระราชภาดาร่วมพระชนนีของพระราชา ได้ยินว่า พระราชาทรงอภิเษกแล้ว ทรงสถาปนาพระราชกุมารนั้นไว้ในตำแหน่ง

อุปราช วันหนึ่ง พระราชกุมารนั้นเสด็จประพาสป่า ได้เห็นฝูงเนื้อหมู่ใหญ่หยอกกันอยู่ ครั้นเห็นแล้วพระองค์ได้มีพระดำริว่า เนื้อเหล่านี้เพียงแต่กินหญ้า ยังหยอกกันอย่างนี้ ก็สมณะเหล่านี้ฉันโภชนะในราชสกุล นอนบนที่นอนอ่อนนุ่ม ทำไมจักไม่เล่นสนุกสนานชอบใจเล่า พระองค์เสด็จมาจากป่าแล้วทูลพระวิตกของพระองค์นั้นถวายพระราชา พระราชาทรงพระดำริว่า พระกุมารทรงรังเกียจในฐานะอันไม่ควร อย่ากระนั้นเลย เราจักให้เธอเข้าใจด้วยอุบายอย่างนี้ วันหนึ่ง ทรงทำประหนึ่งกริ้วด้วยเหตุอย่างหนึ่ง ทรงคุกคามให้กลัวตายว่า "จงมารับครองราชย์ตลอด ๗ วัน จากนั้นไป จักฆ่าเธอเสีย" ดังนี้ ให้พระกุมารทรงเข้าใจความข้อนั้น ได้ยินว่า พระกุมารนั้นทรงพระดำริว่า พระราชาจักทรงประหารชีวิตเราในวันที่ครบ ๗ ไม่เป็นอันสรงสนานไม่เป็นอันเสวย ไม่เป็นอันบรรทมหลับตามที่พอพระทัยเลย ได้มีพระสรีระเศร้าหมองยิ่งนัก ลำดับนั้น พระราชารับสั่งถามพระกุมารนั้นว่า "ทำไม เธอจึงเป็นเช่นนี้"

"กลัวตาย พระพุทธเจ้าข้า."

"เฮ้ย นี่เธอเห็นความตายที่ได้กำหนดไว้ให้คุ้นแล้ว ยังหมดสนุก พระภิกษุทั้งหลายพิจารณาความตายติดอยู่กับลมหายใจออกลมหายใจเข้า จักสนุกได้อย่างไร".

ตั้งแต่นั้นมา พระกุมารทรงเลื่อมใสในพระศาสนา ต่อมาอีกวันหนึ่ง พระกุมารนั้นเสด็จออกล่าสัตว์เที่ยวไปในป่า ได้ทอดพระเนตรเห็นพระเถระชื่อว่าโยนกมหาธัมมรักขิตอันช้างใหญ่ตัวหนึ่งนั่งจับกิ่งไม้สาละ พัดถวายอยู่ ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว ทรงเกิดความปราโมทย์ ทรงดำริว่า "เมื่อไรหนอ แม้เราจะพึงบวชเหมือนพระมหาเถระนี้ วันนั้นจะพึงมีบ้างไหมหนอ" พระเถระทราบอธยาศัยของพระกุมารนั้น เมื่อพระองค์กำลังทอดพระเนตรอยู่นั่นเอง ได้ลอยขึ้นไปบนอากาศแล้วยืนบนพื้นน้ำแห่งสระโบกขรณีในอโสการาม แล้วคล้องจีวรและอุตตราสงฆ์ไว้ในอากาศเริ่มสรงน้ำ พระกุมารทอดพระเนตรเห็นอานุภาพของพระเถระทรงเลื่อมใสเกินที่จะเปรียบได้ ทรงดำริว่า "วันนี้แล เราจักบวช" จึงได้กลับไปกราบทูลพระราชาว่า "ขอเดชะข้าพระพุทธเจ้าจักบวช" พระราชาทรงวิงวอนเป็นเอนกประการ ก็ไม่ทรงสามารถให้พระกุมารกลับพระทัยได้ จึงมีพระราชกระแสรับสั่งให้ประดับทางอันจะพึงไปสู่อโสการาม ทรงให้พระกุมารแต่งพระองค์เข้ากระบวนแห่มโหฬาร ให้แวดล้อมด้วยทวยหาญแสนยากรทรงเครื่องเต็มยศแล้วทรงนำไปสู่วิหาร พระภิกษุทั้งหลายเบื่อหน่ายมากพึงข่าวว่า "พระยุพราชจักทรงผนวช"

จึงตระเตรียมบาตรและจีวร พระกุมารเสด็จไปสู่เรือนเบื้นที่บำเพ็ญเพียรแล้วทรงผนวชในสำนักของพระมหาธัมมรักขิตเถระพร้อมด้วยบุรุษแสนหนึ่ง ก็ผู้บวชตามพระกุมารมีจำนวนนับไม่ถ้วน พระกุมารทรงผนวชในกาลที่พระราชาทรงราชาภิเษกได้ ๔ ปี ครั้งนั้น มีพระภาคิไนยของพระราชาองค์หนึ่ง เบื้นพระสวามีของพระนางสังฆมิตตาพระนามว่าพระเจ้าอัคคิพรหมกุมาร พระนางสังฆมิตตาทรงประสูติพระโอรสของพระเจ้าอัคคิพรหมกุมารพระองค์เดียวเท่านั้น แม้พระเจ้าอัคคิพรหมกุมารนั้นทรงสดับว่า พระยุพราชทรงผนวชจึงเข้าเฝ้าพระราชาทูลขอว่า "แม้ข้าพระพุทธเจ้าก็จักบวชพระพุทธเจ้าข้า" และได้รับพระบรมราชานุญาตว่า "บวชเถิด พ่อ" จึงได้ทรงผนวชในวันนั้นเอง. พระกนิษฐภาดาของพระราชาผู้อันชนชั้นกษัตริย์มีสมบัติมากมายผนวชตามแล้วพึงทราบว่า คือพระติสสเถระ ด้วยประการฉะนี้.

พระติสสเถระนั้นเห็นอำมาตย์นั้นปฏิบัติผิดอย่างนั้น จึงดำริว่า "พระราชาจะพึงส่งมาเพื่อฆ่าพระเถระทั้งหลายก็หาไม่ เรื่องนี้คงจะเบื้นที่อำมาตย์ผู้นี้เข้าใจผิดแน่นอน" จึงไปนั่งที่อาสนะใกล้อำมาตย์นั้นเสียเอง อำมาตย์นั้นจำพระเถระได้ ไม่กล้าจะฟาดศัสตราลงไป จึงไปกราบทูลพระราชาว่า "ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าตัดศีรษะบรรดาพระภิกษุผู้ไม่ปรารถนาจะทำอุโบสถเสียประมาณเท่านี้รูป ครั้นแล้วก็ถึงลำดับพระติสสเถระ ข้าพระพุทธเจ้าจะกระทำประการไร"

พระราชาตรัสถามปัญหา

พระราชาพอทรงสดับเท่านั้นตรัสว่า "เฮ้ย ฉันส่งแกไปฆ่าพระหรือ ?" ทรงบังเกิดความเร่าร้อนในพระสรีระทันที เสด็จไปสู่วิหารรับสั่งถามภิกษุผู้เบื้นพระเถระทั้งหลายว่า "พระคุณเจ้าผู้เจริญ อำมาตย์นี้ โยมมิได้สั่งเลยได้กระทำอย่างนี้ บาปนี้จะพึงมีแก่ใครหนอ ?.

พระเถระบางพวกถวายพระพรว่า "อำมาตย์นี้ได้ทำตามพระดำรัสของมหาบพิตร บาปนี้พึงมีแก่มหาบพิตร"

พระเถระบางพวกถวายพระพรว่า "บาปนี้พึงมีแก่มหาบพิตรและอำมาตย์ทั้งสองฝ่าย.

พระเถระบางพวกถวายพระพรอย่างนี้ว่า "ขอถวายพระพร มหาบพิตรทรงดำริว่าอำมาตย์นี้จงไปฆ่าพระหรือ ?"

"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หามิได้ โยมมีความประสงค์เป็นกุศลส่งไปด้วยคิดว่า ขอให้พระภิกษุสงฆ์จงพร้อมเพรียงกันทำอุโบสถเถิด"

"ถ้ามหาบพิตร มีพระประสงค์เป็นกุศล บาปก็ไม่มีแก่มหาบพิตร บาปนี้มีแก่อำมาตย์คนเดียว".

พระราชาทรงเกิดความสงสัยรับสั่งว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ยังมีพระภิกษุผู้สามารถจะตัดความสงสัยนี้ของโยมแล้วยกย่องพระศาสนาอยู่บ้างไหม ?".

"ขอถวายพระพร มีคือพระโมคคลีบุตรติสสเถระ พระเถระนั้นสามารถจะตัดความสงสัยนี้ของมหาบพิตรยกย่องพระศาสนาได้"

พระราชาทรงส่งพระธรรมกถึก ๔ รูปแต่ละรูปมีพระภิกษุพันหนึ่งเป็นบริวาร และอำมาตย์ ๔ คนแต่ละคนมีบุรุษพันหนึ่งเป็นบริวารว่า "จงไปพาพระเถระมาเถิด".

ท่านเหล่านั้นไปกล่าวว่า "พระราชารับสั่งหาท่าน" พระเถระไม่ยอมมา. แม้วาระที่ ๒ พระราชาทรงส่งพระธรรมกถึก ๘ รูป และอำมาตย์ ๘ คนมีบริวารท่านละพันเหมือนกันว่า ขอท่านทั้งหลายจงบอกว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระราชารับสั่งหา แล้วพาท่านมาเถิด." พระธรรมกถึก และอำมาตย์เหล่านั้นได้ไปกราบเรียนพระเถระตามรับสั่ง แม้วาระที่ ๒ พระเถระก็ไม่ยอมมา. พระราชารับสั่งถามพระเถระทั้งหลายว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ โยมส่งคนไป ๒ ครั้งแล้ว เหตุไร พระเถระจึงไม่ยอมมาเล่า ?".

"ขอถวายพระพร เพราะมหาบพิตรมีพระราชกระแสรับสั่งว่า "พระราชารับสั่งหา" พระเถระจึงไม่ยอมมา แต่เมื่อมหาบพิตรรับสั่งอย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระศาสนาจมอยู่ ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นสหายเพื่อประโยชน์แก่การยกย่องพระศาสนาของเราทั้งหลายเถิดพระเถระก็จะพึงมา".

ครั้งนั้น พระราชารับสั่งอย่างนั้นแล้วทรงส่งพระธรรมกถึก ๑๖ รูปและอำมาตย์ ๑๖ คนมีบริวารท่านละพันไป ทรงทวนถามพระภิกษุทั้งหลายอีกว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระเถระเป็นผู้เฒ่าหรือเป็นหนุ่ม".

"ขอถวายพระพร เป็นผู้เฒ่า."

"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระเถระจักขึ้นคานหามหรือวอ".

"ขอถวายพระพร พระเถระจักไม่ขึ้น".

"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระเถระอยู่ที่ไหน?"

"ขอถวายพระพร อยู่เหนือแม่น้ำคงคา".

พระราชารับสั่งว่า "ดูกรพนาย ถ้าเช่นนั้น ท่านจงผูกนาวาขนานให้พระเถระนั่งบนนาวานั้น จัดการอารักขาทั้งสองฝั่งแม่น้ำ พาพระเถระมาเถิด".

พระโมคคลีบุตรติสสเถระคิดช่วยพระศาสนา

พระภิกษุทั้งหลายและอำมาตย์ทั้งหลายไปสู่สำนักของพระเถระแล้วแจ้งพระราชสาส์นให้ทราบ พระเถระสดับแล้วดำริว่า "เราบวชด้วยหมายใจว่า "จักยกย่องพระศาสนาจำเดิมแต่ต้นมา บัดนี้ถึงกาลนั้นของเราแล้ว" จึงหยิบท่อนหนังแล้วลุกขึ้น ครั้นวันรุ่งขึ้นพระเถระจักถึงเมืองปาฏลีบุตร ในราตรีนั้นเอง พระราชาได้พระสุบินนิมิต พระสุบินได้เป็นเช่นนี้ คือว่า มีพระยาคชสารเผือกผ่องทั่วสรรพางค์ได้มาลูบคลำพระราชาตั้งแต่พระเศียรแล้วจับที่พระหัตถ์ขวารุ่งขึ้น พระราชารับสั่งถามโหรผู้ทำนายพระสุบินว่า "เราฝันเห็นเช่นนี้ จักมีอะไรแก่เราบ้าง?"

โหรผู้ทำนายพระสุบินผู้หนึ่งกราบทูลพยากรณ์ว่า "ขอเดชะ พระสมณะผู้ประเสริฐจักจับพระองค์ที่พระหัตถ์เบื้องขวา".

ครั้นทันใดนั้น พระราชาก็ทรงสดับข่าวว่า "พระเถระมาถึงแล้ว" จึงได้เสด็จไปถึงฝั่งแม่น้ำคงคา ทรงลุยแม่น้ำไปรับพระเถระในน้ำประมาณพระชานุ ได้ทรงยื่นพระหัตถ์ถวายพระเถระผู้กำลังลงจากนาวา พระเถระได้จับพระราชาที่พระหัตถ์เบื้องขวา ตำรวจตาบทั้งหลายเห็นดังนั้นจึงชักดาบออกจากฝักด้วยหมายว่า จักตัดศีรษะพระเถระ เพราะเหตุไร? ได้ยินว่านี้เป็นจารีตในราชสกุลทั้งหลายคือ "ผู้ใดจับพระราชาที่พระหัตถ์ ผู้นั้นต้องถูกตัดศีรษะด้วยดาบ" พระราชาทอดพระเนตรเห็นเขา รับสั่งว่า "เราไม่ได้ความสบายใจเพราะเหตุที่ทำร้ายพระภิกษุทั้งหลายแม้ในกาลก่อน พวกเธออย่าได้ทำร้ายพระเถระเลย. ถามว่า เพราะเหตุไร พระเถระจึงได้จับพระหัตถ์พระราชา? แก้ว่า เพราะพระราชารับสั่งให้หาพระเถระมาเพื่อต้องการถามปัญหา ฉะนั้นพระเถระจึงได้จับด้วยหมายใจว่า พระราชานี้เป็นศิษย์ของเรา พระราชาทรงพา

พระเถระไปสู่พระราชอุทยานของพระองค์ แล้วทรงให้ล้อมจากนอกพระราชอุทยาน ๓ ชั้น ทรงตั้งอารักขา พระองค์เองก็ทรงล้างเท้าของพระเถระเอาน้ำมันทา แล้วประทับนั่ง ณ ที่ใกล้พระเถระ เพื่อต้องการจะทรงทดลองดูว่า พระเถระสามารถจะตัดความสงสัยของเราแล้วระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้นยกย่องพระศาสนาหรือไม่หนอ จึงรับสั่งว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โยมอยากจะเห็นปาฏิหาริย์สักอย่างหนึ่ง"

"มหาบพิตรมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรปาฏิหาริย์อะไร ขอถวายพระพร"

"ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โยมอยากจะดูแผ่นดินไหว"

"มหาบพิตร มีพระราชประสงค์ทอดพระเนตรแผ่นดินไหวทั้งหมด หรือแผ่นดินไหวเฉพาะส่วน ขอถวายพระพร"

"ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ใน ๒ อย่างนี้ อย่างไหนทำยาก ?"

"มหาบพิตร น้ำในถาดสำริดอันเต็มด้วยน้ำทำให้ไหวทั้งหมด ทำยาก หรือว่าทำให้ไหวครึ่งถาด ทำยาก

"ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ทำให้ไหวครึ่งถาดทำยาก"

"มหาบพิตร ทำแผ่นดินเฉพาะส่วนให้ไหวทำยากเหมือนอย่างนั้น"

"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น โยมจักดูแผ่นดินไหวเฉพาะส่วน"

"มหาบพิตร ถ้าเช่นนั้น ในที่แต่ละโยชน์ ๆ โดยรอบ จงขอดรถเอาล้อข้างหนึ่งจดเขตด้านทิศบูรพา ให้ม้ายืนเอาเท้าทั้งสองเหยียบเขตด้านทิศทักษิณ ให้คนยืนเอาเท้าข้างหนึ่งเหยียบเขตด้านทิศปัจฉิม ตั้งถาดน้ำถาดหนึ่งจดด้วยส่วนกึ่งหนึ่งด้านทิศอุดร".

พระราชารับสั่งให้ทำตามที่พระเถระบอกนั้น

พระเถระแสดงฤทธิ์

พระเถระเข้าจตุตถฌานมีอภิญญาเป็นบาทออกจากฌานแล้ว อธิษฐานให้แผ่นดินไหวตลอดที่ประมาณโยชน์หนึ่งหมายว่า "ขอให้พระราชาจงทอดพระเนตรเห็น" ล้อรถที่ตั้งอยู่ในเขตด้านทิศบูรพาเท่านั้นไหว อีกล้อหนึ่งไม่ไหว เท้าม้าและคนที่ยืนอยู่ภายในเขตด้านทิศปัจจิมเท่านั้นไหว และร่างกายก็ไหวกึ่งหนึ่ง แม้น้ำในถาดน้ำด้านทิศอุดรภายในเขต ก็ไหวเฉพาะส่วนกึ่งหนึ่ง นอกนั้นไม่ไหว.

พระราชาครั้นทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์นั้นแน่พระทัยว่า "บัดนี้ พระเถระสามารถยกย่องพระศาสนาได้" จึงรับสั่งถามความสงสัยของพระองค์ว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญโยมส่งอำมาตย์คนหนึ่งไปว่า จงไปวิหารระงับอธิกรณ์ให้พระภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถ" อำมาตย์นั้นไปวิหารแล้วปลงชีวิตพระภิกษุเสียเท่านี้รูป บาปนั้น จะตกอยู่แก่ใคร ?.

"ขอถวายพระพร ก็มหาบพิตรทรงดำริว่า อำมาตย์นี้จงไปวิหารฆ่าพระภิกษุทั้งหลายหรือ".

"ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ หามิได้"

"ขอถวายพระพร ก็ถ้าว่ามหาบพิตร ไม่ทรงดำริเช่นนี้ บาปก็ไม่มีแก่มหาบพิตร"

พระเถระแก้ความข้องพระทัยพระราชา

ครั้งนั้น พระเถระทำให้พระราชาทรงเข้าพระทัยความข้อนี้ด้วยพระสูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรา [ตถาคต] กล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงทำกรรมด้วยกาย วาจา ใจ"[๑] เพื่อจะทรงแสดงความข้อนั้น จึงได้ทรงนำติตติรชาดกมาเล่าถวายความย่อว่า

ขอถวายพระพร ในอดีตกาล นกกระทาซึ่งถูกนายพรานใช้ให้เป็นนกต่อ ได้ถามพระดาบสว่า

> "นกกระทาเป็นอันมากพากันมาด้วยสำคัญว่า ญาติของพวกเราจับอยู่นี่ นายพรานอาศัยข้าพเจ้าจึงสร้างกรรม ใจของข้าพเจ้ารังเกียจอยู่ในกรรมนั้น."

พระดาบสตอบว่า "ก็เจ้าคิดว่า ขอให้นกเหล่านั้นมาถูกจับหรือถูกฆ่าด้วยเสียงและด้วยเห็นรูปของเรา ดังนี้หรือ ?."

นกกระทาตอบว่า "หามิได้ เจ้าข้า"

ลำดับนั้น พระดาบสได้ให้นกต่อนั้นเข้าใจว่า "ถ้าเจ้าไม่ตั้งใจก็ไม่มีบาป เพราะกรรมจะถูกต้องก็เฉพาะผู้ที่จงใจทำเท่านั้น ไม่ถูกต้องผู้ที่ไม่จงใจ ถ้าใจของเจ้าไม่ประทุษร้าย กรรมที่นายพรานอาศัยเจ้าทำก็ไม่ถูกต้องเจ้า เพราะบาปย่อมไม่เปรอะเปื้อนผู้ที่บริสุทธิ์ มีความขวนขวายน้อย"

---

๑. อัง. ฉกฺก ๒๒/๔๖๓

พระราชาทรงสอบความเห็นพระภิกษุ

พระเถระครั้นทรงยังพระราชาให้เข้าพระทัยอย่างนี้แล้ว ประทับอยู่ในพระราชอุทยานนั้นตลอด ๗ วัน ให้พระราชาทรงศึกษาลัทธิสมัย พระราชารับสั่งให้พระภิกษุสงฆ์ประชุมกันที่อโสการามในวันที่ ๗ แล้วรับสั่งให้กั้นม่านเป็นกำแพงรอบด้าน และประทับนั่งภายในม่านเป็นกำแพง ทรงให้รวมภิกษุทั้งหลายผู้มีลัทธิอย่างเดียวกันเป็นพวก ๆ และรับสั่งให้ภิกษุเข้าไปเฝ้าทีละหมู่ ๆ รับสั่งถามว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะอย่างไร ?"

ลำดับนั้น พวกที่มีวาทะว่า อัตตาและโลกเที่ยง [สัสสตทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีวาทะว่า อัตตาและโลกเที่ยง".

พวกที่มีวาทะว่า เที่ยงแต่บางส่วน [เอกัจจสัสสตทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะว่า เที่ยงแต่บางส่วน".

พวกที่มีวาทะว่า โลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด [อันตานันติกทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะว่า โลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด".

พวกที่มีวาทะดิ้นได้ไม่ตายตัว [อมราวิกเขปิกาทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะดิ้นได้ไม่ตายตัว."

พวกที่มีวาทะ ว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง [อธิจจสมุปปันนิกาทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง"

พวกมีวาทะว่า อัตตามีสัญญา [สัญญีทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงมีวาทะว่า อัตตามีสัญญา".

พวกที่มีวาทะว่า อัตตาไม่มีสัญญา [อสัญญีทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะว่า อัตตาไม่มีสัญญา".

พวกที่มีวาทะว่า อัตตามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ [เนวสัญญีนาสัญญีทิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะว่า อัตตามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่".

พวกที่มีวาทะว่าขาดสูญ [อุจเฉททิฏฐิ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะว่า ขาดสูญ".

พวกที่มีวาทะว่า นิพพานมีในทิฏฐธรรม [ทิฏฐธรรมนิพพานวาทะ] ก็ทูลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงมีวาทะว่า นิพพานมีในทิฏฐธรรม".

พระราชาทรงทราบว่า "พวกนี้ไม่ใช่พระภิกษุ พวกนี้เป็นอัญญเดียรถีย์" เพราะพระองค์ได้ทรงศึกษาลัทธิมาก่อน จึงพระราชทานผ้าขาวแก่อัญญเดียรถีย์เหล่านั้นให้สึกเสีย.

อัญญเดียรถีย์เหล่านั้นทั้งหมดมีจำนวนตั้ง ๖๐,๐๐๐ คน.

พระราชาทรงรับสั่งให้ภิกษุพวกอื่นเข้าเฝ้าแล้วรับสั่งถามว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะอย่างไร ?"

"ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นวิภัชชวาที".

เมื่อพระภิกษุทั้งหลายทูลอย่างนี้แล้ว พระราชาตรัสถามพระเถระว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นวิภัชชวาทีหรือ ?."

"ใช่แล้ว มหาบพิตร".

ลำดับนั้น พระราชารับสั่งว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บัดนี้ พระศาสนาบริสุทธิ์แล้วขอพระภิกษุสงฆ์จงทำอุโบสถเถิด" ทรงพระราชทานอารักขาแล้วเสด็จเข้าพระนคร.

พระสงฆ์พร้อมเพรียงกันประชุมทำอุโบสถแล้ว ในที่ประชุมนั้น ได้มีพระภิกษุ ๖,๐๐๐,๐๐๐ รูป.

พระโมคคลีบุตรติสสเถระแสดงกถาวัตถุ

พระโมคคลีบุตรติสสเถระ เมื่อจะย่ำยีปรัปวาทได้แสดงกถาวัตถุปกรณ์ในสมาคมนั้น ลำดับนั้น ได้เลือกเอาพระภิกษุทั้งหลายผู้ทรงพระปริยัติคือ พระไตรปิฎก มีปฏิสัมภิทาแตกฉานต่างด้วยทรงคุณพิเศษ มีได้วิชา ๓ เป็นต้น จำนวน ๑,๐๐๐ ในพระภิกษุจำนวน ๖,๐๐๐,๐๐๐ รูป ได้ทำตติยสังคีติ ชำระมลทินในพระศาสนาทั้งปวง สังคายนาพระธรรมวินัย เหมือนดังพระมหากัสสปเถระและพระยสเถระ สังคายนาพระธรรมวินัยแล้วฉะนั้น ในปริโยสานแห่งสังคีติปฐพีได้หวั่นไหวเป็นอเนกประการ สังคีตินี้ ทำอยู่ ๙ เดือน จึงสำเร็จ ซึ่งในโลก

เรียกว่า "สหัสสิกา" เพราะภิกษุ ๑,๐๐๐ รูปทำกัน และว่า
"ตติยา" เพราะเทียบกับสังคีติ ๒ ครั้งข้างต้น.

ตติยสังคีติเท่านี้.

พระเถระในชมพูทวีป

ก็ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เบื้องต้นข้าพเจ้าได้ประกาศเนื้อความแห่งคำที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้เพื่อวิสัชนาปัญหาที่ว่า ใครนำมาดังนี้ว่า ในชมพูทวีปอาจารย์ได้นำสืบต่อกันมาตั้งต้นแต่พระอุบาลีเถระจนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ ในชมพูทวีปนั้น มีความสืบต่อกันมาแห่งอาจารย์ดังนี้ :—

> พระเถระผู้ชนะวิเศษ ๕ รูป คือ พระอุบาลีเถระ พระทาสกเถระ พระโสณกเถระ พระสิคควเถระ และพระโมคคลีบุตรติสสเถระ เหล่านี้ได้นำพระวินัยปิฎกมาโดยสืบต่อกันไม่ขาดสาย จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ ในศรีชมพูทวีป.

พระเถระในลังกาทวีป

ก็ต่อจากตติยสังคายนา พึงทราบว่า พระวินัยปิฎกนี้ พระเถระทั้งหลายมีพระมหินทเถระเป็นต้นนำมายัง [ตัมพปัณณิ] ทวีปนี้ พระเถระทั้งหลายมีพระอริฏฐเถระเป็นต้น ได้ศึกษาจากพระมหินทเถระแล้วนำมาช้าระยะกาลหนึ่ง ต่อจากนั้น อาจารย์สืบ ๆ กันมาซึ่งผู้เป็นศิษย์สืบ ๆ กันมาของพระอริฏฐเถระเป็นต้นเหล่านั้น นำมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวคาถาประพันธ์ไว้ว่า

> ในกาลนั้น พระเถระผู้ประเสริฐทั้งหลาย ผู้มีปัญญามาก คือ พระมหินทเถระ ๑ พระอิฏฐิยเถระ ๑ พระอุตติยเถระ ๑ พระสัมพลเถระ ๑ พระภัททสาลเถระผู้เป็นบัณฑิต ๑ เหล่านี้ได้มาในสิงหลทวีปนี้จากชมพูทวีป พระเถระเหล่านั้นได้บอกพระวินัยปิฎก บอกพระสูตรทั้ง ๕ นิกาย และพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ในตัมพปัณณิทวีป. ภายหลังพระอริฏฐเถระผู้มีปัญญา ๑ พระติสสทัตตเถระผู้เป็นบัณฑิต ๑ พระกาฬสุมนเถระผู้แกล้วกล้า ๑ พระทีฆเถระ ๑ พระทีฆสุมนเถระผู้เป็นบัณฑิต ๑ พระกาฬสุมนเถระอีกองค์ ๑ พระนาคเถระ ๑

พระพุทธรักขิตเถระ ๑ พระติสสเถระผู้มีปัญญา ๑ พระเทวเถระผู้เป็นบัณฑิต ๑ พระสุมนเถระผู้มีปัญญาและแกล้วกล้าในพระวินัยอีกองค์ ๑ พระจูฬนาคเถระผู้เป็นพหูสูตร ดุจคชสารอันใคร ๆ กำจัดได้ยาก ๑ พระเถระผู้มีชื่อว่าธรรมปาลิตเถระ ผู้อันสาธุชนบูชาในโรหนชนบท ๑ พระเถระผู้มีชื่อว่าเขมเถระมีปัญญามาก ทรงพระไตรปิฎก เป็นศิษย์ของพระธรรมปาลิตเถระนั้น รุ่งเรืองยิ่งด้วยปัญญาใน [ตัมพปัณณิ] ทวีป ดุจพระจันทร์อันเป็นราชาแห่งหมู่ดาว แจ่มจรัส ฉะนั้น.

พระอุปติสสเถระผู้มีปัญญา ๑ พระปุสสเทวเถระ ผู้เป็นมหากวี ๑ พระสุมนเถระผู้มีปัญญาอีกองค์ ๑ พระเถระผู้มีชื่อว่าบุปผเถระ [พระมหาปทุมเถระ] ผู้เป็นพหูสูตร ๑ พระมหาสีวเถระผู้เป็นมหากวี ฉลาดในพระปิฎกทั้งปวง ๑ พระอุบาลีเถระผู้มีปัญญาแกล้วกล้าในพระวินัยอีกองค์ ๑ พระมหานาคเถระผู้มีปัญญามากฉลาดในวงศ์แห่งพระสัทธรรม ๑ พระอภยเถระผู้มีปัญญาฉลาดในพระปิฎกทั้งปวงอีกองค์ ๑ พระติสสะเถระผู้มีปัญญาและแกล้วกล้าในพระวินัย ๑ พระเถระผู้มีชื่อว่าปุปผเถระ [พระสุมนเถระ] ผู้มีปัญญามากเป็นพหูสูตร เป็นศิษย์ของพระติสสเถระนั้น ตามรักษาพระศาสนาดำรงอยู่ในชมพูทวีป.

พระจูฬาภยเถระผู้มีปัญญาและแกล้วกล้าในพระวินัย ๑ พระติสสเถระผู้มีปัญญาฉลาดในวงศ์แห่งพระสัทธรรม ๑ พระจูฬเทวเถระผู้มีปัญญาและแกล้วกล้าในพระวินัย ๑ พระสีวเถระผู้มีปัญญาฉลาดในพระวินัยทั้งปวง ๑ พระเถระผู้

ประเสริฐเหล่านี้มีปัญญามาก รู้พระวินัย ฉลาดในมรรคา
ได้ประกาศพระวินัยปิฎกในตัมพปัณณิทวีป แล.

พระเถระส่งพระไปต่างประเทศ

ในลำดับที่สืบต่อกันมาแห่งอาจารย์นั้น มีเรื่องโดยลำดับดังต่อไปนี้ นัยว่าพระโมคคลีบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติยสังคีตินี้แล้วได้ดำริว่า "ในอนาคตกาล พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นด้วยดี ณ ที่ไหนหนอแล" ครั้นท่านพิจารณาดูอยู่ ได้ดำริดังนี้ว่า "พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นด้วยดีในปัจจันตชนบททั้งหลาย" ท่านจึงมอบให้เป็นภาระของพระภิกษุเหล่านั้นแล้วส่งพระภิกษุเหล่านั้นไปที่ปัจจันตชนบทนั้น ๆ คือ

ส่งพระมัชฌันติกเถระไปยังแคว้นกัสมีรคันธาระด้วยเถรบัญชาว่า "ท่านจงไปแคว้นนี้ ประดิษฐานพระศาสนาในแคว้นนี้เถิด" กล่าวกับพระมหาเทวเถระเช่นเดียวกัน แล้วส่งไปยังมหิสกมณฑลชนบท

ส่งพระรักขิตเถระไปยังวนวาสีชนบท

ส่งพระโยนกธัมมรักขิตเถระไปยังอปรันตกชนบท

ส่งพระมหาธัมมรักขิตเถระไปยังมหารัฏฐชนบท

ส่งพระมหารักขิตเถระไปยังเมืองโยนก

ส่งพระมัชฌิมเถระไปยังส่วนแห่งประเทศอันตั้งอยู่ใกล้ป่าหิมพานต์

ส่งพระโสณเถระและพระอุตตรเถระไปยังสุวรรณภูมิ

ส่งพระมหินทเถระผู้เป็นสัทธิวิหาริกของตนพร้อมด้วยพระอัฏฐิยเถระ พระอุตติยเถระ พระสัมพลเถระ พระภัททสาลเถระ ไปยังตัมพปัณณิทวีปด้วยเถรบัญชาว่า "ท่านทั้งหลายจงไปตัมพปัณณิทวีป แล้วประดิษฐานพระศาสนาในตัมพปัณณิทวีปนี้"

พระเถระทั้งปวงเมื่อจะไปยังทิศาภาคนั้น ๆ ไปกัน ๔ รูปด้วยคิดเห็นว่า "ในปัจจันตชนบททั้งหลาย สงฆ์ปัญจวรรคสามารถทำอุปสมบทกรรมได้"

ก็สมัยนั้นแลในแคว้นกัสมีรคันธาระ เป็นสมัยที่มีข้าวกล้าสุก พระยานาคราชชื่อว่าอารวาพะ ได้บันดาลให้ฝนลูกเห็บตกลงมาพัดพาข้าวกล้าให้ลอยไปยังมหาสมุทร พระมัชฌันติก

เถระเหาะจากเมืองปาฏลีบุตร มาลงเหนือสระชื่ออารวาพะใกล้ป่าหิมพานต์ เดินบ้าง ยืนบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง ณ หลังสระชื่อว่าอารวาพะ นางนาคมาณวิกาทั้งหลายเห็นดังนั้น จึงบอกแก่อารวาพนาคราชว่า "ข้าแต่มหาราชเจ้า สมณะโล้นองค์หนึ่ง ทรงแผ่นผ้าตัดและทำให้เสียสี นุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาด มากวนน้ำของเราทั้งหลาย" พระยานาคราชได้ฟังดังนั้นโกรธทันควันออกไปเห็นพระเถระยับยั้งการหมิ่นประมาทไม่ได้ จึงเนรมิตรูปกายอันน่ากลัวทั้งหลายเบื้นอันมาก บนอากาศ บันดาลให้ลมพายุใหญ่พัดมาจากทิศนั้น ๆ ต้นไม้หักโค่น ยอดภูเขาทะลายลง เมฆครางกระหึม สายฟ้าแลบแปลบปลาบ อสุนีบาตก็ผ่าลงมา น้ำไหลลงมาปานท้องฟ้าแตกทำลาย หมู่นาคกุมารผู้มีรูปน่ากลัวก็มาประชุมกัน ฝ่ายพระยาอารวาพนาคราชเองก็พ่นควันพ่นไฟ ปล่อยฝนอาวุธเครื่องประหารให้ตกลงมา คุกคามพระเถระด้วยคำหยาบคายเบื้นต้นว่า "สมณะโล้นผู้ทรงแผ่นผ้าตัด และทำให้เสียสีนี้เบื้นใคร ?." บัญชาพลแห่งนาคว่า "จงมาจับฆ่าสมณะนี้เอาออกไปเสียให้ได้"

พระเถระห้ามพลแห่งนาคอันน่ากลัวทั้งหมดนั้นด้วยกำลังแห่งฤทธิ์ของตน แล้วกล่าวกะพระยานาคราชว่า

> หากชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกจะพึงมาทำให้ข้าพเจ้าครั่นคร้าม ก็จะไม่พึงอาจให้ข้าพเจ้าเกิดความกลัว และความหวาดเสียวได้เลย.
>
> ดูกรพระยานาคราช แม้หากท่านจะยกแผ่นดินทั้งหมดพร้อมทั้งสมุทร พร้อมทั้งบรรพตมาซัดลงเบื้องบนแห่งเรา ท่านจะไม่พึงอาจให้เราเกิดความกลัวและความหวาดเสียวได้เลย.
>
> ดูกรพระยานาคราช ตัวท่านเองแหละจะพึงเดือดร้อนโดยแท้.

เมื่อพระเถระกล่าวอย่างนี้ พระยานาคราชมีอานุภาพถูกพระเถระกำจัดเสียแล้ว มีความพยายามอันปราศจากผล ก็เบื่นทุกข์โทมนัสซบเซาอยู่ พระเถระจึงได้แสดงธรรมกถาอันควรแก่ขณะนั้น ชักจูงพระยานาคราชนั้นให้อาจหาญร่าเริงตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์และเบญจศีล พร้อมด้วยหมู่นาค ๘๔,๐๐๐ ตน ฝ่ายพวกยักษ์ คนธรรพ์ และกุมภัณฑ์ ผู้อยู่ในป่าหิมพานต์

เป็นอันมากอื่น ๆ ได้ฟังธรรมกถาของพระเถระแล้วตั้งอยู่ในสรณะและศีล. ฝ่ายปิ่ญจกยักษ์พร้อมด้วยยักษิณีชื่อว่าหารีติและบุตร ๕๐๐ คน ตั้งอยู่ในผลขั้นที่หนึ่ง ครั้งนั้น ท่านพระมัชฌันติกเถระจึงเรียกหมู่นาค ยักษ์ และรากษสแม้ทั้งปวงมาแล้วกล่าวอย่างนี้ว่า

> ท่านทั้งหลายอย่าบันดาลความโกรธในบัดนี้ และต่อไปจากนี้ อย่าทำการเบียดเบียนข้าวกล้าเหมือนเมื่อก่อนเลย เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายก็หวังความสุข จงแผ่เมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายเถิด ขอให้มนุษย์อยู่เป็นสุขเถิด.

พวกนาค ยักษ์และรากษสเหล่านั้นทั้งหมดรับคำพระเถระว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญสาธุ" ดังนี้แล้ว ได้ปฏิบัติตามที่พระเถระสั่งสอน และวันนั้นเองเป็นสมัยบูชาพระยานาคราช ครั้งนั้นพระยานาคราชให้นำบัลลังก์อันสำเร็จด้วยรัตนะของตนมาปูลาดถวายพระเถระ พระเถระนั่งบนบัลลังก์ ฝ่ายพระยานาคราชได้ยืนพัดพระเถระอยู่ในที่ใกล้ ในขณะนั้นประชาชนชาวแคว้นกัสมีรคันธาระพากันมาเห็นพระเถระแล้วคิดว่า "พระเถระมีฤทธิ์มากแม้กว่าพระยานาคราชของเรา" ก็พากันไหว้พระเถระแล้วนั่งรออยู่ พระเถระได้แสดงอาสีวิโสปมสูตรแก่ประชาชนเหล่านั้น ในเวลาจบพระสูตร มหาชนได้ตรัสรู้ธรรม ๘๔,๐๐๐ คน ออกบวชแสนตระกูล และจำเดิมแต่นั้นจนบัดนี้ ชาวแคว้นกัสมีรคันธาระก็รุ่งเรืองด้วยกาสาวพัสตร์ มีลมโบกสะบัดไปมาด้วยลมคือพระผู้แสวงหาคุณความดี.

> ในกาลนั้น พระมัชฌันติกเถระไปยังแคว้นกัสมีรคันธาระทำนาคผู้โกรธให้เลื่อมใส แล้วปลดเปลื้องชนหมู่มากจากเครื่องพันธนาการ.

ฝ่ายพระมหาเทวเถระ ไปยังมหิสกมณฑลชนบทแสดงเทวทูตสูตร. ในเวลาจบพระสูตรได้ธรรมจักษุ ๔๐,๐๐๐ คน ออกบวช ๔๐,๐๐๐ คน.

> พระมหาเทวเถระผู้มีฤทธิ์มาก ไปยังแคว้นมหิสกชนบท ได้ตักเตือนด้วยเทวทูตสูตร แล้วปลดเปลื้องชนหมู่มากจากเครื่องพันธนาการ.

ฝ่ายพระรักขิตเถระไปยังแคว้นวนวาสีชนบท ยืนอยู่ในอากาศ ยังชาวแคว้นวนวาสีชนบท ให้เสื่อมใสด้วยกถาบรรยายสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและเบื้องปลายอันบุคคลไปตามรู้ไม่ได้

ก็ในเวลาจบกถาของพระเถระนั้น มหาชนได้ตรัสรู้ธรรม ๖๐,๐๐๐ คน ออกบวชประมาณ ๓๗,๐๐๐ คน ได้สร้างวัด ๕๐๐ แห่ง พระเถระนั้นได้ประดิษฐานพระศาสนาในแคว้นวนวาสีชนบทนั้น ด้วยประการฉะนี้.

> พระรักขิตเถระผู้มีฤทธิ์มาก ไปยังแคว้นวนวาสีชนบท ยืนอยู่ในอากาศแสดงกถาประกอบด้วยสังสารวัฏ อันมีเบื้องต้นและเบื้องปลายอันบุคคลไปตามรู้ไม่ได้ ในแคว้นวนวาสีชนบท นั้น.

ฝ่ายพระโยนกธัมมรักขิตเถระไปยังอปรันตกชนบท แล้วยังชาวอปรันตกะทั้งหลายให้เลื่อมใสด้วยกถาว่าด้วยอัคคิขันธูปมสูตร ยังมหาชนให้ดื่มน้ำอมฤตคือพระธรรม ๓๗,๐๐๐ คน บุรุษออกบวชจากขัตติยตระกูลอย่างเดียว จำนวน ๑,๐๐๐ ท่าน และสตรีผู้สูงศักดิ์เสมอกันออกบวชมากถึง ๖,๐๐๐ คน พระเถระนั้นได้ประดิษฐานพระศาสนาในอปรันตกชนบทนั้น ด้วยประการฉะนี้.

> พระโยนกธัมมรักขิตเถระ ได้ไปถึงอปรันตกชนบท ยังชนหมู่มากในอปรันตกชนบทนี้ให้เลื่อมใส ด้วยอัคคิขันธูปมสูตร.

ฝ่ายว่า พระมหาธัมมรักขิตเถระไปยังมหารัฐชนบท ยังชาวมหารัฐชนบทให้เลื่อมใสด้วยกถาว่าด้วยมหานารทกัสสปชาดก ให้มหาชนตั้งอยู่ในมรรคและผล ๘๔,๐๐๐ คน ออกบวช ๑๓,๐๐๐ คน พระเถระนั้นประดิษฐานพระศาสนาในมหารัฐชนบทนั้น ด้วยประการฉะนี้.

> พระมหาธัมมรักขิตเถระนั้น ไปยังมหารัฐชนบท ได้แสดงเรื่องชาดก ยังมหาชนให้เลื่อมใส.

ฝ่ายว่า พระมหารักขิตเถระไปยังโยนกรัฐชนบท ยังชาวโลกแคว้นโยนกให้เลื่อมใสด้วยกถาว่าด้วยกาฬการามสูตร แล้วได้ให้อลังการคือมรรคผลแก่มหาชนประมาณ ๑๓๗,๐๐๐ คน และได้ออกบวชในสำนักของพระเถระนั้นประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน. แม้พระเถระนั้นได้ประดิษฐานพระศาสนาในโยนกรัฐชนบทนั้น ด้วยประการฉะนี้.

> ในกาลนั้น พระมหารักขิตเถระนั้น ได้ไปยังโยนกรัฐชนบท ยังชาวโยนกเหล่านั้นให้เลื่อมใสด้วยกาฬการามสูตร.

ฝ่ายว่า พระมัชฌิมเถระพร้อมด้วยพระกัสสปโคตตเถระ พระอพกเทวเถระ พระทุนทุภิสสรเถระ พระสหัสสเทวเถระ ได้ไปยังส่วนแห่งประเทศหิมพานต์แล้วยังชาวประเทศนั้นให้เลื่อมใสด้วยกถาว่าด้วยธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้ยังเหล่าสัตว์ให้ได้เฉพาะซึ่งรัตนะ คือมรรคผล ประมาณ ๘๐ โกฏิ และพระเถระทั้ง ๕ นี้ ได้ยังชาวแว่นแคว้นทั้ง ๕ ให้เลื่อมใส กุลบุตรออกบวชในสำนักของพระเถระรูปหนึ่ง ๆ ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน พระเถระเหล่านั้นได้ประดิษฐานพระศาสนาในส่วนแห่งประเทศหิมพานต์นั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระมัชฌิมเถระได้ไปยังป่าหิมพานต์ เมื่อประกาศพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้ให้พวกยักษ์และเสนายักษ์เลื่อมใสแล้ว.

พระอรหันต์มาสู่สุวรรณภูมิ

ฝ่ายว่า พระโสณเถระกับพระอุตตรเถระ ได้ไปยังสุวรรณภูมิประเทศ ก็สมัยนั้น มีนางผีเสื้อน้ำตนหนึ่งในสุวรรณภูมิประเทศนั้น ออกมาจากสมุทรเคี้ยวกินทารกที่เกิดในราชสกุลเสียหมดสิ้น วันนั้นเอง ในราชสกุลมีทารกเกิดคนหนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายเห็นพระเถระสำคัญว่า ผู้นี้เป็นสหายของพวกผีเสื้อน้ำ จึงพากันถืออาวุธไปใคร่จะประหารพระเถระเสีย พระเถระจึงกล่าวว่า พวกท่านพากันถืออาวุธมาทำไม ? พวกมนุษย์นั้นตอบว่า พวกผีเสื้อน้ำพากันเคี้ยวกินทารกที่เกิดในราชสกุลเสียหมดสิ้น พวกท่านเป็นสหายของพวกผีเสื้อน้ำนั้น พระเถระตอบว่า เรามิได้เป็นสหายของผีเสื้อน้ำ เราเป็นสมณะ เว้นจากการฆ่าสัตว์มีชีวิต ฯลฯ เว้นจากการดื่มน้ำเมา ฉันภัตตาหารหนเดียว มีศีล ประพฤติพรหมจรรย์ มีธรรมอันงาม

ขณะนั้นเอง นางผีเสื้อน้ำพร้อมทั้งบริวารนั้นก็ออกจาก สมุทร ด้วย หมายใจ ว่า ทารกเกิดในราชสกุลแล้ว เราจักเคี้ยวกินทารกนั้น พวกมนุษย์เห็นนางผีเสื้อน้ำนั้น ก็กลัว ร้องว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นางผีเสื้อน้ำนี้กำลังมา พระเถระจึงเนรมิตอัตภาพให้ใหญ่กว่าผีเสื้อน้ำถึงสองเท่า ล้อมไว้ทั้งสองข้าง กันนางผีเสื้อน้ำพร้อมทั้งบริษัทนั้นไว้ตรงกลางด้วยอัตภาพเหล่านั้น นางผีเสื้อน้ำพร้อมทั้งบริษัทจึงได้ดำริว่า ที่นี้พวกนี้คงได้รับแน่แล้ว พวกเราก็จักเป็นภักษาหารของพวกนี้ พวกผีเสื้อน้ำทั้งปวงพากันหนีไปโดยเร็ว ฝ่ายพระเถระให้

พวกผีเสื้อน้ำเหล่านั้นหนีไปจนสุดสายตา แล้วตั้งอารักขารอบเกาะ ก็พระเถระยังหมู่มหาชนผู้ประชุมกันในสมัยนั้นให้เลื่อมใสด้วยกถาว่าด้วยพรหมชาลสูตร แล้วให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีล ก็คนทั้งหลายในสุวรรณภูมิประเทศนี้ได้บรรลุธรรมประมาณ ๖๐,๐๐๐ คน กุลบุตรออกบวชประมาณ ๓,๕๐๐ คน กุลธิดาออกบวชประมาณ ๑,๕๐๐ คน พระเถระนั้นได้ยังพระศาสนาให้ดำรงอยู่ในสุวรรณภูมิประเทศนั้น ด้วยประการฉะนี้ จำเดิมแต่นั้นมา เขาก็ขนานนามบรรดาทารกที่เกิดในราชสกุลว่า โสณะ และอุตตระ.

พระโสณเถระและพระอุตตรเถระ ผู้มีฤทธิ์มากได้ไปยังสุวรรณภูมิประเทศ ขับผีสาจออกไปแล้ว ได้แสดงพรหมชาลสูตร แล.

การประดิษฐานพระศาสนาในลังกาทวีป

ฝ่ายว่า พระมหินทเถระอันพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์สั่งว่า ท่านจงไปยังตัมพปัณณิทวีปประดิษฐานพระศาสนาเถิด จึงดำริว่า เป็นเวลาที่เราควรจะไปยังตัมพปัณณิทวีปหรือยังหนอ? ครั้นพระเถระนั้นพิจารณาดูก็ได้มีปริวิตกว่า ยังไม่เป็นเวลาอันควรก่อน

เพราะเห็นอะไร พระเถระจึงได้มีปริวิตกดังนี้

เพราะเห็นว่า พระเจ้ามุฏสีวราชทรงพระชรามากแล้ว. ลำดับนั้น พระเถระดำริว่า พระราชานี้ทรงพระชรามากแล้ว ไม่สามารถจะให้พระองค์ทรงรับยกย่องพระศาสนานี้ได้ ก็บัดนี้ พระโอรสของพระองค์ทรงพระนามว่า พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ จักครองราชสมบัติ อาจทรงรับยกย่องพระศาสนาได้อยู่ อย่ากระนั้นเลย เราจะเยี่ยมหมู่ญาติจนกว่าสมัยเช่นนั้นจะมาถึง เราจะมายังชนบทนี้อีกหรือไม่ก็ได้ พระเถระดำริอย่างนี้แล้ว จึงถวายบังคมลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วออกจากอโสการามพร้อมด้วยพระเถระทั้งสี่ มีพระอัฏฐิยเถระเป็นต้น สุมนสามเณรผู้เป็นบุตรของนางสังฆมิตตาเถรี และอุบาสกชื่อว่าภัณฑกะ เมื่อเที่ยวจาริกไปทางทักขิณาคิรีชนบทซึ่งอ้อมเมืองราชคฤห์ เยี่ยมญาติทั้งหลาย ล่วงเวลาไปได้ ๖ เดือน ครั้นแล้วพระมหินทเถระก็ไปถึงเวทิสนครอันเป็นนิวาสสถานของพระมารดาโดยลำดับ.

พระมหินทเถระพบพระมารดาก่อนไปลังกา

มีเรื่องเล่ากันสืบมาว่า พระเจ้าอโศกครั้งยังเป็นพระกุมาร ทรงได้หัวเมืองแล้วเสด็จไปยังกรุงอุชเชนี เสด็จถึงเวทิสนครแล้ว ทรงได้ธิดาของเวทิสเศรษฐี พระชายานั้นทรงครรภ์ในวันนั้นเอง แล้วทรงประสูตรพระมหินทกุมารในกรุงอุชเชนี เมื่อพระกุมารพระชนม์ได้ ๑๔ พรรษา พระราชาจึงได้ราชาภิเษก สมัยนั้นพระมารดาของพระมหินทกุมารนั้นประทับอยู่ในเรือนแห่งญาติ ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า พระมหินทเถระก็ไปถึงเวทิสนคร อันเป็นนิวาสสถานของพระมารดาโดยลำดับ. ก็พระเทวีผู้เป็นพระมารดาของพระเถระ ครั้นเห็นพระเถระมาถึงแล้วจึงถวายนมัสการเท้าทั้งสองด้วยเศียรเกล้า ถวายภิกษาแล้ว นิมนต์พระเถระให้ขึ้นมหาวิหารชื่อว่าเวทิสคิรีมหาวิหารที่ตนสร้างไว้ พระเถระนั่งอยู่ในวิหารนั้นดำริว่า กิจที่จะพึงทำ ณ ที่นี้ของเราก็สำเร็จแล้ว บัดนี้จะเป็นสมัยควรไปยังลังกาทวีปหรือยังหนอ ?

ลำดับนั้น พระเถระดำริว่า ขอให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะจงทรงรับเครื่องอุปกรณ์อภิเษกที่พระราชบิดาของเราทรงส่งไป จงทรงสดับคุณของพระรัตนตรัยและออกจากพระนครเพื่องานมหรสพ แล้วเสด็จขึ้นไปยังมิสสกบรรพตก่อนเถิด เราจักพบพระองค์บนมิสสกบรรพตนั้นครั้งนั้น พระมหินทเถระได้อยู่ ณ เวทิสคิรีมหาวิหารนั้นแลหนึ่งเดือน ล่วงไปได้อีกเดือนหนึ่ง ในวันเพ็ญเดือนเชฏฐมาสต้น เป็นวันอุโบสถ ทุกท่านได้ประชุมปรึกษากันว่า ได้เวลาสมควรที่พวกเราจะไปยังตัมพปัณณิทวีปหรือยังหนอ ? ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวคาถาประพันธ์ไว้ว่า

> ในกาลนั้น พระสังฆเถระนามว่าพระมหินท ๑ พระอัฏฐิยเถระ ๑ พระอุตติยเถระ ๑ พระภัททสาลเถระ ๑ พระสัมพลเถระ ๑ สุมนสามเณรผู้ได้อภิญญา ๖ มีฤทธิ์มาก ๑ ท่านเหล่านั้นมีอุบาสกชื่อว่าภัณฑกะผู้เห็นสัจจะ เป็นคนที่เจ็ด ท่านผู้ประเสริฐยิ่งใหญ่ดังกล่าวนามมานี้ ได้ไปยังที่ลับปรึกษากันแล้ว.

ท้าวสักกะบอกพระมหินทเถระ

ในกาลนั้น ท้าวสักกะจอมเทวดา เสด็จเข้าไปหาพระมหินทเถระแล้วได้ตรัสดังนี้ว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระเจ้ามุฏสีวะสวรรคตแล้ว บัดนี้ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเสด็จครองราชย์ และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพยากรณ์พระคุณเจ้าไว้ว่า จักมีพระภิกษุชื่อว่ามหินทะ ยังชาวตัมพปัณณิทวีปให้เลื่อมใสในอนาคต เพราะเหตุฉะนั้นแหละ ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ บัดนี้ได้เวลา ควรไปยังทวีปอันประเสริฐ แม้ข้าพเจ้าจักเป็นสหายของท่านทั้งหลาย.

ก็เพราะเหตุไร ท้าวสักกะจึงตรัสอย่างนี้? ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูโลกด้วยพระพุทธจักษุ ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์นั้น ทรงเห็นสมบัติแห่งทวีปนี้ในอนาคต จึงทรงแจ้งแก่ท้าวสักกะนั้น และมีพระพุทธบัญชาว่า แม้ท่านพึงเป็นสหายในกาลนั้นด้วย เพราะเหตุนั้น ท้าวสักกะจึงตรัสอย่างนี้. พระเถระรับคำของท้าวสักกะนั้นแล้ว ทั้งเจ็ดท่านก็เหาะลอยขึ้นสู่เวหาสออกจากเวทิสบรรพตไปประดิษฐานบนมิสสกบรรพตด้านทิศบูรพาแห่งเมืองอนุราธบุรี ซึ่งในบัดนี้ คนทั้งหลายรู้จักกันว่า เจติยบรรพตก็มี. ด้วยเหตุนั้นพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวคาถาประพันธ์ไว้ว่า

> พระเถระทั้งหลายอยู่ที่เวทิสคิรีใกล้เมืองราชคฤห์ เป็นเวลาสามสิบราตรีแล้วดำริว่า บัดนี้เป็นเวลาควรไปได้ พวกเราจะไปยังทวีปอันประเสริฐ ก็เหาะลอยไปในอัมพรจากชมพูทวีป ดุจพระยาหงส์เหินไปในอากาศฉะนั้น พระเถระทั้งหลายเหาะขึ้นไปอย่างนี้แล้ว ก็ลงบนภูเขาสูงสุด ได้ประดิษฐานบนยอดภูเขาชื่อปิฬกูฏ ณ ภูเขาสิเมฆมหมอก เบื้องทิศตะวันออกแห่งบุรีอันประเสริฐ (อนุราธบุรี) ดุจหงส์ทั้งหลายจับบนยอดภูเขา ฉะนั้น.

ก็ท่านพระมหินทเถระ เมื่อมาประดิษฐานกับพระเถระทั้งหลาย มีพระอัฏฐิยเถระเป็นต้นอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ได้ประดิษฐานในทวีปนี้ในปีที่ ๒๓๖ นับแต่พระปรินิพพานแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

ลำดับกษัตริย์ครองราชย์

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานในปีที่ ๘ แห่งรัชกาลพระเจ้าอชาตศัตรูในปีนั้นเอง พระโอรสของพระเจ้าสีหกุมารพระนามว่า พระเจ้าวิชัยกุมารผู้เป็นพระราชาองค์แรกแห่งตัมพปัณณิทวีป ได้เสด็จมายังทวีปนี้แล้ว ทรงสร้างให้เป็นที่อยู่ของมนุษย์ในปีที่ ๑๔ แห่งรัชกาลพระเจ้าอุทัยภัททราชในชมพูทวีป พระเจ้าวิชัยราชเสด็จสวรรคตในตัมพปัณณิทวีปนี้. ในปีที่ ๑๕ แห่งรัชกาลพระเจ้าอุทัยภัททราช พระราชาพระนามว่าปัณฑุวาสุเทพครองราชสมบัติในทวีปนี้. ในปีที่ ๒๐ แห่งรัชกาลพระเจ้านาคทัสสกราช[๑]ในชมพูทวีปนั้น พระเจ้าปัณฑุวาสุเทพในทวีปนี้เสด็จสวรรคต ในปีนั้นเองพระราชกุมารพระนามว่าพระอภัยกุมารครองราชสมบัติในทวีปนี้. ในปีที่ ๑๗ แห่งรัชกาลพระเจ้าสุสูนาคราชในชมพูทวีปนั้น ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์แห่งรัชกาลพระเจ้าอภัยราชในทวีปนี้ ครั้นในปีที่ ๒๐ แห่งรัชกาลพระเจ้าอภัยราช พระภาคิไนยของพระองค์พระนามว่า พระเจ้าปกุณฑกาภัยกุมารได้ขับถอดราชสมบัติได้. ในปีที่ ๑๖ แห่งรัชกาลพระเจ้ากาฬาโศกราชในชมพูทวีปนั้น ครบ ๑๗ ปีบริบูรณ์แห่งพระเจ้าปกุณฑกราชในตัมพปัณณิทวีปนี้. ๑๗ ปีนั้น รวมกับปี ๑ ต่อมา เป็น ๑๘ ปี. ในปีที่ ๑๔ แห่งรัชกาลพระเจ้าจันทรคุปต์ในชมพูทวีปนั้น พระเจ้าปกุณฑกาภัยราชเสด็จสวรรคตในตัมพปัณณิทวีปนี้ พระเจ้ามุฏสีวราชได้ครองราชสมบัติ. ในปีที่ ๑๗ แห่งรัชกาลพระเจ้าอโศกธรรมราชในชมพูทวีปนั้น พระเจ้ามุฏสีวราชได้เสด็จสวรรคตในตัมพปัณณิทวีปนี้ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะได้ครองราชสมบัติ.

ก็เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอชาตศัตรูเสวยราชสมบัติต่อมาอีกได้ ๒๔ ปี พระเจ้าอุทัยภัททราชครองราชสมบัติได้ ๑๖ ปี พระเจ้าอนุรุทธราชและพระเจ้าบุณฑราชเสวยราชสมบัติได้ ๘ ปี พระเจ้านาคทัสสกราชเสวยราชสมบัติได้ ๒๔ ปี พระเจ้าสุสูนาคราชเสวยราชสมบัติได้ ๑๘ ปี พระราชโอรสของพระองค์ทรงพระนามว่าอโศกเสวยราชสมบัติได้ ๒๘ ปี พระราชโอรสของพระเจ้าอโศก เป็นพระราชาพี่น้องกัน ๑๐ องค์เสวยราชสมบัติได้ ๒๒ ปี พระเจ้านันทราช ๙ พระองค์เสวยราชสมบัติภายหลังพระราชาพี่น้องกัน ๑๐ พระองค์นั้นได้ ๒๖ ปี เหมือนกัน. พระเจ้าจันทรคุปต์เสวยราชสมบัติได้ ๒๔ ปี

๑. พระเจ้านาคทัสสกะ ในอรรถกถาทีฆนิกายเรียกว่า นาคทาสะ

พระเจ้าวินทุสารเสวยราชสมบัติได้ ๒๘ ปี ในอวสานแห่งพระเจ้าวินทุสารนั้น พระเจ้าอโศกได้ครองราชสมบัติ ก่อนราชาภิเษกของพระองค์ ๔ ปี ในปีที่ ๑๘ แต่ราชาภิเษก พระมหินทเถระประดิษฐานในทวีปนี้ ตามลำดับแห่งพระราชวงศ์ดังพรรณนามานี้ พึงทราบคำที่กล่าวไว้ตอนต้นว่า ได้ประดิษฐานในทวีปนี้ในปีที่ ๒๓๖ นับแต่พระปรินิพพานแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

พระมหินทเถระพบพระเจ้าลังกา

ก็ในวันนั้นมีงานนักขัตฤกษ์ ต้นเดือนเชฏฐมาสในตัมพปัณณิทวีป พระราชาทรงประกาศให้ประชาชนเล่นนักษัตร มีพระราชบัญชาอำมาตย์ว่า จงจัดมหรสพ ส่วนพระองค์ก็มีบุรุษเป็นราชบริพารสี่หมื่นคน เสด็จออกจากพระนคร มีพระราชประสงค์จะประพาสล่าเนื้อ จึงเสด็จไปทางมิสสกบรรพต ครั้งนั้น เทวดาตนหนึ่งสิงสถิตอยู่ ณ บรรพตนั้น ดำริว่า เราจักแสดงพระเถระทั้งหลายแก่พระราชา จึงจำแลงรูปเป็นละมั่งเที่ยวไปทำเป็นเล็มหญ้าและใบไม้อยู่ใกล้ ๆ พระราชาทอดพระเนตรเห็นละมั่งนั้น จึงทรงตีดสายพระแสงศรทรงพระดำริว่า ไม่ควรจะยิงเนื้อผู้เผลอตัวอยู่ ณ บัดนี้ เนื้อได้ยืดทางที่มีต้นมะม่วงเรียงรายปรารภจะหนีไป. พระราชาเสด็จขึ้นทางที่มีต้นมะม่วงเรียงรายเหมือนกัน เสด็จติดตามไปข้างหลัง ๆ ฝ่ายเนื้อได้หายไปในที่ไม่ไกลพระเถระทั้งหลาย พระมหินทเถระเห็นพระราชาเสด็จมาในที่ไม่ไกลจึงอธิษฐานว่า ขอให้พระราชาจงทอดพระเนตรเห็นเราเท่านั้น นอกนี้อย่าทอดพระเนตรเห็นเลย แล้วทูลว่า ติสสะ ติสสะ เสด็จมาทางนี้ พระราชาทรงสดับแล้วทรงพระราชดำริว่า คนที่เกิดในทวีปนี้ผู้ที่สามารถจะเรียกเราระบุชื่อว่า ติสสะ ไม่มี ก็สมณะโล้นทรงผ้าตัดและทำให้เสียสี นุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาดนี้ เรียกเราออกชื่อ สมณะโล้นนี้จักเป็นใครหนอ เป็นมนุษย์หรือเป็นอมนุษย์ พระเถระถวายพระพรว่า

> ขอถวายพระพร อาตมภาพทั้งหลายเป็นสมณะสาวกของพระธรรมราชา ได้จากชมพูทวีปมา ณ ที่นี้ เพื่ออนุเคราะห์มหาบพิตร.

สมัยนั้น พระเจ้าเทวานัมปิยติสสมหาราชา และพระเจ้าอโศกธรรมราชา เป็นพระอหิฏฐสหายกัน ก็ธารพระกร[๑]ไม้ไผ่ ๓ อัน ประมาณเท่าคันธงแห่งราชรถ บังเกิดขึ้นที่กอไผ่แห่งหนึ่ง ณ เชิงฉาตกบรรพตด้วยพระบุญญานุภาพของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสมหาราช คือ ชื่อว่าลตายัฏฐิอันหนึ่ง ชื่อว่าปุ่ปผยัฏฐิอันหนึ่ง ชื่อว่าสกุณยัฏฐิอันหนึ่ง ในธารพระกร ๓ นั้น ธารพระกรชื่อว่าลตายัฏฐิ ตัวเป็นสีเงิน ลายเครือที่เกิดประดับธารพระกรนั้นปรากฏเป็นสีทอง อนึ่ง ในธารพระกรชื่อว่า ปุ่ปผยัฏฐิ ปรากฏดอกไม้ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และสีดำ มีก้านใบและเกษรจัดจำแนกไว้อย่างดี อนึ่งในธารพระกรชื่อว่าสกุณยัฏฐิ ปรากฏเป็นสกุณชาติมีหงส์ ไก่และนกโพระดก เป็นต้น และเหล่าสัตว์จตุบทปรากฏปานดังมีชีวิตอยู่ ข้อนี้ต้องด้วยคาถาประพันธ์ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ทีปวงศ์ดังนี้ว่า

> ได้มีธารพระกรไม้ไผ่อยู่ที่เชิงฉาตกบรรพตสามอันคือ ธารพระกรรชตยัฏฐิ (ธารพระกรเงิน) สีขาวมีลายเครือเป็นสีทอง ธารพระกรปุปผยัฏฐิ มีดอกไม้สีเขียวเป็นต้นปรากฏ ธารพระกรสกุณยัฏฐิ มีรูปนก วางอยู่ตามลักษณะของนก.

พระเจ้าอโศกทรงส่งเครื่องอภิเษก

รัตนะหลายอย่างมีแก้วมุกดาแก้วมณี และแก้วไพฑูรย์เป็นต้น บังเกิดขึ้นแม้จากสมุทรแก่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะนั้น อนึ่ง ในตัมพปัณณิทวีป ก็บังเกิดแก้วมุกดา ๘ อย่าง คือ แก้วมุกดารูปม้า ๑ แก้วมุกดารูปช้าง ๑ แก้วมุกดารูปรถ ๑ แก้วมุกดารูปมะขามป้อม ๑ แก้วมุกดารูปวลัย ๑ แก้วมุกดารูปแหวน ๑ แก้วมุกดารูปผลกุ่ม ๑ แก้วมุกดาธรรมดา ๑ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะนั้น ทรงส่งธารพระกรทั้งนั้น แก้วมุกดาทั้งนั้น และรัตนะอื่นเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์เป็นราชบรรณาการแก่พระเจ้าอโศกธรรมราชา พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใส จึงทรงส่งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ห้า คือ ฉัตร พัดจามร พระขรรค์ พระโมลีรัตน์ ฉลองพระบาท และเครื่องราชบรรณาการอื่นหลายอย่างเพื่อทรงใช้ในพระราชพิธีราชาภิเษก อะไรบ้าง?

---

๑. เวฬุยฏฐิ ในที่นี้แปลว่า ธารพระกรไม้ไผ่ แต่บางท่านแปลว่า ลำไม้ไผ่.

คือ พระสังข์ ๑ น้ำสรงพระองค์[๑] ๑ เครื่องจุณอลังการ[๒] ๑ เครื่องประดับพระกรรณ[๓] ๑ พระเต้า ๑ พระนันทิยาวัฏ [คือเครื่องมงคลชนิดหนึ่ง] ๑ พระสีวิกา [วอ] ๑ นางขัตติยกัญญา ๑ พระภูษาอันไม่ต้องซัก [ผ้าชนิดนี้เวลาสกปรกใส่ในไฟก็สะอาด] ๑ พระภูษาเช็ดพระหัตถ์ ๑ จันทน์แดง ๑ ดินสีอรุณ ๑ พระโอสถหยอดพระเนตร ๑ สมอ ๑ มะขามป้อม ๑ ข้อนี้ต้องด้วยคาถาประพันธ์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทีปวงศ์ดังนี้ว่า

> พระราชาทรงพระนามว่า อโศกทรงส่งพัดวาลวีชนี ๑ พระอุณหิส ๑ ฉัตร ๑ พระขรรค์ ๑ ฉลองพระบาท ๑ ผ้าโพกพระเศียร ๑ สายสังวาลย์รัตนะชั้นเยี่ยม ๑ พระเต้า ๑ เครื่องมงคลนันทิยาวัฏ ๑ พระสีวิกา ๑ พระสังข์ ๑ เครื่องประดับพระกรรณ ๑ พระภูษาที่ไม่ต้องซัก ๑ ถาดทอง ๑ ทัพพี ๑ พระภูษาเช็ดพระหัตถ์มีค่ามาก ๑ น้ำจากสระอโนดาต ๑ หาบ จันทน์แดงอย่างดี ๑ ดินสีอรุณ ๑ พระโอสถหยอดพระเนตรที่นาคนำมาถวาย ๑ สมอ ๑ มะขามป้อม ๑ โอสถอมตะ มีค่ามาก ๑ ข้าวสาลีหกพันเกวียนมีกลิ่นหอมที่นกแขกเต้านำมาถวาย ๑ อันบังเกิดด้วยบุญกรรม.

ใช่แต่จะทรงส่งอามิสบรรณาการนี้แต่อย่างเดียวก็หาไม่ ได้ยินว่าทรงส่งแม้ธรรมบรรณาการดังนี้ว่า

> ข้าพระองค์ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ แสดงความเป็นอุบาสกในพระศาสนาของพระศากยบุตร ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดแห่งนรชน แม้พระองค์จงยังพระทัยให้เลื่อมใสในวัตถุอันสูงสุดทั้ง ๓ นี้ จงทรงเป็นผู้มีศรัทธา เข้าถึงสรณะเถิดดังนี้.

---

๑. ศัพท์นี้ ในฎีกาเป็น คงฺโคทกํ แปลว่า น้ำในแม่น้ำคงคา

๒. ๓. แปลตามนัยของฎีกา

พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะนั้นนั้น ทรงรับราชาภิเษกเป็นเวลาหนึ่งเดือนด้วยเครื่องราชาภิเษกที่พระเจ้าอโศกทรงส่งมาถวายในวันนั้น ก็ชนทั้งหลายได้กระทำพิธีอภิเษกถวายพระองค์ในวันวิสาขปุณณมี.

พระเจ้าลังกาทรงสนทนากับพระมหินทเถระ

ท้าวเธอเมื่อทรงอนุสรถึงข่าวพระศาสนาที่ทรงสดับเมื่อไม่นาน ทรงได้ยินคำของพระเถระนั้นว่า ขอถวายพระพร อาตมภาพทั้งหลาย เป็นสมณะสาวกของพระธรรมราชาดังนี้ จึงทรงวางอาวุธทันที ด้วยเข้าพระทัยว่า พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายมาแล้วหนอ แล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่งตรัสสัมโมทนียกถา ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> พระราชาทรงวางอาวุธแล้ว เสด็จเข้าไปใกล้ ณ ที่สมควร ส่วน
> ข้างหนึ่งประทับนั่งแล้ว ตรัสสัมโมทนียกถาอันกอปรด้วย
> ประโยชน์เป็นอันมาก ดังนี้.

ก็เมื่อท้าวเธอกำลังตรัสสัมโมทนียกถาอยู่ บุรุษสี่หมื่นคนแม้เหล่านั้นก็พากันมาแวดล้อมพระองค์ ครั้งนั้น พระเถระได้แสดงอีก ๖ ท่าน ให้ปรากฏ พระราชาทอดพระเนตรเห็นแล้วจึงรับสั่งถามว่า ท่านเหล่านี้มาเมื่อไร ?.

มาพร้อมกับอาตมภาพ ขอถวายพระพร

ก็เดี๋ยวนี้ ในชมพูทวีปมีสมณะแบบนี้ แม้อื่น ๆ หรือ ?.

ขอถวายพระพร มีอยู่ บัดนี้ ชมพูทวีปรุ่งเรืองด้วยกาสาวพัสตร์ โบกสบัดไปมาด้วยลมคือพระผู้แสวงคุณมีศีลเป็นต้น ในชมพูทวีปนั้น

> พระสาวกของพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก เป็นพระอรหันต
> ขีณาสพ ได้วิชชา ๓ และมีฤทธิ์ กำหนดรู้ใจของผู้อื่น.

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระคุณเจ้าทั้งหลายมาทางไหน ?

ขอถวายพระพร ไม่ใช่ทางน้ำ ไม่ใช่ทางบก

พระราชาทรงทราบว่า มาทางอากาศ.

พระเถระหมายจะทดลองดูว่า พระราชาทรงมีพระปัญญาเฉียบแหลมหรือไม่หนอ จึงได้ทูลถามปัญหาปรารภต้นมะม่วงซึ่งอยู่ใกล้ว่า ขอถวายพระพร ต้นไม้นี้ชื่ออะไร ?

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ชื่อต้นมะม่วง

ขอถวายพระพร ก็มะม่วงต้นอื่นนอกจากมะม่วงต้นนี้มีหรือไม่ ?

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ มีอยู่ ต้นมะม่วงแม้อื่นมีอยู่มาก

นอกจากมะม่วงต้นนี้ และมะม่วงเหล่านั้น ต้นไม้อื่นมีไหม ? ขอถวายพระพร

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ มีอยู่ แต่ว่าไม้เหล่านั้น ไม่ใช่ต้นมะม่วง

นอกจากมะม่วงอื่นและที่ไม่ใช่มะม่วง จะมีต้นไม้อื่นบ้างไหม ?

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ต้นมะม่วงนี้ไงเล่า

ขอถวายพระพร ดีแล้ว มหาบพิตรทรงเป็นบัณฑิต ก็พระญาติของมหาบพิตรมีอยู่หรือ ขอถวายพระพร

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระญาติของโยมมีอยู่หลายคน

นอกจากพระญาติเหล่านั้น ฝ่ายที่ไม่ใช่เป็นพระญาติเหล่าอื่นบางพวกมีอยู่หรือ ขอถวายพระพร ?

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ที่ไม่ได้เป็นญาติมากกว่าที่เป็นญาติ

นอกจากพระญาติของมหาบพิตร และผู้ที่ไม่ได้เป็นพระญาติ มีใครอื่นบ้างไหม ขอถวายพระพร ?

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็ตัวโยมเองไงเล่า

ขอถวายพระพร ดีแล้ว ชื่อว่าตน ไม่ใช่ญาติของตน และคนอื่นที่ไม่เป็นญาติ ก็ไม่ใช่

ครั้งนั้น พระเถระคิดว่า พระราชาเป็นบัณฑิตจักสามารถรู้ทั่วถึงธรรมได้ จึงแสดงจูฬหัตถิปโทปมสูตร ในเวลาจบการแสดง พระราชาทรงตั้งอยู่ในสรณะ ๓ พร้อมด้วยคนสี่หมื่นคน และขณะนั้นเอง เขาได้นำพระกระยาหารมาถวายพระราชา ก็พระราชาทรงสดับพระธรรมอยู่ ทรงทราบอย่างนี้ว่า การบริโภคในกาลนี้ หาสมควรแก่สมณะเหล่านี้ไม่ แต่พระองค์

มิได้ตรัสถามทรงดำริว่า การบริโภคไม่ควร ดังนี้แล้วตรัสถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระคุณเจ้าทั้งหลายฉันไหม ?

ขอถวายพระพร การฉันในเวลานี้หาควรแก่อาตมภาพทั้งหลายไม่

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ควรในเวลาไร ?

ควรตั้งแต่เวลาอรุณขึ้นจนถึงเที่ยงวัน ขอถวายพระพร

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ไปเมืองกันเถอะ

ขอถวายพระพร อย่าเลย อาตมภาพทั้งหลายจักอยู่ที่นี้แหละ

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าพระคุณเจ้าทั้งหลายอยู่ ก็ขอให้เด็กนี้มาเถิด

ขอถวายพระพร เด็กนี้มีผลอันมาถึงแล้ว มีพระศาสนาอันรู้แจ้งแล้ว เป็นบรรพชาเปกข์ จักบวช ณ บัดนี้

พระราชาตรัสว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้นพรุ่งนี้ ข้าพเจ้าจักส่งรถมา พระคุณเจ้าทั้งหลายพึงขึ้นรถนั้นแล้วมาเถิด ดังนี้แล้วถวายนมัสการเสด็จหลีกไป

พระเถระให้สามเณรประกาศกาลพึงธรรม

เมื่อพระราชาเสด็จหลีกไปไม่นาน พระเถระเรียกสุมนสามเณรมาบอกว่า ดูกรสุมนะ จงมานี่ จงประกาศกาลพึงธรรม

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าจะประกาศให้ได้ยินตลอดที่มีประมาณเท่าไร ?

ตลอดตัมพปัณณิทวีปทั้งสิ้น

สามเณรรับว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดีแล้ว แล้วเข้าจตุตถฌานมีอภิญญาเป็นบาทออกจากฌานแล้วอธิษฐานประกาศกาลพึงธรรมสามครั้ง ให้ได้ยินตลอดตัมพปัณณิทวีปทั้งสิ้นด้วยจิตตั้งมั่น พระราชาทรงได้ยินเสียงนั้นแล้ว ทรงส่งคนไปยังสำนักพระเถระทั้งหลายว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ มีอันตรายอะไรหรือ ?

ไม่มีอันตรายอะไรแก่พวกอาตมภาพเลย พวกอาตมภาพให้ประกาศกาลพึงธรรมต้องการจะกล่าวพระพุทธพจน์

ก็แลภุมมเทวดาทั้งหลายได้ยินเสียงนั้นของสามเณร ก็ประกาศเสียงต่อ ๆ กันไป โดยอุบายนี้ เสียงได้พุ่งขึ้นจนถึงพรหมโลก ด้วยเสียงนั้น ได้มีการประชุมแห่งเทวดาหมู่ใหญ่ พระเถระเห็นการประชุมแห่งเทวดาหมู่ใหญ่นั้นแล้ว จึงได้แสดงสมจิตตสุตตันตเทศนา ในเวลาจบการแสดง เทวดาได้บรรลุธรรมตั้งอสงไขย เหล่านาคและเหล่าสุบรรณเป็นจำนวนมากดำรงอยู่ในสรณะ ก็เมื่อพระสารีปุตตเถระแสดงพระสุตตันตเทศนานี้ การประชุมแห่งเทวดาทั้งหลายเป็นเช่นใด แม้เมื่อพระมหินทเถระแสดงก็เกิดเป็นเช่นนั้น

พระราชาทรงส่งรถไปรับ

ครั้นล่วงราตรีนั้นไปพระราชาทรงส่งรถไปรับพระเถระทั้งหลาย นายสารถีพักรถไว้ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่งแล้วกราบเรียนพระเถระทั้งหลายว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ รถมาแล้ว ขอให้พระคุณเจ้าทั้งหลายขึ้นไปกันเถิด

พระเถระทั้งหลายตอบว่า พวกอาตมาไม่ขึ้นรถ ท่านจงไปเถิด พวกอาตมาจะไปภายหลัง แล้วก็เหาะขึ้นสู่เวหาสไปลง ณ สถานชื่อว่า ปฐมเจตีย์ เบื้องทิศบูรพาแห่งอนุราธบุรี ก็พระเจตีย์นั้นเรียกว่า พระปฐมเจตีย์ เพราะสร้างไว้ในที่ซึ่งพระเถระทั้งหลายลงครั้งแรก

ฝ่ายพระราชาทรงส่งสารถีไปแล้วก็มีพระราชบัญชากับอำมาตย์ทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายจงจัดมณฑปในพระราชนิเวศน์ ทุกคนต่างก็ร่าเริงยินดีในทันทีจัดมณฑปน่าเลื่อมใสยิ่งนัก พระราชาทรงดำริอีกว่า เมื่อวันวานพระเถระเมื่อแสดงศีลขันธ์กล่าวว่า ที่นอนสูงที่นอนใหญ่ไม่ควร ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้าจักนั่งบนอาสนะทั้งหลายหรือไม่หนอ? เมื่อพระองค์ทรงดำริอยู่อย่างนี้ นายสารถีนั้นก็มาถึงประตูพระนคร ลำดับนั้นก็ได้เห็นพระเถระทั้งหลายมาถึงก่อน กำลังคาดประคตเอวห่มจีวรอยู่ ครั้นเห็นแล้วก็มีจิตเลื่อมใสยิ่งนัก จึงมากราบทูลพระราชาว่า ขอเดชะ พระเถระทั้งหลายมาแล้ว

พระราชารับสั่งถามว่า ท่านขึ้นรถมาหรือ?

ขอเดชะ ไม่ได้ขึ้น ท่านออกมาทีหลังข้าพระพุทธเจ้า แต่มาถึงก่อน ยืนอยู่ที่ประตูเบื้องทิศตะวันออก.

พระเถระฉันและแสดงธรรม

พระราชาทรงสดับว่า พระเถระไม่ขึ้นแม้รถ ก็ทรงดำริว่า บัดนี้พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จักไม่ยินดีที่นอนสูง จึงรับสั่งว่า แน่ะพนาย ถ้าเช่นนั้น ท่านจงปูลาดอาสนะทั้งหลายพอเป็นสังเขปว่าเป็นเครื่องลาดบนพื้นแก่พระเถระทั้งหลายเถิด แล้วก็เสด็จสวนทางไปอำมาตย์ทั้งหลายจึงปูลาดเสื่อทอที่พื้นดิน แล้วปูลาดเครื่องลาดอันวิจิตรมีผ้าโกเชาว์เป็นต้นข้างบน โหรทั้งหลายเห็นแล้วได้พยากรณ์ว่า ปฐพีนี้ อันพระเถระเหล่านี้ยึดแล้ว ณ กาลบัดนี้ พระเถระเหล่านี้จักเป็นเจ้าของตัมพปัณณิทวีป ฝ่ายพระราชาเสด็จไปถวายนมัสการพระเถระทั้งหลาย แล้วรับบาตรจากหัตถ์ของพระมหินทเถระ นิมนต์พระเถระทั้งหลายให้เข้าไปพระนครแล้ว ให้เข้าภายในพระนิเวศน์ด้วยบูชาและสักการะใหญ่ พระเถระเห็นอาสนะที่ปูลาด นั่งดำริว่า พระศาสนาของเราจักประดิษฐานในลังกาทวีป แผ่ไปและไม่หวั่นไหวดุจปฐพี พระราชาทรงอังคาสพระเถระทั้งหลาย ให้อิ่มหนำสำราญด้วยของควรเคี้ยวและของควรบริโภคอันประณีตแล้ว รับสั่งเรียกหาสตรี ๕๐๐ มีพระนางอนุฬาเทวีเป็นประมุขว่า ขอให้ทำการอภิวาท บูชาและสักการะพระเถระทั้งหลาย แล้วประทับนั่ง ณ ที่อันสมควรส่วนข้างหนึ่ง ในเวลาเสร็จภัตตกิจ พระเถระเมื่อยังฝนรัตนะคือพระธรรมให้ตกแก่พระราชาพร้อมทั้งราชบริพารได้แสดงเปตวัตถุวิมานวัตถุและสัจจสังยุตต ครั้นได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระเถระนั้นแล้ว สตรีทั้ง ๕๐๐ นั้นได้ทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล ฝ่ายคนพวกที่ได้เห็นพระเถระทั้งหลายที่มิสสกบรรพตในวันก่อน ต่างก็ได้สรรเสริญคุณของพระเถระทั้งหลายในที่นั้น ๆ หมู่มหาชนได้ฟังคนเหล่านั้นแล้ว ก็พากันประชุมที่พระลานหลวงแล้วเปล่งเสียงดัง พระราชาทรงรับสั่งถามว่า นี่เสียงอะไร ?.

ขอเดชะ ชาวเมืองร้องว่า พวกเราไม่ได้เห็นพระเถระทั้งหลาย.

พระราชาทรงดำริว่า ถ้าชาวเมืองจักเข้ามา ณ ที่นี้ ที่ว่างจักไม่มี จึงรับสั่งว่า แน่ะพนาย ขอท่านจงไปดูแลโรงช้าง เกลี่ยทรายลงหว่านดอกไม้ ๕ สี ผูกเพดานผ้าแล้วปูลาดอาสนะของพระเถระทั้งหลาย ณ ที่แห่งมงคลหัตถีเถิด. ราชอำมาตย์ทั้งหลายได้กระทำตามพระราชกระแสรับสั่ง พระเถระไปที่โรงช้างนั้นแล้วนั่งแสดงเทวทูตสุตตันตเทศนา จบเทศนาคนจำนวน ๑,๐๐๐ คน บรรลุโสดาปัตติผล ลำดับนั้น ราชอำมาตย์ทั้งหลายจึงปูลาดอาสนะที่

พระอุทยานนั้นทวัน ณ ประตูด้านทักษิณ ด้วยคิดว่า โรงช้างแคบเกินไป พระเถระนั่งที่พระอุทยานนั้นทวันนั้นได้แสดงอาสีวิโสปมสุตตันตเทศนา ประชาชน ๑,๐๐๐ คนฟังอาสีวิโสปมสุตตันตเทศนาแม้นั้นแล้วได้โสดาปัตติผล ในวันที่สองนับจากวันที่พระเถระมาคน ๒,๕๐๐ คนได้บรรลุธรรม ด้วยประการฉะนี้ เมื่อพระเถระปราศรัยกับสตรีแห่งตระกูล สะใภ้แห่งตระกูล กุมารีแห่งตระกูลที่พากันมาถึง ณ พระอุทยานนั้นทวัน ก็ตกเวลาเย็น. พระเถระกำหนดเวลาแล้วจึงลุกขึ้นด้วยตั้งใจว่า เราจะไปมิสสกบรรพต ณ บัดนี้ อำมาตย์ทั้งหลายจึงถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญพระคุณเจ้าจะไปไหน ?. พระเถระตอบว่า ไปยังที่อยู่ของอาตมภาพทั้งหลาย

ทรงอนุญาตอาราม

อำมาตย์เหล่านั้นจึงทูลให้พระราชาทรงทราบแล้วได้กราบเรียนตามพระบรมราชานุมัติว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เวลานี้เป็นเวลาไม่ควรไปที่มิสสกบรรพต ขอให้พระอุทยานนั้นทวันนี้แล จงเป็นที่อยู่ของพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายเถิด

อย่าเลย อาตมภาพทั้งหลายจะไป

อำมาตย์ทั้งหลายจึงกราบเรียนตามพระดำรัสของพระราชาอีกว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระราชาตรัสว่า พระอุทยานชื่อว่าเมฆวันนี้เป็นสมบัติของพระชนกนาถของข้าพเจ้า ไม่ห่างจากพระนครนัก ไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวก ขอให้พระเถระทั้งหลายอยู่ในเมฆวันนี้เถิด. พระเถระทั้งหลายจึงได้อยู่ในพระอุทยานเมฆวัน

โดยกาลล่วงไปแห่งราตรีนั้น แม้พระราชาได้ไปใกล้พระเถระ รับสั่งถามถึงการจำวัดว่า สบายหรือไม่ แล้วรับสั่งถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อารามควรแก่พระภิกษุสงฆ์หรือ ?

พระเถระทูลว่า ควร ขอถวายพระพร แล้วนำพระสูตรมาแสดงว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรา [ตถาคต] อนุญาตอาราม.

พระราชาทรงยินดีจับพระสุวรรณภิงคารได้ทรงหลั่งน้ำลงที่หัตถ์ของพระเถระถวายพระอุทยานมหาเมฆวัน. พร้อมด้วยการหลั่งน้ำ ปฐพีได้ไหว ปฐพีไหวนี้ได้เป็นครั้งแรกในมหาวิหาร พระราชาตกพระทัยตรัสถามพระเถระว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ทำไมแผ่นดินจึงไหว ?

ขอถวายพระพร อย่าตกพระทัยเลย พระศาสนาของพระทศพลจักประดิษฐานในทวีปนี้

และที่ตรงนี้จักเป็นที่แห่งมหาวิหารครั้งแรก นี้เป็นบุพพนิมิตรแห่งที่นั้น

พระราชาทรงเลื่อมใสยิ่งกว่าประมาณ แม้ในวันรุ่งขึ้น พระเถระก็ฉันที่พระราชมณเฑียร แสดงธรรมกถาเกี่ยวด้วยสังสารวัฏมีเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ปรากฏในพระอุทยานนันทวัน. รุ่งขึ้นแสดงพระธรรมเทศนาอัคคิขันโธปมสูตร ได้แสดงตลอดเวลา ๗ วัน โดยอุบายนี้ ประชาชนประมาณ ๘,๕๐๐ ได้ตรัสรู้ธรรม จำเดิมแต่นั้นมานันทวันได้ชื่อว่าโชติวัน เพราะเป็นสถานที่แห่งความปรากฏรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา ก็ในวันที่ดำรบ ๗ พระเถระทั้งหลายได้แสดงพระธรรมเทศนาอัปปมาทสูตรถวายพระราชาแล้วได้ไปยังเจติยคิรี พระราชาตรัสถามอำมาตย์ทั้งหลายว่า พระเถระกล่าวสอนเราทั้งหลายด้วยโอวาทอันหนักแน่น จะพึงไปเสียกระมัง อำมาตย์ทั้งหลายทูลว่า ขอเดชะ พระเถระพระองค์มิได้ทรงอาราธนาก็มาเอง เพราะฉะนั้น แม้ท่านจะไม่ลา ไปเสียก็พึงเป็นได้

ลำดับนั้น พระราชาเสร็จขึ้นรถ และให้พระเทวีทั้งสองพระองค์ขึ้นด้วย ได้เสด็จไปยังเจติยคิรีด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ครั้นเสด็จไปแล้วได้ให้พระเทวีทั้งหลายพักอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง พระองค์เองเมื่อจะเสด็จเข้าไปใกล้พระเถระทั้งหลาย ก็เสด็จเข้าไปทั้งที่มีพระวรกายเหน็ดเหนื่อย ลำดับนั้น พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพร เหตุไร มหาบพิตรจึงเสด็จมาทั้งที่ทรงเหน็ดเหนื่อยอย่างนี้เล่า.

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ โยมมาเพื่อจะทราบว่า พระคุณเจ้าทั้งหลายให้โอวาทอันหนักแน่นแล้ว บัดนี้ประสงค์จะไปหรือหนอ

อำมาตย์บวช ๕๕ คน

ขอถวายพระพร อาตมภาพทั้งหลายยังไม่ประสงค์จะไป ขอถวายพระพร ก็แต่ว่ากาลนี้ชื่อว่าเป็นกาลเข้าพรรษา การที่สมณะรู้ที่จะเข้าจำพรรษาในกาลเข้าพรรษานั้น จึงควร

วันนั้นเอง อำมาตย์ชื่อว่าอริฏฐะยืนอยู่ใกล้พระราชา กับพี่ชายและน้องชาย ๕๕ คน กราบทูลว่า ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้า ปรารถนาจะบวชในสำนักของพระเถระทั้งหลาย.

แน่ะพนาย ดีแล้ว จงบวชเถิด.

พระราชาทรงอนุญาตแล้วขอให้พระเถระรับ พระเถระให้บวชในวันนั้นเอง ทุกคนพอปลงผมเสร็จ ก็ได้บรรลุพระอรหัต ฝ่ายว่า พระราชาทรงล้อมลานพระเจดีย์ด้วยหนามทั้งหลาย ในขณะนั้น แล้วทรงเริ่มการงานในที่เร้น ๖๘ แห่งเสด็จไปยังพระนคร แม้พระเถระเหล่านั้น ยังราชสกุลอันพรั่งพร้อมด้วยพระภาดา ๑๐ พระองค์ให้ทรงเลื่อมใส กล่าวสอนมหาชน จำพรรษาอยู่ที่เจติยคิรี แม้ในกาลครั้งนั้น ที่เจติยคิรีได้มีพระอรหันต์ ๖๒ องค์ เข้าจำพรรษาครั้งแรก.

พระเจ้าลังกาสร้างพระสถูป

ครั้นท่านพระมหามหินทเถระออกพรรษาปวารณาแล้ว ในวันอุโบสถเพ็ญเดือน ๑๒ ได้ถวายพระพรพระราชาว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร อาตมภาพทั้งหลายได้เฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามานานแล้ว อาตมภาพทั้งหลายอยู่อย่างไร้ที่พึ่ง จึงปรารถนาจะไปชมพูทวีป

ท่านผู้เจริญ โยมก็บำรุงพระคุณเจ้าทั้งหลายด้วยปัจจัย ๔ และมหาชนนี้อาศัยพระคุณเจ้าทั้งหลายดำรงอยู่ในสรณะ ๓ เหตุไรเล่า พระคุณเจ้าทั้งหลายจึงเบื่อหน่าย.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร อาตมภาพทั้งหลายเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้านานแล้ว ไม่มีที่ทำการกราบไหว้ ลุกรับ อัญชลีกรรม และสามีจิกรรม ดังนั้นอาตมภาพทั้งหลายจึงเบื่อหน่าย.

ท่านผู้เจริญ พระคุณเจ้าทั้งหลายได้พูดว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว มิใช่หรือ.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ก็แต่ว่าพระสรีรธาตุของพระองค์ยังอยู่.

โยมทราบแล้ว ท่านผู้เจริญ พระคุณเจ้าทั้งหลายต้องการประดิษฐานพระสถูป โยมจะสร้างพระสถูปเอง ท่านผู้เจริญ ได้โปรดเลือกพื้นที่ ณ บัดนี้ แต่จักได้พระธาตุแต่ที่ไหนขอรับ.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์ทรงปรึกษากับสุมนสามเณรเถิด.

พระราชาตรัสว่า ได้ ท่านผู้เจริญ แล้วเสด็จไปหาสุมนสามเณรตรัสถามว่า บัดนี้ โยมจักได้พระธาตุแต่ที่ไหน.

สุมนสามเณรถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร ทรงเบาพระทัยเถิด ขอได้รับสั่งให้แผ้วถางถนนให้ประดับประดาด้วยธงชัยธงแผ่นผ้า และหม้อที่เต็มด้วยน้ำเย็นต้น พร้อมทั้งข้าราชบริพารสมาทานองค์อุโบสถ จัดนักดนตรีทุกหมู่เหล่า ให้แต่งมงคลหัตถีประดับด้วยเครื่องอลังการทุกอย่าง ให้กั้นเศวตฉัตรเหนือมงคลหัตถีนั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินบ่ายพระพักตร์ต่อมหานาควันอุทยานในเวลาเย็น พระองค์จักได้พระธาตุ ณ ที่นั้นแน่นอน. พระราชาทรงรับคำสามเณรแล้ว. พวกพระเถระได้ไปยังเจติยคิรีตามเดิม.

พระเจ้าอโศกถวายพระธาตุพระเจ้าลังกา

พระมหินทเถระ ได้บอกสุมนสามเณรที่เจติยคิรีนั้นว่า สามเณร เธอจงไปเฝ้าพระเจ้าอโศกธรรมราช พระอัยกาของเธอที่ชมพูทวีปแล้วถวายพระพรตามคำของเราอย่างนี้ว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พระสหายของพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว มีพระประสงค์จะประดิษฐานพระสถูป นัยว่าในพระหัตถ์ของพระองค์มีพระธาตุอยู่ ขอได้โปรดพระราชทานพระธาตุนั้นแก่อาตมภาพด้วย ครั้นเธอรับเอาพระธาตุนั้นแล้วจงไปเฝ้าท้าวสักกเทวราช ถวายพระพรอย่างนี้ว่าขอถวายพระพรมหาบพิตร นัยว่าที่พระหัตถ์ของพระองค์มีพระธาตุอยู่สองชนิดคือ พระเขี้ยวเบื้องขวา กับพระรากขวัญเบื้องขวา ในพระธาตุสองชนิดนั้นขอพระองค์จงทรงบูชาพระเขี้ยวเบื้องขวาเถิด ขอได้โปรดพระราชทานพระรากขวัญเบื้องขวาแก่อาตมภาพ อนึ่งเธอจงถวายพระพรท้าวเธออย่างนี้ว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์ทรงส่งพวกอาตมภาพไปตั้งพุทธิทวีปแล้ว ไฉนจึงทรงเมินเฉยเสีย. สุมนสามเณร รับคำพระเถระว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดีละ แล้วถือบาตรและจีวรเหาะไปลงแทบประตูเมืองปาฏลีบุตร ไปสำนักพระราชา ถวายพระพรถึงเรื่องนั้น พระมหาราชทรงพอพระทัยรับบาตรจากมือสามเณร ทรงอบด้วยเครื่องสุคนธชาติ ทรงบรรจุพระธาตุอันเช่นกับแก้วมุกดาอันประเสริฐจนเต็มบาตรแล้วถวาย.

ท้าวสักกะถวายพระรากขวัญ

สามเณรรับพระธาตุนั้นแล้วเข้าเฝ้าท้าวสักกเทวราช. ท้าวสักกเทวราชทอดพระเนตรเห็นสามเณร ตรัสถามว่า พ่อเณรสุมนะ พระคุณเจ้าเที่ยวมาทำไมขอรับ.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์ทรงส่งพวกอาตมภาพไปตั้งพันณิทวีปแล้วไฉนทรงเมินเฉยเสียเล่า.

มิได้เมินเฉย ขอรับ โปรดบอกมาเถิดจะให้โยมทำอะไร.

นัยว่า ที่พระหัตถ์ของพระองค์มีพระธาตุอยู่สองชนิด คือพระเขี้ยวเบื้องขวากับพระรากขวัญเบื้องขวา ในสองชนิดนั้น ขอพระองค์จงทรงบูชาพระเขี้ยวเบื้องขวาเถิด แต่โปรดพระราชทานพระรากขวัญเบื้องขวาแก่อาตมภาพ.

ท้าวสักกะจอมเทพทรงรับว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดีละ แล้วทรงเปิดสถูปแก้วมณีประมาณโยชน์หนึ่ง ทรงนำพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาออกมาถวายสุมนสามเณร. สามเณรรับพระธาตุนั้นแล้ว ได้ไปประดิษฐานอยู่ ณ เจติยคิรีตามเดิม. ครั้งนั้นแล พระเถระผู้ประเสริฐเหล่านั้นทั้งหมดมีพระมหินทเถระเป็นประมุข ได้ประดิษฐานพระธาตุที่พระเจ้าอโศกธรรมราชพระราชทานไว้ที่เจติยคิรีนั้นแล อัญเชิญพระรากขวัญเบื้องขวาไปยังมหานาควันอุทยานในตอนบ่าย.

ฝ่ายพระราชา ทรงทำการบูชาสักการะมีประการตามที่สุมนสามเณรถวายพระพรแล้ว เสด็จขึ้นทรงคอช้างตัวประเสริฐ กั้นเศวตฉัตรเหนือกระพองช้างมงคลด้วยพระองค์เอง เสด็จลุถึงมหานาควันอุทยาน ที่นั้นท้าวเธอทรงมีพระดำริว่า ถ้าว่านี้เป็นพระธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจริง ขอฉัตรจงน้อมไป ขอช้างมงคลจงคุกเข่าหมอบลงบนพื้น ขอผอบพระธาตุจงประดิษฐานบนกระหม่อมเราเถิด

พร้อมกับจิตตุปบาทของพระราชา ฉัตรได้น้อมไป ช้างได้คุกเข่าหมอบบนพื้น ผอบพระธาตุได้ประดิษฐานบนพระเศียรพระราชาแล้ว. พระราชาทรงประกอบด้วยปีติปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ปานประหนึ่งมีพระวรกายอันโสรจสรงด้วยน้ำอมฤต ตรัสถามว่า โยมจะทำอย่างไรกับพระธาตุ ขอรับ

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์จงทรงวางไวบนกระพองช้างนั้นแหละก่อน. พระราชา ทรงรับเอาผอบพระธาตุ วางไว้บนกระพองช้าง

พระยาช้างก็ปรีดาปราโมทย์ ร้องก้องโกญจนาท. มหาเมฆตั้งเค้ายังฝนโบกขรพรรษให้ตก. แผ่นดินใหญ่ได้หวั่นไหวจนถึงน้ำรองพื้นดินเบื้องที่สุด เบื้องเครื่องหมายบอกให้รู้ว่าพระธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จักประดิษฐานแม้ในบัดจ้นตประเทศ. เทวดาและมนุษย์ก็ปรีดาปราโมทย์.

> พระมหาวีระ ผู้ยังปีติให้เกิดแก่หวยเทพและมนุษย์ ด้วยพระศิริคืออิทธานุภาพอย่างนี้ มาจากเทวโลก ประดิษฐานอยู่บนกระพองช้างในลังกาทวีปนี้ ในวันเพ็ญกลางเดือน ๑๒.

ที่นั้น พระยาช้างนั้น แวดล้อมไปด้วยนักดนตรีมากมาย อันมหาชนสักการะอยู่ด้วยบูชาสักการะอันโอพารยิ่ง ถอยหลังมุ่งหน้าไปทางทิศตะวันตกจนถึงประตูเมืองด้านทิศตะวันออก แล้วเข้าสู่พระนครทางประตูด้านทิศตะวันออก ผ่านออกไปทางประตูด้านทิศใต้ด้วยทั้งการบูชาอันโอพารที่ชาวพระนครทั้งสิ้นกระทำอยู่ ไปถึงเทวสถานของมเหชยักษ์ ซึ่งทราบว่ามีอยู่ด้านทิศตะวันตกของถูปาราม แล้วกลับมุ่งหน้าไปถูปารามนั้นอีก. ก็สมัยนั้น ที่ถูปารามได้มีที่ประดิษฐานบริโภคเจดีย์ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ ในปางก่อน.

บริโภคเจดีย์ในลังกาทวีป

มีเรื่องเล่าสืบกันมาว่า ในอดีตทวีปนี้ได้นามว่า โอชทวีป. พระราชาทรงพระนามว่าอภัย. พระนครนามว่า อภัยบุร. เจติยบรรพตนามว่าเทวกูฏบรรพต. ถูปารามนามว่าปฏิยาราม. ก็สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคกกุสันธะทรงอุบัติขึ้นในโลก. พระสาวกของพระองค์นามว่ามหาเทวะได้ประดิษฐานอยู่ที่เทวกูฏพร้อมกับภิกษุ ๑,๐๐๐ รูป เหมือนกับพระมหินทเถระประดิษฐานอยู่ที่เจติยบรรพตฉะนั้น สมัยนั้นในโอชทวีป สัตว์ทั้งหลายถึงความพินาศด้วยโรคไข้เชื่องซึม พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่ากกุสันธะ เมื่อตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์เหล่านั้น กำลังถึงความพินาศอยู่ ครั้นแล้วอันภิกษุ ๔๐,๐๐๐ รูป แวดล้อมเสด็จไป. โรคไข้เชื่องซึมได้สงบในทันใดนั้นเองด้วยอานุภาพของพระองค์. เมื่อโรคสงบแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็

ทรงแสดงธรรม. สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้ตรัสรู้ธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานธรรมกรกแล้วก็เสด็จหลีกไป. ชาวพระนครจึงได้ก่อเจดีย์ไว้ที่ปฏิยาราม บรรจุธรรมกรกนั้นไว้ภายใน. พระมหาเทวะได้อยู่สอนชาวทวีป แต่ในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าโกนาคม ทวีปนี้ได้มีนามว่า วรทวีป. พระราชาพระนามว่า สมิทธิ. พระนครนามว่า วัฑฒมานะ. บรรพตนามว่า สุวรรณกูฏ. ก็สมัยนั้นในวรทีปเกิดฝนแล้ง อดอยาก ข้าวกล้าเสียหาย. เหล่าสัตว์ถึงความพินาศด้วยฉาตกโรค. พระผู้มีพระภาคโกนาคมเมื่อทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์เหล่านั้นกำลังถึงความพินาศ. ครั้นแล้วทรงมีภิกษุ ๓,๐๐๐ รูป แวดล้อม ได้เสด็จไป. ด้วยพุทธานุภาพ ฝนได้ตกต้องตามฤดูกาล พระนครได้มีภิกษาอุดมสมบูรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรม. สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้ตรัสรู้ธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพักพระเถระนามว่ามหาสุมนะ มีภิกษุ ๑,๐๐๐ รูป เป็นบริวารไว้ในทวีป ทรงประทานประคตเอวแล้วเสด็จหลีกไป. ชาวพระนครได้ก่อเจดีย์บรรจุประคตเอวนั้นไว้ภายใน. ส่วนในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป ทวีปนี้ มีนามว่า มัณฑทวีป. พระราชาทรงพระนามว่า ชยันต์. พระนครนามว่า วิสาละ บรรพตนามว่า สุภกูฏ. สมัยนั้นที่มัณฑทวีปเกิดวิวาทกันอย่างใหญ่หลวง. หมู่สัตว์เป็นอันมากเกิดทะเลาะแก่งแย่งกันถึงความพินาศ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป เมื่อทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์เหล่านั้นกำลังถึงความพินาศ. ครั้นแล้วทรงมีภิกษุ ๒๐,๐๐๐ รูป แวดล้อม เสด็จมาทรงแสดงธรรมระงับการวิวาท. สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้ตรัสรู้ธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระพุทธบัญชาให้พระสัพพนันทิเถระ ผู้มีภิกษุบริวาร ๑,๐๐๐ รูป อยู่ที่ทวีป ทรงประทานผ้าอาบน้ำฝนแล้วเสด็จหลีกไป. ชาวพระนครได้ก่อเจดีย์บรรจุผ้าอาบน้ำฝนนั้นไว้ภายใน. บริโภคเจดีย์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ ในปางก่อนได้ประดิษฐานอยู่ที่ถูปาราม ด้วยประการฉะนี้. บริโภคเจดีย์เหล่านั้นได้สาบสูญไปพร้อมกับการอันตรธานไปแห่งพระศาสนา. ยังเหลืออยู่เพียงฐานเท่านั้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ก็สมัยนั้น ที่ถูปาราม ได้มีที่ประดิษฐานบริโภคเจดีย์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ ในปางก่อน ดังนี้.

พระราชาทรงก่อพระสถูป

เมื่อพระเจดีย์สาบสูญไปแล้ว สถานที่นั้นก็ถูกปกคลุมไปด้วยกอไม้ทั้งหลายอันมีกิ่งสะพรั่งไปด้วยหนามด้วยอานุภาพเทวดา โดยเทวประสงค์ว่า ขอใคร ๆ อย่าได้ประทุษร้ายที่นั้นด้วยของอันเบื่อเดน ของไม่สะอาด มลทิน และหยากเยื่อทั้งหลาย. ที่นั้น พวกราชบุรุษล่วงหน้าไปก่อนช้างนั้น ตัดต้นไม้ทั้งหมดทิ้ง ปราบพื้นดินกระทำพื้นดินนั้นให้เย็นเช่นกับฝ่ามือ พระยาช้างเดินบ่ายหน้าไปยังที่นั้นแล้ว ได้ยืนอยู่ ณ สถานที่แห่งต้นโพธิ ทางด้านทิศบูรพาจิมของที่นั้น. ที่นั้น พวกราชบุรุษเตรียมจะยกพระธาตุลงจากกระพองช้างนั้น. พระยาช้างไม่ยอมให้ยกพระธาตุลง. พระราชาตรัสถามพระเถระว่า ทำไมช้างไม่ให้ยกพระธาตุลง ขอรับ. พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร การที่จะยกพระธาตุซึ่งขึ้น (เอง) ถวาย ไม่สมควร. ก็เวลานั้นน้ำในอภัยวาปีแห้งขาด พื้นดินก็แตกระแหงอยู่รอบด้าน. ก้อนดินเหนียวชุดขึ้นได้ง่าย, มหาชนต่างก็รีบนำดินเหนียวมาจากอภัยวาปีนั้น ทำพื้นที่ประมาณเท่ากระพองช้าง เริ่มบันอิฐเพื่อก่อพระสถูปในทันใดนั้นเอง. พระยาช้างยืนอยู่ที่โรงช้าง ณ สถานที่แห่งต้นโพธิ ในกลางวันกลางคืนก็เดินเวียนไปรอบ ๆ พื้นที่ประดิษฐานพระสถูป ๒—๓ วัน จนกว่าอิฐจะสำเร็จ.

พระราชาครั้นรับสั่งให้ก่อพื้นที่แล้ว ได้ตรัสถามพระเถระว่า ควรสร้างพระสถูปเช่นไร ขอรับ

ขอถวายพระพรมหาบพิตร เช่นกับกองข้าวเปลือก.

พระราชาทรงรับว่า ดีละ ท่านผู้เจริญ แล้วทรงให้ก่อพระสถูปมีประมาณเพียงแข้ง แล้วทรงให้ทำสักการะใหญ่ เพื่ออัญเชิญพระธาตุลง. ชาวพระนครทั้งสิ้นและชาวชนบทได้ประชุมกัน เพื่อดูการฉลองพระธาตุ.

พระธาตุแสดงอภินิหาร

เมื่อหมู่มหาชนประชุมกันแล้ว พระธาตุของพระทศพลได้ลอยจากกระพองช้างขึ้นสู่อากาศสูงชั่ว ๗ ลำตาล สำแดงยมกปาฏิหาริย์. สายน้ำและท่อไฟของฉัพพรรณรังสี แผ่ซ่านออกไปจากส่วนแห่งพระธาตุนั้น ๆ. ได้มีปาฏิหาริย์เช่นเดียวกับปาฏิหาริย์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงที่ต้นคัณฑามพฤกษ์ ณ เมืองสาวัตถี. ก็ปาฏิหาริย์นั้นแล หาใช่ด้วยเถรานุภาพ

เทวตานุภาพไม่ โดยที่แท้แล ได้มีด้วยพุทธานุภาพ นัยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงพระชนม์อยู่ได้ทรงอธิษฐานว่า เมื่อเราปรินิพพานแล้ว ขอจงมียมกปาฏิหาริย์ในวันที่ธาตุรากขวัญเบื้องขวาของเราประดิษฐาน ณ บริโภคเจดีย์สถานของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ในปางก่อนทางด้านทิศทักษิณของอนุราธบุรีในตัมพปัณณิทวีป.

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นอจินไตย
พระธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอจินไตย
วิบากของบุคคลผู้เลื่อมใสในอจินไตย ก็เป็นอจินไตย
ด้วยประการฉะนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จลังกา ๓ ครั้ง

นัยว่าในสมัยที่ยังทรงพระชนม์อยู่. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จมาทวีปนี้ ๓ ครั้ง ครั้งแรกเสด็จมาโดยลำพังเพื่อทรงปราบยักษ์ ทรงปราบยักษ์ทั้งหลายแล้วทรงดำริว่า เมื่อเราปรินิพพานแล้ว ศาสนาของเราจักดำรงมั่นที่ทวีปนี้ เมื่อจะทรงกระทำการรักษาตัมพปัณณิทวีปทรงเวียนรอบเกาะ ๓ รอบ. ครั้งที่ ๒ เสด็จมาโดยลำพังเพื่อปราบพระยานาคผู้ลุงกับหลาน[๑] ทรงปราบพระยานาคเหล่านั้นแล้วก็เสด็จไป. ครั้งที่ ๓ ทรงมีภิกษุบริวาร ๕๐๐ รูป เสด็จมา ประทับเข้านิโรธสมาบัติ ณ สถานที่มหาเจดีย์ สถานที่เจดีย์ในถูปาราม สถานที่ประดิษฐานต้นมหาโพธิ สถานที่มุติงคณเจดีย์ สถานที่ทีฆวาปีเจดีย์ และสถานที่กัลยาณิยเจดีย์. การเสด็จมาด้วยพระสรีรธาตุของพระองค์ครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๔ ก็แลชื่อว่าโอกาสบนพื้นตัมพปัณณิทวีปที่หยาดน้ำซึ่งหลั่งออกจากส่วนพระธาตุของพระองค์ถูกต้อง ไม่ได้มีสักแห่งหนึ่งเลย พระสรีรธาตุนั้นของพระองค์ ระงับความเร่าร้อนของพื้นตัมพปัณณิทวีปด้วยหยาดน้ำ แสดงปาฏิหาริย์แก่มหาชน แล้วลงมาประดิษฐานบนพระเศียรพระราชา. พระราชาทรงสำคัญหมายดุจการได้ความเป็นมนุษย์ซึ่งมีผล ทรงกระทำสักการะเป็นอันมากประดิษฐานพระธาตุแล้ว. พร้อมกับพระธาตุประดิษฐาน แผ่นดินใหญ่ได้ไหว. ก็แลพระราชกุมารนามว่า อภัย พระภาดาของพระราชา ทรงยังพระทัยให้เลื่อมใสในพระธาตุปาฏิหาริย์นั้นแล้ว ได้ทรงผนวชพร้อมกับบุรุษ ๑,๐๐๐. เด็ก ๕๐๐ คนจากเวตาลิดามได้บวชแล้ว.

---

๑. ฎีกาว่า ลุงชื่อจูโฬทระ หลานชื่อมโหทระ

อนึ่ง เด็กออกบวชจากทวารมณฑลคามเป็นต้น บ้านละ ๕๐๐ คนรวมภิกษุที่บวชจากในและนอกพระนครทั้งหมดมี ๓๐,๐๐๐ รูป. อนึ่ง เมื่อพระสถูปสำเร็จแล้ว พระราชา ข้าราชการและพระเทวีได้แยกกันทำการบูชา อันสร้างความพิศวง แม้แก่หมู่เทพ นาค และยักษ์ทั้งหลาย. และเมื่อการบูชาพระธาตุเสร็จแล้ว เมื่อพระธาตุอันประเสริฐประดิษฐานเสร็จแล้ว พระมหินทเถระ ได้ไปเมฆวันอุทยานนั่นแล แล้วอยู่ ณ ที่นั้น.

นิมนต์สังฆมิตตาเถรีมาจากชมพูทวีป

ก็สมัยนั้นแล พระนางอนุฬาเทวี มีพระประสงค์จะผนวชจึงกราบทูลแด่พระราชา. พระราชาทรงสดับพระเสาวนีย์ของพระนาง จึงตรัสกะพระเถระดังนี้ว่า ท่านผู้เจริญ พระนางอนุฬาเทวีประสงค์จะบวช ขอนิมนต์บวชให้พระนางเถิด.

พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร การบวชมาตุคาม ไม่ควรแก่พวกอาตมภาพ แต่ที่เมืองปาฏลีบุตร มีพระเถรีนามว่า สังฆมิตตา ภคินีของอาตมภาพ ขอพระองค์จงรับสั่งให้นิมนต์ท่านมาเถิด อนึ่งเล่า มหาบพิตร ต้นโพธิพฤกษ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ในปางก่อน ได้ประดิษฐานแล้วที่เกาะนี้ แม้ต้นโพธิพฤกษ์อันเปล่งข่ายรัศมีอันน่ายินดีของพระผู้มีพระภาค ของพวกเรา ก็ควรประดิษฐาน ณ เกาะนี้ ฉะนั้นพระองค์พึงส่งพระราชสาส์นไปให้พระสังฆมิตตาเถรีอัญเชิญต้นโพธิพฤกษ์มา.

พระราชาทรงรับคำพระเถระว่า ดีละ ขอรับ แล้วทรงปรึกษากับเหล่าอำมาตย์ ตรัสกะพระภาคิไนยของพระองค์นามว่าอริฏฐะว่า เธอจักสามารถไปเมืองปาฏลีบุตรแล้วนิมนต์พระแม่เจ้าสังฆมิตตาเถรีมาพร้อมกับต้นมหาโพธิไหม."

ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าสามารถ ถ้าพระองค์ทรงอนุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้าบวช.

ไปเถิดพ่อ นำพระเถรีมาแล้ว จงบวช.

พระภาคิไนยนั้น รับพระราชสาส์นและสาส์นของพระเถระแล้ว ไปถึงท่าชมพุโกฬะโดยวันเดียวเท่านั้นด้วยแรงอธิษฐานของพระเถระ ลงเรือแล่นข้ามมหาสมุทรไปยังเมืองปาฏลีบุตร. ฝ่ายพระนางอนุฬาเทวี พร้อมกับหญิงสาว ๕๐๐ นาง และฝ่ายใน ๕๐๐ นาง สมาทาน

ศีล ๑๐ นุ่งห่มผ้ากาสายะ ให้สร้างที่อยู่ ณ เอกเทศหนึ่งของพระนคร แล้วทรงอยู่อาศัย ฝ่ายพระภาคิไนยพระนามว่าอริฏฐะไปถึงในวันนั้น ถวายพระราชสาส์นแด่พระราชา และกราบทูลดังนี้ว่า ขอเดชะ พระมหินทเถระ พระโอรสของพระองค์กล่าวอย่างนี้ว่า นัยว่า พระนางอนุฬาเทวี พระชายาของพระภาดาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะพระสหายของพระองค์ มีพระประสงค์จะผนวช ขอพระองค์ทรงโปรดส่งแม่เจ้าสังฆมิตตาเถรีไปเพื่อให้พระนางผนวช และส่งต้นมหาโพธิ ไปพร้อมกับพระแม่เจ้าด้วย. ครั้นกราบทูลสาส์นของพระเถระแล้ว จึงไปหาพระสังฆมิตตาเถรีกล่าวอย่างนี้ว่า พระแม่เจ้า พระมหินทเถระภาดาของพระแม่เจ้าส่งผมมาที่สำนักของพระแม่เจ้าว่า นัยว่า พระนางอนุฬาเทวี ชายาของพระภาดาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ กับหญิงสาว ๕๐๐ และฝ่ายใน ๕๐๐ ประสงค์จะผนวช นัยว่าพระแม่เจ้าจงไปให้พระนางผนวชเถิด. พระเถรีจึงรีบไปสำนักพระราชาในทันใดนั่นเอง ถวายพระพรว่า มหาบพิตร พระมหินทเถระพระภาดาของอาตมภาพได้ส่งข่าวมาดังนี้ว่า นัยว่า พระนางอนุฬาเทวี ชายาของพระภาดาของพระราชา [พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ] กับหญิงสาว ๕๐๐ นาง และฝ่ายใน ๕๐๐ นางทรงประสงค์จะผนวช กำลังคอยการมาของอาตมภาพ มหาบพิตร อาตมภาพประสงค์จะไปตัมพปัณณิทวีป.

พระราชาตรัสว่า แม่เอ๋ย พระมหินทเถระลูกของพ่อ กับสุมนสามเณรหลานพ่อพากันไปตัมพปัณณิทวีป ก็เหมือนทำให้พ่อแขนขาดไปข้าง ๑ ความโศกอันเกิดขึ้นแก่พ่อผู้ไม่เห็นลูกและหลานแม้นั้น เมื่อเห็นหน้าเจ้าก็พอบรรเทาสงบลงได้ แม่อย่าไปเลยนะ.

มหาบพิตร คำของพี่ชายของอาตมภาพมีน้ำหนัก แม้พระนางอนุฬาก็เป็นขัตติยานี มีสตรี ๑,๐๐๐ นางแวดล้อม ทรงมุ่งบรรพชา นับถืออาตมภาพ อาตมภาพจะไปให้ได้ มหาบพิตร.

ลูกหญิง ถ้าเช่นนั้น จงเอาต้นมหาโพธิไปด้วยเถิด.

ถามว่า. พระราชาทรงได้ต้นมหาโพธิมาจากไหน. ตอบว่า นัยว่า ก่อนแต่นั้น เมื่อสุมนสามเณรยังไม่มาเพื่อรับพระธาตุ พระราชามีพระราชประสงค์จะส่งต้นมหาโพธิไปลังกาทวีป ทรงดำริว่า เราจักส่งต้นมหาโพธิซึ่งไม่ควรตัดด้วยศัสตราไปอย่างไรหนอ เมื่อไม่ทรงเห็นอุบาย จึงตรัสถามมหาเทวอำมาตย์. อำมาตย์นั้นกราบทูลว่า ขอเดชะ พวกภิกษุที่ฉลาดยังมีอีกมาก. พระราชาทรงสดับคำกราบทูลนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้จัดแจงภัตรเพื่อภิกษุสงฆ์

ในเวลาเสร็จภัตตกิจ ตรัสถามพระสงฆ์ว่า ท่านผู้เจริญ ต้นมหาโพธิของพระผู้มีพระภาคเจ้า ควรไปลังกาทวีปหรือไม่หนอ. พระสงฆ์ได้มอบให้เป็นภาระของพระโมคคลีบุตรติสสเถระ. พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร ต้นมหาโพธิควรไปลังกาทวีป แล้วได้เล่าถวายถึงมหาอธิษฐาน ๕ ข้อ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

พุทธมหาอธิษฐาน ๕ ข้อ

มหาอธิษฐาน ๕ ข้อ คืออะไรบ้าง ? นัยว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบรรทมบนพระแท่นเป็นที่ปรินิพพาน ทรงอธิษฐานว่า พระเจ้าอโศกมหาราช จักเสด็จไปรับต้นมหาโพธิเพื่อต้องการประดิษฐานต้นมหาโพธิที่ลังกาทวีป ถึงเวลานั้นขอให้กิ่งทางด้านทิศทักษิณของต้นมหาโพธิ จงขาดไปประดิษฐานที่กระถางทองเอง. นี้เป็นอธิษฐานข้อที่ ๑.

ทรงอธิษฐานว่า อนึ่ง ในคราวประดิษฐานนั้น ขอต้นมหาโพธิจงลอยเข้าไปสู่กลีบเมฆ. นี้เป็นอธิษฐานข้อที่ ๒.

ทรงอธิษฐานว่า ในวันที่ ๗ ขอต้นมหาโพธิจงลงมาจากกลีบเมฆ เมื่อจะประดิษฐานอยู่ที่กระถางทอง จงเปล่งฉัพพรรณรังสีออกทางใบและผล. นี้เป็นอธิษฐานข้อที่ ๓.

ทรงอธิษฐานว่า ขอพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาที่ถูปาราม จงแสดงยมกปาฏิหาริย์ในวันประดิษฐานที่เจดีย์. นี้เป็นอธิษฐานข้อที่ ๔.

ทรงอธิษฐานว่า ธาตุประมาณโทณะหนึ่งของเรา จงถือเพศพระพุทธเจ้าเหาะขึ้นไปกระทำยมกปาฏิหาริย์ ในวันประดิษฐานที่มหาเจดีย์ ณ ลังกาทวีปนั้นแล. นี้เป็นอธิษฐานข้อที่ ๕.

พุทธานุภาพ

พระราชาทรงสดับมหาอธิษฐาน ๕ ข้อเหล่านี้ แล้วทรงมีพระราชหฤทัยเลื่อมใส รับสั่งให้แต่งหนทางจากเมืองปาฏลีบุตรไปจนถึงต้นมหาโพธิ ทรงให้นำทองคำเป็นอันมากมาเพื่อประโยชน์แก่การสร้างกระถางทอง. ทันใดนั้นเอง วิษณุกรรมเทพบุตร ทราบพระราชดำริ จึงแปลงเพศเป็นนายช่างทองมายืนอยู่ตรงพระพักตร์. พระราชาทอดพระเนตรเห็นเทพบุตรนั้นจึงตรัสว่า พ่อ จงเอาทองคำนี้ไปทำเป็นกระถาง.

ขอเดชะ ฯ ขอพระองค์ทรงบอกขนาดให้ทราบ.

พ่อเอ๋ย เธอนั่นแหละจงรู้เอง แล้วทำให้ได้ขนาดเถิด.

นายช่างทองกราบทูลว่า ดีละ พะย่ะค่ะ ข้าพระพุทธเจ้าจักกระทำ แล้วก็รับเอาทองคำ ใช้มือบีบบั้นเป็นกระถางทอง วัดโดยรอบได้ ๙ ศอก สูง ๕ ศอก กว้าง ๓ ศอก หนา ๙ นิ้ว ขอบปากขนาดเท่าโคนงวงช้าง ด้วยอานุภาพของตน. ที่นั้นพระราชาเสด็จออกจากเมืองปาฏลีบุตรพร้อมด้วยกองทัพใหญ่ ยาว ๗ โยชน์ กว้าง ๓ โยชน์ ทรงพาเอาพระอริยสงฆ์เสด็จไปใกล้ต้นมหาโพธิ. กองทัพได้แวดล้อมต้นมหาโพธิ ซึ่งมีธงชายและธงแผ่นผ้าได้ยกขึ้นไว้ วิจิตรไปด้วยรัตนะต่าง ๆ ประดับไปด้วยเครื่องอลังการมากอย่าง ดารดาษไปด้วยกุสุมชาตินานาชนิด กึกก้องไปด้วยดุริยางค์หลายอย่าง. พระราชาทรงพาพระมหาเถระ ผู้คณปาโมกข์ประมาณ ๑,๐๐๐ รูปไป ทรงให้พระราชาซึ่งปราบดาภิเษกแล้วทั่วทั้งชมพูทวีป ๑,๐๐๐ องค์ แวดล้อมพระองค์และต้นมหาโพธิ ประทับยืนที่โคนต้นมหาโพธิ ทอดพระเนตรดูต้นมหาโพธิ. นอกจากลำต้นมหาโพธิและส่วนของกิ่งใหญ่ด้านทิศทักษิณประมาณ ๔ ศอก ส่วนที่เหลือมองไม่เห็น. พระราชาทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์นั้นแล้ว ทรงเกิดปรีดาปราโมทย์ ตรัสแก่ภิกษุสงฆ์ว่า ท่านผู้เจริญ โยมเห็นปาฏิหาริย์นี้แล้วดีใจจะบูชาต้นมหาโพธิด้วยราชสมบัติทั้งทวีป แล้วได้พระราชทานอภิเษก. แต่นั้นทรงบูชาด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น ทรงทำประทักษิณ ๓ ครั้ง ไหว้ในที่ทั้ง ๘ เสด็จลุกขึ้นประทับยืนประคองอัญชลี ทรงมีพระประสงค์จะอัญเชิญต้นมหาโพธิด้วยทำสัจจวาจา จึงรับสั่งให้ตั้งกระถางทองคำไว้บนตั่งแก้วทั้งหมด ที่วางซ้อนให้สูงตั้งแต่พื้นดินจนถึงกิ่งด้านทิศทักษิณของต้นมหาโพธิ เสด็จขึ้นประทับรัตนปีฐ ทรงจับภู่กันทองคำขีดรอยด้วยมโนศิลา ทรงทำสัจจวาจาว่า ถ้าว่าต้นมหาโพธิจะพึงประดิษฐานที่ลังกาทวีป และถ้าว่าเราพึงหมดความสงสัยในพระพุทธศาสนาไซร้ ขอต้นมหาโพธิจงประดิษฐานที่กระถางทองคำนี้เองเถิด. พร้อมกับทรงทำสัจจวาจา กิ่งโพธิได้ขาดตรงที่ทรงกำหนดไว้ด้วยมโนศิลา แล้วประดิษฐานอยู่บนกระถางทองคำ ซึ่งเต็มไปด้วยดินผสมน้ำหอม. ต้นมหาโพธินั้น มีลำต้นสูง ๑๐ ศอก มีกิ่งใหญ่ ๕ กิ่ง ประมาณ ๔ ศอก ประดับด้วยผล ๕ ผลเหมือนกัน แต่กิ่งเล็ก ๆ มี ๑,๐๐๐ กิ่ง. ที่นั้นพระราชาทรงขีดรอยขีดอื่นที่ส่วนประมาณ ๓ องคุลี เหนือรอยขีดเดิม. ทันใดนั้นเอง รากแก้ว ๑๐ รากก็แตกปุ่มงอกออกมาจากรอยขีดนั้น. ทรงขีดรอยขีดอื่นอีก ๙ รอย ที่ส่วน

ประมาณทุก ๓ องคุลี เหนือขึ้นไปเรื่อย ๆ. รากฝอย ๙๐ ราก ก็แตกปุ่มงอกออกมาจากรอยขีด แม้เหล่านั้น รอยละ ๑๐ ราก รากแก้ว ๑๐ รากแรก งอกออกมาประมาณ ๔ องคุลี รากฝอยนอกจากนี้ งอกออกมาร้อยประสานกันดุจตาข่ายที่หน้าต่าง. พระราชาประทับยืนบนรัตนบีฐนั่นเอง ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์เพียงนี้แล้ว ทรงประคองอัญชลีทรงบันลือเสียงดังสนั่นภิกษุหลายพันรูปได้ให้สาธุการ. ราชเสนาทั้งสิ้นก็เปล่งเสียงอยู่อึงมี่ ธงแผ่นผ้าหลายแสนปลิวไสว. เหล่าเทพยดาตั้งแต่ภุมมัฏฐกเทวดา จนถึงเทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหม ต่างก็แซ่ซ้องสาธุการ. เมื่อพระราชาทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์นี้อยู่ มีพระวรกายอันบีติถูกต้องไม่ขาดสาย ประทับยืนประคองอัญชลีอยู่นั่นเอง ต้นมหาโพธิได้ประดิษฐานที่กระถางทองคำพร้อมกับราก ๑๐๐ ราก. รากแก้ว ๑๐ ราก ตั้งจดถึงพื้นกระถางทองคำ. รากฝอย ๙๐ รากนอกจากนั้นเจริญงอกงามตามลำดับ ตั้งหยั่งลงในดินผสมน้ำหอม. พอเมื่อต้นมหาโพธิประดิษฐานที่กระถางทองคำอย่างนี้แล้ว แผ่นดินใหญ่หวั่นไหว กลองเทวดาก็ดังก้องทั่วห้องนภากาศ ได้มีเสียงโกลาหลก็กก้องเบ็นอันเดียวกัน ตั้งแต่ปฐพีตลจนถึงพรหมโลก ด้วยการโอนอ่อนแห่งเหล่าบรรพต ด้วยเสียงถวายสาธุการของทวยเทพ ด้วยเสียงดังหึ่ง ๆ ของหมู่ยักษ์ ด้วยเสียงกระซิบสดุดีของเหล่าอสูร ด้วยเสียงปรบมือของพวกพรหม ด้วยเสียงคำรามลั่นของเมฆ ด้วยเสียงร้องของเหล่าสัตว์จตุบาท ด้วยเสียงร้องเจื้อยแจ้วของปักษีชาติทั้งหลาย ด้วยการกล่าวตามปฏิภาณของตน ๆ ของนักดนตรีทุกหมู่เหล่า. ฉัพพรรณรังสีก็ฉายออกมาจากผลแต่ละผลที่กิ่งทั้ง ๕ พุ่งสูงขึ้นไปจนถึงพรหมโลก ทำสากลจักรวาลให้เบ็นประหนึ่งถูกรัดรึงด้วยกลอนแก้ว. ก็แลจำเดิมแต่ขณะนั้นไป ต้นมหาโพธิได้ลอยเข้าไปสู่กลีบเมฆอยู่เบ็นเวลา ๗ วัน ไม่มีใครเห็นต้นมหาโพธิ. พระราชาเสด็จลงจากรัตนบีฐทรงให้ทำการบูชาต้นมหาโพธิ ๗ วัน ในวันที่ ๗ หิมะและรังสีเวียนมาจากทิศทั้งปวง เข้าไปยังต้นมหาโพธินั้นแล. เมื่อห้วงจักรวาลแจ่มกระจ่างปราศจากเมฆหมอกแล้ว ต้นมหาโพธิซึ่งมีลำต้นกึ่งน้อยกึ่งใหญ่บริบูรณ์ ประดับด้วยผล ๕ ผล ก็ปรากฏประดิษฐานที่กระถางทองคำทันที พระราชาทอดพระเนตรเห็นต้นมหาโพธิแล้ว ทรงมีปรีดาปราโมทย์อันปาฏิหาริย์เหล่านั้นให้เกิดแล้ว ทรงดำริว่า จักบูชาต้นมหาโพธิอ่อนด้วยราชสมบัติทั้งชมพูทวีป ทรงพระราชทานอภิเษกประทับยืนอยู่ ณ สถานที่แห่งต้นมหาโพธินั้นเองเบ็นเวลา ๗ วัน. ต้นมหาโพธิได้ประดิษฐานที่กระถางทองคำครั้งแรกในตอนเย็นวันปวารณาเดือนกัตติกาต้น. แต่นั้นพระราชาครั้นทรงให้

สัปดาห์ที่ต้นมหาโพธิเข้าไปยังกลีบเมฆ และสัปดาห์แห่งการอภิเษกผ่านพ้นไปแล้ว ในวันอุโบสถแห่งกาฬปักษ์ เสด็จเข้าไปยังเมืองปาฏลีบุตรโดยวันเดียวเท่านั้น ทรงวางต้นมหาโพธิไว้ใกล้โคนต้นสาละใหญ่ด้านทิศปราจีน ในวันแรม ๑ ค่ำ แห่งชุณหปักษ์เดือนกัตติกา. นับแต่วันที่ต้นมหาโพธิประดิษฐานที่กระถางทองคำได้ ๑๗ วัน ต้นมหาโพธิได้มีหน่อใหม่ ๆ หลายหน่อ. พระราชาทอดพระเนตรเห็นหน่อเหล่านั้นแล้วทรงเลื่อมใส เมื่อจะทรงบูชาต้นมหาโพธิด้วยราชสมบัติอีก จึงได้พระราชทานอภิเษกทั่วทั้งชมพูทวีป. สุมนสามเณรไปอัญเชิญพระธาตุในวันเพ็ญเดือนกัตติกา ได้เห็นการบูชาต้นมหาโพธิ อันเป็นงานมหรสพประจำเดือนกัตติกา.

สังฆมิตตาเถรีอัญเชิญต้นมหาโพธิไปลังกา

พระราชาทรงหมายเอาต้นมหาโพธิที่อัญเชิญจากควงมหาโพธิมาประดิษฐานไว้ที่เมืองปาฏลีบุตรอย่างนั้น จึงตรัสว่า ลูกหญิง ถ้าเช่นนั้น จงอัญเชิญต้นมหาโพธิไปด้วย พระเถรีรับว่า สาธุ พระราชาพระราชทานเทวดา ๑๘ ตระกูล อำมาตย์ ๘ ตระกูล พราหมณ์ ๘ ตระกูล กุฏุมพี ๘ ตระกูล โคปกะ ๘ ตระกูล ตรัจฉะ ๘ ตระกูล กาลิงคะ ๘ ตระกูล เพื่อคุ้มกันต้นมหาโพธิ แล้วพระราชทานหม้อทองคำ ๘ หม้อ กับหม้อเงิน ๘ หม้อ เพื่อใช้เป็นเครื่องรดน้ำ ทรงอัญเชิญต้นมหาโพธิขึ้นสู่นาวาที่แม่น้ำคงคาพร้อมกับบริวารนี้ แม้พระองค์เองก็เสด็จออกจากพระนครข้ามดงวิชฌาฏวี เสด็จถึงท่าตามพลิตติ กินเวลา ๗ วันตามลำดับ. ในระหว่างทางเหล่าเทพยดา นาค มนุษย์ ได้ทำการบูชาต้นมหาโพธิอย่างโอฬาร. ฝ่ายพระราชาทรงประดิษฐานต้นมหาโพธิไว้ใกล้ฝั่งสมุทร ๗ วัน ได้ถวายมหาราชสมบัติทั่วทั้งชมพูทวีป. ครั้งนี้เป็นการมอบถวายสมบัติทั่วทั้งชมพูทวีปครั้งที่ ๓ ของท้าวเธอ. พระเจ้าอโศกธรรมราชาทรงบูชาด้วยมหาราชสมบัติอย่างนี้แล้ว ในวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ทรงยกต้นมหาโพธิขึ้นแล้วลุยน้ำประมาณแค่พระศอไปประดิษฐานไว้ในเรือ ทรงนิมนต์แม้พระนางสังฆมิตตาเถรี พร้อมทั้งบริวารขึ้นสู่เรือ ตรัสกะอริฏฐอำมาตย์ว่า พ่ออำมาตย์ เราบูชาต้นมหาโพธิด้วยราชสมบัติทั่วทั้งชมพูทวีป ๓ ครั้ง ลุยน้ำลึกแค่คอไปส่งให้สหายของเรา แม้สหายของเรานั้นก็จงบูชาต้นมหาโพธิอย่างนี้เหมือนกัน. ครั้นทรงพระราชทานพระราชสาส์นแก่พระสหายอย่างนี้แล้ว ทรงรำพึงในพระทัยว่า ต้นมหาโพธิพฤกษ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์มีอันน่ายินดีของพระทศพล กำลังจะจากไปแล้วหนอ ทรงประทับยืน

กันแสงประคองอัญชลี หลั่งพระอัสสุชล ฝ่ายเรือที่อัญเชิญต้นมหาโพธิขึ้นเรียบร้อยแล้วแม้นั้น เมื่อมหาชนกำลังมองดูอยู่ ได้แล่นออกไปยังท้องทะเลหลวง. คลื่นในทะเลหลวงก็พลันสงบตลอดโยชน์หนึ่งโดยรอบ. ดอกปทุม ๕ สี ก็บานสะพรั่ง. ทิพยดุริยางค์ก็บรรเลงในอากาศ. เหล่าเทพยดาที่สิงสถิตอาศัยในอากาศ ในน้ำ บนบก และที่ต้นไม้เป็นต้น ต่างก็ทำการบูชาอันมโหฬารยิ่งนัก. พระนางสังฆมิตตาเถรี นฤมิตรูปครุฑชูหมู่นาคในทะเลหลวง. นาคเหล่านั้นก็สะดุ้งกลัว มาเห็นสมบัตินั้นแล้วอ้อนวอนพระเถรี อัญเชิญต้นมหาโพธิไปยังนาคภพ บูชาด้วยราชสมบัติแห่งนาค ๗ วัน แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานที่เรืออีก. ณ วันนั้นนั่นเองเรือได้ไปถึงท่าชมพูโกพะ. ฝ่ายพระเจ้าอโศกมหาราชทรงได้รับทุกข์เพราะพลัดพรากจากต้นมหาโพธิ ทรงคร่ำครวญกันแสงทอดพระเนตรดูจนลับพระเนตร แล้วก็เสด็จกลับ.

พระราชาเสด็จต้อนรับต้นมหาโพธิ

แม้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสมหาราช รับสั่งให้แผ้วถางประดับทางตั้งแต่ประตูด้านทิศอุดร จนถึงท่าชมพูโกพะ ตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ตามคำของสุมนสามเณร ในวันเสด็จออกจากพระนคร ประทับยืนอยู่ที่พื้นที่แห่งศาลาใกล้สมุทร ทางประตูด้านทิศอุดร ทอดพระเนตรเห็นต้นมหาโพธิกำลังมาอยู่ในทะเลหลวงพร้อมกับสมบัตินั้น ด้วยเดชานุภาพ ทรงดีพระทัยเสด็จออกไปรับสั่งให้เอาดอกไม้เบญจพรรณโปรยหนทางทั้งหมด ตั้งเครื่องบูชาดอกไม้ไว้ในระหว่างทางเป็นระยะ เสด็จถึงท่าชมพูโกพะเพียงวันเดียวเท่านั้น ทรงแวดล้อมด้วยนักดนตรีทุกหมู่เหล่า ทรงบูชาด้วยดอกไม้ ธูป และของหอมเป็นต้น เสด็จลุยน้ำลึกแค่พระศอมีพระทัยเลื่อมใสว่า ต้นมหาโพธิพฤกษ์อันเปล่งรัศมีน่ายินดี ของพระทศพลมาแล้วหนอ. ทรงยกต้นมหาโพธิขึ้นประดิษฐานบนพระศิโรตมางค์ เสด็จขึ้นจากสมุทรพร้อมกับตระกูลที่ถึงพร้อมด้วยชาติ ๑๖ ตระกูล ซึ่งมาล้อมรอบต้นมหาโพธิ ทรงวางต้นมหาโพธิไว้ ณ ฝั่งสมุทร แล้วทรงบูชาด้วยราชสมบัติทั่วทั้งตัมพปัณณิทวีป เป็นเวลา ๓ วัน. ทรงมอบราชสมบัติให้ตระกูลที่ถึงพร้อมด้วยชาติ ๑๖ ตระกูล ดูแลแทน.

พิธีปลูกต้นมหาโพธิ

ครั้นในวันที่ ๔ ทรงอัญเชิญต้นมหาโพธิ พลางกระทำการบูชาอย่างโอฬาร เสด็จถึงเมืองอนุราธบุรีโดยลำดับ. แม้ในเมืองอนุราธบุรี พระองค์ก็ทรงกระทำสักการะอย่างใหญ่หลวง

ในเวลาบ่ายวันขึ้น ๑๔ ค่ำ นั่นเอง ทรงอัญเชิญต้นมหาโพธิเข้าไปทางประตูด้านทิศอุดร แห่แหนผ่านใจกลางเมืองออกไปทางประตูด้านทิศทักษิณ ทรงประดิษฐานต้นมหาโพธิไว้ ณ ชุ้มประตูพระราชอุทยาน ซึ่งปราบพื้นเรียบร้อยไว้ก่อนแล้วตามคำของสุมนสามเณร ซึ่งเป็นดิลกสถานแห่งมหาเมฆวันอุทยาน ซึ่งเป็นที่เคยประทับนั่งเข้านิโรธสมาบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เป็นที่ประทับนั่งเข้าสมาบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ในกาลก่อน และเป็นที่ประดิษฐานของมหาสิริสโพธิพฤกษ์ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า กกุสันธะ ของอุทุมพรโพธิพฤกษ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า โกนาคมนะ, และของนิโครธโพธิพฤกษ์ของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสถานที่ ๕๐๐ ชั่วคันธนู วัดจากประตูด้านทิศทักษิณมา. ถามว่า ทรงประดิษฐานอย่างไร ? ตอบว่า นัยว่า ตระกูลที่ถึงพร้อมด้วยชาติ ๑๖ ตระกูลที่มาแวดล้อมต้นมหาโพธินั้น ทรงเครื่องเป็นพระราชา. พระราชาทรงแต่งองค์เป็นนายประตู. ตระกูล ๑๖ ตระกูลได้อัญเชิญต้นมหาโพธิไปปลูก. พอพ้นจากมือของตระกูลเหล่านั้นเท่านั้น ต้นมหาโพธิได้พุ่งขึ้นเวหาสประมาณ ๘๐ ศอก ได้เปล่งฉัพพรรณรังสี รังสีได้แผ่กลบทั่วทั้งทวีป จดถึงพรหมโลกชั้นบน. บุรุษ ๑๐,๐๐๐ คน เห็นปาฏิหาริย์ของต้นมหาโพธิแล้วเกิดความเลื่อมใส เริ่มเจริญอนุปุพพวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตแล้วบวช. ต้นมหาโพธิได้ดำรงอยู่กลางหาวจนถึงพระอาทิตย์อัสดง. เมื่อพระอาทิตย์อัสดงแล้ว จึงได้ประดิษฐานบนปฐพีด้วยโรหิณีฤกษ์. พร้อมกับต้นมหาโพธิประดิษฐาน แผ่นดินใหญ่ได้หวั่นไหวจนถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด. ก็แลต้นมหาโพธิครั้นประดิษฐานแล้ว ได้สงบนิ่งอยู่ในกลุ่มหมอก ๗ วัน. ชาวโลกมองไม่เห็น. ในวันที่ ๗ นภากาศปราศจากเมฆ. ฉัพพรรณรังสีได้ฉายแสงพวยพุ่งระยิบระยับ มองเห็นแต่ลำต้น กิ่ง ใบ และผล ๕ ผลของต้นมหาโพธิ. พระมหินทเถระ พระนางสังฆมิตตาเถรี และพระราชา พร้อมทั้งข้าราชบริพาร ได้ไปยังมหาโพธิสถาน. โดยมากประชาชนชาวทวีปทั้งหมด ก็ประชุมกัน เมื่อพวกเขามองเห็นอยู่ ผลทางกิ่งด้านทิศอุดรผลหนึ่ง สุกแล้วหล่นจากกิ่ง. พระเถระน้อมมือเข้าไปรับ ผลมหาโพธิได้ประดิษฐานอยู่ในมือพระเถระ พระเถระได้ถวายผลมหาโพธินั้นแก่พระราชาด้วยถวายพระพรว่า มหาบพิตร ขอพระองค์ทรงปลูกไว้เถิด พระราชาทรงรับแล้วเกลี่ยดินปุ๋ยมีมธุรสลงในกระถางทองคำ ใส่เปลือกตมผสมด้วยของหอมจนเต็มปลูกแล้วตั้งไว้ ณ สถานที่ใกล้ต้นมหาโพธิ. เมื่อคนทั้งหมดกำลังมองดูอยู่นั่นเอง ต้นโพธิ

อ่อน ๘ ต้น ได้งอกขึ้นมาสูงประมาณ ๔ ศอก. พระราชาทอดพระเนตรเห็นอัศจรรย์นั้น ทรงบูชาต้นโพธิอ่อน ๘ ต้นด้วยเศวตฉัตร แล้วถวายน้ำอภิเษก ปลูกต้นโพธิต้นหนึ่งจาก ๘ ต้นนั้น ที่ท่าชมพูโกฬะ ในที่ซึ่งต้นมหาโพธิประดิษฐานครั้งแรกในคราวมาถึง. ปลูกต้นหนึ่งที่ประตูบ้านควักกพราหมณ์ ปลูกต้นหนึ่งที่ถูปาราม ปลูกต้นหนึ่งที่อิสรนิมมานวิหาร ปลูกต้นหนึ่งที่ปฐมเจติยสถาน ปลูกต้นหนึ่งที่เจติยบรรพต ปลูกต้นหนึ่งที่กาชรคามในโรหณชนบท ปลูกต้นหนึ่งที่จันทคามในโรหณชนบทเหมือนกัน. ได้ประดิษฐานต้นโพธิอ่อน ๓๒ ต้น ซึ่งเกิดจากพืชของผล ๔ ผลนอกจากนี้ ไว้ที่อารามในระยะโยชน์หนึ่ง ๆ.

พระเทวีกับพระอริฏฐผนวช

เมื่อต้นมหาโพธิอันเป็นธงชัยแห่งพระสัทธรรม ของพระทศพลได้ประดิษฐานเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวเกาะโดยรอบ ตามลำดับเชื้อสายบุตรหลานอย่างนี้แล้ว พระนางอนุฬาเทวีพร้อมกับมาตุคาม ๑,๐๐๐ นาง คือหญิงสาว ๕๐๐ และฝ่ายใน ๕๐๐ ได้ผนวชในสำนักสังฆมิตตาเถรี ไม่นานนักก็ดำรงอยู่ในพระอรหัตพร้อมกับบริวาร. แม้พระอริฏฐราชภาคิไนยก็ผนวชในสำนักพระเถระ พร้อมกับบุรุษ ๕๐๐ ไม่นานนักก็ดำรงอยู่ในพระอรหัต พร้อมกับบริวาร.

พระศาสนาจะตั้งมั่นในลังกา

ต่อมาวันหนึ่ง พระราชาทรงไหว้ต้นมหาโพธิแล้วเสด็จไปถูปารามพร้อมกับพระเถระ เมื่อพระองค์เสด็จถึงสถานที่แห่งโลหปราสาท พวกราชบุรุษได้น้อมทูลถวายดอกไม้ พระราชาได้ทรงถวายดอกไม้แด่พระเถระ. พระเถระเอาดอกไม้บูชาสถานที่แห่งโลหปราสาท พอดอกไม้ตกถึงพื้น แผ่นดินใหญ่ก็ไหว.

พระราชาตรัสถามว่า ท่านผู้เจริญ ทำไมแผ่นดินไหว.

พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร ต่อไปภายหน้าโรงอุโบสถจักมีแก่พระสงฆ์ ในที่นี้ นี่เป็นบุพนิมิตแห่งโรงอุโบสถนั้น. พระราชาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินต่อไปพร้อมกับพระเถระ ก็เสด็จถึงที่เนินมะม่วง. ณ ที่นั้นพวกราชบุรุษนำมะม่วงสุกผลหนึ่งสมบูรณ์ด้วยสีและกลิ่น มีรสอร่อยยิ่งนักมาทูลถวายท้าวเธอ พระราชาทรงถวายมะม่วงนั้นแด่พระเถระเพื่อให้ฉัน. พระเถระฉัน ณ ที่นั้นเหมือนกันแล้วถวายพระพรว่า ขอพระองค์ทรงปลูก

เมล็ดมะม่วงนี้ ณ ที่นี้แหละ. พระราชาทรงรับเอาเมล็ดมะม่วงนั้นปลูก ณ ที่นั้นเองแล้วทรงรดน้ำ แผ่นดินไหวพร้อมกับปลูกเมล็ดมะม่วงเสร็จ.

พระราชาตรัสถามว่า เพราะเหตุไร แผ่นดินจึงไหว ขอรับ.

พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร ต่อไปภายหน้าจักมีที่ประชุมสงฆ์ชื่อว่า อัมพังคณะในที่นี้ นี้เป็นบุพนิมิตแห่งที่ประชุมสงฆ์นั้น. พระราชาทรงโปรยดอกไม้ ๙ กำลงที่นั้น ทรงไหว้แล้วเสด็จพระราชดำเนินต่อไปพร้อมกับพระเถระ เสด็จถึงมหาเจติยสถาน ณ ที่นั้น พวกราชบุรุษนำดอกจำปาไปทูลถวายท้าวเธอ. พระราชาทรงถวายดอกจำปาเหล่านั้นแด่พระเถระ. พระเถระเอาดอกไม้บูชามหาเจติยสถานแล้วก็ไหว้ ทันใดนั้นเอง แผ่นดินใหญ่ได้ไหว.

พระราชาตรัสถามว่า ทำไมแผ่นดินไหว ขอรับ.

พระเถระถวายพระพรว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร ต่อไปภายหน้า จักมีพระมหาสถูปซึ่งไม่มีพระสถูปใดเหมือนของพระผู้มีพระภาคผู้พุทธเจ้าในที่นี้ นี้เป็นบุพนิมิตแห่งพระมหาสถูปนั้น.

โยมจะสร้างเอง ขอรับ.

อย่าเลย มหาบพิตร พระราชกิจอย่างอื่นของพระองค์ยังมีมาก แต่พระราชนัดดาของพระองค์ พระนามว่า ทุฏฐคามณีอภัยจักสร้างเอง.

ที่นั้นพระราชาตรัสว่า ท่านขอรับ ถ้าหลานโยมสร้าง ก็เท่ากับโยมสร้างเหมือนกัน แล้วรับสั่งให้นำเสาศิลาสูงได้ ๑๒ ศอกมาให้จารึกอักษรไว้ว่า พระราชนัดดาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พระนามว่า ทุฏฐคามณีอภัย จงสร้างพระสถูป ณ ที่นี้ ประดิษฐานไว้เสร็จแล้วตรัสถามพระเถระว่า ท่านขอรับ พระศาสนาตั้งมั่นในตัมพปัณณิทวีปหรือยัง.

ตั้งมั่นแล้ว มหาบพิตร แต่ว่ารากของพระศาสนานั้น ยังไม่หยั่งลง.

ก็เมื่อไร รากจึงจักชื่อว่าหยั่งลงเล่า ขอรับ.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร เมื่อใดเด็กเกิดในตัมพปัณณิทวีปของมารดาบิดาชาวตัมพปัณณิทวีป บวชที่ตัมพปัณณิทวีป เรียนพระวินัยที่ตัมพปัณณิทวีป แล้วบอกพระวินัยที่ตัมพปัณณิทวีป เมื่อนั้นรากของพระศาสนาจึงจักชื่อว่า หยั่งลงแล้ว.

ก็ภิกษุเช่นนี้ มีอยู่หรือ ขอรับ.

มี มหาบพิตร พระมหาอริฏฐะสามารถในการนี้.

ในเรื่องนี้โยมควรทำอย่างไร ขอรับ.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์ควรสร้างมณฑป.

พระราชาตรัสว่า ดีละ ขอรับ แล้วรับสั่งให้สร้างมณฑปที่บริเวณของเมฆวรรณนาภัยอำมาตย์ด้วยราชานุภาพ เหมือนดังมณฑปที่พระเจ้าอชาตศัตรูมหาราชทรงสร้างไว้ในคราวสังคายนาใหญ่ เสร็จแล้วรับสั่งให้นักดนตรีทุกหมู่เหล่าดำเนินงานในศิลปของตน ๆ ทรงดำริว่า เราจักดูรากพระศาสนาหยั่งลงดังนี้แล้ว ทรงแวดล้อมด้วยบุรุษหลายพัน เสด็จถึงถูปารามโดยลำดับ.

สมัยนั้นแล ที่ถูปารามมีภิกษุ ๖๘,๐๐๐ รูป คนทั้งหลายได้ปูอาสนะถวายพระมหินทเถระ ผินหน้าไปทางทิศทักษิณ ตั้งธรรมาสน์ไว้ให้พระมหาอริฏฐเถระ ผินหน้าไปทางทิศอุดร ครั้งนั้นแล พระมหาอริฏฐเถระ อันพระมหินทเถระอาราธนาแล้วได้นั่งเหนือธรรมาสน์ตามลำดับที่มาถึงอันสมควรแก่ตน. พระมหาเถระ ๖๘ รูป มีพระมหินทเถระเป็นประมุข นั่งแวดล้อมธรรมาสน์ พระเถระนามว่ามัตตาภัย พระกนิฏฐภาดาของพระราชาเป็นผู้เอาธุระ นั่งแวดล้อมธรรมาสน์ของพระมหาอริฏฐเถระเหมือนกัน พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ ด้วยตั้งใจว่า เราจักเรียนพระวินัย. ภิกษุนอกจากนั้นกับบริษัทพร้อมทั้งพระราชา ได้นั่ง ณ อาสนะของตน ๆ. ทีนั้น ท่านพระมหาอริฏฐเถระ ได้กล่าววินัยนิทานว่า เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล เป็นต้น ก็แลครั้นท่านพระอริฏฐเถระกล่าววินัยนิทานจบลงแล้ว อากาศก็กึกก้องกัมปนาท สายฟ้ามิใช่ฤดูกาล ก็แลบแปลบปลาบ. เหล่าเทพยดาก็ช้องสาธุการ มหาปฐพีก็หวั่นไหวสะเทือนสะท้าน จนถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด. เมื่อปาฏิหาริย์เป็นอเนกกำลังเป็นไปอยู่อย่างนี้ ท่านพระอริฏฐเถระ ซึ่งแวดล้อมไปด้วยพระมหาเถระผู้ขีณาสพ ผู้เป็นหัวหน้าแต่ละคณะ ๖๘ รูป มีพระมหามหินทเถระเป็นประมุข และภิกษุเหล่าอื่นจากนั้น ๖ หมื่นรูป ได้ประกาศพระวินัยปิฎก อันสำแดงพระกรุณาคุณเป็นต้นของพระศาสดา อันกำจัดความดิ้นรนทางกายกรรมและวจีกรรมของผู้กระทำตามคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ท่ามกลางถูปารามมหาวิหาร ในวันปวารณาเดือนกัตติกาต้น ก็แลครั้นประกาศพระวินัยปิฎกแล้ว

ดำรงอยู่ตราบเท่าอายุ บอกพระวินัยแก่ชนเบื้องอันมาก ให้พระวินัยประดิษฐานอยู่ในหทัยของชนเบื้องอันมาก แล้วก็ปรินิพพาน ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

> พระมหาเถระ ๖๙ รูป มีพระมหามหินทเถระเป็นประมุข เหล่านั้นแลเป็นผู้เอาธุระ มาประชุมกันที่สมาคมนั้น พระเถระทั้งหมดล้วนเป็นหัวหน้าคณะแต่ละคณะ เป็นสาวกพระธรรมราชา สิ้นอาสวะ ถึงความชำนาญ ได้วิชชา ๓ ฉลาดในฤทธิ์ รู้ประโยชน์อันสูงสุด ได้พร่ำสอนพระราชาแล้ว พระมเหสีเจ้าทั้งหลายแสดงแสงสว่างยังแผ่นดินนี้ให้สว่างไสวรุ่งเรืองประดุจกองเพลิง แล้วได้ปรินิพพาน.

ต่อมาจากพระเถระเหล่านั้นปรินิพพาน มีลำดับพระอาจารย์ดังกล่าวข้างต้นอย่างนี้คือ อันเตวาสิกแม้เหล่าอื่นของพระเถระเหล่านั้น และอันเตวาสิกของอันเตวาสิกของพระมหาอริฏฐเถระ มีพระติสสทัตตะ พระกาฬสุมนะ พระทีฆสุมนะ เป็นต้น ได้นำพระวินัยปิฎกนี้มาจนถึงทุกวันนี้. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๓ มา พระวินัยปิฎกนั้น อันพระมหินทเถระเป็นต้นนำมาสู่ทวีปนี้ พระอริฏฐเถระเป็นต้นเรียนจากพระมหินทเถระแล้วนำมาชั่วคราวหนึ่ง แต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้ อันพระอาจารย์ที่สืบต่อกันมา ซึ่งเป็นอันเตวาสิกสืบต่อกันมาของท่านเหล่านั้นนำมา.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมาติกาว่า กตฺถ ปติฏฺฐิตํ [ตั้งอยู่ในบุคคลไร] ต่อไป พระวินัยปิฎกย่อมเป็นไปแก่บุคคลเหล่าใด ไม่บกพร่องทั้งโดยบาลี ทั้งโดยอรรถ คือไม่รั่วไหลแม้หน่อยหนึ่ง ดุจน้ำมันที่ใส่ไว้ในหม้อมณีฉะนั้น พระวินัยปิฎก พึงทราบว่าตั้งมั่นแล้ว ในบุคคลเหล่านั้นผู้มีสติ คติและธิติมีประมาณยิ่ง ผู้ละอายมักรังเกียจ ใคร่ต่อการศึกษาเห็นปานนี้.

อานิสงส์การเรียนพระวินัย

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา กำหนดอานิสงส์แห่งการเรียนพระวินัยแล้ว พึงเรียนพระวินัย เพื่อให้พระวินัยดำรงมั่นเทอญ. ในข้อนั้นมีอานิสงส์แห่งการเรียนพระวินัยดังนี้. อันบุคคลผู้ฉลาดในการเล่าเรียนพระวินัย ย่อมตั้งอยู่ในฐานเป็นมารดาบิดาของเหล่า

กุลบุตร ผู้มีศรัทธาในพระศาสนา. เพราะว่า การบรรพชา การอุปสมบท วัตร วัตรอันสมควร และการปฏิบัติ ความเป็นผู้ฉลาดในอาจาระและโคจรของกุลบุตรเหล่านั้น เนื่องด้วยบุคคลผู้ฉลาดในการเล่าเรียนพระวินัยนั้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะอาศัยการเล่าเรียนพระวินัย กองศีลของตนเป็นอันคุ้มครองรักษาไว้เป็นอย่างดี เธอย่อมเป็นที่พึ่งของเหล่าชนผู้มีปกติรังเกียจ ย่อมกล้าพูดในท่ามกลางสงฆ์ ย่อมข่มฝ่ายตรงกันข้ามได้แนบเนียนดีโดยสหธรรม ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ เหล่านี้ มีในบุคคลผู้ทรงพระวินัย คือ กองศีลของตนเป็นอันเธอคุ้มครองรักษาไว้เป็นอย่างดี ฯลฯ เธอย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม[๑] อนึ่งเล่า บุคคลผู้ทรงพระวินัยจัดว่า เป็นทายาทแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่มีสังวรเป็นมูล อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว เพราะธรรมเหล่านั้นมีพระวินัยเป็นมูล. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า พระวินัยเป็นไปเพื่อสังวร สังวรเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเป็นไปเพื่อความปราโมทย์ ความปราโมทย์เป็นไปเพื่อปีติ ปีติเป็นไปเพื่อปัสสัทธิ ปัสสัทธิเป็นไปเพื่อความสุข ความสุขเป็นไปเพื่อสมาธิ สมาธิเป็นไปเพื่อยถาภูตญาณทัสสนะ ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นไปเพื่อนิพพิทา นิพพิทาเป็นไปเพื่อวิราคะ วิราคะเป็นไปเพื่อวิมุติ วิมุติเป็นไปเพื่อวิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเป็นไปเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน การกล่าว [พระวินัย] มีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ การปรึกษา [พระวินัย] มีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ การเข้าไปนั่งใกล้ มีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ การเงี่ยโสตลง มีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ การหลุดพ้นแห่งจิตเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น มีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์[๒] เพราะฉะนั้น ควรทำความเพียร เพื่อเล่าเรียนพระวินัยเทอญ.

คาถานี้ว่า:—

> พระวินัยปิฎกนี้ บุคคลใดกล่าว กล่าวเมื่อไร กล่าวเพราะเหตุใด บุคคลใดทรงจำไว้ บุคคลใดนำมาและตั้งอยู่แล้วในบุคคลใด ข้าพเจ้ากล่าววิธีนี้แล้ว ดังนี้.

๑–๒ วินย. ปริวาร. ๘/๔๕๓–๔๐๖.

ในบทมาติกาที่ได้ตั้งไว้เพื่อจะสังวรรณนาพระวินัย เป็นอันข้าพเจ้าได้ประกาศเนื้อความแล้ว ด้วยลำดับแห่งคำมีประมาณเท่านี้ก่อน. พรรณนาพาหิรนิทาน แห่งพระวินัย เป็นอันข้าพเจ้าพรรณนา ตามประสงค์แล้วแล.

วรรณนาพาหิรนิทาน จบ

วรรณนาเวรัญชกัณฑ์

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักทำการพรรณนาเนื้อความ แห่งบทว่า เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เป็นต้น เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า :—

ข้าพเจ้าจักแสดงอรรถแห่งบาลีมีคำว่า เตน เป็นต้น โดยประการต่าง ๆ จักกระทำอรรถวรรณนาแห่งพระวินัย ดังนี้

จักทำการพรรณนาอย่างไร ? จักทำการพรรณนาดังต่อไปนี้.

อธิบายคำว่า เตน

คำว่า **เตน** เป็นคำนิเทศโดยไม่กำหนด พึงทราบปฏินิเทศแห่งคำว่า เตน นั้น ด้วยคำนี้ว่า เยน ซึ่งเป็นคำสรุปแม้จะมิได้กล่าวไว้ แต่สำเร็จโดยใจความตอนหลัง จริงอยู่ ความปริวิตกของท่านพระสารีบุตร อันเป็นเหตุให้กราบทูลขอการบัญญัติพระวินัย ได้สำเร็จในภายหลัง. เพราะฉะนั้น พึงทราบการเชื่อมความในคำว่า เตน สมเยน เป็นต้นอย่างนี้ว่า ความปริวิตกนั้นเกิดขึ้นโดยสมัยใด โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคผู้พุทธเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา. จริงอยู่ วิธีที่ว่า ท่านกล่าวบทว่า เตน ในที่ใด ในที่นั้น พึงทำปฏินิเทศด้วยคำว่า เยน นี้ ซึ่งสำเร็จโดยใจความก่อนหรือหลัง นี้เป็นวิธีที่ยุกติในพระวินัยทั้งสิ้น. ในการแสดงวิธีที่ยุกติตามที่กล่าวนั้นมีตัวอย่างพอเป็นแนวทางดังต่อไปนี้. ดูกรภิกษุทั้งหลายถ้ากระนั้น เราจักบัญญัติสิกขาบท เพราะเหตุที่พระสุทินเสพเมถุนธรรม คือพระสุทินเสพ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น เราจักบัญญัติสิกขาบท. ปฏินิเทศด้วยคำนี้ว่า เยน ซึ่งสำเร็จโดยใจความในกาลก่อนย่อมควรอย่างนี้ก่อน. ปฏินิเทศด้วยคำนี้ว่า **เยน** ซึ่งสำเร็จโดยใจความใน

ภายหลัง ย่อมควรดังนี้ว่า พระธนิยกุมภการบุตร ได้ถือเอาของที่ไม่ได้รับพระราชทาน คือ ไม้ของหลวงโดยสมัยใด โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคผู้พระพุทธเจ้า ประทับอยู่ใกล้กรุงราชคฤห์ ดังนี้. เนื้อความแห่งคำว่า เตน ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว.

อธิบายคำว่า สมเยน

ส่วน สมย ศัพท์ ในบทว่า สมเยน นี้ ใช้ในความพร้อมเพรียง ในขณะ ในกาล ในการประชุม ในเหตุ และทิฐิ ในการได้เฉพาะ ในการละ และในการแทงตลอดก่อน.

จริงดังนั้น ความพร้อมเพรียงเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้น ในประโยคมีอาทิว่า ชื่อแม้ไฉนเราทั้งหลายกำหนดกาลและความพร้อมเพรียงแล้วพึงเข้าไปหาในวันพรุ่งนี้[๑]

ขณะเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้นในประโยคมีอาทิว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายโอกาสและขณะ เพื่อการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เป็นอย่างเดียวแล.[๒]

กาลเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์ในประโยคมีอาทิว่า กาลร้อน กาลกระวนกระวาย[๓]

การประชุมเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์ในประโยคมีอาทิว่า การประชุมใหญ่ในป่าใหญ่[๔]

เหตุเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้นในประโยคมีอาทิว่า ดูกรภัททาลิ แม้เหตุอันเธอไม่แทงตลอด [ไม่ทราบ] ว่า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ใกล้เมืองสาวัตถี แม้พระองค์จักทรงทราบเราว่า ภิกษุชื่อภัททาลิเป็นผู้ไม่มีปกติกระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ในพระศาสนาของพระศาสดา ดูกรภัททาลิ เหตุแม้นี้แลอันเธอไม่แทงตลอดแล้ว.[๕]

ทิฐิเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้นในประโยคมีอาทิว่า ก็โดยสมัยนั้นแล ปริพาชกชื่อว่าอุคคหมานะ เป็นบุตรของนางสมณมุณฑิกา อยู่อาศัยในอารามของพระนางมัลลิกา อันมีศาลาหลังเดียว มีต้นมะพลับเรียงรายอยู่รอบ เป็นสถานที่โต้ตอบกันถึงเรื่องทิฐิ.[๖]

การได้เฉพาะเป็นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้นในประโยคมีอาทิว่า:—

---

๑. ที. สี. ๙/๒๕๑. ๒. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๓๐. ๓. วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๓๓๕. ๔. ที. มหา. ๑๐/๒๘๗. ๕. ม.ม. ๑๓/๑๖๕. ๖. ม.ม. ๑๓/๓๔๒.

ธีรชน เรียกว่า บัณฑิต เพราะได้เฉพาะซึ่งประโยชน์สองอย่าง คือ ประโยชน์ในทิฏฐธรรมอย่างหนึ่ง ประโยชน์ในสัมปรายภพอย่างหนึ่ง.[๑]

การละเบื่นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้น ในประโยคมีอาทิว่า ภิกษุได้กระทำที่สุดทุกข์เพราะละมานะได้โดยชอบ.[๒]

การแทงตลอดเบื่นอรรถแห่ง สมยศัพท์นั้นในประโยคมีอาทิว่า อรรถว่าบีบคั้น อรรถว่าถูกปัจจัยปรุงแต่ง อรรถว่าให้เร่าร้อน อรรถว่าแปรปรวน เบื่นอรรถแห่งทุกข์ที่พึงแทงตลอด.[๓]

ส่วนในพระวินัยนี้ กาลเบื่นอรรถแห่ง สมย ศัพท์นั้น. เพราะฉะนั้นพึงเห็นเนื้อความในบทว่า เตน สมเยน อย่างนี้ว่า ความปริวิตกอันเบื่นเหตุให้ทูลขอการบัญญัติพระวินัยได้เกิดขึ้น แก่ท่านพระสารีบุตรโดยกาลใด โดยกาลนั้น.

สมยศัพท์ในพระไตรปิฎก

ในเรื่องที่ว่าด้วย สมย ศัพท์นี้ หากมีผู้ท้วงว่า เมื่อเบื่นเช่นนั้นเพราะเหตุไร ในพระสูตรท่านพระอานนทเถระ จึงทำนิเทศ [ยกขึ้นกล่าว] ด้วยทุติยาวิภัติว่า เอกำ สมยำ และในพระอภิธรรมกระทำด้วยสัตตมีวิภัติว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรำ แต่ในพระวินัยนี้ ท่านพระอุบาลีเถระไม่กระทำ [กล่าว] ดังนั้น กระทำนิเทศ [ยกขึ้นกล่าว] ด้วยตติยาวิภัติ ว่า เตน สมเยน ดังนี้เล่า ?

เฉลยว่า เพราะในพระสูตรและอภิธรรมนั้นสำเร็จ [ได้] ใจความอย่างนั้น แต่ในพระวินัยนี้สำเร็จ [ได้] ใจความโดยประการอื่น.

ถามว่า อย่างไร ?

ตอบว่า อรรถแห่งอัจจันตสังโยค ย่อมสำเร็จในพระสูตร. จริงทีเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงสูตรมีพรหมชาลสูตรเบื่นต้น ตลอดสมัยใด พระองค์ประทับอยู่ด้วยธรรมเบื่นเครื่องอยู่ คือพระกรุณาล่วงส่วนทีเดียวตลอดสมัยนั้น. เพราะฉะนั้น เพื่อส่องความหมายนั้นให้กระจ่าง ท่านจึงกระทำนิเทศด้วยทุติยาวิภัติในพระสูตรนั้น. ส่วนความหมายแห่งอธิกรณะและแห่งการกำหนดภาวะด้วยภาวะ ย่อมสำเร็จในพระอภิธรรม.

---

๑. สำ. ส. ๑๕/๑๒๖. ๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๒๓. ๓. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๔๕๔.

ก็อธิกรณะคือสมัยที่มีกาลเป็นอรรถ และมีการประชุมเป็นอรรถ ภาวะแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น ที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ท่านกำหนดด้วยภาวะแห่งสมยศัพท์ คือ ขณะ ความพร้อมเพรียงและเหตุแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อส่องความหมายนั้นให้กระจ่าง ท่านจึงกระทำนิเทศด้วยสัตตมีวิภัตติในพระอภิธรรมนั้น. ส่วนความหมายแห่งเหตุและแห่งกรณะ ย่อมสำเร็จในพระวินัยนั้น. จริงอยู่ สมัยเป็นที่บัญญัติสิกขาบท อันพระเถระทั้งหลายมีพระสารีบุตรเป็นต้นก็รู้ได้ยาก คือที่เป็นเหตุและเป็นกรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงบัญญัติสิกขาบท และทรงพิจารณาเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท จึงประทับอยู่ ณ ที่นั้น ๆ. เพราะฉะนั้น เพื่อส่องความหมายนั้นให้กระจ่าง พึงทราบว่า ท่านกระทำนิเทศด้วยตติยาวิภัตติในพระวินัยนั้น. อนึ่ง ในเรื่องนี้มีคาถาประมวลใจความว่า:—

> ท่านพิจารณาอรรถนั้น ๆ แล้ว กล่าวสมยศัพท์ไว้ในพระสูตร และพระอภิธรรมด้วยทุติยาวิภัตติ[และ]สัตตมีวิภัตติ แต่ในพระวินัยนี้ท่านพระอุบาลีเถระ กล่าวไว้ด้วยตติยาวิภัตติอย่างเดียว.

ความหมายของคำต่าง ๆ

ส่วนพระโบราณาจารย์พรรณนาไว้ว่า ข้อแตกต่างว่า ตำ สมยำ ก็ดี ตสฺมิ สมเย ก็ดี เตน สมเยน ก็ดี เป็นความแตกต่างกันเพียงโวหารเท่านั้น ใจความคงเป็นสัตตมีวิภัตติทุก ๆ บท. เพราะฉะนั้น ว่าโดยมติของอาจารย์เหล่านั้น แม้จะกล่าวว่า เตน สมเยน ก็พึงทราบความว่า ตสฺมิ สมเย.

บทเหล่านี้ว่า พุทฺโธ ภควา ข้าพเจ้าจักพรรณนาความข้างหน้า.

ส่วนในคำว่า เวรญฺชายำ วิหรติ นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า เวรญฺชา เป็นชื่อของเมืองใดเมืองหนึ่ง ใกล้เมืองเวรัญชานั้น. คำว่า เวรญฺชายำ เป็นสัตตมีวิภัตติ แปลว่าใกล้. คำว่า วิหรติ เป็นคำแสดงความพร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาอิริยาบถวิหาร ทิพพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร โดยไม่แปลกกัน. แต่ในที่นี้ คำว่า วิหรติ นี้ เป็นคำแสดงถึงการประกอบด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง และนอน ดังนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจะประทับยืนก็ดี เสด็จดำเนินไปก็ดี ประทับ

นั่งก็ดี บรรทมก็ดี พึงทราบว่า ย่อมประทับอยู่ จริงอยู่พระองค์ทรงบำบัดความลำบาก แห่งอิริยาบถอย่างหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอีกอย่างหนึ่ง ทรงนำอัตภาพไป คือให้เป็นไปมิให้ทรุดโทรม ฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า ย่อมประทับอยู่.

ในคำว่า **นเฬรุปุจิมนฺทมูเล** นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ยักษ์ ชื่อว่า **นเฬรุ.** ต้นสะเดา ชื่อว่า **ปุจิมันทะ.** ที่ใกล้ชื่อว่า **มูละ.** จริงอยู่ มูลศัพท์นี้ย่อมใช้ในความหมายว่ารากเง่าดุจในประโยคมีอาทิว่า บุคคลพึงถอนรากทั้งหลาย โดยที่สุดกระทั่งแฝกและไม้อ้อ. มูลศัพท์ย่อมใช้ในความหมายว่าเหตุที่ไม่ทั่วไป ดุจในประโยคมีอาทิว่า ความโลภเป็นเหตุแห่งอกุศล. มูลศัพท์ใช้ในความหมายว่าที่ใกล้ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ในเวลาเที่ยงวัน เงาไม้ย่อมฉายไป ในคราวสงัดลม ใบไม้ทั้งหลาย ย่อมร่วงหล่นเพียงใด เพียงเท่านี้จัดว่าใกล้ต้นไม้ ส่วนในบทว่า **มูเล** นี้ ประสงค์เอามูลศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่าใกล้. เพราะฉะนั้นในคำว่า **นเฬรุปุจิมนฺทมูเล** นี้ พึงเห็นความหมายอย่างนี้ว่า ใกล้ต้นสะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงอยู่. นัยว่าต้นสะเดานั้นน่ารื่นรมย์ แจ่มใสดังหนึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้าแห่งหมู่ไม้เป็นจำนวนมาก ได้มีอยู่ในสถานที่ซึ่งมีการไปมาสะดวกไม่ห่างไกลพระนครนั้น. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปเมืองเวรัญชา เมื่อจะประทับอยู่ ณ สถานที่อันสมควร จึงประทับอยู่ใกล้ คือภายใต้ต้นไม้นั้น เพราะเหตุนั้นท่านพระอุบาลีเถระ จึงกล่าวว่า **เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล.**

ในคำนั้นหากจะมีผู้ท้วงว่า ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ที่เมืองเวรัญชาก่อน พระเถระไม่น่าจะพูดว่า ที่โคนไม้สะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงอยู่ ถ้าประทับอยู่ที่โคนไม้สะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงอยู่นั้น ก็ไม่น่าจะพูดว่า ที่เมืองเวรัญชา เพราะว่า พระผู้มีพระภาคไม่สามารถประทับอยู่ในที่สองแห่งพร้อมกัน โดยสมัยเดียวกันนั้นเลย.

ตอบว่า ข้อนั้นไม่พึงเห็นอย่างนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า บทว่า **เวรญฺชายํ** เป็นสัตตมีวิภัตติ แปลว่า ใกล้ เพราะฉะนั้น แม้ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประทับอยู่ที่โคนต้นสะเดาอันนเฬรุยักษ์สิงอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา พระเถระก็กล่าวว่า **เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล** เปรียบเหมือนฝูงโค เที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคา และแม่น้ำยมุนาเป็นต้น ชาวโลกก็เรียกกันว่า เที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคา เที่ยวไปใกล้แม่น้ำยมุนา.

ในสองบทว่า เวรญฺชายํ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล นั้น พึงทราบอรรถโยชนาโดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า จริงอยู่คำว่า เวรญฺชา พระเถระกล่าวเพื่อแสดงโคจรคามของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น. คำว่า นเฬรุปุจิมนฺทมูล พระเถระกล่าวเพื่อแสดงสถานที่อยู่อันสมควรแก่บรรพชิต. ในคำทั้ง ๒ นั้น ท่านพระอุบาลีเถระแสดงการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำการอนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยคำระบุว่า เวรญฺชา แสดงการที่ทรงทำการอนุเคราะห์บรรพชิต ด้วยคำว่า นเฬรุปุจิมนฺทมูล. อนึ่ง แสดงการที่พระองค์ทรงเว้นจากอัตตกิลมถานุโยค เพราะทรงรับบิณฑบาต ด้วยคำต้น. แสดงอุบายในการทรงเว้นกามสุขัลลิกานุโยค เพราะทรงละวัตถุกาม ด้วยคำหลัง. แสดงการที่พระองค์ทรงประกอบพระธรรมเทศนา ด้วยคำต้น. แสดงการที่ทรงน้อมพระทัยไปในวิเวก ด้วยคำหลัง. แสดงการที่ทรงเข้าไปหาด้วยพระกรุณา ด้วยคำต้น. แสดงการที่ทรงจากไปด้วยพระปัญญา ด้วยคำหลัง. แสดงการที่พระองค์ทรงน้อมพระทัยไปในการยังประโยชน์สุขให้สำเร็จแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยคำต้น. แสดงการที่ไม่ทรงติดอยู่ในการสร้างประโยชน์และความสุขแก่สัตว์อื่น ด้วยคำหลัง. แสดงการที่ประทับอยู่อย่างสำราญ อันไม่สละสุขที่ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องหมาย ด้วยคำต้น. แสดงการที่ทรงประทับอยู่อย่างสำราญ มีการตามประกอบซึ่งอุตริมนุสสธรรมเป็นเครื่องหมาย ด้วยคำหลัง. แสดงการที่ทรงมากไปด้วยอุปการะแก่มวลมนุษย์ ด้วยคำต้น. แสดงการที่ทรงมากไปด้วยอุปการะแก่เหล่าเทพยดา ด้วยคำหลัง. แสดงการที่พระองค์อุบัติในโลก เป็นผู้เจริญ ด้วยคำต้น. แสดงการที่พระองค์อุบัติในโลก ไม่ทรงติดอยู่ในโลก ด้วยคำหลัง. แสดงการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ เพราะพระบาลีว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก เพื่อความสุขแก่ชนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลเอก คือใครเล่า ? คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า[๑] ดังนี้ ด้วยคำต้น. แสดงการประทับอยู่สมควรแก่สถานที่ทรงอุบัติมา ด้วยคำหลัง. ความจริงพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติขึ้นในป่าทั้งนั้น ด้วยการอุบัติทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระ คือครั้งแรกที่สวนลุมพินี ครั้งที่สองที่โพธิมัณฑ์ ดังนั้นพระเถระจึงแสดงการประทับอยู่ในป่าทั้งนั้นของพระองค์.

---

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๙.

ในคำว่า มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธิ นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บทว่า มหตา ความว่า ใหญ่ด้วยความเป็นผู้ใหญ่ด้วยคุณบ้าง ใหญ่ด้วยความเป็นผู้ใหญ่ด้วยการนับบ้าง. จริงอยู่ หมู่ภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นผู้ใหญ่ด้วยคุณบ้าง เพราะว่าในหมู่ภิกษุนั้น รูปที่มีคุณอย่างต่ำก็เป็นพระโสดาบัน. ชื่อว่าเป็นผู้ใหญ่ด้วยการนับบ้าง เพราะนับได้ ๕๐๐ รูป. หมู่แห่งภิกษุทั้งหลายชื่อว่า ภิกษุสงฆ์ ด้วยหมู่แห่งภิกษุนั้น. คือด้วยหมู่แห่งสมณะ ผู้ทัดเทียมกันด้วยคุณคือ ความเป็นผู้มีทิฏฐิและศีลเสมอกัน. บทว่า สทฺธิ ได้แก่โดยความเป็นอันเดียวกัน. สองบทว่า ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ มีอธิบายว่า ที่ชื่อ ปัญจมัตตา เพราะมีประมาณ ๕ ประมาณท่านเรียกว่า มัตตา ฉะนั้นแม้ในคำนี้ว่า ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า จำนวนห้า หรือประมาณห้า แห่งร้อยแห่งภิกษุเหล่านั้น ดังนี้ เหมือนอย่างเมื่อตรัสว่า โภชเน มตฺตญฺญู ก็มีอธิบายว่า ย่อมรู้จำนวน คือรู้ประมาณในโภชนะ ฉะนั้น. ร้อยแห่งภิกษุทั้งหลายชื่อว่า ภิกฺขุสตานิ. ด้วยภิกษุมีจำนวนห้าร้อยเหล่านั้น. ด้วยคำว่า ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ นี้ เป็นอันข้าพเจ้าแสดงการที่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่นั้น เป็นผู้ใหญ่ด้วยการนับ ในคำที่พระเถระกล่าวว่า มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธิ. แต่การที่ภิกษุสงฆ์นั้น เป็นผู้ใหญ่ด้วยคุณจักมีแจ้งชัดในหน้า โดยพระบาลีว่า ดูกรสารีบุตร ก็ภิกษุสงฆ์ไร้เสนียดไร้โทษ มีความหมดหมองไปปราศแล้ว บริสุทธิ์ ตั้งมั่นในสาระ ดูกรสารีบุตร เพราะว่าบรรดาภิกษุ ๕๐๐ เหล่านี้ รูปที่มีคุณอย่างต่ำก็เป็นพระโสดาบัน.

บทว่า อสฺโสสิ ในคำว่า อสฺโสสิ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ มีความว่า ได้ฟังแล้ว คือ เข้าไปได้แล้ว ได้แก่ ได้ทราบแล้วตามแนวแห่งคำประกาศอันถึงโสตทวาร. ศัพท์ว่า โข เป็นนิบาตใช้ในอรรถสักว่าทำบทให้เต็ม หรือในอรรถว่าห้ามเนื้อความอื่น. ในอรรถทั้งสองนั้น ด้วย โข ศัพท์ อันมีอวธารณเป็นอรรถ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เวรัญชพราหมณ์ได้ฟังแล้วแน่นอน คืออันตรายแห่งการฟังไร ๆ ไม่ได้มีแก่พราหมณ์นั้น. ด้วย โข ศัพท์ที่ทำบทให้เต็ม พึงทราบความที่ โข ศัพท์นั้นเป็นเพียงศัพท์ประดับความ แห่งบทและพยัญชนะเท่านั้น.

พราหมณ์นั้นเกิดในเมืองเวรัญชาจึงชื่อว่า เวรัญชพราหมณ์. พราหมณ์นั้นมีในเมืองเวรัญชา จึงชื่อว่า เวรัญชพราหมณ์. อีกอย่างหนึ่งเมืองเวรัญชาเป็นที่อยู่ของพราหมณ์นั้น

เหตุนั้นพราหมณ์ จึงชื่อว่า เวรัญชพราหมณ์. แต่พราหมณ์นั้นเขาเรียกกันว่า อุทัย ตามชื่อที่บิดามารดาตั้งให้. ผู้ใดย่อมท่องบ่นซึ่งเวท คือย่อมสาธยายมนต์ ผู้นั้นชื่อว่า พราหมณ์ จริงอยู่คำว่า พราหมณ์ นี้ เป็นคำเรียกผู้เป็นพราหมณ์โดยชาติ. แต่พระอริยะทั้งหลายท่านเรียกว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาปได้.

บัดนี้ เมื่อจะประกาศ [อธิบาย] เนื้อความที่เวรัญชพราหมณ์ได้ยิน พระเถระจึงกล่าวว่า สมโณ ขลุ โภ โคตโม เป็นต้น. ในคำนั้นมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงทราบว่า ชื่อว่าสมณะ เพราะสงบบาปได้ สมดังที่ตรัสไว้ว่า บุคคลเราเรียกว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาปได้ เรียกว่า สมณะ เพราะสงบบาป.[๑] แลพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงบบาปได้แล้วด้วยอริยมรรคอันยอดเยี่ยม เพราะฉะนั้น พระนามว่า สมณะ จึงเป็นพระนามที่พระองค์ได้มาด้วยพระคุณตามที่เป็นจริง ศัพท์ว่า ขลุ เป็นนิบาตแปลว่าได้ยิน. คำว่า โภ เป็นเพียงคำเรียกซึ่งมาโดยชาติ ของบุคคลผู้มีชาติเป็นพราหมณ์ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า เขาชื่อว่าผู้มีวาทะว่าผู้เจริญ เขาแล ยังมีกิเลสเครื่องกังวล.[๒] พราหมณ์ระบุพระผู้มีพระภาคด้วยอำนาจโคตรว่า โคตมะ เพราะฉะนั้น ในคำว่า สมโณ ขลุ โภ โคตโม นี้ พึงเห็นความหมายอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าพระสมณะผู้เจริญผู้โคตมโคตร. ส่วนคำว่า สกฺยปุตฺโต เป็นคำแสดงตระกูลอันสูงส่งของพระผู้มีพระภาคเจ้า. คำว่า สกฺยกุลา ปพฺพชิโต เป็นคำแสดงการที่พระองค์ทรงผนวชด้วยศรัทธา คือพระองค์มิได้ถูกความเสื่อมอะไร ๆ ครอบงำ ทรงละตระกูลนั้นที่ไม่เสื่อมเลยทรงผนวชแล้วด้วยศรัทธา. คำอื่นจากนั้นมีใจความดังได้กล่าวไว้แล้ว. ทุติยาวิภัตติในบทว่า ตํ โข ปน ใช้ในอรรถบ่งถึงอิตถัมภูต. ความว่า ของพระโคดมผู้เจริญพระองค์นั้นแล. บทว่า กลฺยาโณ แปลว่า ทรงประกอบด้วยพระคุณอันงาม คือ ประโยชน์. เกียรตินั้นเองหรือเสียงสดุดี ชื่อว่า กิตติศัพท์.

ก็ในคำว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น พึงทราบการประกอบความดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ ทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ แม้เพราะเหตุนี้ ฯลฯ ทรงพระนามว่า ภควา แม้เพราะเหตุนี้. มีคำอธิบายว่า เพราะ

---

๑. ในขุ. ธ. ๒๕/๖๗ เป็น สมจริยา. ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๖๘.

เหตุนี้และนี้. บัดนี้ข้าพเจ้าจักกระทำการพรรณนาบทเหล่านี้โดยนัยอันพิสดาร เพื่อความเบื่นผู้ฉลาดในนัยแห่งพระสูตร และเพื่อรื่นเริงจิตด้วยธรรมีกถาอันประกอบด้วยพุทธคุณ ในวาระเริ่มต้นแห่งการสังวรรณนาพระวินัย แห่งพระวินัยธรทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้น พึงทราบวินิจฉัยในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคนั้นเบื่นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ เบื่นต้นดังต่อไปนี้.

อธิบายคำว่า อรหำ

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พึงทราบว่าเบื่นพระอรหันต์ เพราะเหตุเหล่านี้ก่อน คือเพราะเบื่นผู้ไกล [จากกิเลส] ๑ เพราะทรงทำลายข้าศึกทั้งหลาย ๑ และทรงหักกำ [แห่งสังสารจักร] ทั้งหลาย ๑ เพราะเบื่นผู้ควรแก่ปี่จจัยเบื่นต้น ๑ เพราะไม่มีความลับในการกระทำบาป ๑

ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงไกล คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากสรรพกิเลส เพราะทรงกำจัดกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งวาสนาได้ด้วยมรรค ฉะนั้นจึงทรงพระนามว่า อรหำ เพราะทรงไกลจากกิเลส

อนึ่ง ข้าศึกคือกิเลสทั้งหลาย อันพระองค์ทรงทำลายด้วยมรรค ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหำ แม้เพราะทรงลำลายข้าศึกทั้งหลายเสียได้

อนึ่ง ชีกำทั้งหลายแห่งสังสารจักร มีดุมอันสำเร็จด้วยอวิชชา และภวตัณหา มีกำกล่าวคือปุญญาภิสังขารเบื่นต้น มีกง คือชราและมรณะ อันเพลาซึ่งสำเร็จด้วยอาสวสมุทัย คุมไว้ในรถกล่าวคือภพ ๓ อันหมุนไปแล้วตลอดกาลหาเบื้องต้นมิได้ อันพระผู้มีพระภาคนั้นทรงยืนหยัดอยู่แล้ว บนปฐพีคือศีล ด้วยพระยุคลบาทคือพระวิริยะ ทรงถือผรสุ คือ ญาณ อันกระทำซึ่งความสิ้นไปแห่งกรรม ด้วยพระหัตถ์ถือศรัทธา ทรงหักเสียแล้วที่พระโพธิมัณฑ์ ฉะนั้นจึงทรงพระนามว่า อรหำ แม้เพราะทรงหักกำเสียได้

อีกอย่างหนึ่ง สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลตามไปอยู่รู้ไม่ได้แล้ว เรียกว่าสังสารจักร. อนึ่ง อวิชชา จัดเบื่นดุมแห่งสังสารวัฏนั้น เพราะอวิชชาเบื่นมูล ชราและมรณะจัดเบื่นกง แห่งสังสารวัฏนั้น เพราะเบื่นที่สุด ธรรม ๑๐ อย่าง นอกจากนั้น จัดเบื่นกำ เพราะมีอวิชชาเบื่นมูล และเพราะมีชราและมรณะเบื่นที่สุด.

บรรดาอวิชชาเป็นต้นนั้น ความไม่หยั่งรู้ในทุกข์เป็นต้นจัดเป็นอวิชชา อนึ่ง อวิชชาในกามภพ เป็นปัจจัยของสังขารในกามภพ อวิชชาในรูปภพเป็นปัจจัยของสังขารในรูปภพ สังขารในกามภพ เป็นปัจจัยของปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ. ในรูปภพและอรูปภพนอกจากนี้ก็นัยเดียวกันนี้.

ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพเป็นปัจจัยแห่งนามรูปในกามภพ. อนึ่ง ปฏิสนธิวิญญาณในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งนามรูปในรูปภพ. ปฏิสนธิวิญญาณในอรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งนามอย่างเดียวในอรูปภพ.

นามรูปในกามภพเป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะในกามภพ. นามรูปในรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๓ ในรูปภพ. นามในอรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๑ ในอรูปภพ.

สฬายตนะ ในกามภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๖ ในกามภพ. อายตนะ ๓ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๓ ในรูปภพ อายตนะ ๑ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๑ ในอรูปภพ.

ผัสสะ ๖ ในกามภพ เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๖ ในกามภพ. ผัสสะ ๓ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๓ ในรูปภพนั้นนั่นเอง. ผัสสะ ๑ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๑ ในอรูปภพนั้นนั่นเอง.

เวทนา ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแห่งตัณหากาย ๖ ในกามภพ. เวทนา ๓ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งตัณหากาย ๓ ในรูปภพนั้นนั่นเอง. เวทนา ๑ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแห่งตัณหากาย ๑ ในอรูปภพ.

ตัณหานั้น ๆ เป็นปัจจัยแห่งอุปาทานนั้น ๆ ในภพนั้น ๆ.

อุปาทานเป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งภพเป็นต้น. ถามว่า เป็นปัจจัยอย่างไร ? ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ตั้งใจว่า จักบริโภคกาม จึงประพฤติทุจริตทางกาย วาจา และใจ เพราะกามูปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมเกิดในอบายเพราะบริบูรณ์ด้วยทุจริต กรรมเป็นเหตุเกิดในอบายนั้นของเขา จัดเป็น กรรมภพ การเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายจัดเป็น ชาติ ความคร่ำคร่าจัดเป็น ชรา ความแตกทำลาย จัดเป็น มรณะ.

อีกคนหนึ่งตั้งใจว่า จักเสวยสมบัติในสวรรค์ จึงประพฤติสุจริตเช่นนั้น เขาย่อมเกิดในสวรรค์ เพราะบริบูรณ์ด้วยสุจริต นัยที่ว่า กรรมเป็นเหตุเกิดในสวรรค์นั้นของเขาจัดเป็นกรรมภพ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน.

แต่อีกคนหนึ่งตั้งใจว่า จักเสวยสมบัติในพรหมโลก จึงเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เพราะกามูปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมเกิดในพรหมโลกเพราะบริบูรณ์ด้วยภาวนา. นัยที่ว่า กรรมเป็นเหตุเกิดในพรหมโลกนั้นของเขา จัดเป็น กรรมภพ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน.

อีกคนหนึ่งตั้งใจว่า จักเสวยสมบัติในอรูปภพ จึงเจริญอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นต้นอย่างนั้นเหมือนกัน เขาย่อมเกิดในอรูปภพชั้นนั้น ๆ เพราะบริบูรณ์ด้วยภาวนา. กรรมเป็นเหตุเกิดในอรูปภพนั้นของเขา จัดเป็น กรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม จัดเป็น อุปปัตติภพ ความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายจัดเป็น ชาติ ความคร่ำคร่า จัดเป็น ชรา ความแตกทำลายจัดเป็น มรณะ แม้ในการประกอบความมีอุปาทานนอกจากนี้เป็นต้นก็นัยนี้.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชานี้เป็นเหตุ สังขารเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้งสองก็เกิดแต่เหตุ ตามนัยดังกล่าวมา จัดเป็น ธัมมัฏฐิติญาณ. ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาทั้งที่เป็นอดีตอัทธา ทั้งที่เป็นอนาคตอัทธา เป็นเหตุ สังขารเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้งสองก็เกิดแต่เหตุ จัดเป็น ธัมมัฏฐิติญาณ. บททั้งปวงพึงอธิบายให้พิสดารโดยนัยนี้.

บรรดาองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น อวิชชาและสังขาร นับเป็นสังเขป ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นับเป็นสังเขป ๑ ตัณหา อุปาทาน ภพ นับเป็นสังเขป ๑ ชาติ ชรา มรณะ นับเป็นสังเขป ๑ ใน ๔ สังเขปนี้ สังเขปแรกเป็นอดีตอัทธา ๒ สังเขปกลาง เป็นปัจจุบันอัทธา ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคตอัทธา. อนึ่งในสังเขปแรกนี้ทรงระบุถึง ตัณหา อุปาทาน ภพ ด้วยอวิชชาและสังขารศัพท์ เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้จึงเป็น กรรมวัฏ ในอดีต ธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้นเป็น วิปากวัฏ ในปัจจุบัน ทรงระบุถึงอวิชชาและสังขาร ด้วยตัณหา อุปาทานและภวศัพท์ เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้ เป็นกรรมวัฏในปัจจุบัน. เพราะทรงแสดงวิญญาณเป็นต้น โดยทรงอ้างถึง ชาติ ชรา มรณะ

ธรรม ๕ เหล่านี้ จึงเป็น วิปากวัฏ ในอนาคต. ว่าโดยอาการ ธรรมเหล่านั้น มี ๒๐ ประการ บรรดาธรรมมีสังขารเป็นต้นเหล่านี้ ระหว่างสังขารกับวิญญาณ เป็นสนธิ ๑ ระหว่างเวทนากับตัณหา เป็นสนธิ ๑ ระหว่างภพกับชาติ เป็นสนธิ ๑.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบ คือทรงเห็น ทรงรู้ทั่ว ทรงแทงตลอดปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีสังเขป ๔ มีอัทธา ๓ มีอาการ ๒๐ มีสนธิ ๓ โดยอาการทุกอย่าง ด้วยประการฉะนี้. การรู้นั้น ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่าทราบชัด. ด้วยเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัยชื่อ ธัมมัฏฐิติญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบธรรมเหล่านั้นตามเป็นจริง ด้วยธัมมัฏฐิติญาณนี้ จึงทรงเบื่อหน่ายคลายกำหนัด หลุดพ้นอยู่ในธรรมมีอวิชชาเป็นต้นเหล่านั้น ทรงหัก กำจัด ทำลายกำแห่งสังสารจักรนี้ ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า อรหำ แม้เพราะหักกำทั้งหลายเสียได้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ย่อมควรในจีวราทิปัจจัย และการบูชาอันพิเศษ เพราะพระองค์เป็นทักขิเณยบุคคลที่เลิศ. ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง เมื่อพระตถาคตอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้มีเหตัดี จึงไม่กระทำการบูชาในที่อื่น. จริงดังนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมบูชาพระตถาคต ด้วยพวงแก้วประมาณเท่าภูเขาสิเนรุ. อนึ่ง เทวดาและมนุษย์เหล่าอื่น มีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกสลเป็นต้น ทรงบูชาตามกำลัง. อนึ่ง พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงสละราชทรัพย์ถึง ๙๖ โกฏิ ทรงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ในชมพูทวีปทั้งสิ้น ทรงอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงปรินิพพานไปแล้ว. ก็จะกล่าวไปไยถึงการบูชาพิเศษเหล่าอื่น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า อรหำ แม้เพราะทรงควรแก่ปัจจัยเป็นต้น.

ชนพาลบางพวกในโลกถือตัวว่าเป็นบัณฑิต ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวความติเตียนฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ไม่ทรงกระทำดังนั้น ไม่ว่าในกาลไร เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า อรหำ แม้เพราะไม่มีความลับในการกระทำบาป. ก็ในคำว่าอรหำนี้ มีคาถาประมวลใจความดังต่อไปนี้:—

พระมุนีนั้น บัณฑิตถวายพระนามว่า อรหำ เพราะความที่พระองค์เป็นผู้ไกล และทรงกำจัดข้าศึก คือกิเลสทั้งหลายได้ เพราะพระองค์เป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักรได้ เพราะทรงควรแก่ปัจจัยเป็นต้น เพราะพระองค์ไม่ทรงกระทำบาปในที่ลับ.

อธิบายคำว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง จริงดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงรู้โดยชอบเอง ซึ่งธรรมทั้งปวง คือตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง โดยความเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมที่ควรละโดยความเป็นธรรมที่ควรละ ตรัสรู้ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรให้เจริญ โดยความเป็นธรรมที่ควรให้เจริญ ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า:—

ดูกรพราหมณ์ สิ่งอันบุคคลพึงรู้ยิ่ง เรารู้ยิ่งแล้ว สิ่งอันบุคคลพึงเจริญ เราให้เจริญแล้ว สิ่งอันบุคคลพึงละเราก็ละแล้ว เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นพระพุทธเจ้า.[๑]

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง ซึ่งธรรมทั้งปวง แม้ด้วยการยกขึ้นทีละบท ๆ อย่างนี้ว่า จักษุชื่อว่า ทุกขสัจ ตัณหาอันมีมาแต่เดิมอันก่อให้เกิดจักษุนั้น โดยความเป็นมูลเหตุแห่งจักษุนั้น ชื่อว่า สมุทัยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งจักษุและจักษุสมุทัย ทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า นิโรธสัจ ปฏิปทาเครื่องกำหนดรู้นิโรธ ชื่อว่า มรรคสัจ ในโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมนะ ก็มีนัยนี้.

อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น หมวดแห่งวิญญาณ ๖ มีจักษุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖ มีจักษุสัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักษุสัมผัสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น ตัณหา ๖ หมวดมีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐

---

๑. ขุ.สุ. ๒๕/๔๔๔.

คืออุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ มีเกสาเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น อัปปมัญญา ๔ มีเมตตาภาวนาเป็นต้น อรูปสมาบัติ ๔ มีอากาสานัญจายตนะเป็นต้น องค์ปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมมีชราและมรณะเป็นต้น โดยอนุโลมมีอวิชชาเป็นต้น พึงประกอบความโดยนัยนี้เหมือนกัน. ในชราและมรณะเป็นต้นนั้น มีการประกอบความเฉพาะบทดังต่อไปนี้:— ชราและมรณะชื่อว่า ทุกขสัจ ชาติชื่อว่า สมุทัยสัจ การสลัดออกซึ่งสัจจะแม้ทั้งสองนั้น ชื่อว่า นิโรธสัจ ปฏิปทาเครื่องกำหนดรู้นิโรธ ชื่อ มรรคสัจ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ คือตรัสรู้โดยสมควร ได้แก่ ทรงแทงตลอดซึ่งธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง โดยยกขึ้นทีละบท ๆ ดังว่ามานี้ เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง ดังนี้.

อธิบายคำว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า วิชชาจรณสัมปันนะ เพราะทรงถึงพร้อมด้วยวิชชาทั้งหลายและจรณะ. ในวิชชาและจรณะเหล่านั้น วิชชา ๓ ก็ดี วิชชา ๘ ก็ดี ชื่อว่าวิชชา. วิชชา ๓ พึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในภยเภรวสูตรนั่นแล. วิชชา ๘ พึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในอัมพัฏฐสูตร. จริงดังนั้น ในอัมพัฏฐสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวิชชาไว้ ๘ ประการ รวมอภิญญา ๖ เข้ากับวิปัสสนาญาณ และมโนมยิทธิ. ธรรม ๑๕ ประการเหล่านี้คือ ความสำรวมศีล ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ความประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น สัทธรรม ๗ ฌาน ๔ พึงทราบว่า จรณะ จริงอยู่ ธรรม ๑๕ ประการเหล่านี้แล ตรัสเรียกว่า จรณะ เพราะเป็นเครื่องไป คือดำเนินไปสู่อมตทิศของพระอริยสาวก สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ดูกรมหานาม พระอริยสาวกในศาสนานี้ เป็นผู้มีศีล[๑] ดังนี้เป็นต้น. บัณฑิตพึงทราบความพิสดาร [ในพระสูตรนั้น.] พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วยวิชชาเหล่านี้ และจรณะนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า วิชชาจรณสัมปันนะ.

---

๑. ม.ม. ๑๓/๒๖.

ในวิชชาสัมปทา และจรณสัมปทาทั้ง ๒ นั้น วิชชาสัมปทา ยังความเป็นพระสัพพัญญูของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้บริบูรณ์ จรณสัมปทายังความเป็นผู้ประกอบด้วยกรุณาอันใหญ่หลวงของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงทราบทั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ของสรรพสัตว์ เพราะพระองค์เป็นสัพพัญญู ทรงให้เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ทรงแนะนำสรรพสัตว์ในสิ่งที่เป็นประโยชน์ เพราะพระองค์ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา เช่นกับพระพุทธเจ้าซึ่งทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะพระองค์อื่น[๑] ด้วยเหตุนั้น เหล่าสาวกของพระองค์จึงเป็นผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว เหมือนเหล่าสาวกของผู้มีวิชชาและจรณะวิบัติ ผู้ยังตนให้เดือดร้อนเป็นต้น.

อธิบายคำว่า สุคโต

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สุคต เพราะทรงมีการเสด็จไปงาม ๑ เพราะเสด็จไปสู่ที่ดี ๑ เพราะเสด็จไปโดยชอบ ๑ เพราะตรัสโดยชอบ ๑ จริงอยู่แม้การไปก็เรียกว่า คต. ก็การไปนั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้างาม คือบริสุทธิ์ ปราศจากโทษ. ถามว่า การไปนั้นได้แก่อะไร ?. ตอบว่า ได้แก่อริยมรรค. จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เสด็จไปสู่ทิศอันเกษมไม่ชัดข้องด้วยการไปนั้น เหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า สุคต เพราะทรงมีการเสด็จไปงาม.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เสด็จไปสู่สถานที่ดีคือ สู่อมตนิพพาน เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุคต แม้เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดี.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเสด็จไปโดยชอบ เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุคต เพราะไม่หวนกลับมาสู่กิเลสทั้งหลายอันพระองค์ทรงละแล้วด้วยมรรคนั้น ๆ อีก ดังที่ตรัสไว้ว่า กิเลสทั้งหลายเหล่าใด ละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค ย่อมไม่มาอีก ไม่เวียนมาอีก ไม่หวนกลับมาอีก สู่กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุคต ฯลฯ กิเลสเหล่าใดละได้แล้วด้วยอรหัตตมรรค ย่อมไม่มาอีก ไม่เวียนมาอีก ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้น เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุคต.

อีกอย่างหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเสด็จไปโดยชอบ คือเสด็จไปทรงกระทำ

---

๑. แปลตามนัยของฎีกา ๑/๓๖๕.

ประโยชน์สุขให้แก่โลกทั้งมวล ด้วยสัมมาปฏิบัติซึ่งพระองค์ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศให้บริบูรณ์ตั้งแต่ใกล้พระบาทมูลของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ทีปังกร จนถึงมณฑลแห่งต้นโพธิ ไม่ทรงข้องแวะส่วนสุดเหล่านี้ คือ สัสสตทิฐิ อุจเฉททิฐิ กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยค ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า สุคต แม้เพราะเสด็จไปโดยชอบ.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นย่อมตรัสโดยชอบ คือตรัสพระวาจาที่ควรในฐานะที่ควรเท่านั้น ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า สุคต แม้เพราะตรัสโดยชอบ. ในการตรัสพระวาจาที่ควรนั้นมีพระสูตรสาธกดังต่อไปนี้ ตถาคตทราบวาจาใด ที่ไม่จริงแท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ตถาคตย่อมไม่กล่าววาจานั้น ตถาคตทราบวาจาแม้ใด ที่จริงแท้ [แต่] ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ตถาคตย่อมไม่กล่าววาจาแม้นั้น ส่วนตถาคตทราบวาจาใดแลที่จริงแท้ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ในการกล่าววาจานั้น ตถาคตย่อมรู้กาลเพื่อจะกล่าววาจานั้น ตถาคตทราบวาจาแม้ใด ที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ตถาคตย่อมไม่กล่าววาจานั้น ตถาคตทราบวาจาแม้ใดที่จริงแท้ [แต่] ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจาแม้นั้น ส่วนตถาคตทราบวาจาใดแล ที่จริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นก็เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ในการกล่าววาจานั้น ตถาคตย่อมรู้จักกาลเพื่อจะกล่าววาจานั้น[๑] ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าบัณฑิตพึงทราบว่า ทรงพระนามว่า สุคต แม้เพราะตรัสโดยชอบด้วยประการฉะนี้.

อธิบายคำว่า โลกวิทู

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า โลกวิทู เพราะทรงทราบโลก โดยประการทั้งปวง. จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงทราบ คือได้ทรงทราบทั่วถึง ได้แก่ ได้ทรงแทงตลอดโลก ทั้งโดยสภาวะ ทั้งโดยสมุทัย ทั้งโดยนิโรธ ทั้งโดยอุบายแห่งนิโรธ ชื่อว่า

๑. ม.ม. ๑๓/๕๑.

โดยประการทั้งปวง. ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า อาวุโส สัตว์ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติในที่สุดแห่งโลกใดแล[๑] เราหากล่าวที่สุดแห่งโลกนั้นว่า พึงรู้ พึงเห็น พึงถึงได้ด้วยการไปไม่ อาวุโส อนึ่งเล่า เรายังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกเทียว ย่อมไม่กล่าวการทำที่สุดแห่งทุกข์ อาวุโส อีกอย่างหนึ่ง เราบัญญัติโลก เหตุเป็นแดนเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับสนิทแห่งโลก ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับสนิทแห่งโลกในร่างกายมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี่เอง.

> ไม่ว่าในกาลไหน ที่สุดแห่งโลกอันใคร ๆ ไม่พึงถึงด้วยการไป และการที่ยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว จะพ้นไปจากทุกข์ได้ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้นแล ผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี ถึงที่สุดโลก มีพรหมจรรย์อันอยู่จบแล้ว ผู้สงบ ผู้รู้แจ้งที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่หวังโลกนี้ และโลกหน้า.[๒]

อีกประการหนึ่ง โลกมีอยู่ ๓ คือสังขารโลก สัตวโลก โอกาสโลก. บรรดาโลก ๓ นั้น สังขารโลก พึงทราบในอาคตสถานว่า โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทั้งปวง เป็นอยู่ได้ด้วยอาหาร[๓] สัตวโลกพึงทราบในอาคตสถานว่า โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง[๔] โอกาสโลก พึงทราบในอาคตสถานว่า

> พระจันทร์และพระอาทิตย์ ย่อมหมุนไปส่องทิศทั้งหลายให้สว่างในที่ประมาณเท่าใด โดยประมาณเท่านั้นจัดเป็นโลกพันหนึ่ง อำนาจของท่านย่อมเป็นไปในโลกพันหนึ่งนั้น.[๕]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบโลกแม้ทั้ง ๓ นั้นโดยประการทั้งปวง. จริงอย่างนั้น พระองค์ทรงทราบแม้สังขารโลกนี้โดยประการทั้งปวงว่า โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงเป็นอยู่ด้วยอาหาร โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ โลก ๓ คือ เวทนา ๓ โลก ๔ คือ อาหาร ๔ โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ โลก ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒ โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘.[๖]

---

๑. ในฎีกา ๑/๓๗๑ อธิบายว่า ที่สุดแห่งโลก คือ พระนิพพาน. ๒. องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๖๒ ๓. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๗๕. ๔. ม.ม. ๑๓/๑๔๓. ๕. ม.มู. ๑๒/๕๕๔, แปลตามนัยของฎีกา. ๖. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๗๕

แม้สัตว์โลก พระองค์ก็ทรงทราบโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุที่พระองค์ทรงทราบอาสัย ทรงทราบอนุสัย ทรงทราบจริต ทรงทราบอธิมุตติ ของสัตว์ทุกจำพวก ทรงทราบสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในนัยน์ตาน้อย ผู้มีธุลีในนัยน์ตามาก ผู้มีอินทรีย์กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการชั่ว ผู้พึงแนะนำให้รู้ได้ง่าย ผู้พึงแนะนำให้รู้ได้ยาก ผู้ควร ผู้ไม่ควร. แม้โอกาสโลกพระองค์ก็ทรงทราบเช่นเดียวกับสัตวโลก ฉะนั้น.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงรู้ คือทรงทราบทั่วถึง ได้แก่ทรงแทงตลอดจักรวาลอันหาที่สุดมิได้ โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ด้วยพุทธญาณอันหาที่สุดมิได้ อย่างนี้ว่า จักรวาลหนึ่งทั้งส่วนยาว ทั้งส่วนกว้าง นับได้ ๑ ล้าน ๒ แสน ๓ พัน ๔ ร้อย ๕๐ โยชน์

ปริมณฑลทั้งหมดวัดโดยรอบได้ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ แผ่นดินนี้ในจักรวาลนั้น ว่าโดยส่วนหนา ท่านกล่าวว่าประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์. น้ำรองแผ่นดินนั้นนั่นแล ว่าโดยส่วนหนาประมาณ ๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ ตั้งอยู่บนลม. ลมที่รองน้ำนั้นสูงขึ้นไปถึงท้องฟ้าประมาณ ๑๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี้เป็นการตั้งอยู่ของโลก. ก็ภูเขาสิเนรุ อันเป็นภูเขาสูงสุดในจักรวาลนั้นซึ่งตั้งอยู่แล้วอย่างนี้ หยั่งลงในห้วงมหรรณพ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่านั้นเหมือนกัน. ภูเขา ๗ เทือก ซึ่งนับว่าเป็นยอดเขาเหล่านี้คือ ภูเขายุคันธร อิสินธร กรวิก สุทัศนะ เนมินธร วินัตตกะ อัสสกรรณ อันเป็นทิพย์วิจิตรไปด้วยรตนะต่าง ๆ หยั่งลงข้างล่าง และสูงขึ้นข้างบน ตามลำดับโดยประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ จากประมาณตามที่กล่าวแล้วแห่งภูเขาสิเนรุนั้น เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้งหลาย อันเทวดาและยักษ์อาศัยอยู่แล้ว ตั้งล้อมรอบภูเขาสิเนรุ ภูเขามีหิมะ สูง ๕๐๐ โยชน์

ด้านยาวและด้านกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยยอดเขา ๘๔,๐๐๐ ยอด ชมพูทวีป ท่านประกาศแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งต้นหว้าใด ต้นหว้านั้นอันมีชื่อว่า ต้นไม้ [ชนิดหนึ่ง][๑] วัดรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ มีลำต้นและกิ่งยาว ๕๐ โยชน์ วัดโดยรอบกว้าง ๑๐๐ โยชน์ และสูงขึ้นก็เท่านั้นเหมือนกัน. ภูเขาจักรวาลหยั่งลงหว้งมหรรณพ ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นก็เท่านั้นเหมือนกัน ภูเขาจักรวาลนี้ตั้งแวดล้อมโลกธาตุนั้นทั้งหมดไว้.

ในโลกธาตุนั้น มณฑลพระจันทร์ มีประมาณ ๔๙ โยชน์. มณฑลพระอาทิตย์มีประมาณ ๕๐ โยชน์. ภพดาวดึงส์ประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพอสูร อเวจีมหานรก และชมพูทวีป ก็ประมาณเท่านั้นเหมือนกัน. อปรโคยานทวีปประมาณ ๗,๐๐๐ โยชน์ บุพพวิเทหะทวีปก็เหมือนกัน. อุตตรกุรุทวีปประมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์. ในโลกธาตุนี้ ทวีปใหญ่แต่ละทวีป มีทวีปเล็กเป็นบริวารทวีปละ ๕๐๐. จักรวาลหนึ่งทั้งหมด ชื่อว่าโลกธาตุหนึ่ง. โลกันตริกนรกมีอยู่ในระหว่างแห่งจักรวาลนั้น. แม้โอกาสโลกพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงทราบแล้ว โดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า โลกวิทู เพราะทรงทราบโลกโดยประการทั้งปวง แม้โดยอาการอย่างนี้.

อธิบายคำว่า อนุตฺตโร

บทว่า อนุตฺตโร มีความว่า ก็บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นย่อมไม่มี เพราะไม่มีใคร ๆ ที่วิเศษกว่าพระองค์ด้วยคุณทั้งหลาย เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงพระนามว่า อนุตฺตโร. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นย่อมทรงครอบงำโลกทั้งปวง ด้วยคุณคือศีลบ้าง ด้วยคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุติ และวิมุตติญาณทัสสนะบ้าง. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ไม่มีผู้เสมอ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้ทัดเทียม ไม่มีผู้เปรียบปาน ด้วยคุณคือศีลบ้าง ด้วยคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

๑. ฏี. ๑/๔๐๑ รุกฺโข หิ น ลตฺฉติ นโคติ วุจฺจติ นคฺคหฺยา ชมฺพู

บ้าง. สมจริงดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ยิ่งกว่าตนในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเลย.[๑] บัณฑิตพึงทราบความพิสดาร [ในพระสูตรนั้น.] พระสูตรทั้งหลายมีอัคคัปปสาทสูตร เป็นต้น และคาถาเป็นต้นว่า น เม อาจริโย อตฺถิ[๒] [เราไม่มีอาจารย์] ดังนี้ พึงอธิบายให้พิสดารดังกล่าว.

อธิบายคำว่า ปุริสทมฺมสารถิ

พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมยังบุรุษผู้ควรฝึกให้แล่นไป [ให้สำเหนียก] อธิบายว่า ย่อมฝึก คือแนะนำ. เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ**. สัตว์เดียรฉานก็ดี มนุษย์ก็ดี อมนุษย์ก็ดี ที่ยังไม่ได้ฝึก ควรเพื่อจะฝึก ชื่อว่า **บุรุษควรฝึก** ในบทว่า ปุริสทมฺมสารถินั้น. จริงอย่างนั้น แม้สัตว์เดียรฉานเป็นต้นเหล่านี้ คือ อปลาลนาคราช จูโฬทรนาคราช มโหทรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ธูมสิขนาคราช อาสาวหนาคราช ช้างธนบาล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกแล้ว คือ ทรงกระทำให้หมดพิษสง ได้แก่ให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลาย.

แม้มนุษย์มีสัจจกนิครนถบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทัณฑพราหมณ์ และกูฏทันตพราหมณ์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงฝึกแล้ว.

แม้อมนุษย์ มีอาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์ ท้าวสักกเทวราชเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกแล้ว คือทรงแนะนำด้วยอุบายเป็นเครื่องแนะนำอันวิจิตร. ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงอธิบายสูตรนี้ให้พิสดารว่า ดูกรเกสี เราแลฝึกบุรุษที่ควรฝึกด้วยอุบายอันละเอียดบ้าง ฝึกด้วยอุบายอันหยาบบ้าง ฝึกด้วยอุบายทั้งละเอียดทั้งหยาบบ้าง.[๓]

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ เป็นบทแสดงเนื้อความอย่างเดียวกัน. จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังบุรุษที่ควรฝึกให้แล่นไป โดยประการที่บุรุษผู้ควรฝึกซึ่งพระองค์ได้ทรงฝึกแล้ว นั่งโดยบัลลังก์เดียวนั่นแล แล่นไปสู่ทิศทั้ง ๘ ไม่ขัดข้อง[๔] ฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ผู้ยังบุรุษที่ควรฝึกให้แล่นไปอย่างยอดเยี่ยม อนึ่งในการฝึกบุรุษนี้

---

๑. สำ.ส. ๑๕/๒๐๔. ๒. ม.มู. ๑๒/๓๒๕. ๓. องฺ. จตุกก. ๒๑/๑๕๑. ๔. แปลตามนัยของฎีกา ๑/๔๕๓.

บัณฑิตพึงอธิบายสูตรนี้ให้พิสดารว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ช้างควรผึก อันนายควาญช้างให้สำเหนียก ย่อมแล่นไปสู่ทิศเดียวเท่านั้น.[๑]

อธิบายคำว่า สตฺถา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สตฺถา เพราะทรงพร่ำสอนตามสมควร ด้วยประโยชน์อันเบื้องต้นในทิฏฐธรรม สัมปรายภพและประโยชน์อันยอดเยี่ยม. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นดุจผู้นำหมู่ จึงทรงพระนามว่า สตฺถา. ในอรรถกถานั้น บัณฑิตพึงทราบความหมายโดยนิเทศนัยมีอาทิว่า เหมือนอย่างผู้นำหมู่ต่าง ย่อมยังหมู่ต่างให้ข้ามกันดาร คือให้ข้ามกันดารที่มีโจรชุมอยู่ ให้ข้ามกันดารที่มีเหือร้าย ให้ข้ามกันดารที่มีภิกษาหาได้ยาก ให้ข้ามกันดารที่ไม่มีน้ำ คือให้ข้ามขึ้น ให้ข้ามออก ให้ข้ามถึง ให้ลุถึงภูมิอันเบื้องแดนเกษมฉันใด พระผู้มีพระภาคผู้ศาสดา คือผู้นำหมู่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามกันดาร คือให้ข้ามชาติกันดาร.[๒]

บทว่า **เทวมนุสฺสานำ** ได้แก่ทั้งเทวดาทั้งมนุษย์. คำว่า **เทวมนุสฺสานำ** นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถการกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ และด้วยสามารถการกำหนดบุคคลผู้ควร. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นศาสดา แม้ของสัตว์เดียรฉานทั้งหลาย เพราะทรงประทานอนุศาสน์ [การพร่ำสอน.] จริงอย่างนั้น แม้สัตว์เดียรฉานทั้งหลายเหล่านั้นบรรลุอุปนิสัยสมบัติ ด้วยการฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผลในอัตภาพที่ ๒ บ้าง ที่ ๓ บ้าง ด้วยอุปนิสัยสมบัตินั้นนั่นแล. ในเรื่องนี้มีมัณฑูกเทพบุตรเป็นต้น เป็นตัวอย่าง.

เรื่องมัณฑูกเทพบุตร

นัยว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวเมืองจัมปา ใกล้ฝั่งสระโบกขรณีชื่อคัคครา กบตัวหนึ่งได้ถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้า เด็กเลี้ยงโคคนหนึ่งเมื่อยืน ยันท่อนไม้ลง ได้ยืนกดท่อนไม้ตรงหัวกบนั้น. กบตัวนั้นตายในทันใดนั้นเอง เกิดในวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ ในดาวดึงส์ เหมือนกับหลับแล้วตื่น. เทพบุตรนั้นเห็นตัวเองมีหมู่นางฟ้าห้อมล้อมในวิมานนั้น นึกอัศจรรย์ใจว่า ประหลาดแท้ แม้เราก็ยังเกิดในที่นี้ได้ เรา

๑. ม.อุ. ๑๔/๔๐๕. ๒. ขุ. จู. ๓๐/๓๑๓.

ทำกรรมอะไรไว้หนอ ดังนี้ ไม่ได้เห็นกรรมอะไรอื่น นอกจากการถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า ทันใดนั้น เทพบุตรนั้นก็มาพร้อมกับวิมาน ถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าถึงทรงทราบอยู่ ก็ตรัสถามว่า:—

ใครหนอ รุ่งเรืองอยู่ด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีวรรณะงดงาม ให้
ทิศทั้งปวงสว่างไสวอยู่ มาไหว้เท้าของเรา.

[มัณฑูกะเทพบุตรทูลตอบว่า]

เมื่อก่อนข้าพระองค์เป็นกบอยู่ในน้ำ เที่ยวหากินไปตามน้ำ
เมื่อข้าพระองค์กำลังฟังธรรมของพระองค์อยู่ เด็กเลี้ยงโคได้
ฆ่าข้าพระองค์แล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่เทพบุตรนั้น สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้ตรัสรู้ธรรมแล้ว. ฝ่ายเทพบุตรดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ยิ้มแย้มแจ่มใสแล้วกลับไป ด้วยประการฉะนี้แล.

อธิบายคำว่า พุทฺโธ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะตรัสรู้สิ่งที่บุคคลพึงรู้ทุกอย่างที่มีอยู่ด้วยอำนาจแห่งญาณอันมีในที่สุดแห่งวิโมกข์ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ ด้วยพระองค์เอง ทั้งยังสัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่นให้ตรัสรู้ตาม จึงทรงพระนามว่า พุทธะ แม้เพราะเหตุมีอาทิอย่างนี้. เพื่อยังเนื้อความแม้นี้ให้กระจ่าง บัณฑิตพึงให้นิเทสนัย หรือปฏิสัมภิทานัย แม้ทั้งหมดซึ่งเป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า พระองค์ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะยังเหล่าสัตว์ให้ตรัสรู้[1] ดังนี้ให้พิสดาร.

อธิบายคำว่า ภควา

ก็คำว่า ภควา นี้ เป็นคำเรียกพระองค์ โดยที่ทรงเป็นผู้วิเศษด้วยคุณ เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ และเป็นผู้ควรเคารพโดยฐานครู. ด้วยเหตุนั้นพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า:—

---

๑. ขุ. จู. ๓๐/๒๗๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๖๑.

คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐสุด คำว่า ภควา เป็นคำสูงสุด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นควรเคารพโดยฐานครู เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา.

จริงอยู่ นามมี ๔ อย่าง คือ อาวัตถิกนาม ลิงคิกนาม เนมิตตกนาม อธิจจสมุปปันนนาม มีคำอธิบายว่า นามที่ตั้งขึ้นตามความปรารถนาตามโวหารของชาวโลก ชื่อว่า อธิจจสมุปปันนนาม. ในนามทั้ง ๔ นั้น นามเป็นต้นว่า วจฺฉโก ลูกโค ทโม โคฝึก พลิวทฺโท โคมีกำลัง ชื่อว่า อาวัตถิกนาม. นามเป็นต้นว่า ทณฺฑี คนมีไม้เท้า ฉตฺตี คนมีร่ม สิขี สัตว์มีหงอน กร สัตว์มีงวง ชื่อว่า ลิงคิกนาม. นามเป็นต้นว่า เตวิชฺโช ผู้ได้วิชชา ๓ ฉฬภิญฺโญ ผู้ได้อภิญญา ๖ ชื่อว่า เนมิตตกนาม. นามซึ่งตั้งมิได้เพ่งถึงเนื้อความของถ้อยคำเป็นต้นว่า สิริวฑฺฒโก เจริญศรี ธนวฑฺฒโก เจริญทรัพย์ ชื่อ อธิจจสมุปปันนนาม.

ส่วนพระนามว่า ภควา นี้เป็นเนมิตตกนาม พระนางมหามายาก็มิได้ทรงขนานพระเจ้าสุทโธทนะมหาราชก็มิได้ทรงขนาน พระญาติ ๘๐,๐๐๐ ก็มิได้ขนานให้ เทวดาวิเศษมีท้าวสักกะ ท้าวสันดุสิตเป็นต้น ก็มิได้ขนาน สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า พระนามว่า ภควา นี้ พระมารดาก็มิได้ทรงขนาน พระนามว่า ภควา นี้ เกิดในที่สุดแห่งวิโมกข์ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ แก่พระผู้มีพระภาคผู้พุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการได้เฉพาะซึ่งสัพพัญญุตญาณที่ควงต้นโพธิ[๑]

ก็พระนามนี้ มีพระคุณใดเป็นนิมิตหมาย เพื่อประกาศพระคุณทั้งหลายเหล่านั้น ท่านพระสังคีติกาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า:—

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงมีภคธรรม ทรงมีปกติคบ ทรงมีส่วน ทรงจำแนก ได้ทรงทำการหัก ทรงเป็นครู พระองค์ทรงมีโชค ทรงมีพระองค์อันอบรมดีแล้ว ด้วยญายธรรม เป็นอันมาก ทรงถึงที่สุดแห่งภพ เหตุนั้น ท่านจึงถวายพระนามพระองค์ว่า ภควา.[๒]

---

๑. ขุ. จู. ๓๐/๑๑.

ส่วนใจความของบทเหล่านั้น ในคาถานี้ พึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในนิเทศนั่นเถิด[๑] ส่วนอีกนัยหนึ่งดังนี้:—

> พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีภาคยะ ทรงมีการหัก ทรงประกอบด้วยภคธรรม ทรงจำแนก ทรงคบ ทรงคลายการไปในภพทั้งหลาย เหตุนั้น ท่านจึงถวายพระนามว่า ภควา.

ในพระคาถานั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีภาคยะ [กุศล] อันถึงซึ่งพร้อมมีทานและศีลเป็นต้น ซึ่งยังสุขทั้งที่เป็นโลกิยะ ทั้งที่เป็นโลกุตตระให้เกิด ฉะนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า ภาคยวา แต่พึงทราบว่า ท่านถือเอาลักษณะแห่งนิรุตติศาสตร์นี้ คือการลงอักษรใหม่ การเปลี่ยนอักษรเป็นต้น หรือลักษณะ คือการเติมศัพท์ มีปีโสทรศัพท์ เป็นต้น โดยนัยแห่งศัพทศาสตร์ แล้วถวายพระนามว่า ภควา.

อนึ่ง เพราะพระองค์ทรงหักกิเลสเครื่องเร่าร้อน กระวนกระวายทุกอย่างนับแสน มีประเภทคือ โลภะ โทสะ โมหะ วิปริตมนสิการ อหิริกะ อโนตตัปปะ โกธะ อุปนาหะ มักขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ ตัณหา อวิชชา อกุศลมูล ๓ ทุจริต ๓ สังกิเลส ๓ มละ ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปปัญจะ ๓ วิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหา ๔ อุปาทาน ๔ เจโตขีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นิวรณ์ ๕ อภินันทนะ ๕ วิวาทมูล ๖ กองตัณหา ๖ อนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๘ ตัณหามูล ๙ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ ตัณหาวิปริต ๑๐๘ หรือซึ่งมาร ๕ คือ กิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวปุตรมารโดยย่อ ฉะนั้น เมื่อควรถวายพระนามว่า ภคุควา เพราะพระองค์ทรงหักอันตรายเหล่านี้ได้ แต่ถวายพระนามว่า ภควา.

อนึ่ง ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า:—

> พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีราคะอันหักแล้ว มีโทสะอันหักแล้ว

---

๑. ขุ. มหา. เล่ม ๒๕/๑๓๓, ๒๕๒, ๔๐๓. ขุ. จู. เล่ม ๓๐/๑๑.

มีโมหะอันหักแล้ว หาอาสวะมิได้ ธรรมอันลามกทั้งหลาย
พระองค์ก็หักเสียแล้ว ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงถวายพระนาม
พระองค์ว่า ภควา.

อนึ่ง สมบัติแห่งรูปกายของพระองค์ ผู้ทรงบุญลักษณะตั้งร้อย เป็นอันท่านแสดงแล้ว เพราะความที่พระองค์ทรงมีภาคยะ สมบัติแห่งธรรมกายแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นอันท่านแสดงแล้ว เพราะความที่พระองค์ทรงหักโทสะเสียได้. อนึ่ง ความที่พระองค์เป็นผู้อันโลกิยชนและอริยบุคคลทั้งหลายนับถือแล้วโดยมาก ความเป็นผู้อันคฤหัสถ์และบรรพชิตพึงเข้าเฝ้า ความเป็นผู้สามารถในการบรรเทาทุกข์ทางกาย หรือทางใจของคนผู้เข้าเฝ้าเหล่านั้น ความเป็นผู้มีอุปการะแก่ชนเหล่านั้น ด้วยอามิสทานและธรรมทาน และความเป็นผู้สามารถแนะนำ ด้วยสุขฝ่ายโลกิยะและสุขฝ่ายโลกุตตระ ก็เป็นอันท่านแสดงแล้ว ด้วยพระคุณทั้งสองประการนั้น. ก็เพราะเหตุที่ภคศัพท์ เป็นไปในธรรม ๖ อย่างในโลกคือ อิสสริยะ ธรรม ยศ สิริ ความสมปรารถนา และความขวนขวาย. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีอิสสริยะในพระทัยของพระองค์อย่างยิ่ง หรือทรงมีอิสสริยะ ซึ่งเต็มเปี่ยมด้วยอาการทั้งปวงที่ชาวโลกรู้กันแล้ว มีความเป็นผู้ [ทำให้] มีพระกายเล็กและพระกายลอยขึ้นเป็นต้น.

อนึ่ง พระองค์ทรงมีโลกุตตรธรรม ทรงมีพระยศอันบริสุทธิ์ยิ่งนัก ที่ทรงบรรลุด้วยพระคุณตามที่เป็นจริง อันระบือไปในโลกทั้ง ๓ มีพระสิริแห่งอังคาพยพน้อยใหญ่ทุกส่วนบริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง สามารถยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่นัยนาและดวงใจของชนผู้ขวนขวายในการชมพระรูปกาย ทรงมีความปรารถนาที่รู้กันแล้วว่า ความสำเร็จประโยชน์ที่ทรงปรารถนา เพราะไม่ว่าประโยชน์ใด ๆ ที่พระองค์ทรงมุ่งหมาย ปรารถนา จะเป็นประโยชน์ตนหรือประโยชน์ผู้อื่นก็ตาม ประโยชน์นั้น ๆ สาเร็จได้ดังนั้นทีเดียว

อีกอย่างหนึ่งพระองค์ทรงมีการขวนขวาย กล่าวคือความหยายามชอบ อันเป็นตัวเหตุให้เกิดความเป็นครูแห่งโลกทั้งมวล. เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา ด้วยอรรถนี้ว่า เพราะพระองค์ทรงมีภคธรรม แม้เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรมเหล่านี้. อนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ทรงแจก คือจำแนก ได้แก่เปิดเผย มีคำอธิบายว่า ทรงแสดง ซึ่งธรรม

ทุกอย่างโดยประเภทมีกุศลเป็นต้น หรือชื่องธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยประเภท มีอาทิคือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปบาท หรือชื่งทุกขอริยสัจ ด้วยอรรถว่าบีบคั้น อันปัจจัยปรุงแต่ง ทำให้เร่าร้อน และแปรปรวน ชื่งสมุทัยอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุประมวลมา เป็นเหตุมอบให้ชื่งผล เป็นเหตุประกอบ และเป็นเหตุกังวล ชื่งนิโรธอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องสลัดออก เป็นความสงัด ไม่มีปัจจัยปรุง และเป็นธรรมไม่ตาย ชื่งมรรคอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องนำออก เป็นเหตุ เป็นทรรศนะ และเป็นใหญ่ ฉะนั้น เมื่อควรถวายพระนามว่า วิภตฺตวา แต่ถวายพระนามว่า ภควา.

อนึ่ง เพราะพระองค์ทรงคบ คือ ทรงเสพ ทรงกระทำให้มาก ชื่งทิพยวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร ชื่งกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ชื่งสุญญตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และชื่งอุตริมนุสสธรรมเหล่าอื่น ทั้งที่เป็นโลกิยะ ทั้งที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น เมื่อควรถวายพระนามว่า ภตฺตวา แต่ถวายพระนามว่า ภควา.

อนึ่ง เพราะการไปกล่าวคือ ตัณหา ในภพ ๓ อันพระองค์ทรงคลายเสียแล้ว ฉะนั้น เมื่อควรถวายพระนามว่า ภเวสุ วนฺตคมโน [มีการไปในภพทั้งหลาย อันทรงคลายแล้ว] ท่านก็ถือเอา ภ อักษรจาก ภว ศัพท์ ค อักษรจาก คมน ศัพท์ และ ว อักษรจาก วันต ศัพท์ ทำให้เป็นทีฆะแล้วถวายพระนามว่า ภควา. เหมือนอย่างทางโลก เมื่อควรจะกล่าวว่า เมหนสฺส ขสฺส มาลา [ระเบียบแห่งโอกาสอันลับ] แต่กล่าวว่า เมขลา ฉะนั้น.

พระเกียรติคุณ

คำว่า โส อิมํ โลกํ มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงประกาศกระทำให้แจ้งโลกนี้. พระเถระแสดงคำที่ควรกล่าวต่อไป ณ บัดนี้. บทว่า สเทวกํ เป็นต้น ความว่า พร้อมด้วยเทวดา ชื่อว่า สเทวก พร้อมด้วยมารชื่อว่า สมารก พร้อมด้วยพรหม ชื่อว่า สพฺรหฺมก พร้อมด้วยสมณพราหมณ์ ชื่อว่า สสฺสมณพฺราหฺมณึ. ที่ชื่อว่า ปชา เพราะเกิดด้วยกรรมกิเลสตามปัจจัย. ชื่งปชานั้น. พร้อมกับเทวดาและมนุษย์ ชื่อว่า สเทวมนุสฺสํ. ในคำเหล่านั้น พึงทราบการระบุถึงเทวดาชั้นกามาวจร ๕ ชั้น ด้วยคำว่า สเทวก พึงทราบการระบุถึงเทวดาชั้นกามาวจรที่ ๖ ด้วยคำว่า สมารก พึงทราบการ

ระบุถึงพรหมมีเทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหมเป็นต้น ด้วยคำว่า **สพฺรหฺมก** พึงทราบการระบุถึงสมณพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกศัตรูต่อพระศาสนา และการระบุถึงสมณพราหมณ์ผู้สงบบาปและลอยบาปได้ ด้วยคำว่า **สสฺสมณพฺราหฺมณิ.** พึงทราบการระบุถึงสัตวโลก ด้วยคำว่า ปชา พึงทราบการระบุถึงสมมุติเทพและมนุษย์ที่เหลือ ด้วยคำว่า **สเทวมนุสฺส.** บรรดาบท ๕ บทเหล่านี้พึงทราบว่า ท่านระบุถึงโอกาสโลกด้วย ๓ บท ระบุถึงสัตวโลกด้วยคำว่า ปชา. ด้วย ๒ บท

อีกนัยหนึ่งระบุถึงอรูปาวจรโลก ด้วย **สเทวก** ศัพท์ ระบุถึงฉกามาวจรเทวโลก ด้วย **สมารก** ศัพท์ ระบุถึงพรหมโลกที่มีรูป ด้วย**สพฺรหฺมก** ศัพท์ ระบุถึงมนุสสโลกพร้อมทั้งสมมติเทพ โดยระบุบริษัท ๔ หรือสัตวโลกทั้งหมดนอกจากนั้น ด้วย **สสฺสมณพฺราหฺมณ** ศัพท์เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อประกาศว่า พระองค์ทรงกระทำให้แจ้งโลกแม้ทั้งหมดโดยกำหนดอย่างสูงสุด ด้วยคำว่า **สเทวก** บรรดาคำเหล่านั้น พระเกียรติจึงพุ่งขจรไปแล้ว. เพราะเหตุนั้น ชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่า แม้สวัดดีมาร ผู้มีอานุภาพมาก เป็นใหญ่ในฉกามจรสวรรค์อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำให้แจ้งแล้วหรือ ? เมื่อจะชจัดความสงสัยของชนเหล่านั้น พระเกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงพุ่งขจรไปว่า **สมารกำ.** ส่วนชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่า แม้พรหมผู้มีอานุภาพมาก แผ่แสงสว่างไปในจักรวาลหนึ่งด้วยนิ้วมือหนึ่ง ฯลฯ แผ่แสงสว่างไปในหมื่นจักรวาล ด้วยนิ้วทั้งสิบ และเสวยสุขอันเกิดแต่ฌานสมาบัติอันยอดเยี่ยม พระองค์ก็ทรงกระทำให้แจ้งหรือ ? เมื่อจะขจัดความสงสัยของชนเหล่านั้น พระเกียรติศัพท์จึงพุ่งขจรไปว่า **สสฺสมณพฺราหฺมณิ ปชำ**

ครั้นประกาศการที่พระองค์ทรงทำให้แจ้งฐานะที่สูงสุดอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้น เมื่อจะประกาศการที่ทรงกระทำให้แจ้งสัตวโลกนอกจากนั้น โดยกำหนดอย่างสูง จนกระทั่งสมมติเทพและมนุษย์ที่เหลือ พระเกียรติศัพท์จึงพุ่งขจรไปว่า **สเทวมนุสฺสำ** ลำดับแห่งอนุสนธิในบทว่า สเทวกำ เป็นต้นนี้ เท่านี้.

ส่วนในคำว่า **สยำ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ** นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. บทว่า **สยำ** แปลว่า เอง คือไม่มีคนอื่นแนะนำ. บทว่า **อภิญฺญา** ความว่า รู้ยิ่ง อธิบายว่า

ทราบด้วยญาณอันยิ่ง. บทว่า สจฺฉิกตฺวา แปลว่า กระทำให้ประจักษ์. ด้วยบทว่า สจฺฉิกตฺวา นี้ เป็นอันท่านทำการปฏิเสธการคาดคะเนเอาเป็นต้น. บทว่า ปเวเทติ แปลว่า ให้รู้ คือ ให้ทราบ ได้แก่ ประกาศ.

คำว่า โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณํ ฯ เป ฯ ปริโยสานกลฺยาณํ มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงอาศัยความกรุณาในหมู่สัตว์ จึงทรงยอมสละความสุขอันเกิดแต่วิเวก อันยอดเยี่ยม ทรงแสดงธรรม. ก็แลเมื่อทรงแสดงธรรมนั้น ไม่ว่าน้อยหรือมาก ย่อมทรงแสดง ๓ ประการ คือ งามในเบื้องต้นเป็นต้นเท่านั้น.

ถามว่า อย่างไร.

ตอบว่า แม้พระคาถาหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยบาทแรก ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยบาทที่ ๒ และที่ ๓ ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยบาทสุดท้าย เพราะเหตุที่ธรรมมีความงามรอบด้าน.

พระสูตรมีสนธิเดียว ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยคำเริ่มต้น ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยคำลงท้าย ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยคำที่นอกจากนั้น พระสูตรที่มีอนุสนธิต่างกัน ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยอนุสนธิแรก ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยอนุสนธิสุดท้าย ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยอนุสนธิที่นอกจากนั้น

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยศีลอันเป็นประโยชน์ของตน ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยสมถะวิปัสสนามรรคและผล ชื่อว่างามในที่สุด แม้ด้วยพระนิพพาน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยศีลและสมาธิ ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยผลและนิพพาน. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยการตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้า ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยอภิสัมโพธิญาณ อันผู้ฟังศาสนธรรมนั้น แล้วปฏิบัติเพื่อความเป็นเช่นนั้นจะพึงบรรลุ ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยปัจเจกโพธิญาณ ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยสาวกโพธิญาณ ศาสนธรรมนี้ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะเมื่อบุคคลฟังอยู่ย่อมนำความงามมาฝ่ายเดียวแม้ด้วยการฟัง เพราะข่มนิวรณ์ได้. ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะเมื่อปฏิบัติย่อมนำความงามมาฝ่ายเดียว แม้ด้วยการ

ปฏิบัติ เพราะนำสุขอันเกิดแต่สมถะและวิปัสสนามาให้ และชื่อว่างามในที่สุด เพราะธรรมอันบุคคลปฏิบัติแล้วอย่างนั้น เมื่อผลแห่งการปฏิบัติสำเร็จสิ้นลงแล้ว ย่อมนำมาแต่ความงามฝ่ายเดียว แม้ด้วยผลแห่งการปฏิบัติ เพราะนำความเย็นผู้คงที่มาให้. ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยความหมดจดแห่งแดนเกิด เพราะศาสนธรรมนั้นมีแดนเกิดคือที่พึ่ง. ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยความหมดจดแห่งอรรถ ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยความหมดจดแห่งกิจ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อทรงแสดงธรรมน้อยหรือมาก ย่อมทรงแสดงมีความงาม ๓ ประการ คืองามในเบื้องต้นเป็นต้นเท่านั้น.

คำว่า สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมนี้ ชื่อว่าย่อมทรงประกาศ คือทรงแสดงโดยนัยต่างๆ ซึ่งศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์. แลทรงประกาศศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะถึงพร้อมด้วยอรรถตามสมควร ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ. ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะประกอบไปด้วยบทแห่งเนื้อความเป็นเครื่องแสดง ประกาศ เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น และให้รู้ชัด ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยอักขระ บท พยัญชนะ อาการ นิรุตติ และนิเทศ. ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะลึกซึ้งด้วยอรรถ และลึกซึ้งด้วยปฏิเวธ ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะลึกซึ้งด้วยธรรม และลึกซึ้งด้วยเทศนา. ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทา ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะเป็นวิสัยแห่งธรรมปฏิสัมภิทา. ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่พระอริยบุคคล โดยความเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้ ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่โลกิยชน โดยความเป็นธรรมที่ควรเชื่อถือ. ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะมีอธิบายลึกซึ้ง ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะมีบทแจ่มชัด. ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะบริบูรณ์ทั้งสิ้น โดยที่ไม่มีเนื้อความที่จะพึงเพิ่มเข้าไป ชื่อว่าบริสุทธิ์เพราะไม่มีโทษ โดยที่ไม่มีสังกิเลส ที่จะพึงนำออก ชื่อว่าพรหมจรรย์ เพราะอันบุคคลผู้เป็นพรหม คือผู้ประเสริฐควรประพฤติ และเพราะเป็นจริยาแห่งผู้เป็นพรหมเหล่านั้น โดยที่ทรงประมวลไว้ด้วยสิกขา ๓ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ ฯเปฯ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมพร้อมทั้งนิทาน พร้อมทั้งอุปติ ชื่อว่าทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น ชื่อว่าทรงแสดงธรรมงามในท่ามกลาง เพราะคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ และเพราะเนื้อความประกอบด้วยเหตุอุทาหรณ์โดยไม่วิปริต ชื่อว่าแสดงธรรมงามในที่สุด เพราะผู้ฟังได้ศรัทธาและเพราะคำลงท้าย. อนึ่ง เมื่อทรงแสดงอย่างนี้ ชื่อว่าทรงประกาศพรหมจรรย์. และพรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าเบื้นไปกับด้วยอรรถ เพราะมรรคผลปรากฏด้วยปฏิบัติ ชื่อว่าเบื้นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะอาคมปรากฏด้วยปริยัติ. ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยหมวดธรรม ๕ มีศีลเบื้นต้น ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะปราศจากเครื่องมัวหมอง เพราะเบื้นไปเพื่อสลัดออก และเพราะไม่เพ่งโลกามิส เรียกว่าพรหมจรรย์ เพราะเบื้นจริยาของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้นับว่าเบื้นพรหม เพราะหมายว่าเบื้นผู้ประเสริฐ แม้เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นท่านจึงกล่าวว่า โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณํ ฯเปฯ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ. [พระองค์ทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น ฯลฯ ทรงประกาศพรหมจรรย์]

คำว่า สาธุ โข ปน แปลว่า ก็....เบื้นการดีแล มีอธิบายว่า นำประโยชน์มาให้ นำความสุขมาให้. สองบทว่า ตถารูปานํ อรหตํ ได้แก่พระอรหันต์ทั้งหลายผู้เบื้นเช่นเดียวกับท่านพระโคดมผู้เจริญ ได้รับความเชื่อถือว่าเบื้นอรหันต์ในโลก ด้วยการบรรลุคุณตามเบื้นจริง. สองบทว่า ทสฺสนํ โหติ ความว่า ทำอัธยาศัยอย่างนี้ว่า แม้เพียงการลืมตาทั้งสอง ซึ่งงามไปด้วยความเลื่อมใสแล้วมองดู ก็เบื้นการดี

คำว่า เยน ในคำว่า อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ เบื้นตติยาวิภัติ ใช้ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัติ ฉะนั้นในที่นี้พึงเห็นความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ใด พราหมณ์ได้เข้าไปเฝ้าแล้ว ณ ที่นั้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความในที่นี้อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พึงเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุใด พราหมณ์เข้าไปเฝ้าแล้ว ด้วยเหตุนั้น.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพึงเข้าไปเฝ้า

ตอบว่า เพราะประสงค์บรรลุคุณพิเศษมีประการต่าง ๆ เหมือนหมู่นกบินเข้าไปหา

ต้นไม้ใหญ่ที่มีผลไม่รู้วาย เพราะประสงค์จะกินผลอันอร่อยฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อุปสงฺกมิ** มีคำอธิบายว่า ไปแล้ว บทว่า **อุปสงฺกมิตฺวา** เป็นบทแสดงการสิ้นสุดแห่งการเข้าเฝ้า. อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่า พราหมณ์ไปแล้วอย่างนี้ ไปสู่สถานที่ซึ่งใกล้กว่านั้น ได้แก่ ที่ซึ่งนับว่าใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้ก็มี.

คำว่า **ภควา สทฺธึ สมฺโมทิ** มีความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสถามกิจที่จะพึงไป[๑]เป็นต้น ทรงมีความบันเทิงอันเป็นไปเสมอกับพราหมณ์นั้นฉันใด แม้พราหมณ์นั้น ก็ได้มีความบันเทิงอันเป็นไปเสมอกับพระผู้มีพระภาคเจ้าฉันนั้น คือได้ถึงความบันเทิงด้วยกัน ถึงภาวะเป็นอันเดียวกัน ดุจน้ำเย็นเข้ากันได้กับน้ำร้อนฉะนั้น. อนึ่ง พราหมณ์ได้บันเทิง ด้วยกถาใดเป็นต้นว่า พระโคดมผู้เจริญ พออดพอทนอยู่หรือ พอเลี้ยงอัตภาพอยู่หรือ พระสาวกของพระโคดมผู้เจริญยังมีอาพาธน้อย มีความเจ็บไข้น้อย คล่องแคล่ว มีพลานามัย อยู่สุขสบายอยู่หรือ กถานั้น ชื่อว่า **สัมโมทนียะ** เพราะให้เกิดความบันเทิงกล่าวคือ ปีติปราโมทย์และเพราะควรเพื่อบันเทิง ชื่อว่า **สาราณียะ** เพราะควรที่จะให้ระลึกถึงตลอดกาลนาน เพื่อให้เป็นไปเนืองนิตย์ โดยที่ไพเราะด้วยอรรถและพยัญชนะ และเพราะเป็นถ้อยคำควรระลึกถึง. อนึ่ง ชื่อว่า **สัมโมทนียะ** เพราะเป็นสุขแก่ผู้ฟัง ชื่อว่า **สาราณียะ** เพราะเป็นสุขแก่ผู้หวนระลึกถึง. อนึ่ง ชื่อว่า **สัมโมทนียะ** เพราะบริสุทธิ์ด้วยพยัญชนะ ชื่อว่า **สาราณียะ** เพราะบริสุทธิ์ด้วยอรรถ. พราหมณ์ครั้นให้กถา ซึ่งพอเป็นที่บันเทิง เป็นที่ระลึกถึงกันผ่านพ้นไป คือให้สิ้นสุด ได้แก่ให้จบลงด้วยปริยายเป็นอเนกอย่างนี้แล้ว ใคร่จะทูลถามจุดประสงค์ที่ตนมา จึงนั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

ศัพท์ว่า **เอกมนฺตํ** แสดงภาวะนปุงสกลิงค์ เหมือนในอุทาหรณ์ว่า พระจันทร์และพระอาทิตย์หมุนเวียน ไม่สม่ำเสมอ ฉะนั้นพึงเห็นความในที่นี้อย่างนี้ว่า พราหมณ์ได้นั่งโดยวิธีที่ตนนั่งแล้วนับว่า นั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง. อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ. บทว่า **นิสีทิ** แปลว่า เข้าไปเฝ้าใกล้ ๆ จริงอยู่คนฉลาด เมื่อเข้าไปหาผู้ควรเคารพโดยฐานครู ย่อมจะนั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง เพราะฉลาดในการนั่ง และพราหมณ์นี้ก็เป็นคนหนึ่งบรรดาคนฉลาดเหล่านั้น ฉะนั้นแกจึงนั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

---

๑. ในฎีกา –/๕๒๒ เป็น ขมนียาทีนิ หมายถึง พออดทนได้เป็นต้น.

วิธีนั่ง

ถามว่า นั่งอย่างไรจึงนับว่า นั่ง ณ ส่วนหนึ่ง:

ตอบว่า นั่งเว้นโทษของการนั่ง ๖ อย่าง คือ นั่งไกลเกินไป, นั่งใกล้เกินไป, นั่งเหนือลม, นั่งที่สูง, นั่งตรงหน้าเกินไป, นั่งข้างหลังเกินไป.

จริงอยู่ ผู้นั่งไกลเกินไป ถ้าประสงค์จะพูดก็ต้องพูดเสียงดัง นั่งใกล้เกินไปย่อมเบียดเสียดกัน นั่งเหนือลมย่อมรบกวนด้วยกลิ่นตัว นั่งที่สูงย่อมประกาศความไม่เคารพ นั่งตรงหน้าเกินไป ถ้าประสงค์จะมองจะต้องจ้องตากัน นั่งข้างหลังเกินไป ถ้าประสงค์จะมอง จะต้องชะเง้อคอไปมอง ฉะนั้น พราหมณ์นั้นจึงนั่งเว้นโทษ ๖ อย่างเหล่านี้ ด้วยเหตุนั้นพระเถระจึงกล่าวว่า นั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

พราหมณ์ไม่พอใจ

เวรัญชพราหมณ์ นั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่งเรียบร้อยแล้ว ได้กราบทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคเจ้า พระเถระแสดงข้อความที่จะพึงกล่าว ณ บัดนี้ด้วยบทว่า **เอตํ.** ทอักษร ทำการเชื่อม บท. บทว่า **อโวจ** แปลว่า ได้กราบทูลแล้ว. บทว่า **สุตมฺเมตํ** ตัดบทเป็น **สุตํ เม ตํ.** พราหมณ์แสดงข้อความที่จะพึงกล่าว ณ บัดนี้ว่า ข้อนี้ข้าพเจ้าได้ฟังมา พราหมณ์เรียกพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยพระโคตรว่า **โภ โคตม.** บัดนี้พราหมณ์เมื่อจะแสดงคำที่ตนได้ยินมาจึงกล่าวอย่างนี้ว่า **น สมโณ โคตโม** เป็นต้น. ในคำนั้น มีการพรรณนาบทที่ยังไม่แจ่มชัดดังต่อไปนี้ บทว่า **พฺราหฺมเณ** ได้แก่ ผู้เป็นพราหมณ์โดยชาติ. บทว่า **ชิณฺเณ** ได้แก่ เป็นผู้แก่ คือ ถูกชราให้ถึงความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้น. บทว่า **วุฑฺเฒ** ได้แก่ ถึงเขตกำหนดแห่งความเจริญแห่งอวัยวะน้อยใหญ่. บทว่า **มหลฺลเก** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความเป็นคนแก่โดยการเกิด อธิบายว่า เกิดมานาน. บทว่า **อทฺธคเต** ได้แก่ ผ่านมานาน อธิบายว่า ล่วงเลยมา ๒ - ๓ รัชกาล. บทว่า **วโยอนุปฺปตฺเต** ได้แก่ ถึงปัจฉิมวัยแล้ว. ชื่อว่า ปัจฉิมวัย ได้แก่ ส่วนที่ ๓ ซึ่งเป็นส่วนสุดท้ายของ ๑๐๐ ปี.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการประกอบความในที่นี้อย่างนี้ว่า บทว่า **ชิณฺเณ** ได้แก่ เก่าแก่ อธิบายว่า ผู้มีการสืบสกุลอันเป็นไปตลอดกาลนาน. บทว่า **วุฑฺเฒ** ได้แก่ ประกอบ

ด้วยความเจริญด้วยคุณมีศีล อาจาระเบื้นต้น. บทว่า มหลฺลเก ได้แก่ ประกอบด้วยความเบื้น ผู้ใหญ่ด้วยทรัพย์สมบัติ คือมีทรัพย์มาก มีโภคะมาก. บทว่า อทฺธคเต ได้แก่ ผู้ปฏิบัติตามมรรค คือผู้ประพฤติไม่ละเมิดขอบเขต มีวัตรจริยาของพวกพราหมณ์เบื้นต้น. บทว่า วโยอนุปฺปตฺเต ได้แก่ ผู้ถึงโดยลำดับ ซึ่งความเบื้นผู้เจริญโดยการเกิด คือวัยสุดท้าย. บัดนี้ พึงประกอบคำเบื้นต้นอย่างนี้ว่า อภิวาเทติ เข้ากับ น อักษรซึ่งกล่าวไว้ในคำนี้ว่า น สมโณ โคตโม แล้วทราบโดยใจความอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมไม่ไหว้ ไม่ลุกจากอาสนะ ทั้งไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะอย่างนี้ว่า เชิญท่านผู้เจริญ นั่งที่นี้ ก็ วา ศัพท์ในที่นี้ ใช้ในอรรถว่าวิภาวนะ ดุจในประโยคเบื้นต้นว่า รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง. พราหมณ์กล่าวอย่างนี้แล้ว ครั้นเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทรงทำการกราบไหว้ตนเบื้นต้น จึงกล่าวว่า ตยิทำ โภ โคตม ตเถว. ความว่า เรื่องใดที่ข้าพเจ้าได้ยินมา เรื่องนั้นก็เบื้นจริงดังนั้นทีเดียว คือ การฟัง กับการเห็นนั้นของข้าพเจ้าเข้ากันได้ สมกัน ถึงความเบื้นอันเดียวกันโดยเนื้อความ พราหมณ์ย้ำเรื่องที่ตนฟังมาเข้ากับสิ่งที่ตนได้เห็นอย่างนี้ว่า พระโคดมผู้เจริญ ฯลฯ ไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะ เมื่อจะตำหนิจึงกล่าวว่า ตยิทำ โภ โคตม น สมฺปนฺนเมว. คำว่า ตยิทำ โภ โคตม น สมฺปนฺนเมว ความว่า การไม่ทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เบื้นต้นนั้น ไม่สมควรเลย

พระพุทธเจ้าประเสริฐสุดในโลก

ที่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ทรงใส่พระทัยถึงโทษคือการยกตนข่มท่าน ทรงมีพระประสงค์จะกำจัดความไม่รู้นั้น แล้วทรงแสดงภาวะที่ถูกที่ควรแก่พราหมณ์นั้น ด้วยพระหฤทัยอันเยือกเย็นด้วยพระกรุณา จึงตรัสว่า นาหนฺตำ พฺราหฺมณ ฯ เป ฯ มุทฺธาปิ ตสฺส วิปเตยฺย. ในพระพุทธพจน์นั้น มีเนื้อความโดยสังเขปดังต่อไปนี้ ดูกรพราหมณ์ เราตถาคต แม้เล็งดูด้วยสัพพัญญุตญาณจักษุอันไม่มีอะไรขัดขวาง มิได้มองเห็นบุคคลที่เราควรกราบไหว้ ควรลุกรับหรือควรเชื้อเชิญด้วยอาสนะในโลกนี้ พร้อมกับเทวโลกเบื้นต้น อนึ่ง มิใช่เรื่องอัศจรรย์อันใดที่เราตถาคตผู้บรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ไม่มองเห็นบุคคลผู้ควรนอบน้อมเห็นปานนี้ในวันนี้

อนึ่งเล่า แม้ในกาลใด เราพอเกิดได้บัดเดี๋ยวนั้น เดินมุ่งหน้าไปทางทิศอุดร ได้ ๗ ก้าว ได้มองดูหมื่นโลกธาตุทั้งสิ้น แม้ในกาลนั้น เราก็มองไม่เห็นบุคคลที่เราควรกราบไหว้

ควรลุกรับ หรือควรเชื้อเชิญด้วยอาสนะ ในโลกนี้พร้อมกับเทวโลกเป็นต้น โดยที่แท้ แม้มหาพรหมผู้ขีณาสพ มีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัปป์ ก็ยังประคองอัญชลี เกิดโสมนัส ยกย่องเราว่าพระองค์เป็นมหาบุรุษในโลก พระองค์เป็นผู้เลิศ เป็นผู้เจริญที่สุด และประเสริฐที่สุดของโลกพร้อมทั้งเทวโลก ผู้ที่ยิ่งกว่าพระองค์ก็ไม่มี. แม้ในกาลนั้นเล่า เราก็ไม่เห็นผู้ยิ่งกว่าตน จึงได้เปล่งวาจาอย่างอาจหาญว่า เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก เราเป็นผู้เจริญที่สุดแห่งโลก เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดแห่งโลก. บุคคลผู้ควรกราบไหว้เป็นต้น ไม่มีแก่เราแม้ผู้เกิดบัดเดี๋ยวนั้นดังกล่าวนี้ บัดนี้ เรานั้นบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ควรกราบไหว้ใคร ฯลฯ หรือควรเชื้อเชิญใครด้วยอาสนะเล่า ฉะนั้น พราหมณ์ เธออย่าปรารถนาการนอบน้อมเห็นปานนี้จากตถาคตเลย พราหมณ์ ก็ตถาคตพึงกราบไหว้บุคคลใด หรือพึงเชื้อเชิญใครด้วยอาสนะ แม้ศีรษะของบุคคลนั้นพึงหลุดจากคอตกไปบนภาคพื้นทันที เหมือนผลตาล มีขั้วหย่อนเพราะสุกงอม หล่นจากขั้ว ตอนสุดราตรี ฉะนั้น.

เวรัญชพราหมณ์กล่าวตู่พระผู้มีพระภาค

แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว พราหมณ์ยังกำหนดไม่ได้ซึ่งความที่พระตถาคตเป็นผู้เจริญที่สุดในโลก เพราะมีปัญญาทราม อดทนเพียงถ้อยคำอย่างเดียวเท่านั้นไม่ได้ จึงกล่าวว่า พระโคดมผู้เจริญ มีรูปไม่เป็นรส. นัยว่าพราหมณ์นั้นมีความประสงค์อย่างนี้ว่า การกราบไหว้ การลุกรับ การกระทำอัญชลี และสามีจิกรรมใด ท่านเรียกว่า สามัคคีรส การกราบไหว้เป็นต้นนั้น ไม่มีแก่พระโคดมผู้เจริญ เพราะฉะนั้น พระโคดมผู้เจริญ จึงเป็นผู้มีรูปไม่เป็นรส คือไม่มีรสชาติ มีสภาพไม่เป็นรส

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงหลีกเลี่ยงความเป็นข้าศึกโดยตรง เพื่อจะให้เกิดความที่จิตของพราหมณ์นั้นเป็นธรรมชาติอ่อนโยน เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความของคำนั้นในพระองค์โดยประการอื่น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า อตฺถิ เขฺวส พราหฺมณ ปริยาโย ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นดังต่อไปนี้ เหตุชื่อว่า ปริยาย ก็ปริยายศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า เทศนา วาระ และเหตุ จริงดังนั้นปริยายศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า เทศนาใน

ประโยคเป็นต้นว่า เธอจงจำสูตรนั้นว่า มธุปิณฑิกเทสนา.[๑] ปริยายศัพท์ใช้ในความหมายว่าวาระในประโยคเป็นต้นว่า ดูกรอานนท์ วันนี้เป็นวาระของใคร เพื่อจะสอนนางภิกษุณี ดังนี้. ปริยายศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุในประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ดังข้าพระองค์ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดตรัสบอกเหตุอื่น โดยประการที่ภิกษุสงฆ์นี้จะพึงดำรงอยู่ในพระอรหัต[๒] ในที่นี้ปริยายศัพท์นี้นั้น ใช้ในความหมายว่า เหตุ ฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความในคำนี้ อย่างนี้ว่า ดูกรพราหมณ์ บุคคลเมื่อกล่าวถึงเราว่า พระโคดมผู้เจริญมีรูปไม่เป็นรส ชื่อว่ากล่าวโดยชอบ คือถึงการนับว่า กล่าวไม่ผิด ด้วยเหตุใด เหตุนั้นมีอยู่แล.

ถามว่า ก็เหตุนั้น เป็นไฉน ?.

ตอบว่า ดูกรพราหมณ์ รสอันเกิดแต่รูป ฯลฯ รสอันเกิดแต่โผฏฐัพพะ เหล่านี้ใด รสเหล่านั้นตถาคตละได้แล้ว. มีคำอธิบายอย่างไร ? มีคำอธิบายว่า รสอันเกิดแต่รูป รสอันเกิดแก่เสียง รสอันเกิดแต่กลิ่น รสอันเกิดแต่รส รสอันเกิดแต่โผฏฐัพพะ คือความแช่มชื่นประกอบด้วยความสุขในกามเหล่านั้นใด ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนทั้งหลายผู้ที่ได้รับสมมติว่า ประเสริฐ โดยชาติบ้าง โดยอุบัติบ้าง ผู้ยังพอใจอยู่ เพลิดเพลินอยู่ กำหนัดอยู่ ซึ่งรูปารมณ์เป็นต้น รสเหล่าใดย่อมฉุดสัตวโลกนี้มาเหมือนผูกที่คอฉุดมา ฉะนั้น และรสมีรสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่าใด ที่เรียกกันว่า สามัคคีรส เพราะเมื่อความพร้อมเพรียงแห่งวัตถุและอารมณ์เป็นต้นมีอยู่ จึงเกิดขึ้น รสเหล่านั้นทั้งหมดตถาคตละได้แล้ว. แม้เมื่อควรจะตรัสว่า เราละได้แล้ว แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงแสดงธรรมยกพระองค์เอง ด้วยมมังการ อีกอย่างหนึ่ง ข้อนี้เป็นความงามแห่งเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปหีนา แปลว่าไปปราศแล้ว จากจิตสันดานหรือ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าละได้แล้ว. แต่ในอรรถนี้พึงเห็นว่า ฉัฏฐีวิภัตติ ลงในตติยาวิภัตติ. รากแห่งรสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านี้อันสำเร็จด้วยตัณหาและอวิชชา อันพระองค์ถอนขึ้นแล้วด้วยศัสตรา คืออริยมรรค เหตุนั้น รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า มีรากอันพระองค์ถอนขึ้นแล้ว. ที่ตั้งแห่งรสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้น อันพระองค์กระทำแล้ว ราวกะว่าที่ตั้งแห่งต้นตาล ฉะนั้น รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้นชื่อว่า มีที่ตั้งอันพระองค์กระทำราวกะว่าที่ตั้งแห่งต้นตาล

---

๑. ม.มู. ๑๒/๒๓๐. ๒. วิ. มหา. ๑/๑๓๑.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลถอนต้นตาลขึ้นพร้อมทั้งราก กระทำที่นั้นให้เป็นสักว่าที่ตั้งแห่งต้นตาลนั้น ต้นตาลนั้นย่อมไม่ปรากฏเกิดขึ้นได้อีกฉันใด เมื่อพระองค์ถอนรสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นขึ้นพร้อมทั้งราก ด้วยศัสตราคืออริยมรรค กระทำจิตสันดาน ให้เป็นสักว่าที่ตั้งแห่งรสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้น เพราะความที่รสอันเกิดแก่รูปเป็นต้นเหล่านั้นเคยเกิดขึ้นก่อน รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้นแม้ทั้งหมด พระองค์จึงตรัสว่า มีที่ตั้งอันตถาคตกระทำ ราวกะว่าที่ตั้งแห่งต้นตาลฉันนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ความที่รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้น มีการไม่งอกงามเป็นธรรมดา อันพระองค์กระทำแล้ว ราวกะว่าต้นตาลที่ถูกตัดยอด เพราะฉะนั้น รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีที่ตั้งอันพระองค์กระทำ ราวกะว่าตาลยอดด้วน. ก็เพราะเหตุที่รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้น อันตถาคตกระทำ ราวกะว่าที่ตั้งแห่งต้นตาล คือกระทำไม่ให้มี ได้แก่กระทำโดยประการที่รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้น จะไม่มีในภายหลังดังกล่าว เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตรัสว่า อนภาวํ กตา อันตถาคตกระทำไม่ให้มี จริงอยู่ในบทว่า อนภาวํ กตา นี้ มีการตัดบทดังนี้ว่า อนุอภาวํ กตา เป็น อนภาวํ กตา. ปาฐะว่า อนภาวํ คตา ดังนี้ก็มี. ปาฐะนั้นมีอธิบายว่า ถึงแล้วซึ่งความไม่มีในภายหลัง. ในบทว่า อนภาวํ คตา นั้น ตัดบทว่า อนุอภาวํ คตา เป็น อนภาวํ คตา เหมือนในประโยคว่า อนุอจฺฉริยา เป็น อนจฺฉริยา ฉะนั้น.

สองบทว่า อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา มีความว่า มีอันจะไม่เกิดในอนาคตเป็นสภาพ. จริงอยู่รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่าใด ถึงแล้วซึ่งความไม่มี รสอันเกิดแต่รูปเป็นต้นเหล่านั้นจักเกิดขึ้นได้อย่างไร ด้วยเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อนภาวํ คตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา. [ถึงแล้วซึ่งความไม่มีในภายหลัง มีอันจะไม่เกิดในอนาคตเป็นสภาพ]

คำว่า อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย ความว่า ดูกรพราหมณ์ บุคคลเมื่อจะกล่าวถึงเราโดยชอบ พึงกล่าวว่า พระสมณโคดมมีรูปไม่เป็นรส ด้วยเหตุใด เหตุนี้แลมีอยู่.

คำว่า โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสิ มีความว่า ก็แลเธอย่อมกล่าวกะเรา หมายเอาเหตุใด เหตุนั้นไม่มี

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้ เมื่อพระองค์ตรัสอย่างนี้ การที่สามัคคีรสที่พราหมณ์นั้นกล่าวมีอยู่ในพระองค์ เป็นอันพระองค์ทรงยอมรับแล้วมิใช่หรือ ?

เฉลยว่า ไม่ใช่เช่นนั้น จริงอยู่ ผู้ใดเป็นผู้ควรเพื่อจะกระทำสามัคคีรสนั้น [แต่] ไม่กระทำ ผู้นั้นอันบุคคลพึงกล่าวว่า เป็นผู้มีรูปไม่เป็นรส เพราะไม่มีการกระทำสามัคคีรสนั้น. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ควรเพื่อจะกระทำสามัคคีนั้นเลย ด้วยเหตุนั้นพระองค์เมื่อจะประกาศการที่พระองค์ไม่ควรในการกระทำสามัคคีรสนั้น จึงตรัสว่า **โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสิ.** อธิบายว่า ท่านกล่าวกับเราว่า พระสมณโคดม มีรูปไม่เป็นรส หมายเอาเหตุใด เหตุนั้นไม่ควรกล่าวในเราเลย.

พราหมณ์เมื่อไม่สามารถจะยกการที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีรูปไม่เป็นรสได้ตามที่ตนประสงค์ขึ้นมาค่อนขอดได้อย่างนี้ ลำดับนั้นจึงกล่าวคำอื่นอีกว่า พระโคดมผู้เจริญไร้โภคะ ดังนี้ ในพระบาลีพึงทราบลำดับแห่งการประกอบความในปริยายทั้งหมด ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วพึงทราบเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า หมายเอาตรัสไว้แล้วอย่างนี้. พราหมณ์สำคัญการกราบไหว้เป็นต้นต่อผู้เจริญโดยวัยนั่นแลว่า สามัคคีบริโภคในโลก จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระสมณโคดมไร้โภคะ เพราะความไม่มีการกราบไหว้เป็นต้นนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณาเห็นความไม่มีการบริโภคด้วยอำนาจฉันทราคะของสัตว์ทั้งหลายในอารมณ์ มีรูปเป็นต้นในพระองค์ จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง.

พราหมณ์เมื่อพิจารณาเห็นการไม่กระทำกรรม คือ มารยาทประจำตระกูลมีการกราบไหว้ต่อผู้เจริญโดยวัยเป็นต้น ที่โลกิยชนกระทำกันอยู่ในโลก จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า พระสมณโคดมเป็นอกิริยวาทะ. ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการไม่กระทำกายทุจริตเป็นต้น ฉะนั้น พระองค์ เมื่อทรงพิจารณาเห็นอกิริยวาทะนั้นในพระองค์ จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง บรรดาทุจริตทั้ง ๓ นั้น เจตนาเป็นเหตุฆ่าสัตว์ เป็นเหตุลักของที่บุคคลอื่นไม่ได้ให้ เป็นเหตุประพฤติผิดในกาม พึงทราบว่า กายทุจริต. เจตนาเป็นเหตุกล่าวมุสาวาท เป็นเหตุกล่าวคำส่อเสียด เป็นเหตุกล่าวคำหยาบ เป็นเหตุกล่าวคำเพ้อเจ้อพึงทราบว่า วจีทุจริต. อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฐิ พึงทราบว่า มโนทุจริต. อกุศลธรรมที่เหลือ เว้นธรรมเหล่านั้

พึงทราบว่า อกุศลธรรมอันลามกมีอย่างต่าง ๆ.

พราหมณ์เมื่อไม่พิจารณาเห็นการกราบไหว้เบื้นต้น ในพระผู้มีพระภาคเจ้าสำคัญอยู่ว่า แบบแผนของโลก ประเพณีของโลกนี้ จะขาดสูญก็เพราะอาศัยพระสมณโคดมนี้ จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า พระสมณโคดมเบื่นอุจเฉทวาทะ ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความขาดสูญแห่งราคะอันเบื่นไปในกามคุณ ๕ ในจิตตุปบาทอันสหรคตด้วยโลภะ ๘ ดวง ตรัสความขาดสูญแห่งโทสะอันเกิดขึ้นในอกุศลจิต ๒ ดวง ด้วยอนาคามิมรรค อนึ่ง ตรัสความขาดสูญแห่งโมหะ อันเบื่นแดนเกิดขึ้นพร้อมแห่งอกุศลทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ ด้วยอรหัตตมรรค ตรัสความขาดสูญแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่เหลือ เว้นราคะ โทสะ โมหะ ทั้ง ๓ เหล่านั้น ด้วยมรรคทั้ง ๔ ตามสมควร ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงพิจารณาเห็นอุจเฉทวาทะนั้นในพระองค์ จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง

พราหมณ์เข้าใจว่า พระสมณโคดม เห็นจะรังเกียจกรรมคือมารยาทประจำตระกูล มีการกราบไหว้ผู้เจริญโดยวัยเบื่นต้นนี้ ฉะนั้นพระสมณโคดมจึงไม่กระทำกรรม คือมารยาทประจำตระกูล มีการกราบไหว้เบื่นต้นนั้น จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า พระสมณโคดมมักรังเกียจ. ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรังเกียจกายทุจริตเบื่นต้น. มีคำอธิบายอย่างไร ? มีคำอธิบายว่า กายทุจจริต ๓ อย่างใดก็ดี วจีทุจริต ๔ อย่างใดก็ดี มโนทุจริต ๓ อย่างใดก็ดี การถึง กิริยาที่ถึงพร้อม ความพรั่งพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายที่เหลือชื่อว่า ลามก เพราะอรรถว่า เลวทราม ชื่อว่า อกุศล เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นด้วยความไม่ฉลาด ยกเว้นทุจริตทั้งหลายเหล่านั้นอันใดก็ดี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรังเกียจ คือชยะแชยงกายทุจริตนั้นแม้ทั้งหมด เช่นเดียวกับบุรุษผู้รักสวยรักงามรังเกียจคูถ ฉะนั้น. ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณาเห็นความเบื่นผู้มักรังเกียจอันนั้นในพระองค์ จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง. บรรดาบทเหล่านั้น ในบทว่า กายทุจฺจริเตน พึงเห็นตติยาวิภัติลงในอรรถทุติยาวิภัติ.

พราหมณ์เมื่อไม่เห็นการกราบไหว้เบื่นต้นนั้น ในพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเข้าใจว่า พระสมณโคดมนี้ ย่อมกำจัด คือล้างผลาญกรรมที่ควรกระทำแก่ชนผู้เจริญที่สุดในโลกนี้ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่พระสมณโคดมนี้ ไม่กระทำสามีจิกรรมนี้ ฉะนั้นพระสมณโคดมนี้ควรกำจัด คือควรข่ม จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า พระสมณโคดมควรกำจัด.

ในบทว่า เวนยิโก นั้น มีเนื้อความเฉพาะบทดังต่อไปนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดย่อมกำจัด คือย่อมให้พินาศ. เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่า วินยะ วินยะนั่นแหละชื่อว่า เวนยิกะ. อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดย่อมควรซึ่งการกำจัด คือย่อมควรซึ่งการข่ม. เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่า เวนยิกะ. ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อกำจัด คือเพื่อระงับราคะเป็นต้น ฉะนั้นพระองค์จึงทรงพระนามว่า เวนยิกะ ในบทว่า เวนยิโก นี้มีเนื้อความเฉพาะบทเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดย่อมแสดงธรรมเพื่อกำจัด เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่า เวนยิกะ จริงอยู่พฤทธิ์แห่งตัทธิตมีนัยวิจิตร. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเมื่อทรงพิจารณาเห็นความเป็นผู้ควรกำจัดนั้นในพระองค์จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง.

พราหมณ์เข้าใจว่า สมณโคดมนี้เผาผลาญท่านผู้เจริญโดยวัย เพราะเหตุที่ชนทั้งหลาย เมื่อกระทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมยังท่านผู้เจริญโดยวัยให้ยินดี คือร่าเริง แต่เมื่อไม่กระทำ ชื่อว่า ยังท่านเหล่านั้นให้เร่าร้อน คือให้ขัดเคือง ได้แก่ทำให้โทมนัสเกิดแก่ท่านเหล่านั้น และพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่ทรงกระทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นเหล่านั้น หรือเข้าใจว่า พระสมณโคดมนี้เป็นคนเลว เพราะปราศจากอาจาระของสัตบุรุษ จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า พระสมณโคดมมักเผาผลาญ.

ในอรรถวิกัปป์แรกนั้นมีเนื้อความเฉพาะบทดังต่อไปนี้. สภาวะใดย่อมเผาผลาญ เหตุนั้นสภาวะนั้นชื่อว่า ตปะ มีคำอธิบายว่า ให้ขัดเคือง คือให้เดือดร้อน. คำว่า ตปะ นี้ เป็นชื่อของการไม่กระทำสามีจิกรรม. สภาวะผู้เผาผลาญของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงพระนามว่า ตปัสสี.

ในอรรถวิกัปป์ที่สอง ท่านไม่พิจารณาถึงพยัญชนะจึงเรียกคนเลวว่า ตปัสสี ในโลก ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณาเห็นความเป็นผู้มักเผาผลาญนั้น ในพระองค์จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ถึงการนับว่า ผู้มักเผาผลาญ โดยที่พระองค์ทรงละธรรมอันเป็นอกุศลทั้งหลาย ซึ่งเรียกกันว่า ตปนียะ [ที่ตั้งแห่งความเผาผลาญ]

เพราะเผาผลาญโลก. ในบทว่า ตปสฺสี นั้นมีเนื้อความเฉพาะบทดังต่อไปนี้ ธรรมเหล่าใดย่อมเผาผลาญ เหตุนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ตปะ คำว่า ตปะ เป็นชื่อเรียกอกุศลธรรมทั้งหลาย. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระคาถาว่า อิธ ตปฺปติ เปจฺจ ตปฺปติ เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ละทิ้ง คือ สละ ทำลาย ธรรมอันเผาผลาญเหล่านั้นเสียได้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงทรงพระนามว่า ตปัสสี.

พราหมณ์เข้าใจว่า กรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความถึงพร้อมแห่งครรภ์ในเทวโลก คือเพื่อได้เฉพาะซึ่งปฏิสนธิในเทวโลก และเห็นความไม่มีแห่งกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้นในพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงกล่าวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า พระสมณโคดมปราศจากครรภ์. อีกนัยหนึ่ง พราหมณ์แม้เมื่อจะแสดงโทษในการถือปฏิสนธิในท้องแห่งพระมารดาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจความโกรธ จึงกล่าวอย่างนั้น

ในบทว่า อปคพฺโภ นั้น มีเนื้อความเฉพาะบทดังต่อไปนี้ พระสมณโคดมใดปราศจากครรภ์ เหตุนั้น พระสมณโคดมนั้นจึงทรงพระนามว่า อปคัพภะ. อธิบายว่า ไม่ควรเพื่อจะถึงความบังเกิดขึ้นในเทวโลก. อีกอย่างหนึ่ง ครรภ์ของพระสมณโคดมนั้นเลว เหตุนั้น พระสมณโคดมนั้น จึงทรงพระนามว่า อปคัพภะ มีอธิบายว่า พระสมณโคดม เป็นผู้มีส่วนแห่งการได้เฉพาะ ซึ่งครรภ์อันเลวในอนาคต เพราะปราศจากครรภ์ในเทวโลก เพราะเหตุนั้น [พระสมณโคดมนั้นจึงทรงพระนามว่า อปคัพภะ]

อนึ่งการอยู่ในครรภ์ในท้องของพระมารดา ของพระสมณโคดมนั้นเลว [เพราะเหตุนั้น พระสมณโคดมนั้นจึงทรงพระนามว่า อปคัพภะ]

ก็เพราะการนอนในครรภ์ต่อไปของพระผู้มีพระภาคเจ้าไปปราศแล้ว ฉะนั้นพระองค์เมื่อทรงพิจารณาเห็นความเป็นผู้ปราศจากครรภ์นั้นในพระองค์ จึงทรงยอมรับอีกปริยายหนึ่ง. ก็บรรดาบทเหล่านั้นเนื้อความแห่งบทเหล่านี้ว่า ยสฺส โข พฺราหฺมณ อายตึ คพฺภเสยฺยา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ ปหีนา พึงทราบดังต่อไปนี้ว่า ดูกรพราหมณ์ การนอนในครรภ์ในอนาคต และการเกิดในภพใหม่ ชื่อว่า อันบุคคลใดละได้แล้ว เพราะมีเหตุอันขจัดแล้วด้วยมรรคอันยอดเยี่ยม.

ก็ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาชลาพุชะกำเนิด ด้วย คพฺภเสยฺยา ศัพท์. ทรงถือเอากำเนิด ๓ นอกนี้ ด้วย ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ ศัพท์. อีกอย่างหนึ่งพึงเห็นเนื้อความในสองบทนี้อย่างนี้ว่า การนอนแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ชื่อว่า คพฺภเสยฺยา การเกิดคือภพใหม่นั่นเอง ชื่อว่า ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ. เหมือนอย่างว่า แม้เมื่อกล่าวว่า วิญญาณฐิติ ที่ตั้งอื่นจากวิญญาณย่อมไม่มีฉันใด แม้ในที่นี้ก็ฉันนั้น ไม่พึงทราบการนอนอย่างอื่นจากครรภ์. ก็ธรรมดาว่าการเกิด เป็นภพใหม่ก็มี ที่ไม่เป็นภพใหม่ก็มี แต่ในที่นี้ ประสงค์เอาการเกิดที่เป็นภพใหม่ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า การเกิด คือภพใหม่นั่นเอง ชื่อว่า ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ.

ทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยแม่ไก่ตกฟอง

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นธรรมิศร ทรงเป็นธรรมราชา ทรงเป็นธรรมสวามี ทรงเป็นตถาคต ทรงทอดพระเนตรดูพราหมณ์ แม้ผู้ดำอยู่ด้วยอักโกสวัตถุ ๘ มีความที่พระองค์มีรูปไม่เป็นรสเป็นต้น ตั้งแต่เวลาที่ตนมาถึงดังที่กล่าวแล้ว ด้วยพระจักษุอันเยือกเย็นไปด้วยพระกรุณาถ่ายเดียว ทรงกำจัดความมืดในหฤทัยของพราหมณ์ ดุจพระจันทร์เพ็ญ และดุจพระอาทิตย์ในสารทกาล ลอยเด่นอยู่ในอากาศ ซึ่งปราศจากเมฆฉะนั้น เพราะพระองค์ทรงแทงตลอดธรรมธาตุที่พระองค์แทงตลอดแล้ว ย่อมถึงความงามแห่งเทศนา ทรงแสดงอักโกสวัตถุเหล่านั้นแลเป็นอย่างอื่นโดยปริยายนั้น ๆ แล้ว เมื่อจะทรงประกาศซึ่งความแผ่ไปแห่งพระกรุณาของพระองค์ ซึ่งลักษณะคือคุณแห่งท่านผู้คงที่อันพระองค์ได้แล้ว โดยที่พระองค์อันโลกธรรม ๘ ประการให้หวั่นไหวไม่ได้ ซึ่งความที่พระองค์มีพระทัยเสมอด้วยแผ่นดิน และความที่พระองค์ไม่ทรงกำเริบซ้ำอีก ทรงดำริว่า พราหมณ์นี้ ย่อมทราบความที่ตนเป็นผู้ใหญ่ ด้วยเหตุมีความเป็นผู้มีผมหงอก มีพื้นหัก มีหนังเหี่ยว เป็นต้นอย่างเดียว แต่ไม่รู้เลยซึ่งตน อันความเกิดติดตามไป อันความแก่พัวพันไปด้วย อันความเจ็บครอบงำ อันความตายดักสังหาร เป็นดุจหลักตอในวัฏฏะ มีอันจะพึงตายในวันนี้ แล้วถึงความเป็นทารกนอนหงายในวันพรุ่งนี้อีก ก็แลพราหมณ์นี้มาสู่สำนักของเรา ด้วยความอุตสาหะใหญ่ ขอให้การมาของพราหมณ์นั้น

จงมีประโยชน์เกิด ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงว่าพระองค์ทรงเกิดก่อน ซึ่งหาผู้เทียมถึงพระองค์มิได้ในโลกนี้ จึงทรงขยายธรรมเทศนาแก่พราหมณ์โดยนัยว่า เสยฺยถาปี พฺราหฺมณ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น ศัพท์ว่า เสยฺยถา เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งอุปมา. ศัพท์ว่า ปิ เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งสัมภาวนะ ด้วยศัพท์ทั้งสองนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ยถา นาม พฺราหฺมณ เป็นต้น. ก็ในคำว่า แม่ไก่ตัวหนึ่งมีไข่ ๘—๑๐—๑๒ ฟอง นี้ แม่ไก่ตัวหนึ่งจะมีไข่น้อยหรือมากกว่าประการตามที่กล่าวแล้ว แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสอย่างนี้ เพราะเป็นคำสละสลวย. จริงอยู่ในโลกย่อมมีคำสละสลวยอย่างนี้ บทว่า ตานิสฺสุ ตัดบทเป็น ตานิ อสฺสุ. มีอธิบายว่า พึงเป็น. คำว่า กุกฺกุฏิยา สมฺมา อธิสยิตานิ ความว่า อันแม่ไก่ตัวให้กำเนิดนั้นกางปีกทั้งสองนอนบนฟองไข่เหล่านั้นกกดีแล้ว บทว่า สมฺมาปริเสทิตานิ ความว่า เมื่อให้ไข่ได้รับความอบอุ่นตามกาลอันควร ชื่อว่า อบทั่วถึงอย่างดี อธิบายว่า ทำให้อบอุ่น บทว่า สมฺมาปริภาวิตานิ ความว่า อันแม่ไก่นั้นอบพ่อกอย่างทั่วถึงตามกาลอันควร มีคำอธิบายว่า ให้ได้รับกลิ่นแห่งแม่ไก่. บัดนี้ เพราะเหตุที่ฟองไข่เหล่านั้นอันแม่ไก่นั้นบริบาลอยู่ด้วยประการทั้ง ๓ อย่างนี้จึงไม่เน่า แม้ยางเหนียวอันชุ่มแห่งฟองไข่เหล่านั้น ก็ถึงการหมดไป เปลือกไข่ก็บาง ปลายเล็บ เท้าและจะงอยปาก [ของลูกไก่] ก็แข็ง ลูกไก่ทั้งหลายถึงความเจริญเติบโต เพราะเปลือกไข่บางแสงสว่างภายนอก จึงปรากฏเข้าไปข้างใน ครั้นแล้วลูกไก่เหล่านั้นก็คิดว่า พวกเรานอนงอมืองอเท้าอยู่ในที่แคบตลอดกาลนานหนอ ทั้งแสงสว่างข้างนอกนี้ก็ปรากฏ บัดนี้พวกเราจักอยู่สบายในที่ซึ่งมีแสงสว่างนี้ ดังนี้แล้ว ต้องการจะออกไป จึงเอาเท้ายันเปลือกไข่ชูคอขึ้น. แต่นั้นเปลือกไข่นั้นแตกเป็นสองซีก ลูกไก่ทั้งหลายจึงไหวปีก ร้องออกไปตามสมควรแก่ขณะนั้น ก็บรรดาลูกไก่เหล่านั้น ที่ตัวออกไปอยู่อย่างนี้ ตัวใดออกไปก่อนกว่าเขา ตัวนั้นชาวโลกก็เรียกว่า พี่ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะสาธกการที่พระองค์ทรงเป็นผู้เจริญที่สุดด้วยอุปมานี้ จึงตรัสถามพราหมณ์ว่า โย นุ โข เตสํ กุกฺกุฏจฺฉาปกานํ ฯเปฯ กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย.

[บรรดาลูกไก่เหล่านั้น ลูกไก่ตัวใดทำลายเปลือกไข่ด้วยเล็บเท้า หรือด้วยจะงอยปาก ออกมาได้โดยสวัสดีก่อนกว่าเขา ลูกไก่ตัวนั้นควรเรียกว่า กระไร จะเรียกว่าพี่หรือน้อง] ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กุกฺกุฏจฺฉาปกานำ แปลว่า ลูกไก่ทั้งหลาย. ข้อว่า กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย ความว่า ลูกไก่ตัวนั้นควรจะเรียกว่าอะไร คือควรจะเรียกว่า "พี่" หรือควรจะเรียกว่า "น้อง" คำนอกจากนี้มีเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น.

ลำดับนั้นพราหมณ์จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ลูกไก่ตัวนั้นควรจะเรียกว่า พี่. ข้อว่า เชฏฺโฐติสฺส โภ โคตม วจนีโย ความว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ลูกไก่ตัวนั้นควรจะเรียกว่า พี่ หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร? ตอบว่า เพราะลูกไก่ตัวนั้นเป็นตัวเจริญที่สุด บรรดาลูกไก่ทั้งหลายเหล่านั้น คือ ลูกไก่ตัวนั้นแก่กว่าลูกไก่เหล่านั้น.

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงเปรียบเทียบอุปมาจึงตรัสว่า เช่นเดียวกันนั่นแล พราหมณ์ บรรดาหมู่สัตว์ที่ตกอยู่ในอวิชชา แม้เราก็เช่นเดียวกับลูกไก่ตัวนั้น. บทว่า อวิชฺชาคตาย แปลว่า ความไม่รู้เรียกว่า อวิชชา ผู้ตกอยู่ในอวิชชานั้น. คำว่า ปชาย นี้เป็นคำชื่อของสัตว์ เพราะฉะนั้นในคำว่า อวิชฺชาคตาย ปชาย พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า บรรดาสัตว์ทั้งหลายผู้เข้าไปภายในเปลือกไข่ คือ อวิชชา. บทว่า อณฺฑภูตาย แปลว่า ผู้มี คือเกิด เกิดพร้อมในเปลือกไข่. เหมือนอย่างว่าสัตว์บางจำพวกเกิดในไข่ เขาก็เรียกกันว่า อณฺฑภูตา ฉันใด หมู่สัตว์นี้ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า อณฺฑภูตา เพราะเกิดในเปลือกไข่ คือ อวิชชา ฉันนั้น.

บทว่า ปริโยนทฺธาย ความว่า อันเปลือกไข่คืออวิชชาหุ้มห่อ คือรึงรัด พันแล้วโดยรอบ. คำว่า อวิชฺชณฺฑโกสมฺปทาเลตฺวา ความว่า ทำลายเปลือกไข่อันสำเร็จด้วยอวิชชานั้น. สองบทว่า เอโกว โลเก ความว่า เราคนเดียวเท่านั้น คือ ไม่มีสองในโลกสันนิวาสแม้ทั้งสิ้น. บทว่า อนุตฺตรำ ในคำว่า อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ แปลว่า ปราศจากสิ่งที่ยิ่งกว่า คือประเสริฐกว่าทุกอย่าง. บทว่า สมฺมาสมฺโพธิ แปลว่า ปัญญาเครื่องตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ปัญญาเครื่องตรัสรู้อัน

ประเสริฐ และดี. ต้นไม้ก็ดี มรรคก็ดี สัพพัญญุตญาณก็ดี นิพพานก็ดี เรียกว่า โพธิ. จริงอยู่ ต้นไม้เรียกว่า โพธิ ในอาคตสถานว่า ตรัสรู้ครั้งแรกที่โคนต้นโพธิ และว่า ระหว่างต้นโพธิและแม่น้ำคยา. มรรคเรียกว่า โพธิ ในอาคตสถานว่า ญาณในมรรค ๔ บรรดาธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งมรรค ๓๗ ประการ. สัพพัญญุตญาณเรียกว่า โพธิ ในอาคตสถานว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีบุญญาภินิหารแผ่นดินอันประเสริฐ ทรงบรรลุสัพพัญญุตญาณ พระนิพพานเรียกว่า โพธิ ในอาคตสถานว่า บรรลุพระนิพพาน อันเป็นอมตะ อันบุคคลไม่ปรุงแต่ง. แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอาอรหัตมรรคญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ท่านประสงค์เอาสัพพัญญุตญาณ ก็มี

ถามว่า อรหัตตมรรคของชนเหล่าอื่นจัดเป็นโพธิอย่างยอดเยี่ยม หรือไม่? ตอบว่า ไม่เป็น.

ถามว่า เพราะเหตุไร? ตอบว่า เพราะไม่ให้คุณสมบัติหมดทุกอย่าง. จริงอยู่ บรรดาท่านเหล่านั้น อรหัตตมรรคของบางท่าน ให้อรหัตตผลอย่างเดียว. ของบางท่านให้วิชชา ๓. ของบางท่านให้อภิญญา ๖. ของบางท่าน ให้ปฏิสัมภิทา ๔. ของบางท่านให้สาวกบารมีญาณ. แม้ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายก็ให้เพียงปัจเจกโพธิญาณเท่านั้น. แต่อรหัตตมรรคของพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมให้คุณสมบัติทุกอย่าง เหมือนการอภิเษกของพระราชาให้ความเป็นใหญ่กว่าชาวโลกทั้งหมดฉะนั้น. เพราะฉะนั้น อรหัตตมรรคแม้ของใครๆ อื่น ก็ไม่จัดเป็น โพธิ อย่างยอดเยี่ยม. คำว่า **อภิสมฺพุทฺโธ** ความว่า รู้แล้ว คือแทงตลอดแล้ว มีคำอธิบายว่า เราเป็นผู้ถึงแล้ว คือบรรลุแล้ว. บัดนี้พึงเทียบเคียงคำเป็นเครื่องยังอุปมาให้ถึงพร้อมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **เอวเมว โข อหำ พฺราหฺมณ** ด้วยเนื้อความแล้วพึงทราบดังต่อไปนี้.

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โพธิสัตว์ประทับนั่งบนบัลลังก์ กระทำอนุปัสสนา ๓ อย่าง คือ **อนิจฺจำ, ทุกฺขำ, อนตฺตา,** ในจิตตสันดานของพระองค์พึงทราบว่า เหมือนการที่แม่ไก่ตัวนั้น กระทำกิริยา ๓ อย่าง มีการกกบนฟองไข่ของตนเป็นต้น

ความไม่เสื่อมแห่งวิปัสสนา เพราะการยังอนุปัสสนา ๓ อย่าง ให้ถึงพร้อมของ

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โพธิสัตว์พึงทราบว่า เหมือนการที่ฟองไข่ทั้งหลายไม่เน่า เพราะการยังกิริยา ๓ อย่างให้ถึงพร้อมของแม่ไก่

ความสิ้นไปแห่งยางเหนียว คือความใคร่อันไปตามภพทั้ง ๓ เพราะการยังอนุปุ๎สสนา ๓ อย่าง ให้ถึงพร้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โพธิสัตว์พึงทราบว่า เหมือนการหมดไปแห่งยางเหนียวอันชุ่มแห่งฟองไข่ เพราะการกระทำกิริยา ๓ อย่างของแม่ไก่.

ความที่เปลือกไข่ คืออวิชชาบางลง เพราะการยังอนุปุ๎สสนา ๓ อย่างให้ถึงพร้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โพธิสัตว์พึงทราบว่า เหมือนการที่เปลือกไข่บางลง เพราะการกระทำกิริยา ๓ อย่างของแม่ไก่.

การที่วิปุ๎สสนาญาณกล้าแข็งผ่องใสและแก่กล้า เพราะการยังอนุปุ๎สสนา ๓ อย่างให้ถึงพร้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โพธิสัตว์ พึงทราบว่า เหมือนการที่เล็บเท้า และจะงอยปากของลูกไก่กล้าแข็ง เพราะกระทำกิริยา ๓ อย่างของแม่ไก่.

กาลที่เปลี่ยนแปลง กาลที่เจริญ กาลที่ถือเอาซึ่งห้องแห่งวิปุ๎สสนาญาณ เพราะการยังอนุปุ๎สสนา ๓ อย่างให้ถึงพร้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โพธิสัตว์ พึงทราบว่า เหมือนการเติบโตของลูกไก่ เพราะการกระทำกิริยา ๓ อย่างของแม่ไก่.

ฉะนั้น การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงยังวิปุ๎สสนาญาณให้ถือเอาซึ่งห้องด้วยการยังอนุปุ๎สสนา ๓ อย่างให้ถึงพร้อมแล้วทำลายเปลือกไข่คืออวิชชา ด้วยอรหัตตมรรคอันพระองค์บรรลุแล้ว ตามลำดับ สลัดปีกคืออภิญญากระทำให้แจ้งคุณสมบัติแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหมดโดยสวัสดิภาพพึงทราบว่า เหมือนการที่ลูกไก่เอาปลายเล็บเท้าหรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่แล้วสลัดปีกทั้งสองเจาะออกไปโดยสวัสดี เพราะการกระทำกิริยา ๓ อย่างของแม่ไก่ฉะนั้น. ข้อว่า สฺวาหำ พฺราหฺมณ เชฏฺโฐ เสฏฺโฐ โลกสฺส ความว่า ดูกรพราหมณ์ บรรดาหมู่สัตว์ที่ตกอยู่ในอวิชชา เรานั้นจัดว่า เจริญที่สุด คือใหญ่ที่สุด เพราะทำลายเปลือกไข่คืออวิชชา เกิดโดยอริยชาติก่อนกว่า เช่นเดียวกับบรรดาลูกไก่เหล่านั้น ตัวที่ทำลายเปลือกไข่เกิดออกมาก่อนกว่า จัดเป็นลูกไก่ตัวเจริญที่สุดฉันนั้น อนึ่งเราจัดว่า ประเสริฐที่สุด เพราะไม่มีผู้เสมอเหมือนด้วยคุณสมบัติทั้งปวง.

ปฏิปทาเบื้องต้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศการที่พระองค์ทรงเป็นผู้เจริญที่สุด และประเสริฐที่สุดอันยอดเยี่ยม แก่พราหมณ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะทรงแสดงปฏิปทาเป็นเครื่องให้พระองค์บรรลุความเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุดนั้น ตั้งแต่ส่วนเบื้องต้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ.

อีกอย่างหนึ่ง พราหมณ์ได้ฟังการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุดอันยอดเยี่ยมนี้แล้ว เกิดความคิดขึ้นอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมนี้ถึงความเป็นผู้เจริญที่สุด และประเสริฐที่สุดนี้ ด้วยปฏิปทาอะไรหนอแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความคิดของพราหมณ์นั้น เมื่อจะทรงแสดงว่า เราถึงความเป็นผู้เจริญที่สุด และประเสริฐที่สุดอันยอดเยี่ยมนี้ด้วยปฏิปทานี้ จึงตรัสอย่างนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ วิริยํ อโหสิ ความว่า ดูกรพราหมณ์ ความเป็นผู้เจริญที่สุด และความเป็นผู้ประเสริฐที่สุดอันยอดเยี่ยมนี้ มิใช่ว่าเราเกียจคร้าน มีสติหลงลืม มีกายระส่ำระสาย มีใจฟุ้งซ่าน บรรลุแล้ว โดยที่แท้ ความเพียรเราได้ปรารภแล้วแล เพื่อบรรลุความเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุดนั้น คือความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ อันเราผู้นั่งที่โพธิมัณฑ์ปรารภแล้ว อธิบายว่า ประคับประคองแล้ว คือให้เป็นไปแล้วโดยไม่ย่อหย่อน. ก็ความเพียรนั้นของเราไม่ย่อหย่อน เพราะเราปรารภแล้วนั่นและมิใช่แต่ความเพียรอย่างเดียวเท่านั้น แม้สติของเราก็ตั้งมั่น โดยที่เป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่ออารมณ์ และสติไม่ได้หลงลืม เพราะความที่สติตั้งมั่นนั่นแล สองบทว่า ปสฺสทฺโธ กาโย ความว่า แม้กายของเราก็ได้สงบระงับ ด้วยกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ ก็เพราะเมื่อนามกายสงบระงับแล้ว แม้รูปกายก็จัดว่า สงบระงับเหมือนกัน ฉะนั้นในพระบาลีนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ปสฺสทฺโธ กาโย ไม่ทรงแยกให้ต่างกันว่า นามกาโย รูปกาโย. บทว่า อสารทฺโธ แปลว่า กายนั่นแล ไม่ระส่ำระสาย เพราะกายสงบระงับนั่นเอง. อธิบายว่า ปราศจากความกระวนกระวาย. ข้อว่า สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ ความว่า แม้จิตของเราก็ได้ตั้งมั่นลงโดยชอบ คือตั้งไว้ด้วยดี เป็นดุจแนบแน่นแล้ว และจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือไม่หวั่นไหว หมดความดิ้นรนแล เพราะจิตตั้งมั่นนั่นแล. ด้วยลำดับแห่งคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปฏิปทา อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งฌานไว้แล้ว.

อธิบายปฐมฌาน

บัดนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงคุณวิเศษซึ่งมีวิชชา ๓ เป็นที่สุด ตั้งต้นแต่ปฐมฌาน ซึ่งพระองค์ได้ทรงบรรลุด้วยปฏิปทานี้ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โส โข อหं. บรรดาบทเหล่านั้น หลายบทว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ เป็นต้น มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์นั่นแล โดยนัยเป็นต้นว่า ในมาติกานั้น กามเป็นไฉน ความพอใจชื่อว่า กาม ความกำหนัดชื่อว่า กาม ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจชื่อว่า กาม ความดำริชื่อว่า กาม ความกำหนัดชื่อว่า กาม ความกำหนัดด้วยอำนาจความดำริชื่อว่า กาม เหล่านี้เรียกว่า กาม ในมาติกานั้น อกุศลธรรมเป็นไฉน [คือ] กามฉันทะ ฯลฯ วิจิกิจฉา เหล่านี้ เรียกว่า อกุศลธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้สงัดแล้ว สงัดเงียบแล้วจากกามทั้งหลายเหล่านี้ด้วย จากอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงตรัสว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ [สงัดแล้วเทียวจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วเทียวจากอกุศลธรรมทั้งหลาย] แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เว้นนัยอันมาในอรรถกถาเสีย เนื้อความย่อมไม่ปรากฏชัด ข้าพเจ้าจึงจักประกาศเนื้อความนั้น ตามนัยอันมาในอรรถกถานั่นแล. คือ สองบทว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ ความว่า สงัดแล้ว คือเว้น ได้แก่ไปปราศจากกามทั้งหลาย. ก็ เอว อักษรในคำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ นี้ พึงทราบว่า มีความหมายว่า แน่นอน ก็เพราะเอวศัพท์มีความหมายว่า แน่นอน ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่า กามทั้งหลายแม้จะไม่มีอยู่ในสมัยเป็นที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้น ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และทรงแสดงการบรรลุปฐมฌานนั้นด้วยการสละกามได้เด็ดขาด.

ถามว่า ทรงแสดงอย่างไร ? ตอบว่า จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดแน่นอนอย่างนี้ว่า สงัดแล้วเทียวจากกามทั้งหลาย ย่อมปรากฏเนื้อความดังนี้ว่า กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่นอน เมื่อกามเหล่าใดมีอยู่ ฌานนี้เป็นไปไม่ได้เช่นเดียวกับเมื่อมีความมืด แสงสว่างก็มีไม่ได้ฉะนั้น และจะบรรลุปฐมฌานนั้นได้ก็ด้วยการสละกามทั้งหลายเหล่านั้นได้เด็ดขาด เช่นเดียวกับจะถึงฝั่งโน้นได้ ก็ด้วยการละฝั่งนี้เสียฉะนั้น ฉะนั้นเอวศัพท์จึงกำหนดแน่นอน

ในคำนั้น หากจะมีคำท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเอวศัพท์ไว้ใน

บทต้นเท่านั้น ไม่ได้ตรัสไว้ในบทหลัง พระโยคาวจรแม้ไม่สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายก็พึงเข้าฌานได้หรือ ?. ตอบว่า ก็แล ข้อนี้ไม่พึงเห็นอย่างนั้น. จริงอยู่ เอวศัพท์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบทต้น เพราะฌานเป็นเครื่องสลัดกามนั้น จริงอยู่ ฌานนั้นชื่อว่า เป็นเครื่องสลัดกามทั้งหลาย เพราะก้าวล่วงกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ ดังที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ฌานคือเนกขัมมะนี้ เป็นเครื่องสลัดกามทั้งหลาย[๑] แต่ เอว ศัพท์นี้พึงนำมากล่าวแม้ในบทหลัง เหมือนอย่าง เอว ศัพท์ที่พระผู้มีพระภาคนำมาตรัสไว้ในพระบาลีนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะที่หนึ่งในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่สองในศาสนานี้เท่านั้น [๒] เพราะว่าใครๆ ยังไม่สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย คือนิวรณ์แม้อื่นจากกามนี้ ไม่อาจเข้าถึงฌานได้เลย เพราะฉะนั้น พึงเห็นเอวศัพท์นี้ แม้ในบททั้งสองอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ดังนี้.

อนึ่ง วิเวกแม้ทั้งปวงมีตทังควิเวกเป็นต้น และกายวิเวกเป็นต้น ย่อมถึงการรวมเข้าแม้ในบททั้งสอง ด้วยคำอันทั่วไปนี้ว่า วิวิจฺจ แม้ก็จริง ถึงกระนั้นในที่นี้พึงเห็นเพียงสามวิเวกเท่านั้น คือ กายวิเวก จิตตวิเวก วิกขัมภนวิเวก. ส่วนวัตถุกามเหล่าใด ที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในนิเทศ โดยนัยเป็นต้นว่า วัตถุกามเป็นไฉน คือรูปที่น่าพอใจ ดังนี้ และกิเลสกามเหล่าใด ที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในนิเทศนั้นแล และที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในภิวังค์โดยนัยเป็นต้นว่า ฉันทะชื่อว่า กาม ดังนี้ วัตถุกามและกิเลสนั้นแม้ทั้งหมด พึงเห็นว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์ด้วยบทนี้ว่า กาเมหิ.

ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ จะอธิบายว่า สงัดแล้วเทียว แม้จากวัตถุกามทั้งหลาย ดังนี้ก็ได้. กายวิเวกเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยการสงัดจากวัตถุกามนั้น.

คำว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ จะอธิบายว่า สงัดแล้วจากกิเลสกามทั้งหลาย หรือจากอกุศลทั้งหมด ก็ได้. จิตตวิเวก เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยการสงัดจากกิเลสกาม หรือด้วยการสงัดจากอกุศลทั้งหมดนั้น. ก็ในกายวิเวกและจิตตวิเวกทั้งสองนี้ เพราะ

---

๑. ขุ. ปา. ๓๑/๖๓๕. ๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๓

ตรัสการสงัดจากวัตถุกามทั้งหลายนั่นแล เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศการสละกามสุข ด้วยกายวิเวกข้อต้น เพราะตรัสการสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศการถือเอาความสุขในเนกขัมมะ ด้วยจิตตวิเวกข้อที่สอง.

อนึ่ง เพราะตรัสการสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกามอย่างนี้ พึงทราบสันนิษฐานว่า เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศการละวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งสังกิเลสด้วยบทแรก บรรดาทั้งสองเหล่านั้น. ทรงประกาศการละสังกิเลส ด้วยบทที่สอง.

ทรงประกาศการละเหตุแห่งความเป็นคนโลเล ด้วยบทแรก ทรงประกาศการละเหตุแห่งความเป็นผู้โง่เขลา ด้วยบทที่สอง

ทรงประกาศความหมดจดแห่งความพยายาม ด้วยบทแรก ทรงประกาศการกล่อมเกลาอัธยาศัย ด้วยบทที่สอง. นัยในฝ่ายแห่งวัตถุกาม บรรดากามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบทว่า กาเมหิ นี้ เท่านี้ก่อน. ส่วนในฝ่ายแห่งกิเลสกาม กามฉันทะนั่นเอง ซึ่งมีประเภทมิใช่น้อย โดยประเภทเป็นต้นอย่างนี้ว่า ฉันทะ ก็ดี ราคะ ก็ดี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่า กาม. ก็แต่ว่ากามฉันทะนั้น แม้จะนับเนื่องเข้าในอกุศล พระพุทธองค์ก็ตรัสไว้ส่วนหนึ่งต่างหาก โดยที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานในวิภังค์ โดยนัยเป็นต้นว่า ในมาติกานั้น กามฉันทะเป็นไฉน กามฉันทะคือกาม ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง กามฉันทะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบทต้น เพราะเป็นกิเลสกาม. ตรัสไว้ในบทที่สอง เพราะนับเนื่องในอกุศล. ก็เพราะกามฉันทะมีประเภทมิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่า กามโต ตรัสเสียว่า กาเมหิ.

อนึ่งเมื่อความที่แห่งธรรมทั้งหลายแม้เหล่าอื่นเป็นอกุศลธรรมมีอยู่ แต่ในวิภังค์ตรัสไว้เฉพาะนิวรณ์ เพราะทรงแสดงความที่นิวรณ์ทั้งหลาย เป็นปฏิปักษ์โดยความเป็นข้าศึกต่อองค์ฌานเป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า ในมาติกานั้น อกุศลธรรมทั้งหลายเป็นไฉน คือกามฉันทะ ดังนี้. จริงอยู่ นิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน. อธิบายว่า เป็นปฏิปักษ์ คือเป็นผู้ทำลายองค์ฌานเหล่านั้น. จริงอย่างนั้นในเปฏโกปเทส ท่านพระมหากัจจายนเถระกล่าวไว้ว่า สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะกุกกุจจะ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา. ตามนัยนี้พึง

ทราบความหมายว่า บรรดาบททั้งสองเหล่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความสงัด ด้วยอำนาจการข่มกามฉันทะได้ ด้วยบทนี้ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ. ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์แม้ทั้ง ๕ ได้ ด้วยบทนี้ว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ. แต่โดยระบุถึงเนื้อความที่ยังไม่ได้ระบุไว้ เป็นอันตรัสความสงัด ด้วยอำนาจการข่มไว้ซึ่งกามฉันทะ ด้วยบทแรก ตรัสความสงัด ด้วยอำนาจการข่มไว้ซึ่งนิวรณ์ที่เหลือ ด้วยบทที่สอง.

อนึ่ง ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มความโลภอันมีประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ บรรดาอกุศลมูลทั้ง ๓ ด้วยบทแรก ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มโทสะ และโมหะอันมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นเป็นอารมณ์ ด้วยบทที่สอง.

อนึ่ง บรรดาธรรมทั้งหลายมีโอฆะ เป็นต้น ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่ม กาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามูปาทาน อภิชฌากายคัณฐะ กามราคสังโยชน์ ด้วยบทแรก ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มโอฆะ โยฆะ อาสวะ อุปาทาน คัณฐะ และสังโยชน์ที่เหลือ ด้วยบทที่สอง.

อนึ่ง ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มตัณหา และธรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหานั้น ด้วยบทแรก ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มอวิชชา และธรรมอันสัมปยุตด้วยอวิชชานั้น ด้วยบทที่สอง.

อนึ่ง ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มจิตตุปบาท ๘ ดวง อันสัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยบทแรก ตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวงที่เหลือ ด้วยบทที่สอง. การประกาศเนื้อความในคำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ นี้ เท่านี้ก่อน.

องค์ประกอบของปฐมฌาน

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงองค์ที่ละได้แห่งปฐมฌานด้วยคำเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงองค์ประกอบ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ. ในคำว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ เป็นต้นนั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความตรึกชื่อว่า วิตก อธิบายว่า ความจด. วิตกนั้นมีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการจดในเบื้องต้น และจดโดยรอบเป็นรส จริงดังนั้น เพราะวิตกนั้น พระโยคาวจรท่านจึงเรียกว่า ย่อมกระทำอารมณ์ ให้เป็นธรรมชาติ

อันวิตกจดแล้วในเบื้องต้น ให้เป็นธรรมชาติอันวิตกจดแล้วโดยรอบ วิตกนั้นมีการนำมาซึ่งจิตในอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน.

ความตรองชื่อว่า วิจาร อธิบายว่า การไตร่ตรอง. วิจารนั้นมีการเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ มีการตามประกอบซึ่งธรรมอันเกิดพร้อมกันในอารมณ์นั้นเป็นรส มีการตามผูกพันจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็แม้เมื่อวิตกและวิจารทั้งสองเหล่านั้น ไม่แยกจากกันในจิตตุปบาทไหน ๆ แต่วิตกมีการยังจิตให้ตกลงก่อน เหมือนเสียงเคาะระฆัง เพราะอรรถว่าหยาบ และเพราะอรรถว่าถึงก่อน วิจารตามผูกพันจิต เหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง เพราะอรรถว่าละเอียด. อนึ่ง บรรดาวิตกและวิจารทั้งสองอย่างนั้น วิตกมีความแผ่ไป มีภาวะไหวจิต เหมือนการกระพือปีกแห่งนก ซึ่งประสงค์จะบินขึ้นไปในอากาศ และเหมือนการบ่ายหน้าร่อนลงตรงดอกปทุมของภมรซึ่งมีใจติดพันอยู่ที่กลิ่น.

วิจารมีความเป็นไปสงบ มีภาวะไม่ไหวจิตเกินไปนัก เหมือนการกางปีกของนก ซึ่งบินขึ้นไปในอากาศ และเหมือนการบินวนบนดอกปทุมของภมรซึ่งบ่ายหน้าร่อนลงตรงดอกปทุม ก็ความต่างกันแห่งวิตก และวิจารเหล่านั้น ๆ จะปรากฏในปฐมฌาน และทุติยฌาน. ฌานนี้เป็นไปกับด้วยวิตกนี้และวิจารนี้ เหมือนต้นไม้เป็นไปกับด้วยดอกและผลฉะนั้น ดังกล่าวมา เพราะเหตุนั้น ฌานนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นไปกับด้วยวิตก เป็นไปกับด้วยวิจาร. แต่ในวิภังค์พระองค์ทรงเทศนาเป็นปุคคลาธิษฐาน โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เป็นผู้เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกนี้และด้วยวิจารนี้. ส่วนเนื้อความแม้ในวิภังค์นั้น ก็พึงเห็นอย่างที่กล่าวมานั่นแล.

วินิจฉัยในบทว่า วิเวกชं นี้ ดังต่อไปนี้ ความสงัดชื่อว่า วิเวก อธิบายว่า ความปราศจากนิวรณ์. อนึ่งสภาพใดสงัด เหตุนั้นสภาพนั้น ชื่อว่า วิเวก คือกองแห่งธรรมอันสัมปยุตด้วยฌานที่สงัดจากนิวรณ์. ปีติและสุขใดเกิดแล้วแต่วิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น เพราะเหตุนั้นปีติและสุขนั้น ชื่อว่า วิเวกชं [เกิดแต่วิเวกหรือเกิดในวิเวก.]

ในบทว่า ปีติสุขं นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมชาติใดย่อมยังจิตให้อิ่มเอิบ เหตุนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปีติ. ปีตินั้นมีความยินดีพร้อมเป็นลักษณะ มีความอิ่มกายและจิตเป็นรส

หรือมีความแผ่ซ่านไม่เป็นรส มีความฟูใจเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ความสบายชื่อว่า สุข. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมกินและขุดด้วยดีซึ่งความลำบากทางกายและทางจิต เหตุนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สุข. สุขนั้นมีความแช่มชื่นเป็นลักษณะ มีการเข้าไปเพิ่มพูนธรรมอันสัมปยุตด้วยความสุขนั้นเป็นรส มีการสนับสนุนเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็แม้ปีติและสุขทั้งสองนั้น ไม่แยกจากกันในจิตตุปบาทไหน ๆ ความยินดีเพราะการได้เฉพาะซึ่งอารมณ์อันน่าพอใจ ชื่อว่า ปีติ การเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้แล้ว ชื่อว่า สุข. ในจิตตุปบาทใดมีปีติ ในจิตตุปบาทนั้นย่อมมีสุข. ในจิตตุปบาทใดมีสุข ในจิตตุปบาทนั้นไม่แน่นักว่าจะมีปีติ. ปีติสงเคราะห์ด้วยสังขารขันธ์ สุขสงเคราะห์ด้วยเวทนาขันธ์. ปีติเปรียบเหมือนความปลื้มใจ ในเพราะการได้เห็นป่าหรือได้ยินเสียงน้ำแห่งบุคคลผู้ลำบากในทางกันดาร สุขเปรียบเหมือนความสบาย ในการเข้าไปสู่ร่มเงาหมู่ไม้และบริโภคน้ำ. ก็คำนี้พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ เพราะความที่แห่งปีติ และสุขปรากฏในสมัยนั้น ๆ. ปีตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้นฌานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า มีปีติและสุข. อีกอย่างหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ปีติและสุข เหมือนศัพท์ทั้งหลาย มีธรรมและวินัยเป็นต้น. ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ฌานนั้นก็ชื่อว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก. เหมือนอย่างว่า ฌานนี้เกิดแต่วิเวก ฉันใด ปีติและสุขในฌานนี้ ก็เกิดแต่วิเวกเช่นเดียวกัน. อนึ่งปีติและสุขนั้นมีอยู่แก่ฌานนั้น เหตุนั้น แม้กล่าวว่า วิเวกชปีติสุขํ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก โดยบทเดียวเท่านั้นก็ได้ แต่ในวิภังค์ตรัสปีติและสุขนี้โดยนัยเป็นต้นว่า สุขนี้สหรคตด้วยปีตินี้ ดังนี้. ส่วนความหมายในวิภังค์แม้นั้น พึงเห็นอย่างที่กล่าวมานั่นแล บทว่า ปฐมํ ความว่า ชื่อว่า ที่หนึ่ง โดยลำดับแห่งการนับ. ฌานนี้ ชื่อว่า ที่หนึ่ง เพราะพระโยคาวจรเข้าฌานนี้เป็นอันดับแรก ธรรมชาติใดย่อมยังธรรมเป็นข้าศึกให้ไหม้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ฌาน. อนึ่ง ที่ชื่อว่าฌาน เพราะเป็นเครื่องเผาธรรมเป็นข้าศึกของพระโยคีทั้งหลาย อธิบายว่า เพราะเป็นเครื่องแผดเผาปัจจนึกธรรม หรือเป็นเหตุคิดอารมณ์นี้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมเพ่ง คือย่อมเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์นั้นเอง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ฌาน. ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง ฌานนั้นท่าน

จึงเรียกว่า มีการเข้าไปเพ่งเบื้นลักษณะ. ฌานนั้นนั้นมี ๒ คือ อารัมมณูปนิชฌาน ๑ ลักขณูปนิชฌาน ๑. ในสองอย่างนั้น สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาร เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน. เพราะเหตุไร ? เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ คือ กสิณ. วิปัสสนา มรรคและผล เรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน. เพราะเหตุไร ? เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะ. จริงอยู่ในวิปัสสนามรรคและผลเหล่านั้น วิปัสสนาย่อมเข้าไปเพ่งลักษณะ มีอนิจจลักษณะเบื้นต้น. ส่วนมรรคเรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะกิจคือการเข้าไปเพ่งแห่งวิปัสสนาย่อมสำเร็จได้ด้วยมรรค. ส่วนผลเรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะอันถ่องแท้แห่งนิโรธ. แต่ในอรรถนี้ อารัมมณูปนิชฌานเท่านั้น ทรงประสงค์เอาว่า ฌาน.

ในเรื่องนี้พระอาจารย์ผู้ท้วง ท้วงว่า ฌานที่ควรซึ่งการกล่าวอ้างอย่างนี้ว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ ฯเปฯ ปีติสุขํ** ดังนี้เบื้นไฉน. เฉลยว่า เหมือนในคำว่า **สธโน สปริชโน** [ผู้มีทรัพย์ ผู้มีปริชน] เบื้นต้น ยกเว้นทรัพย์และปริชนเสีย สิ่งอื่นที่ควรกล่าวอ้างก็ไม่มีฉันใด ยกเว้นธรรมมีวิตกเบื้นต้นเสีย สิ่งอื่นที่ควรกล่าวอ้าง ย่อมไม่มีฉันนั้น. พึงทราบการสมมติได้ว่า เสนา ในเมื่อมีองค์แห่งเสนาที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า พลรถ พลเดินเท้าเท่านั้น ฉันใด ในที่นี้ก็เหมือนกัน พึงทราบการสมมติว่า ฌาน ในเมื่อมีองค์ ๕ เท่านั้น. ในองค์ทั้ง ๕ มีอะไรบ้าง ? องค์ทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา. จริงอยู่ องค์เหล่านี้นั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยความเบื้นองค์ โดยนัยเบื้นต้นว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ**. หากจะมีผู้ท้วงว่า เอกัคคตา ไม่จัดเบื้นองค์เพราะไม่ได้กล่าวไว้. ตอบว่า คำนั้นหาเบื้นเช่นนั้นไม่. เพราะเหตุไร ? เพราะกล่าวไว้เหมือนกัน. จริงอยู่แม้จิตเตกัคคตานั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในวิภังค์เหมือนกัน อย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่า ฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา เพราะฉะนั้นในที่นี้ แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ตรัสว่า **สจิตฺเตกคฺคตํ** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** แต่แม้จิตเตกัคคตาก็พึงทราบว่า เบื้นองค์เหมือนกัน ตามพระบาลีในวิภังค์นี้. จริงอยู่ อุเทศอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำด้วยอธิบายใด แม้ในวิภังค์พระองค์ก็ทรงประกาศอธิบายนั้นเหมือนกันแล. บทว่า **อุปสมฺปชฺช** แปลว่า เข้าถึง อธิบายว่า บรรลุ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ให้ถึงพร้อม คือให้สำเร็จ แต่ในวิภังค์

พระองค์ตรัสว่า บทว่า อุปสมฺปชฺช ได้แก่ การได้ การได้เฉพาะ การถึง การถึงพร้อม การถูกต้อง การกระทำให้แจ้ง การเข้าถึง ซึ่งปฐมฌาน. ความหมายแห่งคำแม้นั้น พึงทราบอย่างที่กล่าวมานั่นเอง บทว่า วิหาสึ ความว่า เราเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยฌานมีประการดังกล่าวแล้ว ยังการเป็นอยู่ การเป็นไป การรักษา การไป การให้ไป การดำเนินไป การอยู่แห่งอัตภาพให้สำเร็จด้วยอิริยาบถวิหาร กล่าวคือการนั่งที่โพธิมัณฑ์. สมจริงดังที่ตรัสไว้ในวิภังค์อย่างนี้ว่า บทว่า วิหรติ ความว่า เป็นอยู่ คือเป็นไป รักษา ไป ให้ไป เที่ยวไปอยู่ ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า วิหรติ.

ถามว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำอย่างไรจึงเข้าถึงฌานนี้อยู่ ตอบว่า เจริญกัมมัฏฐาน. เจริญกัมมัฏฐานอย่างไหน .? เจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน. บุคคลอื่นผู้มีความต้องการด้วยอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น จะต้องทำอย่างไร .? แม้บุคคลอื่นควรเจริญกัมมัฏฐานนี้ หรือปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง. นัยแห่งการเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคนั่นเอง แต่เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวภาวนานัยในที่นี้ วินัยนิทาน จะหนักเกินไป. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกระทำเพียงการประกาศเนื้อความแห่งพระบาลีเท่านั้น.

อธิบายปฐมฌาน จบ

อธิบายทุติยฌาน

สองบทว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ความว่า เพราะสงบ คือเพราะก้าวล่วงองค์ทั้งสองเหล่านี้คือ วิตก ๑ วิจาร ๑. อธิบายว่า เพราะไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน. บรรดาปฐมฌานและทุติยฌานทั้งสองนี้ ธรรมในปฐมฌานแม้ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในทุติยฌาน ด้วยว่าธรรมมีผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานเป็นอีกอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง แม้ก็จริงถึงกระนั้นพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ดังนี้ ก็เพื่อจะทรงแสดงว่า การบรรลุทุติยฌานเป็นต้นเหล่าอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีได้ เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบ ๆ ได้. คำว่า อัชฌัตตะ ในที่นี้ ประสงค์เอาว่า เฉพาะภายในตน แต่ใน

วิภังค์ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า เฉพาะตน ชื่อ อัชฌัตตะ[๑] ก็เพราะประสงค์เอาว่า เฉพาะภายในตน ฉะนั้นในคำว่า อชฺฌตฺตํ นี้ จึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า เกิดในตน คือเกิดในสันดานของตน. บทว่า **สมฺปสาทนํ** ความว่า ศรัทธา เรียกว่า สัมปสาทนะ แม้ฌานก็เรียกว่าสัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ฌานนั้นชื่อว่า ย่อมยังใจให้ผ่องใส เพราะประกอบด้วยความผ่องใส [และ] เพราะสงบระงับความกำเริบแห่งวิตกและวิจาร แม้เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สมฺปสาทนํ. ก็ในอรรถวิกัปป์นี้พึงทราบการเชื่อมบทอย่างนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส [ยังใจให้ผ่องใส]. ส่วนในอรรถวิกัปป์ต้นพึงประกอบบทว่า เจตโส นี้เข้ากับบทว่า เอโกทิภาวะ ในบทว่า **เอโกทิภาวํ** นั้น มีการประกอบความดังต่อไปนี้ สภาวะใดเป็นธรรมเอกผุดขึ้นเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า **เอโกทิ** อธิบายว่า ชื่อว่าเป็นธรรมเลิศ คือประเสริฐ ผุดขึ้นเพราะไม่ถูกวิตกและวิจารครอบงำ. จริงอยู่แม้ผู้ที่ประเสริฐเขาก็เรียกกันว่า เป็นเอกในโลก.

อนึ่งจะกล่าวว่า สภาวะที่ปราศจากวิตกและวิจารเป็นธรรมเอก คือไม่มีสหาย ดังนี้ก็ควร.

อนึ่ง สภาวะใดย่อมยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้น คือ ย่อมให้ตั้งขึ้น เหตุนั้นสภาวะนั้นชื่อว่า **อุทิ** [สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้น.] สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้นนั้นด้วย ชื่อว่า เอก เพราะอรรถว่า ประเสริฐด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า **เอโกทิ** [สภาวะอันยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้นอันเอก.] คำว่า เอโกทิ นี้เป็นชื่อของสมาธิ. ทุติยฌานย่อมยังสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ นั้น ให้เกิดมี คือให้เจริญด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้นทุติยฌานนั้น จึงชื่อว่า เอโกทิภาวะ [ยังสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ ให้เจริญ] ก็สมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ นั้นนั้นมีแก่จิต ไม่มีแก่สัตว์ ไม่มีแก่ชีวะ ฉะนั้นทุติยฌานนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เจตโส เอโกทิภาวํ.

ถามว่า ศรัทธานี้มีอยู่แม้ในปฐมฌานและสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ นี้ก็มีอยู่มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า

---

๑. อภิ. วิ ๓๕/๓๔๘.

สมฺปสาทนํ เจตโส [ยังใจให้ผ่องใส] และว่า เอโกทิภาวํ [ยังสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ ให้เจริญ]. ตอบว่า เพราะปฐมฌานโน้นไม่เป็นธรรมชาติผ่องใสดี เพราะวิตกและวิจารยังกำเริบได้ เหมือนน้ำที่ขุ่นมัวเพราะคลื่นและระลอกฉะนั้น เพราะฉะนั้น แม้เมื่อศรัทธามีอยู่ ปฐมฌานพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสว่า สมฺปสาทนํ [ยังใจให้ผ่องใส.] ก็แม้สมาธิในปฐมฌานนี้ก็ไม่ปรากฏชัด เพราะไม่ผ่องใสดีนั่นแล ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสว่า เอโกทิภาวํ [ยังสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ ให้เจริญ] ดังนี้. ส่วนในฌานนี้ [ทุติยฌาน] ศรัทธามีกำลัง ได้โอกาสแล้ว เพราะไม่มีเครื่องกังวล คือ วิตกและวิจาร แม้สมาธิก็ปรากฏ เพราะได้สหายคือศรัทธามีกำลัง ฉะนั้นพึงทราบว่า ทุติยฌานนี้เท่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้. ส่วนในวิภังค์ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า ที่ชื่อว่า สัมปสาทนะ ได้แก่ศรัทธาความเชื่อ ความน้อมใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง. ที่ชื่อว่า เจตโส เอโกทิภาวะ ได้แก่ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งมั่นแห่งจิต.[๑] ก็การพรรณนาความนี้พร้อมทั้งวิภังค์บาลีที่ตรัสไว้อย่างนี้ พึงทราบโดยไม่ผิด คือจะเทียบเคียงกันได้ และลงกันแน่นอน. สองบทว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ ความว่า วิตกไม่มีในทุติยฌานนี้ หรือไม่มีแก่ทุติยฌานนี้ เพราะพระโยคาวจรละได้ด้วยภาวนา ฉะนั้นทุติยฌานนี้จึงชื่อว่า ไม่มีวิตก. ทุติยฌานนี้ชื่อว่า ไม่มีวิจาร โดยนัยนี้เหมือนกัน. แม้ในวิภังค์ก็ตรัสไว้ว่า วิตกนี้ และวิจารนี้สงบแล้ว ระงับแล้ว สงบระงับแล้ว หมดไปแล้ว สูญไปแล้ว พินาศไปแล้ว มะลายไปแล้ว แห้งแล้ว ผากแล้ว ถูกกระทำให้หมดเงื่อนแล้วด้วยประการฉะนี้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ [ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร].

ในเรื่องนี้หากจะมีผู้ท้วงว่า ก็ความหมายนี้สำเร็จแล้ว ด้วยคำแม้นี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา [เพราะสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร] มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนั้นเพราะเหตุไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ซ้ำอีก. เฉลยว่า ความหมายนี้สำเร็จแล้วอย่างนั้นจริง แต่ว่าคำนั้นหาแสดงเนื้อความนั้นไม่. ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว มิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำอย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่า การบรรลุทุติยฌานเบื้องต้นเหล่าอื่นจากปฐมฌานย่อมมีได้ เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบ ๆ

---

๑. อภิ. วิ ๓๕/๓๔๘

ได้. อีกอย่างหนึ่งทุติยฌานนี้ชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะสงบระงับวิตกและวิจารได้ ไม่ใช่เพราะสงบระงับกิเลสอันกำเริบขึ้นได้ตามกาล และชื่อว่า เอโกทิภาวะ เพราะสงบระงับวิตกและวิจารได้ ไม่ใช่เพราะละนิวรณ์ เหมือนอุปจารฌาน และไม่ใช่เพราะปรากฏแห่งองค์เหมือนปฐมฌาน ตามนัยดังกล่าวมานี้ คำนี้จึงเป็นคำแสดงเหตุแห่ง สัมปสาทนะ [ยังใจให้ผ่องใส] และ เอโกทิภาวะ [ยังสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ ให้เจริญ]. อีกอย่างหนึ่ง ทุติยฌานนี้ ชื่อว่าไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะสงบระงับวิตกและวิจารได้ ไม่ใช่เพราะไม่มี [วิตกและวิจาร] เหมือนตติยฌาน และจตุตถฌาน และเหมือนจักษุวิญญานเป็นต้น ตามนัยนี้คำนี้ จึงเป็นคำแสดงเหตุแห่งความไม่มีวิตกและวิจาร หาเป็นคำแสดงเพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจารไม่. แต่คำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ นี้เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจารเท่านั้น เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ตรัสคำก่อนไว้แล้ว [คือคำว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา] ก็พึงตรัสคำนี้ไว้เหมือนกัน [คำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ].

บทว่า สมาธิชํ แปลว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌาน หรือเกิดแต่สัมปยุตตสมาธิ. แม้ปฐมฌานเกิดแต่สัมปยุตตสมาธิก็จริง ถึงอย่างนั้นสมาธินี้เท่านั้นควรจะเรียกว่า สมาธิ ได้ เพราะเป็นส์ภาวะไม่หวั่นไหว และเพราะผ่องใสดีเหลือเกิน โดยที่ปราศจากความกำเริบแห่งวิตกและวิจาร ฉะนั้นในพระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า สมาธิชํ [เกิดแต่สมาธิ] เพื่อทรงสรรเสริญทุติยฌานนี้.

บทว่า ปีติสุขํ นี้มีนัยตามที่กล่าวมาแล้วนั่นแล. บทว่า ทุติยํ แปลว่า ที่ชื่อว่าที่สอง โดยลำดับแห่งการนับ. อนึ่งฌานนี้ชื่อว่า ที่ ๒ เพราะพระโยคาวจรเข้าฌานนี้เป็นอันดับที่ ๒. ส่วนในคำว่า ฌานํ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ทุติยฌานนี้พึงทราบว่า ประกอบด้วยองค์ ๔ มีสัมปสาทะเป็นต้น เช่นเดียวกับปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ มีวิตกเป็นต้น. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ที่ชื่อว่า ฌาน ได้แก่ ความผ่องใส ปีติ สุข จิตเตกัคคตา.[๑] ก็นี้เป็นเพียงปริยายเท่านั้น. แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย ทุติยฌานนี้จัดว่า ประกอบด้วยองค์ ๓ เว้นองค์ คือ สัมปสาทะ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ทุติยฌานเป็นไฉน ?...คือฌานประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ สุข จิตเตกัคคตา มีในสมัยนั้น.[๒] คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวแล้วนั่นแล.

อธิบายทุติยฌาน จบ

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๘. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๖

อธิบายตติยฌาน

ในคำว่า ปีติยา จ วิราคา [เพราะคลายปีติ] นี้ ปีติมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั่นแล. ความคลายหรือความก้าวล่วงปีตินั้น ชื่อว่า วิราคะ. จ ศัพท์ในระหว่างบททั้งสองนี้ มีการประมวลมาเป็นอรรถ. จ ศัพท์นั้น ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบระงับ หรือซึ่งความสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร ในการประมวลมาทั้งสองอย่างนั้น ในกาลใด จ ศัพท์ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบระงับอย่างเดียว ในกาลนั้นพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปีติและเพราะสงบระงับยิ่งขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง. ก็ในการประกอบความนี้ วิราคศัพท์มีความคลายเป็นอรรถ ฉะนั้น พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะคลายและเพราะสงบระงับปีติ. ส่วนในกาลใด จ ศัพท์ ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร ในกาลนั้นพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปีติและเพราะความสงบแห่งระงับวิตก และวิจารยิ่งขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง. ก็ในการประกอบความนี้ วิราคศัพท์มีการก้าวล่วงเป็นอรรถ ฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะก้าวล่วงปีติ และเพราะความสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร วิตกและวิจารเหล่านี้สงบระงับแล้วในทุติยฌานเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา [เพราะความสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร] นี้ ก็เพื่อจะทรงชี้หนทางและเพื่อจะตรัสสรรเสริญคุณแห่งฌานนี้. จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา ดังนี้ ย่อมปรากฏข้อความนี้ว่า ความเข้าไปสงบระงับแห่งวิตกและวิจารเป็นทางแห่งฌานนี้แน่นอน. เหมือนอย่างว่า การละสังโยชน์ฝ่ายต่ำห้า มีสักกายทิฐิ เป็นต้น ที่ยังละไม่ได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในอริยมรรคที่สามว่า ปหานา [เพราะละได้] ดังนี้ ย่อมเป็นอันตรัสสรรเสริญ เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่กุลบุตรผู้ขวนขวายเพื่อบรรลุอริยมรรคที่สามนั้นฉันใด ความสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร แม้ที่ยังไม่สงบ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในตติยฌานนี้ ก็จัดว่า เป็นการตรัสสรรเสริญฉันนั้นเหมือนกัน. ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวเนื้อความนี้ว่า เพราะก้าวล่วงปีติ และเพราะความสงบระงับแห่งวิตกและวิจาร.

พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า อุเปกฺขโก จ วิหาสึ ดังต่อไปนี้ ธรรมชาติใด ย่อมมองดูโดยอุบัติ เหตุนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุเปกขา. อธิบายว่า แลดูสม่ำเสมอ คือแลดู

ไม่เข้าข้างใดข้างหนึ่ง. พระโยคาวจรผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌาน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อุเปกฺขโก เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้น อันผ่องแผ้ว ไพบูลย์ มีกำลัง.

อุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ ฉฬังคุเบกขา พรหมวิหารูเบกขา โพชฌังคูเบกขา วิริยูเบกขา สังขารูเบกขา เวทนูเบกขา วิปัสสนูเบกขา ตัตรมัชฌัตตูเบกขา ฌานูเบกขา ปาริสุทธิอุเบกขา. อุเบกขาแม้ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ ดังพรรณนามานี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในวรรณนาแห่งภยเภรวสูตร ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อว่า ปปัญจสูทนี หรือในธรรมสังคหัฏฐกถาชื่อว่า อัตถสาลินี โดยนัยอันมาแล้วในที่นั้น ๆ และโดยภูมิ บุคคล จิต อารมณ์ ขันธสังคหะ เอกขณะ กุสลติกะ และสังเขป. ส่วนอุเบกขาที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่นี้ จะทำวินัยนิทานให้หนักเกินไป ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่กล่าว. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น อุเบกขาที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ มีความมัธยัสถ์เป็นลักษณะ มีความไม่คำนึงถึงเป็นรส มีความไม่ขวนขวายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความคลายปีติเป็นปทัฏฐาน.

ในตติยฌานนี้ มีผู้ท้วง ๆ ว่า ก็ฌานูเบกขานี้ โดยใจความก็คือ ตัตรมัชฌัตตูเบกขานั่นเอง และตัตรมัชฌัตตูเบกขานั้น ก็มีอยู่แม้ในปฐมฌานและทุติยฌาน ฉะนั้น แม้ในปฐมฌาน และทุติยฌานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็น่าจะตรัสตัตรมัชฌัตตูเบกขานี้ อย่างนี้ว่า อุเปกฺขโก จ วิหาสึ [วางเฉยอยู่] ดังนี้ มิใช่หรือ ? เพราะเหตุไรจึงไม่ตรัส. เฉลยว่า เพราะมีกิจยังไม่ปรากฏพอ. ความจริง กิจแห่งตัตรมัชฌัตตูเบกขานั้น ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ยังไม่ปรากฏชัดเพราะถูกวิตกเป็นต้นครอบงำ. แต่ในตติยฌานนี้ ตัตรมัชฌัตตูเบกขานี้ เป็นดุจยกศีรษะขึ้น มีกิจปรากฏ เพราะวิตกวิจารและปีติไม่ครอบงำ ฉะนั้นจึงตรัสไว้.

การพรรณนาความโดยประการทั้งปวง แห่งคำว่า อุเปกฺขโก จ วิหาสึ นี้ จบ.

บัดนี้จะวินิจฉัยในบทว่า สโต จ สมฺปชาโน นี้ ดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า สโต เพราะอรรถว่านึกได้. ที่ชื่อว่า สมฺปชาโน เพราะอรรถว่ารู้ชัดโดยชอบ. สติและสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยปุคคลาธิษฐาน. ในสติและสัมปชัญญะทั้งสองนั้น สติมีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีการอารักขาเป็นปัจจุปัฏฐาน. สัมปชัญญะ มีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีความพิจารณาเป็นรส มีความสอดส่องเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็สติและสัมปชัญญะ

นั้น พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในวรรณนาแห่งสติปัฏฐานสูตร ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย. บรรดาธรรมในตติยฌานเหล่านั้น สติและสัมปชัญญะนี้ ก็มีอยู่แม้ในฌานก่อน ๆ เพราะว่าแม้สักว่าอุปจาร ย่อมไม่สำเร็จแก่พระโยคาวจรผู้มีสติหลงลืม ผู้ไม่รู้อยู่โดยชอบ ไม่จำต้องกล่าวถึงอัปปนา แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะฌานเหล่านั้นหยาบ การดำเนินไปแห่งจิตจึงสะดวก ดุจการเดินไปบนภาคพื้นแห่งบุรุษฉะนั้น กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในปฐมฌาน และทุติยฌานเหล่านั้น จึงไม่ปรากฏชัด. แต่เพราะฌานนี้ละเอียด โดยที่ละองค์ที่หยาบได้ จึงจำต้องปรารถนาการดำเนินไปแห่งจิต อันกิจแห่งสติและสัมปชัญญะควบคุมอยู่ทุกขณะ เหมือนการเดินไปใกล้คมมีดโกนแห่งบุรุษฉะนั้น ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น.

พึงทราบยิ่งขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง อุปมาดังลูกโคที่ติดแม่โค ถูกพรากออกจากแม่โค เมื่อไม่ควบคุมไว้ ย่อมเข้าไปหาแม่โคอีกจนได้ ฉันใด สุขในตติยฌานนี้ ถูกพรากจากปีติ เมื่อไม่ควบคุมด้วยเครื่องควบคุม คือสติและสัมปชัญญะ พึงเข้าหาปีติอีกเหมือนกัน พึงสัมปยุตด้วยปีตินั่นแล ฉันนั้น. ถึงแม้ว่าสัตว์ทั้งหลาย ย่อมกำหนัดนักในความสุข และความสุขนี้ ก็เป็นสุขหวานใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขยิ่งไปกว่านั้น แต่ความกำหนัดนักในสุข ย่อมมีในตติยฌานนี้ ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะ ไม่ใช่โดยประการอื่น ฉะนั้น พึงทราบว่า เพื่อจะทรงแสดงเนื้อความที่แตกต่างออกไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า สโต จ สมฺปชาโน ในตติยฌานนี้เท่านั้น.

บัดนี้จะวินิจฉัยในบทว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทสิ [เสวยความสุขด้วยกาย] นั้นดังต่อไปนี้ ความคำนึงถึงในการเสวยความสุข ย่อมไม่มีแก่ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานโดยแท้ แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุที่ความสุขของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้น สัมปยุตด้วยนามกาย อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้น แม้ออกจากฌานแล้ว พึงเสวยสุข เพราะสัมผัสรูปกายใด รูปกายนั้นของท่าน อันรูปที่ประณีตยิ่ง ซึ่งมีสุขอันสัมปยุตด้วยนามกายเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงความข้อนั้น จึงตรัสว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทสิ [เสวยความสุขด้วยกาย] ดังนี้.

บัดนี้จะวินิจฉัยในบทว่า ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี ดังต่อไปนี้ พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอกคือย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ตื้น อธิบายว่า ย่อมประกาศ คือย่อมสรรเสริญ ซึ่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้น. ถามว่า สรรเสริญว่าอย่างไร ? ตอบว่า สรรเสริญว่า เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ เพราะเหตุแห่งฌานใด คือเพราะฌานใดเป็นเหตุ เราเข้าถึงฌานนั้น คือตติยฌาน. ในคำว่า ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ เป็นต้นนี้ พึงทราบการประกอบความ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ? พระอริยเจ้าเหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้นอย่างนี้ ดังนี้. ตอบว่า เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญ. จริงอยู่เพราะบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนี้เป็นผู้วางเฉยในตติยฌาน แม้ถึงความเต็มเปี่ยมแห่งความสุข มีสุขอันหวานใจยิ่งนัก แต่ไม่ถูกความติดในความสุขฉุดคร่ามาในตติยฌานนั้น ชื่อว่ามีสติ เพราะมีสติเข้าไปตั้งมั่น โดยที่ปีติจะไม่เกิดขึ้น อนึ่งเพราะบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌานนี้ ย่อมเสวยสุข อันไม่เศร้าหมอง อันพระอริยะพอใจ และอันอริยชนเสพนั่นแล ด้วยนามกาย ฉะนั้นจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ. พึงทราบว่า เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญ ดังพรรณนามาฉะนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะประกาศคุณ อันเป็นเหตุควรสรรเสริญอย่างนี้เหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้นอย่างนี้ว่า อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี. [เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข.]

บทว่า ตติยํ แปลว่า ที่ชื่อว่าที่ ๓ โดยลำดับแห่งการนับ. อนึ่งฌานนี้ชื่อว่าที่ ๓ เพราะพระโยคาวจรเข้าฌานนี้ เป็นอันดับที่ ๓.

ในบทว่า ฌานํ นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ตติยฌานนี้ประกอบด้วยองค์ ๕ มีอุเบกขาเป็นต้น เช่นเดียวกับทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๔ มีสัมปสาทะเป็นต้น. ดังที่ตรัสไว้ว่า ที่ชื่อว่าฌาน ได้แก่ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข จิตเตกัคคตา. ก็นี้เป็นเพียงแต่ปริยายเท่านั้น แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย ตติยฌานนี้ประกอบด้วยองค์ ๒ เว้นอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ตติยฌานเป็นไฉน ?....ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข จิตเตกัคคตา มีในสมัยนั้น ดังนี้. คำที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแล.

อธิบายตติยฌาน จบ

อธิบายจตุตถฌาน

คำว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ความว่า เพราะละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย. บทว่า ปุพฺเพว ความว่า ก็แลการละสุขและทุกข์นั้นได้มีแล้วในก่อนทีเดียว หาใช่ในขณะแห่งจตุตถฌานไม่. คำว่า โสมนสฺสโทมนสฺสานำ อตฺถงฺคมา ความว่า เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ อธิบายว่า เพราะละธรรมทั้งสองแม้เหล่านี้คือ สุขทางใจ และทุกข์ทางใจ ในก่อนทีเดียว.

ถามว่า สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสเหล่านั้น ละได้ในกาลไร .? ตอบว่า ละได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานทั้ง ๔. จริงอยู่ โสมนัสละได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานที่ ๔ นั้นเอง. ทุกข์ โทมนัส สุขละได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓. ด้วยประการดังพรรณนามานี้ พึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัสเหล่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละ แต่ได้ตรัสไว้แม้ในที่นี้โดยลำดับอุเทศแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในอินทรียวิภังค์นั่นแล.

ถามว่า ก็ถ้าว่าสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสเหล่านี้ พระโยคาวจรละได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานนั้น ๆ ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความดับไว้ในฌานนั่นแลอย่างนี้ว่า ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับหาส่วนเหลือมิได้ในฌานไหนเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลายเทียว สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลายเทียว เข้าถึงฌานที่ ๑ มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ทุกขินทรีย์ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับหาส่วนเหลือมิได้ในปฐมฌานนี้ โทมนัสสินทรีย์ ฯลฯ สุขินทรีย์ ฯลฯ โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับหาส่วนเหลือมิได้ในฌานไหนเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าถึงฌานที่ ๔ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งโทมนัสและโสมนัสในก่อนเทียว มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับหาส่วนเหลือมิได้ในจตุตถฌานนี้[๑] ดังนี้.

ตอบว่า เพราะความดับในฌาน เป็นความดับอย่างสนิท. จริงอยู่ ความดับแห่งสุข

---

๑. สำ. มหาวาร ๑๘/๒๘๓.

ทุกข์ โสมนัสและโทมนัสเหล่านั้น ในฌานมีปฐมฌานเบื้นต้น เบื้นความดับอย่างสนิท. ส่วนความดับในขณะแห่งอุปจารเบื้นแต่ดับเท่านั้น ไม่ใช่ความดับอย่างสนิท. จริงอย่างนั้น ทุกขินทรีย์แม้ที่ดับแล้วในอุปจารแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน พึงเกิดขึ้นได้อีก เพราะสัมผัสแห่งเหลือบและยุงเบื้นต้น หรือเพราะความลำบากด้วยที่นั่งไม่เสมอ ส่วนที่ดับแล้วภายในอัปปนา จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย. อนึ่ง ทุกขินทรีย์นี้ แม้ดับแล้วในอุปจาร ไม่ชื่อว่าดับสนิทดี เพราะอันธรรมที่เบื้นปฏิปักษ์ยังกำจัดไม่ได้. ส่วนภายในอัปปนา กายทุกส่วนย่อมก้าวลงสู่ความสุข เพราะความแผ่ไปแห่งปีติ. ทุกขินทรีย์ของพระโยคาวจรผู้มีกายอันก้าวลงสู่ความสุขแล้ว ชื่อว่าเบื้นอันดับสนิทดี เพราะอันธรรมที่เบื้นปฏิปักษ์กำจัดได้แล้ว. อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์ แม้อันพระโยคาวจรละได้แล้ว ในอุปจารแห่งทุติยฌาน ซึ่งมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน ก็พึงเกิดขึ้นได้ เพราะโทมนัสสินทรีย์นี้ย่อมจะเกิดขึ้นได้ เมื่อมีความลำบากกาย และความคับใจซึ่งมีวิตกและวิจารเบื้นปัจจัย แต่จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย ในเมื่อไม่มีวิตกและวิจาร อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์นี้ จะเกิดขึ้นในจิตตุปบาทใด ย่อมเกิดขึ้นได้ในเมื่อมีวิตกและวิจารในจิตตุปบาทนั้น วิตกและวิจารพระโยคาวจรยังละไม่ได้ ในอุปจารแห่งทุติยฌาณ ฉะนั้น โทมนัสสินทรีย์นั้นพึงเกิดขึ้นได้ในอุปจารแห่งทุติยฌานนั้น เพราะมีปัจจัยยังละไม่ได้ ส่วนในทุติยฌานพึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะมีปัจจัยอันละได้แล้ว.

อนึ่ง สุขินทรีย์แม้อันพระโยคาวจรละได้แล้วในอุปจารแห่งตติยฌาน พึงเกิดขึ้นได้แก่พระโยคาวจรผู้มีกายอันรูปที่ประณีต ซึ่งมีปีติเบื้นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว แต่ในตติยฌาน พึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย. เพราะในตติยฌาน ปีติซึ่งเบื้นปัจจัยแห่งสุขดับแล้วโดยประการทั้งปวงแล.

อนึ่ง โสมนัสสินทรีย์ แม้ที่พระโยคาวจรละได้แล้วในอุปจารแห่งจตุตถฌานพึงเกิดขึ้นได้ เพราะเบื้นธรรมชาติใกล้ต่อปีติ และเพราะยังไม่ล่วงไปโดยชอบ โดยที่ไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา ส่วนในจตุตถฌาน พึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย. ฉะนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสศัพท์ว่า หาส่วนเหลือมิได้ ในที่นั้น ๆ ว่า ทุกขินทรีย์ เกิดขึ้นแล้วย่อมดับหาส่วนเหลือมิได้ ในปฐมฌานนี้ ดังนี้เบื้นต้น ด้วยประการฉะนี้แล.

ในเรื่องจตุตถฌานนี้ ผู้ท้วง ๆ ว่า เมื่อเบื้นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค

เจ้าจึงทรงประมวลเวทนาเหล่านี้ แม้ที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ในอุปจารแห่งฌานนั้น ๆ มาไว้ในที่นี้เล่า ตอบว่า เพื่อจะกำหนดได้สะดวก. จริงอยู่ทุกขมสุขเวทนานี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคำนี้ว่า อทุกฺขมสุขํ อทุกขมสุขเวทนานั้น ละเอียด รู้ได้ยาก ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกำหนดได้โดยสะดวก ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงประมวลเวทนาเหล่านั้นทั้งหมดมา เพื่อให้กำหนดได้สะดวก เหมือนอย่างนายโคบาลต้อนฝูงโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน เพื่อจะจับโคตัวดุร้าย ซึ่งใคร ๆ ไม่อาจที่จะเข้าไปจับไม่ว่าโดยวิธีใด ครั้นแล้ว เขาจึงไล่ออกมาทีละตัว ๆ สั่งให้บุคคลจับโคตัวนั้น ซึ่งมาถึงตามลำดับว่า นี่คือโคตัวนั้น จงจับมัน ดังนี้ฉันนั้น. ก็ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านี้ ซึ่งทรงประมวลมาอย่างนี้แล้ว ทรงอาจที่จะให้กำหนดเวทนานั้น ธรรมชาติใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส นี้ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนา

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเหล่านี้พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แม้เพื่อแสดงเจโตวิมุติ อันไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข[๑] จริงอยู่ การละสุขเป็นต้นย่อมเป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตินั้น. สมจริงดังท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า ดูกรอาวุโส ปัจจัย ๔ อย่างนี้แล เพื่ออันเข้าถึงเจโตวิมุติอันไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ดูกรอาวุโส ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะดับความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งโสมนัสและโทมนัสในก่อนเทียว มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่[๒] ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ในโสดาปัตติมรรคเป็นต้นเหล่าอื่น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า ละได้แล้ว ในมรรคที่ ๓ นั้น เพื่อจะตรัสสรรเสริญมรรคที่ ๓ ฉันใด เวทนามีสุขเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในฌานที่ ๔ นี้ เพื่อจะตรัสสรรเสริญฌานนั้นฉันนั้น. อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเหล่านี้พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในฌานที่ ๔ นี้ เพื่อแสดงข้อที่ราคะ โทสะ เป็นสภาวะมีอยู่ไกลแสนไกล เพราะกำจัดปัจจัยเสียได้. จริงอยู่ บรรดาเวทนาเหล่านี้ สุขเป็นปัจจัยแห่งโสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่ง

---

๑. บางท่านแปลว่า เพื่อทรงแสดงปัจจัยแห่งเจโตวิมุติ. ๒. ม. มู. ๑๒/๕๔๒.

โทสะ ก็ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัย ชื่อว่า ถูกขจัดแล้ว เพราะกำจัดสุขเป็นต้นได้ ฉะนั้น ราคะ โทสะ จึงชื่อว่า มีอยู่ในที่ไกลแสนไกล.

บทว่า อทุกฺขมสุขํ ความว่า ชื่อว่าไม่ใช่ทุกข์ เพราะไม่มีทุกข์ ชื่อว่า ไม่ใช่สุข เพราะไม่มีสุข. ด้วยบทว่า อทุกฺขมสุขํ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขในฌานนี้. หาแสดงเพียงความไม่มีแห่งทุกข์และสุขไม่. อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาที่ ๓ เรียกว่า อุเบกขาเวทนาก็มี. เวทนาที่ ๓ นั้น พึงทราบว่า มีการเสวยอารมณ์อันตรงกันข้ามจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความมัธยัสถ์เป็นรส มีอารมณ์ไม่ปรากฏชัดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความดับแห่งสุขเป็นปทัฏฐาน.

บทว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ ความว่า มีความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเบกขาให้เกิดแล้ว. จริงอยู่ สติในฌานนี้บริสุทธิ์ด้วยดี และความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น อันอุเบกขากระทำแล้ว ไม่ใช่สิ่งอื่นทำ ฉะนั้นจตุตถฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มิสติบริบูรณ์ เพราะอุเบกขา. แม้ในวิภังค์ก็ตรัสไว้ว่า สตินี้เป็นธรรมชาติเปิดเผย บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว เพราะอุเบกขานั้น เหตุนั้นจึงเรียกว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ.[๑] อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งสติย่อมมีในจตุตถฌานนี้ เพราะอุเบกขาใด อุเบกขานั้นโดยความหมายพึงทราบว่า ตัตรมัชฌัตตูเบกขา. ในจตุตถฌานนี้สติอย่างเดียวเท่านั้นบริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้นก็หามิได้ โดยที่แท้สัมปยุตตธรรมแม้ทั้งหมด ก็บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาเหมือนกัน. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาโดยทรงยกสติเป็นประธาน. บรรดาธรรมเหล่านั้น อุเบกขานี้มีอยู่ในฌาน ๓ แม้เป็นของต่ำก็จริง ถึงอย่างนั้น เปรียบเสมือนหนึ่งว่า ดวงจันทร์ แม้จะมีอยู่ในกลางวันก็ไม่แจ่มชัด ไม่ผุดผ่อง เพราะในกลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์ข่ม และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาคกัน โดยเป็นราตรีที่แจ่มใส หรือโดยเป็นราตรีที่อุดหนุนแก่ตนฉันใด แม้ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตูเบกขานี้ก็ฉันนั้น เพราะถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก มีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะไม่ได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคกัน ถึงแม้จะมีอยู่ ก็ไม่เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ในปฐมฌานเป็นต้น. ก็เมื่อตัตรมัชฌัตตูเบกขานั้นไม่บริสุทธิ์ สติเป็นต้นแม้ที่เกิดขึ้นร่วมกันก็ไม่บริสุทธิ์เหมือนกัน เปรียบเหมือน

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๒.

เมื่อดวงจันทร์ไม่บริสุทธิ์ แสงสว่างก็ไม่บริสุทธิ์เช่นเดียวกัน. ฉะนั้น บรรดาปฐมฌานเป็นต้น แม้ฌานหนึ่ง ก็ไม่ตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา. แต่ในจตุตถฌานนี้ ดวงจันทร์ คือ ตัตรมัชฌัตตูเบกขานี้ บริสุทธิ์เหลือเกิน เพราะไม่ถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก มีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะได้ราตรีคือ อุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคกัน ธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้น แม้ที่เกิดขึ้นร่วมกัน ก็บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว เพราะตัตรมัชฌัตตูเบกขานั้นบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิ์ฉะนั้น. ฉะนั้นจตุตถฌานนี้เท่านั้น พึงทราบว่า ตรัสว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ [มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา].

บทว่า จตุตฺถํ แปลว่า ที่ชื่อว่าที่ ๔ โดยลำดับแห่งการนับ. ฌานนี้ชื่อว่าที่ ๔ เพราะพระโยคาวจรเข้าฌานนี้เป็นอันดับที่ ๔. วินิจฉัยในบทว่า ฌานํ นี้ดังต่อไปนี้ ฌานนี้จัดว่าประกอบด้วยองค์ ๓ มีอุเบกขาเป็นต้น เช่นเดียวกับตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๕ มีอุเบกขาเป็นต้น. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ที่ชื่อว่า ฌาน ได้แก่อุเบกขา สติ จิตเตกัคคตา. ก็นี้เป็นเพียงปริยายเท่านั้น. แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย เว้นสติเสีย ฌานนี้ชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๒ เพราะระบุอุเบกขาเวทนานั่นเอง สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า จตุตถฌานเป็นไฉน ?.... ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา จิตเตกัคคตา มีในสมัยนั้น คำนอกจากนี้มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล.

อธิบายจตุตถฌาน จบ

ฌาน ๔ มีผลต่างกัน

ฌาน ๔ เหล่านี้ของท่านบางพวก มีจิตเตกัคคตาเป็นประโยชน์ ของบางพวกเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ของบางพวกเป็นบาทแห่งอภิญญา ของบางพวกเป็นบาทแห่งนิโรธ ของบางพวกมีการก้าวลงในภพเป็นประโยชน์ [มีการเกิดในภพเป็นประโยชน์.] ในท่านเหล่านั้น ฌานของพระขีณาสพ มีจิตเตกัคคตาเป็นประโยชน์. จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้น คิดว่าพวกเราเข้าสมาบัติแล้ว มักมีจิตเป็นสมาธิ อยู่เป็นสุขตลอดวัน แล้วกระทำบริกรรมกสิณ. ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้น. ฌานของพระเสขะและปุถุชน ผู้คิดว่า พวกเราออกจากสมาบัติแล้วจักเห็นแจ้งด้วยจิตอันตั้งมั่น แล้วให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้น จักเป็นบาทแห่งวิปัสสนา. ส่วนพระ

เสขะเหล่าใดให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้น เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาแล้ว ออกจากสมาบัติ เมื่อปรารถนาอภิญญามีนัยดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า แม้คนเดียว ก็เป็นหลายคนได้• ย่อมให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้น ฌานของท่านเหล่านั้น จัดเป็นบาทแห่งอภิญญา. ส่วนท่านเหล่าใด คิดว่า พวกเราให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นแล้ว เข้านิโรธสมาบัติ ไม่มีจิต ๗ วัน ถึงนิโรธคืออนิพพาน ในทิฏฐธรรมแล้ว จักอยู่เป็นสุข ดังนี้แล้วให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้น ฌานของท่านเหล่านั้นจัดเป็นบาทแห่งนิโรธ. ส่วนท่านเหล่าใด คิดว่า พวกเราให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม จักเกิดในพรหมโลก แล้วให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้น ฌานของท่านเหล่านั้น จัดว่ามีการเกิดในภพเป็นประโยชน์. ส่วนจตุตถฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าให้เกิดแล้วที่โคนแห่งต้นโพธิ ฌานนั้นของพระองค์ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาด้วย เป็นบาทแห่งอภิญญาด้วย เป็นบาทแห่งนิโรธด้วย ให้สำเร็จกิจทั้งปวงด้วย พึงทราบว่า ให้คุณทั้งที่เป็นโลกิยะ ทั้งที่เป็นโลกุตตระทุกอย่าง. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงซึ่งส่วนหนึ่งแห่งคุณธรรมที่จตุตถฌานให้ [คุณธรรมที่เกิดจากจตุตถฌาน] จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **เอวํ สมาหิเต จิตฺเต.**

อธิบายสมาธิจิต

ในคำว่า **เอวํ สมาหิเต จิตฺเต** เป็นต้นนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บทว่า **โส** ได้แก่ เรานั้น. คำว่า **เอวํ** นี้ เป็นคำแสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน. อธิบายว่า ได้จตุตถฌานตามลำดับนี้. บทว่า **สมาหิเต** ความว่า ชื่อว่าตั้งมั่นแล้ว ด้วยสมาธิในจตุตถฌานนั้น. ก็วินิจฉัยในบทว่า **ปริสุทฺเธ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่าบริสุทธิ์ โดยที่สุดบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา. เพราะบริสุทธิ์นั่นเอง จึงชื่อว่า ผ่องใส อธิบายว่า ผ่องแผ้ว. ที่ชื่อว่า ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน เพราะกิเลสเพียงดังเนินมีราคะเป็นต้น ขจัดได้แล้ว โดยที่กำจัดปิดจัยมีสุขเป็นต้นได้. เพราะไม่มีกิเลสเพียงดังเนินนั่นแล จึงชื่อว่า มีอุปกิเลสไปปราศแล้ว. จริงอยู่ จิตย่อมเศร้าหมอง เพราะกิเลสเพียงดังเนิน. ชื่อว่า เป็นธรรมชาติอ่อน เพราะอบรมดีแล้ว อธิบายว่า ถึงซึ่งวสีภาพ จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในอำนาจ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า จิตอ่อน. ก็เพราะเป็นธรรมชาติอ่อนนั่นแล จึงชื่อว่า ควรแก่การงาน อธิบายว่า ทนต่อการงาน เหมาะ

---

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๑๗.

แก่การงาน. ความจริง จิตอ่อนเป็นจิตที่ควรแก่การงาน เหมือนทองที่หลอมดีแล้ว ฉะนั้น. อนึ่ง จิตแม้ทั้งสองชนิดนั้น [คือจิตอ่อน และควรแก่การงาน] จะมีได้ก็เพราะได้อบรมดีแล้วเท่านั้น. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตไม่พิจารณาเห็นแม้ธรรมอย่างหนึ่งอื่นที่บุคคลอบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว จะเป็นธรรมชาติอ่อนและควรแก่การงาน เหมือนอย่างจิตนี้เลย ภิกษุทั้งหลาย[๑] ที่ชื่อว่าตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นในความเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้ เพราะเป็นธรรมชาติตั้งมั่นนั่นแล จึงชื่อว่า ถึงความไม่หวั่นไหว อธิบายว่า ไม่กวัดแกว่ง คือไม่เอนเอียง.

อนึ่ง ชื่อว่าตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นในอำนาจของตน โดยที่เป็นจิตอ่อนและควรแก่การงาน. ชื่อว่า ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะอันศรัทธาเป็นต้นประคองไว้. อันที่จริง จิตอันศรัทธาประคองไว้ ย่อมไม่เอนเอียงไปเพราะอสัทธิยะ อันวิริยะประคองไว้ ย่อมไม่เอนเอียงเพราะโกสัชชะ อันสติประคองไว้ ย่อมไม่เอนเอียงเพราะความประมาท อันสมาธิประคองไว้ ย่อมไม่เอนเอียงเพราะอุทธัจจะ อันปัญญาประคองไว้ ย่อมไม่เอนเอียง เพราะอวิชชาที่ถึงโอภาส ย่อมไม่เอนเอียง เพราะความมืดคือกิเลส จิตอันธรรม ๖ ประการเหล่านี้ประคองไว้แล้ว ย่อมถึงความไม่หวั่นไหว. จิตอันประกอบด้วยองค์ ๙ ดังพรรณนามานี้ เป็นจิตควรแก่การน้อมไปเฉพาะ เพื่อกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญา.

อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า ตั้งมั่นแล้ว เพราะสมาธิในจตุตถฌาน ที่ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะเป็นธรรมชาติไกลจากนิวรณ์ ที่ชื่อว่า ผ่องแผ้ว เพราะก้าวล่วงวิตกเป็นต้น ที่ชื่อว่า หากิเลสเพียงดังเนินมิได้ เพราะไม่มีการก้าวลงไปด้วยความอยากอันลามก ซึ่งมีการได้ฌานเป็นปัจจัย อธิบายว่า เพราะไม่มีปัจจัยแห่งกามราคะมีประการต่าง ๆ อันก้าวลงไปด้วยความอยากคือหยั่งลงแล้ว เป็นไปแล้ว ด้วยอำนาจความอยาก. ที่ชื่อว่า ปราศจากอุปกิเลส เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต มีอภิชฌาเป็นต้น. อนึ่ง จิตทั้งสองนี้ [อนังคณจิต และวิคตูปกิเลสจิต] พึงทราบตามแนวแห่งอนังคณสูตร. จิต ชื่อว่าเป็นธรรมชาติอ่อน เพราะถึงซึ่งวสี ชื่อว่า ควรแก่การงาน เพราะเข้าถึงความเป็นอิทธิบาท ชื่อว่าตั้งมั่น เพราะเข้าถึง

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๑๑.

ความเป็นธรรมชาติประณีตด้วยความเต็มเปี่ยมแห่งภาวนา คือถึงความไม่หวั่นไหว อธิบายว่า ตั้งมั่นโดยประการที่จะเป็นธรรมชาติถึงความไม่หวั่นไหว. จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ แม้โดยประการดังพรรณนามานี้ เป็นจิตควรแก่การน้อมไปเฉพาะ คือเป็นบาท ได้แก่เป็นปทัฏฐานแห่งการทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยอภิญญา.

อธิบายปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

บทว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่ญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ ในเมื่อจิตดวงนี้เกิดเป็นบาทแห่งอภิญญาอย่างนี้แล้ว. ขันธ์ที่อาศัยอยู่ในก่อน คือในอดีตชาติทั้งหลาย ชื่อว่า ปุพเพนิวาส ในบทว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย นั้น บทว่า นิวุฏฺฐา ได้แก่ อยู่ครอบครอง คือ เสวย ได้แก่ เกิดดับในสันดานของตน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า นิวุฏฺฐา ได้แก่ มีธรรมอันตนอยู่อาศัยแล้ว. บทว่า นิวุฏฺฐา ความว่า ขันธ์ที่อยู่อาศัยแล้วด้วยการอยู่คือโคจรซึ่งรู้แจ้ง ได้แก่ กำหนดได้ด้วยวิญญาณของตน หรือแม้ที่รู้แจ้งด้วยวิญญาณของผู้อื่น ในขณะที่อนุสรถึงท่านผู้มีสังขารเป็นเหตุวนเวียนอันตัดขาดแล้ว. บทว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ความว่า พระโยคาวจรย่อมตามระลึกถึงปุพเพนิวาส ด้วยสติใด สตินั้นชื่อว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ. ความรู้ที่สัมปยุตด้วยสตินั้น ชื่อว่า ญาณ. เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้ ชื่อว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ อธิบายว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อถึงญาณนี้. บทว่า อภินินฺนาเมสึ ได้แก่น้อมไปเฉพาะแล้ว บทว่า โส ได้แก่ เรานั้น. บทว่า อเนกวิหิตํ ความว่า มีหลายอย่าง หรือให้เป็นไป อธิบายว่า พรรณนาไว้แล้วโดยอเนกประการ. บทว่า ปุพฺเพนิวาสํ แปลว่า ความสืบเนื่องแห่งขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยในภพนั้น ๆ ตั้งแต่ต้นภพที่ล่วงไปแล้วในลำดับ. ด้วยบทว่า อนุสฺสรามิ พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า เราระลึกติดตามไป ซึ่งลำดับแห่งชาติอย่างนี้คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง หรือระลึกได้ติดไปทีเดียว คือพอเมื่อน้อมจิตไปเท่านั้นก็ระลึกได้. จริงอยู่การทำบริกรรมของมหาบุรุษ ผู้บำเพ็ญบารมีไว้แล้ว ย่อมไม่มีเหตุนั้น พวกมหาบุรุษเหล่านั้น พอน้อมจิตไปเท่านั้น ก็ระลึกได้ ส่วนกุลบุตรผู้เริ่มทำ ต้องทำบริกรรมจึงระลึกได้. เหตุนั้น จึงพึงกล่าวการบริกรรม ด้วยสามารถแห่งกุลบุตรเหล่านั้น.

แต่การบริกรรมนั้น เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวไป ก็จะทำวินัยนิทานให้หนักเกินไป. เหตุนั้น ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวการบริกรรมนั้น. แต่ผู้มีความต้องการ พึงถือเอาโดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคเถิด. ก็ในที่นี้ข้าพเจ้าจักพรรณนาแต่พระบาลีเท่านั้น.

ศัพท์ว่า เสยฺยถีทำ เป็นนิบาต ลงในอรรถแสดงประการต่าง ๆ แห่งปุพเพนิวาส ที่ทรงปรารภ เหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงประเภท คือ ประการแห่งปุพเพนิวาส ที่พระองค์ทรงปรารภแล้ว จึงตรัสคำว่า เอกมฺปิ ชาตึ เป็นต้น. ในคำนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สองบทว่า เอกมฺปิ ชาตึ ได้แก่ ขันธสันดานแม้อย่างหนึ่ง คืออันนับเนื่องด้วยภพหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นเบื้องต้น มีจุติเป็นที่สุด. ในคำว่า เทฺวปิ ชาติโย เป็นต้นก็นัยนี้.

อธิบายกัลป์

ก็ในคำว่า อเนเกปิ สำวฏฺฏกปฺเป เป็นต้น กัลป์ที่เสื่อมอยู่ พึงทราบว่า ชื่อสังวัฏฏกัลป์ ที่เจริญอยู่ พึงทราบว่า ชื่อวิวัฏฏกัลป์. ในสังวัฏฏกัลป์และวิวัฏฏกัลป์นั้น กัลป์อันตั้งอยู่ในฝ่ายเสื่อม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุด้วยคำว่า สังวัฏฏ เพราะมีสังวัฏฏกัลป์นั้นเป็นมูล. ส่วนกัลป์ที่ตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุ ด้วยคำว่า วิวัฏฏ ก็เมื่อถือเอาความเช่นนี้ อสงไขยกัลป์เหล่าใด ที่ตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัลป์มี ๔ อย่างเหล่านี้ ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือ สังวัฏฏกัลป์ ๑ สังวัฏฏัฏฐายีกัลป์ ๑ วิวัฏฏกัลป์ ๑ วิวัฏฏัฏฐายีกัลป์ ๑[๑] ดังนี้ อสงไขยกัลป์เหล่านั้นทั้งหมด เป็นอันพระองค์ทรงกำหนดระบุถึงแล้ว. บรรดาอสงไขยกัลป์เหล่านั้น สังวัฏฏกัลป์ [กัลป์ฝ่ายเสื่อม] มี ๓ คือ เสื่อมเพราะไฟ [เตโชสังวัฏฏะ] เสื่อมเพราะน้ำ [อาโปสังวัฏฏะ] เสื่อมเพราะลม [วาโยสังวัฏฏะ] แดนแห่งความเสื่อมมี ๓ คือ พรหมชั้นอาภัสสรา ๑ พรหมชั้นสุภกิณหา ๑ พรหมชั้นเวหัปผลา ๑. เมื่อใดกัลป์เสื่อมเพราะไฟ เมื่อนั้น [โลก] ก็ถูกไฟไหม้ ใต้พรหมชั้นอาภัสสราลงมา. เมื่อใดกัลป์เสื่อมเพราะน้ำ เมื่อนั้น [โลก] ก็ถูกน้ำละลาย ใต้พรหมชั้นสุภกิณหาลงมา. เมื่อใดกัลป์เสื่อมเพราะลม เมื่อนั้น [โลก] ก็ถูกลมพัดกระจัดกระจาย ใต้พรหมชั้นเวหัปผลาลงมา.

---

๑. องฺ. จตุกฺก ๒๑/๑๕๐.

แต่ว่าโดยพิสดารพุทธเขตหนึ่ง ย่อมพินาศไปแม้ทุกเมื่อ ชื่อว่า พุทธเขตมี ๓ อย่าง คือ ชาติเขต ๑ อาณาเขต ๑ วิสัยเขต ๑. ในเขตทั้ง ๓ อย่างนั้น สถานที่ซึ่งไหวในเวลาที่พระตถาคตทรงถือปฏิสนธิเป็นต้น จัดเป็นชาติเขตมีหมื่นจักรวาลเป็นที่สุด. สถานที่ซึ่งเป็นที่เป็นไปแห่งอานุภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รัตนปริตร เมตตปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร โมรปริตร จัดเป็นอาณาเขต มีแสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด. สถานที่ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ก็หรือว่า ตถาคตพึงจำนงเพียงใด ดังนี้ เป็นสถานที่อนุสรณ์ถึงเรื่องที่พระองค์ทรงจำนง จัดเป็นวิสัยเขตไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ. บรรดาพุทธเขตทั้ง ๓ อย่าง ดังบรรยายมาฉะนี้ อาณาเขตหนึ่งพินาศไป ก็เมื่ออาณาเขตนั้นพินาศไปอยู่ ชาติเขตก็พลอยพินาศไปด้วย. และเมื่อพินาศก็พินาศด้วยกันนั้นเอง. แม้เมื่อดำรงอยู่ก็ดำรงอยู่ด้วยกัน. การพินาศและการดำรงอยู่แห่งพุทธเขตนั้น ได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรค. ผู้ต้องการความพิสดารพึงค้นเอาจากปกรณ์นั้นเถิด. ก็บรรดาสังวัฏฏกัลป์และวิวัฏฏกัลป์ที่กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง เพื่อต้องการตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณที่ควงต้นโพธิ ทรงระลึกได้ตลอดสังวัฏฏกัลป์แม้เป็นอเนก ตลอดวิวัฏฏกัลป์แม้เป็นอเนก ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัลป์แม้เป็นอเนก. ทรงระลึกอย่างไร ? ทรงระลึกโดยนัยเป็นต้นว่า อมุตฺตราสึ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อมุตฺตราสึ แปลว่า เราได้มีแล้วในสังวัฏฏกัลป์โน้น คือเราได้มีแล้วในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิกายโน้น.

บทว่า เอวนามโม คือ ชื่อว่า เวสสันดร หรือโชติปาละ บทว่า เอวโคตฺโต คือ เป็นภควโคตร หรือโคตมโคตร. บทว่า เอววณฺโณ คือ มีสีขาว หรือมีสีคล้ำ บทว่า เอวมาหาโร ได้แก่มีข้าวสุกแห่งข้าวสาลีอันเจือด้วยเนื้อเป็นอาหาร หรือมีผลไม้ที่หล่นเองเป็นโภชนะ บทว่า เอวสุขทุกฺขปฏิสำเวที ความว่า เสวยสุขและทุกข์ทางกายและทางจิต หรือต่างด้วยสุขและทุกข์อันเจืออามิสและหาอามิสมิได้เป็นต้น โดยอเนกประการ. บทว่า เอวมายุปริยนฺโต ความว่า มีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเป็นที่สุด หรือมีอายุประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัลป์เป็นที่สุด. คำว่า โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ ความว่า เรานั้นเคลื่อนจากภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิกายนั้น เกิดขึ้นในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ

สัตตาวาส หรือในสัตตนิกายชื่อโน้นอีก. บทว่า ตตฺราปาสึ ความว่า ต่อมาเราจึงได้มีในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือในสัตตนิกายแม้นั้นอีก. คำว่า เอวมาโม เป็นต้น มีนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแล. อีกอย่างหนึ่ง เพราะการระลึกว่า เราได้มีแล้วในที่โน้น เป็นการตามระลึกได้ตามปรารถนา ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงระลึกลงมาตามลำดับ การระลึกว่า เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้น ดังนี้ เป็นการพิจารณาของพระองค์ผู้ทรงระลึกย้อนกลับขึ้นไป ฉะนั้นพึงทราบความหมายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า เราเกิดในที่โน้น ทรงหมายเอาดุสิตภพ ถัดจากการเกิดในภพนี้ไปนี้ว่า เกิดในที่นี้.

สองบทว่า ตตฺราปาสึ เอวนฺนาโม มีความว่า เราได้เป็นเทพบุตร นามว่าเสตุเกตุ ในภพดุสิตแม้นั้น. บทว่า เอวโคตฺโต คือ มีโคตรเดียวกันกับเทพยดาเหล่านั้น. บทว่า เอววณฺโณ คือ มีวรรณะดุจทอง. บทว่า เอวมาหาโร คือ มีอาหารทิพย์ บทว่า เอวสุขทุกฺขปฏิสำเวที คือ เสวยสุขอันเป็นทิพย์อย่างนี้. แต่ทุกข์ก็เป็นเพียงสังขารทุกข์เท่านั้น. บทว่า เอวมายุปริยนฺโต ได้แก่ มีอายุประมาณ ๕๗ โกฏิ กับ ๖ ล้านปีเป็นที่สุด. หลายบทว่า โส ตโต จุโต ความว่า เรานั้นเคลื่อนจากภพดุสิตนั้น. บทว่า อิธูปปนฺโน ได้แก่ บังเกิดในครรภ์ของพระนางมหามายาเทวีในภพนี้. บทว่า อิติ แปลว่า อย่างนี้. สองบทว่า สาการ สอุทฺเทส ความว่า ที่ชื่อว่า พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยอำนาจชื่อและโคตร ที่ชื่อว่า พร้อมทั้งอาการ ด้วยอำนาจสีเป็นต้น. อันที่จริง สัตว์ คือนรชน อันบุคคลย่อมแสดงว่า ติสสะ โคตมะ ก็ด้วยชื่อและโคตร. ย่อมปรากฏโดยแตกต่างกันออกไปว่า ขาว คล้ำ ด้วยสี เป็นต้น. เหตุนั้น ชื่อและโคตรจึงจัดเป็นอุเทศ นอกจากนี้จัดเป็นอาการ. ถามว่า ก็พระพุทธเจ้าเท่านั้น หรือ ทรงระลึกปุพเพนิวาสได้. ตอบว่า ไม่เฉพาะแต่พระพุทธเจ้าเท่านั้นที่ระลึกได้ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้า และเดียรถีย์ก็ระลึกได้ แต่ท่านเหล่านั้นระลึกไม่ได้โดยพิเศษ. จริงอยู่ พวกเดียรถีย์ระลึกได้เพียง ๔๐ กัปป์ เท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นระลึกไม่ได้ เพราะเหตุไร. เพราะมีปัญญาทรามกำลัง. จริงอยู่ ปัญญาของเดียรถีย์เหล่านั้น เว้นจากการกำหนดนามและรูป จึงเป็นปัญญาทรามกำลัง. แต่บรรดาพระสาวกทั้งหลาย อสีติมหาสาวกระลึกได้แสนกัปป์ พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขย กำไรแสนกัปป์ พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึก

ได้ ๒ อสงไขย กำไรแสนกัลป์. ก็อภินิหารของท่านเหล่านั้นมีเท่านี้. แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกำหนด. ทรงประสงค์เท่าใด ก็ทรงระลึกได้เท่านั้น. อนึ่ง พวกเดียรถีย์ระลึกได้ตามลำดับขันธ์เท่านั้น ไม่สามารถจะทั้งลำดับระลึกโดยจุติและปฏิสนธิ. แท้ที่จริงเดียรถีย์เหล่านั้นก็เหมือนคนตาบอด ไม่มีการแวะลงสู่ประเทศที่ตนประสงค์. เหล่าสาวกย่อมระลึกได้แม้โดยประการทั้งสอง พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เช่นกัน. แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงระลึกได้ทุก ๆ ฐานะที่ทรงประสงค์ทั้งเบื้องต่ำทั้งเบื้องบน หลายโกฏิกัลป์ตามลำดับขันธ์บ้าง โดยจุติและปฏิสนธิบ้าง โดยการหยั่งลงดุจราชสีห์บ้าง.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อยํ โข เม พฺราหฺมณ เบื้นต้นต่อไป บทว่า เม แปลว่า อันเรา. บทว่า วิชฺชา ความว่า ที่ชื่อว่า วิชชา เพราะอรรถว่า ทำให้รู้แจ้ง ถามว่า ทำอะไรให้รู้แจ้ง. ตอบว่า ทำปุพเพนิวาส. โมหะที่ปิดบังปุพเพนิวาสนั้น เรียกว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ทำบุ่พเพนิวาสนั้นแลไม่ให้รู้แจ้ง บทว่า ตโม ความว่า โมหะนั่นแหละ เรียกว่า ตมะ เพราะอรรถว่าเบื้นตัวปิดบัง. บทว่า อาโลโก ความว่า วิชชานั่นแหละเรียกว่า อาโลกะ เพราะอรรถว่าทำแสงสว่าง. ก็บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า วิชฺชา อธิคตา มีอธิบายเท่านี้. คำนอกจากนี้เบื้นคำสรรเสริญ. อนึ่ง ในสองบทนี้ มีการประกอบความว่า วิชชานี้แลอันเราบรรลุแล้ว อวิชชาอันเรานั้นผู้บรรลุวิชชา ขจัดแล้ว อธิบายว่า พินาศไปแล้ว. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะวิชชาเกิดขึ้น. แม้ในสองบทนอกจากนี้ก็นัยนี้. ศัพท์ว่า ยถา ในคำว่า ยถาตํ เบื้นนิบาตลงในอรรถว่าอุปมา. ศัพท์ว่า ตํ เบื้นนิบาต. ชื่อว่า ผู้ไม่ประมาท เพราะความไม่อยู่ปราศแห่งสติ ชื่อว่า ผู้มีความเพียร ด้วยความเพียรเครื่องเผากิเลส ชื่อว่า ผู้มีตนส่งไปแล้ว คือ มีจิตส่งไปแล้ว เพราะไม่เยื่อใยในกายและชีวิต. มีคำอธิบายว่า พระโยคาวจร ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนส่งไปแล้ว พึงกำจัดอวิชชาได้ วิชชาพึงเกิดขึ้น พึงกำจัดความมืด แสงสว่างพึงเกิดขึ้นฉันใด เราก็ฉันนั้นเหมือนกัน กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาก็เกิดขึ้น กำจัดความมืดได้แล้ว แสงสว่างก็เกิดขึ้น เรานั้นได้ผลอันสมควรแก่การตามประกอบความเพียรแล้วแล.

คำว่า อยํ โข เม พฺราหฺมณ ปฐมา อภินิพฺพิทา อโหสิ กุกฺกุฏจฺฉาปกสฺเสว

อณฺฑโกสมฺหา ความว่า ดูกรพราหมณ์ นี้แล เป็นการทำลายเปลือกไข่ คืออวิชชาอันปิดบังขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน ด้วยจะงอยปาก คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เจาะออกไปเป็นครั้งแรก คือเป็นการออกไปครั้งแรก ได้แก่ เป็นการเกิดที่ประเสริฐครั้งแรกของเรา เหมือนการที่ลูกไก่ใช้จะงอยปากหรือปลายเล็บเท้า ทำลายเปลือกไข่เจาะออกไป คือออกไปได้ ได้แก่ เกิดครั้งสุดท้ายในหมู่ของไก่ ฉะนั้น.

อธิบายทิพพจักษุเป็นต้น

คำว่า โส เอวํ ฯเปฯ จุตูปปาตญาณาย ความว่า เพื่อความรู้ในจุติและอุปปัติ อธิบายว่า เพื่อญาณเป็นเครื่องรู้จุติและอุปปัติของสัตว์ทั้งหลาย. สองบทว่า อภินินฺนาเมสึ ได้แก่ นำไปซึ่งบริกรรมจิต. ส่วนในคำว่า โส ทิพฺเพน ฯเปฯ ปสฺสามิ นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สำหรับพระมหาสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีไว้แล้ว ไม่ต้องทำบริกรรม ความจริงมหาสัตว์เหล่านั้น พอเมื่อจิตสักว่าอันตนน้อมไปแล้วเท่านั้น ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายด้วยทิพพจักษุอันหมดจด ล่วงจักษุวิสัยของมนุษย์. กุลบุตรทั้งหลายผู้เริ่มทำ ทำบริกรรมแล้ว จึงเห็นได้ด้วยทิพพจักษุ ฉะนั้นการบริกรรม ควรกล่าวด้วยอำนาจกุลบุตรเหล่านั้น แต่การบริกรรมนั้น เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าว ก็จะทำวินัยนิทานให้หนักเกินไป ฉะนั้นข้าพเจ้าจะไม่กล่าวการบริกรรมนั้น แต่ผู้มีความต้องการ พึงถือเอาตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคเถอญ. ก็ในที่นี้จักพรรณนาเฉพาะพระบาลีเท่านั้น. บทว่า โส ได้แก่ เรานั้น.

ในคำว่า ทิพฺเพน เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า ทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์. จริงอยู่ จักษุประสาทของพวกเทวดา เกิดด้วยสุจริตกรรมที่ชั่งดี เสลด และเลือดเป็นต้น ไม่แปดเปื้อน สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกล เพราะพ้นจากอุปกิเลส จัดเป็นจักษุประสาททิพย์. แลญาณจักษุแม้นี้ เกิดด้วยกำลังแห่งการเจริญความเพียร ก็เช่นเดียวกับจักษุประสาทนั้นแล เหตุนั้น จึงชื่อว่า ทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์. อนึ่ง ชื่อว่า ทิพย์ เพราะได้ด้วยทิพยวิหารธรรมและเพราะตนอาศัยทิพยวิหาร. อนึ่งชื่อว่า ทิพย์ เพราะมีความรุ่งเรืองมาก โดยการกำหนดอาโลกกสิณ. อนึ่งชื่อว่า ทิพย์ เพราะมีที่ไปใหญ่ โดยที่เห็นรูปที่อยู่ภายนอกฝาเป็นต้น. ทั้งหมดนั้นพึงทราบตามแนวแห่งศัพทศาสตร์.

ชื่อว่า จักษุ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเห็น อนึ่งชื่อว่า จักษุ เพราะเป็นดุจจักษุ [จริง] โดยทำกิจของจักษุ. ชื่อว่า หมดจด เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ โดยที่เห็นจุติและอุปบัติ. จริงอยู่ ผู้ใดเห็นเพียงจุติอย่างเดียว ไม่เห็นอุปบัติ ผู้นั้นย่อมยึดความเห็นว่าขาดสูญ. ผู้ใดเห็นเพียงอุปบัติอย่างเดียวไม่เห็นจุติ ผู้นั้นย่อมยึดความเห็นว่า เป็นความปรากฏแห่งสัตว์ใหม่. แต่ผู้ที่เห็นทั้งสองอย่าง ย่อมล่วงทิฏฐิทั้ง ๒ นั้นได้ ฉะนั้นความเห็นนั้นของเขา จึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นทั้งสองอย่างนั้น. ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ชื่อว่า หมดจด เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ โดยที่เห็นจุติและอุปบัติ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า หมดจด เพราะปราศจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง.

จริงอยู่ ทิพพจักษุของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปราศจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง ดังที่ตรัสไว้ว่า ดูกรอนุรุทธะทั้งหลาย เรานั้นแลทราบดังนี้ว่า วิจิกิจฉาเป็นอุปกิเลสแห่งจิต จึงละวิจิกิจฉาอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตเสีย การไม่กระทำไว้ในใจเป็นอุปกิเลสแห่งจิต....ถีนมิทธะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ความหวาดกลัวเป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ความระเริงใจเป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ความขัดหยาบเป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ความเพียรที่ปรารภตึงเกินไปเป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ความเพียรที่หย่อนเกินไปเป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ตัณหาที่คอยกระซิบ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... ความสำคัญสภาวะว่าต่างกัน เป็นอุปกิเลสแห่งจิต.... รู้อย่างนี้ว่า ความเพ่งรูปมากเกินไปเป็นอุปกิเลสแห่งจิต จึงละความเพ่งรูปมากเกินไป อันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตเสีย ดูกรอนุรุทธะทั้งหลาย เรานั้นแลไม่ประมาท มีความเพียร มีตนส่งไปแล้ว รู้แต่แสงสว่างเท่านั้นแล แต่ไม่เห็นรูป ก็เราเห็นแต่รูปแล แต่ไม่รู้แสงสว่าง ดังนี้เป็นต้น.[๑] ญาณจักษุนั้น ชื่อว่า หมดจด เพราะปราศจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง อย่างนี้ ญาณจักษุนั้น ชื่อว่า ล่วงจักษุวิสัยของมนุษย์ เพราะเห็นรูปล่วงอุปจารแห่งมนุษย์. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ล่วงจักษุวิสัยของมนุษย์ เพราะล่วงตาเนื้ออันเป็นของมนุษย์. ด้วยทิพพจักษุอันหมดจด ล่วงจักษุวิสัยของมนุษย์นั้น.

สองบทว่า สตฺเต ปสฺสามิ ความว่า เราย่อมเห็น คือพิจารณาเห็น ได้แก่ เล็งเห็นสัตว์ทั้งหลาย เหมือนคนมองเห็น ด้วยตาเนื้อฉะนั้น. ในคำว่า จวมาเน อุปฺปชฺชมาเน

๑. ม. อุ. ๑๔/๓๐๗.

นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ในขณะจุติก็ดี ในขณะอุบัติก็ดี ไม่อาจเห็นได้ด้วยทิพพจักษุ แต่สัตว์เหล่าใดมีการจุติอันใกล้เข้ามาแล้วว่า จักจุติ ณ บัดนี้ สัตว์เหล่านั้นทรงประสงค์เอาว่า กำลังจุติ. และสัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว หรือเกิดแล้วบัดเดี๋ยวนั้น สัตว์เหล่านั้นทรงประสงค์เอาว่ากำลังอุบัติ. ทรงแสดงว่า เราเห็นสัตว์เหล่านั้น คือเห็นปานนี้ ซึ่งกำลังจุติและอุบัติ.

บทว่า **หีเน** ได้แก่ ถูกติเตียน ดูหมิ่น เหยียดหยาม ด้วยอำนาจชาติ ตระกูล โภคะ เป็นต้น อันชื่อว่า เลว เพราะประกอบด้วยวิบากของโมหะ. บทว่า **ปณีเต** ได้แก่ ผู้ตรงกันข้ามจากนั้น เพราะประกอบด้วยวิบากแห่งอโมหะ. บทว่า **สุวณฺเณ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยวรรณะน่าปรารถนาน่าใคร่น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากแห่งอโทสะ. บทว่า **ทุพฺพณฺเณ** ได้แก่ผู้ประกอบด้วยวรรณะไม่น่าปรารถนาไม่น่าใคร่ไม่น่าพอใจ อธิบายความว่า ผู้มีรูปงาม และชี้เหร่ก็ได้. บทว่า **สุคเต** ได้แก่ ผู้ไปสุคติ. อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ ผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยวิบากของอโมหะ. บทว่า **ทุคฺคเต** ได้แก่ ผู้ไปทุคคติ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ ผู้ยากจน มีข้าวน้ำน้อย เพราะประกอบด้วยวิบากแห่งโลภะ. บทว่า **ยถากมฺมูปเค** ได้แก่ ผู้เข้าถึงตามกรรมที่ตนได้ก่อไว้. บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกิจแห่งทิพพจักษุ ด้วยบทเบื้องต้นว่า **จวมาเน** ข้างต้น แต่ตรัสกิจแห่งยถากัมมูปคตญาณด้วยบทนี้ [บทว่า ยถากมฺมูปเค.]

ก็ญาณนั้นมีลำดับแห่งการเกิดขึ้นดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรผู้ได้ทิพพจักษุเจริญอาโลกกสิณ มุ่งตรงต่อนรกเบื้องต่ำ ย่อมเห็นเหล่าเนรยิกสัตว์กำลังเสวยทุกข์อย่างมหันต์. การเห็นนั้นกิจของทิพพจักษุแท้. เธอจึงทำในใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอแล จึงเสวยทุกข์อย่างนี้. ลำดับนั้น เธอย่อมเกิดญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ขึ้นว่า ทำกรรมชื่อนี้. อนึ่ง เธอเจริญอาโลกกสิณ มุ่งตรงต่อเทวโลกเบื้องบน ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายกำลังเสวยสมบัติใหญ่อยู่ในสวนนันทวัน มิสสกวัน และปารุสสกวัน เป็นต้น. การเห็นแม้นั้น เป็นกิจแห่งทิพพจักษุแล. เธอทำในใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอแล จึงเสวยสมบัติอย่างนี้. ลำดับนั้น เธอจึงเกิดญาณมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ขึ้นว่า ทำกรรมชื่อนี้. นี้ชื่อว่า ยถากัมมูปคตญาณ. แม้การบริกรรมอีกส่วนหนึ่งต่างหากสำหรับญาณนี้ไม่มี. แม้อนาคตังสญาณก็ไม่มีการบริกรรม

อีกส่วนหนึ่ง เหมือนยถากัมมูปคตญาณนั้น. จริงอยู่ ญาณทั้ง ๒ นั้น มีทิพพจักษุเป็นบาทแท้ ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพพจักษุทีเดียว.

ในคำว่า กายทุจฺจริเตน เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ กรรมที่บุคคลประพฤติชั่วหรือความประพฤติชั่วเอง เพราะเป็นความประพฤติที่เสียเพราะกิเลส เหตุนั้นจึงชื่อว่า ทุจริต. กรรมที่บุคคลประพฤติชั่วทางกาย หรือความประพฤติชั่วที่เกิดขึ้นทางกาย เหตุนั้นจึงชื่อว่า กายทุจริต. แม้วจีทุจริต และมโนทุจริตก็พึงเห็นอย่างนี้. บทว่า สมนฺนาคตา แปลว่า ผู้พร้อมเพรียง.

สองบทว่า อริยานํ อุปวาทกา ความว่า เป็นผู้ประสงค์ให้พินาศว่าร้าย อธิบายว่า ด่า ติเตียน ซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลาย คือ ซึ่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกของพระพุทธเจ้า โดยที่สุดแม้กระทั่งคฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบัน ด้วยอันติมวัตถุ หรือด้วยการกำจัดคุณ. ในการว่าร้าย ๒ อย่างนั้น เมื่อพูดว่าพวกนี้ไม่มีสมณธรรม พวกนี้ไม่เป็นสมณะ พึงทราบว่า ว่าร้ายด้วยอันติมวัตถุ เมื่อพูดว่า พวกนี้ไม่มีฌาน วิโมกข์ มรรค หรือผล. พึงทราบว่า ว่าร้ายด้วยการกำจัดคุณ. ก็ผู้นั้นว่าร้ายทั้งที่รู้อยู่ หรือไม่รู้ก็ตาม จัดเป็นอริยุปวาทแม้ทั้งสองอย่างแท้. อริยุปวาทกรรม เป็นกรรมหนัก ห้ามสวรรค์ และห้ามมรรค. เพื่อจะชี้แจงเรื่องนั้น ท่านจึงชักเรื่องนี้มาเป็นอุทาหรณ์.

พระหนุ่มด่าพระเถระผู้เป็นอริยะ

เล่ากันว่า พระเถระรูปหนึ่งกับพระหนุ่ม เที่ยวบิณฑบาตไปในบ้านแห่งหนึ่ง ทั้ง ๒ รูปนั้นได้ข้าวยาคูประมาณกระบวยหนึ่งในเรือนหลังแรกนั่นเอง. ก็พระเถระเป็นโรคลมในท้อง. ท่านจึงคิดว่า ข้าวยาคูนี้เป็นที่สบายแก่เรา เราจะดื่มมันแต่เวลาที่มันยังไม่เย็น. ท่านจึงนั่งดื่มข้าวยาคูนั้นบนท่อนไม้ที่พวกมนุษย์นำมาเพื่อใช้ทำธรณีประตู. พระหนุ่มรังเกียจท่านว่า พระแก่องค์นี้หิวมากนัก ทำให้เราต้องอาย. พระเถระเที่ยวไปในบ้านแล้วไปวิหาร พูดกะพระหนุ่มว่า คุณ คุณมีที่พึ่งในพระศาสนานี้หรือ ? มีขอรับ ผมเป็นพระโสดาบัน. ถ้าเช่นนั้นคุณอย่าได้กระทำความพยายาม เพื่อต้องการมรรคชั้นสูงเลย คุณว่าร้ายพระขีณาสพเข้าแล้ว. พระหนุ่มได้ขอขมาพระเถระ. ด้วยเหตุนั้น กรรมนั้นของเธอจึงกลับเป็นปกติ.

วิธีขอขมา

ฉะนั้นแม้คนอื่นที่ว่าร้ายพระอริยะพึงไป ถ้าตนแก่กว่า พึงขอขมาว่า ผมได้ว่าท่านผู้มีอายุอย่างนี้ ๆ ขอท่านโปรดอภัยข้อนั้นแก่ผมด้วย. ถ้าตนอ่อนกว่าพึงไหว้ นั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอขมาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ผมได้ว่าท่านอย่างนี้ ๆ ขอท่านโปรดอภัยข้อนั้นแก่กระผมด้วย. ถ้าท่านไม่ให้อภัย หรือหลีกไปสู่ทิศเสีย พึงไปยังสำนักของภิกษุทั้งหลายที่อยู่ในวิหารนั้น ถ้าตนแก่กว่า จะยืนขอขมาก็ได้. ถ้าตนอ่อนกว่า พึงนั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอขมา. เมื่อจะกล่าวขอขมา พึงขอขมาอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ผมได้ว่าท่านผู้มีอายุชื่อโน้นอย่างนี้ๆ ขอท่านผู้มีอายุนั้นโปรดอภัยแก่ผมด้วย. ถ้าท่านปรินิพพานเสียแล้ว พึงไปที่เตียงที่ท่านปรินิพพาน ขอขมา พึงไปขอขมาแม้จนถึงบ่าช้า. เมื่อทำอย่างนั้นแล้ว อริยุปวาทกรรมย่อมไม่ห้ามสวรรค์ ไม่ห้ามมรรค กลับฟื้นปกติดังเดิม.

อริยุปวาท แล มิจฉาทิฐิ

บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกา แปลว่า มีความเห็นวิปริต. บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิสมาทานา ได้แก่ ผู้ยึดมั่นกรรมต่าง ๆ ด้วยอำนาจมิจฉาทิฐิ และผู้ชักชวนแม้คนอื่นในกายกรรมเป็นต้น ซึ่งมีมิจฉาทิฐิเป็นมูล. ก็ในอริยุปวาทและมิจฉาทิฐิทั้ง ๒ นั้น แม้เมื่อสงเคราะห์อริยุปวาท ด้วยวจีทุจริตศัพท์นั่นแล แลแม้จะสงเคราะห์มิจฉาทิฐิ ด้วยมโนทุจริตศัพท์นั่นแล [แต่] การกล่าวกรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ไว้อีก พึงทราบว่า เพื่อแสดงการที่กรรมทั้งสองนั้นมีโทษมาก. จริงอยู่ อริยุปวาทมีโทษมากเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ดังที่ตรัสไว้ว่า สารีบุตร ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วยปัญญา พึงบรรลุพระอรหัตตผลได้ในปัจจุบัน แม้ฉันใด สารีบุตร คำอุปไมยนี้ก็ฉันนั้น บุคคลไม่ละวาจานั้น ไม่ละจิตนั้น ไม่สละทิฐินั้น ถูกอริยุปวาทผู้งไว้ในนรก เหมือนสัตว์นรกถูกนายนิรยบาลฉุดมาผู้งไว้ในนรกฉะนั้น[๑]

ส่วนกรรมอย่างอื่น ชื่อว่า มีโทษมากเกินไปกว่ามิจฉาทิฐิไม่มี ดังที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็น แม้ธรรมสักอย่างหนึ่งอื่นที่มีโทษมากกว่า เหมือนมิจฉาทิฐินี้เลย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฐิเป็นอย่างยิ่ง.[๒] สองบทว่า กายสฺส เภทา ได้แก่

---

๑. แปลตามนัยแห่งฎีกา ๑/๑๖๓๔. ๒. องฺ ติก. ๒๐/๔๔.

สละอุปาทินนกขันธ์. บทว่า ปรมฺมรณา ได้แก่ การถือเอาขันธ์ซึ่งเกิด (ใหม่) ถัดจากนั้นไป. อีกอย่างหนึ่ง สองบทว่า กายสฺส เภทา ได้แก่ เพราะความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์. บทว่า ปรมฺมรณา ได้แก่ ถัดจากจุติจิตไป.

อธิบาย อบาย ทุคติ วินิบาต นรก

คำอย่างนี้ว่า อบาย เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของนรก. จริงอยู่ นรกชื่อว่า อบาย เพราะปราศจากความเจริญ ที่รู้กันว่าบุญ อันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความเจริญแห่งความสุขทั้งหลาย นรกนั้นเป็นที่ไปแห่งทุกข์ คือ เป็นที่แล่นไปแห่งทุกข์ เหตุนั้นจึงชื่อว่า ทุคฺคติ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทุคฺคติ เพราะเป็นการไป อันเกิดด้วยกรรมชั่ว เพราะมากไปด้วยโทษ. ชื่อว่า วินิบาต เพราะเป็นที่ตกไปอย่างหมดอำนาจ ของสัตว์ทั้งหลายผู้ทำกรรมชั่ว. อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะฉิบหาย ย่อมตกลงไป มีอวัยวะน้อยใหญ่แหลกลาญในนรกนั้น เหตุนั้น นรกนั้นชื่อว่า วินิบาต. ชื่อว่า นิรยะ เพราะไม่มีความเจริญที่รู้กันว่า ความแช่มชื่น. อีกอย่างหนึ่ง ทรงแสดงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอปายศัพท์. จริงอยู่ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน จัดเป็นอบาย เพราะปราศจากสุคติ แต่ไม่จัดเป็นทุคติ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งพระยานาคเป็นต้น ผู้มีศักดิ์ใหญ่. ทรงแสดงปิตติวิสัย ด้วยทุคคติศัพท์. จริงอยู่ ปิตติวิสัยนั้น จัดเป็นทั้งอบายทั้งทุคติ เพราะปราศจากสุคติ และเพราะเป็นที่ไปแห่งทุกข์ แต่ไม่จัดเป็นวินิบาต เพราะไม่ยังสัตว์ให้ตกไปอย่างหมดอำนาจ เช่นพวกอสูร. จริงอยู่ แม้วิมานของพวกเปรตที่มีฤทธิ์มากก็เกิดขึ้นได้. ทรงแสดงอสุรกาย ด้วยวินิบาตศัพท์. จริงอยู่ อสุรกายนั้น จัดเป็นทั้งอบายทั้งทุคติตามอรรถาธิบายที่กล่าวแล้ว และเรียกว่า วินิบาต เพราะให้สัตว์ตกไปจากกองสมบัติทุกอย่าง ทรงแสดงนรกอย่างเดียว ซึ่งมีประการเป็นอเนก มีเวจีนรกเป็นต้น ด้วยนิรยศัพท์. บทว่า อุปปนฺนา ได้แก่ เข้าถึง อธิบายว่า เกิดในนรกนั้น. พึงทราบความฝ่ายขาว โดยปริยายตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้ว. ส่วนความแปลกกันมีดังนี้ บรรดาคติเหล่านี้ทรงสงเคราะห์เข้ามนุษย์คติ ด้วยสุคติศัพท์. ทรงสงเคราะห์เทวคติเท่านั้น ด้วยสัคคศัพท์. ในสามบทนั้น มีอรรถวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า สุคติ เพราะเป็นการไปดี. ชื่อว่า สคฺค เพราะเลิศด้วยดี ด้วยอารมณ์มีรูปเป็นต้น. แม้ทั้งหมดนั้นชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าสลาย

ย่อมยับ. วิชชาคือ ทิพพจักษุญาณชื่อว่า วิชฺชา. อวิชชาที่ปิดบัง จุติ และปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายชื่อว่า อวิชฺชา. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล.

กถาว่าด้วยทิพพจักษุ จบ

ความแตกต่างของสองญาณ

ก็ในกถาว่าด้วยทิพพจักษุนี้ มีความต่างกันดังต่อไปนี้ ในปุพเพนิวาสกถาข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า ทำลายเปลือกไข่คืออวิชชา อันปิดบังขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน ด้วยจะงอยปากคือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณฉันใด ในกถาว่าด้วยทิพพจักษุนี้ก็ควรกล่าวว่า ทำลายเปลือกไข่คืออวิชชา อันปิดบังจุติและปฏิสนธิ ด้วยจะงอยปากคือ จุตูปปาตญาณ ฉันนั้น.

อธิบายอาสวักขยญาณ

ในคำว่า โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต นี้ พึงทราบจตุตถฌานจิตซึ่งเป็นบาทของวิปัสสนา. สองบทว่า อาสวานํ ขยญาณาย ได้แก่ เพื่ออรหัตตมรรคญาณ. จริงอยู่ อรหัตตมรรค เรียกว่า ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะทำให้อาสวะพินาศ. อนึ่ง ญาณนี้ ในอรหัตตมรรคนั้นเรียกว่า ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะนับเข้าในอรหัตตมรรคนั่นแล. สองบทว่า จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ ความว่า น้อมไปซึ่งวิปัสสนาจิต. ในคำอย่างนี้ว่า โส อิทํ ทุกฺขํ เป็นต้น พึงทราบความหมายอย่างนี้ว่า เราได้รู้ คือทราบ ได้แก่ แทงตลอดทุกขสัจแม้ทั้งหมดตามเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสว่า ทุกข์มีเท่านี้ ทุกข์ยิ่งกว่านี้ไม่มี รู้ คือทราบ ได้แก่ แทงตลอดตัณหาอันยังทุกข์นั้นให้เกิดตามเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสว่า นี้เหตุก่อให้เกิดทุกข์ รู้ คือทราบ ได้แก่ แทงตลอดสถานที่ซึ่งทุกข์และตัณหาแม้ทั้ง ๒ ประการนั้นดังแล้วย่อมดับไป คือพระนิพพานอันเป็นที่ไม่เป็นไปแห่งทุกข์และตัณหาเหล่านั้นตามเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสว่า นี้ความดับทุกข์ และรู้ คือทราบ ได้แก่ แทงตลอดซึ่งอริยมรรค อันเป็นเครื่องยังสัตว์ให้ถึงความดับทุกข์นั้นตามเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสว่า นี้ปฏิปทาเครื่องยังสัตว์ให้ไปถึงความดับทุกข์.

ครั้นทรงแสดงสัจจะโดยสรุปอย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงโดยปริยายด้วยอำนาจแห่งกิเลสจึงตรัสว่า อิเม อาสวา ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ตสฺส เม เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต แปลว่า เมื่อเรานั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้. พระองค์ได้ตรัสบรรดาที่ถึงยอดพร้อมทั้งวิปัสสนา. บทว่า กามาสวา แปลว่า จากกามาสวะ. ด้วยบทว่า วิมุจฺจิตฺถ นี้ ทรงแสดงขณะแห่งผล. เพราะในขณะแห่งมรรค จิตกำลังหลุดพ้น แต่ในขณะแห่งผล จิตเป็นอันหลุดพ้นแล้ว ด้วยคำว่า วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ นี้ ทรงแสดงปัจจเวกขณญาณ. ด้วยคำว่า ขีณา ชาติ เป็นต้น ทรงแสดงภูมิของปัจจเวกขณญาณนั้น. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณาด้วยญาณนั้นทรงทราบว่า ชาติสิ้นแล้วเป็นต้น.

ถามว่า ก็ชาติไหน ของพระผู้มีพระภาคเจ้าสิ้นแล้ว. และพระองค์ทรงทราบเรื่องนั้นได้อย่างไร ? ตอบว่า อดีตชาติก่อนของพระองค์ไม่จัดว่า สิ้นแล้ว เพราะสิ้นมาก่อนแล้วทีเดียว อนาคตชาติก็ไม่จัดว่า สิ้นแล้ว เพราะพระองค์ไม่มีความพยายามในอนาคต ปัจจุบันชาติก็ไม่จัดว่า สิ้นแล้ว เพราะยังมีอยู่. แต่ชาติใดต่างด้วยขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ ในภพมีขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ พึงเกิดขึ้นเพราะไม่เจริญมรรค ชาตินั้น จัดว่า สิ้นแล้ว เพราะถึงภาวะมีการไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา เหตุพระองค์ทรงเจริญมรรคแล้ว.

ครั้งทรงพิจารณากิเลสที่ละได้ด้วยมรรคภาวนาแล้ว เมื่อทรงทราบว่า เมื่อกิเลสไม่มีกรรมแม้จะมีอยู่ ก็ไม่ให้ปฏิสนธิต่อไป ดังนี้ชื่อว่า ทรงทราบชาตินั้น. บทว่า วุสิตํ ได้แก่ อยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว กระทำแล้ว ประพฤติแล้ว อธิบายว่า เสร็จสิ้นแล้ว. มรรคพรหมจรรย์ชื่อว่า พรหมจรรย์. จริงอยู่พระเสขะ ๗ จำพวก กับกัลยาณปุถุชน ชื่อว่า กำลังอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ พระขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว.

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณาการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ของพระองค์ก็ทรงทราบว่า พรหมจรรย์เราอยู่จบแล้ว. สองบทว่า กตํ กรณียํ ความว่า กิจ ๑๖ อย่าง ด้วยอำนาจปริญญากิจ ปหานกิจ สัจฉิกิริยากิจ และภาวนากิจ ด้วยมรรค ๔ ในสัจจะ ๔ เราให้เสร็จสิ้นลงแล้ว. จริงอยู่กัลยาณปุถุชนเป็นต้นย่อมทำกิจนั้น. พระขีณาสพจัดว่า ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว.

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณากิจที่ควรทำของพระองค์ จึงทรงทราบว่า กิจที่ควรสำเราทำเสร็จแล้ว. สองบทว่า นาปรำ อิตฺถตฺตาย ความว่า ทรงทราบว่า บัดนี้ กิจที่จะกระจริญมรรค เพื่อความเป็นอย่างนี้อีก คือเพื่อความมีแห่งกิจ ๑๖ อย่าง หรือเพื่อความสิ้นกิเลสอย่างนี้ ไม่มีแก่เรา. บัดนี้พระองค์เมื่อจะทรงแสดงการบรรลุอาสวักขยญาณนั้น อันบัณฑิตจะเวทยณญาณประดับประดองแล้วอย่างนี้แก่พราหมณ์ จึงตรัสว่า อยำ โข เม พฺราหฺมณ เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น วิชชา คืออรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่า วิชฺชา. อวิชชาซึ่งปิดบังสัจจะ ๔ ชื่อว่า อวิชฺชา. คำนอกจากนี้มีนัยดังกล่าวแล้วแล.

ความแตกต่างของญาณ ๓

ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้. ในคำว่า อยำ โข เม พฺราหฺมณ ตติยา อภินิพฺพิทา อโหสิ นี้ มีอธิบายว่า ดูกรพราหมณ์ นี้แล เป็นการทำลายเปลือกไข่ คือ อวิชชาอันปิดบังสัจจะ ๔ ด้วยจะงอยปาก คือ อาสวักขยญาณ แล้วเจาะออกไปเป็นครั้งที่สาม คือเป็นการออกไปได้เป็นครั้งที่สาม ได้แก่ เป็นการเกิดอันประเสริฐครั้งที่สามของเราเหมือนการที่ลูกไก่ทำลายเปลือกไข่ด้วยจะงอยปาก หรือด้วยเล็บเท้า แล้วเจาะออกไป คือออกไปได้จากเปลือกไข่นั้น ได้แก่ เกิดครั้งหลังในหมู่ไก่ฉะนั้น.

ถามว่า ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้อย่างไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอธิบายนี้ว่า ดูกรพราหมณ์ ก็ลูกไก่ตัวนั้น ทำลายเปลือกไข่ แล้วออกจากเปลือกไข่นั้น เกิดเพียงหนเดียวเท่านั้น ส่วนเราทำลายเปลือกไข่ คืออวิชชาอันปิดบังขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน แล้วเกิดด้วยวิชชาคือปุพเพนิวาสานุสสติญาณเป็นครั้งแรกก่อน แต่นั้นจึงทำลายเปลือกไข่ คืออวิชชาอันปิดบังจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ แล้วจึงเกิดด้วยวิชชาคือทิพพจักษุญาณเป็นครั้งที่สอง ทำลายเปลือกไข่ คืออวิชชาอันปิดบังสัจจะทั้ง ๔ แล้วจึงเกิดด้วยวิชชา คืออาสวักขยญาณเป็นครั้งที่สาม เราได้เกิดถึงสามครั้งด้วยวิชชาทั้งสาม ดังกล่าวมานี้

อนึ่ง การเกิดนี้เยี่ยมของเราก็ประเสริฐ คือ ดี ได้แก่ บริสุทธิ์. ก็เมื่อทรงแสดงอย่างนี้ ทรงประกาศคุณแห่งพระสัพพัญญุตญาณทั้งหมด ด้วยวิชชา ๓ อย่าง อย่างนี้ คือ ทรงประกาศอดีตังสญาณ ด้วยปุพเพนิวาสญาณ ทรงประกาศปัจจุปันนังสญาณและอนาคตังสญาณ ด้วย

ทิพพจักษุ ทรงประกาศคุณทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระทั้งสิ้น ด้วยอาสวักขยญาณ แล้วทรงแสดงการที่พระองค์เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด ด้วยอริยชาติแก่พราหมณ์.

เวรัญชพราหมณ์ตำหนิตนเอง

คำว่า เอวํ วุตฺเต เวรญฺโช พฺราหฺมโณ มีความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์โลก เมื่อจะอนุเคราะห์พราหมณ์ ได้ตรัสความที่พระองค์ทรงเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด ด้วยอริยชาติแม้ที่ควรจะปิดบัง ด้วยพระธรรมเทศนาอันประกาศวิชชา ๓ อย่างนี้แล้ว เวรัญชพราหมณ์มีกายและจิต อันเต็มเปี่ยมไปด้วยความแผ่ไปแห่งปีติ ทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด ด้วยอริยชาตินั้น แล้วตำหนิตนเองว่าเราได้พูดกับพระสัพพัญญู ผู้ทรงประกอบด้วยพระคุณทั้งหมด ผู้ประเสริฐที่สุดในโลกทั้งปวง ชื่อเช่นนี้ว่า พระสมณโคดม ไม่กระทำกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น แก่ชนเหล่าอื่น น่าติเตียน ความไม่รู้หนอ ดังนี้ ถึงความตกลงใจว่า บัดนี้ พระสมณโคดมนี้ ชื่อว่า ทรงเป็นผู้เจริญที่สุด เพราะอรรถว่าเกิดก่อน โดยอริยชาติ ชื่อว่า ทรงเป็นผู้ประเสริฐที่สุด เพราะอรรถว่าหาผู้เสมอเหมือนมิได้ โดยคุณทั้งปวงในโลก ได้กราบทูลกับพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า พระโคดมผู้เจริญทรงเป็นผู้เจริญที่สุด พระโคดมผู้เจริญทรงเป็นผู้ประเสริญที่สุด. ก็ครั้นกราบทูลอย่างนี้แล้ว เมื่อจะอนุโมทนาอย่างยิ่ง ซึ่งพระธรรมเทศนานั้น ของพระผู้มีพระภาคเจ้าซ้ำอีก จึงกราบทูลคำเป็นต้นว่า อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม ดังนี้.

ความหมายของอภิกฺกนฺตศัพท์

ในคำว่า อภิกฺกนฺตํ เป็นต้นนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อภิกกันตศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า สิ้นไป, ดี, มีรูปงาม, น่าอนุโมทนายิ่งนัก, จริงอยู่ อภิกกันตศัพท์ใช้ในอรรถว่า สิ้นไป ในประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ราตรีสิ้นไปแล้ว ปฐมยามผ่านไปแล้ว ภิกษุสงฆ์นั่งนานแล้ว[๑] ดังนี้. ใช้ในอรรถว่า ดี ในประโยคเป็นต้นว่า บรรดาบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ บุคคลนี้ดีกว่าและประณีตกว่า[๒] ดังนี้. ใช้ในอรรถว่า มีรูปงาม ในประโยคเป็นต้นว่า:—

---

๑. วิ. จุลฺล. ๗/๒๘๓. ๒. องฺ. จตุกฺก ๒๑/๑๓๓.

ใครหนอรุ่งเรืองอยู่ด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีรูปงาม ย่ังทิสทั้งปวง
ให้สว่างอยู่ ย่อมไหว้เท้าทั้งหลาย ของเรา.[๑]

ใช้ในอรรถว่า น่าอนุโมทนายิ่งนัก ในประโยคเบื้องต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระดำรัสของพระองค์น่าอนุโมทนายิ่งนัก.[๒] แม้ในที่นี้ อภิกกันตศัพท์ ก็ใช้ในอรรถว่า น่าอนุโมทนายิ่งเหมือนกัน. พึงทราบว่า ก็เพราะอภิกกันตศัพท์ใช้ในอรรถว่า น่าอนุโมทนายิ่งนัก ฉะนั้น จึงมีคำอธิบายว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ดีละ ดีละ ดังนี้. อนึ่ง อภิกกันตศัพท์นี้ ในที่นี้พึงทราบว่า พราหมณ์กล่าวสองครั้ง ด้วยความเลื่อมใสอย่างหนึ่ง ด้วยการสรรเสริญอย่างหนึ่งในที่นี้ ตามลักษณะนี้ว่า:-

นักปราชญ์พึงทำคำซ้ำ ๆ ในเพราะความกลัว ในเพราะความโกรธ ในเพราะการสรรเสริญ ในเพราะความรีบด่วน ในเพราะความโกลาหล และในเพราะความอัศจรรย์ ในเพราะความดีใจ ในเพราะความเสียใจ และในเพราะความเลื่อมใส.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อภิกฺกนฺตํ มีความว่า น่าใคร่ยิ่งนัก น่าปรารถนายิ่งนัก น่าพอใจยิ่งนัก มีคำอธิบายว่า ดียิ่ง. ในอภิกกันตศัพท์ทั้งสองนั้น พราหมณ์ชมเชยพระธรรมเทศนา ด้วยอภิกกันตศัพท์ศัพท์หนึ่ง ชมเชยความเลื่อมใสของตน ด้วยอภิกกันตศัพท์อีกศัพท์หนึ่ง. ในการชมเชยนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ พระธรรมเทศนาของพระโคดมผู้เจริญ น่าอนุโมทนายิ่งนัก ความเลื่อมใสของข้าพระองค์ เพราะอาศัยพระธรรมเทศนาของพระโคดมผู้เจริญ ก็น่าอนุโมทนายิ่งนัก พราหมณ์ชมเชยวจนะของพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นแล หมายเอาความหมายอย่างละสอง พึงประกอบปาพจน์ ด้วยคำมีอาทิอย่างนี้ว่า พระดำรัสของพระโคดมผู้เจริญ ชื่อว่า น่าชมเชย เพราะกำจัดโทษ ชื่อว่า น่าชมเชย เพราะบรรลุคุณ, อนึ่ง ชื่อว่า น่าชมเชย เพราะให้เกิดศรัทธา เพราะให้เกิดปัญญา, เพราะประกอบด้วยอรรถ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะ. เพราะมีบทอันแจ่มแจ้ง เพราะมีอรรถอัน

๑. ขุ. วิมาน. ๒๖/๘๕. ๒. ขุ. สุ. ๒๕/๓๕๒.

ล้ำลึก, เพราะสบายหู เพราะถึงใจ, เพราะไม่ยกพระองค์เอง เพราะไม่ข่มผู้อื่น, เพราะเยือกเย็นด้วยกรุณา เพราะผ่องแผ้วด้วยปัญญา, เพราะน่ารื่นรมย์ในคลอง [แห่งโสต] เพราะทนต่อการย่ำยี, เพราะสบายแก่ผู้ฟัง เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้พิจารณาอยู่,.

อุปมา ๔ ข้อ

แม้ต่อจากนั้นพราหมณ์ก็ชมเชยเทศนานั่นแหละ ด้วยอุปมา ๔ ข้อ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิกุชฺชิตํ แปลว่า วางคว่ำปาก หรือมีปากอยู่ข้างใต้. บทว่า อุกฺกุชฺเชยฺย ความว่า พึงกระทำให้มีปากหงายขึ้น. บทว่า ปฏิจฺฉนฺนํ ได้แก่ ภาชนะที่เขาปิดไว้ด้วยหญ้าและใบไม้เป็นต้น. บทว่า วิวเรยฺย ได้แก่ พึงเปิดขึ้น. บทว่า มุฬฺหสฺส ได้แก่ ผู้หลงทิศ. สองบทว่า มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย ความว่า พึงจูงมือไปบอกว่า นี่หนทาง ดังนี้. บทว่า อนฺธกาเร ความว่า ในความมืดมีองค์ ๔ คือวันแรม ๑๔ ค่ำ, เที่ยงคืน, ราวป่าทึบ, และก้อนเมฆ. เนื้อความแห่งบทที่ยังไม่ชัดเจน เท่านี้ก่อน. ส่วนการประกอบคำอธิบายมีดังต่อไปนี้ พระโคดมผู้เจริญ ผู้ยังข้าพระองค์ผู้เบือนหน้าจากสัทธรรม ผู้ตกไปสู่อสัทธรรม ให้ออกจากอสัทธรรม เช่นเดียวกับคนบางคน หงายภาชนะที่คว่ำขึ้นฉะนั้น, ผู้เปิดเผยศาสนาอันชั่วคือมิจฉาทิฏฐิปิดบังไว้ จำเดิมแต่การอันตรธานไปแห่งพระศาสนา ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป เช่นเดียวกับคนบางคน เปิดภาชนะที่ปิดไว้ฉะนั้น, ผู้ตรัสบอกหนทางสวรรค์และหนทางนิพพานแก่ข้าพระองค์ ผู้ดำเนินไปสู่ทางที่ต่ำและทางผิด เช่นเดียวกับคนบางคนชี้หนทางให้แก่คนหลงทางฉะนั้น, ผู้ทรงไว้ซึ่งแสงสว่าง คือเทศนาอันกำจัดอันธการ คือ โมหะ อันปิดบังพุทธรัตนะเป็นต้นนั้น แก่ข้าพระองค์ผู้จมลงไปในอันธการ คือ โมหะ ผู้ไม่เห็นรูปแห่งรัตนะมีพุทธรัตนะเป็นต้น เช่นเดียวกับคนบางคน ถือดวงประทีปน้ำมันในที่มืดฉะนั้น ชื่อว่า ทรงประกาศธรรมแก่ข้าพระองค์โดยอเนกปริยาย เพราะทรงประกาศด้วยปริยายเหล่านี้.

เวรัญชพราหมณ์ถึงพระรัตนตรัย

เวรัญชพราหมณ์ ครั้นชมเชยพระธรรมเทศนาอย่างนี้แล้ว มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัยด้วยเทศนานี้ เมื่อจะกระทำอาการที่เลื่อมใส จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เอสาหํ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอสาหํ ตัดบทเป็น เอโส อหํ. คำว่า ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ

ความว่า ข้าพระองค์ขอถึงพระโคดมผู้เจริญว่า เป็นสรณะ คือขอถึง ได้แก่ ขอคบ ขอเสวนา ขอเข้าไปนั่งใกล้ ขอรู้ ขอทราบซึ่งพระโคดมผู้เจริญอย่างนี้ ด้วยความประสงค์นี้ว่า ขอพระโคดมผู้เจริญ จงเป็นที่พึ่ง คือเป็นที่ไปเบื้องหน้า ได้แก่ เป็นผู้ต้านทานความคับแค้น และเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ข้าพระองค์ จริงอยู่ การถึงเป็นเนื้อความแห่งธาตุทั้งหลายเหล่าใด แม้ความรู้ก็เป็นเนื้อความแห่งธาตุเหล่านั้น. ฉะนั้น บทว่า คจฺฉามิ นี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวเนื้อความดังนี้ว่า ชานามิ พุชฺฌามิ [รู้ ทราบ]

ส่วนในคำว่า ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สภาวะใดย่อมทรงไว้ ซึ่งชนทั้งหลายผู้บรรลุมรรค ผู้กระทำให้แจ้งนิโรธ และผู้ปฏิบัติตามที่สั่งสอน ไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย เหตุนั้นสภาวะนั้น จึงชื่อว่า ธรรม. ธรรมนั้น โดยใจความได้แก่ อริยมรรค และพระนิพพาน. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง มีประมาณเพียงใด บรรดาธรรมเหล่านั้น มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ เรากล่าวว่า เป็นเลิศ ดังนี้. พึงทราบความพิสดาร. อริยมรรคและพระนิพพานอย่างเดียว ชื่อว่าธรรมก็หาไม่ โดยที่แท้แล แม้ปริยัติธรรมพร้อมด้วยอริยผลก็ชื่อว่า ธรรม. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในฉัตตมาณวกวิมานดังนี้ว่า

> ท่านจงเข้าถึง พระธรรมนี้ อันสำรอกราคะ ไม่หวั่นไหว
> ไม่เศร้าโศก อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ ไม่ปฏิกูล ไพเราะ
> คล่องแคล่ว อันเราจำแนกไว้ดีแล้ว เพื่อเป็นที่พึ่งเถิด.

ก็ในพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมรรค ด้วยบทว่า ราควิราคะ. ตรัสผลด้วยบทว่า อเนญฺชมโสกํ. ตรัสพระนิพพานด้วยบทว่า ธมฺมมสงฺขาตํ. ตรัสธรรมขันธ์ทั้งหมดที่พระองค์ทรงจำแนกไว้ด้วยปิฎกทั้ง ๓ ด้วยคำว่า อปฺปฏิกูลํ มธุรมิมํ ปคุณํ สุวิภตฺตํ. ประชุมใดรวมกันได้ด้วยการเทียบเคียงกัน ด้วยทิฏฐิและศีล เหตุนั้นประชุมนั้น จึงชื่อว่า สงฆ์. สงฆ์นั้นโดยใจความ ก็คือประชุมอริยบุคคล ๘. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิมานนั้นเหมือนกันว่า:—

> ก็บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวทานที่ทายกให้แล้ว ในคู่แห่งบุรุษ ๔

จำพวกผู้สะอาดเหล่าใดว่า มีผลมาก คู่แห่งบุรุษเหล่านั้น
ได้แก่บุคคลผู้เห็นธรรม ๘ จำพวก ขอท่านจงถึงพระสงฆ์นี้
เพื่อเป็นสรณะเถิด[๑]

หมู่แห่งภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ภิกษุสงฆ์. ก็พราหมณ์ประกาศไตรสรณคมน์ไว้ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

บัดนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในสรณคมน์ทั้งสามเหล่านั้นนั่นแล จึงพึงทราบวิธีนี้ คือ สรณะ การถึงสรณะ ผู้ถึงสรณะ ประเภทแห่งการถึงสรณะ ผลของการถึงสรณะ ความเศร้าหมอง การขาดแห่งการถึงสรณะ. แต่ว่าวิธีนั้น เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวในที่นี้ จะกระทำวินัยนิทานให้หนักเกินไป ฉะนั้นจึงไม่กล่าว แต่ผู้มีความต้องการพึงถือเอาจากวรรณนาภยเภรวสูตร ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อว่า ปปัญจสูทนี หรือจากวรรณนาแห่งสรณะในอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อว่า ปรมัตถโชติกา หรือจากวรรณนาแห่งสรณะในอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี. คำว่า อุปาสกำ มำ ภวำ โคตมโม ธาเรตุ มีความว่า ขอพระโคดมผู้เจริญ จงทรงจำข้าพระองค์อย่างนี้ว่า พราหมณ์นี้เป็นอุบาสก. ก็เพื่อฉลาดในวิธีแห่งอุบาสกในเรื่องนี้ พึงทราบปกิณณกะนี้ คือ ใครชื่อว่า เป็นอุบาสก เรียกว่า อุบาสก เพราะเหตุไร ? อุบาสกนั้นมีศีลอย่างไร ? มีอาชีวะอย่างไร ? มีวิบัติอย่างไร ? มีสมบัติอย่างไร ?. ปกิณณกะนั้นข้าพเจ้ามิได้จำแนกไว้ในที่นี้ เพราะจะกระทำให้หนักเกินไป. แต่ผู้มีความต้องการพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อปปัญจสูทนี เทอญ.

ความหมายของอัคคศัพท์

ในคำว่า อชฺชตคฺเค นี้ อัคคศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า เบื้องต้น, เบื้องปลาย, ส่วน, และประเสริฐ. จริงอยู่ อัคคศัพท์ใช้ในอรรถว่า เบื้องต้น ในประโยคเป็นต้นว่า ดูกรนายประตูผู้สูงสุด ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เราจักเปิดประตูแก่พวกนิครนถ์ แก่นางนิครนถ์ทั้งหลาย ดังนี้.[๒] อัคคศัพท์ใช้ในอรรถว่า เบื้องปลาย ในประโยคเป็นต้นว่า พึงลูบคลำปลายนิ้วมือนั้น ด้วยปลายนิ้วมือนั่นนั่นแล [และว่า] ปลายอ้อย ปลายไม้ไผ่ ดังนี้. อัคคศัพท์ใช้ใน

๑. ขุ. วิมาน. ๒๖/๘๔. ๒. ม.ม. ๑๓/๖๘.

อรรถว่า ส่วน ในประโยคเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้แจกส่วนเปรี้ยวบ้าง ส่วนหวานบ้าง ส่วนขมบ้าง โดยส่วนแห่งวิหารบ้าง โดยส่วนแห่งบริเวณบ้าง ดังนี้. อัคคศัพท์ใช้ในอรรถว่า ประเสริฐ ในประโยคเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเท้าก็ตาม มีสองเท้าก็ตาม ฯลฯ มีประมาณเพียงใด บรรดาสัตว์เหล่านั้น ตถาคตบัณฑิตกล่าวว่า ประเสริฐ ดังนี้. แต่ในที่นี้อัคคศัพท์นี้ พึงเห็นในอรรถว่า เบื้องต้น. ฉะนั้นในคำว่า อชฺชตคฺเค นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กระทำกาลอันมีในวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น. บทว่า อชฺชคฺคำ อธิบายว่า มีในวันนี้. ปาฐะว่า อชฺชทคฺเค ดังนี้ก็มี. ท อักษรกระทำการเชื่อมบท. มีคำอธิบายว่า กระทำซึ่งวันนี้ให้เป็นต้น. บทว่า ปาณุเปตำ ความว่า ขอพระสมณโคดมผู้เจริญจงทรงจำ คือ จงทราบข้าพระองค์ผู้ถึงสรณะด้วยการถึงสรณะทั้งสาม ไม่มีศาสดาองค์อื่น เข้าถึงด้วยทั้งลมปราณ คือเข้าถึงตราบเท่าที่ชีวิตของข้าพระองค์เป็นไป จริงอยู่ แม้หากว่าบุคคลพึงตัดศีรษะของข้าพระองค์ด้วยดาบอันคมกริบ ข้าพระองค์ก็จะไม่ยอมกล่าวพระพุทธว่า ไม่ใช่พระพุทธ พระธรรมว่า ไม่ใช่พระธรรม หรือพระสงฆ์ว่า ไม่ใช่พระสงฆ์. ก็ในเรื่องนี้ พราหมณ์เมื่อกล่าวย้ำการถึงสรณะว่า ปาณุเปตำ สรณำ คตำ พึงทราบว่า ย่อมประกาศการมอบตน.

พระพุทธเจ้าทรงรับนิมนต์

พราหมณ์ครั้นมอบตนอย่างนี้แล้ว ประสงค์จะบำรุงพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมทั้งบริษัท จึงกราบทูลว่า อธิวาเสตุ จ เม ภวำ โคตโม เวรญฺชายำ วสฺสาวาสำ สทฺธิ ภิกฺขุสงฺเฆน. มีคำอธิบายอย่างไร ?. มีคำอธิบายว่า ขอพระโคดมผู้เจริญ จงทรงจำข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสก และจงรับการเข้าจำพรรษาในเมืองเวรัญชาแก่ข้าพระองค์ คือ จงรับการเข้าไปอาศัยเมืองเวรัญชา จำพรรษาตลอดไตรมาส เพื่ออนุเคราะห์ข้าพระองค์. คำว่า อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน มีความว่า ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับคำของพราหมณ์นั้นแล้ว ไม่ทรงเคลื่อนไหวส่วนพระกายหรือส่วนพระวาจา ทรงอดกลั้นข่มไว้ภายในนั่นแหละ ทรงรับนิมนต์ด้วยดุษณีภาพ. มีคำอธิบายว่า ทรงรับด้วยพระทัยนั่นแหละ เพื่อจะอนุเคราะห์พราหมณ์. คำว่า อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควโต อธิวาสนำ วิทิตฺวา มีความว่า ครั้งนั้นแล เวรัญชพราหมณ์ทราบการรับนิมนต์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะความที่ตนเป็นผู้ฉลาดในการ

กำหนดอาการอย่างนี้ว่า ถ้าสมณโคดมไม่พึงทรงรับไซร้ พระองค์ก็จะพึงทรงปฏิเสธทางกายหรือทางวาจา แต่เพราะพระองค์ไม่ทรงปฏิเสธ ทรงอดกลั้นขันติไว้ภายใน ฉะนั้นพระองค์ทรงรับนิมนต์ของเรา โดยพระทัยแท้ ดังนี้แล้ว จึงลุกจากอาสนะที่ตนนั่ง ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยเคารพในทิศทั้ง ๔ กระทำประทักษิณสามครั้ง แม้จะตำหนิว่า พระสมณโคดม ไม่กระทำกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น แก่พราหมณ์ผู้แก่โดยชาติ ดังนี้ ตั้งแต่กาลที่ตนมาถึงแล้ว แต่บัดนี้ได้ทราบพระคุณของพระพุทธเจ้าแล้ว แม้จะไหว้อยู่ช้าแล้วช้าอีกด้วยกายวาจาและใจก็ยังไม่อิ่มเลย จึงประคองอัญชลีอันรุ่งเรืองไปด้วยทศนขสโมธาน ประดิษฐานไว้เหนือเศียรเกล้าหน้าตรงต่อพระองค์นั่นแล ถอยหลังออกไปจนถึงทัศนวิสัย ถวายบังคมในที่พ้นเขตทัศนวิสัยแล้วก็หลีกไป.

เมื่องเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัย

คำว่า เตน โข ปน สมเยน เวรญฺชา ทุพฺภิกฺขา โหติ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเวรัญชพราหมณ์ทูลอ้อนวอนให้อาศัยเมืองเวรัญชาเข้าจำพรรษาในสมัยใด โดยสมัยนั้นเมืองเวรัญชาข้าวยากหมากแพง. คำว่า ทุพฺภิกฺขา แปลว่า มีภิกษาอันหาได้ยาก ก็การที่ภิกษาหาได้ยากนั้น ย่อมมีในกาลที่ข้าวกล้าสมบูรณ์ก็มี ในเมื่อปุพพัณณชาติและอปรัณณชาติมีราคาถูกก็มี เฉพาะในสถานที่ซึ่งมนุษย์ทั้งหลายไม่ศรัทธา ไม่เลื่อมใส แต่ในเมืองเวรัญชาหาเป็นเช่นนั้นไม่ โดยที่แท้ ความเป็นผู้มีภิกษาหาได้ยากนั้นได้มีแล้ว เพราะโทษคือฉาตกภัยเหตุข้าวกล้าเสียหาย ฉะนั้นพระเถระเมื่อจะแสดงเนื้อความนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ทุวิหิตกา. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทุวิหิตกา แปลว่า มีความเป็นไปแห่งจิตอันเป็นไปแล้วสองประการ. ความดำเนินไป ชื่อว่า อีหิตะ ได้แก่ ความดำเนินไป ความเป็นไปแห่งจิต ซึ่งเป็นไปแล้ว ๒ ประการ. ในบทว่า ทุวิหิตกา นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ มีความเป็นไปแห่งจิต อันเป็นไปแล้วสองประการ อย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อขออะไร ๆ อยู่ในที่นี้ จักได้หรือไม่ได้หนอ ดังนี้ หรือว่า พวกเราจักอาจเพื่อเป็นอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ทุวิหิตกา แปลว่า เป็นอยู่ยาก. จริงอยู่ บทเป็นต้นว่า อีหิตํ อีหา อิริยนํ ปวตฺตนํ ชีวิตํ มีเนื้อความเป็นอย่างเดียวกัน. ฉะนั้นในบทว่า

ทุวิหิติกา นี้ จึงมีเนื้อความเฉพาะบทดังนี้ว่า การเป็นไปได้โดยยาก ย่อมเป็นไปในเมืองเวรัญชานี้ เหตุนั้นเมืองเวรัญชานี้ จึงชื่อว่า ทุวิหิติกา [มีการเป็นไปได้โดยยาก]. บทว่า เสตฏฺฐิกา มีความว่า กระดูกทั้งหลายอันขาว มีอยู่ในเมืองเวรัญชานี้ เหตุนั้น เมืองเวรัญชานี้ จึงชื่อว่า เสตฏฺฐิกา [มีกระดูกขาว]. มีคำอธิบายว่า เมืองเวรัญชานั้นเกลื่อนกลาดไปในที่นั้น ๆ ด้วยกระดูกซึ่งมีสีเหมือนดอกเห็ด ของมนุษย์กำพร้า ผู้ชออยู่แม้ตลอดวันไม่ได้อะไร ๆ ตายไปแล้ว. ปาฐะว่า เสตฏฺฐิกา ดังนี้ก็มี. ปาฐะนั้นมีเนื้อความว่า โรคขาวมีอยู่ในเมืองเวรัญชานี้ เหตุนั้นเมืองเวรัญชานี้ ชื่อว่า เสตฏฺฐิกา. ความเดือดร้อน คือ พยาธิโรค ชื่อว่า อฏฺฐิ. ก็ในเมืองเวรัญชานั้นในเวลาที่ข้าวกล้าออกรวง รวงข้าวสาลีก็ดี รวงข้าวเหนียวหรือข้าวละมานก็ดี ถูกเสตกโรคกำจัดแล้วนั่นเทียว มีน้ำนมแห้งขาดไป ไม่ทันจับเป็นเมล็ดงอกออกมาขาว ๆ ฉะนั้นเมืองเวรัญชานั้น ท่านจึงกล่าวว่า เสตฏฺฐิกา. ในเวลาหว่านข้าวกล้า ข้าวกล้าที่มนุษย์ทั้งหลายแม้ตระเตรียมไว้เป็นอย่างดีหว่านแล้ว ย่อมสำเร็จเป็นเพียงใบข้าวเท่านั้น ในเมืองเวรัญชานั้น ฉะนั้นเมืองเวรัญชานั้น จึงชื่อว่า สลากาวุตฺตา. อีกอย่างหนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายย่อมยังชีวิตให้เป็นไปในเมืองเวรัญชานั้นด้วยสลาก ฉะนั้น เมืองเวรัญชานั้น จึงชื่อว่า สลากาวุตฺตา. มีคำอธิบายอย่างไร ?. มีคำอธิบายว่า ได้ยินว่า เมื่อพวกคนซื้อทั้งหลาย ได้ไปยังสำนักของผู้ขายข้าวเปลือกในเมืองเวรัญชานั้น พวกมนุษย์ผู้มีกำลัง ก็ข่มเหงผู้มีกำลังน้อย ซื้อข้าวเปลือกไป. มนุษย์ผู้มีกำลังน้อย เมื่อไม่ได้ก็ร้องเอ็ดอึง. พวกคนผู้ขายข้าวเปลือกก็คิดว่า เราจะทำการสงเคราะห์แก่ชนทุกจำพวก จึงให้คนตวงข้าวเปลือก นั่งในที่ตวงข้าว ให้ผู้ตรวจกหาปณะนั่งข้างหนึ่ง. ชนผู้มีความต้องการด้วยข้าวเปลือกไปสู่สำนักของผู้ตรวจกหาปณะ. ผู้ตรวจกหาปณะนั้น รับเงินตามลำดับผู้มาถึงเขียนสลากให้ว่า พึงให้คนนี้ เท่านี้. คนทั้งหลายเหล่านั้นรับเอาสลากนั้นแล้ว ไปสู่สำนักของผู้ตวงข้าวเปลือก รับเอาข้าวเปลือกตามลำดับที่เขาให้แล้ว. มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมยังชีวิตให้เป็นไปในเมืองเวรัญชานั้น ด้วยสลากอย่างนี้ เหตุนั้น เมืองเวรัญชานั้น จึงชื่อว่า สลากาวุตฺตา. คำว่า น สุกรา อุญฺเฉน ปคฺคเหน ยาเปตุ มีความว่า เมืองเวรัญชานั้น ไม่ใช่กระทำได้ง่าย เพื่อยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการแสวงหาด้วยบาตร. มีคำอธิบายว่า พระอริยเจ้าทั้งหลาย ประคองบาตรแล้ว ทำการแสวงหาโด

คือเที่ยวไปเพื่อภิกษาจาร เมืองเวรัญชานั้น ไม่ใช่กระทำได้ง่าย เพื่อยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการแสวงหานั้น. นัยว่า ครั้งนั้นภิกษุทั้งหลาย เที่ยวบิณฑาตไปในเมืองเวรัญชานั้น ๗—๘ บ้าน ด้วยก็ไม่ได้อาหารพอยังอัตภาพให้เป็นไปได้แม้วันเดียว.

พ่อค้าม้าถวายข้าวแดง

ในคำว่า เตน โข ปน สมเยน อุตฺตราปถกา อสฺสพาณิชา ฯเปฯ อสฺโสสิ โข ภควา อุทุกฺขลสทฺทำ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บทว่า เตน เป็นต้น ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยเมืองเวรัญชาเข้าจำพรรษาในสมัยใด โดยสมัยนั้นพ่อค้าม้าชาวอุตตราปถชนบท หรือผู้มีโวหารอันได้แล้วอย่างนี้ เพราะมาจากอุตตราปถชนบท ได้พาเอาม้า ๕๐๐ ในอุตตราปถชนบทซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งม้า เมื่อปรารถนากำไร ๒—๓ เท่า จึงไปต่างถิ่น พักอยู่ตลอดฤดูฝนในเมืองเวรัญชา พร้อมกับม้า ๕๐๐ ตัว ซึ่งเป็นสินค้าที่จะขายของตนเหล่านั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่อาจเดินทางไกลตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ในประเทศนั้นได้. และเมื่อจะพักอยู่ ได้ให้ปลูกเรือนพักสำหรับตน และคอกม้า แล้วล้อมรั้วไว้ ณ สถานที่ซึ่งน้ำจะท่วมไม่ถึง ภายนอกพระนคร. สถานที่อยู่เหล่านั้นของพ่อค้าม้าเหล่านั้น จึงประกฏชื่อว่า อัสสมัณฑลิกา ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ข้าวแดง เป็นอันพ่อค้าม้าเหล่านั้นตกแต่งไว้แล้ว เพื่อภิกษุทั้งหลาย รูปละแล่งที่คอกม้า. ข้าวแดงประมาณแล่งหนึ่ง ๆ สำหรับภิกษุรูปหนึ่ง ๆ ชื่อว่า ปัตถปัตถปุลกะ. ข้าวแดงประมาณเทะนานหนึ่ง พอกินอิ่มคนหนึ่ง ชื่อว่า ปิ่ตถะหนึ่ง. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ข้าวสุกปิ่ตถะหนึ่งไม่พอแก่คน ๒ คน ดังนี้ เมล็ดข้าวเหนียวที่เขาเอาเปลือกออกหมดแล้วนึ่งถือเอา เรียกชื่อว่า ปุลกะ. จริงอยู่ ถ้ายังมีเปลือก แมลงทั้งหลายก็จะเจาะ ย่อมไม่ทนอยู่ได้นาน. ฉะนั้น พ่อค้าเหล่านั้นจึงทำให้ทนอยู่ได้นาน ถือเอาเมล็ดข้าวเหนียวเดินทางไกลด้วยตั้งใจว่า ในที่ใดน้ำและหญ้าของม้าทั้งหลายจักขาดแคลน เมล็ดข้าวนั้นก็จักเป็นอาหารม้าในที่นั้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร พ่อค้าม้าเหล่านั้นจึงตกแต่งข้าวแดงนั้นไว้เพื่อภิกษุทั้งหลาย. ตอบว่า เพราะพ่อค้าเหล่านั้นไม่ศรัทธา ไม่เลื่อมใส เหมือนมนุษย์ชาวทักขิณาปถชนบทก็หาไม่. แต่พ่อค้าเหล่านั้นศรัทธา เลื่อมใส นับถือพระพุทธ นับถือพระธรรม และนับถือพระสงฆ์ พ่อค้าเหล่านั้นกำลังเข้าไปพระนครด้วยกรณียกิจบางอย่าง ในตอนเช้า ได้เห็นภิกษุ ๗—๘ รูป

ผู้นุ่งห่มเรียบร้อย ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ เที่ยวบิณฑบาตทั่วพระนคร ไม่ได้อะไรเลยตั้ง ๒—๓ วัน ครั้นเห็นแล้วพวกเขาก็คิดกันว่า พระคุณเจ้าทั้งหลาย อาศัยเมืองนี้จำพรรษา ฉาตกภัยก็กำลังเบียดเบียนไป แลพระคุณเจ้าทั้งหลายก็ไม่ได้อะไร ลำบากเหลือเกิน ทั้งพวกเราก็เป็นอาคันตุกะไม่อาจจัดข้าวยาคูและภัตตวายแก่พระคุณเจ้าเหล่านั้นได้ทุกวัน แต่ม้าของพวกเรายังได้อาหาร [วันละ] ๒ มื้อ ทั้งเช้าทั้งเย็น อย่ากระนั้นเลยพวกเราพึงตวายข้าวแดงแก่ภิกษุรูปละแล่ง จากอาหารมื้อเช้าของม้าแต่ละตัว เมื่อเป็นเช่นนี้ พระคุณเจ้าทั้งหลายก็จักไม่ลำบาก และม้าทั้งหลายก็จักยังอัตภาพให้เป็นไปได้. พวกเขาจึงพากันไปสู่สำนักของภิกษุทั้งหลาย เรียนเรื่องนั้นแล้วเรียนขอว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านทั้งหลายโปรดรับข้าวแดงแต่ละแล่ง ทำให้ควรแล้วฉันเถิด แล้วได้ตกแต่งข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ไว้ทุกวัน. ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า เตหิ อสฺสมณฺฑลิกาสุ ภิกฺขูนํ ปตฺถปตฺถปุลกํ ปญฺญตฺตํ โหติ. บทว่า ปญฺญตฺตํ ได้แก่ ตั้งไว้โดยสังเขปอย่างนี้แล.

พวกภิกษุนำข้าวแดงไปตำฉันเอง

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำเบื้องต้นว่า ภิกฺขู ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ต่อไป. บทว่า ปุพฺพณฺหสมยํ ได้แก่ ในสมัยอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งวัน อธิบายว่า ในเวลาเช้า อนึ่ง สมัยในตอนเช้าชื่อว่า ปุพพัณหสมัย มีคำอธิบายว่า ชั่วขณะหนึ่งในตอนเช้า. เมื่ออธิบายอย่างนี้ ย่อมได้ทุติยาวิภัตติ ในอรรถแห่งอัจจันตสังโยค. บทว่า นิวาเสตฺวา ได้แก่ นุ่งห่ม. คำนี้พึงทราบโดยมุ่งการผลัดเปลี่ยนผ้านุ่งในวิหาร. จริงอยู่ ในกาลก่อนแต่เวลาเช้านั้นไป ท่านเหล่านั้นจะไม่นุ่งผ้าก็หามิได้. บทว่า ปตฺตจีวรมาทาย ความว่า มือทั้งสองถือบาตรกายห่มจีวร อธิบายว่า รับเอา ได้แก่ ทรงไว้. จริงอยู่ ภิกษุเหล่านั้นจะถือโดยประการอย่างใดก็ตาม ท่านก็เรียกว่า อาทาย ทั้งสิ้น ดุจในประโยคว่า สมาทาเยว ปกฺกมติ [ถือเอาพร้อมแล้วนั่นแลหลีกไป]. สองบทว่า ปิณฺฑาย อลภมานา ความว่า เที่ยวไปทั่วเมืองเวรัญชา อย่าว่าแต่ก้อนข้าวเลย ไม่ได้โดยที่สุดแม้เพียงคำว่า นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด. คำว่า ปตฺถปตฺถปุลกํ อารามํ หริตฺวา ความว่า ถือเอาข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ที่ได้แล้ว ณ สถานที่ซึ่งตนไปแล้วนำไปอาราม. คำว่า อุทุกฺขเล โกฏฺเฏตฺวา ปริภุญฺชนฺติ

ความว่า กัปปิยการกไร ๆ ของพระเถระทั้งหลาย ผู้ที่จะรับเอาข้าวแดงนั้นไปต้มข้าวยาคูหรือหุงภัตถวายก็ไม่มี. การหุงต้มแม้เองไม่เหมาะแก่สมณะและไม่สมควร. พวกท่านจึงปรึกษากันว่า พวกเราจักมีความประพฤติเบาพร้อมและพ้นจากการหุงต้มเองด้วยอุบายอย่างนี้ จึงพร้อมกันทีละ ๔ รูป หรือทีละ ๑๐ รูป ช่วยกันโขลกตำที่ครก เสร็จแล้วก็เอาส่วนของตน ๆ คลุกน้ำฉันครั้นฉันอย่างนี้แล้ว เป็นผู้ขวนขวายน้อย บำเพ็ญสมณธรรม.

แต่พวกพ่อค้าถวายทั้งข้าวแดงแล่งหนึ่ง พร้อมทั้งสัปปี น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดอันพอเหมาะแก่ข้าวแดงนั้น แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านพระอานนท์นำเอาข้าวแดงนั้นมาบดที่ศิลา. ข้าวแดงนั้น อันท่านผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีบุญ จัดทำ ย่อมเป็นของน่าพอใจแท้. ครั้นบดเสร็จแล้ว จึงปรุงด้วยสัปปีเป็นต้นน้อมเข้าไปถวายพระผู้มีพระภาคเจ้า ที่นั้นพวกเทพยดาใส่ทิพยโอชาลงในข้าวแดงนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยข้าวแดงนั้น. ครั้นเสวยแล้ว ก็ทรงยับยั้งอยู่ด้วยผลสมาบัติ ตั้งแต่นั้นมาไม่เสด็จไปบิณฑบาต.

ในปฐมโพธิกาล ๒๐ ปี ไม่มีพุทธอุปัฏฐาก

ถามว่า ก็ครั้งนั้นท่านพระอานนทเถระ เป็นพระอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าหรือไม่. ตอบว่า ไม่เป็น และท่านยังไม่ได้ตำแหน่งอุปัฏฐาก. จริงอยู่ ภายใน ๒๐ ปี ในครั้งปฐมโพธิกาล ชื่อว่า ผู้อุปัฏฐากประจำของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มี บางคราวพระนาคสมาลเถระอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้า บางคราวพระนาคิตเถระอุปัฏฐาก บางคราวพระเมฆิยเถระอุปัฏฐาก บางคราวพระอุปวาณเถระอุปัฏฐาก บางคราวพระสาคตเถระอุปัฏฐาก บางคราวพระสุนักขัตตะลิจฉวีบุตรอุปัฏฐาก ท่านเหล่านั้นอุปัฏฐากตามความพอใจของตน จึงหลีกไปในคราวที่ตนประสงค์. ท่านพระอานนทเถระ เมื่อท่านเหล่านั้นกำลังอุปัฏฐากอยู่ ก็เป็นผู้ขวนขวายน้อยเสีย เมื่อท่านเหล่านั้นหลีกไป จึงทำวัตรปฏิบัติเสียเอง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงรับรองด้วยทรงดำริว่า[๑] อานนท์นี้เป็นญาติผู้ประเสริฐของเรา ยังไม่ได้ตำแหน่งอุปัฏฐากก่อนก็จริง แต่กระนั้นอานนท์นี้เท่านั้น เหมาะสมในตำแหน่งเห็นปานนี้. ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า ท่านพระอานนท์บดข้าวแดงแต่ละแล่งที่ศิลาแล้วน้อมเข้าไปทูลถวาย พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยข้าวแดงนั้น.

---

๑. แปลตามนัยของโยชนาหน้า ๑๘๖.

มารดลใจ

ถามว่า ในเวลาข้าวยากหมากแพง พวกมนุษย์ย่อมอุตสาหะทำบุญกันอย่างเหลือเกิน แม้ตนจะไม่ได้บริโภค ย่อมสำคัญของที่พึงถวายแก่ภิกษุทั้งหลายมิใช่หรือ ทำไม ครั้งนั้นพวกเขาจึงไม่ได้ถวายแม้กระทั่งภิกษาทัพพีหนึ่ง อนึ่ง เวรัญชพราหมณ์นี้ ก็ทูลอ้อนวอนให้พระผู้มีพระภาคเจ้าเข้าจำพรรษาด้วยอุตสาหะอย่างใหญ่ ทำไม แกจึงไม่รู้แม้ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีอยู่. ตอบว่า เพราะถูกมารดลใจ. จริงอยู่ มารได้ดลใจเวรัญชพราหมณ์พอกลับไปจากสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น รวมทั้งชาวพระนครทั้งสิ้น และสถานที่ทั้งหมดซึ่งภิกษุทั้งหลายอาจเพื่อเที่ยวไปบิณฑบาตกลับมาทันเวลาก่อนภัต ประมาณ ๑ โยชน์ โดยรอบทำให้หลงลืม ทำให้มนุษย์ทั้งปวงกำหนดไม่ได้แล้วก็หลีกไป ดังนั้นใคร ๆ ก็มิได้สำคัญนึกถึงสิ่งที่ควรทำโดยที่สุดแม้สามีจิกรรม.

ถามว่า ก็แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงทราบการที่มารดลใจหรือ จึงทรงเข้าจำพรรษาที่เมืองนั้น. ตอบว่า ไม่ทรงทราบหามิได้. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ทำไม จึงไม่ทรงเข้าจำพรรษาในเมืองจำปา เมืองสาวัตถีและเมืองราชคฤห์เป็นต้น เมืองใดเมืองหนึ่งเล่า. ตอบว่า เมืองจำปา เมืองสาวัตถี และเมืองราชคฤห์เป็นต้น จงยกไว้ไม่ต้องพูดถึง แม้ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าจะพึงเสด็จไปยังอุตรกุรุทวีป หรือตรีทศบุรีแล้วเข้าจำพรรษา ในปีนั้นไซร้ มารก็จะพึงเข้าดลใจแม้ทั้งสองแห่งนั้น. นัยว่าในปีนั้นมารนั้นมีจิตถูกความอาฆาตกลุ้มรุมเหลือเกิน. แต่ในเมืองเวรัญชานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุอันยิ่งนี้ว่า พวกพ่อค้าม้าจักทำการสงเคราะห์แก่ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นพระองค์จึงทรงเข้าจำพรรษาในเมืองเวรัญชานั่นแหละ

สิ่งที่มารดลใจไม่ได้

ถามว่า ก็มารไม่อาจดลใจพวกพ่อค้าหรือ. ตอบว่า ไม่อาจหามิได้. แต่ว่าพวกเขามาในเวลามารดลใจสุดสิ้นลงแล้ว. ถามว่า ทำไม มารจึงไม่กลับไปดลใจเล่า. ตอบว่า เพราะไม่อาจ.จริงอยู่ มารนั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ภิกษาที่เขานำไปเพื่อพระตถาคต แก่นิพัทธทาน แก่อัปปิติวัตร.[๑] จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายของ ๔ สิ่งได้. ๔ สิ่งคืออะไรบ้าง ใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายของ ๔ สิ่งได้คือ

---

๑. ฎีกา ๑/๖๓๗. อธิบายว่า ได้แก่สิ่งของที่เขานำไปถวาย เพื่อใช้สอยบัจจัย ๔

๑. ใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายแก่นิพัทธทานที่เขาบริจาคโดยสังเขปอย่างภิกษาที่เขานำไปเพื่อพระตถาคต หรือใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายแก่ปัจจัย ๔ ที่เขาบริจาคโดยสังเขปอย่างอัปปิดวัตร.

๒. ใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายแก่ชีวิตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๓. ใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายแก่อนุพยัญชนะ ๘๐ หรือแก่รัศมีวาหนึ่ง [ของพระตถาคต] จริงอยู่แม้รัศมีของพระจันทร์, พระอาทิตย์, พระพรหม, และเทวดา, มาถึงประเทศแห่งอนุพยัญชนะและรัศมีวาหนึ่งของพระตถาคตแล้ว ย่อมถูกขจัดอานุภาพ.

๔. ใคร ๆ ไม่อาจทำอันตรายแก่พระสัพพัญญุตญาณ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

ดังนั้นพึงทราบความว่า ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ได้เสวยภิกษาที่มารทำอันตรายไม่ได้แล้ว. ก็เมื่อเสวยอยู่อย่างนี้ วันหนึ่งได้ทรงสดับเสียงครก. หลายบทว่า **อสฺโสสิ โข ภควา อุทุกฺขลสทฺทํ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสดับเสียงครกที่เกิดเพราะสากกระทบกัน เมื่อภิกษุทั้งหลายโขลกข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ อยู่.

การตรัสถาม

คำเบื้องต้นอย่างนี้ว่า **ชานนฺตาปี ตถาคตา** ถัดจากคำว่า **อสฺโสสิ โข** เป็นต้นนั้นไป ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงการหลีกข้อซักถามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า **กินฺนุ โข อานนฺท อุทุกฺขลสทฺโท** ข้างหน้า. ในคำนั้นมีการพรรณนาโดยสังเขปดังต่อไปนี้ อันชื่อว่าพระตถาคตทั้งหลาย แม้จะทรงทราบอยู่ ถ้ามีเหตุแห่งการตรัสถามเช่นนั้น ก็ย่อมตรัสถาม แต่ถ้าไม่มีเหตุแห่งการตรัสถาม ถึงแม้จงทรงทราบอยู่ ก็ไม่ตรัสถาม. ก็เพราะขึ้นชื่อว่าการไม่ทรงทราบของพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า **อชานนฺตาปิ**. คำว่า **กาลํ วิทิตฺวา ปุจฺฉนฺติ** ความว่า ถ้ากาลนั้นเป็นกาลแห่งการตรัสถามนั้น ทรงทราบกาลนั้นอย่างนี้แล้วจึงตรัสถาม ถ้าว่าไม่ใช่กาล แม้จะทรงทราบกาลอย่างนั้นก็ไม่ตรัสถาม.

อนึ่ง พระตถาคตทั้งหลาย แม้เมื่อจะตรัสถาม ย่อมตรัสถามแต่เรื่องที่ประกอบด้วยประโยชน์ คือ ตรัสถามเฉพาะที่อิงอาศัยอรรถ [ผล] อิงอาศัยเหตุเท่านั้น ย่อมไม่ตรัสถาม

คำที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เพราะเหตุไร ?. เพราะพระตถาคตทั้งหลายทรงทำลายคำที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ได้แล้วด้วยมรรค. มรรค เรียกว่า เสตุ. มีคำอธิบายว่า การทำลาย คือการตัดขาดคำเช่นนั้น ย่อมมิได้ด้วยมรรคเท่านั้น.

บัดนี้เพื่อจะแสดงคำที่อิงอรรถ ในคำว่า อตฺถสญฺหิตํ นี้ ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ทุวีหิ อากาเรหิ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อากาเรหิ ได้แก่ ด้วยเหตุทั้งหลาย. สองบทว่า ธมฺมํ วา เทเสสฺสาม ความว่า เราจักกล่าวพระสูตรอันประกอบด้วยเหตุเกิดแห่งเรื่องหรือชาดกอันประกอบด้วยเหตุแห่งบุรพจริต. คำว่า สาวกานํ วา สิกฺขาปทํ ปญฺญาเปสฺสาม ความว่า หรือว่าเราจักทำวีติกกมะ [การล่วงละเมิดสิกขาบท] ให้ปรากฏด้วยการถาม แล้วบัญญัติสิกขาบทหนักหรือเบา ได้แก่ วางอาชญาแก่สาวกทั้งหลาย. ในคำว่า อถ โข ภควา ฯเป ฯ เอตมตฺถํ อาโรเจสิ นี้ ไม่มีคำอะไรที่ควรกล่าว เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. ท่านพระอานนทเถระ เมื่อกราบทูลการได้ข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ความเป็นผู้มีความประพฤติเบาพร้อมและการเปลื้องตนจากการหุงต้มเอง ของภิกษุทั้งหลาย ท่านจึงกล่าวว่า เอตมตฺถํ อาโรเจสิ. [กราบทูลเนื้อความนั้น] ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงให้ท่านพระอานนท์ดีใจ จึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า สาธุ สาธุ อานนฺท. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงประทานสาธุการแล้ว เมื่อจะทรงยกอาการอย่างหนึ่ง บรรดาอาการทั้งสองแล้วแสดงธรรมจึงตรัสว่า ตุมฺเหหิ อานนฺท สปฺปุริเสหิ วิชิตํ ปจฺจิมา ชนตา สาลิมโสทนํ อติมญฺญิสฺสติ.

พระภิกษุชนะ

ในพระพุทธพจน์นั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ อานนท์ พวกเธอผู้เป็นสัตบุรุษชนะแล้วด้วยความเป็นผู้มีปกติประพฤติเบาพร้อมนี้ และด้วยความประพฤติขัดเกลานี้ ในประเทศที่มีภิกษาหาได้ยาก มีก้อนข้าวหาได้ยากอย่างนี้.

ถามว่า พวกเธอชนะอะไร ? ตอบว่า ชนะทุพภิกขภัย ชนะความโลภ ชนะอิจฉาจาร. ถามว่า ชนะอย่างไร ? ตอบว่า ภิกษุแม้รูปเดียวก็ไม่มีความคิดหรือความคับแค้นใจว่า เมืองเวรัญชานี้มีภิกษาหาได้ยาก แต่บ้านและนิคมติดต่อกันโดยรอบมีข้าวกล้าโน้มลงเพราะรวงหนัก มีภิกษาหาได้ง่าย มีก้อนข้าวหาได้ยาก เอาเถอะ พวกเราจักไปบริโภคที่บ้าน

และนิคมเหล่านั้น แม้เมื่อเป็นดังเช่นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังพาพวกเราอยู่ในเมืองเวรัญชานั่นแล พวกเธอนับว่าชนะคือครอบงำทุพภิกขภัย ได้แก่ ให้มันเป็นไปในอำนาจของตนได้อย่างนี้ก่อน.

ถามว่า พวกเธอชนะความโลภได้อย่างไร ? ตอบว่า ภิกษุแม้รูปเดียวไม่ได้ทำรัตติเฉท [ขาดราตรี] ด้วยอำนาจความโลภว่า เมืองเวรัญชานี้มีภิกษาหาได้ยาก ส่วนบ้านและนิคมติดต่อกันโดยรอบมีข้าวกล้าโน้มลงเพราะรวงหนัก มีภิกษาหาได้ง่าย มีก้อนข้าวหาได้ง่าย เอาเถอะ พวกเราจักไปบริโภคที่บ้านและนิคมเหล่านั้น ดังนี้ หรือไม่ได้ทำการขาดพรรษาด้วยอำนาจความโลภว่า พวกเราจะเข้าจำพรรษา ในบ้านและนิคมนั้น ในวันเข้าพรรษาหลัง พวกเธอนับว่าชนะความโลภได้อย่างนี้.

ถามว่า พวกเธอชนะอิจฉาจารได้อย่างไร ? ตอบว่า ภิกษุแม้รูปเดียวก็ไม่ให้เกิดความอยากเห็นปานนี้ว่า เมืองเวรัญชานี้มีภิกษาหาได้ยาก และพวกมนุษย์เหล่านี้ไม่สำคัญพวกเรา แม้อยู่ตั้ง ๒—๓ เดือน ในคุณอะไรเลย ไฉนหนอ พวกเราพึงทำการค้าคุณธรรมให้กันและกันประกาศแก่มนุษย์ทั้งหลายว่า ภิกษุชื่อโน้นได้ปฐมฌาน ฯเปฯ ภิกษุชื่อโน้นได้อภิญญา ๖ ดังนี้แล้วเลี้ยงท้อง ภายหลังจึงอธิษฐานศีล พวกเธอนับว่า ชนะ คือครอบงำอิจฉาจาร ได้แก่ ให้มันเป็นไปในอำนาจของตนได้อย่างนี้.

อนึ่งประชุมชนภายหลังนั่งในวิหารแล้ว แม้ได้ด้วยความลำบากนิดหน่อยเท่านั้น ก็จักดูหมิ่นข้าวสุกแห่งข้าวสาลีอันเจือด้วยเนื้อ คือ จักกระทำให้ถูกดูแคลนถูกเหยียดหยาม โดยนัยเป็นต้นว่า นี้ข้าวสุกอะไรกัน เป็นท้องเล็น แฉะเกินไป ไม่เค็ม เค็มเกินไป ไม่เปรี้ยว เปรี้ยวเกินไป ประโยชน์อะไรด้วยข้าวสุกนี้ ดังนี้. อนึ่ง ชื่อว่า ชนบทมิใช่จะมีภิกษาหาได้ยากเสมอไป บางคราวมีภิกษาหาได้ยาก บางคราวมีภิกษาหาได้ง่าย ในเวลาที่ชนบทนั้นจักมีภิกษาหาได้ง่าย มนุษย์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสในข้อปฏิบัตินี้ของพวกเธอผู้สัตบุรุษ จักสำคัญชนิดแห่งข้าวสาลีมีประการเป็นอเนก โดยประเภทเป็นข้าวยาคูและของควรเคี้ยวเป็นต้น และข้าวสุกอันเจือด้วยเนื้อว่า พึงถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ประชุมชนภายหลังกล่าวคือเพื่อนพรหมจรรย์ของพวกเธอ นั่งเสวยสักการะนั้นที่เกิดเพราะอาศัยพวกเธอ ภายในพวกเธอ จักดูหมิ่น และ

จักทำความถือตัวอันมีการเสวยสักการะนั้นเป็นปัจจัย.

ถามว่า จักดูหมิ่นอย่างไร ? ตอบว่า จักดูหมิ่นว่า ทำไม จึงหุงมาเพียงเท่านี้ พวกท่านไม่มีภาชนะสำหรับใส่ของ ๆ ตนแล้ววางไว้หรอกหรือ ? ดังนี้.

กถาว่าด้วยพระมหาโมคคัลลานะบันลือสีหนาท

ในคำว่า อถโข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นคำกล่าวด้วยความรัก. คำว่า อายสฺมา นี้ เป็นชื่อของความเคารพและยำเกรงโดยฐานครู. บทว่า มหาโมคฺคลฺลาโน ความว่า พระเถระนี้เชื่อว่า ใหญ่ เพราะเป็นผู้ใหญ่ด้วยคุณ และชื่อว่า โมคคัลลานะ โดยโคตร เหตุนั้นจึงชื่อว่า มหาโมคคัลลานะ. บทว่า เอตทโวจ ตัดบทเป็น เอตํ อโวจ แปลว่า พระเถระได้กราบทูลคำนี้ ท่านแสดงคำว่า เอตรหิ ภนฺเต เป็นต้นที่จะพึงกล่าวในบัดนี้. ถามว่า เพราะเหตุไร พระเถระจึงกราบทูลคำนี้ ตอบว่า นัยว่า พระเถระบวชแล้ว บรรลุที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณในวันที่ ๗ แม้พระศาสดาก็ทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เพราะเป็นผู้มีฤทธิ์มาก. ท่านอาศัยความที่ตนมีฤทธิ์มากนั้น จึงดำริว่า เมืองเวรัญชานี้ มีภิกษาหาได้ยาก และภิกษุทั้งหลายก็พากันลำบาก ไฉนหนอ เราพึงพลิกแผ่นดินแล้วให้ภิกษุทั้งหลายฉันโอชะแห่งง้วนดิน. ที่นั้นท่านจึงได้ดำริว่า ก็ถ้าเราผู้อยู่ในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทูลขอพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วพึงทำอย่างนี้ไซร้ ข้อนั้นไม่สมควรแก่เรา จะพึงเป็นเหมือนทำเป็นคู่แข่งกับพระผู้มีพระภาคเจ้าไป ดังนั้น ท่านเมื่อใคร่จะทูลขออนุญาต จึงไปกราบทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคเจ้า สองบทว่า เหฏฺฐิมตลํ สมฺปนฺนํ ความว่า ข่าวว่า ณ พื้นเบื้องล่างแห่งพื้นดิน มีฟองดิน คือโอชะแผ่นดิน ได้แก่ ง้วนดินอยู่ พระเถระกล่าวหมายเอาฟองดินนั้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สมฺปนฺนํ แปลว่า อร่อย อธิบายว่า มีรสดี เหมือนอย่างในประโยคว่า ในที่นั้นต้นไม้มีผลอันสุกพร้อมแล้ว และมีผลอันเกิดแล้ว ดังนี้ พึงทราบความหมายว่า มีผลอร่อย ฉันใด แม้ในที่นี้ก็ฉันนั้น บทว่า สมฺปนฺนํ พึงทราบว่า หมายถึง อร่อย คือมีรสดี ส่วนคำว่า เสยฺยถาปิ ขุทฺทกมธุ อนีลกํ นี้ พระเถระกล่าวเพื่อแสดงอุปมา เพราะพื้นเบื้องล่างแห่งแผ่นดินนั้นมีรสอร่อย. น้ำหวาน ที่ตัวผึ้งเล็ก ๆ กระทำชื่อว่า ขุทฺทกมธุ บทว่า

อนิลกำ แปลว่า ปราศจากตัวผึ้ง คือปราศจากไข่แห่งตัวผึ้ง ได้แก่ บริสุทธิ์. นัยว่า น้ำหวานนี้เลิศ ประเสริฐ มีรสดี และมีโอชากว่าน้ำหวานทุกชนิด. ด้วยเหตุนั้นพระเถระจึงกล่าวว่า เสยฺยถาปี ขุทฺทกมธุ อนิลกำ เอวมสฺสาหำ เป็นต้น. สองบทว่า สาธาหำ ภนฺเต ตัดบทเป็น สาธุ อหำ ภนฺเต. ก็คำว่า สาธุ นี้ ในบทว่า สาธาหำ ภนฺเต นี้ เป็นคำทูลขอโอกาส. จริงอยู่ พระเถระเมื่อจะทูลขออนุญาตการพลิกแผ่นดิน จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้. บทว่า ปริวตฺเตยฺยำ แปลว่า พึงหงาย คือพลิกพื้นข้างล่างขึ้นข้างบน ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะเมื่อกระทำเช่นนี้ ภิกษุจักฉันโอชะแห่งง้วนดิน คือฟองดินได้อย่างสบาย ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้จะไม่ทรงประสงค์จะทรงอนุญาต แต่เพื่อให้พระเถระบันลือสีหนาท จึงตรัสถามว่า โมคคัลลานะ ก็เหล่าสัตว์ที่อาศัยแผ่นดินเล่า เธอจะทำมันอย่างไร ? อธิบายว่า สัตว์เหล่าใดในบ้านและนิคมเป็นต้นที่อาศัยแผ่นดิน เมื่อเธอพลิกแผ่นดิน เธอจะทำอย่างไรกับสัตว์เหล่านั้นซึ่งไม่สามารถยืนอยู่ได้ในอากาศ คือเธอจักวางไว้ในที่ไหน ? ลำดับนั้น พระเถระเมื่อจะประกาศอิทธานุภาพของตน อันสมควรแก่ภาวะที่ตนอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ จึงกราบทูลว่า เอกาหำ ภนฺเต เป็นต้น. คำนั้นมีอธิบายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักเนรมิตมือข้างหนึ่ง เหมือนแผ่นดินใหญ่นี้ คือ ทำให้เหมือนแผ่นดิน ครั้นทำอย่างนี้แล้ว ก็จักให้เหล่าสัตว์ที่อาศัยแผ่นดินก้าวไปบนมือนั้น เหมือนให้สัตว์ที่ยืนอยู่บนฝ่ามือข้างหนึ่ง ก้าวไปบนฝ่ามือที่สองฉะนั้น.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงปฏิเสธการทูลขอของพระเถระนั้น จึงตรัสว่า อลำ โมคฺคลฺลาน เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อลำ เป็นคำแสดงการห้าม. ข้อว่า วิปลฺลาสมฺปี สตฺตา ปฏิลเภยฺยุ ความว่า สัตว์ทั้งหลายพึงถึงแม้ซึ่งการถือคลาดเคลื่อน. ถามว่า อย่างไร ?. ตอบว่า พึงถึงการถือคลาดเคลื่อนว่า แผ่นดินผืนนี้หรือหนอแล หรือมิใช่ผืนนี้. อีกอย่างหนึ่ง พึงถึงการถือคลาดเคลื่อนว่า นี้บ้านของพวกเราหรือหนอแล หรือว่าบ้านของคนอื่น. แม้ในนิคม ชนบท นา สวนเป็นต้น ก็พึงทราบอย่างนี้. อีกนัยหนึ่ง ข้อนี้ไม่เป็นวิปลาส เพราะวิสัยฤทธิ์ของผู้มีฤทธิ์ เป็นอจินไตย. แต่สัตว์พึงได้วิปลาสอย่างนี้เอง ชื่อว่า ทุพภิกขภัยนี้มิใช่ว่าจะมีแต่บัดนี้เท่านั้น ถึงในอนาคตก็จักมี ในกาลนั้นภิกษุ

ทั้งหลายจักได้เพื่อนพรหมจรรย์ผู้มีฤทธิ์เช่นนั้นได้ที่ไหน ภิกษุเหล่านั้นมีทั้งพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระสุกขวิปัสสก และผู้ได้ฌาน แม้เป็นพระขีณาสพผู้บรรลุปฏิสัมภิทาก็มี ก็จักเข้าไปบิณฑบาตยังตระกูลอื่น เพราะไม่มีอิทธานุภาพ มนุษย์ทั้งหลายก็จักมีความคิดในภิกษุเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ในครั้งพุทธกาลภิกษุทั้งหลายเป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งหลาย ท่านเหล่านั้นยังคุณทั้งหลายให้เกิดแล้ว ในเวลาหาภิกษาได้ยาก ก็พลิกแผ่นดินฉันโอชะแห่งง้วนดิน แต่บัดนี้ไม่มีภิกษุผู้มีปกติกระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ถ้ามี ภิกษุทั้งหลายก็คงทำอย่างนั้นบ้าง ภิกษุทั้งหลายไม่พึงให้พวกเราฉันของสุก หรือของดิบอย่างใดอย่างหนึ่งเลย ดังนี้ เมื่อพระอริยบุคคลมีอยู่อย่างนี้ มนุษย์เหล่านั้นก็จะพึงได้วิปัลลาสนี้ว่า พระอริยบุคคลไม่มี. อนึ่ง เมื่อติเตียนว่าร้ายพระอริยเจ้าทั้งหลาย ด้วยอำนาจวิปัลลาส ก็จะพึงเข้าถึงอบายฉะนั้น เธออย่าชอบใจการพลิกแผ่นดินเลย.

ลำดับนั้น พระเถระเมื่อไม่ได้การทูลขอนี้ เมื่อจะทูลขออย่างอื่น จึงกราบทูลว่า สาธุ ภนฺเต เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงปฏิเสธแม้การทูลขอนั้น จึงตรัสว่า อลํ โมคฺคลฺลาน เป็นต้น. ในพระพุทธพจน์นั้นไม่ตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายพึงได้แม้ซึ่งวิปัลลาสดังนี้ก็จริง ถึงกระนั้นก็พึงถือเอาตามนัยที่ตรัสไว้ในก่อนนั้นแล. แม้เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นั้น ก็ควรทราบเช่นกับที่ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน.

ถามว่า ก็ผิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต พระเถระจะพึงทำอย่างไร ? ตอบว่า พระเถระอธิษฐานมหาสมุทรให้มีประมาณเท่าเหมืองหนึ่ง อันจะพึงก้าวข้ามได้โดยย่างเท้าก้าวเดียว แล้วนำทางจากต้นสะเดาที่นเพรุยักษ์สิงอยู่ มุ่งตรงไปยังอุตรกุรุทวีป แสดงอุตรกุรุทวีปไว้ในที่ซึ่งสมบูรณ์ด้วยการคมนาคม ให้ภิกษุทั้งหลายเข้าไปบิณฑบาตแล้วออกไปได้ตามสบายเหมือนเข้าไปสู่โคจรคามฉะนั้น.

กถาว่าด้วยการบันลือสีหนาทของพระมหาโมคคัลลานเถระ จบ

ท่านพระสารีบุตรวิตกถึงพระศาสนา

บัดนี้ท่านพระอุบาลีเมื่อจะแสดงความเกิดขึ้นแห่งวิตก อันเนื่องด้วยสิกขาบทของพระสารีบุตรเถระ จึงกล่าวว่า อถโข อายสฺมโต สารีปุตฺตสฺส เป็นอาทิ เพื่อจะแสดงต้นเหตุ

แห่งการบัญญัติพระวินัยตั้งแต่ต้น บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า รโห คตสฺส ได้แก่ ไปในที่ลับ. บทว่า ปฏิสลฺลีนสฺส ได้แก่ เร้นอยู่ คือถึงความเป็นผู้เดียว. บทว่า กตเมสานํ ได้แก่ บรรดาพระพุทธเจ้ามีพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นต้นที่ล่วงมาแล้ว พระพุทธเจ้าเหล่าไหน การดำรงอยู่แห่งพระศาสนานั้นตลอดกาลนาน หรือกาลดำรงอยู่นานแห่งพระศาสนานั้น เหตุนั้น พระศาสนานั้นจึงชื่อว่า จิรัฏฐิติกะ. คำที่เหลือในคำว่า อถโข อายสฺมโต เป็นต้นนี้ มีเนื้อความเฉพาะบทง่ายทั้งนั้น.

ถามว่า พระเถระไม่อาจตัดสินความปริวิตกของตนนี้ ตามกำลังตนเองหรือ. ตอบว่า ทั้งอาจ ทั้งไม่อาจ จริงอยู่ พระเถระอาจตัดสินได้เพียงเท่านี้ว่า พระศาสนาของพระพุทธเจ้าเหล่านี้ตั้งอยู่ไม่ได้นาน เหล่านี้ตั้งอยู่ได้นาน แต่ไม่อาจจะตัดสินเหตุนี้ว่า ตั้งอยู่ไม่ได้นานเพราะเหตุนี้ ตั้งอยู่ได้นานเพราะเหตุนี้. ส่วนพระมหาปทุมเถระแย้งว่า แม้ข้อนี้ ก็ไม่ใช่เรื่องหนัก สำหรับองค์อัครสาวกผู้ถึงที่สุดแห่งปัญญา ๑๖ อย่าง แต่เมื่อท่านอยู่ในที่เดียวกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การทำการตัดสินเอาเอง ก็เหมือนหนึ่งว่า ทั้งตราชั่งแล้วใช้มือชั่งแทนฉะนั้น ดังนั้น ท่านจึงเข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นแล. ที่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสตอบปัญหาของท่านจึงตรัสว่า ภควโต สารีปุตฺต วิปสฺสิสฺส เป็นอาทิ. คำนั้นมีความง่ายทั้งนั้น.

พระเถระเมื่อจะทูลถามถึงเหตุจึงกราบทูลว่า โก นุโข เหตุ เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โก นุโข ภนฺเต เป็นคำถามถึงเหตุ. คำนั้นมีอธิบายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เหตุเป็นไฉนหนอแล. คำทั้งสองนี้คือ เหตุ ปจฺจโย เป็นชื่อของการณ์. จริงอยู่ การณ์เรียกว่า เหตุ เพราะเป็นเครื่องไป คือดำเนินไปแห่งผล เรียกว่า ปัจจัย เพราะผลจะเป็นไป คือดำเนินไปก็เพราะอาศัยการณ์นั้น. แม้จะเป็นอย่างเดียวกันโดยใจความอย่างนี้ พระเถระก็กล่าวไว้ทั้งสองบทนี้ในที่นั้น ๆ ตามโวหาร และตามที่คำพูดสละสลวย คำที่เหลือในคำว่า โก นุโข เป็นต้นนี้ มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

เหตุที่พระศาสนาตั้งอยู่ไม่ได้นาน

บัดนี้ เพื่อจะแสดงเหตุและปัจจัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภควา จ

สาริปุตฺต วิปสฺสี เป็นอาทิ. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อกิลาสุโน อเหสุ ความว่า ไม่ท้อถอยเพราะความเกียจคร้าน. จริงอยู่ ความเกียจคร้าน หรือความเป็นผู้มีความเพียรหย่อนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มี. ด้วยว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่คน ๆ เดียว สองคน หรือจักรวาลทั้งสิ้น ย่อมทรงแสดงด้วยความอุตสาหะเท่า ๆ กันแท้ ใช่ว่าเห็นบริษัทน้อยแล้วทรงหย่อนความเพียรหามิได้ ทั้งมิใช่ว่าเห็นบริษัทมากแล้วมีความเพียรเพิ่มขึ้น ดุจราชสีห์มฤคราชเมื่อออกไปหากินเป็นเวลา ๗ วัน เห็นสัตว์ไม่ว่าเล็ก หรือใหญ่ ย่อมตะครุบด้วยความเร็วพอ ๆ กันนั่นเอง ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะคิดว่า ขอความว่องไวของเราอย่าได้ลดถอย ดังนี้ฉันใด พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ฉันนั้น ย่อมทรงแสดงธรรมด้วยความอุตสาหะเท่า ๆ กันแท้ แก่บริษัทไม่ว่าน้อยหรือมาก ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะทรงดำริว่า ขอความหนักในธรรมของเราอย่าได้ลดน้อยลง ดังนี้. เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงหนักในธรรมเคารพธรรมแล. เหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร เหมือนจะยังมหาสมุทรให้เต็มฉันใด แต่พระพุทธเจ้าเหล่านั้น มิได้ทรงแสดงเช่นนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะเหล่าสัตว์มีธุลีในนัยน์ตาน้อย นัยว่า ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าเหล่านั้น เหล่าสัตว์มีอายุยืน มีธุลีในนัยน์ตาน้อย. พวกเขาฟังเพียงคาถาเดียวที่เกี่ยวด้วยสัจจะ ๔ ก็บรรลุธรรมได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงไม่ทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร. ด้วยเหตุนั้นเหมือนกัน สุตละ....เวทัลละของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นจึงมีน้อย. ความต่างกันแห่งสุตตะเป็นต้น บรรดานวังคสัตถุศาสน์เหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในปฐมสังคีติวรรณนานั่นแล. คำว่า อปฺปญฺญตฺตํ สาวกานํ สิกฺขาปทํ ความว่า อาณาสิกขาบท ด้วยอำนาจกองอาบัติ ๗ ที่ควรบัญญัติตามควรแก่ความผิด ก็มิได้ทรงบัญญัติ เพราะเหล่าสาวกไม่มีความผิด. สองบทว่า อนุทฺทิฏฺฐํ ปาฏิโมกฺขํ ความว่า อาณาปาฏิโมกข์ ก็มิได้สวดทุกกึ่งเดือน. พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงแสดงเฉพาะโอวาทปาฏิโมกข์เท่านั้น. และมิใช่ว่าทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นั้นทุกกึ่งเดือน. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสี ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ๖ ปีต่อครั้ง. และพระองค์ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นั้นด้วยพระองค์เอง. อนึ่ง เหล่าสาวกของพระองค์ก็ไม่ได้สวด ในสถานที่อยู่ของตน ๆ. ภิกษุสงฆ์แม้ทั้งหมดได้ทำอุโบสถในที่เดียว

เท่านั้นในชมพูทวีปทั้งสิ้น คือสถานที่ประทับของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสี ในป่าเขมมฤคทายวันของพันธุมดีราชธานี. อนึ่ง ได้ทำอุโบสถนั้นแล เป็นสังฆอุโบสถเท่านั้น ไม่ใช่เป็นคณอุโบสถ ไม่ใช่เป็นบุคคลอุโบสถ ไม่ใช่เป็นปาริสุทธิอุโบสถ ไม่ใช่เป็นอธิษฐานอุโบสถ. นัยว่า ครั้งนั้นในชมพูทวีปมีวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง. ในวิหารแต่ละหลังภิกษุอยู่ไม่ปะปนกัน หมื่นรูปบ้าง ๒ หมื่นรูปบ้าง ๓ หมื่นรูปบ้าง อยู่มากกว่านั้นบ้าง. เทวดาผู้แจ้งข่าวอุโบสถก็จะไปบอก ในที่นั้น ๆ ว่า ท่านผู้นฤทุกข์ทั้งหลาย ล่วงไป ๑—๒—๓—๔—๕ ปีแล้ว ปีนี้เป็นปีที่ ๖ พวกท่านควรไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และทำอุโบสถในวันเพ็ญที่จะมาถึงนี้ เวลาประชุมของพวกท่านถึงแล้ว แต่นั้นพวกภิกษุที่มีอานุภาพก็ไปด้วยอานุภาพของตน. นอกจากนั้นก็ไปด้วยเทวตานุภาพ.

ถามว่า ไปอย่างไร ? ตอบว่า นัยว่า ภิกษุเหล่านั้นยืนอยู่ที่ฝั่งสมุทรด้านทิศปราจีน หรือฝั่งสมุทรด้านทิศปัจจิม. อุตร. และทักษิณ บำเพ็ญคมิยวัตรแล้วถือบาตรและจีวรคิดว่าพวกเราจะไป. พร้อมกับการคิด ภิกษุเหล่านั้นก็ไปถึงโรงอุโบสถแล้ว. ภิกษุเหล่านั้นถวายบังคมพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วก็นั่งลง.

โอวาทปาฏิโมกข์

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อบริษัทนั่งเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ดังนี้ว่า:—

> ขันติคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสพระนิพพานว่า เป็นยอด ผู้ทำร้ายผู้อื่นไม่จัดว่า เป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนสัตว์อื่น ไม่จัดว่า เป็นสมณะ การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การยังกุศลให้ถึงพร้อม ๑ ความยังจิตให้ผ่องแผ้ว ๑ ๓ อย่างนี้ เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย การไม่ว่าร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ ๑ ที่นั่งที่นอนอันสงัด ๑ การประกอบความเพียรในอธิจิต ๑

๖ อย่างนี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.[๑]

พึงทราบปาฏิโมกขุทเทศของพระพุทธเจ้าทั้งหลายแม้นอกจากนี้ โดยอุบายนี้แล. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทุกพระองค์มีคาถาแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ๓ คาถานี้เท่านั้น. คาถาเหล่านั้น สำหรับพระพุทธเจ้าที่มีพระชนมายุยืน ย่อมมาสู่อุเทศจนกว่าจะสิ้นสุดพระศาสนา. แต่สำหรับพระพุทธเจ้าที่มีพระชนมายุน้อย เฉพาะในปฐมโพธิกาลเท่านั้น อนึ่ง ถัดจากกาลแห่งการบัญญัติสิกขาบทไปแล้ว ก็สวดเฉพาะอาณาปาฏิโมกข์อย่างเดียว. ก็พวกภิกษุเท่านั้นสวดอาณาปาฏิโมกข์นั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงสวด ฉะนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ก็ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นี้ประมาณ ๒๐ พรรษาเท่านั้น ในปฐมโพธิกาล.

วันหนึ่ง พระองค์ประทับนั่งที่มิคารมารดาปราสาทในบุพพาราม ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้นับแต่วันนี้ไปเราจักไม่ทำอุโบสถ ไม่สวดปาฏิโมกข์ บัดนี้นับแต่วันนี้ไป พวกเธอเท่านั้นพึงทำอุโบสถ พึงสวดปาฏิโมกข์ ภิกษุทั้งหลาย มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส ที่ตถาคตพึงทำอุโบสถ พึงสวดปาฏิโมกข์ในบริษัทที่ไม่บริสุทธิ์. ตั้งแต่นั้นมาภิกษุทั้งหลายจึงสวดอาณาปาฏิโมกข์. อาณาปาฏิโมกข์นี้จึงเป็นอันพระพุทธเจ้าเหล่านั้นไม่ได้สวด. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อนุทฺทิฏฺฐํ ปาฏิโมกฺขํ. สองบทว่า เตสํ พุทฺธานํ ได้แก่ แห่งพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ มีพระวิปัสสีพุทธเป็นต้นเหล่านั้น. บทว่า อนฺตรธาเนน ได้แก่ โดยอันตรธานแห่งขันธ์ อธิบายว่า โดยปรินิพพาน. บทว่า พุทฺธานุพุทฺธานํ ได้แก่ โดยอันตรธานแห่งขันธ์ของพระสัมมุขสาวกผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. ข้อว่า เย เต ปจฺฉิมา สาวกา ได้แก่ สาวกรุ่นหลังที่บวชในสำนักของเหล่าพระสัมมุขสาวก. บทว่า นานา นามา ได้แก่ มีชื่อต่างกัน โดยชื่อเป็นต้นว่า พุทธรักขิต, ธรรมรักขิต, สังฆรักขิต. บทว่า นานาโคตฺตา ได้แก่ มีโคตรต่างกัน โดยโคตรเป็นต้นว่า โคตมโคตร, โมคคัลลานโคตร. บทว่า นานาชจฺจา ได้แก่ มีชาติต่างกัน โดยชาติเป็นต้นว่า ชาติกษัตริย์, ชาติพราหมณ์. สองบทว่า นานากุลา ปพฺพชิตา ได้แก่ ออกบวชจากตระกูลต่างกัน โดยตระกูลกษัตริย์เป็นต้น หรือโดยตระกูลสูง ต่ำ ร่ำรวย ยากจนเป็นต้น. ข้อว่า เต ตำ พฺรหฺมจริยำ

๑. ที. มหา. ๑๐/๕๗.

ความว่า เพราะพระสาวกทั้งหลายที่มีชื่อเดียวกัน โคตรเดียวกัน ชาติเดียวกัน บวชจากตระกูลเดียวกัน คิดว่า ศาสนา ระเบียบ ประเพณีของพวกเรา แล้วต่างก็เอาเป็นภาระของตนรักษาพรหมจรรย์ บริหารปริยัติธรรมให้จีรัง แต่บุจฉิมสาวกเหล่านั้น หาเป็นเช่นนั้นไม่ ฉะนั้นจึงเบียดเบียนกัน ยึดถือแตกต่างกัน คิดว่า พระเถระชื่อโน้นจักรู้ ๆ ปฏิบัติย่อหย่อน ชื่อว่าทำให้พรหมจรรย์นั้นพลันเสื่อมสูญไป คือ มิได้สังคายนารักษาไว้. บทว่า เสยฺยถาปี เป็นบทแสดงการอุปมาแห่งอรรถนั้น ๆ บทว่า วิกีรติ แปลว่า เรี่ยราย. บทว่า วิธมติ แปลว่า พัดไปยังทิศอื่น. บทว่า วิทฺธเสติ แปลว่า พัดไปจากที่ ๆ ตั้งอยู่เดิม. ข้อว่า ยถาตำ สุตฺเตน อสงฺคหิตตฺตา ความว่า ย่อมเรี่ยรายเหมือนดอกไม้ถูกลมพัดให้เรี่ยราย เพราะไม่ได้ร้อยคือไม่ได้ผูกไว้ด้วยด้ายฉะนั้น. มีอธิบายว่า ดอกไม้ทั้งหลายที่ไม่ได้ร้อยด้วยด้าย ย่อมถูกลมพัดให้เรี่ยราย ฉันใด พรหมจรรย์ [ที่ไม่รวบรวมไว้] ก็ย่อมเรี่ยรายฉันนั้น. คำว่า เอวเมวโข เป็นคำให้การอุปมาสำเร็จ. บทว่า อนุตรธาเปสุ ความว่า เหล่าพระบุจฉิมสาวกนั้น เมื่อไม่รวบรวม [พระปริยัติธรรม] ไว้ด้วยวัคคสังคหะ และปัณณาสกสังคหะเป็นต้น เรียนเอาเฉพาะส่วนที่ตนพอใจ ทำให้พุทธพจน์ที่เหลือเสื่อมสูญ คือนำไปไม่ให้เห็น. ข้อว่า กิลาสุโน จ เต ภควนฺโต อเหสุ สาวกานำ เจตสา เจโต ปริจฺจ โอวทิตุ ความว่า อนึ่ง เล่า สารีบุตร พระพุทธเจ้าเหล่านั้น ก็ทรงท้อพระทัยเพื่อจะกำหนด คือกำหนดตัดใจของเหล่าสาวกด้วยพระทัยของพระองค์แล้วทรงโอวาท ทรงทราบจิตผู้อื่นแล้ว ทรงเห็นการพร่ำสอนโดยไม่เป็นเรื่องหนัก โดยไม่เนิ่นช้า.

ไพรสณฑ์ที่น่ากลัว

คำว่า ภูตปุพฺพำ สารีปุตฺต เป็นต้น ตรัสเพื่อประกาศความที่พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงท้อพระทัย. บทว่า ภึสนเก แปลว่า น่ากลัว คือให้เกิดความกลัว. สองบทว่า เอวำ วิตกฺเกถ ความว่า จงตรึกกุศลวิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น. คำว่า มา เอวำ วิตกฺกยิตฺถ ความว่า อย่าได้ตรึกอกุศลวิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น. คำว่า เอวำ มนสิกโรถ ความว่า จงใฝ่ใจว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา, ไม่งาม. คำว่า เอวำ มนสากตฺถ ความว่า อย่าได้ใฝ่ใจว่า เที่ยง, เป็นสุข, เป็นอัตตา, งาม. สองบทว่า อิทำ ปชหถ ความว่า จง

ละอกุศล. คำว่า อิทำ อุปสมฺปชฺช วิหรถ ความว่า เข้าถึงกุศล คือได้กุศล ได้แก่ ให้กุศลสำเร็จอยู่. ข้อว่า อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ ความว่า หลุดพ้นแล้วเพราะไม่ยึดถือ. จริงอยู่ จิตของพระสาวกเหล่านั้นหลุดพ้นแล้วจากอาสวะเหล่าใด จิตเหล่านั้นหลุดพ้นแล้ว เพราะยึดถืออาสวะเหล่านั้นก็หาไม่ แต่ว่าหลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ยึดถืออาสวะทั้งหลายที่ดับด้วยความดับโดยที่ไม่เกิด[๑] ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสว่า จิตหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ยึดถือ ดังนี้ สาวกเหล่านั้นแม้ทั้งหมดบรรลุพระอรหัตแล้วมีจิตเบิกบาน ปานดังปทุมวันอันสุริยรังสีฉายถูกต้องแล้วฉะนั้น. คำว่า ตตฺร ในคำว่า ตตฺร สุทำ สารีปุตฺต ภึสนกสฺส วนสณฺฑสฺส ภึสนกตสฺมึ โหติ เพ่งถึงคำต้น ศัพท์ว่า สุทำ เป็นนิบาตลงในอรรถสักว่าทำบทให้เต็ม. คำว่า สารีปุตฺต เป็นอาลปนะ. ก็ในคำนี้มีอรรถโยชนาดังต่อไปนี้ บทว่า ตตฺร ได้แก่ ในพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อญฺญตรสฺมึ ภึสนเก วนสณฺเฑ อธิบายว่า ไพรสณฑ์นั้นใดที่ตรัสว่า ภึงสนกะ [น่ากลัว] ข้อที่ไพรสณฑ์ชื่อภึงสนกะนั้นน่ากลัว คือน่าหวาดเสียวย่อมมีได้ในเพราะการสร้างความน่ากลัว คือในเพราะกิริยาที่น่ากลัว. ถามว่า เป็นอย่างไร ? ตอบว่า เป็นอย่างนี้คือ ผู้ใดผู้หนึ่งยังไม่ปราศจากราคะ เข้าไปยังไพรสณฑ์นั้น โดยมากโลมชาติย่อมชูชัน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตตฺร เป็นสัตตมีวิภัตติใช้ในอรรถฉัฏฐีวิภัติ. ศัพท์ว่า สุ เป็นนิบาต เหมือนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า กึสุ นาม เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา [สมณพราหมณ์ ผู้เจริญชื่อเหล่านั้นแล]. คำว่า อิทำ เป็นคำแสดงเนื้อความที่ประสงค์เหมือนจะทำให้ประจักษ์. สองศัพท์ว่า สุ อิทำ สนธิเป็น สุทำ. พึงทราบว่า ลบ อิ อักษรด้วยอำนาจสนธิ เหมือนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า จกฺขุนฺทฺริยำ, อิตฺถินฺทฺริยำ, อนญฺญตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยำ, กึสูธ วิตฺตำ. ก็ในคำนี้มีอรรถโยชนาดังต่อไปนี้ ดูกรสารีบุตร ในเพราะไพรสณฑ์ชื่อภึงสนกะนั้นเป็นสถานที่น่ากลัว จึงมีคำพูดกันดังนี้แล. บทว่า ภึสนกตสฺมึ แปลว่า ในเพราะไพรสณฑ์เป็นสถานที่น่ากลัว. พึงเห็นการลบ ต อักษรเสียตัวหนึ่ง. อีกอย่างหนึ่งพระบาลีว่า ภึสนกตฺตสฺมึ ดังนี้ก็มี.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อควรจะตรัสว่า ภึสนกตาย ดังนี้ ก็ทรงเปลี่ยนลิงควิปัลลาสเสีย.

---

๑. แปลตามนัยของโยชนา.

อนึ่ง ในคำว่า ภิสนกตสฺมึ นี้ สัตตมีวิภัตติใช้ในอรรถแห่งนิมิตสัตตมี ฉะนั้น พึงทราบการเชื่อมความอย่างนี้ว่า คำนี้แล ชื่งมีภาวะที่น่ากลัวเป็นนิมิต ย่อมมีในเพราะไพรสณฑ์นั้นเป็นสถานที่น่ากลัว คือมีคำพูดนี้แล เพราะความที่ไพรสณฑ์นั้นน่ากลัวเป็นเหตุ เพราะความที่ไพรสณฑ์นั้นน่ากลัวเป็นบ่จจัยว่า ผู้ใดผู้หนึ่งยังไม่ปราศจากราคะเข้าไปไพรสณฑ์นั้นโดยมากโลมชาติย่อมชูชัน ดังนี้. คำนั้นมีความว่า โลมชาติทั้งหลายมากกว่ามากย่อมชูชัน คือตั้งอยู่มีปลายงอนขึ้นข้างบน เช่นกับด้วยเข็ม เช่นกับด้วยหนาม น้อยนักที่จะไม่ชูชัน หรือว่าโลมชาติของสัตว์มากกว่ามากย่อมชูชัน ของสัตว์จำนวนน้อย ชื่งเป็นคนที่กล้าที่สุดย่อมไม่ชูชัน. บัดนี้คำว่า อยํ โข สารีปุตฺต เหตุ เป็นต้น เป็นนิคมพจน์ ส่วนคำที่ข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ในระหว่างๆ ในพระบาลีนี้มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น ฉะนั้น พึงทราบตามลำดับพระบาลีนั้นเทอญ. ส่วนพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า พรหมจรรย์ไม่ตั้งอยู่ได้นาน ดังนี้ พึงทราบว่า ตรัสด้วยอำนาจยุคบุรุษ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสี มีพระชนมายุนับโดยปี ๘๐,๐๐๐ ปี แม้พระสัมมุขสาวกของพระองค์ก็มีอายุเท่านั้นเหมือนกัน พรหมจรรย์ได้ดำรงอยู่ประมาณ ๑๖๐,๐๐๐ ปี ต่อเนื่องถึงกันกับพระสาวกองค์สุดท้ายของพระองค์ ด้วยอาการอย่างนี้. แต่เมื่อว่าด้วยอำนาจยุคบุรุบ พรหมจรรย์มาโดยสืบต่อแห่งยุค ดำรงอยู่ชั่ว ๒ อายุคนเท่านั้น. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ไม่ตั้งอยู่ได้นาน. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสิขี มีพระชนมายุ ๗๐,๐๐๐ ปี แม้พระสัมมุขสาวภของพระองค์ก็มีอายุเท่านั้นเหมือนกัน. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าเวสสภู มีพระชนมายุ ๖๐,๐๐๐ ปี แม้พระสัมมุขสาวกของพระองค์ก็มีอายุเท่านั้นเหมือนกัน. พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ได้ดำรงอยู่ประมาณ ๑๔๐,๐๐๐ ปี และ ๑๒๐,๐๐๐ ปี ต่อเนื่องถึงกันกับพระสาวกรุ่นสุดท้าย ด้วยอาการอย่างนี้. แต่เมื่อว่าด้วยอำนาจชั่วอายุคน พรหมจรรย์มาโดยสืบต่อแห่งยุค ดำรงอยู่ชั่ว ๒ อายุคนเท่านั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ไม่ตั้งอยู่ได้นาน.

เหตุที่พระศาสนาตั้งอยู่ได้นาน

ท่านพระสารีบุตร ได้สดับเหตุที่พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ดำรงอยู่ไม่ได้นานอย่างนี้แล้ว ประสงค์จะสดับเหตุที่พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ นอกจากนี้ดำรง

อยู่ได้นาน จึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกโดยนัยเป็นต้นว่า โก ปน ภนฺเต เหตุ. แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงพยากรณ์แก่ท่าน เรื่องทั้งหมดนั้นพึงทราบตามนัยตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้ว. อนึ่ง แม้ในการที่พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นานในคำพยากรณ์นี้ พึงทราบว่าพรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นานโดยเหตุ ๒ ประการคือ โดยประมาณพระชนมายุของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นบ้าง โดยชั่วอายุคนบ้าง. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กกุสันธะ มีพระชนมายุ ๔๐,๐๐๐ ปี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า โกนาคม ๓๐,๐๐๐ ปี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป ๒๐,๐๐๐ ปี แม้พระสัมมุขสาวกของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นก็มีอายุเท่านั้นเหมือนกัน. แต่สาวกของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นอันมากได้ให้พรหมจรรย์เป็นไปโดยสืบ ๆ กันมา. พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นาน โดยเหตุ ๒ ประการคือ โดยประมาณพระชนมายุของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นบ้าง โดยชั่วอายุพระสาวกบ้าง ด้วยอาการอย่างนี้. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายน่าจะทรงอุบัติในกาลที่สัตว์มีอายุ ๑๐,๐๐๐ ปี ซึ่งเป็นประมาณอายุกึ่งหนึ่งของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป. เมื่อไม่ทันกาลนั้น ก็น่าจะอุบัติในกาลที่สัตว์มีอายุ ๕,๐๐๐ ปี หรือในกาลที่สัตว์มีอายุ ๑,๐๐๐ ปี หรือแม้ในกาลที่สัตว์มีอายุ ๕๐๐ ปี แต่เพราะเหตุที่เมื่อพระองค์ทรงเสาะแสวงหาพุทธการกธรรม ทรงอบรมบ่มญาณให้ถือเอาซึ่งห้องอยู่ญาณได้ถึงความแก่กล้า ในกาลที่สัตว์มีอายุ ๑๐๐ ปี ฉะนั้น จึงทรงอุบัติในกาลที่สัตว์มีอายุน้อยเหลือเกิน ดังนั้นจะกล่าวว่า พรหมจรรย์ของพระองค์แม้จะตั้งอยู่ได้นานโดยการสืบต่อแห่งพระสาวก แต่จัดว่า ตั้งอยู่ไม่ได้นานตามจำนวนปี โดยประมาณอายุ ดังนี้ก็ควร.

การบัญญัติสิกขาบทเป็นพุทธวิสัย

ถามว่า ในคำว่า อถโข อายสฺมา สารีปุตฺโต มีอนุสนธิอย่างไร ? ตอบว่า ท่านพระสารีบุตร ครั้นได้สดับเหตุที่พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ตั้งอยู่ได้นานอย่างนี้แล้ว ตกลงใจว่า การบัญญัติสิกขาบทเท่านั้น เป็นเหตุให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นาน เมื่อประสงค์ความที่พรหมจรรย์แม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้าตั้งอยู่ได้นาน จึงทูลขอการบัญญัติสิกขาบทกับพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อแสดงวิธีขอการบัญญัติสิกขาบทนั้น ท่านจึงกล่าวดังนี้ว่า อถโข อายสฺมา สารีปุตฺโต อุฏฺฐายาสนา ฯเป ฯ จิรฏฺฐิติกํ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทฺธนิยํ ได้แก่ ควรแก่กาลนาน อธิบายว่า ประกอบด้วยกาลนาน คำที่เหลือมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น ทีนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงประกาศแก่ท่านพระสารีบุตรว่า เวลานี้ยังไม่ใช่เวลาบัญญัติสิกขาบทก่อน จึงตรัสว่า เธอจงรอก่อน สารีบุตร ดังนี้เป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า อาคเมหิ ตฺวํ ความว่า เธอจงรอก่อน อธิบายว่า เธอจงยับยั้งอยู่ก่อน. อนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้ ๒ ครั้ง โดยความเอื้อเฟื้อ. ด้วยพระดำรัสนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธข้อที่การบัญญัติสิกขาบทเป็นวิสัยของเหล่าสาวก เมื่อจะทรงทำให้แจ้งว่า การบัญญัติสิกขาบทเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า จึงตรัสว่า ตถาคโตว เป็นต้น. ก็ในพระพุทธพจน์นี้ สัตตมีวิภัตติว่า ตตฺถ เพ่งการทูลขอการบัญญัติสิกขาบท.

ในพระพุทธพจน์นั้นมีโยชนาดังต่อไปนี้ การบัญญัติสิกขาบทอันใดเธอกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงบัญญัติสิกขาบท ดังนี้ ในการบัญญัติสิกขาบทนั้น คือในการบัญญัติซึ่งสิกขาบทอันนั้น ตถาคตเท่านั้นจักรู้กาล ดังนี้. ครั้นตรัสดังนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงสมัยมิใช่กาลก่อน จึงตรัสว่า น ตาว สารีปุตฺต เป็นต้น. ในพระพุทธพจน์นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า อาสวฏฺฐานิยธรรม เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งอยู่แห่งอาสวะทั้งหลาย หรือเพราะอาสวะทั้งหลายพึงตั้งอยู่คือไม่พึงก้าวล่วงไป. อธิบายว่า อาสวะทั้งที่เป็นไปในปัจจุบัน ทั้งที่เป็นไปในสัมปรายภพ คือ ทุกขาสวะ กิเลสาสวะ และอาสวะอันเป็นทุกข์พิเศษในอบาย มีการว่าร้ายของคนอื่น ความเดือดร้อน การฆ่าและการจองจำเป็นต้น ย่อมตั้งอยู่ในวีติกกมธรรมเหล่าใดแล เพราะเหตุที่วีติกกมธรรมเหล่านั้นเป็นเหตุแห่งอาสวะทั้งที่เป็นไปในปัจจุบัน ทั้งที่เป็นไปในสัมปรายภพเหล่านั้น ฉะนั้น วีติกกมธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า อาสวะ. ในคำว่า น ตาว เป็นต้นมีโยชนาว่า วีติกกมธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะเหล่านั้นยังไม่ปรากฏในสงฆ์ตราบใด พระศาสดาย่อมไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสาวกทั้งหลายตราบนั้น. ก็ผิว่า พระองค์พึงทรงบัญญัติไซร้ ก็ไม่พึงพ้นจากการว่าร้ายของผู้อื่น จากการโต้แย้งของผู้อื่น จากโทษคือการติเตือน. ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า จริงอยู่ พระองค์เมื่อจะทรงบัญญัติ ก็จะต้องทรงบัญญัติสิกขาบททั้งหมดเป็นต้นว่า ก็ภิกษุใดพึงเสพเมถุนธรรมดังนี้. แต่คนอื่นไม่เห็นวีติกกมโทษ

ได้ทราบข้อบัญญัตินี้เข้า ก็จะพึงให้การว่าร้าย การโต้แย้ง และการติเตียนเป็นไปว่า นี่อะไรกัน พระสมณโคดมจักทรงผูกมัดด้วยสิกขาบท ทรงบัญญัติปาราชิกด้วยเหตุเพียงเท่านี้ว่า ภิกษุสงฆ์ยอมตามเรา กระทำตามคำของเรา กุลบุตรเหล่านี้ละกองโภคะใหญ่ เครือญาติมากมาย และแม้ราชสมบัติที่อยู่ในเงื้อมมือบวช สันโดษด้วยความเป็นผู้มีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นอย่างยิ่ง มีความเคารพแรงกล้าในสิกขา ไม่เยื่อใยในกายและชีวิตมิใช่หรือ ในกุลบุตรเหล่านั้น ใครเล่าจักเสพเมถุนอันเป็นโลกามิส จักลักของคนอื่น จักตัดรอนชีวิตที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าหวานใจยิ่งนักของคนอื่น หรือจักเลี้ยงชีวิตด้วยการอวดอุตริมนุสสธรรมอันไม่มีจริง แม้เมื่อพระองค์ไม่ทรงบัญญัติปาราชิก การไม่เสพเมถุนเป็นต้นนั่นก็เป็นอันพระองค์ทรงกระทำให้ปรากฏด้วยสังเขปแห่งการบรรพชานั่นเองมิใช่หรือ เหล่าสัตว์ก็จะไม่พึงทราบเรี่ยวแรงและพละกำลังของพระตถาคต แม้สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ก็จะพึงกำเริบได้ ไม่ตั้งอยู่ตามฐานะ เปรียบเหมือนนายแพทย์ไม่ฉลาด เรียกชายบางคนที่ยังไม่เกิดหัวฝีมาบอกว่า มาเถิด ผู้เจริญ ฝีใหญ่จักเกิดขึ้นที่ส่วนร่างกายนี้ของท่าน จักให้ถึงความย่อยยับ จงรีบให้หมอรักษาเสีย ถูกเขาพูดว่าดีละท่านอาจารย์ ท่านนั่นแหละจงรักษามันเถิด แล้วจึงผ่าส่วนร่างกายซึ่งหาโรคมิได้ของเขาเอาโลหิตออก ทำส่วนร่างกายส่วนนั้นให้หายสนิทดี ด้วยการทายา พันแผล และชะแผลเป็นต้น แล้วพึงบอกชายคนนั้นว่า เรารักษาโรคสำคัญให้ท่านแล้ว จงให้ค่ารักษาแก่เรา. ชายคนนั้นพึงว่าร้าย คัดค้านและติเตียนได้ว่า หมอโง่นี้ พูดอะไรกัน นัยว่าโรคอย่างไหนของเราที่หมอโง่นี้รักษา หมอโง่นี้ให้ความเจ็บปวดเกิดแก่เรา และให้เราถึงการเสียโลหิตมิใช่หรือ และจะไม่พึงรู้คุณของหมอนั้นเลย ฉันใด ถ้าว่าพระศาสดาจะพึงบัญญัติสิกขาบทแก่เหล่าสาวก ในเมื่อยังไม่เกิดวีติกกมโทษไซร้ ก็จะไม่พึงพ้นจากการว่าร้ายของผู้อื่นเป็นต้น ฉันนั้นนั่นแล ทั้งเหล่าสัตว์ก็จะไม่พึงรู้เรี่ยวแรงและพละกำลังของพระองค์ แม้สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ก็จะกำเริบได้ ไม่ตั้งอยู่ตามฐานะ. ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า น ตาว สารีปุตฺต สตฺถา สาวกานํ ฯ เป ฯ ปาตุภวนฺติ. ครั้นทรงแสดงกาลอันไม่ควรอย่างนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงกาลอันควรจึงตรัสว่า ยโต จ โข สารีปุตฺต เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยโต แปลว่า เมื่อใด อธิบายว่า ในกาลใด คำที่

เหลือ พึงทราบตามแนวที่กล่าวแล้วนั่นแล. อีกอย่างหนึ่ง ในคำนี้มีความสังเขปดังต่อไปนี้ วีติกกมโทษที่ถึงการนับว่า อาสวัฏฐานิยธรรม ปรากฏมีในสงฆ์ในกาลใด ในกาลนั้นพระศาสดาจึงทรงบัญญัติสิกขาบทแก่เหล่าสาวก ทรงแสดงพระปาฏิโมกข์ ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพื่อจะกำจัดวีติกกมโทษอันถึงการนับว่า อาสวัฏฐานิยธรรมเหล่านั้นนั่นแล. เมื่อทรงบัญญัติอย่างนี้ ย่อมไม่ควรแก่การว่าร้าย ทั้งเป็นผู้มีอานุภาพอันบุคคลรู้ในวิสัยแห่งพระสัพพัญญู ย่อมได้รับสักการะ เช่นเดียวกับนายแพทย์ฉลาด เห็นหัวฝีเกิดขึ้นแล้ว จึงรักษาด้วยการผ่า หายา พันแผล และชะแผลเป็นต้น ปลูกทำให้หายสนิทดี ย่อมไม่ควรแก่การว่าร้าย ทั้งเป็นผู้มีอานุภาพอันบุคคลรู้ในสำนักอาจารย์ของตน ได้รับสักการะฉะนั้น ทั้งสิกขาบทนั้นของพระองค์ย่อมไม่กำเริบ ตั้งอยู่ตามฐานะ. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสการไม่เกิดขึ้นแห่งอาสวัฏฐานิยธรรมว่า ไม่ใช่กาลแห่งการบัญญัติสิกขาบท และการเกิดขึ้นแห่งอาสวัฏฐานิยธรรมว่า เป็นกาลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงกาลแห่งการไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น จึงตรัสบาลีว่า น ตาว สารีปุตฺต อิเธกจฺเจ เป็นต้น. ในคำนั้นบทที่มีความง่ายพึงทราบตามพระบาลีนั่นแล. ส่วนการพรรณนาบทที่ยาก ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า รัตตัญญู เพราะรู้ราตรี. อธิบายว่ารู้ราตรีมากนับแต่วันที่ตนบวช คือเป็นผู้บวชนาน. การที่สงฆ์เป็นหมู่ใหญ่โดยภิกษุผู้รู้ราตรีชื่อ รัตตัญญุมหัตตะ. อธิบายว่า ภาวะที่สงฆ์เป็นหมู่ใหญ่โดยภิกษุผู้บวชนาน. พึงทราบว่า บรรดาเหตุเหล่านั้น พึงทราบว่า ทรงบัญญัติสิกขาบท ปรารภท่านอุปเสนวังคันตบุตร ในเมื่อสงฆ์ถึงความเป็นผู้ใหญ่โดยภิกษุผู้รู้ราตรี. จริงอยู่ ท่านผู้มีอายุนั้นเห็นภิกษุมีพรรษาหย่อนสิบให้กุลบุตรอุปสมบทตนเองมีพรรษาเดียว ให้สัทธิวิหาริกอุปสมบท. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีพรรษาหย่อนสิบไม่พึงให้กุลบุตรอุปสมบท รูปใดให้อุปสมบท รูปนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้. เมื่อทรงบัญญัติสิกขาบทดังนี้แล้ว เหล่าภิกษุโง่ไม่ฉลาด ก็ให้กุลบุตรอุปสมบทอีก ด้วยคิดว่า มีพรรษาครบสิบ มีพรรษาครบสิบ. ที่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติสิกขาบทอีกข้อหนึ่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุโง่ ไม่ฉลาด มีพรรษาครบสิบ ก็ไม่พึงให้กุลบุตรอุปสมบท รูปใดให้อุปสมบท รูปนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาด สามารถ มีพรรษาครบ

สิบ หรือมีพรรษาเกินสิบ ให้กุลบุตรอุปสมบท ดังนี้. ในกาลที่สงฆ์ถึงความเบื่นหมู่ใหญ่โดยภิกษุผู้รัราตรี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทไว้สองสิกขาบท.

บทว่า เวปุลฺลมหตฺตํ ได้แก่ ความเบื่นหมู่ใหญ่โดยที่ไพบูลย์ ตราบใดสงฆ์ยังไม่ถึงความเบื่นหมู่ใหญ่โดยที่ไพบูลย์ ด้วยอำนาจพระเถระ พระนวกะ และพระมัชฌิมะ เสนาสนะก็ยังเพียงพออยู่ตราบนั้น อาสวัฏฐานิยธรรมบางเหล่า ก็ยังไม่เกิดขึ้นในพระศาสนา ต่อเมื่อสงฆ์ถึงความเบื่นหมู่ใหญ่โดยที่ไพบูลย์แล้ว อาสวัฏฐานิยธรรมเหล่านั้นจึงจะเกิดขึ้น. ทีนั้นพระศาสดาจึงจะทรงบัญญัติสิกขาบท. ในบรรดาความเบื่นหมู่ใหญ่โดยที่ไพบูลย์เบื่นต้นนั้น สิกขาบทที่ทรงบัญญัติ ในเมื่อสงฆ์ถึงความเบื่นหมู่ใหญ่โดยที่ไพบูลย์ พึงทราบโดยนัยนี้ว่า อนึ่ง ภิกษุใดพึงสำเร็จการนอนร่วมกับอนุปสัมบันเกิน ๒—๓ ราตรี ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์ อนึ่ง ภิกษุณีใดพึงให้นางสิกขมานาอุปสมบททุก ๆ ปี ภิกษุณีนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์ อนึ่ง ภิกษุณีใดให้นางสิกขมานาอุปสมบท ๒ รูปในปีเดียวกัน ภิกษุณีนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์.

บทว่า ลาภคฺคมหตฺตํ ได้แก่ ความที่ลาภใหญ่เลิศ อธิบายว่า สงฆ์ถึงความที่ลาภใหญ่เลิศ คืออุดม. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า สงฆ์ถึงแม้ซึ่งความเบื่นหมู่เลิศและใหญ่เลิศด้วยลาภ คือความประเสริฐ และความเบื่นหมู่ใหญ่ด้วยลาภ. จริงอยู่ ตราบใดสงฆ์ยังไม่ถึงความเบื่นหมู่เลิศและใหญ่ด้วยลาภ อาสวัฏฐานิยธรรมยังไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยลาภตราบนั้น ต่อเมื่อถึงแล้ว จึงจะเกิดขึ้น. ทีนั้น พระศาสดาจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า อนึ่ง ภิกษุใดพึงให้ของเคี้ยวของฉันแก่อเจลกก็ดี ปริพาชกก็ดี ปริพาชิกาก็ดี ด้วยมือของตน ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังนี้. สิกขาบทนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติ ในเมื่อสงฆ์ถึงความเบื่นหมู่เลิศและใหญ่ด้วยลาภ.

บทว่า พาหุสจฺจมหตฺตํ ได้แก่ ความที่พาหุสัจจะมีมาก. จริงอยู่ ตราบใดสงฆ์ยังไม่ถึงความที่พาหุสัจจะมีมาก อาสวัฏฐานิยธรรมก็ยังไม่เกิดขึ้นตราบนั้น ต่อเมื่อสงฆ์ถึงความที่พาหุสัจจะมีมาก จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่บุคคลทั้งหลายเรียนนิกายหนึ่งบ้าง สองนิกายบ้าง.... ห้านิกายบ้างแล้วผูดขึ้นโดยไม่แยบคาย เทียบกับรสแล้วแสดงสัตถุศาสน์นอกธรรมนอกวินัย. ทีนั้น พระศาสนาจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า อนึ่ง ภิกษุใดพูดว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว อย่างที่....แม้หากสมณุทเทศพึงพูดอย่างนี้....ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงกาลแห่งการไม่เกิดขึ้น และกาลแห่งการเกิดขึ้น แห่งอาสวัฏฐานิยธรรม ทั้งหลายแล้ว เมื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งอาสวัฏฐานิยธรรมเหล่านั้นโดยประการทั้งปวงในสมัยนั้น จึงตรัสว่า นิรพฺพุโท หิ สาริปุตฺต เป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิรพฺพุโท แปลว่า ปราศจากเสี้ยนหนาม. โจรเรียกว่า เสี้ยนหนาม มีอธิบายว่า ปราศจากโจร.

อนึ่ง ภิกษุผู้ทุศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่า โจร ในอรรถนี้. เพราะภิกษุผู้ทุศีลเหล่านั้น ไม่เป็นสมณะ ย่อมลักบิณฑบาตของชนเหล่าอื่น เพราะปฏิญญาตนว่า เป็นสมณะ ฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ปราศจากเสี้ยนหนาม คือปราศจากโจร ได้แก่ปราศจากภิกษุทุศีล. บทว่า นิราทีนโว แปลว่า ไร้อุบัทวะ คือไร้อุปสรรค อธิบายว่า เว้นจากโทษ คือภิกษุผู้ทุศีลนั่นแหละ ภิกษุผู้ทุศีลนั่นแหละตรัสเรียกว่า กาฬกะ ในบทว่า อปคตกาฬโก จริงอยู่ ภิกษุผู้ทุศีลเหล่านั้น แม้จะมีสีเหมือนทองก็พึงทราบว่า ดำแท้ เพราะประกอบด้วยธรรมฝ่ายดำ. ภิกษุสงฆ์ ชื่อว่า ปราศจากความมัวหมองเพราะไม่มีธรรมฝ่ายดำเหล่านั้น. ปาฐะว่า อปหตกาฬโก ดังนี้ก็มี. บทว่า สุทฺโธ ได้แก่ ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะปราศจากความมัวหมองนั่นแหละ. บทว่า ปภสฺสโร ได้แก่ ผ่องแผ้ว. คุณ คือศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุตติญาณทัศนะ เรียกว่า สาระ ในคำว่า สาเร ปติฏฺฐิโต. ภิกษุสงฆ์ชื่อว่า ดำรงอยู่ในสาระเพราะดำรงมั่นในสาระนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสความที่ภิกษุสงฆ์ดำรงมั่นในสาระอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงว่า ก็ความที่ภิกษุสงฆ์นั้นดำรงมั่นในสาระนั้น พึงทราบอย่างนี้ จึงตรัสว่า อิเมสํ หิ สาริปุตฺต ดังนี้เป็นต้น. ในพระบาลีนั้นมีพรรณนาโดยย่อดังต่อไปนี้ บรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูป ที่เข้าจำพรรษาในเมืองเวรัญชา ภิกษุรูปที่มีคุณธรรมต่ำที่สุด คือที่มีคุณน้อยกว่าเขา เป็นโสดาบัน. บทว่า โสตาปนฺโน แปลว่า ผู้ถึงกระแส. ก็คำว่า โสตะ เป็นชื่อของมรรค คำว่า โสดาบัน เป็นชื่อของบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรคนั้น ดังที่ตรัสไว้ว่า ดูกรสารีบุตร ที่เรียกกันว่า โสตะ โสตะ ดังนี้ สารีบุตร โสตะ เป็นไฉนหนอแล พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อัษฎางคิกมรรคอันประเสริฐนี้แล คือ ความเห็นชอบ....ความตั้งใจชอบ เรียกว่า โสตะ ดังนี้ ดูกรสารีบุตร ที่เรียกกันว่า โสดาบัน

โสดาบัน ดังนี้ สารีบุตร โสดาบัน เป็นไฉนหนอแล. พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผู้ใดแลประกอบด้วยอัษฎางคิกมรรคอันประเสริฐนี้ ผู้นี้ เรียกว่า โสดาบัน ท่านผู้มีอายุนั้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้. แต่ในบทว่า โสตาปนฺโน นี้ ชื่อแห่งผลอันมรรคให้แล้ว ฉะนั้น ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล พึงทราบว่า โสดาบัน. บทว่า อวินิปาตธมฺโม มีวิเคราะห์ว่า ธรรมใดย่อมยังสัตว์ให้ตกไป เหตุนั้นธรรมนั้นชื่อว่า วินิบาต ธรรมที่ยังสัตว์ให้ตกไป ไม่มีแก่พระโสดาบันนั้น เหตุนั้นพระโสดาบันนั้นชื่อว่า อวินิบาตธรรม มีอธิบายว่า ผู้มีอันไม่ยังตนให้ตกไปในอบายทั้งหลายเป็นสภาพ. เพราะเหตุไร ? เพราะหมดสิ้นธรรมที่ยังสัตว์ให้ถึงอบาย. อีกอย่างหนึ่ง การยังตนให้ตกไป ชื่อว่า วินิบาต. การยังตนให้ตกไป ชื่อว่า วินิปาตะ วินิปาตะ ไม่เป็นธรรมของพระโสดาบันนั้น เหตุนั้นพระโสดาบันนั้นชื่อว่า อวินิบาตธรรม. อธิบายว่า สภาวะ คือการยังตนให้ตกไปในอบาย ไม่มีแก่พระโสดาบันนั้น. ชื่อว่า เที่ยง [นิยตะ] เพราะเที่ยงด้วยมรรคอันกำหนดความเป็นธรรมถูก. การตรัสรู้เป็นที่ไปในเบื้องหน้า คือเป็นคติเบื้องหน้าของพระโสดาบันนั้น เหตุนั้นพระโสดาบันนั้น ชื่อว่า มีการตรัสรู้เป็นที่ไปในเบื้องหน้า อธิบายว่า ผู้จะยังตนให้บรรลุมรรค ๓ เบื้องบนแน่แท้. เพราะเหตุไร ? เพราะได้ปฐมมรรคแล้ว.

อาจิณณวัตร ๒ ประการ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงให้พระธรรมเสนาบดีเข้าใจอย่างนี้แล้ว ทรงให้การอยู่จำพรรษานั้นผ่านพ้นไปแล้วที่เมืองเวรัญชา ออกพรรษาปวารณาในวันมหาปวารณาเสร็จแล้ว ครั้งนั้นแล จึงได้ตรัสเรียกท่านพระอานนท์มา. บทว่า อามนฺเตสิ แปลว่า ตรัสเรียก คือทรงภาษิต ได้แก่ ตรัสเตือนแล้ว. ตรัสอย่างไร ? ตรัสว่า อาจิณฺณํ โข ปเนตํ เป็นต้น บทว่า อาจิณฺณํ ได้แก่ จริต คือเป็นวัตร ได้แก่ เป็นธรรมดาอันสมควร.

อาจิณณวัตรนี้แลมี ๒ อย่าง คือ พุทธาจิณณวัตร ๑ สาวกาจิณณวัตร ๑. พุทธาจิณณวัตร เป็นไฉน ? พุทธาจณณวัตรข้อหนึ่งก่อนมีดังต่อไปนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายอันชนเหล่าใดนิมนต์จำพรรษา ยังไม่ได้บอก ยังไม่ได้ลาชนเหล่านั้น ย่อมไม่เสด็จจาริกไปยังชนบท. ส่วนพระสาวกทั้งหลายจะลาหรือไม่ลาก็ได้ ย่อมหลีกไปตามสบาย.

พุทธาจิณณวัตรอีกข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายออกพรรษาปวารณาแล้ว ย่อมหลีกจาริกไปตามชนบทเพื่อทรงสงเคราะห์ชุมชนนั้นแล. อนึ่ง เมื่อเสด็จจาริกไปตามชนบท ย่อมเสด็จเที่ยวไปในมณฑลใดมณฑลหนึ่ง บรรดา ๓ มณฑลเหล่านี้คือ มหามณฑล, มัชฌิมมณฑล, อันติมมณฑล. ใน ๓ มณฑลนั้น มหามณฑลประมาณ ๙๐๐ โยชน์ มัชฌิมมณฑลประมาณ ๖๐๐ โยชน์ อันติมมณฑลประมาณ ๓๐๐ โยชน์. เมื่อใดทรงมีพระประสงค์จะจาริกไปในมหามณฑล เมื่อนั้น ทรงปวารณาในวันมหาปวารณาแล้ว แวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จออกไปในวันแรมค่ำหนึ่ง ทรงอนุเคราะห์มหาชนในบ้านและนิคมเป็นต้นด้วยการรับอามิส และทรงเพิ่มพูนกุศลอันอาศัยพระนิพพานแก่มหาชนนั้นด้วยธรรมทาน ทรงให้การเสด็จจาริกไปตามชนบทเสร็จสิ้นลงโดย ๙ เดือน แต่หากภายในพรรษาภิกษุทั้งหลายมีสมถวิปัสสนายังอ่อนอยู่ ก็ไม่ทรงปวารณาในวันมหาปวารณา ทรงประทานเลื่อนการปวารณาแล้ว ปวารณาในวันเพ็ญเดือน ๑๒ แวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จออกไปในวันขึ้นค่ำหนึ่ง เดือนอ้าย ให้การเสด็จจาริกในมัชฌิมมณฑล เสร็จสิ้นลงโดย ๘ เดือน ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล. แต่หากเมื่อพระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงออกพรรษาแล้ว เวไนยสัตว์มีอินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ก็ประทับอยู่ที่นั้นแลแม้ตลอดเดือนอ้าย รอให้อินทรีย์ของสัตว์เหล่านั้นแก่กล้า แวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จไปในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือนยี่ ทรงให้การเสด็จจาริกไปในอันติมมณฑลเสร็จสิ้นลงโดย ๗ เดือน ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล. อนึ่ง แม้เมื่อเสด็จไปมณฑลใดมณฑลหนึ่งในมณฑลเหล่านั้น ย่อมเสด็จไปพรากสัตว์เหล่านั้น ๆ จากกิเลส ประกอบไว้ด้วยโสดาปัตติผลเป็นต้น เหมือนทรงเลือกดอกไม้นานาพรรณตามเวไนยสัตว์ฉะนั้นแล.

พุทธาจิณณวัตรอีกข้อหนึ่ง การทรงทำพระนิพพานอันสงบสุขให้เป็นอารมณ์เข้าผลสมาบัติทุกวันตอนใกล้รุ่ง การทรงออกจากผลสมาบัติแล้วเข้ามหากรุณาสมาบัติ แต่นั้นการทรงตรวจดูสัตว์ที่ควรโปรดในหมื่นจักรวาล.

พุทธาจิณณวัตรอีกข้อหนึ่ง การทรงทำปฏิสันถารกับอาคันตุกะก่อน, การทรงแสดงธรรมตามการเกิดขึ้นแห่งเรื่อง การทรงบัญญัติสิกขาบทเมื่อเกิดโทษแล้ว. นี้เป็นพุทธาจิณณวัตร.

สาวกาจิณณวัตร เป็นไฉน ? สาวกาจิณณวัตร คือ ประชุมกัน ๒ ครั้งในกาลแห่ง

พระผู้มีพระภาคผู้พุทธเจ้า คือเพื่อเรียนพระกัมมัฏฐานก่อนวันเข้าพรรษา ๑ เพื่อกราบทูลคุณที่ตนได้บรรลุแล้ว และเพื่อเรียนพระกัมมัฏฐานเพิ่มเติม ของเหล่าภิกษุผู้ออกพรรษาแล้ว ๑. นี้เป็นสาวกาจิณณวัตร. แต่ในที่นี้เมื่อจะทรงแสดงพุทธาจิณณวัตร จึงตรัสว่า อาจิณฺณ โข ปเนตๆ อานนฺท ตถาคตานๆ. บทว่า อายาม แปลว่า จงมา. บทว่า อปโลเกสฺสาม แปลว่า จักอำลาเพื่อต้องการเที่ยวจาริกไป. ศัพท์ว่า เอวๆ เป็นนิบาตลงในอรรถว่า รับคำ. คำว่า ภนฺเต นี้ เป็นชื่อของความเคารพ. จะกล่าวว่า คำว่า ภนฺเต นี้ เป็นการให้คำตอบแก่พระศาสดา ดังนี้ก็ได้. สองบทว่า ภควโต ปจฺจสฺโสสิ ได้แก่ พึ่งตอบ คือตั้งใจพึ่ง ได้แก่ รับพระดำรัสพระผู้มีพระภาคเจ้า. อธิบายว่า รับด้วยคำนี้ว่า เอวๆ.

เสด็จบ้านเวรัญชพราหมณ์

ในคำนี้ว่า อถโข ภควา นิวาเสตฺวา ท่านไม่ได้กล่าวว่า ในเวลาเช้าหรือเวลาเย็น. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ทรงยับยั้งอยู่ถึงเที่ยงวันแล้วทรงกระทำท่านพระอานนท์ให้เป็นปัจฉาสมณะ ยังถนนในพระนครให้โชติช่วงอยู่ด้วยพระพุทธรัศมีอันมีสีเหมือนน้ำทองคำตั้งแต่ประตูเมือง เสด็จเข้าไปยังบ้านเวรัญชพราหมณ์. บริวารชนได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้พอประทับอยู่ใกล้ประตูเรือนนั่นแหละ ได้เรียนแก่เวรัญชพราหมณ์นั้นแล้ว. พราหมณ์กลับได้สติเกิดสังเวชรีบลุกขึ้น ปูอาสนะอันควรแก่ค่ามาก ยืนรับพระผู้มีพระภาคเจ้า กราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงเสด็จมาทางนี้เถิด ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปประทับนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้แล้ว. ครั้งนั้นแล เวรัญชพราหมณ์ต้องการจะเข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเข้าไปหาพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ จากที่ซึ่งตนยืนอยู่แล้ว. คำอื่นจากนี้มีข้อความชัดเจนทั้งนั้น.

อนึ่ง พราหมณ์ได้กล่าวคำใดว่า อปิจ โย เทยฺยธมฺโม โส น ทินฺโน ในคำนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ ไทยธรรมใดอันข้าพระองค์จะพึงถวายแก่พระองค์ผู้อันข้าพระองค์นิมนต์แล้ว ได้อยู่จำพรรษา เป็นต้นอย่างนี้คือ ข้าวยาคูและของควรเคี้ยวทุก ๆ เช้า ขาทนียะและโภชนียะในตอนเที่ยง การบูชาและสักการะด้วยชนิดแห่งน้ำดื่ม ของหอมและดอกไม้หลายชนิดเป็นต้นในเวลาเย็นตลอดไตรมาส ไทยธรรมนั้นข้าพระองค์ไม่ได้ถวาย. อนึ่ง ในคำว่า

ตญฺจ โข โน อสนฺตํ นี้ พึงทราบว่า เบื้นลิงควิปลาส. ในคำนี้มีอธิบายดังนี้ว่า ก็ไทยธรรมนั้นแล จะไม่มีแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายก็หามิได้. อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า ตญฺจ โข โน อสนฺตํ นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายพึงถวายวัตถุใด ๆ แก่พระองค์ ก็แลวัตถุนั้น จะไม่มีก็หามิได้. ข้อว่า โนปิ อทาตุกมฺยตา ความว่า แม้ความเบื่นผู้ไม่ต้องการจะให้ ก็ไม่มีแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย เหมือนอย่างคนตระนี่ ผู้มีอุปกรณ์ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจมากมาย. เหตุนั้นข้าพระองค์จะพึงได้ที่ไหน ในเรือนนี้ฆราวาสทั้งหลายมีกิจมาก ดังนี้. ในคำว่า ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา พหุกิจฺจา ฆราวาสา นั้น มีโยชนาดังต่อไปนี้ พราหมณ์เมื่อจะติเตียนการอยู่ครองเรือนว่า เพราะเหตุที่ฆราวาสทั้งหลายมีกิจมาก ฉะนั้น แม้เมื่อไทยธรรมและความประสงค์จะให้มีอยู่ในเรือนนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายพึงถวายไทยธรรมแก่พระองค์ด้วยเหตุใด เหตุนั้นข้าพระองค์ทั้งหลายจะพึงได้แต่ที่ไหน คือเหตุนั้นข้าพระองค์ทั้งหลายอาจเพื่อจะได้แต่ที่ไหน ดังนี้จึงได้กล่าว. นัยว่า พราหมณ์นั้นไม่ทราบว่า ตนถูกมารดลใจ สำคัญว่า ความหลงลืมสติเกิดแก่เรา เพราะความกังวลด้วยการอยู่ครองเรือน. ฉะนั้นจึงกล่าวอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา พึงทราบโยชนาอย่างนี้ว่า ข้าพรระองค์พึงถวายไทยธรรมใดแก่พระองค์ภายในไตรมาส ไทยธรรมนั้นข้าพระองค์จะได้แต่ที่ไหน เพราะว่าฆราวาสทั้งหลายมีกิจสาก. ครั้งนั้นพราหมณ์คิดว่า ไฉนหนอ เราพึงถวายไทยธรรมที่เราควรถวายโดยสามเดือนให้หมดในวันเดียวเท่านั้น จึงกราบทูลว่า อธิวาเสตุ เม ภวํ โคตโม ดังนี้เบื่นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สฺวาตนาย ความว่า เพื่อประโยชน์แก่บุญแลบีติปราโมทย์อันจักมีในวันพรุ่งนี้ ในเมื่อข้าพระองค์ได้กระทำสักการะในพระองค์เสร็จสิ้นแล้ว ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตถาคตทรงดำริว่า ถ้าเราไม่พึงรับนิมนต์ไซร้ พราหมณ์และชาวเมืองเวรัญชาจะติเตียนอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมนี้ ไม่ได้อะไร ๆ ตลอดไตรมาสเห็นจะโกรธแล้ว ฉะนั้นพระสมณโคดมอันเราอ้อนวอนอยู่ ก็ไม่รับแม้ภัตมื้อเดียว พระสมณโคดมนี้ไม่มีอธิวาสนักขันติ พระสมณโคดมนี้ เห็นจะไม่ใช่พระสัพพัญญู ดังนี้แล้ว ก็จะพึงประสบบาปมิใช่บุญเบื่นอันมาก ข้อนั้นอย่าได้มีแก่พวกเขาเลย ดังนี้จึงได้ทรงรับนิมนต์โดยดุษณีภาพเพื่ออนุเคราะห์ชนมีพราหมณ์เบื่นต้นเหล่านั้น. ก็แลครั้นรับนิมนต์แล้ว ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าจึงทรงปลอบโยนเวรัญชพราหมณ์ว่า อย่าเลยด้วยการคิดถึงความกังวลในการครองเรือน ดังนี้ ทรงยังเวรัญชพราหมณ์ให้เล็งเห็นประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ภายภาคหน้า ให้สมาทาน คือ ให้รับเอากุศลธรรม ให้พราหมณ์นั้นอาจหาญ คือกระทำให้มีอุตสาหะในการสมาทานกุศลธรรมนั้น และให้รื่นเริงด้วยคุณที่มีอยู่เหล่าอื่น เพราะความเบื่นผู้มีอุตสาหะนั้นด้วยธรรมีกถาอันควรแก่ขณะนั้น ทรงยังห่าฝนคือพระธรรมรตนะให้ตกแล้วเสด็จลุกจากอาสนะเสด็จหลีกไป. ก็แล เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จหลีกไปแล้ว เวรัญชพราหมณ์ได้เรียกบุตรและภรรยามากล่าวว่า พนาย เราทั้งหลายนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ไม่ได้ถวายแม้ภัตเพียงมื้อเดียว ในวันหนึ่งตลอดไตรมาส เอาเถิด บัดนี้ ท่านทั้งหลายจงจัดแจงทานให้เราทั้งหลายอาจ.เพื่อจะถวายไทยธรรมแม้ที่ควรถวายตลอดไตรมาส โดยวันเดียวเท่านั้นในวันพรุ่งนี้ ลำดับนั้น พราหมณ์ครั้นให้จัดแจงทานอันประณีตแล้ว โดยล่วงไปแห่งคืนแห่งวันที่ตนนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ตกแต่งที่ประทับนั่ง ลาดอาสนะอันควรแก่ค่ามาก จัดแจงการบูชาใหญ่ อันวิจิตรด้วยของหอม ธูป น้ำอบและดอกไม้เสร็จแล้ว ให้กราบทูลกาลต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน ฯ เป ฯ นิฏฺฐิตํ ภตฺตํ ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า มีหมู่ภิกษุแวดล้อมได้เสด็จไปในที่นั้นแล้ว ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อถโข ภควา ฯ เป ฯ นิสีทิ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน.

ในคำว่า อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ นี้ บทว่า พุทฺธปฺปมุขํ แปลว่า มีพระพุทธเจ้าเบื่นปริณายก มีคำอธิบายว่า นั่งทำพระพุทธเจ้าให้เบื่นสังฆเถระ บทว่า ปณีเตน แปลว่า สูงสุด. บทว่า สหตฺถา แปลว่า ด้วยมือของตน. บทว่า สนฺตปฺเปตฺวา ความว่า ให้อิ่มด้วยดี คือทำให้บริบูรณ์ ให้อิ่มดี ให้เพียงพอแก่ความต้องการ. บทว่า สมฺปวาเรตฺวา ความว่า ให้ห้ามด้วยดี. คือให้ปฏิเสธด้วยหัตถสัญญา มุขสัญญา และด้วยการเปล่งวาจาว่า พอละ พอละ. บทว่า ภุตฺตาวึ ความว่า ผู้เสวยเสร็จ. บทว่า โอนีตปตฺตปาณึ แปลว่า ทรงมีพระหัตถ์อันนำลงจากบาตร มีคำอธิบายว่า ชักพระหัตถ์ออกจากบาตรแล้ว. สองบทว่า ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ ความว่า ได้ถวายไตรจีวร แก่

พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็คำว่า ติจีวเรน อวุฏฺฐาเปสิ นี้เป็นเพียงโวหารพจน์ ในไตรจีวรนั้น ผ้าสาฎกผืนหนึ่ง ๆ ราคาได้พันหนึ่ง พราหมณ์ได้ถวายไตรจีวรมีราคาได้ ๓,๐๐๐ อันดียิ่งเช่นเดียวกับผ้าเมืองกาสี แก่พระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยประการฉะนี้. ข้อว่า เอกเมกญฺจ ภิกฺขุ เอกเมกเน ทุสฺสยุเคน ได้แก่ ให้ภิกษุนุ่งห่มด้วยผ้ารูปละคู่. ในคู่แห่งผ้านั้น ผ้าสาฎกผืนหนึ่งราคาได้ ๕๐๐. พราหมณ์ได้ถวายผ้ามีราคา ๕๐๐,๐๐๐ แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ด้วยประการฉะนี้. พราหมณ์ถวายแล้วแม้เท่านี้ยังไม่พอใจ ได้แบ่งผ้ากัมพลแดง ผ้าบั่ตตุนนและผ้าบั่ฏฏะมากมาย มีราคา ๗—๘ พัน แล้วได้ถวายเพื่อประโยชน์แก่สายโยก สไบเฉียง ประคดเอว และผ้ากรองน้ำ เป็นต้น. และได้ตวงน้ำมันยาซึ่งเจียวตั้งร้อยครั้งพันครั้งให้เต็มทะนาน ได้ถวายน้ำมันมีราคาพันหนึ่งแก่ภิกษุแต่ละรูป เพื่อประโยชน์แก่การทา จะมีประโยชน์อะไรด้วยการกล่าวให้มาก ในปัจจัย ๔. บริขารอะไร ๆ ซึ่งเป็นเครื่องใช้ของสมณะ ที่ชื่อว่า อันพราหมณ์ไม่ได้ถวายไม่มี. แต่ในพระบาลีท่านกล่าวเพียงจีวรเท่านั้น. ครั้งนั้นแลพระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงยังฝน คือ อมตธรรมให้ตก ทำเวรัญชพราหมณ์ผู้เสื่อมจากการบริโภคสอมตะ คือ การฟังธรรม ด้วยถูกมารดลใจเสียสามเดือน ผู้บูชาอย่างใหญ่อย่างนั้นแล้วพร้อมด้วยบุตรและภรรยาถวายบังคมแล้วนั่ง ให้เป็นผู้มีความดำริเต็มโดยวันเดียวเท่านั้น จึงให้พราหมณ์เล็งเห็น ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้รื่นเริงด้วยธรรมีกถาเสร็จแล้ว เสด็จลุกจากอาสนะ เสด็จหลีกไป แม้พราหมณ์ทั้งบุตรและภรรยาถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์แล้ว ตามเสด็จพลางกล่าวคำมีอาทิอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พึงทำความอนุเคราะห์แก่พวกข้าพระองค์แม้อีก แล้วปล่อยน้ำตาให้หลั่งไหลกลับมา. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ตามพระอัธยาศัยในเมืองเวรัญชา. สองบทว่า ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา แปลว่า ประทับอยู่ตามพระอัธยาศัย คือ ตามความพอพระทัยแล้ว ออกจากเมืองเวรัญชา มีพระประสงค์จะละพุทธวิถีที่จะพึงเสด็จไปในเวลาเสด็จจาริกไปในมณฑลใหญ่ จะพาภิกษุสงฆ์ผู้ลำบากด้วยทุพภิกขโภชเสด็จไปโดยทางตรง จึงไม่ทรงแวะเมืองทั้งหลายมีเมืองโสเรยยะเป็นต้น เสด็จไปยังท่าปยาคปติฏฐานข้ามแม่น้ำคงคาที่ท่านั้น แล้วเสด็จไปทางเมืองพาราณสี พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จไปโดยทิศาภาคนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ตทวสริ [เสด็จไปทางเมืองพาราณสี]. พระองค์ประทับอยู่

ตามพระอัธยาศัย ในเมืองพาราณสีแม้นั้นแล้ว ได้เสด็จไปยังเมืองไพศาลี. ด้วยเหตุนั้นพระธรรมสังคาหกาจารย์จึงกล่าวว่า อนุปคมฺม โสเรยฺยํ ฯเปฯ เวสาลิยํ วิหรติ มหาวเน กูฏาคารสาลายํ.

พรรณนาเวรัญชกัณฑ์ แห่งอรรถกถาพระวินัย

ในการที่อรรถกถาพระวินัย ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา นำความเลื่อมใสมาโดยรอบนั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ เมื่อวิญญูชนทั้งหลายพิจารณาอยู่ โดยลำดับแห่งอาจารย์ โดยการแสดงประเภทแห่งนิทานและประเภทแห่งวัตถุ โดยการเว้นลัทธิอื่น โดยความหมดจดแห่งลัทธิของตน โดยชำระพยัญชนะให้หมดจด โดยอรรถแห่งบท โดยลำดับแห่งบาลีและโยชนาแห่งบาลี โดยการวินิจฉัยสิกขาบท และโดยการชี้ความต่างแห่งนัยในวิภังค์ คำน้อยหนึ่งซึ่งไม่ชวนให้เกิดความเลื่อมใส ย่อมไม่ปรากฏในสมันตปาสาทิกานี้ เหตุนั้น สังวรรณนานี้แห่งพระวินัยอันพระโลกนาถผู้เอ็นดูสัตวโลก ผู้ฉลาดในการผูกเวไนยสัตว์ตรัสไว้ จึงเป็นไปแล้ว โดยชื่อว่า สมันตปาสาทิกา แล.

พรรณนาปฐมปาราชิก

เรื่องพระสุทินน์

ต่อจากเวรัญชกัณฑ์นั้นไป คำว่า ก็โดยสมัยนั้นแล ณ สถานที่ไม่ไกลเมืองเวสาลี เป็นต้น โดยมากมีเนื้อความชัดเจน ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักละการพรรณนาตามลำดับบท แล้วพรรณนาเฉพาะบทที่มีคำอันควรจะพึงกล่าวเท่านั้น

บทว่า กลันทคาม นั้น ความว่า กระแตเรียกว่า กลันทกะ บ้านที่ได้ชื่อเนื่องด้วยกระแตเหล่านั้น.

บทว่า กลันทบุตร ได้แก่ บุตรกลันทเศรษฐี มีสมบัติ ๔๐ โกฏิผู้อันพระราชาทรงยกย่อง ผู้ที่ได้ชื่อตามบ้าน ก็เพราะเหตุที่มีคนแม้อื่น ๆ ในบ้านนั้นมีชื่อว่า กลันทะ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลาย ครั้นกล่าวว่า กลันทบุตรแล้ว จึงกล่าวต่อไปว่า เศรษฐีบุตร.

บทว่า สมฺพหุเลหิ แปลว่ามากคน

บทว่า สหายเกหิ ความว่า คนที่ชื่อว่า สหาย เพราะอรรถว่า ย่อมไป คือ ย่อมเข้าถึงสุขและทุกข์รวมกัน สหายนั่นแหละ ชื่อว่า สหายกะ ด้วยพวกสหายเหล่านั้น.

บทว่า สทฺธิ คือ ร่วมกัน.

บทว่า ด้วยกรณียะบางอย่าง คือ ด้วยกิจมีการขายสินค้า การไปรับตามนัดและการเตือนเป็นต้นอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ด้วยกิจคือการเล่นนักษัตร์ในเดือนกัตติกมาส ดังนี้ก็มี จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงเมืองเวสาลีในชุณหปักษ์แห่งเดือนกัตติกมาส อนึ่งการเล่นนักษัตร์ในเมืองเวสาลีนั้นในเดือนกัตติกมาสยิ่งใหญ่ พึงทราบว่า นายสุทินน์ ไปเพื่อเล่นนักษัตร์ในเดือนกัตติกมาสนั้น.

ในบทว่า ได้เห็นแล้วแล ถามว่า ได้เห็นอย่างไร? ตอบว่า ได้ยินว่า นายสุทินน์กลันทบุตรนั้นได้เห็นมหาชนผู้บริโภคอาหารเช้าแล้ว ห่มผ้าสะอาด มีมือถือดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ออาไปจากพระนครเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้า และเพื่อฟังธรรมเทศนา จึงถามว่าท่านทั้งหลายไปไหนกัน มหาชนตอบว่า ไปเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้าและเพื่อฟังพระธรรมเทศนา จึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นแม้ข้าพเจ้าก็จะไปบ้าง ได้ไปเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า อันบริษัท ๔

แวดล้อม กำลังทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยพระสุรเสียงดังพรหม ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า นายสุทินน์กลันทบุตรได้เห็นแล้วแลซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้อันบริษัทหมู่ใหญ่แวดล้อมกำลังประทับนั่งแสดงพระธรรมเทศนาอยู่.

บทว่า ทิสฺวานสฺส ตัดบทเป็น ทิสฺวาน อสฺส บทว่า เอตทโหสิ ความว่า เพราะได้เห็น ความตรึกนี้จึงมีได้แก่นายสุทินน์นั้นผู้เป็นภัพพกุลบุตรอันบุพเพกตปุญญตาตักเตือนอยู่. ได้มีความตรึกอย่างไร. ได้มีความตรึกว่า ไฉนหนอ แม้เราทั้งพึงฟังธรรมบ้าง. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยนฺนูน [ไฉนหนอ] นี้ แสดงความปริวิตก.

นัยว่า นายสุทินน์นั้น บังเกิดความปริวิตกอย่างนี้ว่า บริษัทนี้มีจิตแน่วแน่ฟังธรรมใด โอหนอ แม้เราพึงฟังธรรมนั้นบ้าง.

หากจะมีคำท้วงว่า ในคำนี้ว่า ครั้งนั้นแล นายสุทินน์กลันทบุตรได้เข้าไปหาบริษัทนั้น ทำไม จึงไม่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า กลับกล่าวว่า บริษัทนั้นเล่า ? แก้ว่า เพราะบริษัทหมู่ใหญ่มีคนจำนวนมากมายนั่งแวดล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่ ณ บริษัทนั้น นายสุทินน์นี้มาทีหลัง ไม่อาจจะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระเจ้านั่งอยู่ได้ แต่อาจจะนั่งที่ส่วนหนึ่งแห่งบริษัทนั้นฉะนั้น นายสุทินน์นั้นเข้าไปใกล้บริษัทนั้นเทียว. ด้วยเหตุนั้นพระสังคีติกาจารย์ จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นแล นายสุทินน์กลันทบุตรได้เข้าไปหาบริษัทนั้น.

คำว่า ความรำพึงนี้ได้มีแก่นายสุทินน์กลันทบุตร ผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง มีความว่า ความรำพึงนี้ได้มีแก่นายสุทินน์ผู้พอนั่งแล้วเท่านั้น ก็หามิได้ โดยที่แท้เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาหน่อยหนึ่งอันประกอบด้วยไตรสิกขาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ความรำพึงนั้นได้มีแก่เขาผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งนั่นเอง. ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ความรำพึงนี้ ได้มีแก่นายสุทินน์กลันทบุตรผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง. ถามว่า ได้มีความรำพึงอย่างไร ? ตอบว่า ได้มีความรำพึงว่า ด้วยวิธีอย่างไร ดังนี้เป็นต้น.

ในคำนั้น มีกถาโดยสังเขปดังต่อไปนี้ เราแลจะรู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ด้วยวิธีอย่างไร เมื่อเราเข้าไปพิจารณาด้วยวิธีนั้น ๆ ย่อมมีความรำพึงอย่างนี้. พรหมจรรย์คือสิกขา ๓ นี้ใด อันบุคคลพึงประพฤติ ชื่อว่า ให้บริบูรณ์โดยส่วนเดียว เพราะพึงทำ

ไม่ให้ขาดแม้สักวันเดียวให้ถึงจิตตวงหลัง และพึงประพฤติชื่อว่า ให้บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว เพราะทำไม่ให้มีมลทินแม้สักวันเดียวให้ถึงจิตตวงหลัง.

บทว่า สุงขลิขิตํ ความว่า พึงประพฤติให้เป็นเช่นกับสังข์ที่ขัดแล้ว คือให้มีส่วนเปรียบเสมอด้วยสังข์ที่ขัดแล้ว. หลายบทว่า อิทํ น สุกรํ อคารํ อชฺฌาวสตา ความว่า พรหมจรรย์คือสิกขา ๓ นี้ อันผู้อยู่ในท่ามกลางเรือน ไม่ใช่ทำได้ง่าย เพื่อจะประพฤติให้เป็นพรหมจรรย์ที่สมบูรณ์โดยส่วนเดียว ที่บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว ดุจสังข์ที่ขัดแล้ว ไฉนหนอ เราพึงปลงผมและหนวดนุ่งห่มผ้าชื่อว่า กาสายะ เพราะดูดรสน้ำฝาดไว้ซึ่งเป็นผ้าที่ควรแก่ท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ แล้วออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ก็ในบทว่า อนคาริยะ นี้ เพราะกรรมมีกสิกรรมและพาณิชกรรมเป็นต้น อันเกื้อกูลแก่เรือนท่านเรียกว่า อคาริยะ แต่กรรมนั้นไม่มีแก่บรรพชา ฉะนั้น บรรพชาพึงทราบว่า อนคาริยะ อนคาริยะบรรพชานั้น. บทว่า **พึงบวช** คือ พึงปฏิบัติ.

คำว่า **เมื่อบริษัทลุกไปแล้วไม่นาน เขาได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ** ความว่า นายสุทินน์มิได้ทูลรอบรรพชากับพระผู้มีพระภาคเจ้า ในเมื่อบริษัทยังไม่ลุกขึ้น. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า นายสุทินน์คิดว่า ในบริษัทมีญาติและสาโลหิตมิตรอมาตย์ของเขาอยู่มาก คนเหล่านั้นจะพากันพูดว่า ท่านเป็นลูกน้อยคนเดียวของบิดามารดา ท่านบวชไม่ได้ ดังนี้แล้วจับแม้ที่แขนฉุดลากมา ลำดับนั้น ก็จักเป็นอันตรายแก่บรรพชา ดังนี้แล้วจึงลุกขึ้นพร้อมกับบริษัทนั่นเทียว ไปได้หน่อยหนึ่งแล้วกลับไปอีกโดยอ้างถึงกิจทางร่างกายบางอย่าง แล้วเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลขอบรรพชา. ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ครั้งนั้นแล นายสุทินน์กลันทบุตร เมื่อบริษัทลุกขึ้นไม่นาน ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง. นายสุทินน์กลันทบุตรผู้นั่งอยู่แล้ว ณ ส่วนข้างหนึ่งแล ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยวิธีอย่างไร ข้าพระองค์จึงจะรู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว พรหมจรรย์นี้ผู้อยู่ครองเรือนไม่ใช่ทำได้ง่าย เพื่อจะประพฤติให้เป็นพรหมจรรย์ที่บริบูรณ์โดยส่วนเดียว บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว ดุจสังข์ที่ขัดแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ปรารถนา

จะปลงผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสายะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงโปรดประทานให้ข้าพระองค์บวชเถิด ดังนี้. แต่เพราะเหตุที่พระองค์ไม่ทรงยอมให้บุตรที่มารดาบิดามิได้อนุญาตบวชจำเดิมแต่พระราหุลกุมารบรรพชา ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสถามนายสุทินน์นั้นว่า ดูกรสุทินน์ ก็เธออันมารดาบิดาอนุญาตให้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตแล้วหรือ.

นายสุทินน์ขออนุญาตบวช

ต่อจากนี้ไป ในคำว่า ครั้นเสร็จในกรณียะนั้นแล้ว นี้พึงทราบเนื้อความไปตามแนวแห่งพระบาลีนั่นเทียวอย่างนี้. ครั้นให้กรณียะนั้นสำเร็จลงด้วยการวางธุระนั่นเทียว. ก็จิตของนายสุทินน์ผู้มีฉันทะกล้าในบรรพชา ย่อมไม่น้อมไปในกิจมีการขายสินค้า การไปรับตามนัดและการเดือนเป็นต้น หรือในการเล่นนักษัตร์.

ในคำว่า แม่จ๋า พ่อจ๋า นี้ มีความว่า นายสุทินน์เรียกมารดาว่า แม่จ๋า เรียกบิดาว่า พ่อจ๋า.

บทว่า ตฺวํ โขสิ ตัดบทเป็น ตฺวํ โข อสิ แปลว่า เจ้าแลเป็น.

บทว่า เป็นลูกน้อยคนเดียว คือ เป็นลูกน้อยคนเดียวเท่านั้น ไม่มีลูกอีกคนที่เป็นพี่หรือน้องของเจ้า. ก็ในบทว่า เป็นลูกน้อยคนเดียว นี้ เมื่อควรจะกล่าวว่า เป็นลูกคนเดียว มารดาบิดาของนายสุทินน์ก็กล่าวว่า เป็นลูกคนเดียว ด้วยอำนาจความเอ็นดู.

บทว่า เป็นที่รัก คือ เป็นที่ให้เกิดความปลาบปลื้ม. บทว่า เป็นที่พอใจ คือ เป็นที่เจริญใจ. บทว่า เป็นผู้เจริญมาด้วยความสุข คือ เป็นผู้เติบโตมาด้วยความสบาย อธิบายว่า เป็นผู้เจริญมาด้วยดีด้วยความสบาย. บทว่า ได้รับประคบประหงมมาด้วยความสุข คือ ได้รับประคบประหงมด้วยความสบาย คือ ตั้งแต่เกิดมาพวกพี่เลี้ยงนางนมก็ผลัดกันอุ้มชู เล่นอยู่ด้วยเครื่องเล่นน้อย ๆ ของเด็ก มีบ้านน้อย ๆ รถน้อย ๆ เป็นต้น บริโภคอาหารที่มีรสอร่อย ชื่อว่า ได้รับประคบประหงมมาด้วยความสุข. คำว่า ลูกสุทินน์เอ๋ย เจ้ายังไม่รู้ความทุกข์สักน้อยเลย ความว่า ลูกสุทินเอ๋ย เจ้ายังไม่รู้ส่วนแห่งเสี้ยวสักน้อย คือแม้มีประมาณน้อยแห่งความทุกข์เลย. อีกนัยหนึ่ง ความว่า เจ้ายังไม่ได้เสวยอะไร ๆ ด้วยความทุกข์เลย. บทว่า

ทุกฺขสฺส เป็นฉัฏฐีวิภัตติลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ. และการรู้ใช้ในอรรถว่า เสวย. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า เจ้ายังไม่ระลึกถึงทุกข์อะไร ๆ. บทว่า ทุกฺขสฺส เป็นฉัฏฐีวิภัตติลงในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ. และการรู้ใช้ในอรรถว่า ระลึก. แม้ในวิกัปทั้งสองนี้ พึงเห็นการลบวิภัตติที่เสมอกันด้วยบทเบื้องปลายแห่งบทเบื้องต้น ทั้งหมดนั้น พึงทราบตามแนวแห่งสัททศาสตร์.

คำว่า แม้เจ้าจะตาย เราก็ไม่ปรารถนาจะจาก ความว่า แม้เจ้าจะพึงตายเมื่อเรายังมีชีวิตอยู่ เราก็ไม่ปรารถนา คือ ไม่ต้องการ จักไม่ยอมจาก คือ ไม่ยอมถึงความพลัดพรากจากเจ้าไปตามชอบใจของตน แม้เพราะการตายของเจ้านั้น.

คำว่า เหตุไฉนเล่า เราจักอนุญาตให้เจ้า ความว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุไฉนเล่า คือ เหตุอย่างไรเล่า ที่เราจักอนุญาตให้เจ้าผู้ยังมีชีวิตอยู่. อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า เหตุไฉนเล่า เราจักอนุญาตให้เจ้า นี้ พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ด้วยเหตุใดเล่า เราจักอนุญาตให้เจ้าผู้ยังมีชีวิตอยู่ [ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเล่า]. บทว่า ณ สถานที่นั้นเอง คือ ในสถานที่มารดาบิดาไม่อนุญาตให้นายสุทินน์ผู้ยืนอยู่แล้วนั้น. บทว่า อันปราศจากเครื่องลาด คือ ไม่ได้ลาดด้วยเครื่องลาดอะไร ๆ.

บทว่า จงรื่นเริง ความว่า จงจัดให้คนประโคมนักระบำรำเต้นเป็นต้นแสดง แล้วให้อินทรีย์ท่องเที่ยวไป คือว่า จงให้สัญจรไป มีคำอธิบายว่า นำเข้าข้างโน้นที ข้างนี้ที ในคนขับประโคมเป็นต้นเหล่านั้นอย่างสำราญกับบรรดาพวกสหาย. อีกนัยหนึ่ง บทว่า จงรื่นเริง ความว่า จงจัดให้คนประโคมนักระบำรำเต้นเป็นต้นเหล่านั้นแสดง แล้วเล่น คือ เข้าไปเล่นรื่นรมย์ สนุกสนานกับบรรดาพวกสหาย. บทว่า บริโภคกามทั้งหลาย ความว่า บริโภคโภคสมบัติทั้งหลายกับลูกเมียตน. บทว่า ทำบุญทั้งหลาย ความว่า ทำกุศลกรรมทั้งหลายอันชำระทางไปสู่สุคติให้หมดจดด้วยดี มีการถวายทานเป็นประจำ และทานพิเศษเป็นต้น ปรารภพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์. บทว่า ได้เป็นผู้นิ่งเสีย คือ ได้เป็นผู้ไม่เจรจาและปราศรัย เพื่อจะตัดคำพูดที่เกี่ยวโยงมาโดยลำดับ.

ลำดับนั้น มารดาบิดาของนายสุทินน์นั้นพูดถึง ๓ ครั้งแล้ว ก็ไม่ได้แม้คำตอบ จึงใช้

คนไปเรียกพวกสหายมาแล้วพูดว่า สหายของพวกเจ้านี้ต้องการจะบวช พวกเจ้าจงห้ามเขาที่เถิด. แม้สหายเหล่านั้นเข้าไปหานายสุทินน์นั้นได้พูดถึง ๓ ครั้ง. นายสุทินน์ก็ได้เป็นผู้นิ่งต่อสหายแม้เหล่านั้น. ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นแล พวกพวกสหายของนายสุทินน์ ฯลฯ นายสุทินน์ได้นิ่ง.

นายสุทินน์ออกบวช

ลำดับนั้น พวกสหายของนายสุทินน์นั้น ได้มีความดำริว่า ถ้านายสุทินน์นี้ไม่ได้บรรพชา ก็จักตาย จักไม่เป็นความดีอะไร แต่นายสุทินน์นั้นบวชแล้ว มารดาบิดาก็จักได้เห็นตามเวลาอันสมควร แม้เราก็จักได้เห็น อันธรรมดาว่า การบรรพชาแม้นี้เป็นเรื่องหนัก ต้องถือบาตรเดินไปเที่ยวบิณฑบาตทุกๆ วัน พรหมจรรย์อันมีการนอนคนเดียว มีอาหารมื้อเดียว ทำได้ยากยิ่ง และนายสุทินน์นี้ก็เป็นคนละเอียดอ่อน เป็นชาวกรุงโดยกำเนิด เขาเมื่อไม่อาจจะประพฤติพรหมจรรย์นั้น ก็จักมา ณ ที่นี้นั่นเอง เอาเถอะ เราจะให้มารดาบิดาของเขาอนุญาต. สหายเหล่านั้นจึงได้ทำตามนั้น. แม้มารดาบิดาของเขาก็อนุญาตให้เขา ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นแล พวกสหายของนายสุทินน์กลันทบุตร ได้เข้าไปหามารดาบิดาของนายสุทินน์กลันทบุตร ฯลฯ ได้เข้าไปหานายสุทินน์กลันทบุตร ครั้นแล้วได้บอกนายสุทินน์กลันทบุตรดังนี้ว่า ลุกขึ้นเถิด สุทินน์เพื่อนรัก มารดาบิดาอนุญาตให้ออกบวชเป็นบรรพชิตแล้ว

บทว่า หฏฺโฐ แปลว่า ยินดี. บทว่า อุทคฺโค แปลว่า มีกายและใจฟูขึ้นด้วยอำนาจปีติ. บทว่า กติปาหํ แปลว่า สองสามวัน. บทว่า พลํ คาเหตฺวา ความว่า บริโภคโภชนะอันเป็นสัปปายะและบริหารกายด้วยการขัดสีและการสนานเป็นต้น ให้เกิดกำลังกายแล้วเข้าไปหามารดาบิดา ละเครือญาติผู้มีหน้านองด้วยน้ำตาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นแล้วได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้านั่งอยู่ ณ ที่อันสมควรส่วนข้างหนึ่ง นายสุทินน์กลันทบุตรนั่งอยู่ ณ ที่อันสมควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อันมารดาบิดาอนุญาตให้ออกบวชเป็นบรรพชิตแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์ทรงโปรดให้ข้าพระองค์บวชเถิด. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุรูปหนึ่งผู้ถือ

บิณฑบาตเป็นวัตรซึ่งอยู่ ณ ที่ใกล้มาตรัสว่า ดูกรภิกษุ ถ้าเช่นนั้น เธอจงให้บรรพชาและอุปสมบทสุทินน์เถิด.

ภิกษุนั้นแลได้ทูลรับคำของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ได้ พระเจ้าข้า แล้วได้นายสุทินน์กลันทบุตรเป็นสิทธิวิหาริกที่พระชินเจ้าประทาน ได้ให้บรรพชาและอุปสมบทแล้ว. ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงได้กล่าวว่า นายสุทินน์กลันทบุตร ได้บรรพชา ได้อุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้. ในอรรถกถาทั้งปวง พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวการบรรพชาและการอุปสมบทในอธิการว่า ได้บรรพชาได้อุปสมบท นี้. แต่ข้าพเจ้าจักกล่าวในขันธกะด้วยสามารถแห่งพระบาลีตามที่ตั้งไว้นั่นแล. ไม่ใช่แต่เท่านั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวคำแม้อื่นที่ควรกล่าวในขันธกะหรือในบริวารซึ่งพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้ในวิภังค์ทั้งหมดในที่นั้น ๆเทียว จริงอยู่ เมื่อกล่าวอย่างนี้ ย่อมเป็นอันทำการพรรณนาตามลำดับแห่งพระบาลีนั่นเทียว. ฉะนั้น บรรดาผู้ที่ต้องการตามวินิจฉัยนั้น ๆ ตรวจดูสังวรรณนาแห่งพระวินัยนี้ตามลำดับแห่งพระบาลีนั่นแล จักเข้าใจวินิจฉัยที่เหลือได้ง่าย ฉะนี้แล.

บทว่า **อจิรูปสมฺปนฺโน** แปลว่า อุปสมบทแล้วไม่นาน มีอธิบายว่า โดยกาลไม่นานแต่อุปสมบทนั่นแล.

บทว่า **เอวรูเป** แปลว่า มีอย่างนี้ คือ มีชาติอย่างนี้. บทว่า **ธุตคุเณ** คือ คุณอันขัดเกลากิเลส. สองบทว่า **สมาทาย วตฺตติ** ได้แก่ สมาทาน คือ ถือประพฤติ ดำเนินอยู่. สองบทว่า **อารญฺญิโก โหติ** คือ งดเสนาสนะใกล้บ้าน เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรด้วยสามารถแห่งอารัญญิกธุดงค์. บทว่า **ปิณฺฑปาติโก** คือ งดภัตร ๑๔ อย่าง ด้วยการงดอติเรกลาภ เป็นผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ด้วยสามารถแห่งบิณฑปาติกธุดงค์. บทว่า **ปิสุกูลิโก** คือ งดคหบดีจีวร เป็นผู้ถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ด้วยสามารถแห่งบังสุกูลิกธุดงค์. บทว่า **สปทานจาริโก** คือ งดการเที่ยวไปด้วยละโมบจัด เป็นผู้ถือการเที่ยวไปตามลำดับตรอกเป็นวัตร คือ เข้าไปเพื่อภิกษาหารตามลำดับเรือน ด้วยสามารถแห่งสปทานจาริกธุดงค์ บทว่า **วชฺชิคามํ** ได้แก่ บ้านของพวกเจ้าวัชชี หรือบ้านในชนบทของพวกชาววัชชี.

พระสุทินน์เยี่ยมบ้าน

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก** เป็นต้น ต่อไป ชื่อว่า **เป็นผู้มั่งคั่ง** เพราะเป็นผู้มากด้วยอุปกรณ์เครื่องอุปโภคและบริโภค จริงอยู่ เครื่องอุปโภคและอุปกรณ์เครื่องอุปโภคของพวกญาติเหล่านั้นมาก คือ แน่นหนา มีคำอธิบายว่า มีสาระ. ชื่อว่า **เป็นผู้มีทรัพย์มาก** เพราะมากด้วยทรัพย์ที่ฝังตั้งไว้. บทว่า **เป็นผู้มีโภคะมาก** ความว่า พึงทราบว่า ชื่อว่า **เป็นผู้มีโภคะมาก** เพราะเป็นผู้มากด้วยโภคะ กล่าวคือ เสบียงประจำวัน. พึงทราบว่า ชื่อว่า เป็นผู้มีเงินและทองมาก เพราะเงินและทองกับเครื่องอุปโภคเหล่าอื่นนั่นเทียวมีอยู่มาก. พึงทราบว่า ชื่อว่า เป็นผู้มีอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจมาก เพราะอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจอันเป็นเครื่องประดับ คือ อุปกรณ์แห่งความยินดีและปราโมทย์มีอยู่มาก. พึงทราบว่า ชื่อว่า เป็นผู้มีข้าวเปลือกอันเป็นทรัพย์มาก เพราะข้าวเปลือกอันเป็นทรัพย์ใช้แลกเปลี่ยนโดยการซื้อขายมีอยู่มาก.

บทว่า **เก็บงำเสนาสนะ** ความว่า เก็บเสนาสนะ อธิบายว่า ตั้งเสนาสนะนั้นไว้ด้วยดีโดยวิธีที่จะไม่เสียหาย.

บทว่า **มีประมาณ ๖๐ หม้อ** แปลว่า ๖๐ หม้อ โดยกำหนดจำนวน. ก็บรรดา ๖๐ หม้อนั้น แต่ละหม้อ ๆ จุภัตตาหารพอแก่ภิกษุ ๑๐ รูป ทั้งหมดนั้นจึงเป็นภัตตาหารพอแก่ภิกษุ ๖๐๐ รูป.

ในคาว่า **ภตฺตาภิหารํ อภิหริสุ** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า อภิหาร เพราะเหตุว่าเขานำไปเฉพาะ นำอะไรไปเฉพาะ? นำภัตตาหารไปเฉพาะ ภัตตาหารนั่นแล ที่นำไปเฉพาะ จึงชื่อว่า **ภัตตาภิหาร** [ภัตตาหารนำไปเฉพาะ] ซึ่งภัตตาหารที่นำไปเฉพาะนั้น.

บทว่า **อภิหริสุ** แปลว่า นำไปเฉพาะหน้า อธิบายว่า ได้ถือเอาไปสู่สำนักของพระสุทินน์นั้น. ถามว่า ภัตตาหารที่นำไปเฉพาะนี้ มีประมาณเท่าไร? ตอบว่า ๖๐ หม้อ ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ได้นำภัตตาหารไปเฉพาะหน้าประมาณ ๖๐ หม้อ

บทว่า **สละถวายภิกษุทั้งหลาย** ความว่า ตัวท่านพระสุทินน์เอง ประสงค์จะเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับตรอก เพราะเป็นผู้ถือบิณฑปาติกธุดงค์อย่างอุกฤษฏ์ จึงได้สละคือถวายแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อประโยชน์สำหรับฉัน จริงอยู่ ท่านพระสุทินน์นี้ดำริว่า ก็ภิกษุ

ทั้งหลายจักได้ลาภ และเราจักไม่ลำบากด้วยบิณฑบาต จึงได้มาด้วยเหตุนี้เทียว ฉะนั้น เมื่อจะทำให้สมควรแก่การมาของตน จึงได้สละถวายภิกษุทั้งหลาย แล้วตนเองก็เข้าไปเพื่อบิณฑบาต.

บทว่า ญาติทาสี ได้แก่ ทาสีของญาติทั้งหลาย. บทว่า อาภิโทสิกำ คือ ที่เขาเก็บไว้แรมราตรี ล่วงราตรีหนึ่ง เป็นขนมบูด ในบทว่า อาภิโทสิกำ นั้น มีอรรถแห่งบทดังต่อไปนี้ ขนมสดอันโทษคือความบูดครอบงำแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า อภิโทส. อภิโทส นั่นแล ชื่อ อาภิโทสิก. อีกอย่างหนึ่ง ที่ว่า อาภิโทสิก นี้เป็นสัญญาคือชื่อแห่งขนมสดที่ล่วงราตรีหนึ่งแล้ว [ค้างคืน] ซึ่งขนมสดที่ค้างคืนนั้น.

บทว่า ขนมสด ได้แก่ ขนมสดที่ทำด้วยข้าวเหนียว. บทว่า เป็นผู้ประสงค์จะทิ้ง ความว่า ขนมสดที่ค้างคืนนั้น ไม่ควรแก่การบริโภคโดยที่สุดแม้แก่พวกทาสและกรรมกร แม้แก่พวกโค ฉะนั้น นางทาสีของญาตินั้นจึงประสงค์จะทิ้งขนมสดที่ค้างคืนนั้นไปข้างนอกดุจหยากเยื่อ.

บทว่า สเจ ตำ แปลว่า ถ้าของนี้ ท่านพระสุทินน์เรียกทาสีของญาติด้วยโวหารของพระอริยะว่า ดูกรน้องหญิง. บทว่า มีอันต้องทิ้งไปเป็นธรรมดา แปลว่า มีอันจะต้องทิ้งไปเป็นสภาพ มีคำอธิบายว่า ดูกรน้องหญิง ถ้าของนี้มีอันจะต้องทิ้งไปในภายนอกเป็นธรรมดา ได้สละการหวงแหนแล้ว ขอท่านจงเกลี่ยลงในบาตรของเรานี้เถิด.

ถามว่า ก็การพูดอย่างนี้ได้หรือ จะไม่เป็นวิญญัติ [การขอ] หรือวาจาที่ชักจูงไปหรือ? ตอบว่า ไม่เป็น. เพราะเหตุไร? เพราะได้สละการหวงแหนแล้ว. จริงอยู่ สิ่งใดมีอันจะต้องทิ้งเป็นธรรมดา สละการหวงแหนแล้ว ในสิ่งใด เจ้าของทั้งหลายไม่ติดใจ สิ่งนั้นทั้งหมดจะกล่าวว่า จงให้ จงนำมา จงเกลี่ยลงในบาตรนี้ ดังนี้ ย่อมควร. จะเห็นได้ดังเช่นแม้ท่านพระรัฐปาละผู้ถืออริยวงศ์ชั้นเลิศ ได้กล่าวถึงขนมสดซึ่งมีอันจะต้องทิ้งเป็นธรรมดาว่า จงเกลี่ยลงในบาตรของข้าพเจ้านี้. ฉะนั้น สิ่งที่มีอันจะต้องทิ้งเป็นธรรมดาเห็นปานนี้ หรือสิ่งอื่นที่ไม่มีใครหวงแหน เช่นรากไม้ ผลไม้และหยูกยาในป่าเป็นต้น ทั้งหมดนั้นพึงให้เขานำมาแล้วฉันได้ตามสบาย ไม่พึงรังเกียจ.

บทว่า แห่งมือทั้งหลาย ได้แก่ แห่งมือแม้ทั้งสองข้างตั้งแต่ข้อมือของท่านพระสุทินน์

ผู้น้อมบาตรเข้าไปเพื่อรับภิกษาหาร.

บทว่า **แห่งเท้าทั้งหลาย** ได้แก่ แห่งเท้าทั้งสองข้างตั้งแต่ชายอันตรวาสกไป. บทว่า **แห่งเสียง** ได้แก่ และแห่งเสียงที่เปล่งวาจาว่า ดูกรน้องหญิง ถ้าของนั้น. บทว่า **นิมิตฺตํ อคฺคเหสิ** ความว่า จำได้ ได้แก่ หมายได้ กำหนดได้ซึ่งอาการที่เคยสังเกตในเวลาที่ท่านพระสุทินน์เป็นคฤหัสถ์ ด้วยว่า พระสุทินน์บวชในพรรษาที่ ๑๒ แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ในพรรษาที่ ๒๐ จึงได้เข้าไปบิณฑบาตยังตระกูลแห่งญาติ ตนเองมีพรรษาได้ ๘ โดยการบรรพชา. ด้วยเหตุนั้น ทาสีของญาติพอเห็นท่านแล้ว จึงจำหมายไม่ได้ แต่จำเค้าได้ ฉะนี้แล.

คำว่า **ได้กล่าวคำนี้กะมารดาของพระสุทินน์** มีความว่า ไม่อาจจะพูดคำเป็นต้นว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้เป็นเจ้า คือ พระสุทินน์ผู้เป็นนายของข้าพเจ้าหรือ ดังนี้ กับบุตรของนายผู้เข้าถึงการบรรพชาแล้วด้วยความเคารพยิ่ง ได้เข้าไปยังเรือนโดยเร็วแล้วได้กล่าวคำนี้กะมารดาของพระสุทินน์.

คำว่า **ยคฺเฆ** เป็นนิบาตในอรรถว่า บอก. ในคำว่า **สเจ เช สจฺจํ** นี้ คำว่า **เช** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ร้องเรียก. จริงอยู่ คนทั้งหลาย ย่อมร้องเรียกคนที่เป็นทาสีในถิ่นนั้นอย่างนี้. ฉะนั้น พึงเห็นความในคำนี้อย่างนี้ว่า ดูกรแม่สาวใช้ผู้เจริญ ถ้าเจ้าพูดจริง. บทว่า **เชิงฝาเรือนแห่งหนึ่ง** ความว่า ได้ยินว่า ในถิ่นนั้น ที่เรือนของพวกทานบดี ย่อมมีศาลาอยู่ และเขาจัดอาสนะไว้ในศาลาเหล่านี้ ตั้งน้ำและน้ำส้มไว้ พวกบรรพชิตเที่ยวไปบิณฑบาตแล้วนั่งฉันในศาลาเหล่านั้น ถ้าปรารถนาก็ถือเอาของที่มีอยู่แม้ของพวกทานบดี. ฉะนั้น เชิงฝาเรือนแม้นั้น พึงทราบว่า เป็นเชิงฝาเรือนแห่งหนึ่งที่ศาลาเช่นนี้แห่งตระกูลแห่งหนึ่ง. จริงอยู่ บรรพชิตทั้งหลาย ย่อมไม่นั่งฉันในที่อันไม่สมควร ดุจพวกคนยากจน ฉะนี้แล.

ในคำว่า **อตฺถิ นาม ตาต** นี้ บทว่า **อตฺถิ** เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่า มีอยู่. บทว่า **นาม** เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่า ถาม และในอรรถว่า สำคัญหมาย. จริงอยู่ มีคำอธิบายดังนี้ว่า พ่อสุทินน์เอ๋ย ทรัพย์ของพวกเรา มีอยู่ไหม บรรดาพวกเรา พ่อนั่งฉันขนมค้างคืนในที่เช่นนี้ ควรจะเรียกพวกเราว่า ไม่มีทรัพย์ มิใช่หรือ? อนึ่ง พ่อสุทินน์เอ๋ย ชีวิตของพวกเรามีอยู่ไหม บรรดาพวกเรา พ่อนั่งฉันขนมค้างคืนในที่เช่นนี้ ควรจะเรียกพวกเราว่า ตายแล้ว

มิใช่หรือ? อนึ่ง พ่อสุทินน์เอ๋ย เห็นจะมีสมณคุณที่อาศัยพระศาสนาได้มา ภายในของพ่อ เพราะพ่อแม้จะได้รับการบำรุงเลี้ยงใหญ่มาด้วยรสโภชนาหารอันดี ก็ยังฉันขนมค้างคืนอันควรรังเกียจนี้ได้ ไม่มีวิการอะไร ดุจบริโภคอมฤตฉะนั้น. แต่ท่านคหบดีนั้น เมื่อไม่อาจจะพูดความข้อนี้ให้บริบูรณ์ได้ เพราะถูกทุกข์ที่มีแทง จึงได้พูดเพียงแต่ว่า พ่อสุทินน์เอ๋ย ยังมีอยู่ไหม ที่พ่อจักฉันขนมค้างคืน ดังนี้เท่านั้น.

ก็ในคำว่า **อตฺถิ นาม ตาต** เป็นต้นนี้ นักคิดอักขระกล่าวลักษณะดังต่อไปนี้ เมื่อมี อัตถิ ศัพท์เป็นบทต้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นอนาคตดังนี้ว่า **ปริภุญฺชิสฺสสิ** [จักฉัน] ด้วยอำนาจเนื้อความว่า ยังไม่ปลงใจเชื่อและทนไม่ไหว. ความแห่งคำอนาคตนั้นว่าดังนี้ พ่อสุทินน์เอ๋ยมีอยู่หรือ ที่พ่อจักฉันขนมสดค้างคืน การฉันดังว่านี้แม้ฉันก็ไม่ยอมเชื่อ ฉันทนไม่ไหว. คำว่า **ตตายํ อาภิโทสิโก** แปลความว่า ขนมสดค้างคืนนี้ อาตมาได้มาจากเรือนของคุณโยมนั้น. บาลีเป็น ตโตยํ ก็มี อาจารย์บางพวกกล่าวว่าเป็น ตทายํ ก็มี คำว่า ตทายํ นั้นไม่เหมาะ. คำว่า **เยน สกปิตุ นิเวสนํ** แปลว่า เรือนแห่งบิดาของตนอยู่ทางทิศใด พระเถระเป็นผู้ว่าง่ายด้วยความรักในบิดาของตนนั่นเอง ได้ไปแล้ว. บทว่า **นิมนฺเตสิ** ความว่า พระเถระแม้จะเป็นผู้ถือบินฑปาติกธุดงค์อย่างอุกฤษฏ์ก็คิดว่า ถ้าเราจักไม่รับแม้ภัตตาหารมื้อเดียว ความโทมนัสจักเกิดขึ้นแก่ญาติเหล่านี้เกินที่จะเปรียบได้ จึงได้รับนิมนต์ด้วยความเอ็นดูแก่หมู่ญาติ. บทว่า **สงฺฆตฺถาย** คือสังให้ฉาบทา. บทว่า **ติโรกรณียํ** เป็นสัตตมีวิภัตติใช้ในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ ความว่า แวดวงด้วยม่าน. อีกนัยหนึ่ง วัตถุชื่อว่า ติโรกรณีย [ม่าน] เพราะเป็นเหตุกระทำไว้ในภายนอก ความว่า วงผ้าม่านนั้น คือ ทำโดยรอบ. ในคำว่า **เงินกองหนึ่ง** นี้ พึงทราบกหาปณะว่า เงิน. บทว่า **บุรุส** พึงทราบบุรุษขนาดกลาง ไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป. บทว่า **เตน หิ** แปลว่า เพราะเหตุที่พ่อสุทินน์จักมาในวันนี้. ศัพท์ว่า หิ เป็นนิบาตใช้ในอรรถสักว่าเป็นปทปูรณะ. อีกอย่างหนึ่ง แม้ศัพท์ว่า เตน นี้ ก็เป็นนิบาตใช้ในอุยโยชนัตถะ เหมือนกัน. ในบทว่า **ในเวลาเช้านี้** แม้พระสังคีติกาจารย์มิได้กล่าวการบอกกาลไว้ในพระบาลีก็ตาม ถึงอย่างนั้น พึงทราบว่า ท่านพระสุทินน์ได้ไปในกาลที่คนบอกแล้วนั่นแล. บิดาของท่านพระสุทินน์ ได้กล่าวแสดงทรัพย์สองกองว่า พ่อสุทินน์

นี้ทรัพย์ของมารดาของพ่อ. บทว่า ของมารดา คือ ของแม่ผู้บังเกิดเกล้า. บทว่า เป็นของฝ่ายมารดา คือ มาทางฝ่ายมารดา อธิบายว่า นี้เป็นทรัพย์ที่ยายของพ่อให้มารดาพ่อ เมื่อมาสู่เรือนนี้. บิดาท่านพระสุทินน์ได้กล่าวเหยียดว่า เป็นสินเดิมฝ่ายหญิง ที่หญิงได้มา. ชื่อว่าทรัพย์ที่หญิงได้มา เพื่อประโยชน์แก่เครื่องสนานและเครื่องจุรณเจิมเป็นต้นซึ่งผู้หญิงใช้สอยนั่นเองจะพึงมีสักเท่าไร จงดูประมาณของทรัพย์แม้นั้นก่อน. อีกอย่างหนึ่ง มีคำอธิบายว่า พ่อสุทินน์นี้เป็นทรัพย์ของมารดาพ่อ และทรัพท์นั้นแหละเป็นของฝ่ายมารดา ฉันมิได้ให้ เป็นของมารดาของพ่อแท้ ๆ พึงเห็นความในคำว่า เป็นสินเดิมฝ่ายหญิง ที่หญิงได้มา อย่างนี้ว่า ก็ทรัพย์นี้นั้น ไม่ได้หามาได้ด้วยการทำนา ไม่ได้หามาได้ด้วยการค้าขาย แต่ว่าเป็นสินเดิมฝ่ายหญิง ที่หญิงได้มา คือ เป็นเพียงแต่สินเดิมฝ่ายหญิง เพื่อประโยชน์แก่เครื่องสนานและเครื่องจุรณเจิมเป็นต้นเท่านี้ ที่หญิงผู้ไปสู่ตระกูลสามีจากตระกูลญาติจะพึงได้.

คำว่า ส่วนของบิดาต่างหาก ส่วนของปู่ต่างหาก ความว่า ส่วนทรัพย์ที่เป็นของบิดาและของปู่ เป็นส่วนต่างหากทีเดียว ได้ผึ่งไว้และได้จัดประโยชน์มากยิ่งนัก. ก็บรรดาบททั้งสองนี้ บทว่า ปิตามหำ นี้ พึงทราบเพราะทำการลบตัทธิตเสีย. อีกอย่างหนึ่ง บาลีว่า เปตามหำ. คำว่า ลพฺภา ตาต สุทินฺน หิรญฺญสุวณฺณนฺติ มีความว่า พ่อสุทินน์ พ่อควรละอุดมเพศ คือ เพศบรรพชิตอันเป็นธงของพระอริยเจ้า กลับมาเป็นหีนเพศ คือ เป็นคฤหัสถ์จะได้ใช้สอยโภคสมบัติทั้งหลาย พ่อไม่ได้ถูกราชภัยจึงบวช ไม่ใช่ถูกพวกเจ้าหนี้เบียดเบียนจึงบวช. ก็ในคำว่า ตาต น อุสฺสหามิ นี้ ท่านพระสุทินน์กล่าวคำว่า ตาต [โยม] ด้วยความรักฉันครอบครัว ไม่ใช่ด้วยเดชแห่งสมณะ. บทว่า ไม่อาจ คือ ไม่สามารถ. บทว่า ไม่สามารถ คือ ไม่พอ ได้แก่ เป็นผู้ไม่สามารถ. แต่ท่านพระสุทินน์กล่าวคำนี้ว่า ท่านคหบดี ขอพูดกะท่านบ้าง ดังนี้ ด้วยเดชแห่งสมณะ บทว่า นาติกฺกมฺมเตยฺยาสิ ความว่า ไม่ตัดรอนความรักที่ตั้งอยู่ในอาตมาด้วยอำนาจความโกรธ. มีคำอธิบายว่า ถ้าท่านไม่พึงโกรธ. ลำดับนั้น ท่านเศรษฐีบันเทิงจิตว่า บุตรเห็นจะต้องการทำการสงเคราะห์เรา จึงพูดว่า พูดเถิด พ่อสุทินน์.

ศัพท์ว่า เตน หิ เป็นนิบาตมีรูปเป็นวิภัตติใช้ในอุยโยชนัตถะ. บทว่า ตโตนิทานำ

แปลว่า ซึ่งมีทรัพย์นั้นเป็นแดนมอบให้ซึ่งผล คือ ซึ่งมีทรัพย์นั้นเป็นเหตุ พึงทราบการอาเทศ ตำ ศัพท์ ซึ่งเป็นปฐมาวิภัตติ เป็น โต. และเมื่อเข้าเป็นสมาส ไม่ลบ โต แห่งบทว่า ตโต นั้น. บทว่า ภยำ วา ได้แก่ ภัยที่เกิดแต่พระราชาเป็นต้น ที่ท่านกล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า ด้วยวิธีอย่างไร พระราชาทั้งหลาย จึงจะพึงชนเอาสมบัติทั้งหลายของเราไปไม่ได้ อธิบายว่า ความหวาดสะดุ้งแห่งจิต. บทว่า ฉมฺภิตตฺตำ ได้แก่ ความสะท้านแห่งกาย ความหวั่นไหวแห่งกาย ความสั่นแห่งเนื้อหทัยของผู้กำลังถูกพระราชาทั้งหลายหรือพวกโจรทำกรรมกรณ์ [ลงโทษ] ว่า จงให้ทรัพย์. บทว่า โลมหำโส คือ เมื่อเกิดความกลัว ขนก็พอง คือ ชูชันขึ้น. บทว่า การอารักขา ได้แก่ การอารักขาภายในและภายนอก กลางวันและกลางคืน. บทว่า เตน หิ วฺหุ มีความว่า ท่านเศรษฐีผู้คหบดี ครั้นแสดงทรัพย์แล้ว เมื่อไม่อาจจะประโลมบุตรเพื่อความเป็นคฤหัสถ์ด้วยตนได้ จึงคิดว่า ในบัดนี้เครื่องผูกบุตรทั้งหลายเช่นกับมาตุคาม ไม่มี จึงได้เรียกปุราณทุติยิกาของท่านพระสุทินน์มากล่าวว่า เตน หิ วฺหุ ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า ปุราณทุติยิกา แปลว่า คู่ครองมีในก่อน ได้แก่ คู่ครองในกาลก่อน คือ ในเวลาเป็นคฤหัสถ์. อธิบายว่า ภรรยาที่เคยเป็นสหายในการบริโภคความสุขอาศัยเรือน. บทว่า เตน หิ คือ ด้วยเหตุที่ไม่มีเครื่องผูก เช่นกับมาตุคาม. บทว่า ปาเทสุ คเหตฺวา แปลว่า จับเท้าทั้งสอง. บทว่า ปาเทสุ เป็นสัตตมีวิภัตติใช้ในอรรถทุติยาวิภัตติ. อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า จับท่านพระสุทินน์นั้นที่เท้าทั้งสอง

ถามว่า เหตุไร ? ปุราณทุติยิกาของท่านพระสุทินน์จึงกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าแต่ลูกนาย นางอัปสรเหล่านั้นชื่อเช่นไร ดังนี้เล่า ? ตอบว่า ได้ยินว่า ในกาลครั้งนั้น คนทั้งหลายเห็นพวกขัตติยกุมารบ้าง พวกพราหมณ์กุมารบ้าง พวกเศรษฐีบุตรบ้าง มากหลาย พากันละสมบัติใหญ่ออกบวช เมื่อยังไม่รู้คุณในบรรพชาก็พากันโจษว่า พวกเหล่านี้พากันบวชเพราะเหตุไร. ลำดับนั้น คนพวกอื่นพากันพูดว่า เพราะเหตุแห่งนางเทพอัปสร แห่งนางเทพนาฏกา [เทพนางรำ] ถ้อยคำนั้นก็ได้แพร่กระจายไป ปุราณทุติยิกาของท่านพระสุทินน์นี้ได้ถือเอาถ้อยคำนี้จึงได้กล่าวอย่างนี้แล. พระเถระเมื่อจะคัดค้านคำนั้น จึงกล่าวว่า ดูกรน้องหญิง ฉันไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์เพราะเหตุแห่งนางอัปสรเลย.

บทว่า สมุทาจรติ ได้แก่ ย่อมเรียก คือ พูด. คำว่า สลบล้มลง ณ ที่นั้นเอง ความว่า ปุราณทุติยิกาเห็นท่านพระสุทินน์นั้นเรียกด้วยวาทะว่า น้องหญิง เป็นผู้มีความโศกมีกำลังเกิดขึ้นแล้วว่า บัดนี้ ท่านพระสุทินน์ ผู้สำคัญเราซึ่งเป็นปชาบดีดุจเด็กหญิงผู้นอนในท้องมารดาเดียวกับตน ไม่มีความต้องการเรา สลบล้มลง คือ ตกไป ณ ที่นั้นเทียว. คำว่า อย่าเบียดเบียนอาตมาเลย ความว่า อย่าแสดงทรัพย์และส่งมาตุคามมาเบียดเบียนอาตมาเลย เพราะว่าวาจานี้เป็นการรบกวนบรรพชิตทั้งหลาย.

มารดาของท่านพระสุทินน์ย่อมชักนำในการยินดี ด้วยถ้อยคำว่า ถ้าเช่นนั้น ในคำว่า พ่อสุทินน์ ถ้าเช่นนั้น ลูกจงให้พืชพันธุ์บ้าง นี้ ถ้าลูกยังยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ลูกก็จงเทียวไป จงเป็นผู้นั่งนิพพานในอากาศเถิด แต่ขอจงให้บุตรสักคนหนึ่งผู้เป็นพืชแห่งวงศ์สกุลของเราทั้งหลาย คำว่า อย่าได้ให้พวกเจ้าลิจฉวีริบทรัพย์ของเราอันหาบุตรสืบตระกูลมิได้ไปเสีย ความว่า ด้วยว่าเราอยู่ในราชอาณาจักรของพวกเจ้าลิจฉวีผู้เป็นคณะราชา โดยการล่วงไปแห่งบิดาของพ่อ พวกเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น ก็ได้ริบทรัพย์สมบตินี้ คือ สมบัติของเราอันใหญ่อย่างนี้ อันหาบุตรสืบตระกูลมิได้ คือ เว้นจากบุตรผู้รักษาทรัพย์แห่งตระกูล ไปสู่พระราชวังชั้นในของตน เพราะฉะนั้น อย่าได้ให้พวกเจ้าลิจฉวีเหล่านั้นริบ คือ จงอย่าให้ริบทรัพย์สมบตินั้นไปเสีย ฉะนี้แล.

ทำไม ท่านพระสุทินน์จึงกล่าวอย่างนี้ว่า คุณโยม เฉพาะเรื่องนี้อาตมาอาจทำได้ ? ได้ยินว่า ท่านพระสุทินน์นั้นดำริว่า บรรดาคนเหล่านี้เราเท่านั้นเป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติ ไม่มีคนอื่น แม้พวกเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น จักติดตามเราเป็นนิจ เพื่อต้องการจะคุ้มครองทรัพย์สมบัติด้วยเหตุนั้น เราก็จักไม่ได้เพื่อจะเป็นผู้ขวนขวายน้อยทำสมณธรรม แต่เพราะเราได้บุตร พวกเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น ก็จักงดเว้น ที่นั้น เราจักทำสมณธรรมตามสบาย ท่านพระสุทินน์เมื่อเห็นนัยนี้จึงกล่าวอย่างนี้ ฉะนี้แล.

พระสุทินน์เสพเมถุนธรรม

คำว่า ปุบฺพ เป็นชื่อของโลหิตที่เกิดในเวลามีระดู จริงอยู่ ในเวลาที่มาตุคามมีระดู ต่อมทั้งหลายมีสีดังโลหิตตั้งอยู่ในฐานมดลูก เจริญไปได้ ๗ วันแล้วก็แตก โลหิตก็หลั่งออก

จากต่อมที่แตกนั้น. คำว่า ปุบฺผ นี้ เป็นชื่อของโลหิตนั้น ก็โลหิตนั้น เป็นธรรมชาติมีกำลังย่อมหลั่งออกมากเพียงใด ปฏิสนธิแม้ที่บิดาให้แล้ว ย่อมตั้งไม่ได้เพียงนั้น หลั่งออกมาพร้อมกับโทษนั้นแล แต่เมื่อโทษหลั่งออกแล้ว ปฏิสนธิที่บิดาให้ในวัตถุอันบริสุทธิ์ ย่อมตั้งอยู่ได้ฉับพลัน.

คำว่า ปุปฺผสา อุปฺปชฺชิ ตัดเป็น ปุปฺผ อสฺสา อุปฺปชฺชิ แปลว่า ระดูเกิดขึ้นแล้วแก่ปุราณทุติยิกาของท่านพระสุทินน์นั้น. ท่านลบสังโยคกับลบ อ อักษร. คำว่า จับแขนปุราณทุติยิกา ความว่า จับปุราณทุติยิกานั้นที่แขน. บทว่า เมื่อยังไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบท คือ เมื่อยังไม่ได้ทรงตั้งปฐมปาราชิกสิกขาบท ได้ยินว่า ตลอด ๒๐ พรรษา ในปฐมโพธิกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ภิกษุทั้งหลายได้ยังจิตให้ยินแล้ว มิได้กระทำอัธยาจารเห็นปานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบข้อนั้นแลได้ตรัสพระสูตรนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายได้ยังจิตให้ยินดีแล้วหนอ.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อยังไม่ทรงเห็นอัธยาจาร จึงมิได้ทรงบัญญัติปาราชิกหรือสังฆาทิเสส แต่ได้ทรงบัญญัติกองอาบัติเล็ก ๆ ที่เหลือทั้ง ๕ ในเพราะวัตถุนั้น ๆ เท่านั้น ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เมื่อยังไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบท.

บทว่า เป็นผู้มีความเห็นว่าไม่มีโทษ มีความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงบัญญัติสิกขาบทจักทรงแสดงโทษใดในบัดนี้ เมื่อไม่เห็นโทษนั้นจึงเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่มีโทษ ก็ถ้าท่านพระสุทินน์นี้ พึงรู้ว่า ข้อนี้ไม่ควรทำ หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นมูลเฉท [ตัดราก] พระสุทินน์นั้นก็เป็นกุลบุตรที่บวชด้วยศรัทธา แม้จะต้องสิ้นชีวิตอันมีการเสพเมถุนเป็นเหตุ ก็ไม่พึงทำ แต่เมื่อไม่เห็นโทษในการเสพเมถุนนี้ จึงได้เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่มีโทษด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เป็นผู้มีความเห็นว่าไม่มีโทษ.

บทว่า ปุราณทุติยิกาย เป็นสัตตมีวิภัตติ. บทว่า อภิวิญฺญาเปสิ แปลว่า ให้เป็นไปแล้ว จริงอยู่ แม้การให้เป็นไป ก็เรียกว่า วิญญาปนา [ให้เป็นไป] เพราะยังกายวิญญัติให้หวั่นไหว ก็ท่านพระสุทินน์นี้พึงทราบว่า ได้ทำการยังเมถุนธรรมให้เป็นไปสิ้น ๓ ครั้ง เพื่อความแน่ใจในการตั้งครรภ์. บทว่า สา เตน คพฺภึ คณฺหิ แปลว่า ปุราณทุติยิกา

แม้นั้นได้ตั้งครรภ์แล้วด้วยอัธยาจารนั้นเอง ไม่ใช่ด้วยประการอื่น.

เหตุแห่งการตั้งครรภ์ของหญิง ๙ อย่าง

ถามว่า ก็การตั้งครรภ์แม้ด้วยประการอื่น มีอยู่หรือ ?. ตอบว่า มี. ถามว่า มีอย่างไร?. ตอบว่า ด้วยการเคล้าคลึงด้วยกาย ด้วยการจับผ้า ด้วยการดื่มอสุจิ ด้วยการลูบคลำนาภี ด้วยการเห็น ด้วยได้ยินเสียง ด้วยได้สูดกลิ่น. จริงอยู่ หญิงบางเหล่า ในสมัยมีระดูกำหนัดด้วยฉันทราคะ แม้ยินดีการจับมือ การจับช้องผม การลูบคลำอังคาพยพของชายทั้งหลาย ก็ตั้งครรภ์ได้ อย่างนี้ เป็นการตั้งครรภ์ด้วยการเคล้าคลึงด้วยกาย.

อนึ่ง ภิกษุณีผู้เป็นปุราณทุติยิกาของพระอุทายีเถระ ได้ดื่มอสุจินั้นส่วนหนึ่งด้วยปาก อีกส่วนหนึ่งใส่ลงในองค์กำเนิดกับด้วยผ้าเท่านั้น ภิกษุณีนั้นตั้งครรภ์ด้วยวิธีนั้น อย่างนี้เป็นการตั้งครรภ์ด้วยการจับผ้า.

แม่เนื้อผู้เป็นมารดาของมิคสิงคดาบส ได้ไปยังที่ถ่ายบัสสาวะของดาบสแล้วดื่มบัสสาวะอันมีน้ำสมภพในเวลามีระดู แม่เนื้อนั้นได้ตั้งครรภ์ด้วยวิธีนั้น แล้วคลอดมิคสิงคดาบส อย่างนี้เป็นการตั้งครรภ์ด้วยการดื่มอสุจิ.

อนึ่ง ท้าวสักกะทรงทราบความเสื่อมจักษุของมารดาพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า สามะ ทรงประสงค์จะประทานบุตร ได้ตรัสกะทุกุลกบัณฑิตว่า เมถุนธรรมควรแก่ท่านทั้งสอง ทุกุลกบัณฑิตทูลว่า เราไม่มีความต้องการด้วยเมถุนธรรมนี้ เราบวชเป็นฤาษี ท้าวสักกะตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น ในสมัยที่ดาบสินีนี้มีระดู ท่านพึงลูบคลำนาภีด้วยน้ำอ้อย ทุกุลกบัณฑิตได้ทำตามเทพบัญชา ดาบสินีได้ตั้งครรภ์ แล้วคลอดทารกคือสามดาบส อย่างนี้ เป็นการตั้งครรภ์ด้วยการลูบคลำนาภี. พึงทราบเรื่องพระเจ้ามณฑพยะและพระเจ้าจัณฑปัชโชตโดยนัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า มีการตั้งครรภ์ด้วยการเห็นอย่างไร ? ตอบว่า หญิงบางคนในโลกนี้ ในสมัยมีระดู ไม่ได้การเคล้าคลึงด้วยกาย อยู่แต่ภายในเรือนด้วยอำนาจฉันทราคะ จ้องดูชายดังเช่นนางสนมกำนันของพระราชา หญิงนั้นก็ตั้งครรภ์ด้วยวิธีนั้นได้ อย่างนี้ เป็นการตั้งครรภ์ด้วยการเห็นรูป.

อนึ่ง ตามธรรมดาในพวกนกตะกรุมไม่มีตัวผู้ นกตะกรุมเหล่านั้น ในสมัยมีระดู

ได้ยินเสียงเมฆก็ตั้งครรภ์ แม้พวกแม่ไก่บางคราว ได้ยินเสียงไก่ตัวผู้ตัวหนึ่ง ก็ตั้งครรภ์แม้มาก แม่โคได้ยินเสียงพ่อโคก็ตั้งครรภ์ได้เช่นเดียวกัน อย่างนี้ เป็นการตั้งครรภ์ด้วยได้ยินเสียง.

อนึ่งพวกแม่โคนั่นแล บางคราวตั้งครรภ์ด้วยสูดกลิ่นโคผู้ อย่างนี้ เป็นการตั้งครรภ์ด้วยได้สูดกลิ่น. ส่วนในเรื่องนี้ ปุราณทุติยิกาของท่านพระสุทินน์นี้ ตั้งครรภ์ด้วยอัธยาจาร ที่ทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า มารดาบิดาร่วมกัน ๑ มารดามีระดู ๑ สัตว์ที่จะเกิดปรากฏ ๑ เพราะประชุมเหตุ ๓ อย่างนี้ จึงมีการก้าวลงแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์.

เทวดาประกาศข่าว

คำว่า เหล่าภุมมเทวดาได้เปล่งเสียง มีความว่า เพราะขึ้นชื่อว่าความลับของบุคคลผู้ทำอยู่ซึ่งกรรมอันลามก ไม่มีในโลก ที่จริง ตนของผู้ทำกรรมอันลามกนั้น ย่อมรู้กรรมอันลามกนั้นก่อนกว่าคนทั้งปวง ต่อนั้น พวกอารักขเทวดาจึงรู้ ภายหลังพวกเทวดาผู้รู้จิตของผู้อื่นแม้เหล่าอื่นจึงรู้ ฉะนั้น พวกภุมมเทวดาผู้อาศัยไพรสณฑ์ทั้งสิ้น ผู้รู้จิตของผู้อื่นเห็นอัธยาจารนั้นของท่านพระสุทินน์นั้น แล้วได้เปล่งเสียง กระจายเสียง คือ ไปให้เทวดา แม้พวกอื่นได้ยินด้วย. กระจายเสียงไปว่าอย่างไร ? กระจายเสียงไปว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โอภิกษุสงฆ์ไม่มีเสนียด ไม่มีโทษ พระสุทินน์กลันทบุตร ยังเสนียดให้เกิดแล้ว ยังโทษให้เกิดแล้ว. ความแห่งคำนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเวรัญชกัณฑ์นั่นแล.

ก็ในคำว่า พวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชได้ยินเสียงพวกภุมมเทวดา นี้ พึงทราบลำดับดังนี้ พวกอากาสัฏฐเทวดา [เทวดาผู้อยู่ในอากาศ] ได้ยินเสียงพวกภุมมเทวดา พวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราช ได้ยินเสียงพวกอากาสัฏฐเทวดา. บทว่า เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหม ได้แก่ พรหมแม้ทั้งหมด เว้นพรหมพวกอสัญญีสัตว์ และพวกอรูปาวจร ได้ยินแล้วครั้นได้ยินแล้ว พึงทราบว่า ได้กระจายเสียงกันต่อ ๆ ไป. บทว่า ด้วยอาการอย่างนี้แล โดยขณะนั้น คือ ด้วยอาการอย่างนี้ โดยขณะแห่งอัธยาจารของพระสุทินน์นั้น. บทว่า โดยครู่หนึ่งนั้น คือ โดยครู่หนึ่งแห่งอัธยาจารนั้นนั่นเอง. บทว่า จนถึงพรหมโลก คือ จนถึงพรหมโลกชั้นอกนิฏฐ์. บทว่า อพฺภุคฺคญฺฉิ แปลว่า ได้กระจายเสียงขึ้นไป คือ ตั้งขึ้นเฉพาะ อธิบายว่า ได้มีโกลาหลเป็นอันเดียวกัน. บทว่า คลอดบุตรแล้ว คือ ให้กำเนิด

สัตว์ผู้เกิดในภพสุดท้าย เช่นกับรูปทองคำ. คำว่า พวกสหายของท่านพระสุทินน์ได้ตั้งชื่อทารกนั้นว่า พีชกะ มีความว่า พวกสหายของท่านพระสุทินน์ ไม่ตั้งชื่ออย่างอื่น กล่าวว่า ขอให้ทารกนี้จงมีชื่อว่าพีชกะเท่านั้น เพราะปรากฏว่าอย่าได้กล่าวว่า จงให้พืชพันธุ์ไว้บ้าง จึงได้ตั้งชื่อว่า พีชกะ ได้ตั้งชื่อแม้ของบิดามารดาของทารกนั้น ตามชื่อบุตรนั่นเอง. คำว่า ภายหลังเขาทั้งสอง ดังนี้ พระสังคีติกาจารย์กล่าวพีชกะ และพีชกมาตา. ได้ยินว่า ในกาลที่พีชกะมีอายุได้ ๗—๘ ขวบ มารดาของพีชกะนั้นได้บวชในพวกภิกษุณี และพีชกะนั้นได้บวชในพวกภิกษุ ได้อาศัยกัลยาณมิตรทั้งหลาย จึงได้ตั้งอยู่ในพระอรหัตผล. ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงได้กล่าวว่า ทั้งสองได้จากเรือนบวชเป็นบรรพชิต แล้วได้ทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตผล บรรพชาของมารดาและบุตรได้มีผล ด้วยประการฉะนี้.

พระสุทินน์เกิดวิปปฏิสาร

ส่วนบิดาของพีชกะนั้น ถูกวิปปฏิสารครอบงำ ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นแล ความรังเกียจได้มีแล้วแก่ท่านพระสุทินน์ ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อหุเทว ได้แก่ อหุเอว ท อักษร ทำเป็นบทสนธิ ความว่า ได้มีแล้วแล. บทว่า ความรังเกียจ ได้แก่ ความเดือดร้อน ในภายหลังอันมีอัธยาจารเป็นเหตุ. แม้คำว่า วิปปฏิสาร ก็เป็นชื่อของความเดือดร้อนในภายหลังเหมือนกัน. จริงอยู่ความเดือดร้อนในภายหลังนั้น ท่านเรียกว่า กุกกุจจะ [ความรังเกียจ] เพราะเป็นกิริยาที่น่ารังเกียจ โดยที่วิญญูชนทั้งหลายไม่พึงทำ ท่านเรียกว่า วิปปฏิสาร [ความเดือดร้อน] เพราะอาศัยอัธยาจารนั้น แล้วนึกคิดแปรปรวน โดยที่ไม่สามารถจะให้อัธยาจารที่นำไปแล้วกลับคืนมาได้.

คำว่า อลาภา วต เม แปลว่า ไม่ใช่ลาภของเราหนอ อธิบายว่า ชื่อว่า การไม่ได้ซึ่งคุณทั้งหลายมีฌานเป็นต้น เป็นของเรา ไม่ใช่ของคนอื่น. คำว่า น วต เม ลาภา ความว่า แม้คุณคือบรรพชา สรณคมน์และสิกขาสมาทานที่เราได้เฉพาะแล้ว ก็ไม่เป็นลาภของเรา เพราะเป็นคุณที่หม่นหมองด้วยอัธยาจาร. คำว่า เราได้ชั่วแล้วหนอ คือ พระศาสนานี้แม้ที่ได้แล้ว เราก็ได้ชั่ว. คำว่า เราไม่ได้ดีแล้วหนอ คือ พระศาสนานี้

เราไม่ได้ดีแล้วหนอ อย่างที่กุลบุตรเหล่าอื่นได้แล้ว. เพราะเหตุไร ? เพราะเราบวชแล้วในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วอย่างนี้ ไม่สามารถประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ตลอดชีวิต. บทว่า พรหมจรรย์ ได้แก่ มรรคพรหมจรรย์ที่สงเคราะห์ด้วยสิกขาสาม. บทว่า ได้เป็นผู้ซูบผอม ความว่า เมื่อไม่อาจจะเคี้ยวกินหรือบริโภคได้มีน้ำหนักเบา คือ มีเนื้อและโลหิตน้อย. บทว่า มีผิวเหลืองขึ้น ๆ ความว่า เกิดความเป็นผู้มีผิวเหลืองขึ้น ๆ คือ มีส่วนเปรียบด้วยใบไม้เหลือง. บทว่า มีเนื้อตัวสะพรั่งด้วยเอ็น คือ มีเนื้อตัวสะพรั่งด้วยข่ายแห่งเอ็นนั่นเอง เพราะเป็นผู้มีเนื้อและโลหิตสิ้นไปแล้ว. บทว่า มีเรื่องในใจ คือ มีความคิดตั้งอยู่ในภายในนั่นแล โดยที่โศกเนือง ๆ แต่คนแม้ทุกคนก็มีเรื่องในใจทั้งนั้น โดยที่อาศัยหทัยวัตถุเป็นไป. บทว่า มีใจหดหู่ คือ เป็นผู้ทอดธุระ ไม่ขวนขวายในอุเทศ ในปริปุจฉา ในกัมมัฏฐาน ในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา และในการบำเพ็ญวัตรปฏิบัติ ใจของพระสุทินน์นั้น หดหู่ คือ โกง โดยที่เกียจคร้านนั่นเองโดยแท้ เหตุฉะนั้น พระสุทินน์นั้นจึงชื่อว่า มีใจหดหู่. บทว่า ทุกฺขี คือ มีทุกข์ ด้วยทุกข์ทางใจ. บทว่า ทุมฺมโน คือ มีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว หรือมีใจผิดรูปเพราะถูกโทมนัสครอบงำ. บทว่า ปชฺฌายิ คือ คิดถึงเรื่องนั้นด้วยอำนาจวิปฏิสาร ดุจลาอันถูกตัดไหล่ฉะนั้น.

เพื่อนภิกษุถาม

บทว่า ภิกษุที่เป็นสหายกัน ความว่า ภิกษุผู้คุ้นเคย คุยถูกคอกัน ของพระสุทินน์นั้น เห็นพระสุทินน์นั้นผู้เป็นอย่างนั้น ปล่อยเวลาให้ล่วงไปด้วยธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า คือการคลุกคลีด้วยหมู่ จึงได้กล่าวคำนั้น กะพระสุทินน์นั้น. บทว่า มีอินทรีย์สมบูรณ์ ได้แก่ มีอินทรีย์คือจักษุเป็นต้นบริบูรณ์ เพราะโอกาสเป็นที่ตั้งแห่งประสาทสมบูรณ์. ในคำว่า โส ทานิ ตฺวํ นี้ ศัพท์ว่า ทานิ เป็นนิบาต มีคำอธิบายว่า ก็ท่านนั้น. คำว่า กจฺจิ โน ตฺวํ เป็น กจฺจิ นุ ตฺวํ [คุณจะไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์กระมังหนอ]. บทว่า ไม่ยินดี ได้แก่ กระสัน อธิบายว่า ปรารถนาความเป็นคฤหัสถ์. ฉะนั้น ท่านพระสุทินน์เมื่อจะปฏิเสธความไม่ยินดีนั้นแล จึงได้กล่าวว่า อาวุโสทั้งหลาย มิใช่ผมจะไม่ยินดี ดังนี้ อธิบายว่า ผมยังยินดีในการบำเพ็ญธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลอันยิ่งทีเดียว. คำว่า บาปกรรมที่ผมทำไว้มีอยู่

ความว่า บาปกรรมอย่างหนึ่งที่ผมทำไว้มีอยู่ คืออันผมได้ ปรากฏอยู่ ได้แก่ ตั้งอยู่แก่ผม ดุจอยู่เฉพาะหน้า ตลอดกาลเป็นนิตย์. ครั้นแล้ว ท่านพระสุทินน์เมื่อจะประกาศบาปกรรมนั้น จึงกล่าวว่า ผมได้เสพเมถุนธรรมในปุราณทุติยิกา ดังนี้เป็นต้น. คำว่า **อลํ หิ เต อาวุโส สุทินฺน กุกฺกุจฺจาย** ความว่า อาวุโส สุทินน์ บาปกรรมนี้พอ คือ สามารถที่จะให้คุณรังเกียจได้ มีคำอธิบายว่า อาจจะให้เกิดความรังเกียจได้. ในคำว่า **ยํ ตฺวํ** เป็นต้น พึงทราบสัมพันธ์ความอย่างนี้ว่า คุณจักไม่อาจประพฤติพรหมจรรย์ด้วยบาปใด บาปนั้นพอที่จะให้คุณรังเกียจได้. ลำดับนั้น ภิกษุผู้เป็นสหายของท่านพระสุทินน์เมื่อจะสั่งสอนท่านพระสุทินน์นั้น จึงกล่าวคำว่า **นนุ อาวุโส ภควตา** เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น ศัพท์ว่า **นนุ** [มิใช่หรือ] เป็นนิบาต ใช้ในอรรถว่า ยอมรับ และติเตียน. บทว่า **โดยอเนกปริยาย** คือ โดยเหตุเป็นอเนก. บทว่า **เพื่อคลายความกำหนัด** คือ เพื่อประโยชน์แก่ความคลายกำหนัด. บทว่า **ไม่ใช่เพื่อมีความกำหนัด** คือ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความกำหนัด ด้วยราคะ อธิบายว่า จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์ดังนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายฟังธรรมนี้ของเราแล้ว จักคลายกำหนัดในภพและโภคะทั้งปวง จักไม่กำหนัด ดังนี้. ในบททั้งปวง มีนัยอย่างเดียวกัน. ก็ในบทเหล่านี้ คำนี้เป็นเพียงคำปริยาย. บทว่า **เพื่อความพราก** คือ เพื่อประโยชน์แก่การพรากจากกิเลสทั้งหลาย. บทว่า **ไม่ใช่เพื่อความประกอบ** คือ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความประกอบ. บทว่า **เพื่อความไม่ถือมั่น** คือ เพื่อประโยชน์แก่ความไม่ยึดถือ. บทว่า **ไม่ใช่เพื่อความถือมั่น** คือ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความยึดถือ.

บทว่า **ตตฺถ นาม ตฺวํ** เท่ากับเป็น **ตสฺมึ นาม ตฺวํ** [เมื่อธรรมชื่อนั้นอันเราแสดงแล้ว เพื่อคลายกำหนัด เธอยังจักคิดเพื่อมีความกำหนัด]. บทว่าเธอยังจักคิดเพื่อมีความกำหนัด คือ เธอยังจักคิด ได้แก่ยังจักดำริเพื่อเมถุนธรรมอันเป็นไปอยู่กับด้วยราคะ อธิบายว่า จักพยายามเพื่อเมถุนธรรมนี้. ในบททั้งปวงก็นัยนี้.

คำไวพจน์ของพระนิพพาน ๙ บท

บท ๙ บท มีราควิราคะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อีก ทรงหมายถึง

พระนิพพานอันเป็นโลกุตตระหมดความหมุนเวียนนั่นเอง. ฉะนั้น แม้เมื่อตรัสว่า เพื่อเป็นที่คลายความกำหนัด หรือว่า เพื่อเป็นที่สร่างแห่งความเมา ก็พึงเห็นความอย่างนี้ว่า เพื่อประโยชน์แก่พระนิพพาน ดังนี้เท่านั้น. จริงอยู่พระนิพพานตรัสเรียกว่า "ราควิราคะ" เพราะเหตุที่ความกำหนัดมาถึง ปรารภ หมาย อาศัย พระนิพพานแล้ว ย่อมคลายหมด คือ ไม่มี.

อนึ่ง พระนิพพานตรัสเรียกว่า "มทนิมมทนะ" เพราะเหตุที่ความเมาทั้งหลายมีเมาเพราะมานะ และเมาว่าเป็นชายเป็นต้น มาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมหายเมา คือ ไม่เมาหายไป.

อนึ่ง พระนิพพานตรัสเรียกว่า "ปิปาสวินยะ" เพราะเหตุที่ความกระหายในกามแม้ทั้งหมด มาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงความดับสูญ คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้.

อนึ่ง พระนิพพานตรัสเรียกว่า "อาลยสมุคฆาตะ" เพราะเหตุว่า อาลัย คือ เบญจกามคุณมาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงความหลุดถอน.

อนึ่ง พระนิพพานตรัสเรียกว่า "วัฏฏูปัจเฉทะ" เพราะเหตุที่ไตรภูมิกวัฏฏ์มาถึงพระนิพพานแล้วย่อมตัดขาด.

อนึ่ง พระนิพพานตรัสเรียกว่า "ตัณหักขยะ" "วิราคะ" "นิโรธะ" เพราะเหตุที่ตัณหามาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ย่อมคลายหมด และย่อมดับ โดยประการทั้งปวง.

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระนิพพานนี้ออกไป คือ สลัดออก พรากออกจากตัณหาอันได้โวหารว่า "วานะ" เพราะร้อยรัด คือ มัดเข้าไว้ เย็บติดเข้าไว้ ซึ่งกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญาณฐิติ ๗ สัตตวาส ๙ เพื่อความเกิดมีต่อ ๆ ไป ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า "นิพพาน" ดังนี้แล.

หลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอน

บทว่า ตรัสบอกการละกาม ความว่า ตรัสบอกการละวัตถุกามและกิเลสกาม. บทว่า การกำหนดรู้กามสัญญา คือ ตรัสการกำหนดรู้ ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง

ญาตปริญญา ตีรณปริญญา และปหานปริญญา [รู้พิจารณาละ] ซึ่งกามสัญญาแม้ทั้งปวง. บทว่า **กามปิปาสานํ** ได้แก่ ปรารถนาเพื่อจะดื่มในกามทั้งหลาย หรือว่าปรารถนาเพื่อจะดื่มซึ่งกามทั้งหลาย. บทว่า **กามวิตกฺกานํ** คือ ความตรึกอันเกี่ยวด้วยกาม. บทว่า **กามปริฬาหานํ** ได้แก่ ความเร่าร้อน คือ ความเร่าร้อนภายใน ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความกำหนัดอันเบี่ยงไปในเบญจกามคุณ. ใน ๕ ฐานะนี้ พึงทราบว่า ตรัสโลกุตตรมรรคอันทำความสิ้นไปแห่งกิเลสเท่านั้น. ส่วนใน ๓ ฐานะที่แรกทั้งหมด พึงทราบว่า ตรัสมรรคที่เจือด้วยโลกิยะและโลกุตตระ บทว่า **เนตํ อาวุโส** ความว่า อาวุโส บาปกรรมของคุณนี้ ไม่เบี่ยงไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส คือ เพื่อประโยชน์แก่ความเลื่อมใสของชุมชนเห็นปานนี้. บทว่า **อถเขฺวตํ ตัดเบี่ยง อถโข เอตํ**. บาลีว่า **อถ เขตฺ** ดังนี้ ก็มี. บทว่า **เพื่อความเป็นอย่างอื่น** คือ ย่อมเบี่ยงไปเพื่อความเป็นอย่างอื่นจากความเลื่อมใส คือ เพื่อความเดือดร้อน บาปกรรมของคุณนี้ ย่อมทำความเดือดร้อนแก่ชุมชน ผู้มีสัทธาอันยังไม่มาถึงด้วยมรรคว่า พวกเราพากันเลื่อมใสในพระธรรมวินัยชื่อแม้เช่นนี้ ซึ่งมีพวกภิกษุผู้ปฏิบัติชั่ว. ส่วนความเลื่อมใสของชุมชนผู้มีสัทธาอันมาถึงแล้วด้วยมรรค ไม่หวั่นไหวด้วยวัตถุเช่นนี้ หรือที่ทารุณยิ่งกว่านี้ เปรียบดังภูเขาสิเนรุไม่หวั่นไหวด้วยลมฉะนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระธรรมสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เพื่อความเบี่ยงอย่างอื่นของคนบางพวกดังนี้. บทว่า **ได้กราบทูลความข้อนี้แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า** ความว่า ทูลบอก คือ ทูลแจ้งความข้อนี้แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า และเมื่อกราบทูล ก็มิใช่กราบทูลเพื่อต้องการความเบี่ยงที่รัก มิใช่เพื่อมุ่งการแตกกัน มิใช่เพื่อประโยชน์จะประกาศโทษของท่านพระสุทินนั้น มิใช่เพื่อต้องการจะกราบทูลข่าวใส่ร้าย ทั้งมิใช่สำคัญอยู่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับเรื่องนี้แล้ว จักไม่ทรงประทานที่พึ่งในพระศาสนาแก่พระสุทินนี้ จักให้คร่าพระสุทินนี้ออกไปเสีย ดังนี้ จึงได้กราบทูล โดยที่แท้ ได้กราบทูลด้วยมนสิการว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเสนียดที่บังเกิดขึ้นในพระพุทธศาสนานี้ แล้วจักทรงบัญญัติสิกขาบท จักทรงตั้งขีดคั่น เขตแดน อาณา.

เรื่องปฐมบัญญัติ

ในคำว่า **ในเพราะนิทานนั่น ในเพราะปกรณ์** [เหตุแรกเกิด] **นั่น** นี้

พึงทราบการล่วงละเมิดอัธยาจารของพระสุทินน์ว่า ท่านกล่าวว่า เบื้นนิทานและปกรณ์ เพราะเบื้นเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท. เหตุนั้นแลนำออกให้ คือ มอบให้ซึ่งผลของตนดุจชี้ว่า เชิญรับผลนั้น และทำทั่ว คือ เริ่มเพื่อจะทำผลนั้น หรือทำทีเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นิทาน และปกรณ์.

คำว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงติเตียน** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงติเตียน คือทรงตำหนิ อย่างอัครบุคคลกล่าวคุณและโทษของบุคคลควรชมและควรติฉะนั้น. เพราะทรงเห็นบุคคลผู้ทำการล่วงละเมิดศีล พระดำริว่า ผู้นี้อันคนทั้งหลายรู้จัก โดยชาติ หรือโดยโคตร หรือโดยความเบื้นบุตรแห่งสกุล หรือโดยคัณฐะ หรือโดยธุดงค์ มียศ การรักษาบุคคลเช่นนี้ไว้ควรดังนี้ มิได้เกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าเลย แม้เพราะได้ทรงเห็นผู้มีศีลเบื้นที่รัก ผู้มีคุณ พระดำริจะปกปิดคุณของเขา ก็มิได้เกิดขึ้น ทรงติคนที่ควรติ ทรงชมคนที่ควรชม โดยแท้ทีเดียว เพราะพระสุทินน์นี้เบื้นคนควรติ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งอยู่ในลักษณะของท่านผู้คงที่ มีพระหฤทัยไม่ลำเอียง ได้ทรงติเตียนพระสุทินน์นั้นด้วยพระพุทธพจน์ว่า ไม่สมควรเบื้นต้น.

พรรณนาความในพระพุทธพจน์นั้นดังต่อไปนี้ ดูกรโมฆบุรุษ คือ มนุษย์เปล่า กรรมที่เธอทำแล้วนี้นั้น ไม่สมควรแก่ธรรมอันกระทำความเบื้นสมณะ หรือแก่มรรค ผล นิพพาน และสาสนธรรม คือ ไม่เบื้นไปตามซึ่งผิว คือ เงา ได้แก่ ความงามของธรรมเหล่านั้น โดยที่แท้เบื้นธรรมไกลจากธรรมเหล่านั้น อนึ่ง เพราะเบื้นกรรมไม่เหมาะนั่นแล จึงเบื้นกรรมไม่สม คือ ไม่อนุโลมแก่ธรรมเหล่านั้น เบื้นกรรมตรงกันข้าม คือ ตั้งอยู่ในความเบื้นข้าศึกโดยแท้ทีเดียว อนึ่ง เพราะเบื้นกรรมไม่สมนั่นเอง จึงไม่ควร คือ ไม่เบื้นกรรมที่ควร แม้นกัน สมกัน เบื้นกรรมไม่แม้นกัน ไม่สมกัน โดยแท้ทีเดียว อนึ่ง เพราะเบื้นกรรมที่ไม่ควรนั่นเอง จึงไม่ใช่กิจของสมณะ คือไม่เบื้นกรรมของสมณะ เพราะไม่ใช่กิจของสมณะ จึงเบื้นอกัปปิยะด้วยว่า กรรมใดไม่เบื้นกรรมของสมณะ กรรมนั้นย่อมไม่ควรแก่สมณะเหล่านั้น เพราะเบื้นอกัปปิยะ จึงไม่ควรทำ จริงอยู่ พวกสมณะย่อมไม่ทำกรรมที่ไม่ควรแก่พวกสมณะ แต่กรรมนั้นนั่นอันเธอทำแล้ว ฉะนั้น ดูกรโมฆบุรุษ กรรมอันไม่เหมาะ ไม่สม ไม่ควร ไม่ใช่กิจของสมณะ

เบื้นอกัปปิยะ ไม่ควรทำ อันเธอทำแล้วแล.

บทว่า ชื่อไฉนเล่า คือ ด้วยเหตุชื่อไร มีคำอธิบายว่า เห็นอยู่ซึ่งเหตุชื่อไร. ครั้นเมื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งเหตุ จึงตรัสต่อไปมีคำว่า นนุ มยา โมฆปุริส เบื้นอาทิ คำนั้นทั้งหมดมีอรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วแล.

บัดนี้ เพราะบาปกรรมที่พระสุทินน์ทำนั้น เมื่อจะให้ผลมีทุกข์เบื้นวิบากอย่างยิ่ง ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงวิบากนั้นของบาปกรรมนั้น จึงตรัสบริภาษพระสุทินน์ว่า ดูกรโมฆบุรุษ องค์กำเนิดอันเธอสอดเข้าแล้วในปากแห่งอสรพิษมีพิษร้ายยังดีกว่า ดังนี้ เบื้นอาทิ ด้วยพระหฤทัยมากด้วยพระกรุณา ดุจมารดาบิดาผู้อนุเคราะห์ บริภาษบุตรผู้มีความผิดอันทำแล้วฉะนั้น.

วิเคราะห์ในคำนั้นดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อาสีวิส ด้วยอรรถว่า มีพิษแล่นเร็ว ชื่อว่า โฆรวิส ด้วยอรรถว่า มีพิษร้าย แห่งอสรพิษมีพิษร้ายนั้น. บทว่า ปกฺขิตฺตํ เชื่อมกับบทว่า วรํ ความว่า องค์กำเนิดอันเธอสอดเข้าแล้วในปากแห่งอสรพิษมีพิษร้ายเช่นนี้ยังดีกว่า อธิบายว่า ถ้าเธอจะพึงสอดเข้า จะพึงเบื้นความประเสริฐ คือเบื้นความงาม ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ดี.

บทว่า น เตฺวว ได้แก่ ไม่ประเสริฐเลย คือไม่งามเลย ไม่สำเร็จประโยชน์ ไม่ดีเลย. ในบททั้งปวง ก็มีนัยเดียวกัน.

บทว่า กณฺหสปฺปสฺส แปลว่า แห่งงูเห่า. บทว่า ในหลุมถ่านเพลิง คือ ในหลุมอันเต็มแล้วด้วยถ่านเพลิง หรือในหลุมแห่งถ่านเพลิง. บทว่า อาทิตฺตาย คือ อันไฟติดทั่ว ได้แก่มีแสงแห่งไฟจับ. บทว่า สมฺปชฺชลิตาย คือ โพลงรอบด้าน ได้แก่ ปล่อยเปลวออกไป. บทว่า สญฺโชติภูตาย คือ มีรัศมี อธิบายว่า มีรัศมีเบื้นอันเดียวกัน ตั้งขึ้นด้วยเปลวไฟที่ตั้งขึ้นรอบด้าน. บทว่า ข้อนั้นเพราะเหตุไร ความว่า หากว่า จะมีใครถามว่า ข้อที่เรากล่าวว่า ดี นั้น เพราะเหตุไร คือ ด้วยเหตุไหน. บทว่า พึงถึงความตายก็ดี ความว่า บุคคลผู้ที่สอดองค์กำเนิดเข้าในปากแห่งงูเห่าเบื้นต้นนั้น พึงถึงความตายก็ดี. คำว่า อิโตนิทานญฺจ ฯเปฯ อุปปชฺเชยฺย ความว่า บุคคลผู้กระทำการสอดองค์กำเนิดเข้าในองค์กำเนิดแห่งมาตุคามนี้นั้น พึงเข้าถึงนรกอันมีการสอดองค์กำเนิดเข้าไปในองค์กำเนิดของมาตุคามนี้เบื้นเหตุ. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความที่กรรมมีโทษมากอย่างนี้ จึงตรัสติเตียน

พระสุทินน์นั้น มิได้ทรงปรารถนาความมาแห่งทุกข์แก่พระสุทินน์.

คำว่า ตตฺถ นาม ตฺวํ มีความว่า เมื่อกรรมเห็นปานนั้นนั้น แม้มีโทษมากอย่างนี้ เธอยังจักต้องอสัทธรรม. บทว่า ยํ ในคำว่า ยํ ตฺวํ นี้ เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่า ติเตียน. บทว่า ตฺวํ เป็นไวพจน์แห่งตศัพท์ แม้ด้วยบททั้งสองจึงมีคำอธิบายว่า อันใดหรืออันนั้น คือ บัณฑิตติเตียน ได้แก่ บัณฑิตดูหมิ่น. บทว่า ซึ่งอสัทธรรม แปลว่า ซึ่งธรรมของพวกอสัตบุรุษ คือ ชนชั้นต่ำทั้งหลาย. อธิบายว่า อันชนชั้นต่ำเหล่านั้นพึงเสพ. บทว่า อันเป็นธรรมของชาวบ้าน คือ อันเป็นธรรมของชาวบ้านทั้งหลาย อธิบายว่า อันเป็นธรรมของคนที่อยู่ในบ้านทั้งหลาย. บทว่า วสลธมฺมํ มีวิเคราะห์ว่า ชนเหล่าใด ย่อมรด คือ ย่อมหลั่งธรรมอันลามกทั้งหลาย เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า วสล [ผู้รดคือหลั่งธรรมอันลามก] อันเป็นธรรมของคนถ่อย คือ คนเลวเหล่านั้น. อีกนัยหนึ่ง ธรรมหลั่งกิเลสอันถ่อย. บทว่า ทุฏฺฐุลฺลํ ได้แก่ ชั่ว คือ อันกิเลสประทุษร้ายแล้ว และหยาบ คือ ไม่สุขุม อธิบายว่า ไม่ละเอียด. บทว่า โอทกนฺติกํ มีวิเคราะห์ว่า กิจด้วยน้ำเป็นที่สุด คือ เป็นที่จบลง แห่งอสัทธรรมนั้น เหตุนั้น อสัทธรรมนั้นจึงชื่อว่า โอทกนฺติก [มีน้ำเป็นที่สุด] ซึ่งอสัทธรรมนั้นอันมีน้ำเป็นที่สุดนั้น.

บทว่า รหสฺสํ แปลว่า มีในที่ลับ ได้แก่ เกิดขึ้นในโอกาสที่ปกปิด จริงอยู่ธรรมนี้บุคคลไม่อาจจะทำในที่แจ้ง คือ ทำในสายตาของคนเหล่าอื่นได้ เพราะเป็นธรรมที่น่าเกลียดด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีในที่ลับ. บทว่า ทฺวยทฺวยสมาปตฺติ แปลว่า พึงร่วมกันเป็นคู่ ๆ. บาลีว่า ทฺวยํ ทฺวยํ สมาปตฺติ ก็มี. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ทยทย-สมาปตฺติ ก็มี. คำของอาจารย์บางพวกนั้นไม่ดี.

บทว่า สมาปชฺชิสฺสสิ นี้ พึงประกอบด้วยนามศัพท์ที่ตรัสไว้ในคำว่า ตตฺถ นาม ตฺวํ นี้เป็น สมาปชฺชิสฺสสิ นาม [แปลว่า ชื่อว่ายังจักต้อง] ดังนี้. คำว่า บรรดาบุคคลเป็นอันมาก เธอเป็นคนแรกที่กระทำอกุศลกรรมทั้งหลาย เป็นหัวหน้า ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงพระศาสนา. ในพระศาสนานี้บรรดาบุคคลเป็นอันมาก เธอชื่อว่า เป็นคนแรกที่กระทำอกุศลกรรมทั้งหลาย เพราะกระทำก่อนกว่าคนทั้งปวง ชื่อว่า เป็น

หัวหน้า มีคำอธิบายว่า ชื่อว่า เป็นผู้ชี้ช่อง คือ แนะอุบาย เพราะเป็นผู้เดินทางนำก่อนกว่าคนทั้งปวง. ในคำนี้ มีอธิบายดังนี้ จริงอยู่ บุคคลเป็นอันมากได้เลศนี้ เมื่อศึกษาตามเธอ จักกระทำอกุศลธรรมทั้งหลายมีประการต่าง ๆ มีการเสพเมถุนธรรมในลิงตัวเมีย เป็นต้น. บทว่า โดยอเนกปริยาย คือ โดยเหตุเป็นอันมาก ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า ไม่เหมาะ เป็นต้นเหล่านี้. คำว่า ตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยงยาก ความเป็นคนบำรุงยาก ความเป็นผู้มักมาก ความเป็นผู้ไม่สันโดษ ความคลุกคลี ความเกียจคร้าน ดังนี้ มีอธิบายว่า ตรัสโทษ คือ การตำหนิ การติเตียน แห่งอสังวร อันเป็นที่ตั้งแห่งผลมีความเป็นผู้เลี้ยงยาก เป็นต้น จริงอยู่ เพราะเหตุที่ตนของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอสังวร ย่อมถึงความเป็นผู้เลี้ยงยาก และความเป็นผู้บำรุงยาก ฉะนั้น อสังวรจึงตรัสว่า ความเป็นผู้เลี้ยงยาก และว่า ความเป็นผู้บำรุงยาก.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ตนของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอสังวร ย่อมถึงซึ่งความเป็นผู้มักมากในปัจจัยสี่ และซึ่งความเป็นผู้ได้ปัจจัยทั้งหลายแม้เท่าภูเขาสิเนรุ ก็ยังไม่สันโดษ ฉะนั้น อสังวรจึงตรัสว่า ความเป็นผู้มักมาก และว่า ความเป็นผู้ไม่สันโดษ.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ตนของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอสังวร ย่อมเป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่ และเพื่อความหมักหมมด้วยกิเลส และเป็นตนที่ไปตามความเกียจคร้าน คือ ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน ๘ ฉะนั้น อสังวรจึงตรัสว่า ความคลุกคลี และความเกียจคร้าน.

คำว่า ตรัสคุณแห่งความเป็นคนเลี้ยงง่าย ความเป็นคนบำรุงง่าย ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความกำจัด อาการที่น่าเลื่อมใส การไม่สะสม การปรารภความเพียร ดังนี้ มีอธิบายว่า และตรัสคุณแห่งอสังวรอันเป็นที่ตั้งแห่งผลมีความเป็นคนเลี้ยงง่ายเป็นต้น จริงอยู่ ตนของบุคคลผู้ละอสังวร ตั้งอยู่ในสังวร ย่อมเป็นตนที่เลี้ยงง่าย บำรุงง่าย ย่อมถึงความเป็นผู้มักน้อย คือ ความเป็นผู้ไม่ทะเยอทะยานในปัจจัยสี่ และย่อมเป็นไปเพื่อความสันโดษ ๓ ประเภท คือ ความสันโดษตามได้ [ยถาลาภ] ตามกำลัง [ยถาพล] และตามสมควร [ยถาสารุปป] ในปัจจัยแต่ละอย่าง ฉะนั้น อสังวรจึงตรัสว่า

ความเป็นคนเลี้ยงง่าย ความเป็นคนบำรุงง่าย ความมักน้อย และความสันโดษ.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ตนของบุคคลผู้ละอสังวรตั้งอยู่ในสังวร ย่อมเป็นไปเพื่อความขัดเกลา และเพื่อความกำจัดกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้น สังวรจึงตรัสว่า ความขัดเกลา และความกำจัด.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ตนของบุคคลผู้ละอสังวรตั้งอยู่ในสังวร ไม่เข้าไปใกล้กายทุจริต และวจีทุจริต อันไม่น่าเลื่อมใส ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ไม่สงบ ไม่เป็นสารูปแห่งกาย และวาจา และอกุศลวิตก ๓ อันไม่น่าเลื่อมใส ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ไม่สงบ ไม่เป็นสารูปแห่งจิต ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งกายสุจริต วจีสุจริต และแห่งกุศลวิตก ๓ อันน่าเลื่อมใส เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สงบ เป็นสารูป ซึ่งตรงกันข้ามจากทุจริตและอกุศลวิตกนั้น ฉะนั้น สังวรจึงตรัสว่า อาการที่น่าเลื่อมใส.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ตนของบุคคลผู้ละอสังวรตั้งอยู่ในสังวร ย่อมเป็นไปเพื่อธรรมอันปราศจากวัฏฏะ อันเป็นที่ไม่สะสมกิเลสทั้งปวง และเพื่อความบริบูรณ์แห่งที่ตั้งแห่งความปรารภความเพียร ๘ ฉะนั้น สังวรจึงตรัสว่า การไม่สะสม และ การปรารภความเพียร ดังนี้แล.

คำว่า ทรงกระทำธรรมีกถาที่สมควรแก่เรื่องนั้น ที่เหมาะสมแก่เรื่องนั้น แก่ภิกษุทั้งหลาย มีความว่า ทรงกระทำพระธรรมเทศนานอกท้องเรื่อง เกี่ยวด้วยสังวรและปหานะ ไม่เนื่องด้วยพระสูตร พ้นจากพระบาลี ที่สมควรและเหมาะสมแก่สิกขาบทที่พระองค์จักทรงบัญญัติ ณ บัดนี้นั้น และที่สมควรและเหมาะสมแก่สังวรนี้ที่ตรัสโดยผลมีความเป็นผู้เลี้ยงง่ายเป็นต้นนั้น แก่ภิกษุทั้งหลายผู้ประชุมกัน ณ ที่นั้น. ได้ยินว่า ในฐานะทั้งหลายเช่นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปรียบดุจนายมาลาการทำระเบียบดอกไม้ ๕ สี เปรียบดุจนายช่างแก้วทำพวงแก้ว ชนเหล่าใดมีความประสงค์จะคัดค้าน ยินดียิ่งแล้วในอสังวร ก็ทรงคุกคามชนเหล่านั้น ด้วยภัยในวัฏฏะอันเป็นไปในสัมปรายภพ ทรงแสดงอาทีนพมีประการต่าง ๆ ชนเหล่าใดใคร่ต่อสิกขา ตั้งอยู่ในสังวร ก็ทรงยังชนเหล่านั้นบางพวกให้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล บางพวกก็ทรงให้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล สกทาคามีผล และโสดาปัตติผล แม้พวกที่เว้นจากอุปนิสัย

ก็ทรงให้ตั้งอยู่ในทางสวรรค์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนามีขนาดเท่าทีฆนิกายบ้าง มีขนาดเท่ามัชฌิมนิกายบ้าง. พระธรรมสังคีติกาจารย์หมายถึงพระธรรมเทศนานั้น จึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า ทรงทำธรรมีกถาที่สมควรแก่เรื่องนั้น ที่เหมาะสมแก่เรื่องนั้น แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้.

บทว่า เพราะเหตุนั้นแล คือ เพราะอัธยาจารของพระสุทินน์อันเป็นตัวเหตุนั้น. ในบทว่า สิกขาบท นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า สิกขา ด้วยอรรถว่า ควรศึกษา. ที่ชื่อว่า บท ด้วยอรรถว่า เป็นเครื่องถึง. บทแห่งสิกขา ชื่อว่า สิกขาบท. อธิบายว่า อุบายเป็นเหตุบรรลุสิกขา. อีกนัยหนึ่ง มีคำอธิบายว่า รากเง่า ที่อาศัย ที่ตั้ง [แห่งสิกขา]. คำว่า สิกขาบท นี้ เป็นชื่อแห่งเมถุนสังวรโดยการเว้นจากเมถุน จริงอยู่ เมถุนสังวร ทรงประสงค์เอาว่าสิกขาบท ในอธิการนี้ เพราะเป็นเครื่องถึงธรรมคือ ศีล วิปัสสนา ฌาน และมรรค ที่นับว่าเป็นสิกขาเหล่าอื่นจากเมถุนสังวรนั้น โดยอรรถที่ได้กล่าวแล้ว. ก็เนื้อความนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในวิภังค์แห่งสิกขาบท.

อีกประการหนึ่ง แม้คำที่แสดงอรรถนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า สิกขาบท. สมจริงดังที่ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า สิกขาบท ได้แก่ บรรดานามศัพท์เหล่านั้น คือ ประชุมแห่งนาม ประชุมแห่งบท ประชุมแห่งนิรุกติ ประชุมแห่งพยัญชนะ. อีกนัยหนึ่ง เมื่อท่านกล่าวว่า อนภิชฌา เป็นบทแห่งธรรม ก็ย่อมมีเนื้อความว่า อนภิชฌา เป็นส่วนแห่งธรรมอันหนึ่ง ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ฉันนั้น พึงทราบเนื้อความว่า คำว่า สิกขาบท ได้แก่ ส่วนแห่งสิกขา คือ ส่วนหนึ่งแห่งสิกขา ดังนี้ก็ได้.

คำว่า อาศัยอำนาจแห่งประโยชน์ ๑๐ อย่าง ได้แก่ อาศัย คือ มาถึง ปรารภอำนาจแห่งเหตุ คือประโยชน์เกื้อกูลพิเศษที่จะพึงบรรลุ เพราะเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท ๑๐ อย่าง. มีคำอธิบายว่า ทรงเล็งเห็นซึ่งความสำเร็จแห่งประโยชน์เกื้อกูลพิเศษ ๑๐ อย่าง. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงอำนาจแห่งประโยชน์ ๑๐ อย่างเหล่านั้น จึงตรัสว่า เพื่อความรับว่า ดี แห่งสงฆ์ ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาอำนาจแห่งประโยชน์ ๑๐ อย่างนั้น ชื่อว่า ความรับว่า ดี แห่งสงฆ์ ได้แก่ ภาวะที่รับว่า ดี แห่งสงฆ์ คือ ภาวะที่รับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคำว่า

"สุฏฺฐุ ภนฺเต" ดุจภาวะที่รับพระดำรัสของพระเจ้าแผ่นดินในฐานะอันมาแล้วว่า "สุฏฺฐุ เทว". ก็ผู้ใดรับพระดำรัสของพระตถาคต การรับพระดำรัสนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแก่ผู้นั้นสิ้นกาลนาน. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนี้ว่า เพราะฉะนั้น เราจักบัญญัติ [สิกขาบท] เพื่อการรับคำของเราว่า "สุฏฺฐุ ภนฺเต" แห่งสงฆ์ จักชี้โทษในการไม่รับ และอานิสงส์ในการรับแล้วบัญญัติ จักไม่ข่มด้วยพลการบัญญัติ ดังนี้ จึงตรัสว่า เพื่อความรับว่า ดี แห่งสงฆ์.

บทว่า **เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์** คือ เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ อธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่ความอยู่เป็นสุขด้วยความเป็นอยู่ร่วมกัน. บทว่า **เพื่อข่มเหล่าบุคคลผู้เก้อยาก** ความว่า บุคคลผู้ทุศีล ชื่อว่า บุคคลผู้เก้อยาก แม้อันภิกษุทั้งหลายจะให้ถึงความเป็นผู้เก้อย่อมถึงได้โดยยาก กำลังทำการละเมิด หรือกระทำแล้ว ย่อมไม่ละอาย เพื่อประโยชน์แก่อันข่มบุคคลผู้เก้อยากเหล่านั้น. จริงอยู่ บุคคลผู้เก้อยากเหล่านั้น เมื่อสิกขาบทไม่มี จักเบียดเบียนสงฆ์ด้วยถ้อยคำว่า เรื่องอะไรอันพวกท่านเห็นมาแล้ว เรื่องอะไรอันพวกท่านได้ฟังมาแล้ว สิ่งอะไรอันพวกข้าพเจ้าทำแล้ว พวกท่านยกอาบัติไหน ในเพราะวัตถุอะไร ขึ้นข่มพวกข้าพเจ้า แต่เมื่อสิกขาบทมีอยู่ สงฆ์จักแสดงสิกขาบทแล้วข่มบุคคลผู้เก้อยากเหล่านั้น โดยธรรม โดยวินัย โดยสัตถุศาสน์ ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า **เพื่อข่มเหล่าบุคคลผู้เก้อยาก**.

บทว่า **เพื่อความสำราญของภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลเป็นที่รัก** ความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความอยู่สำราญของเหล่าภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก. จริงอยู่ พวกภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รักไม่รู้สิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ สิ่งที่มีโทษและไม่มีโทษ ชิดคั่น เขตแดน เพียรพยายามอยู่เพื่อความบริบูรณ์แห่งไตรสิกขา ต้องสงสัย ย่อมลำบาก ย่อมรำคาญ แต่ครั้นรู้สิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ สิ่งที่มีโทษและไม่มีโทษ ชิดคั่น เขตแดน พยายามอยู่เพื่อความบริบูรณ์แห่งไตรสิกขา ย่อมไม่ลำบาก ย่อมไม่รำคาญ. ด้วยเหตุนั้น การบัญญัติสิกขาบท ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่สำราญของภิกษุพวกนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง การข่มบุคคลผู้เก้อยากนั่นแหละ เป็นความอยู่สำราญของภิกษุพวกนั้น ด้วยว่า อุโบสถย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ ปวารณาย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ สังฆกรรมทั้งหลายย่อมเป็นไป

ไม่ได้ สามัคคีย่อมมีไม่ได้ เพราะอาศัยเหล่าบุคคลผู้ทุศีล ภิกษุทั้งหลายมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ได้ ย่อมไม่สามารถจะประกอบเนือง ๆ ซึ่งกิจมีอุเทศ ปริปุจฉา และกัมมัฏฐานเป็นต้น ก็เมื่อเหล่าบุคคลผู้ทุศีลถูกข่มเสียแล้ว อุโบสถทั้งหมดนั้น ย่อมไม่มี เมื่อนั้น พวกภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ย่อมอยู่สำราญ. ในคำว่า เพื่อความอยู่สำราญของภิกษุทั้งหลาย ผู้มีศีลเป็นที่รัก นี้ พึงทราบอธิบายโดย ๒ นัย ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า เพื่อป้องกันอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน ความว่า ทุกข์พิเศษมีการประหารด้วยฝ่ามือ ประหารด้วยท่อนไม้ ตัดมือ ตัดเท้า ความเสียชื่อเสียง ความเสื่อมยศ และความเดือดร้อนเป็นต้น อันบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอสังวรจะพึงถึงในอัตภาพนั้นนั่นเอง ชื่อว่า อาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน เพื่อป้องกัน คือ เพื่อปิด เพื่อกั้นทางมาแห่งอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบันเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจักบังเกิดในอนาคต ความว่า ทุกข์พิเศษมีบาปกรรมที่ตนกระทำแล้วเป็นมูล อันบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอสังวรจะพึงถึงในอบายภูมิมีนรกเป็นต้น ในสัมปรายภพ ชื่อว่า อาสวะทั้งหลาย อันจักบังเกิดในอนาคต เพื่อประโยชน์แก่การกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจักบังเกิดในอนาคตเหล่านั้น. มีคำอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่การระงับ เพื่อประโยชน์แก่การเข้าไปสงบ.

บทว่า หรือเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ความว่า ก็เมื่อมีพระบัญญัติสิกขาบท มนุษย์ที่เป็นบัณฑิต แม้เป็นพวกที่ไม่เลื่อมใส ได้ทราบพระบัญญัติสิกขาบท หรือเห็นภิกษุทั้งหลายปฏิบัติตามพระบัญญัติอยู่ ย่อมถึงความเลื่อมใสว่า พวกสมณะศากยบุตรเว้นไกลจากอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ความขัดเคือง และความหลง แห่งมหาชนในโลก ท่านทำกิจที่ทำได้ยากหนอ ท่านทำการหนักหนอ ดังนี้ ดุจพราหมณ์ผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิทรงไตรเพทเห็นพระคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก แล้วเกิดเลื่อมใสฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า หรือเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส.

บทว่า หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ความว่า แม้กุลบุตรพวกที่เลื่อมใสในพระศาสนาแล้ว ได้ทราบพระบัญญัติสิกขาบท หรือเห็นภิกษุทั้งหลายปฏิบัติตามพระบัญญัติอยู่ ย่อมเลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้นว่า โอ พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายตามรักษาพระวินัย

สังวรอันเป็นพรหมจรรย์ มีภัตรมื้อเดียวอยู่ได้ตลอดชีวิต ชื่อว่า ทำกิจที่ทำได้ยาก ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า **หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว.**

บทว่า **เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม** ความว่า พระสัทธรรมมี ๓ อย่าง คือ ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม อธิคมสัทธรรม ในพระสัทธรรม ๓ อย่างนั้น พระพุทธพจน์แม้ทั้งหมดที่ท่านรวบรวมไว้ว่าพระไตรปิฎก ชื่อว่า **ปริยัติสัทธรรม.** พระสัทธรรม คือ ธุดงคุณ ๑๓ ขันธกวัตร ๑๔ มหาวัตร ๘๒ ศีล สมาธิ วิปัสสนา นี้ชื่อว่า **ปฏิบัติสัทธรรม.** พระสัทธรรม คือ อริยมรรค ๔ สามัญผล ๔ และนิพพาน นี้ชื่อว่า **อธิคมสัทธรรม.** พระสัทธรรมทั้งปวงนั้น จะตั้งอยู่ได้นานก็ด้วยการทรงบัญญัติสิกขาบท เพราะเมื่อมีพระบัญญัติสิกขาบท ภิกษุทั้งหลายได้เล่าเรียนสิกขาบทและวิภังค์แห่งสิกขาบทนั้น และเรียนพระพุทธพจน์อื่น เพื่อส่องความแห่งสิกขาบทและวิภังค์แห่งสิกขาบทนั้นให้กระจ่าง และเมื่อปฏิบัติตามพระบัญญัติ ย่อมได้บรรลุโลกุตรธรรมที่พึงบรรลุได้ด้วยการปฏิบัติ ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า **เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม.**

บทว่า **เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย** ความว่า ก็เมื่อมีพระบัญญัติสิกขาบทย่อมเป็นอันได้อนุเคราะห์ คือ อุปถัมภ์ค้ำชูอย่างดีซึ่งพระวินัยทั้ง ๕ อย่าง คือ สังวรวินัย ปหานวินัย สมถวินัย และบัญญัติวินัย ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า **เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย.**

ก็บทเหล่านั้นทุกบท พึงประกอบกับคำว่า เราจักบัญญัติสิกขาบท. ในการประกอบนั้นมีการประกอบบทหน้าและบทหลัง ดังต่อไปนี้ เราจักบัญญัติสิกขาบทเพื่อความรับว่า ดี แห่งสงฆ์ ฯลฯ เราจักบัญญัติสิกขาบทเพื่ออนุเคราะห์พระวินัย.

อีกนัยหนึ่ง ในคัมภีร์บริวาร ท่านทำสังขลิกนัยอย่างนี้ว่า ความรับว่า ดี แห่งสงฆ์อันใด อันนั้นเป็นความสำราญแห่งสงฆ์ ความสำราญแห่งสงฆ์อันใด อันนั้นเพื่อข่มเหล่าบุคคลผู้เก้อยาก ดังนี้เป็นอาทิ และทำการประกอบมีบทหนึ่ง ๆ เป็นหลัก บทละ ๑๐ หนอย่างนี้ว่า ความรับว่า ดี แห่งสงฆ์อันใด อันนั้นเป็นความสำราญแห่งสงฆ์ ความรับว่า ดี แห่งสงฆ์อันใด อันนั้นเพื่อข่มเหล่าบุคคลผู้เก้อยาก ดังนี้ เป็นอาทิ แล้วกล่าวว่า

ในอัตถวเสปกรณ์ อรรถร้อยหนึ่ง ธรรมร้อยหนึ่ง
นิรุตติสองร้อย ญาณสี่ร้อย ดังนี้

วิธีนั้นควรทราบทั้งหมด แต่วิธีนั้น จักมีแจ้งในคัมภีร์บริวารนั่นแล ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่พรรณนาไว้ในที่นี้ ดังนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอานิสงส์แห่งพระบัญญัติสิกขาบทอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงกิจที่ภิกษุทั้งหลายจะพึงกระทำในสิกขาบทนั้น จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็พวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงอย่างนี้. มีอธิบายไว้อย่างไร? มีอธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็พวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ คือ ซึ่งมีอานิสงส์อันเราชี้แจงแล้วอย่างนี้ขึ้นแสดงในปาฏิโมกขุทเทสอย่างนี้ พึงเรียน พึงทรงไว้ และพึงบอกแก่ภิกษุเหล่าอื่น ดังนี้. ก็ จ ศัพท์ในคำว่า เอวญฺจ ปนนี้ มีการนำเนื้อความอดิเรกมาเข้าในอรรถ [คือ เพิ่มคำว่า พึงเรียน พึงทรงไว้ พึงบอกเข้ามาด้วย] ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงนำเนื้อความนี้มาด้วย ฉะนี้แล.

ปฐมบัญญัติ

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงคำที่ตรัสไว้ว่า สิกขาบทนี้ จึงตรัสว่า ก็ภิกษุใดเสพเมถุนธรรม เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้. เมื่อทรงบัญญัติปฐมปาราชิก ทรงทำให้มั่นโดยตัดมูลรากอย่างนี้แล้ว ได้เกิดเรื่องนางลิงขึ้นแม้อีกเรื่องหนึ่งเพื่อประโยชน์แก่อนุบัญญัติ. เพื่อจะแสดงเหตุที่เกิดขึ้นแห่งเรื่องนางลิงนั้น พระสังคีติกาจารย์ จึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า ก็สิกขาบทนี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติแล้ว แก่ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้. ความแห่งคำนั้นดังนี้ว่า สิกขาบทนี้ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบัญญัติแล้วอย่างนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และได้บังเกิดเรื่องแม้อื่นนี้ขึ้น.

กถาว่าด้วยปฐมบัญญัติ จบ

อนุบัญญัติ ๑ เรื่องนางลิง

บัดนี้ ท่านพระอุบาลีได้กล่าวคำว่า ก็โดยสมัยนั้นแล ดังนี้ เป็นอาทิ เพื่อจะแสดงเรื่องอื่นที่เกิดขึ้นนั้นต่อไป ในคำนั้น มีการพรรณนาบทที่ไม่ชัดเจน ดังต่อไปนี้

คำว่า มกฺกฏี อามิเสน ความว่า ในป่ามหาวัน สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายมีเนื้อ

นกยูง ไก่ และลิงเป็นต้น เป็นอันมาก มีจิตปราศจากความหวาดระแวง ด้วยอานุภาพแห่งคุณมีขันติและเมตตาเป็นต้น ของภิกษุทั้งหลาย ย่อมเที่ยวไปในสถานที่แห่งเรือนบำเพ็ญเพียรทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งได้เอาเหยื่อ คืออาหารมียาคู ภัตร และของควรเคี้ยวเป็นต้น ล่อนางลิงตัวหนึ่ง บรรดาสัตว์เดรัจฉานเหล่านั้น มีคำอธิบายว่า สงเคราะห์. บทว่า ตสฺสา เป็นสัตตมีวิภัติ. บทว่า ปฏิเสวติ แปลว่า เป็นผู้เสพอยู่เสมอ. คำว่า ปฏิเสวติ เป็นคำใช้ในอรรถว่าเสมอ บทว่า โส ภิกฺขุ ได้แก่ ภิกษุนั้น คือ ผู้เสพเมถุนธรรม. บทว่า เที่ยวจาริกตามเสนาสนะ ความว่า ภิกษุเหล่านั้นเป็นอาคันตุกะมาเพื่อจะเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้อาคันตุกภัตรแต่เช้าตรู่ ทำภัตตกิจเสร็จกล่าวว่า เราจักเยี่ยมที่พักอาศัยของภิกษุทั้งหลาย ดังนี้แล้วเที่ยวไป ด้วยเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เที่ยวจาริกตามเสนาสนะ. คำว่า เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้น ความว่า ชื่อว่า สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายทำความคุ้นเคยกับภิกษุรูปหนึ่งแล้ว ย่อมยังจิตเช่นนั้นแลให้บังเกิดขึ้นแม้ในภิกษุพวกอื่น. ฉะนั้น นางลิงนั้นจึงได้เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้น ครั้นแล้วได้แสดงวิการนั้นแม้แก่ภิกษุเหล่านั้น ดุจแสดงแก่ภิกษุผู้คุ้นเคยกับตน. บทว่า เฉปฺปิ แปลว่า หาง. บทว่า แอ่น คือ ตั้งไว้เฉพาะหน้า. บทว่า ทำนิมิตรบ้าง ความว่า ได้ทำทำนอง กิริยาอันเป็นเหตุให้ภิกษุเหล่านั้นรู้ความประสงค์ในเมถุน. บทว่า ภิกษุนั้น ได้แก่ ภิกษุผู้เป็นเจ้าของวิหารนั้น. บทว่า แอบอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง คือ กำบังอยู่ ณ โอกาสส่วนหนึ่ง. บทว่า จริง ขอรับ ความว่า ภิกษุนั้นไม่อาจจะกล่าวคำเป็นต้นว่า ผมทำอะไรหรือ เพราะภิกษุเหล่านั้นเห็นประจักษ์แล้วโจทขึ้น ดุจโจรถูกจับพร้อมทั้งของกลาง จึงกล่าวว่า จริง ขอรับ.

คำว่า ดูกรอาวุโส สิกขาบทนั้นย่อมเป็นเหมือนกันทั้งนั้นมิใช่หรือ ความว่า ดูกรอาวุโส [เมื่อภิกษุเสพเมถุนธรรม] แม้ในสัตว์เดรัจฉานตัวเมีย ก็ย่อมเป็นสิกขาบทเหมือนอย่างเสพเมถุนในมนุษย์ผู้หญิง มิใช่หรือ จริงอยู่ การเห็นก็ดี การจับก็ดี การต้องก็ดี การสัมผัสก็ดี การเบียดก็ดี แม้ซึ่งมนุษย์ผู้หญิง ย่อมเป็นกรรมชั่วหยาบเทียว การเห็นเป็นต้นนั้นทั้งหมด แม้ซึ่งเดรัจฉานตัวเมีย ก็เป็นกรรมชั่วหยาบเหมือนกัน ในมนุษย์ผู้หญิงและเดรัจฉานตัวเมียนี้ จะมีข้อแปลกอะไรกัน คุณอ้างเลศในฐานะที่ไม่ใช่เลศ.

คำว่า **โดยที่สุด แม้ในเดรัจฉานตัวเมีย ก็เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำสิกขาบทให้มั่นยิ่งขึ้นว่า ภิกษุเสพเมถุนธรรมแม้ในเดรัจฉานตัวเมีย ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน.

ก็สิกขาบทมี ๒ ประเภท คือ โลกวัชชะ และปัณณัตติวัชชะ ในสิกขาบท ๒ ประเภทนั้น สิกขาบทใด ในฝ่ายที่เป็นสจิตตกะ มีจิตเป็นอกุศลอย่างเดียว สิกขาบทนั้น ชื่อว่า โลกวัชชะ นอกนั้น ชื่อว่า ปัณณัตติวัชชะ. บรรดาสิกขาบท ๒ ประเภทนั้น อนุบัญญัติในสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นกั้น ปิดช่อง ตัดกระแส ทำให้มั่นยิ่งขึ้น. ส่วนอนุบัญญัตินี้ว่า เว้นแต่สำคัญว่า ได้บรรลุ เว้นแต่ฝัน ตรัสไว้เพราะไม่มีความละเมิดและเพราะเป็นอัพโพหาริก.

อนุบัญญัติในสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะ เมื่อบังเกิดขึ้นในเมื่อภิกษุยังไม่กระทำการล่วงละเมิด ย่อมบังเกิดขึ้นทำให้หย่อน ปลดปล่อย ให้ช่อง ทำให้เป็นอนาบัติต่อ ๆ ไป ดุจอนุบัญญัติในสิกขาบททั้งหลายมีคณโภชนสิกขาบทและปรัมปรโภชนสิกขาบทเป็นต้น ส่วนอนุบัญญัติเห็นปานนี้ว่า โดยที่สุดแม้แก่หญิงแพศยา เป็นทำนองเดียวกับพระบัญญัติ เพราะบังเกิดขึ้นในเมื่อทำการล่วงละเมิดแล้ว. ก็ปฐมสิกขาบทนี้ เพราะเหตุที่เป็นโลกวัชชะ ไม่ใช่ปัณณัตติวัชชะ ฉะนั้น อนุบัญญัตินี้จึงเกิดขึ้นกั้น ปิดช่อง ตัดกระแส ทำให้มั่นยิ่งขึ้น.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประมวลเรื่องทั้งสองเข้าแล้ว ทรงบัญญัติปฐมปาราชิกทำให้มั่นยิ่งขึ้นโดยตัดมูลรากอย่างนี้แล้ว ได้บังเกิดเรื่องภิกษุวัชชีบุตร เพื่อประโยชน์แก่อนุบัญญัติแม้อีกเรื่องหนึ่ง. เพื่อจะแสดงเหตุที่เกิดเรื่องภิกษุวัชชีบุตรนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า ก็สิกขาบทนี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติแล้วแก่ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้. ความแห่งคำนั้นดังนี้ว่า สิกขาบทนี้ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และได้บังเกิดเรื่องแม้อื่นนี้ขึ้น.

กถาว่าด้วยเรื่องนารีลิง จบ

อนุบัญญัติ ๒ เรื่องภิกษุวัชชีบุตร

บัดนี้ ท่านพระอุบาลีได้กล่าวคำว่า ก็โดยสมัยนั้นแล ดังนี้ เป็นอาทิ เพื่อจะ

แสดงเรื่องแม้อื่นที่เกิดขึ้นนั้นต่อไป. แม้ในคำนั้น มีการพรรณนาบทที่ไม่ชัดเจน ดังต่อไปนี้

บทว่า **ชาวเมืองเวสาลี** ได้แก่ ผู้อยู่ในเมืองเวสาลี. บทว่า **วัชชีบุตร** คือ บุตรของตระกูลทั้งหลายในเมืองเวสาลีแคว้นวัชชี. ได้ยินว่า อุบัทวะ อาทีนพ เสนียด ใด เกิดขึ้นแล้วในพระศาสนา ทั้งหมดนั้นล้วนอาศัยพวกภิกษุวัชชีบุตรเกิดขึ้นทั้งนั้น. จะเห็นได้ดังเช่น พระเทวทัตต์ได้ฝักฝ่ายพวกวัชชีบุตร ทำลายสงฆ์. และพวกภิกษุวัชชีบุตรนี่แหละ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จนิพพานได้ ๑๐๐ ปี ก็พากันแสดงสัตถุศาสน์นอกธรรมนอกวินัย. แม้ภิกษุวัชชีบุตรเหล่านี้ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง บรรดาภิกษุวัชชีบุตรเหล่านั้น แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทอย่างนี้แล้ว ฉันพอแก่ความต้องการ ฯลฯ สรงน้ำพอแก่ความต้องการ ครั้นแล้วทำในใจโดยไม่แยบคาย ไม่บอกคืนสิกขา ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง ได้เสพเมถุนธรรมดังนี้แล.[๑]

ในบทว่า ญาติพฺยสเนนปี นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บทว่า **วิอสนำ พฺยสนำ วิกฺเขโป วิทฺธำสนำ วินาโส** นี้ทั้งหมดมีความอย่างเดียวกัน ความเสื่อมแห่งญาติทั้งหลาย ชื่อว่า ญาติพฺยสน. อันความเสื่อมแห่งญาตินั้น [ถูกต้อง] อธิบายว่า อันความพินาศแห่งญาติ อันมีราชอาชญาความเจ็บความตายความจากกันเป็นนิมิตรถูกต้อง. แม้ในบทที่สองก็มีนัยนี้. ส่วนในบทที่สาม โรคนั่นแล อันยังความเป็นผู้ไม่มีโรคให้พินาศ ชื่อว่า โรคพฺยสน. จริงอยู่ โรคนั้น ชื่อว่า พฺยสน ด้วยอรรถว่า ย่อมยังความเป็นผู้ไม่มีโรคให้เสื่อม คือ ชัดไปให้พินาศ. ความเสื่อมคือโรค ชื่อว่า โรคพฺยสน. อันความเสื่อมคือโรคนั้นถูกต้อง บทว่า ถูกต้อง คือ ถึงทับ ได้แก่ ครอบงำ ประกอบ.

คำว่า **ท่านพระอานนท์เจ้าข้า พวกกระผมไม่ใช่เป็นคนติเตียนพระพุทธเจ้า** ดังนี้ มีความว่า ท่านพระอานนท์เจ้าข้า พวกกระผมย่อมไม่ติเตียนพระพุทธเจ้า คือ ย่อมไม่กล่าวโทษของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่เป็นคนติเตียนพระธรรม ไม่ใช่เป็นคนติเตียนพระสงฆ์. คำว่า **พวกกระผมเป็นคนติเตียนตนเอง** ความว่า พวกกระผมย่อมติเตียนตนเองเท่านั้น คือ ย่อมกล่าวโทษของตนเอง. บทว่า **เป็นผู้ไม่มีวาสนา** คือ เป็นผู้ไม่มีสิริ. บทว่า

---

๑. วินย. ๑/๔๐.

มีบุญน้อย คือ มีบุญนิดหน่อย. คำว่า จะพึงเป็นผู้เห็นแจ้งซึ่งกุศลธรรม ความว่า จะพึงเป็นผู้เห็นแจ้งซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกในอารมณ์ ๓๙ [กัมมัฏฐาน ๔๐ เว้นอาโลกกสิณและอากาสกสิณเสีย ๒ ข้อ จึงเป็น ๓๘].

อธิบายว่า ออกจากอารมณ์นั้น ๆ แล้วเห็นแจ้งอยู่ซึ่งธรรมเหล่านั้นแล. บทว่า ปุพฺพรตฺตาปรรตฺตํ ความว่า เบื้องต้นแห่งราตรี ชื่อว่า ปุพฺพรตฺต เบื้องปลายแห่งราตรี ชื่อว่า อปรรตฺต. มีคำอธิบายว่า ตลอดปฐมยาม และตลอดปัจฉิมยาม. บทว่า โพธิปกฺขิกานํ ได้แก่ ธรรมมีในฝ่ายแห่งโพธิญาณ อธิบายว่า ธรรมเป็นอุปการะแก่อรหัตมรรคญาณ. บทว่า ภาวนานุโยคํ แปลว่า ประกอบความเพียรในการเจริญ. บทว่า อนุยุตฺตา วิหเรยฺยาม ความว่า พึงละปลิโพธคือความเป็นคฤหัสถ์ และปลิโพธคือที่อยู่แล้วประกอบขวนขวายในเสนาสนะอันสงัด ไม่มีกิจอย่างอื่นอยู่. คำว่า เอวมาวุโส มีความว่า พระเถระไม่ทราบอัธยาศัยของพวกวัชชีบุตรนี้ ได้ยินเสียงโอดครวญของพวกวัชชีบุตรดังนี้ จึงสำคัญอยู่ว่า ถ้าพวกวัชชีเหล่านี้จักเป็นเช่นนี้ ก็จักเป็นคนดีได้ จึงรับคำว่า เอวมาวุโส [ได้จ้ะ].

คำว่า ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ทั้งสองนี้ เป็นคำปฏิเสธเหตุ. จริงอยู่ เหตุท่านเรียกว่า ฐานะ และ โอกาส เพราะผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนั้น โดยที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสปฏิเสธเหตุนั้น จึงตรัสว่า ดูกรอานนท์ ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้. หมายความว่า ฐานะหรือโอกาสนั้น ไม่มี.

บทว่า ยํ ตถาคโต ความว่า เหตุที่ตถาคตจะพึงถอนสิกขาบทที่บัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย เพราะเหตุแห่งพวกวัชชี หรือพวกวัชชีบุตรนั้น ไม่มี. ก็ผิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงประทานอุปสมบทแก่พวกวัชชีบุตรเหล่านี้ ผู้ทูลขออยู่ว่า พวกกระผมพึงได้อุปสมบท ดังนี้ ไซร้ เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็จะพึงทรงถอนสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ว่า เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ ดังนี้. ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงถอนสิกขาบทนั้น ฉะนั้น จึงตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า ข้อนี้ ไม่ใช่ฐานะ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ผู้นั้นมาแล้วไม่พึงให้อุปสมบท อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงพระกรุณาแท้ทรงทราบว่า ก็ผิว่า ผู้นั้นมาแล้วอย่างนี้พึงได้อุปสมบทไซร้ ก็จะพึงเป็นผู้ไม่มีความ

เคารพในพระศาสนา แต่ตั้งอยู่ในภูมิแห่งสามเณร จักเป็นผู้มีความเคารพและทำประโยชน์แห่งตนได้ จึงตรัสว่า ผู้นั้นมาแล้วไม่พึงให้อุปสมบท.

คำว่า ผู้นั้นมาแล้วพึงให้อุปสมบท อธิบายว่า ทรงทราบว่าผู้นั้นมาแล้วอย่างนี้ ตั้งอยู่ในภาวะแห่งภิกษุ จักเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสนา เพราะเป็นผู้มีศีลไม่วิบัติ เมื่อมีอุปนิสัย เขาจักบรรลุผลสูงสุดโดยไม่นานนัก ดังนี้ จึงตรัสว่า พึงให้อุปสมบท.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงบุคคลผู้ไม่ควรให้อุปสมบท และบุคคลผู้ควรให้อุปสมบท บรรดาภิกษุผู้เสพเมถุนธรรมมาแล้วอย่างนี้ ทรงประสงค์จะประมวลวัตถุทั้งสามบัญญัติสิกขาบทให้บริบูรณ์ จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็และพวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงอย่างนี้ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทบริบูรณ์ว่า อนึ่ง ภิกษุใด ถึงพร้อมซึ่งสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลายแล้ว ไม่บอกคืนสิกขา ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง เสพเมถุนธรรม โดยที่สุดแม้ในดิรัจฉานตัวเมีย เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้.

วินัย ๔ ประเภท

บัดนี้ ท่านพระอุบาลีเมื่อจะจำแนกเนื้อความแห่งสิกขาบทนั้น จึงกล่าวคำว่า บทว่า อนึ่ง [ภิกษุ] ใด ความว่า ผู้ใด คือ ผู้เช่นใด ดังนี้เป็นต้น. ก็พระวินัยธรเมื่อปรารถนาความเป็นผู้ฉลาดในสิกขาบท ในวิภังค์แห่งสิกขาบท และในการวินิจฉัยวินัยทั้งสิ้นนั้น พึงทราบวินัย ๔ อย่าง.

จริงอยู่ พระมหาเถระทั้งหลายผู้มีฤทธิ์มาก ผู้สังคายนา
พระธรรมมาแต่ก่อน ได้นำวินัย ๔ อย่างออกประกาศแล้ว.

วินัย ๔ อย่าง เป็นไฉน? คือ สูตร สุตตานุโลม อาจริยวาท อัตโนมติ ซึ่งพระนาคเสนเถระกล่าวหมายถึงว่า ขอถวายพระพร บัณฑิตพึงรับรองเนื้อความด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ บทตั้ง รส อาจริยวงศ์ อธิบาย ดังนี้. ก็ในบรรดาเหตุ ๔ อย่างนั้น เหตุว่า บทตั้ง ท่านประสงค์เอาสูตร[๑]. เหตุว่า รส ท่านประสงค์เอาสุตตานุโลม. เหตุว่า อาจริยวงศ์ ท่านประสงค์เอาอาจริยวาท. เหตุว่า อธิบาย ท่านประสงค์เอาอัตโนมติ.

---

๑. แปลถือเอาความหมาย.

บรรดาเหตุทั้ง ๔ อย่างนั้น ชื่อว่า สูตร ได้แก่ พระบาลีในพระวินัยปิฎกทั้งสิ้น ชื่อว่า สุตตานุโลม ได้แก่ มหาปเทศ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เรามิได้ห้ามไว้ว่า สิ่งนี้ไม่ควร ถ้าสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ชัดกับสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควรแก่เธอทั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เรามิได้ห้ามไว้ว่า สิ่งนี้ไม่ควร ถ้าสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งเป็นกัปปิยะ ชัดกับสิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควรแก่เธอทั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เรามิได้อนุญาตไว้ว่า สิ่งนี้ควร ถ้าสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ชัดกับสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควรแก่เธอทั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เรามิได้อนุญาตไว้ว่า สิ่งนี้ควร ถ้าสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งเป็นกัปปิยะ ชัดกับสิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควรแก่เธอทั้งหลาย ดังนี้.[๑]

ชื่อว่า อาจริยวาท ได้แก่ แบบแผนแห่งอรรถกถาที่เป็นไปตามวินิจฉัยนอกห้องเรื่องพ้นจากพระบาลี ที่พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ผู้สังคายนาพระธรรมตั้งไว้.

ชื่อว่า อัตโนมติ ได้แก่ การละเสียซึ่งสูตร สุตตานุโลม และอาจริยวาท แล้วกล่าวไปตามอาการที่ปรากฏด้วยอนุมาน คือ ด้วยการถือเอานัยตามความเข้าใจของตน. อีกประการหนึ่ง เถรวาททั้งหมดที่มาในอรรถกถาแห่งพระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัย ชื่อว่า อัตโนมติ.

ก็พระวินัยธร เมื่อจะยึดถือเอาอัตโนมตินั้นกล่าว ไม่ควรยึดมั่นกล่าว ควรจะสังเกตเหตุแล้วเทียบเคียงบาลีกับอรรถและอรรถกับบาลีแล้วจึงกล่าว. อัตโนมติ ต้องให้ลงกันในอาจริยวาท. อัตโนมติถ้าลงกัน สมกันในอาจริยวาทนั้น จึงควรถือเอา. ถ้าไม่ลงกัน ไม่สมกัน ไม่ควรถือเอา. เพราะธรรมดาอัตโนมติ อ่อนกำลังกว่าทุกอย่าง. อาจริยวาทยังแข็งแรงกว่าอัตโนมติ. แม้อาจริยวาทเล่าก็ต้องให้ลงกันในสุตตานุโลม. อาจริยวาทนั้น เมื่อลงกัน สมกันในสุตตานุโลมนั้นเท่านั้น จึงควรถือเอา นอกนี้ไม่ควรถือเอา เพราะสุตตานุโลมแข็งแรงกว่าอาจริยวาท. แม้สุตตานุโลมเล่าต้องให้ลงกันในสูตร สุตตานุโลมเมื่อลงกัน สมกันในสูตรนั้นเท่านั้น จึงควรถือเอา นอกนี้ไม่ควรถือเอา เพราะสูตรเท่านั้นแข็งแรงกว่าสุตตานุโลม. จริงอยู่ สูตรอันใคร ๆ คัดค้านไม่ได้ เป็นเช่นกับการกสงฆ์ เป็นเช่นกับเวลาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายยัง

๑. วิ. มหาวคฺค. ๕/๓๓๑

ทรงพระชนม์อยู่. ฉะนั้น เมื่อภิกษุ ๒ รูปสนทนากัน ฝ่ายสกวาทีถือสูตรกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือสุตตานุโลมกล่าว ภิกษุ ๒ รูปนั้นอย่าทำการคัดค้าน หรือติเตียนกัน พึงให้สุตตานุโลมลงกันในสูตร ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา ถ้าไม่ลงกัน ไม่สมกัน ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในสูตรเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถือสูตรกล่าว ฝ่ายปรวาทีถืออาจริยวาทกล่าว ทั้ง ๒ รูปนั้นอย่าทำการคัดค้านหรือติเตียนกัน พึงให้อาจริยวาทลงกันในสูตร ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา. อาจริยวาทที่ไม่ลงกัน ไม่สมกัน น่าตำหนิ ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในสูตรเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถือสูตรกล่าว ฝ่ายปรวาทีถืออัตโนมติกล่าว ทั้ง ๒ รูปนั้นอย่าทำการคัดค้านหรือติเตียนกัน พึงให้อัตโนมติลงกันในสูตร ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา ถ้าไม่ลงกัน สมกัน ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในสูตรเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถือสุตตานุโลมกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือสูตรกล่าว พึงให้สูตรลงกันในสุตตานุโลม ถ้าลงกัน สมกัน ปรากฏเป็นสูตรที่มาในพระบาลีอันยกขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้ง ควรถือเอา ถ้าไม่ปรากฏอย่างนั้น ไม่ลงกัน ไม่สมกัน เป็นสูตรมีในภายนอก หรือเป็นโศลก หรือเป็นสูตรที่น่าติเตียนอื่นอันมาจากคุฬหเวสสันตรสูตร[๑] คุฬหวินัย และเวทัลละเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในสุตตานุโลมเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถือสุตตานุโลมกล่าว ฝ่ายปรวาทีถืออาจริยวาทกล่าว พึงให้อาจริยวาทลงกันในสุตตานุโลม ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา ถ้าไม่ลงกัน ไม่สมกัน ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในสุตตานุโลมเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถือสุตตานุโลมกล่าว ฝ่ายปรวาทีถืออัตโนมติกล่าว พึงให้อัตโนมติลงกันในสุตตานุโลม ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา ถ้าไม่ลงกัน ไม่สมกัน ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในสุตตานุโลมเท่านั้น. ก็ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถืออาจริยวาทกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือสูตรกล่าว พึงให้สูตรลงกันในอาจริยวาท ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา สูตรที่น่าติเตียนนอกนี้ ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในอาจริยวาทเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถืออาจริยวาทกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือสุตตานุโลมกล่าว พึงให้สุตตานุโลมลงกันในอาจริยวาท ลงกัน สมกันเท่านั้น จึงควรถือเอา นอกนี้ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในอาจริยวาทเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนั้นถืออาจริยวาทกล่าว ฝ่ายปรวาทีถืออัตโนมติกล่าว พึงให้อัตโนมติลงกันในอาจริยวาท ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา ถ้าไม่ลงกัน ไม่สม

---

๑. สารัตถทีปนี ๒/๗๒ อธิบายว่า ได้แก่ พระสูตรของนิกายมหาสังฆิกะ

กัน ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในอาจริยวาทเท่านั้น การถือเอาของตนนั่นแล ควรทำให้แข็งแรง. ก็ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้ถืออัตโนมัติกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือสูตรกล่าว พึงให้สูตรลงกันในอัตโนมัติ ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา สูตรที่นำติเตียนนอกนี้ ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในอัตโนมัติเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้ถืออัตโนมัติกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือสุตตานุโลมกล่าว พึงให้สุตตานุโลมลงกันในอัตโนมัติ เมื่อลงกัน สมกันเท่านั้น จึงควรถือเอา นอกนี้ ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในอัตโนมัติเท่านั้น. ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้ถืออัตโนมัติกล่าว ฝ่ายปรวาทีถืออาจริยวาทกล่าว พึงให้อาจริยวาทลงกันในอัตโนมัติ ถ้าลงกัน สมกัน ควรถือเอา อาจริยวาทที่นำติเตียนนอกนี้ ไม่ควรถือเอา ควรตั้งอยู่ในอัตโนมัติเท่านั้น. การถือเอาของตนนั่นแล ควรทำให้แข็งแรง. ก็ในทุกสถาน ไม่ควรทำการคัดค้านหรือติเตียนกัน ดังนี้แล.

ก็ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้ถือว่า เป็นกัปปิยะกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือว่า เป็นอกัปปิยะกล่าว พึงให้ลงกันในสูตรและในสุตตานุโลม ถ้าเป็นกัปปิยะ ควรตั้งอยู่ในกัปปิยะ ถ้าเป็นอกัปปิยะ ควรตั้งอยู่ในอกัปปิยะ. ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้แสดงเหตุและวินิจฉัยเป็นอันมากจากสูตร อันให้สำเร็จความเป็นกัปปิยะแก่ฝ่ายปรวาทีนั้น ฝ่ายปรวาทีไม่ได้เหตุ ควรตั้งอยู่ในกัปปิยะ. ถ้าฝ่ายปรวาทีแสดงเหตุและวินิจฉัยเป็นอันมากจากสูตร อันให้สำเร็จความเป็นอกัปปิยะแก่ฝ่ายสกวาทีนั้น ฝ่ายสกวาทีนี้ไม่ควรยึดมั่นคิดว่า เป็นการถือของตน ดังนี้ ตั้งอยู่. ควรรับว่า ดีละ แล้วตั้งอยู่ในอกัปปิยะเท่านั้น. ถ้าทั้งสองฝ่ายปรากฏแต่เงาแห่งเหตุ ภาวะที่ตนปฏิเสธเท่านั้นแหละดี ควรตั้งอยู่ในอกัปปิยะ. เพราะว่ามุ่งถึงวินัย ก็ควรอาศัยการพิจารณาสิ่งที่เป็นกัปปิยะและอกัปปิยะแล้วกันไว้ ควรกระทำให้มั่น ควรตัดกระแส ควรตั้งอยู่ในภาวะที่หนักเท่านั้น.[๑] แต่ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้ถือว่าเป็นอกัปปิยะกล่าว ฝ่ายปรวาทีถือว่าเป็นกัปปิยะกล่าว ควรให้ลงกันในสูตรและในสุตตานุโลม ถ้าเป็นกัปปิยะ ควรตั้งอยู่ในกัปปิยะ. ถ้าฝ่ายสกวาทีนี้แสดงความเป็นอกัปปิยะจากสูตรและจากวินิจฉัยและเหตุจากสูตรเป็นอันมาก ฝ่ายปรวาทีนี้ไม่ได้เหตุ ควรตั้งอยู่ในกัปปิยะ. ถ้าทั้งสองฝ่ายปรากฏแต่เงาแห่งเหตุ ไม่ควรปล่อยการยึดถือของตนเสีย. พึงทราบวินิจฉัยแม้ในการกล่าวอนาบัติอาบัติ ในการกล่าวอาบัติอนาบัติ ในการกล่าวลหุกาบัติครุกาบัติ และในการ

---

๑ ถ้อยความยึดถือว่า ควร ทำความยึดถือว่า ไม่ควร ให้มั่นคง ตัดกระแสแห่งการยึดถือว่า ควร ตั้งอยู่ในภาวะที่ว่า ไม่ควร

กล่าวครุกาบัติลหุกาบัติ เหมือนดังที่กล่าววินิจฉัยในกัปปิยะอกัปปิยะ และในอกัปปิยะกัปปิยะนี้. จริงอยู่บรรดาวาทะเหล่านี้ จะต่างกันก็เพียงในชื่อเท่านั้น ในนัยแห่งการประกอบความไม่มีความต่างกัน ฉะนั้น จึงไม่กล่าวให้พิสดาร. เมื่อเกิดการวินิจฉัยสิ่งที่เป็นกัปปิยะและอกัปปิยะเป็นต้น อย่างนี้ ฝ่ายใดได้เหตุเป็นอติเรกในสูตร สุตตานุโลม อาจริยวาท และอัตโนมัติ ควรตั้งอยู่ในวาทะของฝ่ายนั้น. แต่เมื่อไม่ได้การวินิจฉัยและเหตุโดยประการทั้งปวง ไม่ควรละสูตร ควรตั้งอยู่ในสูตรเท่านั้น ดังนี้แล. พระวินัยธรเมื่อปรารถนาความเป็นผู้ฉลาดในสิกขาบทในวิภังค์แห่งสิกขาบท และในการวินิจฉัยวินัยทั้งสิ้นนั้น พึงทราบวินัย ๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ลักษณะของพระวินัยธร

ก็และพระวินัยธรบุคคลแม้ทราบวินัย ๔ อย่างนี้แล้ว พึงประกอบด้วยลักษณะ ๓ จริงอยู่ พึงปรารถนาลักษณะแห่งพระวินัยธร ๓. ลักษณะ ๓ เป็นไฉน? ลักษณะ ๓ คือ

พระวินัยธรนั้น ย่อมมีสูตรมาดีแล้ว ให้เป็นไปดีแล้ว วินิจฉัยดีแล้ว โดยสูตรและโดยอนุพยัญชนะ นี้เป็นลักษณะข้อที่ ๑

อนึ่ง พระวินัยธรนั้น เป็นผู้ตั้งอยู่แล้วในพระวินัย ไม่งอนแงน นี้เป็นลักษณะข้อที่ ๒

อนึ่ง พระวินัยธรนั้น ย่อมมีความสืบต่อแห่งอาจารย์อันได้เรียนดีแล้ว ทำไว้ในใจดีแล้ว เข้าไปทรงจำไว้ดีแล้ว นี้เป็นลักษณะข้อที่ ๓.

พึงทราบวินิจฉัยในลักษณะทั้ง ๓ นั้นต่อไป

ชื่อว่า สูตร ได้แก่ พระวินัยปิฎกทั้งสิ้น พระวินัยธรนั้น ย่อมมีพระวินัยปิฎกนั้นมาดีแล้ว คือมาแล้วด้วยดี. บทว่า ให้เป็นไปดีแล้ว คือ เป็นไปแล้วด้วยดี ได้แก่คล่องแคล่ว ขึ้นปาก. บทว่า วินิจฉัยดีแล้วโดยสูตรและโดยอนุพยัญชนะ ได้แก่ วินิจฉัยแล้วด้วยดี คือ ทำการตัดความสงสัยเรียนมาแล้ว โดยพระบาลี โดยปริปุจฉา และโดยอรรถกถา.

ลักษณะที่ว่า อนึ่ง พระวินัยธรนั้นเป็นผู้ตั้งอยู่แล้วในพระวินัย มีความว่า เป็นผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วด้วยความเป็นลัชชีในพระวินัย จริงอยู่ อลัชชีแม้เป็นผู้ศึกษามามาก เพราะ

เหตุที่เป็นผู้หนักในลาภ ย่อมยังแบบแผนให้คลาดเคลื่อน แสดงสัตถุศาสน์ ผิดธรรม ผิดวินัย สร้างอุปั่ทวะอันใหญ่ขึ้นในพระศาสนา ย่อมก่อให้เกิดสังฆเภทบ้าง สังฆราชีบ้าง. ส่วนลัชชี เป็นผู้รังเกียจ ใคร่ต่อสิกขา แม้เพราะเหตุแห่งชีวิตก็ย่อมไม่ยังแบบแผนให้คลาดเคลื่อน แสดงเฉพาะที่เป็นธรรมเฉพาะที่เป็นวินัยเท่านั้น ย่อมตั้งสัตถุศาสน์ไว้ทำให้เป็นครู จะเห็นได้ดังที่พระมหาเถระทั้งหลายในกาลก่อน ได้เปล่งวาจาถึง ๓ ครั้งว่า ในอนาคต ลัชชีจักรักษาไว้ ลัชชีจักรักษาไว้ ดังนี้. ก็ภิกษุใดเป็นลัชชี ภิกษุนั้นไม่ละ ไม่ล่วงละเมิดพระวินัย ย่อมเป็นผู้ตั้งอยู่แล้ว คือตั้งมั่นแล้วในพระวินัยด้วยความเป็นลัชชี ด้วยประการฉะนี้แล. บทว่า **ไม่ง่อนแง่น** มีอธิบายว่า ภิกษุใดถูกถามในพระบาลีจากเบื้องล่างขึ้นไปหรือจากเบื้องบนลงมา หรือตามลำดับบท หรือถูกถามในอรรถกถา ย่อมอึดอัด กระสับกระส่าย ไม่อาจจะยืนยันได้ คำใด ๆ ที่คนอื่นพูด ก็คล้อยตามคำนั้น ๆ ละวาทะของตนถือเอาวาทะของคนอื่น ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้ง่อนแง่น. ส่วนภิกษุใด ถูกถามในพระบาลีหรือในอรรถกถาโดยเบื้องล่างและเบื้องบน หรือตามลำดับบท ย่อมไม่อึดอัด ไม่กระสับกระส่าย เปรียบดังเอาแหนบหยิบขนทีละเส้น ๆ วิสัชนาว่า เรากล่าวอย่างนี้ อาจารย์ทั้งหลายของเรากล่าวอย่างนี้ พระบาลีและวินิจฉัยแห่งพระบาลีตั้งอยู่ได้ไม่ถึงความสิ้นไป คือความสาบสูญในภิกษุใด ดุจมันเหลวแห่งสีหะที่เขาใส่ไว้ในภาชนะทองคำ ภิกษุนี้เรียกว่า **ผู้ไม่ง่อนแง่น.**

ลักษณะที่ว่า **พระวินัยธรนั้นย่อมมีความสืบต่อแห่งอาจารย์อันได้เรียนดีแล้ว** มีความว่า พระวินัยธรนั้น ย่อมมีความสืบต่อแห่งพระเถระ คือ ความสืบต่อแห่งวงศ์อันได้เรียนแล้วด้วยดี. บทว่า **ทำไว้ในใจดีแล้ว** ได้แก่ ทำไว้ในใจด้วยดี คือ พอนึกก็ย่อมเป็นดุจประทีปอันโพลงขึ้นแล้ว. บทว่า **เข้าไปทรงจำไว้ดีแล้ว** ได้แก่ เข้าไปทรงจำไว้แล้วด้วยดี คือ เข้าไปทรงจำไว้ได้แล้วโดยเบื้องต้นเบื้องปลายและอนุสนธิ โดยผลและโดยเหตุ เป็นผู้ละอัตโนมัติแล้วกล่าวตามความหมดจดแห่งอาจารย์ว่า อาจารย์ของเราเรียนแล้วในสำนักอาจารย์โน้น อาจารย์โน้นนั้น เรียนในสำนักอาจารย์โน้น นำความสืบต่อแห่งอาจารย์ คือ ถ่องแถวแห่งอาจารย์ทั้งหมดอย่างนี้ไปตั้งไว้ จนให้ถึงคำว่า พระอุบาลีเถระเรียนในสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. นำความสืบต่อแห่งอาจารย์มาแม้จากนั้น [ว่า] พระอุบาลีเถระเรียนใน

สำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระทาสกเถระเรียนในสำนักของพระอุบาลีเถระผู้เป็นพระอุปัชฌายะของตน พระโสณกเถระเรียนในสำนักของพระทาสกเถระผู้เป็นพระอุปัชฌายะของตน พระสิคควเถระเรียนในสำนักของพระโสณกเถระผู้เป็นพระอุปัชฌายะของตน พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเรียนในสำนักของพระสิคควเถระ ผู้เป็นพระอุปัชฌายะของตน และของพระจัณฑวัชชีเถระ ย่อมนำความสืบต่อแห่งอาจารย์ คือ ถ่องแถวแห่งอาจารย์ทั้งหมดอย่างนี้ มาตั้งไว้จนให้ถึงอาจารย์ของตน. ก็ความสืบต่อแห่งอาจารย์ที่เรียนแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นอันเรียนดีแล้ว. แต่เมื่อไม่อาจเรียนอย่างนี้ ก็ควรเรียนไป ๒—๓ ชั้วอาจารย์อย่างแน่แท้. เพราะว่าตามนัยอย่างต่ำที่สุด ควรจะทราบตามที่อาจารย์และอาจารย์ของอาจารย์กล่าวบาลีและปริปุจฉา.

วิธีระงับอธิกรณ์

ก็แลพระวินัยธรผู้ประกอบด้วยลักษณะ ๓ เหล่านี้ เมื่อสงฆ์ประชุมกันเพื่อวินิจฉัยเรื่อง เมื่อเรื่องเข้าประเด็นแล้ว และเมื่อเรื่องอันโจทก์และจำเลยกล่าวแล้วควรจะกล่าวถึง ก็อย่าด่วนตัดสินทันที ต้องตรวจดูฐานะทั้ง ๖. ฐานะทั้ง ๖ อะไรบ้าง? คือ ต้องตรวจดูวัตถุ ต้องตรวจดูมาติกา ต้องตรวจดูบทภาชนียะ ต้องตรวจดูปริเฉทแห่งหมวดสาม ต้องตรวจดูอันตราบัติ ต้องตรวจดูอนาบัติ.

จริงอยู่ แม้เมื่อตรวจดูวัตถุ เห็นอาบัติบางส่วนอย่างนี้ว่า ภิกษุพึงเอาหญ้าหรือใบไม้ปกปิดมา อย่าเปลือยกายมา ภิกษุใด [เปลือยกาย] มา ต้องทุกกฏดังนี้. พระวินัยธรนั้นก็จักชักสูตรนั้นมาระงับอธิกรณ์นั้น.

แม้เมื่อตรวจดูมาติกา เห็นอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอาบัติ ๕ อย่าง โดยนัยมีอาทิว่า เป็นปาจิตตีย์ในเพราะสัมปชานมุสาวาท ดังนี้. พระวินัยธรนั้นก็จักชักสูตรนั้นมาระงับอธิกรณ์นั้น.

แม้เมื่อตรวจบทภาชนีย์ เห็นอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอาบัติ ๗ อย่าง โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุเสพเมถุนธรรมในสรีระที่ยังไม่ได้ถูกสัตว์กัด เป็นอาบัติปาราชิก เสพเมถุนธรรมในสรีระที่สัตว์กัดแล้วโดยมาก เป็นอาบัติถุลลัจจัยดังนี้. พระวินัยธรนั้นก็จักชักสูตรจากบทภาชนีย์มาระงับอธิกรณ์นั้น.

แม้เมื่อตรวจดูปริเฉทแห่งหมวดสาม เห็นปริเฉททั้งหลาย คือ สังฆาทิเสสสามหมวด

ปาจิตตีย์สามหมวด ทุกกฏสามหมวด หรืออาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง. พระวินัยธรนั้นก็จักชักสูตรจากบาลีแห่งปริเฉทนั้นมาระงับอธิกรณ์นั้นได้.

แม้เมื่อตรวจดูอันตราบัติ เห็นอันตราบัติในระหว่างสิกขาบททั้งหลายอย่างนี้ว่า ปฏิลาตุ อุกฺขิปติ อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส ดังนี้ พระวินัยธรนั้นก็จักชักสูตรนั้นมาระงับอธิกรณ์นั้น.

แม้เมื่อตรวจดูอนาบัติ เห็นอนาบัติที่ทรงแสดงไขแล้วในสิกขาบทนั้น ๆ อย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุ เป็นอนาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่ยินดี.....แก่ภิกษุผู้ไม่มีไถยจิต.....แก่ภิกษุผู้ไม่ประสงค์ความตาย.....แก่ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะอวด.....แก่ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะปล่อย.....แก่ภิกษุผู้ไม่แกล้ง ไม่มีสติ ไม่รู้ ดังนี้. พระวินัยธรนั้นก็จักชักสูตรนั้นมาระงับอธิกรณ์นั้นได้.

ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาดในวินัย ๔ อย่าง ถึงพร้อมแล้วด้วยลักษณะ ๓ ประการ ตรวจดูฐานะ ๖ เหล่านี้แล้วจักระงับอธิกรณ์ การวินิจฉัยของภิกษุนั้นอันใคร ๆ คัดค้านไม่ได้ ย่อมเป็นเช่นกับพระพุทธเจ้าประทับนั่งทรงวินิจฉัยด้วยพระองค์เอง. หากภิกษุผู้ทำการละเมิดสิกขาบทรูปไร ๆ เข้าไปหาภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยอย่างนี้นั้น ถามความรังเกียจของตน ภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยนั้นพึงกำหนดให้ดี ถ้าเป็นอนาบัติ ก็พึงกล่าวว่า เป็นอนาบัติ. แต่ถ้าเป็นอาบัติ ก็พึงกล่าวว่า เป็นอาบัติ. อาบัตินั้น หากเป็นเทศนาคามินี ก็พึงกล่าวว่า เป็นเทศนาคามินี. หากเป็นวุฏฐานคามินี ก็พึงกล่าวว่า เป็นวุฏฐานคามินี. หากว่าฉายาแห่งปาราชิกปรากฏแก่ภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยนั้น ไม่พึงกล่าวว่า เป็นอาบัติปาราชิก. เพราะอะไร? เพราะการละเมิดเมถุนธรรม และการละเมิดอุตตริมนุสสธรรม หยาบ ส่วนการละเมิดอทินนาทานและมนุสสวิคคหะละเอียด มีจิตแล่นไปเร็ว ภิกษุย่อมถึงความละเมิดนั้นด้วยอาการอันละเอียดเท่านั้น ย่อมคุ้มอาบัติไว้ได้ ด้วยอาการอันละเอียดเท่านั้น. ฉะนั้น เมื่อถูกถามความรังเกียจอันมีความละเมิดนั้นเป็นวัตถุโดยพิเศษ อย่าเพิ่งกล่าวว่า เป็นอาบัติ ถ้าอาจารย์ของภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยยังมีชีวิตอยู่ ลำดับนั้น เธอพึงส่งภิกษุนั้นไปว่า ขอท่านจงถามอาจารย์ของเราดู. ถ้าภิกษุนั้นกลับมากล่าวว่า อาจารย์ของใต้เท้าตรวจดูโดยพระสุตตันตะและโดยพระวินัยแล้วกล่าวกับผมว่า ยังพอแก้ไขได้ ลำดับนั้น ภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยนั้นพึงบอกภิกษุนั้นว่า ดีละ ท่าน

อาจารย์กล่าวไว้อย่างใด จงทำตามนั้นเถิด. แต่ถ้าอาจารย์ของภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยนั้นไม่มี แต่มีพระเถระผู้เรียนร่วมกันมา ก็พึงส่งภิกษุนั้นไปยังสำนักของพระเถระนั้นว่า ท่านผู้นี้เป็นพระเถระผู้เรียนร่วมกับฉันมาเป็นหัวหน้าหมู่คณะ เธอจงไปถามท่านเถิด แม้เมื่อพระเถระผู้เรียนร่วมกันมานั้นวินิจฉัยว่า ยังพอแก้ไขได้ ก็พึงกล่าวว่า ดีละ ดี จงทำตามคำของพระเถระนั้นแหละ. ถ้าแม้พระเถระผู้เรียนร่วมกันมาของภิกษุผู้ฉลาดในการวินิจฉัยพระวินัยนั้นก็ไม่มี มีแต่อันเตวาสิกผู้เป็นบัณฑิต ก็พึงส่งภิกษุนั้นไปยังสำนักของอันเตวาสิกผู้เป็นบัณฑิตนั้นว่า จงไปถามภิกษุหนุ่มโน้นดูเถิด แม้เมื่ออันเตวาสิกผู้เป็นบัณฑิตนั้นวินิจฉัยว่า ยังพอแก้ไขได้ ก็พึงกล่าวว่า ดีละ ดี จงทำตามคำของท่านเถิด. ถ้าว่าฉายาแห่งปาราชิกเท่านั้นปรากฏแม้แก่ภิกษุหนุ่ม แม้ภิกษุนั้นก็ไม่ควรกล่าวว่า ท่านเป็นปาราชิก. เพราะว่าการเสด็จอุบัติแห่งพระพุทธเจ้าหาได้ยาก บรรพชาและอุปสมบทยังหาได้ยากกว่านั้น. แต่พึงกล่าวอย่างนี้ว่า คุณจงบั่นกวาดโอกาสอันสงัด นั่งพักกลางวัน ชำระศีลให้บริสุทธิ์แล้วทำในใจซึ่งอาการ ๓๒ ก่อนเถิด. ถ้าศีลของภิกษุนั้นไม่เสียหาย กัมมัฏฐานก็จะสืบต่อกัน สังขารทั้งหลายก็จะเป็นสภาพปรากฏชัดเจน จิตก็จะแน่วแน่ดุจถึงขั้นอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เธอย่อมไม่รู้แม้วันที่ล่วงไป เมื่อผ่านไปวันหนึ่ง ภิกษุนั้นมาสู่ที่บำรุง ก็พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ความเป็นไปแห่งจิตของคุณเป็นเช่นไรเล่า? เมื่อเธอบอกความเป็นไปแห่งจิตแล้ว ก็พึงกล่าวว่า ชื่อว่า บรรพชามีความบริสุทธิ์แห่งจิตเป็นประโยชน์ เธอจงเป็นผู้ไม่ประมาทกระทำสมณธรรมเถิด. ก็ภิกษุใดมีศีลอันถูกทำลายเสียแล้ว กัมมัฏฐานของภิกษุนั้น ย่อมไม่สืบต่อ จิตย่อมหวั่นไหว ดุจถูกทิ่มแทงด้วยปฏัก ย่อมถูกไฟคือวิปปฏิสารเผา จะลุกออกไปทันทีดุจคนนั่งบนแผ่นหินร้อน. ภิกษุนั้นมาแล้วพึงถามว่า ความเป็นไปแห่งจิตของเธอเป็นอย่างไร เมื่อเธอบอกความเป็นไปแห่งจิตแล้ว พึงกล่าวว่า ชื่อว่าความลับของผู้ที่ทำบาปกรรม ย่อมไม่มีในโลก เพราะว่าผู้ทำบาปย่อมรู้ด้วยตนนั่นแหละก่อนเขาหมด ลำดับนั้นอารักขเทวดาของผู้นั้นจึงรู้ สมณพราหมณ์ผู้รู้จิตของผู้อื่น และเทวดาพวกอื่นก็รู้กันต่อไป บัดนี้ เธอแลจงแสวงหาความสวัสดีแก่เธอเถิด.

กถาว่าด้วยวินัย ๕ อย่างและกถาว่าลักษณะเป็นต้นของพระวินัยธร จบ

พรรณนาวิภังค์แห่งสิกขาบท

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาความแห่งวิภังค์แห่งสิกขาบทต่อไป. พึงทราบวินิจฉัยในคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า โย ปนาติ โย ยาทิโส บทว่า อนึ่ง ภิกษุใด ความว่า ผู้ใด คือ ผู้เช่นใด เป็นต้นนี้ ต่อไป.

บทว่า โย ปน เป็นบทที่พึงแจก. บทว่า โย ยาทิโส เป็นต้น เป็นบทแจกของบทที่พึงแจกนั้น. ก็ในบทว่า โย ปน นี้ เพราะบทว่า ปน เป็นเพียงนิบาต บทว่า โย เป็นบทแสดงใจความ และบทว่า โย นั้น ย่อมแสดงบุคคลโดยไม่นิยม [ไม่ระบุแน่นอน] ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเนื้อความแห่งบทว่า โย นั้น จึงตรัส โย ศัพท์อย่างเดียว อันแสดงบุคคลโดยไม่นิยม. ฉะนั้น พึงทราบเนื้อความใน โย ศัพท์นี้อย่างนี้ ต่อไป.

บทว่า โย ปน มีคำอธิบายว่า ผู้ใดผู้หนึ่ง. ก็เพราะภิกษุนั้นใด คือ ชื่อว่าผู้ใดผู้หนึ่งนี้ ย่อมจะปรากฏด้วยอาการอย่างหนึ่ง บรรดาลักษณะ การงานที่ประกอบ ชาติ ชื่อ โคตร ปรกติ ธรรมเป็นเครื่องอยู่ อารมณ์ และวัย ฉะนั้น เมื่อจะทรงประกาศประเภทนั้น เพื่อจะทรงให้เข้าใจบุคคลนั้นโดยอาการอย่างนั้น จึงตรัสคำว่า ผู้เช่นใด ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาอาการเหล่านั้น บทว่า ผู้เช่นใด ความว่า ว่าโดยลักษณะ จะเป็นคนเช่นใดก็ตาม อธิบายว่า สูงหรือเตี้ยก็ตาม ดำหรือขาวมีผิวด่างก็ตาม ผอมหรืออ้วนก็ตาม. บทว่า มีการงานที่ประกอบอย่างใด ความว่า ว่าโดยการประกอบการงาน จะประกอบการงานอย่างใดก็ตาม อธิบายว่า เป็นผู้ประกอบด้วยงานนวกรรม หรือเป็นผู้ประกอบด้วยอุทเทศ หรือเป็นผู้ประกอบด้วยธุระคือธรรมสำหรับอบรมก็ตาม.* บทว่า มีชาติอย่างใด ความว่า ว่าโดยชาติ จะมีชาติอย่างใดก็ตาม อธิบายว่า เป็นกษัตริย์หรือเป็นพราหมณ์ หรือเป็นแพทย์ หรือเป็นศูทรก็ตาม. บทว่า มีชื่ออย่างใด ความว่า ว่าโดยชื่อ จะมีชื่ออย่างใดก็ตาม อธิบายว่า ชื่อพุทธรักขิต หรือชื่อธัมมรักขิต หรือชื่อสังฆรักขิตก็ตาม. บทว่า มีโคตรอย่างใด ความว่า ว่าโดยโคตร จะมีโคตรอย่างใดก็ตาม คือ จะเป็นโคตรใดก็ตาม

* สารตฺถทีปนี ๒/๗๘ อธิบายว่า ได้แก่ ผู้ประกอบวิปัสสนาธุระ

อธิบายว่า เป็นกัจจายนโคตร หรือวาเสฏฐโคตร หรือโกสิยโคตรก็ตาม. บทว่า **มีปรกติอย่างใด** ความว่า บรรดาปรกติทั้งหลาย จะเป็นผู้ปรกติอย่างใดก็ตาม อธิบายว่า มีนวกรรมเป็นปรกติหรือมีอุทเทศเป็นปรกติ หรือมีธุระ คือ ธรรมสำหรับอบรมเป็นปรกติก็ตาม. บทว่า **มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างใด** ความว่า แม้บรรดาธรรมเป็นเครื่องอยู่ทั้งหลาย จะมีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างใดก็ตาม อธิบายว่า มีธรรมเป็นเครื่องอยู่คือนวกรรม หรือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่คืออุทเทศ หรือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือธุระคือสำหรับอบรมก็ตาม. บทว่า **มีอารมณ์อย่างใด** ความว่า แม้บรรดาอารมณ์ทั้งหลาย จะมีอารมณ์อย่างใดก็ตาม อธิบายว่า มีนวกรรมเป็นอารมณ์ หรือมีอุทเทศเป็นอารมณ์ หรือมีธุระคืออธรรมสำหรับอบรมเป็นอารมณ์ก็ตาม. ส่วนในบทว่า **เป็นพระเถระก็ตาม** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บรรดาภิกษุผู้เจริญโดยวัยเป็นต้น จะเป็นภิกษุรูปใดก็ตาม อธิบายว่า ชื่อว่า เถระ เพราะเป็นผู้มีพรรษาครบสิบแล้ว หรือชื่อว่า นวะ เพราะเป็นผู้มีพรรษาหย่อนกว่าห้า หรือชื่อว่า มัชฌิมะ เพราะมีพรรษาเกินห้าก็ตาม. ภิกษุนี้ทั้งหมดเทียว เรียกว่า โย ปน [อนึ่ง ภิกษุใด] ในอรรถนี้โดยแท้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งภิกษุ ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **ผู้ขอ** เพราะอรรถว่า ย่อมขอ อธิบายว่า ได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ย่อมชอด้วยการขอของพระอริยะ. ชื่อว่า **เข้าถึงแล้วซึ่งภิกขาจริยวัตร** เพราะเป็นผู้เข้าถึงแล้วซึ่งภิกขาจริยวัตร อันพระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเข้าถึงแล้ว. จริงอยู่ กุลบุตรคนใดคนหนึ่งสละกองแห่งโภคสมบัติน้อยก็ตามมากก็ตาม ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต กุลบุตรนั้น ชื่อว่า เข้าถึงแล้วซึ่งภิกขาจริยวัตร เพราะละการหาเลี้ยงชีพด้วยการงานมีกสิกรรม [การทำนา] และโครักขกรรม [การเลี้ยงสัตว์] เป็นต้นแล้วรับเอาซึ่งเพศนั้นแล นั้น จึงชื่อว่า **ภิกษุ**.

อีกนัยหนึ่ง แม้บริโภคซึ่งภัตตาหารที่เขาหาบมาถวายในท่ามกลางวิหาร ก็ชื่อว่าเข้าถึงแล้วซึ่งภิกขาจริยวัตร เพราะเป็นผู้มีการเลี้ยงชีพเนื่องด้วยคนอื่น เหตุนั้น จึงชื่อว่าภิกษุ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เข้าถึงแล้วซึ่งภิกขาจริยวัตร เพราะเป็นผู้เกิดอุตสาหะในบรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้มาด้วยปลีแข้ง เหตุนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ.

ชื่อว่า ทรงผืนผ้าที่ถูกทำลาย เพราะอรรถว่า ย่อมทรงผืนผ้าที่ถูกทำลายแล้วด้วยการทำลายราคา ผัสสะ และสี. บรรดาการทำลายนั้น พึงทราบการทำลายราคาด้วยการตัดด้วยมีด จริงอยู่ ผืนผ้าแม้มีราคาตั้งพัน ถูกตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ด้วยมีดแล้ว ย่อมเป็นผ้าที่มีราคาถูกทำลายแล้ว ไม่ได้ราคาแม้ครึ่งหนึ่งจากราคาที่มีที่แรก. พึงทราบการทำลายผัสสะด้วยการเย็บด้วยเส้นด้าย จริงอยู่ ผืนผ้าแม้มีผัสสะสบาย ถูกเย็บด้วยเส้นด้ายแล้ว ย่อมมีผัสสะถูกทำลาย คือ ย่อมถึงความเป็นผัสสะกระด้าง. พึงทราบการทำลายสีด้วยมลทินเข็มเป็นต้น จริงอยู่ ผืนผ้าแม้บริสุทธิ์ดี ก็ย่อมเป็นผ้ามีสีถูกทำลาย คือ ย่อมละสีปรกติตั้งแต่ทำการเย็บ ด้วยมลทินแห่งเข็ม ด้วยเหงื่อ มลทินและไคลแห่งมือ และในที่สุดด้วยการย้อมและการทำกัปปะ. ชื่อว่า ทรงผืนผ้าที่ถูกทำลาย เพราะทรงผืนผ้าที่ถูกทำลายด้วยอาการ ๓ อย่างนี้ เหตุนั้นจึงชื่อว่า ภิกษุ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทรงผืนผ้าที่ถูกทำลาย ด้วยอาการเพียงทรงผ้ากาสาวพัสตร์อันไม่เหมือนกับผ้าของคฤหัสถ์เท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ.

บทว่า โดยสมญา ความว่า โดยบัญญัติ คือ โดยโวหาร. จริงอยู่ บางคนก็ปรากฏว่า เป็นภิกษุ โดยสมญาเท่านั้น จริงดังนี้ เมื่อเขานับภิกษุทั้งหลายในที่นิมนต์เป็นต้น คนทั้งหลายก็นับเอาแม้พวกสามเณรกล่าวว่า ภิกษุ ๑๐๐ รูป ภิกษุ ๑๐๐๐ รูป. บทว่า โดยปฏิญญา ความว่า โดยการรับรองของตน. จริงอยู่ บางคนก็ปรากฏว่า เป็นภิกษุ แม้โดยปฏิญญา พึงเห็นความมีแห่งผู้ปฏิญญานั้นในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ถามว่า ใครอยู่ที่นี้ ? ตอบรับว่า อาวุโส ผม คือ ภิกษุ ก็นี้เป็นปฏิญญาอันชอบธรรมที่พระอานนทเถระกล่าวแล้ว อนึ่ง แม้พวกคนทุศีลเดินสวนทางมา โดยกาลอันเป็นส่วนแห่งราตรี เมื่อถูกถามว่าใครอยู่ที่นี้ ก็จะตอบว่า พวกเรา คือภิกษุ ดังนี้ ด้วยปฏิญญาอันไม่ชอบธรรม มีข้อความไม่เป็นจริง. บทว่า เป็นเอหิภิกษุ ความว่า ผู้ถึงซึ่งภิกษุภาวะด้วยเพียงพระพุทธดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้ว่า เอหิ ภิกขุ [จงเป็นภิกษุมาเถิด] คือ ซึ่งเอหิภิกขุอุปสัมปทา ชื่อว่า ภิกษุ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งความเป็นเอหิภิกษุ ทรงยื่นพระหัตถ์เบื้องขวาอันมีพระฉวีวรรณดั่งทองคำออกจากภายในผ้าบังสุกุลสีแดง แล้วทรงเปล่งพระสุรเสียงอันกึกก้องดังเสียงแห่งพรหมตรัสว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด จง

ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ ดังนี้. พร้อมด้วยพระพุทธดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นแล เพศคฤหัสถ์ของบุคคลนั้นย่อมอันตรธานไป บรรพชาและอุปสมบทขึ้นมาแทน ผู้นั้นโกนผมห่มผ้ากาสาวพัสตร์ นุ่งผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง วางไว้บนบ่าผืนหนึ่ง มีบาตรดินมีสีดังดอกอุบลเขียวคล้องไว้บนจะงอยบ่าเบื้องซ้าย มีบริขาร ๘ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

บริขาร ๘ เหล่านี้ คือ ไตรจีวร บาตร มีด
เข็ม ประคดเอว และผ้ากรองน้ำ ย่อมควรแก่
ภิกษุผู้ประกอบความเพียร ดังนี้

สวมอยู่ในสรีระนั่นแล ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ ดุจพระเถระ ๑๐๐ พรรษา มีพระพุทธเจ้าเป็นพระอาจารย์ มีพระพุทธเจ้าเป็นพระอุปัชฌายะยืนถวายบังคมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่นั่นเอง.

จำนวนเอหิภิกษุ

ก็ในกาลครั้งหนึ่ง ครั้งปฐมโพธิกาล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้อุปสมบท ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเท่านั้น. ภิกษุที่อุปสมบทด้วยวิธีอย่างนี้ มีจำนวน ๑๓๔๑ รูป. ใครบ้าง ? คือ พระปัญจวัคคีย์เถระ ๕ รูป ยสกุลบุตร ๑ รูป บริวารของยสกุลบุตรนั้น ซึ่งเป็นสหายอีก ๕๔ รูป ภัทวัคคีย์ ๓๐ รูป ปุราณชฎิล ๑๐๐๐ รูป ปริพพาชก ๒๕๐ รูป กับพระอัครสาวกอีก ๒ รูป พระองค์คุลิมาลเถระอีก ๑ รูป ฉะนี้แล. สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาดังนี้ว่า

ภิกษุจำนวน ๑๓๔๐ รูป และอีกรูปหนึ่ง
คือพระเถระผู้มีปัญญา[๑] ทั้งหมด ล้วนเป็นเอหิภิกษุทั้งนั้น.

ไม่ใช่แต่เท่านี้ ยังมีบุคคลแม้อื่นอีกเป็นอันมาก. ใครบ้าง ? บุคคลเป็นต้นอย่างนี้ คือ เสลพราหมณ์ มีบริวาร ๓๐๐ คน พระมหากัปปินะมีบริวาร ๑,๐๐๐ คน กุลบุตรชาวเมืองกบิลพัสดุ์ ๑๐,๐๐๐ คน พวกปารายนิกพราหมณ์ ๑๖,๐๐๐ คน เป็นต้น แต่เอหิภิกษุเหล่านั้น พระอรรถกถาจารย์ มิได้กล่าวไว้ เพราะมิได้แสดงไว้ในพระนิเทศบาลีพระวินัยปิฎก. เอหิภิกษุเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะแสดงไว้ในบาลีพระวินัยปิฎกนั้น. ท่านกล่าวไว้

---

๑ สารัตถทีปนี ๒/๗๘ กล่าวว่า ได้แก่ พระองคุลิมาลเถระ

ในอรรถกถาว่า

ภิกษุจำนวน ๒๗,๓๐๐ ทั้งหมดนี้
กล่าวกันว่าล้วนเป็นเอหิภิกษุทั้งนั้น.

บทว่า เป็นผู้อุปสมบทแล้วด้วยไตรสรณคมน์ ความว่า เป็นผู้อุปสมบทแล้วด้วยไตรสรณคมน์ ที่เปล่งวาจากล่าว ๓ ครั้ง โดยนัยมีอาทิว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ดังนี้.

อุปสัมปทา ๘ อย่าง

มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ก็ชื่อว่า อุปสัมปทานี้ มี ๘ อย่าง คือ เอหิภิกขุอุปสัมปทา ๑ สรณคมนอุปสัมปทา ๑ โอวาทปฏิคคหนอุปสัมปทา ๑ ปัญหาพยากรณอุปสัมปทา ๑ ครุธัมมปฏิคคหณอุปสัมปทา ๑ อุปสัมปทาด้วยทูต ๑ อัฏฐวาจิกาอุปสัมปทา ๑ ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา ๑. บรรดาอุปสัมปทา ๘ อย่างนั้น เอหิภิกขุอุปสัมปทาและสรณคมนอุปสัมปทา ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วแล.

ชื่อว่า โอวาทปฏิคคหณอุปสัมทา ได้แก่ อุปสัมปทาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปเถระ ด้วยการรับพระโอวาทนี้ว่า ดูกรกัสสป เพราะเหตุฉะนั้นแหละ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเข้าไปตั้งหิริและโอตตัปปะอย่างแรงกล้าในพระเถระ ในพระนวกะ และในพระมัชฌิมะทั้งหลาย ดังนี้ ดูกรกัสสป เธอพึงศึกษาอย่างนี้แหละ ดูกรกัสสป เพราะเหตุฉะนั้นแหละ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักฟังธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันประกอบด้วยกุศล เราจักทำให้มีประโยชน์ ทำไว้ในใจซึ่งธรรมนั้นทั้งหมด จักกำหนดด้วยใจซึ่งธรรมทั้งหมด เงี่ยโสตสดับธรรม ดังนี้ ดูกรกัสสป เธอพึงศึกษาอย่างนี้แหละ ดูกรกัสสป เพราะเหตุฉะนั้นแหละ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า กายคตาสติของเราอันประกอบด้วยความสำราญ จักไม่ละเรา ดังนี้ ดูกรกัสสป เธอพึงศึกษาอย่างนี้แหละ.

ชื่อว่า ปัญหาพยากรณอุปสัมปทา ได้แก่ อุปสัมปทาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตแก่พระโสปากะ. ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหาอาศัยอสุภ ๑๐ กับโสปากสามเณรผู้ตามเสด็จ ณ ปุพพารามว่า ดูกรโสปากะ ธรรมเหล่านี้ คืออุทธุมาตกสัญญา ก็ดี รูปสัญญา ก็ดี มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างแต่พยัญชนะเท่านั้น. โสปากสามเณรถวายพยากรณ์ปัญหาเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานสาธุ

การแก่โสปากสามเณรนั้น แล้วตรัสถามว่า ดูกรโสปากะ เธออายุเท่าไร? ทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์อายุ ๗ ปี. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูกรโสปากะ เธอพยากรณ์ปัญหาเทียบเคียงกับสัพพัญญุตญาณของเรา ดังนี้ ทรงมีพระหฤทัยโปรดปราน ทรงอนุญาตการอุปสมบท นี้ คือ ปัญหาพยากรณอุปสัมปทา.

ชื่อว่า ครุธัมมปฏิคคหณอุปสัมปทา ได้แก่ อุปสัมปทาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตแก่พระมหาปชาบดี ด้วยการรับครุธรรม ๘ ข้อ.

ชื่อว่า อุปสัมปทาด้วยทูต ได้แก่ อุปสัมปทาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตแก่นางคณิกา ชื่อว่า อัฑฒกาสี.

ชื่อว่า อัฏฐวาจิกาอุปสัมปทา ได้แก่ อุปสัมปทาของภิกษุณีด้วยกรรมสองอย่างเหล่านี้ คือ ด้วยญัตติจตุตถกรรมจากภิกษุณีสงฆ์ ด้วยญัตติจตุตถกรรมจากภิกษุสงฆ์.

ชื่อว่า ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา ได้แก่ อุปสัมปทาของภิกษุทั้งหลายในบัดนี้.

บรรดาอุปสัมปทา ๘ เหล่านี้ เป็นผู้อุปสมบทแล้วด้วยอุปสัมปทาที่ทรงอนุญาตไว้อย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการบรรพชา การอุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์เหล่านี้ ดังนี้.

บทว่า เป็นผู้เจริญ ความว่า เป็นผู้ไม่ลามก จริงอยู่ ท่านที่เป็นกัลยาณปุถุชนเป็นต้นจนถึงพระอรหันต์ ย่อมถึงการนับว่า เป็นภิกษุผู้เจริญ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมอันเจริญ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ และวิมุตติญาณทัสสนะ.

บทว่า เป็นผู้มีสารธรรม ความว่า ชื่อว่า มีสารธรรม เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยสารธรรมมีสารธรรมคือ ศีล เป็นต้นเหล่านั้นแล ดุจแผ่นผ้า ชื่อว่าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียวฉะนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า เป็นภิกษุ. อีกอย่างหนึ่ง พระขีณาสพเท่านั้นพึงทราบว่า ชื่อว่า มีสารธรรม เพราะเป็นผู้มีกระพี้คือกิเลสไปปราศแล้ว.

บทว่า เป็นพระเสขะ ความว่า พระอริยบุคคล ๗ รวมทั้งกัลยาณปุถุชนชื่อว่าพระเสขะ เพราะยังต้องศึกษาสิกขา ๓. บรรดาท่านเหล่านั้น พระเสขะรูปใดก็ตามพึงทราบว่าชื่อว่า เป็นภิกษุ. ท่านที่ชื่อว่า พระอเสขะ เพราะว่าย่อมไม่ศึกษา ได้แก่ ท่านที่พ้นเสขธรรม แล้วตั้งอยู่ในผลอันเลิศ เป็นพระขีณาสพ เรียกชื่อว่า พระอเสขะ เพราะไม่มีธรรมที่จะต้องศึกษายิ่งไปกว่านั้น.

บทว่า **อันสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน** ความว่า อันสงฆ์ชื่อว่า เข้าถึงความพร้อมเพรียงกัน เพราะภิกษุผู้เข้ากรรม ในกรรมอันสงฆ์ญัตติจตุตถกรรมพึงทำโดยปริยายอย่างต่ำที่สุดมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว เพราะภิกษุพวกที่ควรแก่ฉันทะนำฉันทะมาแล้ว และเพราะภิกษุผู้อยู่พร้อมหน้ากันไม่คัดค้าน.

บทว่า **มีญัตติเป็นที่สี่** ความว่า อันสงฆ์พึงทำด้วยอนุสสาวนา ๓ ครั้ง ด้วยญัตติ ๑ ครั้ง. บทว่า **กมฺเมน** ได้แก่ วินัยกรรมชอบธรรม. บทว่า **อันไม่กำเริบ** ความว่า เข้าถึงความเป็นกรรมที่ไม่พึงให้กำเริบ คือ ความเป็นกรรมที่ไม่พึงคัดค้าน เพราะเป็นกรรมที่ถึงพร้อมแล้วด้วยวัตถุสมบัติ ญัตติสมบัติ อนุสสาวนสมบัติ สีมาสมบัติ และปริสสมบัติ. บทว่า ควรแก่ฐานะ ได้แก่ ควรแก่เหตุ คือ ควรแก่สัตถุศาสน์. ชื่อว่า **อุปสัมบัน** ได้แก่ ผู้ที่ถึงแล้วด้วยดี อธิบายว่า บรรลุแล้วซึ่งภาวะเบื้องบน จริงอยู่ ภาวะแห่งภิกษุ ชื่อว่า **ภาวะเบื้องบน** ก็ภาวะแห่งภิกษุนี้ท่านเรียกว่า อุปสัมบัน เพราะถึงแล้วด้วยดีซึ่งภาวะเบื้องบนนั้นด้วยกรรมตามที่กล่าวแล้ว.

ก็ในที่นี้ มาแต่ญัตติจตุตถกรรมอย่างเดียวเท่านั้น. แต่สังฆกรรมทั้ง ๔ ควรจะนำออกมาตั้งกล่าวในที่นี้โดยพิสดาร. คำนั้นทั้งหมดท่านกล่าวในอรรถกถาทั้งหลาย. อนึ่ง กรรมเหล่านั้นท่านตั้งไว้ตามลำดับ คือ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรม แล้วนำพระบาลีจากขันธกะ และจากกัมมวิภังค์ในท้ายคัมภีร์บริวารมากล่าวโดยพิสดาร. ข้าพเจ้าจักพรรณนากรรมเหล่านั้นในกัมมวิภังค์ท้ายคัมภีร์บริวารแล. เพราะเมื่อมีการพรรณนาอย่างนี้ การพรรณนาปฐมปาราชิกจักไม่หนัก การพรรณนาพระบาลีตามที่ตั้งไว้ก็จักพึงเข้าใจง่าย และฐานะเหล่านั้นก็จักไม่ว่างเปล่า ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกระทำการพรรณนาตามลำดับแห่งบทนั่นแล.

บทว่า ตตฺร แปลว่า บรรดาภิกษุเหล่านั้น คือ ที่ได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า เป็นผู้ขอ เป็นต้น. บทว่า ยฺวายํ ภิกฺขุ แปลว่า ภิกษุนี้ใด. บทว่า สมคฺเคน สงฺเฆน ฯ เป ฯ อุปสมฺปนฺโน คือ อุปสมบทแล้วด้วยญัตติจตุตถกรรมเท่านั้น บรรดาอุปสัมปทา ๘ อย่าง. คำว่า ภิกษุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์ว่า ภิกษุในอรรถนี้ ความว่า ภิกษุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์ว่า ภิกษุ ในอรรถนี้ว่า เสพเมถุนธรรมเป็นปาราชิก.

ส่วนภิกษุนอกจากนั้น มีอาทิว่า เป็นผู้ขอ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการขยายความ. อนึ่งบรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุมีอาทิว่า เป็นผู้ขอ ท่านกล่าวโดยนิรุกติ. ภิกษุสองประเภทนั้น คือชื่อว่าเป็นภิกษุ โดยสมญา ชื่อว่า เป็นภิกษุ โดยปฏิญญา ท่านกล่าวโดยโวหาร. ภิกษุที่ชื่อว่าเป็นเอหิภิกษุ ท่านกล่าวโดยอุปสัมปทาที่พระสาวกได้เฉพาะแล้ว โดยมีพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระอุปัชฌายะ. สรณคมน์ภิกษุท่านกล่าวโดยมุ่งผู้ที่อุปสมบทแล้วในเมื่อยังไม่เกิดกรรมวาจา ภิกษุที่ชื่อว่า เป็นผู้เจริญเป็นต้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งคุณ.

บัดนี้ ท่านพระอุบาลีเมื่อจะแสดงสิกขาและสาชีพที่ภิกษุถึงพร้อมแล้ว เป็นเหตุให้ชื่อว่าถึงพร้อมแล้วซึ่งสิกขาและสาชีพแห่งภิกษุทั้งหลาย ไม่จำแนกบทว่า ภิกฺขูนํ นี้ เพราะไม่มีอรรถอันพิเศษ จึงได้กล่าวคำว่า สิกขา ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายสิกขา

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สิกขา เป็นต้นนั้นต่อไป ที่ชื่อว่า สิกขา เพราะควรศึกษา. บทว่า ติสฺโส [สาม] เป็นการกำหนดตามการนับ. บทว่า อธิสีลสิกขา ความว่า ชื่อว่า อธิศีล เพราะเป็นศีลยิ่งคืออุดม อธิสีลนั้นด้วย ชื่อว่าสิกขาเพราะควรศึกษาด้วยเหตุนั้น จึงชื่อว่า อธิสีลสิกขา. ในอธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็นัยเช่นนี้.

ถามว่า ก็ในที่นี้ สีลเป็นไฉน อธิสีลเป็นไฉน จิตเป็นไฉน อธิจิตเป็นไฉน ปัญญาเป็นไฉน อธิปัญญาเป็นไฉน. ตอบว่า เบื้องต้น ศีลมีองค์ ๕ และศีลมีองค์ ๑๐ ชื่อว่า ศีล. ศีลนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้วก็ดี ยังไม่เสด็จอุบัติก็ดี ย่อมเป็นไปในโลก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ดี พระสาวกทั้งหลายก็ดี ย่อมยังมหาชนให้สมาทานในศีลนั้น.. เมื่อพระพุทธเจ้าไม่ได้เสด็จอุบัติ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ประพฤติธรรม เป็นกรรมวาที พระเจ้าจักรพรรดิมหาราชา และมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมยังมหาชนให้สมาทาน [ในสีลนั้น]. พวกสมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตแม้ตนเองก็สมาทาน. ท่านเหล่านั้นบำเพ็ญกุศลกรรมนั้นแล้ว ย่อมเสวยสมบัติในหมู่เทวดาและในหมู่มนุษย์.

ส่วนปาฏิโมกขสังวรสีล ท่านเรียกว่า อธิสีล จริงอยู่ ปาฏิโมกขสังวรสีลนั้น ยิ่งและอุดมกว่าโลกิยสีลทุกอย่าง เปรียบดังพระอาทิตย์ยิ่งและอุดมกว่าแสงสว่างทั้งหลาย เปรียบดังเขาสิเนรุยิ่งและอุดมกว่าบรรพตทั้งหลาย ย่อมเป็นไปในพุทธบาทกาลเท่านั้น เว้นจากพุทธุป

บาทกาล ย่อมไม่เป็นไป. จริงอยู่ สัตว์อื่นไม่อาจจะยกพระบัญญัตินั้นขึ้นตั้งไว้ได้ แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ทรงตัดกระแสแห่งอัธยาจาร ทางกายทวารและวจีทวารโดยประการทั้งปวง ทรงบัญญัติสีลสังวรนั้นอันสมควรแก่ความล่วงละเมิดนั้น ๆ แล. ก็สีลอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลเท่านั้น เป็นอธิสีลแม้กว่าปาฏิโมกขสังวรสีล. สีลอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลนั้น ท่านก็มิได้ประสงค์ในที่นี้ เพราะว่าภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยสีลอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลนั้น ย่อมไม่เสพเมถุนธรรม. กุศลจิต ๘ ดวงฝ่ายกามาวจร และจิตในสมาบัติ ๘ เป็นโลกิยะ ประมวลกันเข้าพึงทราบว่า จิต นั่นเอง ก็ความเป็นไปแห่งจิตนั้น การให้สมาทาน และการสมาทานเอง ในกาลที่เสด็จอุบัติและไม่เสด็จอุบัติแห่งพระพุทธเจ้า พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในสีลนั่นแล. ส่วนจิตในสมาบัติ ๘ อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ท่านเรียกว่า อธิจิต. จริงอยู่ จิตในสมาบัติ ๘ นั้น ยิ่งและอุดมกว่าจิตอันเป็นโลกิยะทุกดวง ดุจอธิสีลยิ่งและอุดมกว่าสีลทั้งหลาย ย่อมมีในพุทธุปบาทกาลเท่านั้น เว้นจากพุทธุปบาทกาล ย่อมไม่มี. ก็มรรคจิตและผลจิตนั่นแล เป็นอธิจิต แม้กว่าจิตในสมาบัติ ๘ นั้น แต่มรรคจิตผลจิตนั้นท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะว่าภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคจิตผลจิตนั้น ย่อมไม่เสพเมถุนธรรม.

อนึ่ง กัมมัสสกตาญาณอันเป็นไปโดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว มีผล ยัญที่บุคคลบูชาแล้ว มีผล ดังนี้เป็นอาทิ ชื่อว่า ปัญญา. ก็ปัญญานั้น ย่อมเป็นไปในโลก ในเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้วบ้าง ไม่ได้เสด็จอุบัติบ้าง. เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ดี พระสาวกทั้งหลายก็ดี ย่อมยังมหาชนให้สมาทานในปัญญานั้น. เมื่อพระพุทธเจ้าไม่เสด็จอุบัติ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ประพฤติธรรม เป็นกรรมวาที พระเจ้าจักรพรรดิมหาราชา และพระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมยังมหาชนให้สมาทาน [ในปัญญานั้น]. สัตว์ผู้เป็นบัณฑิตแม้ตนเองก็ย่อมสมาทาน.

จริงอย่างนั้น อังกุรเทวบุตรได้ให้ทานตลอด ๑๐.๐๐๐ ปี. เวลามพราหมณ์ พระเวสสันดร และหมู่มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตเป็นอันมากเหล่าอื่น ได้ให้มหาทานแล้ว. ท่านเหล่านั้นบำเพ็ญกุศลธรรมนั้น แล้วเสวยสมบัติในหมู่เทวดาและในหมู่มนุษย์.

ส่วนวิปัสสนาญาณอันกำหนดอาการแห่งพระไตรลักษณ์ ท่านเรียกว่า **อธิปัญญา**.

ก็อธิปัญญานั้นยิ่งและอุดมกว่าปัญญาอันเป็นโลกิยะทุกอย่าง ดุจอธิศีลและอธิจิตยิ่งและอุดมกว่าศีลและจิตทั้งหลาย เว้นจากพุทธุปบาทกาล ย่อมไม่เป็นไปในโลก. ส่วนปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลแล เป็นอธิปัญญาแม้กว่าวิปัสสนาญาณนั้น แต่ปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลนั้น ท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้. เพราะว่าภิกษุถึงพร้อมด้วยปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลนั้น ย่อมไม่เสพเมถุนธรรม แล.

บทว่า ตตฺร แปลว่า บรรดาสิกขา ๓ ประการเหล่านั้น. บทว่า **อธิสีลสิกฺขานิทฺเทเส** ความว่า อธิศีลสิกขา กล่าวคือศีลในพระปาฏิโมกข์นี้ใด.

อธิบายสาชีพ

บทว่า **เอตฺถ สาชีวนฺนาม** อธิบายว่า สิกขาบทนี้คือแม้ทั้งหมดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในพระวินัย ตรัสเรียกว่า **สาชีพ** เพราะภิกษุทั้งหลายแตกต่างกันโดยประเภทมีประเทศ ชาติและโคตรต่างกันเป็นต้น ย่อมเป็นอยู่ร่วมกัน คือ ย่อมมีความเป็นอยู่เป็นอันเดียวกัน คือ มีความเป็นอยู่เป็นสภาคกัน มีความเป็นไปเป็นสภาคกันในสิกขาบทนี้.

บทว่า **ย่อมศึกษาในสาชีพนั้น** ความว่า กระทำสิกขาบทนั้นให้เป็นที่รองรับแห่งจิต เมื่อตรวจดูว่า เราศึกษาตามสิกขาบทหรือไม่ศึกษา ชื่อว่า **ย่อมศึกษา** และไม่ใช่จะศึกษาแต่ในสิกขาบท กล่าวคือสาชีพนี้อย่างเดียวเท่านั้น ยังศึกษาแม้ในสิกขาด้วย.

อนึ่ง บทว่า **ย่อมศึกษาในสาชีพนั้น** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งบทที่เป็นลำดับนี้ว่า **สิกขาบทนี้ชื่อว่าสาชีพ.** แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบทว่า **ย่อมศึกษาในสาชีพนั้น** อย่างนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้นพึงเห็นเนื้อความในบทว่า **ย่อมศึกษาในสาชีพนั้น** นี้อย่างนี้ว่า ภิกษุเมื่อยังสิกขาให้บริบูรณ์ ชื่อว่า ย่อมศึกษาในสิกขานั้น และเมื่อไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า ย่อมศึกษาในสิกขาบทนั้น. แม้คำนี้ว่า ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า **ถึงพร้อมซึ่งสาชีพ** ก็ตรัสด้วยสามารถแห่งบทว่า สาชีพ ซึ่งติดกันนั่นแล ก็เพราะภิกษุนั้นถึงพร้อมแม้ซึ่งสิกขาฉะนั้น จึงพึงทราบโดยเนื้อความว่า ถึงพร้อมซึ่งสิกขา ดังนี้บ้าง. ก็เมื่อมีอธิบายตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ การแจกบทแห่งบทว่า ถึงพร้อมซึ่งสิกขาและสาชีพ นี้ ย่อมเป็นอันบริบูรณ์.

บทว่า **ไม่บอกคืนสิกขา ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** ความว่า ไม่บอก

คืนสิกขา และไม่ประกาศความเป็นผู้ทุรพล เพราะแม้เมื่อทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง ก็ยังไม่เป็นอันบอกคืนสิกขาเลย แต่เมื่อบอกคืนสิกขาแล้ว ย่อมเป็นอันกระทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้งทีเดียว ฉะนั้น ด้วยบทว่า **ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** นี้ จึงไม่ได้อรรถอันพิเศษอะไร. ก็เหมือนอย่างว่า ด้วยคำว่า **สองราตรี** ที่ตรัสว่า พึงสำเร็จการนอนร่วมสันสองราตรี สามราตรี ดังนี้ ย่อมไม่ได้อรรถอันพิเศษอะไร. คำว่า **สองราตรี** นี้ ตรัสโดยที่เป็นโวหารชาวโลก เพราะเป็นคำที่สละสลวยโดยพยัญชนะ เพราะเป็นคำที่ขึ้นปากอย่างเดียว ฉันใด แม้คำว่า **ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** นี้ ก็เหมือนกัน พึงทราบว่า ตรัสเพราะเป็นคำที่สะดวกแก่โวหาร เพราะเป็นคำที่สละสลวยโดยพยัญชนะ เพราะเป็นคำที่ขึ้นปาก.

อีกนัยหนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงธรรมพร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ ฉะนั้น จึงทรงยังอรรถให้สำเร็จด้วยบทว่า **ไม่บอกคืนสิกขา** นี้ แล้วทรงยังพยัญชนะให้สำเร็จ ด้วยบทว่า **ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** นี้. ที่จริง บทที่แสดงเนื้อความเว้นเสียจากบทแวดล้อม เมื่อบุคคลกล่าวอยู่บทเดียวเท่านั้น ย่อมไม่งาม ดุจพระราชาทรงเว้นจากข้าราชบริพาร และดุจบุรุษเว้นจากผ้าและเครื่องอลังการ ฉะนั้น. แต่บทที่แสดงเนื้อความนั้น พร้อมด้วยบทข้างเคียงอันคล้อยตามอรรถเป็นบทแวดล้อม จึงงาม.

อีกนัยหนึ่ง เพราะการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้งบางส่วน ย่อมเป็นเนื้อความแห่งการบอกคืนสิกขา ฉะนั้น เมื่อจะทรงเปิดเผยเนื้อความแห่งบทว่า **ไม่บอกคืนสิกขา** หมายถึงการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง จึงตรัสว่า **ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** ดังนี้.

ในคำว่า **ไม่บอกคืนสิกขา ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** นั้น มีคำท้วงว่า เพราะการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้งทุกอย่าง ยังไม่เป็นการบอกคืนสิกขา ฉะนั้น จึงควรตรัสว่า **ไม่ทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง** ก่อนแล้วจึงตรัสว่า **ไม่บอกคืนสิกขา**. เฉลยว่า ก็ไม่ควรตรัสดังนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่ลำดับเนื้อความ. จริงอยู่ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ถึงพร้อมซึ่งสิกขาและสาชีพ ดังนี้ เมื่อตรัสว่า ภิกษุถึงพร้อมซึ่งสิกขาใด ไม่บอกคืนสิกขานั้น ย่อมเป็นอันตรัสเนื้อความตามลำดับ ไม่ใช่อย่างอื่น. ฉะนั้น จึงตรัสคำว่า **ไม่บอกคืนสิกขา** นี้เท่านั้นก่อนแล.

อีกประการหนึ่ง พึงทราบเนื้อความในคำว่า ไม่บอกคืนสิกขา ไม่ทำความเบื่นผู้ทุรพลให้แจ้ง นี้ แม้ตามลำดับ. พึงทราบอย่างไร ? คือ ในคำว่า ถึงพร้อมซึ่งสิกขาและสาชีพ นี้ ภิกษุถึงพร้อมซึ่งสิกขาใด ไม่บอกคืนสิกขานั้น และถึงพร้อมซึ่งสาชีพใด ไม่ทำความเบื่นผู้ทุรพลให้แจ้งในสาชีพนั้นแล.

อธิบายเรื่องสิกขาไม่เบื่นอันบอกคืน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความแปลกกันและไม่แปลกกันแห่งการบอกคืนสิกขา การทำความเบื่นผู้ทุรพลให้แจ้ง และลักษณะแห่งการบอกคืนสิกขา จึงตรัสคำว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ เบื่นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป สองบทเบื่นต้นว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย เบื่นบทมาติกา. เมื่อจะทรงจำแนกบทมาติกาเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า กถญจ ภิกฺขเว ดังนี้เบื่นต้น. ในคำนั้นมีการพรรณนาบทที่ไม่ชัดเจน ดังต่อไปนี้

บทว่า กถ คือ ด้วยอาการไร. บทว่า ทุพฺพลฺยาวิกมฺมญฺจ แปลว่า การทำความเบื่นผู้ทุรพลให้แจ้ง. บทว่า อิธ แปลว่า ในพระศาสนานี้. บทว่า อุกฺกณฺฐิโต ได้แก่ ถึงความเบื่นอยู่ลำบาก ในพระศาสนานี้ เพราะความไม่ยินดี. อีกนัยหนึ่ง มีคำอธิบายว่า ทำการชะเง้อคอว่า เราจะไปวันนี้, จะไปพรุ่งนี้. จะไปจากนี้, จะไปที่นี้, ดังนี้ อยู่ มีจิตพุ่งซ่าน คือ มีอารมณ์ไม่ใช่หนึ่ง. บทว่า ไม่ยินดี คือ เว้นจากความยินดีในพระศาสนา. บทว่า ใคร่จะเคลื่อนจากความเบื่นสมณะ คือ ใคร่จะปราศจากความเบื่นสมณะ. บทว่า ภิกฺขุภาวำ แปลว่า ด้วยภิกษุภาวะ. บทว่า ภิกฺขุภาวำ นิเบื่นทุติยาวิภัตติ ใช้ในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ. ก็ท่านกล่าวลักษณะที่เบื่นจริง ด้วยตติยาวิภัตติอย่างเดียว เช่นในประโยคว่า พึงอึดอัด [ด้วยซากศพ] อันคล้องอยู่ที่คอ.

บทว่า อฏฺฏิยมาโน ความว่า ประพฤติตนดุจอึดอัด คือ ถูกบีบคั้น ถึงทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า อันภิกษุภาวะนั้น ให้อึดอัดอยู่ คือ บีบคั้นอยู่. บทว่า หรายมาโน ได้แก่ ละอายอยู่. บทว่า ชิคุจฺฉมาโน ได้แก่ เกลียดชังความเบื่นภิกษุนั้นดุจของไม่สะอาด. บททั้งหลายว่า ปรารถนาความเบื่นคฤหัสถ์ เบื่นต้น มีเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น.

ในคำว่า ไฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงบอกคืนพระพุทธเจ้า นี้ ศัพท์ว่า ไฉนหนอ

เป็นนิบาต ใช้ในการแสดงความปริวิตก. มีคำอธิบายดังนี้ว่า ถ้าเราพึงบอกคืนพระพุทธเจ้า ข้อนั้นพึงเป็นการดีแก่เราหนอ. บทว่า ย่อมกล่าว ย่อมให้บุคคลอื่นทราบ มีความว่า ย่อมเปล่งวาจากล่าวเนื้อความนี้ ด้วยพยัญชนะเหล่านี้หรือเหล่าอื่น และกล่าวแก่บุคคลใด ย่อมให้บุคคลนั้นทราบ. ปิ อักษรในบทว่า เอวมฺปิ มีอรรถว่า ประมวลความข้างหน้ามาด้วย การทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้งแม้อย่างนี้ และสิกขายังไม่เป็นอันบอกคืน แม้โดยประการอื่น [ก็เหมือนกัน].

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง และการไม่บอกคืนสิกขาแม้อย่างอื่นนั้น ต่อไป จึงตรัสคำว่า ก็อีกประการหนึ่ง เป็นต้น. คำนั้นทั้งหมดโดยเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น แต่โดยบทพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้

ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยอาการบอกคืนตั้งแต่ต้น ๑๔ บทเหล่านี้คือ

๑.	ข้าพเจ้าพึงบอกคืน	พระพุทธเจ้า
๒.	,,	พระธรรม
๓.	,,	พระสงฆ์
๔.	,,	สิกขา
๕.	,,	วินัย
๖.	,,	ปาฏิโมกข์
๗.	,,	อุทเทส
๘.	,,	พระอุปัชฌายะ
๙.	,,	พระอาจารย์
๑๐.	,,	พระสัทธิวิหาริก
๑๑.	,,	พระอันเตวาสิก
๑๒.	,,	พระผู้ร่วมอุปัชฌายะ
๑๓.	,,	พระผู้ร่วมอาจารย์
๑๔.	,,	พระเพื่อนสพรหมจารี.

บรรดาบทว่า คิหี อสฺสํ [พึงเป็นคฤหัสถ์] เป็นต้น ๙ บทเหล่านี้ ก็ตรัสด้วยอาการกำหนดภาวะนี้ว่า พึงเป็น ดังนี้ว่า

๑.	ข้าพเจ้าพึงเป็น	คฤหัสถ์
๒.	,,	อุบาสก
๓.	,,	อารามิก
๔.	,,	สามเณร
๕.	,,	เดียรถีย์
๖.	,,	สาวกเดียรถีย์
๗.	,,	ผู้มิใช่สมณะ
๘.	,,	ผู้มิใช่ศากยบุตร

ด้วยประการที่กล่าวมานี้ บทที่ประกอบเข้ากับบทว่า ยนฺนูนาหํ ดังนี้ รวมเป็น ๒๒ บท. ๒๒ บท ประกอบเข้ากับบรรดาบทเหล่านี้ว่า ก็ถ้าว่า ข้าพเจ้า หากว่าข้าพเจ้าผิว่าข้าพเจ้า, ข้าพเจ้ามีความดำริว่า, ดังนี้ ทีละบท ๆ เหมือนกับบทเหล่านั้นที่ประกอบเข้ากับบทว่า ยนฺนูนาหํ รวมทั้งหมดจึงเป็น ๑๑๐ บท. ต่อจากนั้นบทที่เป็นไปโดยนัยแห่งการแสดงวัตถุที่พึงระลึกถึง มี ๑๗ บท มีบทว่า ข้าพเจ้าระลึกถึงมารดาเป็นต้น. บรรดาวัตถุที่พึงระลึกเหล่านั้น บทว่า เขตฺตํ ได้แก่ นาข้าวสาลีเป็นต้น. บทว่า วตฺถุ ได้แก่ สถานที่เกิดแห่งหญ้า ใบไม้ ผักดอง และผลไม้น้อยใหญ่. บทว่า สิปฺปิ ได้แก่ ศิลปะแห่งช่างหม้อและช่างหูกเป็นต้น. ต่อจากนั้นบทที่เป็นไปด้วยสามารถการแสดงว่า ยังมีความห่วงใย ยังมีกังวล มี ๙ บท เป็นต้นว่า มารดาของข้าพเจ้ามี ข้าพเจ้าต้องเลี้ยงดูท่าน. ต่อจากนั้นบทที่เป็นไปด้วยสามารถการแสดงว่า ยังมีที่อาศัย ยังมีที่พึ่ง มี ๑๖ บท เป็นต้นว่า มารดาของข้าพเจ้ามี ท่านจักเลี้ยงดูข้าพเจ้า. ต่อจากนั้นบทที่เป็นไปด้วยสามารถการแสดงว่า พรหมจรรย์มีภัตรมื้อเดียวและมีการนอนคนเดียวเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก มี ๘ บท เป็นต้นว่า พรหมจรรย์ทำได้ยาก.

บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า พรหมจรรย์ทำได้ยาก นี้ ภิกษุแสดงความที่

พรหมจรรย์ทำได้ยาก ในการทำพรหมจรรย์มีภัตรมื้อเดียวเป็นต้น. ด้วยบทว่า **พรหมจรรย์ทำไม่ได้ง่าย** นี้ ปฏิเสธความที่พรหมจรรย์ทำได้ง่าย. ในบทว่า **พรหมจรรย์ประพฤติได้ยาก พรหมจรรย์ประพฤติไม่ได้ง่าย** นี้ ก็พึงทราบดังกล่าวมานี้. ด้วยบทว่า **ข้าพเจ้าไม่อาจ** นี้ ภิกษุแสดงความไม่มีอุตสาหะ คือความที่พรหมจรรย์อันตนไม่พึงอาจในการทำพรหมจรรย์มีภัตรมื้อเดียวเป็นต้นนั้น. ด้วยบทว่า **ข้าพเจ้าไม่สามารถ** นี้ แสดงความเป็นผู้ไม่สามารถ. ด้วยบทว่า **ข้าพเจ้าไม่ยินดี** นี้ แสดงความไม่มีแห่งความยินดี. ด้วยบทว่า **ข้าพเจ้าไม่ยินดียิ่ง** แสดงความไม่มีแห่งความยินดียิ่ง.

๕๐ บทนี้ และ ๑๑๐ บท ข้างต้น รวมเป็น ๑๖๐ บท พึงทราบว่า ตรัสในวาระแห่งการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง.

อธิบายเรื่องสิกขาเป็นอันบอกคืน

แม้ในวาระแห่งการบอกคืนสิกขา คำว่า กถญฺจ ภิกฺขเว เป็นต้น ทั้งหมด โดยเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น. แต่พึงทราบวินิจฉัยโดยบทดังต่อไปนี้

แม้ในวาระแห่งการบอกคืนสิกขานี้ บทที่เป็นไปเนื่องด้วยคำบอกคืนสิกขามี ๑๔ บท ดังนี้

๑.	ข้าพเจ้าบอกคืน	พระพุทธเจ้า
๒.	,,	พระธรรม
๓.	,,	พระสงฆ์
๔.	,,	สิกขา
๕.	,,	วินัย
๖.	,,	ปาฏิโมกข์
๗.	,,	อุทเทส
๘.	,,	พระอุปัชฌายะ
๙.	,,	พระอาจารย์
๑๐.	,,	พระสัทธิวิหาริก

๑๑.	ข้าพเจ้าบอกคืน	พระอันเตวาสิก
๑๒.	,,	พระผู้ร่วมอุปัชฌายะ
๑๓.	,,	พระผู้ร่วมอาจารย์
๑๔.	,,	พระเพื่อนสพรหมจารี.

อนึ่งในทุกบทก็มีอรรถแห่งคำดังนี้ว่า ย่อมกล่าว ย่อมให้บุคคลอื่นทราบ. คือ ย่อมเปล่งวาจากล่าวและกล่าวแก่ผู้ใด ย่อมให้ผู้นั้นทราบ คือ ย่อมให้ได้ยิน ย่อมให้รู้ด้วยการเปล่งวาจานั้นเทียวว่า ภิกษุนี้ใคร่จะละพระศาสนา ใคร่จะพ้นจากพระศาสนา ใคร่จะละความเป็นภิกษุ จึงทำการเปล่งถ้อยคำนี้. ก็ถ้าภิกษุนี้ประสงค์จะกล่าวว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ [ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า] ดังนี้ แต่กล่าวกลับบทกันเสียว่า ปจฺจกฺขามิ พุทฺธํ ดังนี้ก็ดี กล่าวเนื้อความนั้นด้วยภาษาของพวกมิลักขะทั้งหลายภาษาใดภาษาหนึ่งก็ดี ประสงค์จะกล่าวว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ [ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า] แต่กล่าวโดยข้ามลำดับว่า ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ [ข้าพเจ้าบอกคืนพระธรรม] ดังนี้ หรือว่า สพฺรหฺมจารึ ปจฺจกฺขามิ [ข้าพเจ้าบอกคืนพระเพื่อนพรหมจารี] ดังนี้ ดังเช่นในวิภังค์แห่งอุตตริมนุสสธรรม ภิกษุประสงค์จะกล่าวว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชามิ [ข้าพเจ้าเข้าปฐมฌาน] แต่กล่าวว่า ทุติยํ ฌานํ [ทุติยฌาน] ไปเสียก็ดี ถ้าภิกษุนั้นกล่าวแก่ผู้ใด ผู้นั้นย่อมรู้แม้เพียงเท่านี้ว่า ภิกษุนี้ใคร่จะละความเป็นภิกษุ จึงกล่าวความนี้ ชื่อว่าคำที่ผิดพลาดย่อมไม่มี เป็นอันหยั่งลงเขตที่เดียว สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืนแล้ว ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้เคลื่อนแล้วจากพระศาสนา ดุจสัตว์เคลื่อนแล้วจากความเป็นสักกะหรือจากความเป็นพรหม ฉะนั้น. ก็ถ้าว่าภิกษุกล่าวด้วยคำเป็นอดีตอนาคตและเป็นคำปริกัปว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ดี ว่า ข้าพเจ้าจักบอกคืนพระพุทธเจ้า ก็ดี ว่า ข้าพเจ้าพึงบอกคืนพระพุทธเจ้า ก็ดี หรือส่งทูตไป หรือส่งสาส์นไป หรือจารึกอักษร หรือบอกเนื้อความนั้นด้วยหัวแม่มือ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกคืน. ส่วนการอวดอุตตริมนุสสธรรมย่อมถึงที่สุด [ปาราชิก] แม้ด้วยหัวแม่มือ. การบอกคืนสิกขาย่อมถึงที่สุด เมื่อภิกษุทำการเปล่งวาจาอันสัมปยุตด้วยจิต ในสำนักของสัตว์ผู้มีชาติแห่งมนุษย์เท่านั้น. ก็ภิกษุแม้เมื่อเปล่งวาจาให้คนอื่นทราบ ถ้าบอกกำหนดผู้เดียวว่า ผู้นี้เท่านั้นจงรู้ หากว่าผู้นั้นแลรู้ความประสงค์นั้น สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืน. ถ้าผู้นั้นไม่รู้ ผู้อื่นที่อยู่ใกล้รู้ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกคืน. ถ้าในสถานที่

ซึ่งยืนอยู่สองคน บอกกำหนดทั้งสองคนว่า ข้าพเจ้าบอกแก่สองคนนี้ ในสองคนนั้นเมื่อรู้คนเดียวก็ดี เมื่อรู้สองคนก็ดี สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืน. แม้ในหลายคน ก็พึงทราบโดยนัยอย่างนี้. ก็ถ้าว่าภิกษุถูกความไม่ยินดียิ่งบีบคั้นแล้ว รังเกียจภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสภาคกันคิดว่า ใครก็ตามจงรู้เถิด กล่าวเสียงดังว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า หากว่าผู้ที่อยู่ในที่ใกล้ เป็นคนทำงานในป่า หรือเป็นคนอื่นผู้รู้ลัทธิได้ยินแล้วรู้ว่า สมณะนี้กระสันแล้ว ปรารถนาความเป็นคฤหัสถ์ เคลื่อนแล้วจากพระศาสนา สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืนเหมือนกัน. ก็ในขณะนั้นแล จิตที่ไม่ก่อนไม่หลังรู้ได้ยาก. ถ้ารู้ในเวลานึกอย่างที่ตามปรกติคนในโลกได้ยินคำพูดแล้วรู้ สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืน. ถ้าต่อมาสงสัยว่า ภิกษุรูปนี้พูดอะไร ต่อนาน ๆ จึงรู้ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกคืน. ก็การบอกคืนสิกขานี้ และอภูตาโรจนสิกขาบท [ว่าด้วยการบอกอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่เป็นจริง] ทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท [ว่าด้วยการกล่าววาจาชั่วหยาบ] อัตตกามสิกขาบท [ว่าด้วยการกล่าวเพื่อบำเรอตนด้วยกาม] ทุฏฐโทสสิกขาบท [ว่าด้วยมีโทสะประทุษร้ายโจทด้วยอาบัติปาราชิก ไม่มีมูล] และภูตาโรจนสิกขาบท [ว่าด้วยการบอกอุตตริมนุสสธรรมที่เป็นจริง] ข้างหน้า มีเขตกำหนดอย่างเดียวกัน ย่อมถึงที่สุดในเมื่อข้อความอันคนรู้ในเวลานึกนั่นเอง. เมื่อข้อความอันคนสงสัยอยู่ว่า ภิกษุนี้พูดอะไร ต่อนาน ๆ จึงรู้ การบอกคืนสิกขาและสิกขาบทเหล่านั้นยังไม่ถึงที่สุด. ในบททั้งปวงก็พึงทราบเหมือนที่ข้าพเจ้ากล่าวการวินิจฉัยนี้ ในบทว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า ฉะนั้น. ก็ในกาลที่บอกคืนสิกขาแล้วแม้เมื่อไม่กล่าวคำว่า ไฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงบอกคืนพระพุทธเจ้า เป็นต้น ก็ย่อมเป็นการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง ฉะนั้น ในท้ายบทแม้ทุกบทจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ก็ชื่อว่า เป็นการทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง และสิกขาเป็นอันบอกคืน.

ต่อจากนั้น พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้ว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าไว้ว่า เป็นคฤหัสถ์ ดังต่อไปนี้

ถ้าภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักเป็นคฤหัสถ์ หรือว่า ข้าพเจ้าย่อมเป็นคฤหัสถ์ หรือว่า ข้าพเจ้าเกิดเป็นคฤหัสถ์ หรือว่า ข้าพเจ้ากำลังเป็นคฤหัสถ์ สิกขาย่อมเป็นอันไม่ได้บอกคืน. ก็ถ้าภิกษุกล่าวว่า จำเดิมแต่วันนี้ขอท่านจงจำ หรือว่า จงรู้ หรือว่า จงหมายรู้ หรือว่า จงทำไว้ในใจ ซึ่งข้าพเจ้าว่า เป็นคฤหัสถ์ จะกล่าวด้วยโวหารของชาวอริยกะ หรือด้วยโวหาร

ของชาวมิลักขะก็ตาม เมื่อกล่าวความข้อนี้อย่างนี้ กล่าวแก่ผู้ใด ถ้าผู้นั้นรู้ สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืน. แม้ใน ๗ บท มีบทว่า เป็นอุบาสกเป็นต้นที่เหลือ ก็มีนัยเช่นนี้. ๘ บทนี้ และ ๑๔ บทข้างต้น รวมเป็น ๒๒ บทด้วยประการฉะนี้. ต่อจากนี้ไปบท ๑๔ บทข้างต้นนั่นแล ตรัสควบกับ ๔ บท เหล่านี้คือ

๑. ข้าพเจ้าไม่เกี่ยวข้อง....
๒. ข้าพเจ้าจะต้องการอะไร....
๓. ข้าพเจ้าไม่ต้องการ....
๔. ข้าพเจ้าพ้นดีแล้ว....

รวมเป็น ๕๖ บท.

บรรดา ๔ บทนั้น บทว่า ไม่เกี่ยวข้อง คือ จงยกไว้ อธิบายว่า พอกันที. บทว่า ข้าพเจ้าจะต้องการอะไร ได้แก่ ข้าพเจ้าจะมีกิจอะไร คือ จะมีกรณียะอะไร จะมีอะไรที่จะต้องให้สำเร็จ. บทว่า ข้าพเจ้าไม่ต้องการอะไร คือ ข้าพเจ้าไม่มีความต้องการ. บทว่า สุมุตฺตาหํ แปลว่า ข้าพเจ้าพ้นดีแล้ว. คำที่เหลือใน ๕๖ บทนี้ มีนัยดังกล่าวแล้วแล.

บท ๕๖ บทนี้ และ ๒๒ บทข้างต้น รวมเป็น ๗๘ บท ตรัสโดยสรุปแลด้วยประการฉะนี้. ก็เพราะการบอกคืนสิกขาย่อมมีแม้ด้วยไวพจน์แห่งบทอันเป็นเขตเหล่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสว่า ยานิ วาปนญฺญานิปิ ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยานิ วาปนญฺญานิปิ ความว่า บทอื่นใดเว้นบทที่มาในพระบาลีว่า พระพุทธเจ้า เป็นต้น มีอยู่. บทว่า ไวพจน์แห่งพระพุทธเจ้าก็ดี ได้แก่ พระนามอันเป็นปริยายแห่งพระพุทธเจ้าก็ดี ฯลฯ นามอันเป็นปริยายแห่งผู้มิใช่ศากยบุตรก็ดี. บรรดาไวพจน์เหล่านั้น พระนามพันหนึ่งที่มาในคัมภีร์วัณณบั๊ฏฐาน พระนามร้อยหนึ่งที่มาในอุปาลิคาถา และพระนามเหล่าอื่นที่ได้โดยพระคุณ พึงทราบว่า เป็นไวพจน์แห่งพระพุทธเจ้า. นามแห่งพระธรรมแม้ทั้งปวงพึงทราบว่า เป็นไวพจน์แห่งพระธรรม. ในบททั้งปวงก็มีนัยเช่นนี้. ก็ในไวพจน์เหล่านี้มีการประกอบความดังต่อไปนี้

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์ตามที่

กล่าวนั้นแล. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระพุทธเจ้า มีอาทิอย่างนี้คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
.. พระอนันตพุทธิ
.. พระอโนมพุทธิ
.. พระโพธิปัญญาณะ
.. พระธีระ
.. พระวิคตโมหะ
.. พระปภินนขีละ
.. พระวิชิตวิชัย.

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระธรรม ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์ตามที่กล่าวแล้วนั้นแล. บรรดาพระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ นามแม้แห่งพระธรรมขันธ์หนึ่งก็เป็นไวพจน์แห่งพระธรรมนั่นเทียว คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน สวากขาตธรรม
.. สันทิฏฐิกธรรม
.. อกาลิกธรรม
.. เอหิปัสสิกธรรม
.. โอปนายิกธรรม
.. ธรรมอันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน
.. อสังขตธรรม
.. วิราคธรรม
.. นิโรธธรรม
.. อมตธรรม
.. ทีฆนิกาย
.. พรหมชาลสูตร
.. มัชฌิมนิกาย

ข้าพเจ้าบอกคืน มูลปริยายสูตร
.. สัง‌ยุตตนิกาย
.. อังคุตตรนิกาย
.. ชาตกนิกาย
.. อภิธรรม
.. อกุศลธรรม
.. กุศลธรรม
.. อัพยากตธรรม
.. สติปัฏฐาน
.. สัมมัปปธาน
.. อิทธิบาท
.. อินทริยะ
.. พละ
.. โพชฌงค์
.. มรรค
.. ผล
.. นิพพาน

อย่างนี้ เป็นการบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระธรรม.

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระสงฆ์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระสงฆ์เป็นอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน สุปฏิปันนสงฆ์
.. อุชุปฏิปันนสงฆ์
.. ญายปฏิปันนสงฆ์
.. สามีจิปฏิปันนสงฆ์

ข้าพเจ้าบอกคืน จตุปุริสยุคสงฆ์
.. อัฏฐปุริสสงฆ์
.. อาหุไนยสงฆ์
.. ปาหุไนยสงฆ์
.. ทักขิไณยสงฆ์
.. อัญชลิกรณียสงฆ์
.. อนุตตรปุญญเขตตสงฆ์

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนสิกขา ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งสิกขาเป็นอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน ภิกขุสิกขา
.. ภิกขุนีสิกขา
.. อธิศีลสิกขา
.. อธิจิตตสิกขา
.. อธิปัญญาสิกขา

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนวินัย ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งวินัย มีอาทิอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน ภิกขุวินัย
.. ภิกขุนีวินัย
.. ปฐมปาราชิก
.. ทุติยปาราชิก
.. ตติยปาราชิก
.. จตุตถปาราชิก
.. สังฆาทิเสส
.. ถุลลัจจัย

ข้าพเจ้าบอกคืน ปาจิตติย์

.. ปาฏิเทสนียะ

.. ทุกกฏ

.. ทุพภาสิต.

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนปาฏิโมกข์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งปาฏิโมกข์เป็นอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน ภิกขุปาฏิโมกข์

.. ภิกขุนีปาฏิโมกข์.

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนอุทเทส ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งอุทเทสมีอาทิอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าบอกคืน ภิกขุปาฏิโมกขุทเทส

.. ภิกขุนีปาฏิโมกขุทเทส

.. สัมมาสัมพุทธุทเทส

.. อนันตพุทธิอุทเทส

.. อโนมพุทธิอุทเทส

.. โพธิบัญญาณุทเทส

.. ธีรุทเทส

.. วิคตโมหุทเทส

.. ปภินนขีลุทเทส

.. วิชิตวิชยุทเทส.

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระอุปัชฌายะ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์แห่งพระอุปัชฌายะ เป็นอย่างนี้ คือ

ผู้ใดให้ข้าพเจ้าบรรพชา	ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น
ผู้ใดให้ข้าพเจ้าอุปสมบท	..

ข้าพเจ้าบรรพชาเพราะผู้ใดเป็นมูล ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น

ข้าพเจ้าอุปสมบทเพราะผู้ใดเป็นมูล ,,

บรรพชาของข้าพเจ้ามีผู้ใดเป็นมูล ,,

อุปสมบทของข้าพเจ้ามีผู้ใดเป็นมูล ,,

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระอาจารย์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระอาจารย์ เป็นอย่างนี้ คือ

ผู้ใดให้ข้าพเจ้าบรรพชา ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น

ผู้ใดสวดอนุสสาวนาให้ข้าพเจ้า ,,

ข้าพเจ้าอาศัยผู้ใดอยู่ ,,

ข้าพเจ้าให้ผู้ใดบอกอุทเทส [พระบาลี] ,,

ข้าพเจ้าสอบถาม [ความแห่งอุทเทส] กับผู้ใด ,,

ผู้ใดบอกอุทเทสแก่ข้าพเจ้า ,,

ผู้ใดให้ข้าพเจ้าสอบถาม [ความแห่งอุทเทส] ,,

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระสัทธิวิหาริก ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระสัทธิวิหาริก เป็นอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าให้ผู้ใดบรรพชา ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น

ข้าพเจ้าให้ผู้ใดอุปสมบท ,,

ผู้ใดบรรพชาเพราะข้าพเจ้าเป็นมูล ,,

ผู้ใดอุปสมบทเพราะข้าพเจ้าเป็นมูล ,,

บรรพชาของผู้ใดมีข้าพเจ้าเป็นมูล ,,

อุปสมบทของผู้ใดมีข้าพเจ้าเป็นมูล ,,

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระอันเตวาสิก ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระอันเตวาสิก เป็นอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าให้ผู้ใดบรรพชา ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น

ข้าพเจ้าสวดอนุสสาวนาให้ผู้ใด ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น
ผู้ใดอาศัยข้าพเจ้าอยู่ ..
ผู้ใดให้ข้าพเจ้าบอกอุทเทส ..
ผู้ใดสอบถาม [ความแห่งอุทเทส] กับข้าพเจ้า ..
ข้าพเจ้าบอกอุทเทสแก่ผู้ใด ..
ข้าพเจ้าให้ผู้ใดสอบถาม ..

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระผู้ร่วมอุปัชฌายะ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระผู้ร่วมอุปัชฌายะ เป็นอย่างนี้ คือ

พระอุปัชฌายะของข้าพเจ้าให้ผู้ใดบรรพชา ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น
พระอุปัชฌายะของข้าพเจ้าให้ผู้ใดอุปสมบท ..
ผู้ใดบรรพชาเพราะอุปัชฌายะของข้าพเจ้านั้นเป็นมูล ..
ผู้ใดอุปสมบทเพราะอุปัชฌายะของข้าพเจ้านั้นเป็นมูล ..
บรรพชาของผู้ใดมีพระอุปัชฌายะของข้าพเจ้านั้นเป็นมูล ..
อุปสมบทของผู้ใดมีพระอุปัชฌายะของข้าพเจ้านั้นเป็นมูล ..

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระผู้ร่วมอาจารย์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์ของพระผู้ร่วมอาจารย์ เป็นอย่างนี้ คือ

อาจารย์ของข้าพเจ้าให้ผู้ใดบรรพชา ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น
อาจารย์ของข้าพเจ้าสวดอนุสสาวนาให้ผู้ใด ..
ผู้ใดอาศัยอาจารย์ของข้าพเจ้านั้นอยู่ ..
ผู้ใดให้อาจารย์ของข้าพเจ้านั้นบอกอุทเทส ..
ผู้ใดสอบถาม [ความแห่งอุทเทส] กับอาจารย์ของข้าพเจ้า ..
อาจารย์ของข้าพเจ้าบอกอุทเทสแก่ผู้ใด ..
อาจารย์ของข้าพเจ้าให้ผู้ใดสอบถาม [ความแห่งอุทเทส] ..

ในคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระเพื่อนพรหมจารี ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์.

การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งพระเพื่อนพรหมจารี เป็นอย่างนี้ คือ

ข้าพเจ้าศึกษาอธิศีลร่วมด้วยผู้ใด	ข้าพเจ้าบอกคืนผู้นั้น
ข้าพเจ้าศึกษาอธิจิตร่วมด้วยผู้ใด	..
ข้าพเจ้าศึกษาอธิปัญญาร่วมด้วยผู้ใด	..

ในคำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นคฤหัสถ์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์

การบอกคือสิกขาด้วยไวพจน์แห่งคฤหัสถ์ เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า	เป็นผู้ครองเรือน
..	เป็นชาวนา
..	เป็นพ่อค้า
..	เป็นผู้เลี้ยงสัตว์
..	เป็นผู้ยากจนเข็ญใจ
..	เป็นผู้เกลัมวย
..	เป็นผู้บริโภคกามคุณ.

คำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นอุบาสก ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์.

การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งอุบาสก เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า	เป็นเทววาจิกอุบาสก
..	เป็นเตวาจิกอุบาสก
..	เป็นอุบาสกผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ
..	เป็นอุบาสกผู้ถึงพระธรรมเป็นสรณะ
..	เป็นอุบาสกผู้ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ
..	เป็นอุบาสกถือสิกขาบท ๑๐.

คำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นอารามิกะ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์.

การบอกคืนสิกขาด้วยไวพจน์แห่งอารามิกะ เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นกัปปิยการก

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นไวยาวัจจกร

.. เป็นคนตายหญ้า

.. เป็นคนแจกยาคู

.. เป็นคนแจกผลไม้

.. เป็นคนแจกของควรเคี้ยว.

คำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นสามเณร ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์แห่งสามเณร เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นสามเณรจิ๋ว

.. เป็นสามเณรน้อย

.. เป็นสามเณรรุ่น

.. เป็นสามเณรรุ่นใหญ่

.. เป็นสามเณรรุ่นโค่ง.[๑]

ในคำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นเดียรถีย์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์แห่งเดียรถีย์ เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นนิครนถ์

.. เป็นอาชีวก

.. เป็นดาบส

.. เป็นปริพพาชก

.. เป็นชีปะขาว.

ในคำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นสาวกเดียรถีย์ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์แห่งสาวกเดียรถีย์ เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นสาวกนิครนถ์

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๑๒๓ อธิบายว่า สมณุทเทส คือ สามเณรทั่วไป แต่เคยแปลกันมาว่า สามเณรโค่ง ในที่นี้จึงแปลอย่างนั้น.

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นสาวกอาชีวก

.. เป็นสาวกดาบส

.. เป็นสาวกปริพพาชก

.. เป็นสาวกชีปะขาว.

ในคำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นผู้ไม่ใช่สมณะ ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์แห่งผู้มิใช่สมณะ เป็นอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นผู้ทุศีล

.. เป็นผู้มีธรรมอันลามก

.. เป็นผู้มีสมาจารอันไม่สะอาด พึงระลึงด้วยความรังเกียจ

.. เป็นผู้มีการงานอันปกปิด

.. เป็นผู้มิใช่สมณะ แต่ปฏิญญาว่า เป็นสมณะ

.. เป็นผู้มิใช่พรหมจารี แต่ปฏิญญาว่า เป็นพรหมจารี

.. เป็นผู้มีภายในเสีย

.. เป็นผู้อันราคะรั่วรดแล้ว

.. เป็นผู้ดุจอยากเยื่อ

.. เป็นผู้ด้วน.

ในคำว่า ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นผู้มิใช่สากยบุตร ดังนี้ ไม่ใช่บอกคืนด้วยไวพจน์. การบอกคืนด้วยไวพจน์แห่งผู้มิใช่ศากยบุตร มีอาทิอย่างนี้ คือ

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า มิใช่ผู้เป็นสัมมาสัมพุทธบุตร

.. มิใช่ผู้เป็นอนันตพุทธิบุตร

.. มิใช่ผู้เป็นอโนมพุทธิบุตร

.. มิใช่ผู้เป็นโพธิปัญญาณบุตร

.. มิใช่ผู้เป็นธีรบุตร

.. มิใช่ผู้เป็นวิคตโมหบุตร

ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า มิใช่ผู้เป็นปภินนขีลบุตร
,, มิใช่ผู้เป็นวิชิตวิชัยบุตร.

คำว่า ด้วยไวพจน์เหล่านั้นอันเป็นอาการ เป็นลักษณะ เป็นเครื่องหมาย มีความว่า ด้วยไวพจน์แห่งบทอันเป็นเขตมีบทว่าพระพุทธเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ที่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า ไวพจน์แห่งพระพุทธเจ้าก็ดี. จริงอยู่ ไวพจน์ทั้งหลายตรัสว่า เป็นอาการ เพราะเป็นเหตุแห่งการบอกคืนสิกขา. ว่า เป็นลักษณะ เพราะแสดงสันฐานแห่งพระพุทธเจ้าเป็นต้น หรือเพราะเป็นสันฐานแห่งการบอกคืนสิกขานั่นเอง. ว่า เป็นนิมิต เพราะเป็นเหตุแห่งความจำได้ซึ่งการบอกคืนสิกขา ดุจเครื่องหมายมีไฝของพวกมนุษย์เป็นต้นฉะนั้น.

ด้วยคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ดังนี้ ตรัสกำหนดระบุลงไปเพราะไม่มีเหตุแห่งการบอกคืนสิกขาอย่างอื่นยิ่งไปกว่านี้. ความในคำนี้ดังนี้ว่า การทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้ง และการบอกคืนสิกขาย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้เท่านั้น เหตุยิ่งไปกว่านี้ไม่มี.

สิกขาที่ไม่เป็นอันบอกคืน

ครั้นทรงแสดงลักษณะการบอกคืนสิกขาอย่างนี้แล้ว เพื่อความไม่พั้นเพื่อนในการไม่บอกคืนและเพื่อทรงแสดงวิบัติแห่งลักษณะการบอกคืนสิกขานั้นแล ด้วยสามารถแห่งบุคคลเป็นต้น จึงตรัสคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สิกขาไม่เป็นอันบอกคืนอย่างไร ดังนี้ เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยไวพจน์เหล่าใดอันเป็นอาการ เป็นต้น มีนัยดังที่กล่าวแล้วเทียว. บทว่า ภิกษุวิกลจริต ได้แก่ ภิกษุวิกลจริตเพราะยักษ์สิง หรือวิกลจริตเพราะดี คือ มีสัญญาวิปริต รูปใดรูปหนึ่ง. ภิกษุวิกลจริตนั้น ถ้าบอกคืน สิกขาย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. บทว่า ของภิกษุวิกลจริต คือ ของภิกษุวิกลจริตเช่นนั้นแล. ก็ถ้าภิกษุผู้ปกติตะบอกคืนสิกขาในสำนักของภิกษุวิกลจริตเช่นนั้น ภิกษุวิกลจริตไม่รู้ สิกขาย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. ภิกษุวิกลจริตเพราะยักษ์สิง ตรัสเรียกว่า ภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่าน. ก็ในบทต้นตรัสว่า ภิกษุวิกลจริตเพราะยักษ์สิง หรือวิกลจริตเพราะดี ดังนี้ โดยที่เป็นภิกษุวิกลจริตเสมอกัน.

ความแปลกกันแห่งภิกษุวิกลจริตทั้งสอง จักมีแจ้งในอนาปัตติวาร. ภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่านอย่างนี้บอกคืน สิกขาย่อมเป็นอันไม่บอกคืนเลย. สิกขาแม้บอกคืนในสำนักของภิกษุผู้มีจิตฟุ้ง

ช่านนั้น เมื่อภิกษุนั้นไม่รู้อยู่ ก็ย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. บทว่า ภิกษุกระสับกระส่ายเพราะเวทนา ได้แก่ ภิกษุผู้ถูกทุกขเวทนาอย่างแรง ถูกต้องสลบไป. สิกขาแม้ที่ภิกษุนั้นผู้เพ้ออยู่บอกคืนแล้ว ย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. สิกขาแม้ที่บอกคืนในสำนักของภิกษุนั้น เมื่อภิกษุนั้นไม่รู้ สิกขาย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. บทว่า ในสำนักของเทวดา ความว่า สิกขาที่บอกคืนในสำนักของเทวดาตั้งต้นแต่ภุมมเทวดา จนถึงอกนิฏฐเทวดา ย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. บทว่า ของเดรัจฉาน ความว่า สิกขาที่ภิกษุบอกคืนในสำนักของนาคมาณพ หรือของสุบรรณมาณพ หรือของบรรดาเดรัจฉานทั้งหลายมีกินนร ช้าง และลิงเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันไม่บอกคืนเหมือนกัน. บรรดาบุคคลเหล่านั้น สิกขาที่ภิกษุบอกคืนในสำนักของภิกษุวิกลจริตเป็นต้น เป็นอันไม่ได้บอกคืนเลย เพราะภาวะที่ไม่รู้. สิกขาที่ภิกษุบอกคืนในสำนักของเทวดาเป็นอันไม่ได้บอกคืนเลย เพราะภาวะที่รู้เร็วเกินไป. ธรรมดาว่า เทวดาทั้งหลาย มีปัญญามาก มีปฏิสนธิเป็นไตรเหตุย่อมรู้เร็วเกินไป. อนึ่งชื่อว่า จิตนี้เปลี่ยนแปลงเร็ว ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า ความพินาศ [แห่งภิกษุภาวะ] เร็วเกินไป อย่าได้มีด้วยอำนาจแห่งจิตของบุคคลผู้มีจิตเบาเลย จึงทรงห้ามการบอกคืนสิกขาในสำนักของเทวดา.

ส่วนในหมู่มนุษย์ไม่มีการกำหนดแน่นอน สิกขาที่ภิกษุบอกคืนแล้วในสำนักของผู้เข้าใจความ ผู้ใดผู้หนึ่ง ผู้เป็นสภาคกันก็ตาม เป็นวิสภาคกันก็ตาม เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ย่อมเป็นอันบอกคืนทั้งนั้น. แต่ถ้าเขาไม่รู้ สิกขาย่อมเป็นอันไม่บอกคืน. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความข้อนี้ จึงตรัสคำว่า ด้วยภาษาของชนชาติอริยกะ ดังนี้เป็นต้น. ในคำว่า ด้วยภาษาของชนชาติอริยกะ เป็นต้นนั้น พึงทราบการวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

โวหารของชาวอริยกะได้แก่ มคธภาษา ชื่อว่า ภาษาของชนชาติอริยกะ โวหารที่ไม่ใช่ของชาวอริยกะอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ ภาษาอันธมมิฬเป็นต้น ชื่อว่า ภาษาของชนชาติมิลักขะ. คำว่า ถ้าเขาไม่เข้าใจ ความว่า ไม่เข้าใจว่า ภิกษุนี้พูดเนื้อความชื่อนี้ เพราะเป็นผู้ไม่ชำนาญในภาษาอื่น หรือเพราะเป็นผู้ไม่ฉลาดในพุทธสมัย. บทว่า โดยการกล่าวเล่น คือ ภิกษุประสงค์จะกล่าวคำอื่นเร็ว ๆ จึงกล่าวเสียโดยเร็วว่า ข้าพเจ้าบอกคืน

พระพุทธเจ้า. บทว่า โดยการกล่าวพลาดไป คือ โดยการกล่าวพลั้งไป ได้แก่ ตั้งใจว่าจะพูดคำอื่น กล่าวเป็นคำอื่นไป. หากว่าจะมีผู้ถามว่า จะแปลกอะไรกับคำแรกเล่า? ตอบว่า คำแรก เป็นการกล่าวคำอื่นโดยเร็วไปแม้ของผู้ที่เป็นบัณฑิต ส่วนคำนี้ เป็นการกล่าวคำอื่นด้วยคิดว่า เราจักกล่าวคำอื่น ของผู้พูดพลั้งไปเพราะความโง่ เพราะความงมงาย. บทว่า ภิกษุไม่ประสงค์จะประกาศแต่เปล่งเสียงให้ได้ยิน ความว่า ภิกษุสอน สอบถาม เรียน ทำการสังวัธยาย พรรณนาพระบาลีแห่งสิกขาบทนี้ นี้เรียกว่า ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะประกาศแต่เปล่งเสียงให้ได้ยิน. บทว่า ภิกษุประสงค์จะประกาศแต่ไม่เปล่งเสียงให้ได้ยิน ความว่า ภิกษุทำความเป็นผู้ทุรพลให้แจ้งแล้ว เมื่อจะบอกคืนสิกขา ไม่ทำการเปล่งวาจา นี้เรียกว่า ภิกษุประสงค์จะประกาศแต่ไม่เปล่งเสียงให้ได้ยิน. บทว่า ภิกษุประกาศแก่ผู้ไม่เข้าใจความ ความว่า ประกาศแก่ผู้เฆ่าเช่นกับรูปปั้น[๑] หรือผู้มีปัญญาทึบไม่ฉลาดในลัทธิ หรือแก่เด็กชาวบ้านที่ถึงความเป็นผู้ไม่รู้เดียงสา. บทว่า ภิกษุไม่ประกาศแก่ผู้เข้าใจความ ความว่า ไม่ประกาศแก่ผู้เป็นบัณฑิต สามารถจะรู้. บทว่า ก็หรือภิกษุไม่ประกาศโดยประการทั้งปวง ความว่า สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืนด้วยคำเป็นปริยายใด บรรดาคำว่า ข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้าเป็นต้น ภิกษุไม่เปล่งวาจาประกาศแม้อย่างหนึ่งจากคำเป็นปริยายนั้น. ด้วยคำว่า ด้วยเหตุอย่างนี้แล ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดลักษณะแห่งการไม่บอกคืน. ก็ในคำนี้มีความหมายดังนี้ สิกขาย่อมเป็นอันบอกคืนด้วยเหตุอย่างนี้แล ไม่ใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น.

สิกขาบทวิภังค์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ชื่อว่า เมถุนธรรม เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดงเนื้อความแห่งคำว่า พึงเสพเมถุนธรรม เป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป.

บทว่า ชื่อว่า เมถุนธรรม นี้ เป็นบทอุทเทสแห่งเมถุนธรรมที่จะพึงทรงนิทเทส. บทว่า อสทฺธมฺโม แปลว่า ธรรมของอสัตบุรุษ คือ คนต่ำ. บทว่า คามธมฺโม คือ ธรรมที่เสพกันสำหรับชาวบ้าน. บทว่า วสลธมฺโม คือ ธรรมของคนถ่อย. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๑๒๖ อธิบายว่า เช่นกับรูปที่ทำด้วยดินเหนียว

วสลธรรม เพราะอรรถว่า ธรรมอันเลวเองนั่นแหละ เพราะยังกิเลสให้ร้วรด. บทว่า ทุฏฺฐุลฺลํ มีวิเคราะห์ว่า กรรมชื่อว่า ทุฏฺฐุลฺล เพราะอรรถว่า ชื่อว่า ทุฏฺฐิ [ชั่ว] เพราะเป็นกรรมถูกกิเลสประทุษร้าย ชื่อว่า ถุลฺล [หยาบ] เพราะเป็นกรรมไม่ละเอียด. ก็จากบทว่า ทุฏฺฐุลฺลํ นั้นไป ใน ๓ บท พึงเปลี่ยนวิเสสนะนั้นว่า โย โส เป็น ยนฺตํ แล้วประกอบเป็น ยนฺตํ ทุฏฺฐุลฺลํ [กรรมอันชั่วหยาบนั้นใด] ยนฺตํ โอทกนฺติกํ [กรรมมีน้ำเป็นที่สุดนั้นใด] ยนฺตํ รหสฺสํ [กรรมอันมีในที่ลับนั้นใด]. ก็ในบททั้ง ๓ นี้ พึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า การดูก็ดี การจับก็ดี การต้องก็ดี การสัมผัสก็ดี การเบียดกันก็ดี อันเป็นบริวารแห่งกรรมนั้น ก็เป็นการชั่วหยาบ แม้เพราะเหตุนั้น กรรมนั้นก็เป็นกรรมชั่วหยาบ กรรมชั่วหยาบนั้นใด นั้นชื่อว่า เมถุนธรรม กรรมชื่อว่า อุทกนฺต เพราะอรรถว่า อันบุคคลถือเอาน้ำเพื่อความหมดจดในที่สุดแห่งกรรมนั้น อุทกนฺต ชื่อว่า โอทกนฺติก กรรมอันบุคคลถือเอาน้ำในที่สุดนั้นใด นั้นชื่อว่า เมถุนธรรม กรรมชื่อว่า รหสฺส เพราะเป็นกรรมที่พึงทำในที่ลับ คือ ในที่กำบัง กรรมที่บุคคลพึงทำในที่ลับนั้นใด นั้นชื่อว่า เมถุนธรรม. ที่ชื่อว่า ทฺวยทฺวยสมาปตฺติ เพราะเป็นกิริยาอันคนคู่ ๆ กันพึงปฏิบัติร่วมกัน.

ในบทว่า ทฺวยทฺวยสมาปตฺติ นั้น มีการประกอบความว่า กิริยาอันคนคู่ ๆ กันพึงปฏิบัติร่วมกันนั้นใด นั้นชื่อว่า เมถุนธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงย้ำคำนั้นทั้งหมดไว้หมวดเดียวกันในที่นี้ จึงตรัสว่า นี้ชื่อว่า เมถุนธรรม. ถามว่า เพราะเหตุไรจึงตรัสเรียกว่า เมถุนธรรม. ตอบว่า เพราะเป็นธรรมของคนสองคนผู้กำหนัดแล้ว ผู้กำหนัดนักแล้ว ผู้อันราคะรดแล้ว ผู้อันราคะกลุ้มรุมแล้ว คือของคนสองคนผู้เป็นเช่นเดียวกัน. บทว่า ชื่อว่า เสพ นี้เป็นบทมาติกา เพื่อแสดงอาการที่เป็นเหตุให้เรียกว่า พึงเสพ ในบทว่า ปฏิเสเวยฺย นี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ภิกษุใดสอดนิมิตเข้าไปทางนิมิต เป็นต้น ต่อไป

ภิกษุใด สอดนิมิตของตนเข้าไปทางนิมิตของหญิง คือสอดองค์กำเนิดของตนเข้าไปทางองค์กำเนิดของหญิง ในโอกาสอันชุ่มอันลมถูกต้องไม่ได้ โดยประมาณอย่างต่ำที่สุดแม้เพียงชั่วเมล็ดงาเดียว ภิกษุนี้ชื่อว่า เสพ. ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ภิกษุย่อมถึงสีลเภท คือ ย่อมเป็นปาราชิก. ก็บรรดานิมิตหญิงและนิมิตชาย ในนิมิตหญิง ย่อมได้ ๕ ฐาน คือ ข้างทั้ง ๔

และตรงกลาง. ในนิมิตชาย ย่อมได้ ๖ ฐาน คือ ข้างทั้ง ๔ ตรงกลาง และเบื้องบน. ฉะนั้น ภิกษุแม้สอด [นิมิตของตน] เข้าไปข้างล่าง ในนิมิตหญิง ย่อมเป็นปาราชิก. สอดเข้าไปทั้ง ๒ ข้างก็ดี สอดเข้าไปตรงกลางพ้นฐานทั้ง ๔ ก็ดี ย่อมเป็นปาราชิก. อนึ่งภิกษุสอดนิมิตชายเข้าไปถูกตรงส่วนเบื้องล่างก็ดี สอดเข้าไปถูกข้างทั้งสองก็ดี สอดเข้าไปถูกเฉพาะตรงกลางก็ดี งอสอดเข้าไปถูกส่วนเบื้องบน ดุจนิ้วที่งอ ที่หลังข้อกลางก็ดี ก็เป็นปาราชิก. บรรดานิมิตหญิงและนิมิตชายนั้น แม้เมื่อภิกษุสอดนิมิตเข้าไปเช่นกับคันชัง ก็มี ๕ ฐาน คือ ข้างทั้ง ๔ และตรงกลาง ๑ แม้เมื่องอแล้วสอดเข้าไป ก็มี ๕ ฐาน คือ ข้างทั้ง ๔ และตรงกลางส่วนเบื้องบน ๑. ในนิมิตชายมีทั้งหมดด้วยกัน ๑๐ ฐาน อย่างนี้. ภิกษุสอดปมแห่งหนังหรือต่อมอันมีกายประสาทยังไม่เสีย ซึ่งเกิดขึ้นในนิมิต [ของตน] เข้าไป เป็นอาบัติปาราชิก. ภิกษุสอดหนังที่ตายแล้วหรือต่อมที่แห้ง อันมีกายประสาทเสียแล้วเข้าไป เป็นอาบัติทุกกฏ. แม้เมื่อสอดขนหรือเม็ดอัณฑะขนาดเท่านิ้วหัวแม่มือเข้าไป ด้วยความยินดีในเมถุน ก็เป็นทุกกฏเหมือนกัน. ก็ชื่อว่า เมถุนกถานี้ เพราะเหตุที่เป็นถ้อยคำชั่วหยาบ เป็นถ้อยคำของอสัตบุรุษ ฉะนั้น ภิกษุเมื่อจะกล่าวสถานะนี้ หรืออื่นซึ่งเป็นเช่นนี้ ในพระวินัย พึงตั้งมนสิการถึงความเป็นของปฏิกูล สมณสัญญาและหิริโอตตัปปะ เข้าไว้เฉพาะแล้วยังคารวะให้บังเกิดขึ้นในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า รำลึกถึงพระกรุณาคุณของพระผู้เป็นนาถะแห่งโลก ผู้ทรงพระกรุณาไม่มีใครเสมอ แล้วจึงกล่าว. ภิกษุพึงรำลึกถึงพระกรุณาคุณของพระผู้เป็นนาถะแห่งโลกอย่างนี้ว่า ที่จริง อันธรรมดาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น แม้มีพระหฤทัยไม่เวียนกลับมา เพราะกามทั้งหลายโดยประการทั้งปวง แต่ก็ทรงอาศัยความเป็นผู้ทรงพระกรุณาในหมู่สัตว์ด้วยความทรงเอ็นดูแก่เหล่าสัตว์ ด้วยความทรงอนุเคราะห์แก่ชาวโลก จึงได้ตรัสพระดำรัสเช่นนี้เพื่อประโยชน์แก่การทรงบัญญัติสิกขาบท น่าอัศจรรย์ พระกรุณาคุณของพระศาสดา ดังนี้แล้วกล่าวเถิด.

อีกประการหนึ่งเล่าว่า ผิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่พึงตรัสพระดำรัสเช่นนี้ไว้โดยครบถ้วนใครเล่าจะพึงรู้ว่า อาบัติปาราชิกในฐานะประมาณเท่านี้ อาบัติถุลลัจจัยในฐานะประมาณเท่านี้ อาบัติทุกกฏในฐานะประมาณเท่านี้แล. เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้พิพากษาความ พึงอยู่

ก็ดี จะพูดก็ดี อย่านั่งเปิดปากยิงฟันหัวเราะ พึงพิจารณาว่า แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ตรัสกถาเช่นนี้ แล้วพึงเป็นผู้ยำเกรงต่อเมถุนกถานั้น เพียบพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะ มีส่วนเปรียบเทียบด้วยพระศาสดาพูดเถิด ฉะนี้แล.

สิกขาบทอันเป็นมูลบัญญัติ จบ

อนุบัญญัติ

พึงทราบวินิจฉัยในวาระแห่งอนุบัญญัติต่อไป

บทว่า **โดยที่สุด** คือ โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด. บทว่า **แม้ในเดรัจฉานตัวเมีย** คือ ในสัตว์ตัวเมียที่อยู่ในพวกเดรัจฉานด้วยอำนาจปฏิสนธิ. บทว่า **จะกล่าวไยถึงในหญิงมนุษย์เล่า** คือ ในหญิงที่มีชาติเป็นมนุษย์ก่อนว่า.

ก็เดรัจฉานตัวเมียที่เป็นวัตถุแห่งปาราชิกเท่านั้น พึงถือเอาว่า **เดรัจฉานตัวเมีย** ในปฐมปาราชิกสิกขาบทนี้ ไม่ใช่เดรัจฉานตัวเมียทั้งหมด. ในคำว่า ในเดรัจฉานตัวเมียนี้มีกำหนดดังนี้

> **บรรดาสัตว์ที่ไม่มีเท้า งูและปลา บรรดาสัตว์สองเท้า ไก่ และบรรดาสัตว์สี่เท้า แมว สัตว์เดรัจฉาน ตัวเมียเหล่านี้ เป็นวัตถุแห่งปาราชิก.**

บรรดาสัตว์เดรัจฉานตัวเมียเหล่านั้น ทีฆชาติ [สัตว์ประเภทตัวยาว] แม้ทั้งหมดอันต่างด้วยงูเหลือมและงูขว้างค้อนเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่างู. เพราะฉะนั้น บรรดาทีฆชาติทั้งหลาย ภิกษุอาจจะสอดองค์กำเนิดเข้าไปในมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรคทั้ง ๓ ในทีฆชาติใด แม้ชั่วเพียงเมล็ดงา ทีฆชาตินั้น เป็นวัตถุแห่งปาราชิก ทีฆชาติที่เหลือพึงทราบว่าเป็นวัตถุแห่งทุกกฏ. อุทกชาติ [สัตว์ประเภทอยู่ในน้ำ] แม้ทั้งหมดอันต่างด้วยปลา เต่าและกบเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่าปลา. แม้ในอุทกชาตินั้น ก็พึงทราบวัตถุแห่งปาราชิกและวัตถุแห่งทุกกฏ ตามนัยที่กล่าวแล้วในทีฆชาตินั่นเทียว. ส่วนความแปลกกัน ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า กบปากหอยสังข์มีอยู่ สัณฐานปากของพวกกบปากหอยสังข์เหล่านั้นใหญ่ช่องเล็ก ไม่พอสอดองค์กำเนิดเข้าไปในสัณฐานปากนั้นได้ แต่ สัณฐานปากจัดเข้าเป็นพวกแผล ฉะนั้น สัณฐานปากนั้น พึงทราบว่า เป็นวัตถุแห่งถุลลัจจัย. ปักษีชาติแม้ทั้งหมดต่างด้วยนกกาและ

นกพิราบเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่าไก่. แม้ในปุกกุสชาตินั้น ก็พึงทราบวัตถุแห่งปาราชิก และวัตถุแห่งทุกกฏ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล. สัตว์พวกจตุบทแม้ทั้งหมดต่างด้วยกระแต พังพอน และเหี้ยเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่า แมว. แม้ในสัตว์พวกจตุบทนั้น ก็พึงทราบวัตถุแห่งปาราชิก และวัตถุแห่งทุกกฏ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล.

บทว่า **เป็นปาราชิก** แปลว่า เป็นผู้พ่ายแพ้แล้ว คือ ถึงความปราชัย. จริงอยู่ ปาราชิกศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในสิกขาบท อาบัติ และบุคคล ใน ๓ อย่างนั้น ปาราชิกศัพท์ที่เป็นไปในสิกขาบทพึงทราบอย่างนี้ว่า **ดูกรอานนท์ มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่ตถาคตจะพึงถอนปาราชิกสิกขาบทที่บัญญัติแก่สาวกทั้งหลาย เพราะเหตุแห่งภิกษุชาววัชชี หรือพวกวัชชีบุตรเลย.**

ที่เป็นไปในอาบัติพึงทราบอย่างนี้ว่า **ดูกรภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิกแล้ว.**

ที่เป็นไปในบุคคลพึงทราบอย่างนี้ว่า **พวกเรามิได้เป็นปาราชิก ผู้ใดลัก ผู้นั้นเป็นปาราชิก.** แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ปาราชิกศัพท์ยังเป็นไปในธรรมได้อีก เช่นในคำว่า [ภิกษุ] ตามกำจัด [ภิกษุ] ด้วยธรรมมีโทษถึงปาราชิก. แต่เพราะในอาบัติและสิกขาบททั้ง ๒ นั้น บางแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์อาบัติว่า ธรรม บางแห่งก็ทรงประสงค์สิกขาบทอย่างเดียวว่า ธรรม ฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวธรรมนั้นไว้อีกแผนกหนึ่ง บรรดาสิกขาบท อาบัติ และบุคคลทั้ง ๓ นี้ สิกขาบทเรียกว่า **ปาราชิก** เพราะยังบุคคลผู้ล่วงละเมิดให้พ่ายแพ้. ส่วนอาบัติเรียกว่า ปาราชิก เพราะยังผู้ต้องให้พ่ายแพ้. บุคคลเรียกว่า ปาราชิก เพราะพ่ายแพ้ [๑] คือ ถึงความปราชัย. จริงอยู่ แม้ในคัมภีร์บริวาร ท่านพระอุบาลีหมายถึงเนื้อความนี้แล กล่าวไว้ว่า

> อาบัติใดที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า เป็นปาราชิก ขอท่านจงฟัง
> อาบัตินั้นตามถ้อยคำ เพราะเหตุบุคคล ผู้ต้องปาราชิก
> เป็นผู้เคลื่อนแล้ว ผิดแล้ว พลาดแล้ว และเหินห่างแล้ว

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๑๓๒ อธิบายว่า ปาราชิโต เป็นกรรมสาธนะ หากถือตามนี้ แปลว่า อันอาบัติให้พ่ายแพ้แล้ว

จากพระสัทธรรม แม้ธรรมเป็นที่อยู่ร่วมกันย่อมไม่มีในบุคคลนั้น ฉะนั้น อาบัตินี้ จึงเรียกว่า ปาราชิกดังนี้.

ก็ในคาถานี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ พึงประกอบคำทั้งหมดว่า บุคคลผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทนั้น และต้องอาบัติแล้ว ย่อมเป็นผู้เคลื่อน ดังนี้. สองบทว่า เตน วุจฺจติ มีอธิบายว่า เพราะเหตุที่บุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิกย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มิใช่สมณะ มิใช่ศากยบุตร พลาดแล้ว ขาดแล้ว พ่ายแพ้แล้ว จากพระศาสนา ฉะนั้น จึงเรียก. เรียกว่า อย่างไร เรียกว่า เป็นปาราชิก.

ภิกษุทั้งหลาย ย่อมอยู่ร่วมกันในธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้จึงชื่อว่า สังวาส. ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า ชื่อว่า สังวาส ดังนี้แล้วกล่าวคำว่า กรรมที่พึงทำร่วมกัน เป็นอาทิ เพื่อจะแสดงสังวาสนั้น. ในคำนั้น มีสังวรรณนาพร้อมกับการประกอบความดังต่อไปนี้ สังฆกรรม ทั้ง ๔ อย่าง ชื่อว่า กรรมที่พึงทำร่วมกัน เพราะความเป็นกรรมอันภิกษุทั้งหลายผู้เป็นปกตัตตะกำหนดด้วยเขตสีมาพึงทำร่วมกัน. ปาฏิโมกขุทเทสทั้ง ๕ อย่างก็เหมือนกัน ชื่อว่า อุทเทสที่พึงสวดร่วมกัน เพราะเป็นอุทเทสอันภิกษุทั้งหลายผู้เป็นปกตัตตะพึงสวดร่วมกัน.

อนึ่ง สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว ชื่อว่า ความเป็นผู้มีสิกขาเสมอกัน เพราะความเป็นสิกขาบทอันลัชชีบุคคลแม้ทั้งหมดพึงศึกษาเสมอกัน. เพราะเหตุที่ลัชชีบุคคลแม้ทั้งหมด ย่อมอยู่ร่วมกันในกรรมเป็นต้นเหล่านี้ หาปรากฏนอกไปจากนั้นแม้แต่รูปเดียวไม่ ฉะนั้น ท่านพระอุบาลีจึงประมวลกรรมเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมดกล่าวว่า นี้ชื่อว่า สังวาส. ก็สังวาสมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ไม่มีกับบุคคลนี้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกบุคคลผู้เป็นปาราชิกว่า หาสังวาสมิได้ ดังนี้แล.

อธิบายการเสพ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจำแนกสิกขาบทที่ทรงยกขึ้นแสดงตามลำดับบทอย่างนี้แล้ว คำนั้นใด ที่พระองค์ทรงตั้งบทมาติกาว่า ชื่อว่า เสพ ดังนี้แล้ว ตรัสว่า ภิกษุใดสอดนิมิตเข้าทางนิมิต สอดองค์กำเนิดเข้าทางองค์กำเนิด เพื่อจะทรงแสดงอาการที่เป็นเหตุให้ภิกษุได้ชื่อว่า เสพ ในคำว่า ปฏิเสเวยฺย นี้ บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป

เพราะใช่ว่านิมิตแห่งหญิงเท่านั้นจะเป็นวัตถุแห่งปาราชิกอย่างเดียวก็หาไม่ และไม่ใช่แต่เฉพาะของหญิงมนุษย์เท่านั้น แต่นิมิตแม้แห่งหญิงที่เขาทำขึ้นด้วยทองและเงิน เป็นต้น มิได้เป็นวัตถุเลย ฉะนั้น นิมิตใด ๆ เป็นวัตถุ [แห่งปาราชิก] เพื่อจะทรงแสดงนิมิตนั้น ๆ จึงตรัสถึงเหล่าสัตว์ที่มีนิมิตเป็นวัตถุ โดยนัยว่า หญิง ๓ จำพวก เป็นต้น แล้วตรัสวัตถุ ๓ ประการ โดยนัยว่า มรรค ๓ แห่งหญิงมนุษย์ เป็นต้น.

ในคำว่า หญิง ๓ จำพวก เป็นต้นนั้น มีสัตว์ ๑๒ จำพวกอันเป็นที่อาศัยแห่งนิมิตซึ่งเป็นวัตถุแห่งปาราชิก คือ หญิง ๓ จำพวก อุภโตพยัญชนก ๓ จำพวก บัณเฑาะก์ ๓ จำพวก ชาย ๓ จำพวก. บรรดาสัตว์ ๑๒ จำพวกนั้น หญิงและชายปรากฏชัดแล้ว ประเภทแห่งบัณเฑาะก์และอุภโตพยัญชนกจักปรากฏในวรรณนาแห่งบิ๋พพัชชาขันธกะ.

ในคำว่า มนุสฺสิตฺถิยา ตโย มคฺเค เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวนฺตสฺส นี้ พึงทราบเนื้อความว่า ในมรรคทั้ง ๓ ของหญิงมนุษย์. ในบททั้งปวงก็พึงทราบเนื้อความอย่างนี้. ก็มรรคเหล่านี้ทั้งหมดทีเดียว คือ ของหญิงมนุษย์มี ๓ มรรค ของหญิงอมนุษย์มี ๓ มรรค ของเดรัจฉานตัวเมีย ก็มี ๓ มรรค รวมเป็น ๙ มรรค ของมนุษย์อุภโตพยัญชนกเป็นต้น มี ๙ มรรค ของมนุษย์บัณเฑาะก์ เป็นต้น แบ่งเป็นจำพวกละ ๒ มรรค จึงมี ๖ มรรค ของมนุษย์ผู้ชาย เป็นต้น ก็จัดเป็น ๖ มรรคเหมือนกัน จึงรวมเป็น ๓๐ มรรคถ้วน. บรรดามรรคเหล่านี้ที่รู้กันว่า เป็นนิมิต ภิกษุสอดองค์กำเนิดของตนเข้าไปในมรรคใดมรรคหนึ่งแม้ชั่วเมล็ดงาเสพเมถุนธรรม ต้องอาบัติปาราชิก. และเมื่อต้องก็ย่อมต้องด้วยเสวนจิตอย่างเดียว เว้นจากเสวนจิตนั้น หาต้องไม่ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงลักษณะนั้น จึงตรัสคำว่า ภิกฺขุสฺส เสวนจิตฺตํ อุปฏฺฐิเต [เมื่อเสวนจิตปรากฏ ภิกษุสอดองค์กำเนิดเข้าไป] ดังนี้เป็นต้น.

ในคำนั้น บทว่า ภิกฺขุสฺส ได้แก่ ภิกษุผู้เสพเมถุน. บทว่า เสวนจิตฺตํ อุปฏฺฐิเต เป็นปฐมาวิภัตติใช้ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ ความว่า เมื่อเสวนจิตปรากฏ. บทว่า วจฺจมคฺคํ องฺคชาตํ ปเวเสนฺตสฺส มีความว่า วัจจะออกทางมรรคใด ภิกษุสอดองค์กำเนิดของตน คือ นิมิตชาย เข้าไปยังมรรคนั้น แม้เพียงชั่วเมล็ดงา. บทว่า อาปตฺติ ปาราชิกสฺส

ความว่า อาบัติชื่อปาราชิก ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น. อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อาปตฺติ** แปลว่า การต้องย่อมมี. บทว่า **ปาราชิกสฺส** ได้แก่ ธรรมมีโทษถึงปาราชิก. ทุกบทก็นัยนี้แหละ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอาบัติแห่งภิกษุผู้สอดองค์กำเนิดเข้าไปด้วยเสวนจิตนั่นแล อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะชื่อว่าการสอดองค์กำเนิดเข้าไป มิใช่จะมีด้วยความพยายามของตนถ่ายเดียว แม้ด้วยความพยายามของคนอื่นก็มีได้ อนึ่ง แม้ในการสอดเข้าไปด้วยความพยายามของคนอื่นนั้น เป็นอาบัติก็เฉพาะแก่ภิกษุผู้ยินดีเท่านั้น ซึ่งมีความพร้อมเพรียงด้วยจิตคิดเสพด้วย หามีแก่ภิกษุนอกจากนี้ไม่. ฉะนั้น กุลบุตรเหล่าใดบวชด้วยศรัทธา ปฏิบัติชอบ แม้เมื่อมีการสอดองค์กำเนิดเข้าไปด้วยความพยายามของคนอื่น แต่ไม่ยินดี เพื่อจะทรงรักษากุลบุตรเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า **พวกภิกษุผู้เป็นข้าศึกพามนุษย์ผู้หญิงมา** ดังนี้เป็นต้น.

ในคำนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชนที่ชื่อว่า **ปจฺจตฺถิก** [ข้าศึก] เพราะย่อมปรารถนา คือ ย่อมต้องการความเป็นปฏิปักษ์. พวกข้าศึก คือภิกษุ ชื่อว่า **ภิกฺขุปจฺจตฺถิกา** คำนี้ เป็นชื่อแห่งพวกภิกษุผู้มีเวรซึ่งเป็นวิสภาค.

คำว่า **พามนุษย์ผู้หญิงมาในสำนักภิกษุ** อธิบายว่า ภิกษุผู้ถูกความริษยาครอบงำ ปรารถนาจะยังภิกษุนั้นให้พินาศ จึงเอาอามิสเข้าล่อ หรือกล่าวด้วยอำนาจความคุ้นเคยฐานมิตรว่า คุณจงทำกิจนี้ของเรา ดังนี้ แล้วพามนุษย์ผู้หญิงมายังโอกาสอันเป็นที่อยู่ของภิกษุนั้น. คำว่า **แล้วให้นั่งทับองค์กำเนิดด้วยวัจจมรรค** อธิบายว่า แล้วจับภิกษุนั้นที่อวัยวะมีมือ เท้า และศีรษะ เป็นต้น จนแน่นด้นไม่ได้ แล้วให้นั่งทับ คือ สวมองค์กำเนิดของภิกษุนั้นด้วยวัจจมรรคของหญิง.

ในคำว่า **หากภิกษุนั้น** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยต่อไป หากภิกษุนั้น ยินดี พอใจการเข้าไปแห่งองค์กำเนิดของตนภายในวัจจมรรค ยังจิตคิดจะเสพให้ปรากฏในขณะนั้น ยินดี พอใจการเข้าไปถึงที่แล้ว ยังจิตคิดเสพให้ปรากฏในเวลาเข้าไปถึงที่แล้ว ยินดี พอใจการหยุดอยู่ ยังจิตคิดจะเสพให้ปรากฏ ในเวลาถึงการหยุดอยู่ คือในสมัยที่สุกกะเคลื่อน ยินดี พอใจการถอนออก ยังจิตคิดจะเสพให้ปรากฏในเวลาชักออก เมื่อยินดีในฐานะทั้ง ๔ อย่าง

นี้ จะกล่าวว่า กรรมนี้ พวกสมณะผู้มีเวรทำแก่เราดังนี้ ไม่ได้ ย่อมต้องอาบัติปาราชิกทีเดียว. ภิกษุแม้ไม่ยินดีฐานะเดียว ข้อแรก แต่ยินดี ๓ ฐานะ แม้ไม่ยินดี ๒ ฐานะ แต่ยินดีอีก ๒ ฐานะ แม้ไม่ยินดี ๓ ฐานะ แต่ยินดีฐานะเดียว ก็ย่อมต้องอาบัติทั้งนั้นเช่นเดียวกับภิกษุยินดีทั้ง ๕ ฐานะนี้ต้องอาบัติฉะนั้น. ส่วนภิกษุไม่ยินดีโดยประการทั้งปวง สำคัญองค์กำเนิด ดุจเข้าไปยังปากอสรพิษ และดุจเข้าไปยังหลุมถ่านเพลิง ไม่ต้องอาบัติ. เหตุนั้น จึงตรัสว่า ไม่ยินดีการเข้าไป ฯลฯ ไม่ยินดีการถอนออก ไม่ต้องอาบัติ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรักษาภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนาเห็นปานนั้นนั้น ผู้ไม่อาลัยในกายและในชีวิต เห็นอายตนะทั้งปวงดังถูกไฟ ๑๑ อย่าง[๑] ติดทั่วแล้ว และเห็นเบญจกามคุณ ดังเพชฌฆาตยกดาบขึ้น และเมื่อจะทรงทำการพิฆาตมโนรถแห่งภิกษุผู้ไม่ยินดีนั้น ของเหล่าข้าศึก จึงทรงนำจตุกกะนี้มีอาทิว่า ไม่ยินดีการเข้าไป ดังนี้มาตั้งไว้แล.

กถาว่าด้วยจตุกกะที่ ๑ จบ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงจตุกกะที่ ๑ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะเหตุที่พวกภิกษุผู้เป็นข้าศึกพาหญิงมาแล้ว ใช่ว่าจะให้นั่งทับด้วยวัจจมรรคเท่านั้นอย่างเดียวหามิได้ โดยที่แท้ให้นั่งทับแม้ด้วยปัสสาวมรรค ให้อมแม้ด้วยปาก แม้เมื่อพาหญิงมา บางพวกก็พาหญิงผู้เมาแล้วมา บางพวกก็พาหญิงวิกลจริตมา บางพวกก็พาหญิงผู้เผลอสติ อธิบายว่า ผู้ส่งใจไปที่อื่น คือผู้ฟุ้งซ่านมา บางพวกก็พาหญิงผู้ตายแล้ว ยังไม่ถูกสัตว์กัด อธิบายว่า ผู้มีนิมิตยังไม่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดมา บางพวกก็พาหญิงผู้ตายแล้ว ยังไม่ถูกสัตว์กัดโดยมากมา หญิงใดมีโอกาสส่วนมากกว่าที่วัจจมรรค หรือที่ปัสสาวมรรค หรือที่ปากอันเป็นนิมิต ยังไม่ถูกสัตว์กัด หญิงนั้นชื่อว่า ยังไม่ถูกสัตว์กัดโดยมาก บางพวกก็พาหญิงมนุษย์ผู้ตายแล้วถูกสัตว์กัดโดยมากมา หญิงใดถูกสัตว์กัดที่นิมิตมีวัจจมรรคเป็นต้นส่วนมาก ไม่ถูกกัดส่วนน้อย หญิงนั้นชื่อว่า ถูกสัตว์กัดโดยมาก และใช่ว่าจะพาเฉพาะหญิงมนุษย์มาแต่อย่างเดียวก็หามิได้ โดยที่แท้ ย่อมพาแม้หญิงอมนุษย์ แม้สัตว์เดรัจฉานตัวเมียมาด้วย และใช่ว่าจะพา

---

๑. สารัตถทีปนี ๒/๑๓๘ อธิบายว่า ไฟ ๑๑ อย่างคือ ราคะ โทสะ โมหะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส.

เฉพาะหญิงมีประการที่กล่าวแล้วมาแต่อย่างเดียวก็หามิได้ ย่อมพาแม้อุภโตพยัญชนก แม้บัณเฑาะก์ แม้ผู้ชายมาด้วย ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงจตุกกะแม้เหล่าอื่นด้วยสามารถแห่งบทเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า พวกภิกษุผู้เป็นข้าศึกพาหญิงมนุษย์ผู้ตื่นอยู่มา ดังนี้เป็นต้น.

เพื่อความไม่ฟั่นเฟือนในบาลี ในคำนั้น พึงทราบจตุกกะที่กล่าวแล้วโดยจำนวน ดังต่อไปนี้.

หญิงมนุษย์มี ๒๗ จตุกกะ ด้วยสามารถแห่งมรรคทั้ง ๓ คือ สุทธิกจตุกกะ ๓ ชาครันตีจตุกกะ ๓ สุตตจตุกกะ ๓ มัตตจตุกกะ ๓ อุมมัตตจตุกกะ ๓ ปมัตตจตุกกะ ๓ มตจตุกกะ ๓ เยภุยเยนอักขยิตจตุกกะ ๓ เยภุยเยนขยิตจตุกกะ ๓. หญิงอมนุษย์ก็มี ๒๗ จตุกกะเหมือนกัน สัตว์เดรัจฉานตัวเมียก็มี ๒๗ จตุกกะเหมือนกัน จึงรวมเป็น ๘๑ จตุกกะ ในอิตถีวาระ. ในอุภโตพยัญชนกวาระก็เป็น ๘๑ จตุกกะ ดุจในอิตถีวาระ. ส่วนในปัณฑกวาระและปุริสวาระมีวาระละ ๕๔ จตุกกะ ด้วยสามารถแห่งมรรคทั้ง ๒. รวมทั้งหมดเป็น ๒๗๐ จตุกกะ ด้วยประการฉะนี้. จตุกกะเหล่านั้น มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

ก็บรรดาฐานะเหล่านี้ในฐานะว่า หญิงผู้ตายแล้วยังไม่ถูกสัตว์กัดโดยมาก ถูกสัตว์กัดโดยมาก นี้ในวาระทั้งหมด มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า ในตัมพปัณณิทวีป ได้มีพระวินัยธร ๒ รูป เป็นพระเถระร่วมอาจารย์กัน คือ พระอุปติสสเถระ และพระปุสสเทวเถระ ทั้ง ๒ รูปนั้น ต่างได้ช่วยกันบริหารรักษาพระวินัยปิฎกในครั้งเกิดภัยใหญ่. บรรดาพระเถระเหล่านั้น พระอุปติสสเถระเป็นผู้ฉลาดกว่า. ฝ่ายพระอุปติสสเถระ ก็ได้มีอันเตวาสิก ๒ รูป คือ พระมหาปทุมเถระ และพระมหาสุมเถระ. บรรดาอันเตวาสิกทั้ง ๒ รูปนั้น พระมหาสุมเถระ ได้ศึกษาพระวินัยปิฎก ๙ ครั้ง. พระมหาปทุมเถระ ได้ศึกษา ๑๘ ครั้ง คือได้ศึกษาพร้อมกับพระมหาสุมเถระ ๙ ครั้ง ศึกษาแต่สำนักผู้เดียวต่างหาก ๙ ครั้ง. บรรดาทั้ง ๒ รูปนั้น พระมหาปทุมเถระนั่นแล เป็นผู้ฉลาดกว่า. บรรดาพระเถระนั้น พระมหาสุมเถระเรียนพระวินัยปิฎก ๙ ครั้งแล้ว ได้ละอาจารย์ไปยังแม่น้ำคงคาอีกฝั่งหนึ่ง. ลำดับนั้น พระมหาปทุมเถระกล่าวว่า พระวินัยธรนักกล้าจริงหนอ ละอาจารย์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ย่อมสำคัญสถานที่ควรจะอยู่ในที่อื่น เมื่ออาจารย์ยังมีชีวิตอยู่ แม้จะเรียนเอาพระวินัยปิฎกและอรรถกถาแล้ว ก็ไม่ควรวิสัชนา ควรศึกษาตลอด

นิตยกาล ควรสังวัธยายตลอดปีโดยลำดับมิใช่หรือ. ในเวลาแห่งภิกษุทั้งหลายผู้มีพระวินัยเป็นที่เคารพ วันหนึ่ง พระอุปติสสเถระกำลังนั่งอธิบายข้อความบางส่วนนี้ในปฐมปาราชิกสิกขาบทแก่อันเตวาสิก ๕๐๐ รูป มีพระมหาปทุมเถระเป็นปะธาน.

อันเตวาสิกเหล่านั้นได้ถามท่านว่า ท่านผู้เจริญ เพราะสรีระที่ไม่ถูกสัตว์กัดโดยมาก ปรับอาบัติปาราชิก เพราะสรีระที่ถูกสัตว์กัดโดยมาก ปรับอาบัติถุลลัจจัย เพราะสรีระที่ไม่ถูกสัตว์กัดกึ่งหนึ่ง จะพึงเป็นวีติกกมนะอะไรเล่า. พระเถระตอบว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่อทรงบัญญัติปาราชิก ย่อมไม่ทรงบัญญัติทำให้มีส่วนเหลือ ย่อมทรงทำมิให้มีส่วนเหลือ ทรงกำหนดซึ่งเขตแห่งปาราชิกทุกอย่าง ทรงตัดกระแส [แห่งการล่วงละเมิด] แล้ว บัญญัติปาราชิกนั่นแลในเพราะวัตถุแห่งปาราชิก ที่จริง สิกขาบทนี้เป็นโลกวัชชะ ไม่ใช่เป็นปัณณัตติวัชชะ ฉะนั้น หากว่า จะพึงเป็นปาราชิกในเพราะสรีระที่ไม่ถูกสัตว์กัดกึ่งหนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จะพึงทรงบัญญัติไว้ แต่ในสรีระที่ไม่ถูกสัตว์กัดกึ่งหนึ่งนี้ หาปรากฏฉายาแห่งปาราชิกไม่ ปรากฏเฉพาะแต่ถุลลัจจัยเท่านั้น. อีกประการหนึ่ง พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงบัญญัติปาราชิกในเพราะสรีระที่ตายแล้ว ทรงตั้งไว้ในสรีระที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดโดยมาก เพื่อจะทรงแสดงว่า เกินกว่านั้นไม่เป็นปาราชิก เมื่อทรงบัญญัติถุลลัจจัยทรงตั้งไว้ในสรีระที่ถูกสัตว์กัดโดยมาก เพื่อจะทรงแสดงว่า เกินกว่านั้นไม่เป็นถุลลัจจัย อันธรรมดาสรีระที่ถูกสัตว์กัดและไม่ถูกสัตว์กัดนี้ พึงทราบในสรีระที่ตายแล้วเท่านั้น หาใช่ในสรีระที่ยังมีชีวิตอยู่ไม่. เพราะว่าในสรีระที่ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อมีมังสะหรือเอ็นแม้เท่าหลังเล็บ ก็เป็นปาราชิกทีเดียว.

แม้ถ้านิมิตถูกสัตว์กัดโดยประการทั้งปวง ผิวหนังก็ไม่มี ปรากฏแต่สัณฐานแห่งนิมิต การสอดเข้าไปเกิดขึ้น เป็นปาราชิกเหมือนกัน. แต่เมื่อนิมิตถูกตัดฉีกขาดเพิกไปรอบหมด สัณฐานแห่งนิมิตก็ไม่เหลือ เป็นถุลลัจจัย เนื่องด้วยจัดเป็นแผล. ภิกษุพยายามในชิ้นแห่งมังสะที่ตกจากนิมิตเป็นทุกกฏ. อนึ่ง ในสรีระที่ตายแล้ว สรีระถูกสัตว์กัดเสียหมดก็ตาม ไม่ถูกสัตว์กัดก็ตาม แต่มรรคทั้ง ๓ ไม่ถูกสัตว์กัด ภิกษุพยายามในมรรคเหล่านั้น เป็นปาราชิก. พยายามในสรีระที่ไม่ถูกสัตว์กัดโดยมาก เป็นปาราชิกเหมือนกัน. พยายามในสรีระที่ไม่ถูกสัตว์กัดกึ่งหนึ่ง และถูกสัตว์กัดโดยมาก เป็นถุลลัจจัย. ในสรีระที่ยังมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ทั้งหลาย เมื่อภิกษุสอดองค์

กำเนิดเข้าไปในนัยน์ตา จมูก ช่องหู และผู้กองค์กำเนิด [ของชาย] ก็ดี ในแผลที่ศัสตราเบื้นต้นทำแล้วก็ดี ด้วยความกำหนัดในเมถุนแม้ชั่วเพียงเมล็ดงา เบื้นถุลลัจจัยนั่นแล. เมื่อสอดองค์กำเนิดเข้าไปที่อวัยวะมีรักแร้เบื้นต้นในสรีระที่นอกจากนั้นเบื้นทุกกฏ. ในสรีระที่ตายแล้วยังสด เบื้นปาราชิกในเพราะเขตแห่งปาราชิก. เบื้นถุลลัจจัยในเพราะเขตแห่งถุลลัจจัย เบื้นทุกกฏในเพราะเขตแห่งทุกกฏ. แต่เมื่อใดสรีระขึ้นพองอืดแล้ว แมลงวันหัวเขียวตอม หมู่หนอนไต่ ใครก็ไม่อาจแม้จะเข้าใกล้เพราะเบื้นซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลจากปากแผลทั้งเก้า เมื่อนั้นสรีระนั้นย่อมละวัตถุแห่งปาราชิกและวัตถุแห่งถุลลัจจัย ในสรีระเช่นนั้น เมื่อพยายามที่ส่วนใดส่วนหนึ่ง เบื้นทุกกฏเท่านั้น. เมื่อพยายามที่จมูกแห่งสัตว์เดรัจฉานมีช้าง ม้า โค ลา อูฐ และกระบือเบื้นต้น เบื้นถุลลัจจัย. เมื่อพยายามที่ผู้กองค์กำเนิด [ของชาย] เบื้นถุลลัจจัยเหมือนกัน. เมื่อพยายามที่นัยน์ตา หู และแผลแห่งสัตว์เดรัจฉานแม้ทั้งหมด เบื้นทุกกฏ. เมื่อพยายามแม้ที่สรีระที่เหลือ เบื้นทุกกฏเหมือนกัน. ในสรีระอันสดของสัตว์ที่ตายแล้ว เบื้นปาราชิกในเพราะเขตแห่งปาราชิก เบื้นถุลลัจจัยในเพราะเขตแห่งถุลลัจจัย เบื้นทุกกฏในเพราะเขตแห่งทุกกฏ. ในซากศพที่อืดแล้ว เบื้นทุกกฏทุกแห่งตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล. ภิกษุถูกนิมิตที่นิมิตไม่ให้ผู้กองค์กำเนิดของชายที่ยังมีชีวิตอยู่เข้าไปด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกาย หรือด้วยความกำหนัดในเมถุน เบื้นทุกกฏ. ภิกษุถูกนิมิตด้วยนิมิต นิมิตของหญิงเข้าไปด้วยความกำหนัดในเมถุน เบื้นถุลลัจจัย.

แต่ในมหาอรรถกถา ท่านกล่าวว่า ภิกษุถูกนิมิตหญิงด้วยปากเพราะความกำหนัดในเมถุน เบื้นถุลลัจจัย. ในคัมภีร์จัมมักขันธกะ ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เมื่อแม่โคทั้งหลายกำลังข้ามแม่น้ำอจิรวดี ย่อมจับที่เขาบ้าง จับที่หูบ้าง จับที่คอบ้าง จับที่หางบ้าง ขึ้นหลังบ้าง มีจิตกำหนัด ถูกองค์กำเนิด [ของแม่โค] บ้าง ดังนี้ แล้วกล่าวโดยไม่แปลกกันแห่งเหตุที่เกิดขึ้นนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตกำหนัดแล้วไม่พึงถูกองค์กำเนิด [แห่งแม่โค] ภิกษุใดถูก ต้องทุกกฏ ดังนี้. พึงเทียบเคียงคำนั้นทั้งหมดแล้วถือเอาโดยที่ไม่ผิด. คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถาก่อนว่า ภิกษุถูกด้วยปากเพราะความกำหนัดในเมถุน ได้ยินว่า ในคำนั้น ปากแห่งนิมิต ท่านประสงค์เอาว่า ปาก แต่พึงทราบอธิบายในมหาอรรถกถานั้นดังนี้แล

แม้เพราะท่านกล่าวไว้ว่า เพราะความกำหนัดในเมถุน. เพราะว่า ย่อมไม่มีความพยายามในเมถุนด้วยปากปรกติที่นิมิตแห่งหญิง. พึงทราบว่า แม้ในคัมภีร์ขันธกะตรัสถุลลัจจัยหมายถึงพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ผู้ขึ้นหลัง [แม่โค] เอาองค์กำเนิดถูกองค์กำเนิดเพราะความกำหนัดในเมถุน.

ที่จริง เมื่อถือเอาความนอกจากนี้ ก็พึงเป็นทุกกฏ. ส่วนเกจิอาจารย์กล่าวไว้ว่า แม้ในคัมภีร์ขันธกะตรัสถุลลัจจัยเพราะความที่กรรมหยาบหมายถึงการถูกด้วยปากนั่นแล. แม้ในอรรถกถาก็ถือเอาคำที่กล่าวหมายกรรมหยาบนั้นแลกล่าวว่า ภิกษุถูกด้วยปาก เพราะความกำหนัดในเมถุน เป็นถุลลัจจัย. ฉะนั้น พึงกำหนดให้ดี บรรดาวินิจฉัยทั้ง ๒ นั้น วินิจฉัยใดเหมาะกว่า พึงถือเอาวินิจฉัยนั้น. ส่วนท่านผู้รู้วินัยทั้งหลายย่อมสรรเสริญนัยแรก. ก็เมื่อภิกษุถูกนิมิตแห่งหญิงด้วยปากปรกติ หรือด้วยปากแห่งนิมิต เพราะความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกาย เป็นสังฆาทิเสส. ถูกบัณฑสาวมรรคแห่งสัตว์เดรัจฉานตัวเมีย ด้วยปากนิมิต เพราะความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกาย เป็นถุลลัจจัยตามนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน. ถูกด้วยปากแห่งนิมิต หรือด้วยปากปรกติ เพราะความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกาย เป็นทุกกฏแล.

กถาว่าด้วยจตุกกะ ๒๖๙ จตุกกะที่เหลือ จบ.

อธิบายมรรคมีเครื่องลาด

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงนำมาซึ่งจตุกกะ ๒๗๐ จตุกกะ เพื่อทรงบ่ายกันภิกษุผู้ปฏิบัติอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเห็นว่า ในอนาคตพวกภิกษุลามกเหล่าใด จักแกล้งอ้างเลศว่า [ภิกษุทำ] องค์กำเนิดให้มีเครื่องลาด ย่อมไม่ชื่อว่า ถูกต้องกายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองด้วยกายินทรีย์ที่มีวิญญาณครอง ในการที่กายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองไม่ถูกต้องกับกายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองนี้ จะมีโทษอะไร พวกภิกษุลามกเหล่านั้น ก็จักไม่มีที่พึ่งในพระศาสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงจำแนกจตุกกะแต่ละอย่างๆ บรรดา ๒๗๐ จตุกกะเหล่านั้น โดยจำแนกเป็นมีเครื่องลาดเป็นต้น ๔ อย่าง จึงตรัสคำว่า พวกภิกษุผู้เป็นข้าศึกพาหญิงมนุษย์มาในสำนักของภิกษุแล้วให้นั่งทับองค์กำเนิดด้วยวัจจมรค ด้วยบัณฑสาวมรค ด้วยปาก ของหญิงมีเครื่องลาด ของภิกษุไม่มีเครื่องลาด ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น พึงทราบการประกอบความในคำว่า ของหญิงมีเครื่องลาด

ของภิกษุไม่มีเครื่องลาด เป็นต้น โดยนัยนี้ว่า ให้นับทับองค์กำเนิดของภิกษุไม่มีเครื่องลาด ด้วยวัจจมรรค ด้วยปัสสาวมรรค ด้วยปาก ของหญิงมีเครื่องลาด. บรรดาประเภททั้ง ๔ นั้น มรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรคทั้ง ๓ ของหญิงใด ถูกบังไว้ด้วยผ้าหรือด้วยใบไม้ หรือด้วยแผ่นเปลือกไม้ หรือด้วยหนัง หรือด้วยแผ่นแห่งดีบุกและตะกั่วเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง หุ้มไว้ก็ตาม สอดเข้าไว้ภายในก็ตาม หญิงนั้นชื่อว่า มีเครื่องลาด. องค์กำเนิดของบุรุษใด ถูกบังไว้ด้วยผ้าเป็นต้นเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง บุรุษนั้นชื่อว่า มีเครื่องลาด. ในมรรคทั้ง ๓ นั้น กายินทรีย์ที่ไม่มีวิญญาณครองจะถูกกายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองกระทบก็ดี กายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองจะถูกกายินทรีย์ที่ไม่มีวิญญาณครองกระทบก็ดี กายินทรีย์ที่ไม่มีวิญญาณครองจะถูกกายินทรีย์ที่ไม่มีวิญญาณครองกระทบก็ดี กายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองจะถูกกายินทรีย์ที่มีวิญญาณครองกระทบก็ดี ท่านกล่าวว่า ถ้าเมื่อเข้าไปสู่โอกาสเท่าใด เป็นปาราชิก เข้าไปสู่โอกาสเท่านั้น เมื่อภิกษุยินดีในฐานะทั้งปวง เป็นปาราชิกในเขตแห่งปาราชิก เป็นถุลลัจจัยในเขตแห่งถุลลัจจัย เป็นทุกกฏในเขตแห่งทุกกฏเทียว. ถ้านิมิตของหญิงลาดทำเป็นต่อไว้ เมื่อภิกษุกระทบต่อ เป็นทุกกฏ. ถ้านิมิตของชายลาดทำเป็นต่อไว้ เมื่อสอดต่อเข้าไป เป็นทุกกฏ. ถ้าทั้งสองนิมิตลาดทำเป็นต่อไว้ ให้ต่อกับต่อกระทบกัน เป็นทุกกฏ. ถ้าใส่อะไรบางอย่างมีข้อไม้ไผ่และไม้อ้อเป็นต้นเข้าไปในนิมิตหญิง หากสอดเข้าไปเพียงเมล็ดงาเดียวถูกแม้แต่ส่วนเบื้องล่างของนิมิตนั้น เป็นปาราชิก. หากว่าสอดเข้าไปถูกส่วนเบื้องบนทั้ง ๒ ข้างก็ดี หากว่าสอดเข้าไปถูกข้างเดียวก็ดี เป็นปาราชิก. สอดเข้าไปไม่ถูกแม้ทั้ง ๔ ข้าง แม้หากถูกพื้นแห่งวัตถุที่สอดเข้าไปนั้น เป็นปาราชิก. ก็หากว่า สอดเข้าไปไม่ถูกที่ข้างทั้งหลายหรือที่พื้น ทำให้ไปในอากาศเท่านั้น แล้วชักออกเป็นทุกกฏ. ถูกที่ต่อภายนอกเป็นทุกกฏเหมือนกัน. พึงทราบลักษณะในมรรคทั้งปวง ดังที่กล่าวแล้วในนิมิตหญิงแล.

กถาว่าด้วยประเภทแห่งสันถตจตุกกะ จบ

ประเภทแห่งจตุกกะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสประเภทแห่งสันถตจตุกกะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะเหตุที่มิใช่จะพาหญิงมนุษย์เป็นต้นมาในสำนักของภิกษุอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ ย่อมพาแม้ซึ่งภิกษุ

มาในสำนักของหญิงมนุษย์เป็นต้นเหล่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงประเภทนั้น จึงทรงนำจตุกกะเหล่านั้นทั้งหมดมาแสดงซ้ำอีก โดยนัยมีอาทิว่า พวกภิกษุผู้เป็นข้าศึกพาภิกษุมาในสำนักของหญิงมนุษย์ ดังนี้. ในจตุกกะเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล.

พรรณนาประเภทแห่งจตุกกะ ด้วยสามารถแห่งภิกษุผู้เป็นข้าศึก จบ

อธิบายจตุกกะ

ก็เพราะพวกภิกษุผู้เป็นข้าศึกย่อมทำอย่างนี้แล แม้พวกพระราชาผู้เป็นข้าศึกเป็นต้นก็ทรงทำ [เช่นนี้] ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงประเภทนั้น จึงตรัสว่า พวกพระราชาผู้เป็นข้าศึก ดังนี้เป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า พวกพระราชาผู้เป็นข้าศึก เป็นต้นนั้นต่อไป ข้าศึก คือ พระราชา ชื่อว่า ราชปจฺจตฺถิกา. ก็พระราชาผู้เป็นข้าศึกเหล่านั้น ทรงพามาเองก็ดี ให้คนอื่นพามาก็ดี ก็พึงทราบว่า พามาเหมือนกัน. ข้าศึก คือโจร ชื่อว่า โจรปจฺจตฺถิกา พวกชายผู้หลอกลวง ซึ่งอยู่ในเมืองหลวงก็ดี พวกนักเลงหญิงนักเลงสุราเป็นต้นก็ดี ผู้ขวนขวายในการเล่นเกี่ยวกับเมถุน ชื่อว่านักเลง. ข้าศึกคือนักเลง ชื่อว่า ธุตฺตปจฺจตฺถิกา หัวใจ. เรียกว่า คันธะ โจรเหล่าใดย่อมควักหัวใจนั้น เหตุนั้น โจรเหล่านั้น ชื่อว่า อุปฺปลคนฺธ[๑] ข้าศึกคือโจรผู้ควักหัวใจ ชื่อว่า อุปฺปลคนฺธปจฺจตฺถิกา. ได้ยินว่า โจรควักหัวใจเหล่านั้น ไม่หากินด้วยกสิกรรมและพาณิชยกรรมเป็นต้น ย่อมดักปล้นในหนทางเป็นต้นเลี้ยงบุตรภรรยา พวกโจรควักหัวใจผู้เป็นข้าศึกเหล่านั้น เมื่อปรารถนาความสำเร็จแห่งการงาน จึงบวงสรวงเทวดาทั้งหลาย ควักหัวใจของมนุษย์ทั้งหลายเพื่อเป็นพลีกรรมแก่เทวดาเหล่านั้น อนึ่งตลอดกาลทั้งปวง พวกมนุษย์ย่อมหาได้ยาก แต่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ป่าหาได้ง่าย. โจรควักหัวใจผู้เป็นข้าศึกเหล่านั้น จับภิกษุมีศีลแล้วเข้าใจว่า ชื่อว่า การฆ่าท่านผู้มีศีล ย่อมเป็นการหยาบ เพื่อจะยังศีลของภิกษุนั้นให้พินาศ จึงพาหญิงมนุษย์เป็นต้นมา หรือพาภิกษุนั้นไปที่หญิงมนุษย์เป็นต้นเหล่านั้น. ความแปลกกันในคำว่า พระราชาผู้เป็นข้าศึก เป็นต้นนี้ เท่านี้ คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล. ก็พึงทราบจตุกกะแม้ใน ๔ วาระนี้ ตามนัยที่กล่าวแล้วในวาระแห่งภิกษุผู้

---

๑. แปลตามตัวหนังสือที่ปรากฏอยู่ แต่คำว่า คันธะ ควรจะเป็นอุปปละ.

เป็นข้าศึกนั่นเอง แต่ในบาลีท่านกล่าวไว้โดยย่อ.

กถาว่าด้วยประเภทแห่งจตุกกะโดยอาการทั้งปวง จบ

อธิบายอาบัติ อนาบัติ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า มคฺเคน มคฺคํ [มรรคทางมรรค] เป็นต้น เพื่อความไม่พั้นเพื่อนในพระดำรัสที่ตรัสว่า เสพเมถุนธรรมในมรรคทั้ง ๓ ของหญิงมนุษย์ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มรรคทางมรรค** มีอธิบายว่า ภิกษุสอดองค์กำเนิดของตนเข้าทางมรรคทั้ง ๓ มรรคใดมรรคหนึ่งของหญิงมนุษย์. อีกอย่างหนึ่ง บรรดามรรคทั้ง ๒ ที่คาบเกี่ยวกัน ภิกษุสอดวัจจมรรคเข้าทางปัสสาวมรรค หรือสอดปัสสาวมรรคเข้าทางวัจจมรรค. บทว่า **มิใช่มรรคทางมรรค** ความว่า สอดเข้าทางปัสสาวมรรคเป็นต้น แล้วชักออกทางแผลใกล้ปัสสาวมรรคเป็นต้นนั้น. บทว่า **มรรคทางมิใช่มรรค** ความว่า สอดเข้าทางแผลใกล้ ๆ แล้วชักออกทางมรรค. บทว่า **มิใช่มรรคทางมิใช่มรรค** ความว่า บรรดาแผลที่คาบเกี่ยวกัน สอดเข้าทางแผลหนึ่งแล้วชักออกทางแผลที่สอง. ด้วยสามารถแห่งอนุโลมสูตรนี้ พึงทราบถุลลัจจัยโดยจัดเป็นแผลทุกแห่งไป.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ภิกฺขุ สุตฺตภิกฺขุมฺหิ [ภิกษุปฏิบัติผิดในภิกษุผู้หลับ] เป็นต้น เพื่อความไม่พั้นเพื่อนในคำที่จักตรัสต่อไปว่า **ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้ตัว ๑ แก่ภิกษุผู้ไม่ยินดี ๑** ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้

ภิกษุตื่นแล้วยินดี ภิกษุนั้นย่อมไม่พ้นด้วยการอ้างว่า ภิกษุนี้ปฏิบัติผิดแล้วในเราผู้หลับแล้ว เราไม่รู้ตัว. ก็ในบทว่า **พระวินัยธรพึงนาสนะเสียทั้งสองรูป** นี้ คือ พึงนาสนะทั้งสองรูปด้วยการนาสนะเสียจากเพศ. บรรดาสองรูปนั้น รูปที่ประทุษร้าย ย่อมไม่มีการทำการสารภาพ รูปที่ถูกประทุษร้ายพึงไต่ถามแล้วจึงนาสนะด้วยการสารภาพ. ถ้าเธอไม่ยินดี ก็ไม่ควรถูกนาสนะ. แม้ในวาระแห่งสามเณร ก็นัยเดียวนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอาบัติและอนาบัตินั้น ๆ ในวาระนั้น ๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงอนาบัติอย่างเดียว จึงตรัสคำว่า **ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้**

สึกตัวอยู่ ดังนี้เป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป

ภิกษุชื่อว่า ไม่รู้สึกตัว ได้แก่ ภิกษุผู้ก้าวลงสู่ความหลับสนิท ย่อมไม่รู้แม้ความพยายามที่คนอื่นกระทำ ดุจภิกษุผู้ไปสู่ที่พักกลางวันในป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุเห็นปานนั้น สมดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า [ภิกษุกราบทูลว่า] ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ไม่รู้สึกตัว [พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า] ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุไม่รู้ตัว.

ภิกษุชื่อว่า ไม่ยินดี ได้แก่ ภิกษุผู้แม้รู้สึกตัวแล้ว ก็ไม่ยินดี ดุจภิกษุผู้ออกโดยพลันในป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลีนั่นแล สมดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า [ภิกษุกราบทูลว่า] ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ไม่ยินดี [พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า] ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่ยินดีอยู่.

ภิกษุวิกลจริตเพราะดี ชื่อว่า ภิกษุวิกลจริต. ก็ดี มี ๒ อย่าง คือ ดีที่อยู่ในผ็กอย่างหนึ่ง และดีที่ไม่อยู่ในผ็กอย่างหนึ่ง. ดีที่ไม่อยู่ในผ็กซ่านไปทั่วสรรพางค์ดุจโลหิต เมื่อดีที่ไม่อยู่ในผ็กนั้นกำเริบ ต่อม หิด และตัวสันเป็นต้น ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย. ต่อม หิด และตัวสันเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมระงับเพราะปรุงยารักษา. ส่วนดีที่อยู่ในผ็กตั้งอยู่ในผ็กแห่งดี เมื่อดีที่อยู่ในผ็กนั้นกำเริบ สัตว์ทั้งหลายย่อมวิกลจริต มีสัญญาวิปลาส ทั้งหิริและโอตตัปปะประพฤติสิ่งที่ไม่เหมาะสม แม้ย่ำยีสิกขาบททั้งหลายที่เบาและหนักก็ไม่รู้ เยียวยาไม่หายแม้ด้วยการปรุงยารักษา ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้วิกลจริตเห็นปานนี้.

ภิกษุชื่อว่า มีจิตพุ้งซ่าน ได้แก่ ภิกษุผู้มีจิตซัดส่าย ท่านเรียกว่า วิกลจริตเพราะยักษ์สิง. ได้ยินว่า ยักษ์ทั้งหลายแสดงอารมณ์ทั้งหลายอันน่ากลัว ทำให้สัตว์ทั้งหลายมีสัญญาวิปลาสบ้าง สอดมือเข้าปากบีบหัวใจทำให้สัตว์ทั้งหลายมีสัญญาวิปลาสบ้าง ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้มีจิตพุ้งซ่านเห็นปานนี้. ก็ภิกษุ ๒ พวกนี้ มีความแปลกกันดังต่อไปนี้ ผู้วิกลจริตเพราะดี ย่อมเป็นผู้วิกลจริตเป็นนิตย์เทียว ย่อมไม่ได้สัญญาปกติ. ผู้วิกลจริตเพราะยักษ์สิง ย่อมกลับได้สัญญาปกติเป็นคราว ๆ.

แต่ในสิกขาบทนี้ ภิกษุจะเป็นผู้วิกลจริตเพราะดี หรือเป็นผู้วิกลจริตเพราะยักษ์สิงก็ตาม ภิกษุใดมีสติฟั้นเฟือนแล้วโดยประการทั้งปวง ไม่รู้จักอะไร แม้ไฟ แม้ทอง แม้คูถ แม้

ไม้จันทน์ก็เที่ยวย่ำไป ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุวิกลจริตและมีจิตฟุ้งซ่านเห็นปานนี้. แต่เมื่อภิกษุกลับได้สัญญาเป็นคราว ๆ รู้ตัวแล้วทำ ก็เป็นอาบัติเหมือนกัน.

ภิกษุชื่อว่า ผู้กระสับกระส่ายเพราะเวทนา ได้แก่ ภิกษุผู้กระสับกระส่ายเพราะทุกขเวทนาเกินประมาณ ไม่รู้อะไร ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้กระสับกระส่ายเพราะเวทนาเห็นปานนี้.

ภิกษุชื่อว่า เป็นอาทิกัมมิกะ ได้แก่ ภิกษุผู้เป็นต้นในเรื่องกรรมนั้น ๆ. ก็ในสิกขาบทนี้ พระสุทินน์เถระ เป็นอาทิกัมมิกะ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะนั้น. ภิกษุทั้งหลายที่เหลือมีสมณะที่เสพเมถุนในลิงควัตถีและภิกษุพวกวัชชีบุตรเป็นต้น เป็นอาบัติทั้งนั้น ฉะนี้แล.

พรรณนาบทภาชนีย์ จบ

อธิบายข้อเบ็ดเตล็ด

ก็เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในสิกขาบทนี้ พึงทราบข้อเบ็ดเตล็ดดังต่อไปนี้

สมุฏฐาน กิริยา สัญญา สจิตตกะ
โลกวัชชะ กรรม และกุศลพร้อมกับเวทนา แล.

บรรดาข้อเบ็ดเตล็ดเหล่านั้น ข้อว่า สมุฏฐาน มีอธิบายว่า สมุฏฐานแห่งสิกขาบท โดยรวมสิกขาบททั้งหมด มี ๖ สมุฏฐาน. สมุฏฐานแห่งสิกขาบทเหล่านั้น จักมีแจ้งในคัมภีร์บริวาร. แต่โดยย่อ ชื่อว่า สิกขาบทมีสมุฏฐาน ๖ ก็มี มีสมุฏฐาน ๔ ก็มี มีสมุฏฐาน ๓ ก็มี มีกฐินสิกขาบทเป็นสมุฏฐานก็มี มีเอฬกโลมสิกขาบทเป็นสมุฏฐานก็มี มีธุรนิกเขปสิกขาบทเป็นต้นเป็นสมุฏฐานก็มี. แม้บรรดาสิกขาบทเหล่านั้น บางสิกขาบท ตั้งขึ้นโดยกิริยา บางสิกขาบทตั้งขึ้นโดยอกิริยา บางสิกขาบทตั้งขึ้นโดยกิริยาและอกิริยา บางสิกขาบทตั้งขึ้นโดยกิริยาในกาลบางคราว โดยอกิริยาในกาลบางคราว บางสิกขาบทตั้งขึ้นโดยกิริยาในกาลบางคราว โดยกิริยาและอกิริยาในกาลบางคราว. แม้บรรดาสิกขาบทเหล่านั้น สิกขาบทที่เป็นสัญญาวิโมกข์ก็มี เป็นโนสัญญาวิโมกข์ก็มี. ในสิกขาบท ๒ ประเภทนั้น สิกขาบทใดได้องค์ประกอบแห่งจิตนั่นแล สิกขาบทนั้นเป็น สัญญาวิโมกข์ นอกนี้เป็น โนสัญญาวิโมกข์. สิกขาบทที่เป็นอจิตตะ

ก็มี ที่เป็นสจิตตกะก็มีอีก ภิกษุต้องสิกขาบทใดพร้อมด้วยจิตนั่นเอง สิกขาบทนั้น เป็นสจิตตกะ. สิกขาบทใดภิกษุแม้เว้นจากจิตก็ต้อง สิกขาบทนั้นเป็นอจิตตกะ. สิกขาบทแม้ทั้งหมดนั้น มี ๒ อย่าง คือ โลกวัชชะ ปัณณัตติวัชชะ. ลักษณะแห่งสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะและเป็นปัณณัตติวัชชะเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วแล. ก็บรรดาสิกขาบทเหล่านี้ พึงทราบสิกขาบทแม้โดยกรรมกุศล และเจตนาต่อไป.

สิกขาบทเป็นกายกรรมก็มี เป็นวจีกรรมก็มี. ในกายกรรมและวจีกรรมนั้น สิกขาบทใดเป็นไปทางกายทวาร พึงทราบสิกขาบทนั้นว่า เป็น กายกรรม. สิกขาบทใด เป็นไปทางวจีทวาร พึงทราบสิกขาบทนั้นว่า เป็น วจีกรรม. อนึ่ง สิกขาบทเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี. จริงอยู่ จิตที่ยังอาบัติให้ตั้งขึ้นมี ๓๒ ดวงเทียว คือ กุศลจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง กิริยาจิตฝ่ายกามาวจร ๑๐ ดวง อภิญญาจิต ๒ ดวง ฝ่ายกุศลและฝ่ายกิริยา. บรรดาจิต ๓๒ ดวงนั้น ภิกษุต้องสิกขาบทใดด้วยกุศลจิต สิกขาบทนั้น ชื่อว่า **เป็นกุศล** ภิกษุต้องสิกขาบทใด ด้วยอกุศลจิตและอัพยากตจิต สิกขาบทนั้น เป็น **อกุศลและอัพยากฤต**. อนึ่ง สิกขาบทมีเวทนาสามก็มี มีเวทนาสองก็มี มีเวทนาหนึ่งก็มี. บรรดาสิกขาบทที่มีเวทนาสามเป็นต้นนั้น ภิกษุเมื่อต้องสิกขาบทใด ย่อมเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยเวทนาสามอย่างใดอย่างหนึ่งต้อง สิกขาบทนั้นพึงทราบว่า **มีเวทนาสาม**. ภิกษุเมื่อต้องสิกขาบทใด ย่อมเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยสุข หรือเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยอุเบกขา สิกขาบทนั้นพึงทราบว่า **มีเวทนาสอง**. ภิกษุเมื่อต้องสิกขาบทใด ย่อมเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยทุกขเวทนาอย่างเดียวต้อง สิกขาบทนั้นพึงทราบว่า **มีเวทนาหนึ่ง**. ครั้นทราบข้อเบ็ดเตล็ดนี้ คือ

สมุฏฐาน กิริยา สัญญา สจิตตกะ
โลกวัชชะ กรรม และกุศลพร้อมกับเวทนา

อย่างนี้แล้ว พึงทราบว่า บรรดาสมุฏฐานเป็นต้น สิกขาบทนี้ มีสมุฏฐานหนึ่งโดยสมุฏฐาน, ตั้งขึ้นด้วยองค์สอง คือ ย่อมตั้งขึ้นทางกายและจิต ด้วยสามารถแห่งองค์. อนึ่ง สิกขาบทนี้เป็น **กิริยาสมุฏฐาน** เพราะภิกษุทำอยู่เท่านั้น จึงต้องสิกขาบทนี้ ชื่อว่าเป็น

สัญญาวิโมกข์ เพราะพ้นด้วยไม่มีกามสัญญาอันเกี่ยวด้วยเมถุน. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ว่า ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้สึกตัว ๑ แก่ภิกษุผู้ไม่ยินดี ๑ ดังนี้. ภิกษุย่อม ต้องสิกขาบทนั้นด้วยเมถุนจิต เว้นจากจิต ย่อมไม่ต้อง ฉะนั้น จึงเป็น สจิตตกะ. สิกขาบท นั้น ชื่อว่าเป็น โลกวัชชะ เพราะพึงต้องด้วยสามารถแห่งจิตที่มีราคะนั่นเท่านั้น. ชื่อว่าเป็น กายกรรม เพราะตั้งขึ้นทางกายทวารนั่นเท่านั้น อนึ่ง ในสิกขาบทนี้จิตเป็นเพียงองค์ ย่อม ไม่ได้ความเป็นกรรมด้วยสามารถแห่งจิตนั้น. ชื่อว่าเป็น อกุศลจิต เพราะพึงต้องด้วยโลภจิต. ภิกษุมีความพร้อมเพรียงด้วยสุข หรือผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยอุเบกขาจึงต้อง ฉะนั้น สิกขาบท นี้จึงชื่อว่า มี เวทนาสอง. ก็คำทั้งหมดนี้ ย่อมควรในอาบัติ แต่ในอรรถกถาทั้งปวงท่านยก การแสดงขึ้น ด้วยสิกขาบทเป็นประธาน ฉะนั้น จึงกล่าวอย่างนี้แล.

วินีตวัตถุ

คำว่า เรื่องลิงตัวเมีย ๑ เรื่อง เรื่องภิกษุวัชชีบุตร ๑ เรื่อง ฯลฯ เรื่องภิกษุ บวชภายแก่ ๑ เรื่อง เรื่องลูกเนื้อ ๑ เรื่อง ดังนี้ คืออะไร? คือคาถาเหล่านี้ที่ชื่อว่า อุทานคาถาแห่งวินีตวัตถุทั้งหลาย คือแห่งเรื่องนั้น ๆ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวินิจฉัยเอง พระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลายจัดตั้งไว้ด้วยมนสิการว่า พระวินัยธรทั้งหลายจักเรียนเรื่องเหล่า นั้นง่าย. ก็วัตถุคาถาพระอุบาลีเถระตั้งไว้ในเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระชนม์อยู่นั่นแล ด้วยมนสิการว่า พระวินัยธรทั้งหลายจักวินิจฉัยวินัยต่อไป โดยลักษณะนี้. ฉะนั้น พึงกำหนด ลักษณะที่กล่าวในวินีตวัตถุเหล่านี้ให้ดีแล้ววินิจฉัยปฐมสิกขาบทเถิด. อนึ่งพึงวินิจฉัยทุติยสิกขาบท เป็นต้นตามลักษณะที่กล่าวในวินีตวัตถุแห่งทุติยสิกขาบทเป็นต้น. จริงอยู่ วินีตวัตถุทั้งหลาย ย่อมเป็นเรื่องที่ปกปิดกันของพระวินัยธรทั้งหลาย ดุจภาพแบบที่ปกปิดกันของพวกช่างฉะนั้นแล.

บรรดาเรื่องเหล่านั้น สองเรื่องข้างต้นมีอรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วในอนุบัญญัตินั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่สามต่อไป. บทว่า ด้วยเพศคฤหัสถ์ คือ เป็นผู้นุ่งผ้า ชาวทำนองคฤหัสถ์. ในเรื่องที่สี่ไม่มีคำที่จะต้องอธิบายอะไร.

พึงทราบวินิจฉัยในเจ็ดเรื่องต่อจากเรื่องที่สี่นั้นต่อไป. บทว่า คากรอง ได้แก่

กรองร้อยหญ้าคาทำไว้. บทว่า **เปลือกไม้กรอง** ได้แก่ กรองเปลือกไม้ของพวกตาบส. ชื่อว่า **ผลไม้กรอง** ได้แก่ กรองที่เย็บผลไม้มีทรงเป็นผลไม้ทำไว้. บทว่า **ผ้ากัมพลเส้นผม** ได้แก่ ผ้ากัมพลทอด้ายด้วยเส้นผมทำไว้. บทว่า **ผ้ากัมพลขนหางสัตว์** ได้แก่ ผ้ากัมพลที่ทอด้วยขนหางจามรีทำไว้. บทว่า **ผ้าขนปีกนกเค้า** ได้แก่ ผ้านุ่งที่ทำด้วยขนปีกนกเค้า. บทว่า **หนังเสือ** ได้แก่ หนังแห่งเสือพร้อมทั้งขนพร้อมทั้งกีบเท้า.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่สิบสองต่อไป. บทว่า **กำหนัดแล้ว** คือ กำหนัดด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความกำหนัดนั้น จึงตรัสว่า ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่สิบสามต่อไป. บทว่า **อุบลวรรณา** อธิบายว่า พระเถรีนั้นเป็นเศรษฐีธิดาในเมืองสาวัตถี เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอภินิหารตลอดแสนกัป. ผิวกายแม้ตามปรกติของพระเถรีนั้นมีสีเหมือนดอกอุบลเขียวน่าชมยิ่ง. ส่วนภายในย่อมรุ่งเรืองยิ่งนักเพราะไม่มีความเร่าร้อนคือกิเลส. พระเถรีนั้น ได้ชื่อว่า **อุบลวรรณา** เพราะเป็นผู้มีผิวพรรณงามนั่นเอง. บทว่า **มีจิตปฏิพัทธ์** ความว่า มีจิตกำหนัดจำเดิมแต่กาลที่เป็นคฤหัสถ์ ได้ยินว่ามาณพนั้นเป็นเด็กผู้เป็นญาติของพระเถรีนั้น. ศัพท์ว่า อถโข เป็นนิบาต ใช้ในอรรถว่า ลำดับ มีอธิบายว่า ในลำดับที่พระเถรีนั่งบนเตียงนั่นเอง. ที่จริง เมื่อคนทั้งหลายมาจากข้างนอกในเวลากลางวัน ปิดประตูนั่งแล้วความมืดมัวย่อมปรากฏ. ความว่า มาณพนั้น ได้กระทำอย่างนั้นชั่วเวลาที่ความมืดมัวของพระเถรีนั้นยังไม่หายไป. บทว่า **ประทุษร้ายแล้ว** คือ ข่มขืนแล้ว ก็พระเถรีนั้นหาโทษมิได้ ยังสมณสัญญาของตนให้ปรากฏ มิได้ยินดีนั่งอยู่แล้ว ดุจกองไฟ เสาศิลา และตอแก่นไม้ตะเคียน อันบุคคลลูบคลำแล้วด้วยความประสงค์ในอสัทธรรมฉะนั้น. แม้มาณพนั้นยังมโนรถของตนให้เต็มแล้วก็ไป เมื่อเขาพ้นสายตาของพระเถรีนั้นเท่านั้น มหาปฐพีนี้แม้สามารถจะธารสิเนรุบรรพตได้ ก็เป็นดุจไม่สามารถจะธารคนชั่วมีกเลวระประมาณวาหนึ่งได้แยกออกเป็นช่อง ทันใดนั้น เขาก็ได้ถึงความเป็นเชื้อเพลิงแห่งเปลวอเวจี. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับเรื่องนั้น แล้วตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุณีผู้ไม่ยินดี ดังนี้แล้ว ได้ทรงหมายถึงพระเถรีตรัสพระคาถาในธรรมบทดังนี้ว่า

บุคคลใด ย่อมไม่ติดอยู่ในกามทั้งหลาย ดุจน้ำไม่ติดอยู่
บนใบบัวและดุจเมล็ดพรรณผักกาด ไม่ติดอยู่บนปลาย
เหล็กแหลม เรากล่าวบุคคลนั้น ว่าเป็นพราหมณ์.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่สิบสี่ต่อไป. บทว่า **เพศหญิงปรากฏ** ความว่า เมื่อภิกษุก้าวลงสู่ความหลับในกาลอันเป็นส่วนแห่งราตรี ชวดทรงแห่งบุรุษมีหนวดและเคราเป็นต้นหายไปหมด เกิดเป็นชวดทรงแห่งหญิงขึ้น. บทว่า **อุปัชฌาย์เดิมนั้นแหละ อุปสมบทเดิมนั้นแหละ** มีความว่า เราอนุญาตอุปัชฌาย์ที่ถือในก่อนนั่นแหละ อุปสมบทที่สงฆ์ทำในก่อนนั่นแหละ. ความว่า ไม่พึงถืออุปัชฌาย์ ไม่พึงให้อุปสมบทอีก. บทว่า **พรรษาก็เหล่านั้น** ความว่า เราอนุญาตการนับพรรษานั้นแหละ จำเดิมแต่อุปสมบทเป็นภิกษุ อธิบายว่า ไม่พึงทำการนับพรรษาจำเดิมแต่เพศกลับนี้. บทว่า **ให้อยู่ร่วมกับภิกษุณีทั้งหลาย** ความว่า และเราอนุญาตให้อยู่ร่วม คือ ให้สังคม ให้มีพร้อมเพรียง กับภิกษุณีทั้งหลาย แก่ภิกษุณีเพศกลับนั้น มีคำอธิบายดังนี้ว่า บัดนี้ การอยู่ในท่ามกลางภิกษุทั้งหลาย ไม่สมควรแก่ภิกษุณีเพศกลับนั้น เธอจงไปสู่ภิกขุนีอุปัสสยะแล้วอยู่ร่วมด้วยพวกภิกษุณีเถิด.

คำว่า **อาบัติเหล่าใดของภิกษุทั้งหลายที่ทั่วไปกับภิกษุณีทั้งหลาย** ความว่า อาบัติเหล่าใดที่เป็นเทสนาคามินี หรือเป็นวุฏฐานคามินีของภิกษุทั้งหลาย ทั่วไปกับภิกษุณีทั้งหลาย. คำว่า **ปลงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของภิกษุณีทั้งหลาย** ความว่า เราอนุญาตให้ทำวินัยกรรมที่ภิกษุณีทั้งหลายพึงทำแล้วปลงอาบัติเหล่านั้นทั้งหมดในสำนักของภิกษุณีทั้งหลาย. คำว่า **ไม่เป็นอาบัติด้วยอาบัติเหล่านั้น** ความว่า ก็อาบัติเหล่าใดของภิกษุทั้งหลายที่ไม่ทั่วไปกับภิกษุณีทั้งหลายมีสุกกวิสัฏฐิเป็นต้น ไม่เป็นอาบัติด้วยอาบัติเหล่านั้น อาบัติเหล่านั้นย่อมเป็นอันปลงแล้วด้วยการกลับเพศนั่นแล. แม้เมื่อเกิดเพศเป็นปรกติขึ้นอีก ก็ไม่เป็นอาบัติเลยแก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติเหล่านั้นแล. วินิจฉัยตามพระบาลีในเรื่องที่สิบสี่นี้เท่านี้.

ส่วนวินิจฉัยนอกท้องเรื่องพ้นจากพระบาลี ดังต่อไปนี้ บรรดาเพศทั้งสองนี้ก่อน เพศชายสูงสุด เพศหญิงต่ำ ฉะนั้น เพศชายจึงหายไปด้วยอกุศลมีกำลัง เพศหญิงตั้งอยู่ด้วยกุศลกำลังเพลา อนึ่ง เพศหญิงเมื่อหายไป ก็ย่อมหายไปด้วยอกุศลกำลังเพลา. เพศชายย่อมตั้งอยู่

ด้วยกุศลมีกำลัง. ทั้งสองเพศย่อมหายไปด้วยอกุศล ย่อมกลับได้มาด้วยกุศล ด้วยประการฉะนี้. บรรดาเพศทั้งสองนั้น ถ้าเมื่อภิกษุสองรูป ทำการสังวัธยายหรือธรรมสากัจฉาร่วมกัน นอนในอาคารเดียวกันแล้วก้าวลงสู่ความหลับ เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ทั้งสองรูปเป็นอาบัติเพราะสหไสย.

ถ้ารูปนั้นตื่นขึ้นแล้วเห็นอาการผิดปรกตินั้นของตน มีทุกข์โทมนัส พึงแจ้งแก่อีกรูปหนึ่งในกาลอันเป็นส่วนแห่งราตรีนั่นเอง เธออันภิกษุอีกรูปหนึ่งพึงปลอบว่า ท่านอย่าเสียใจเลย นี้เป็นโทษแห่งวัฏฏะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทานช่องไว้แล้วว่า เป็นภิกษุหรือเป็นภิกษุณีก็ตามที ธรรมมิได้ถูกห้ามไว้ สวรรค์และมรรคก็มิได้ถูกห้าม และครั้นปลอบแล้วพึงกล่าวอย่างนี้ว่า การที่ท่านไปสู่ภิกขุนีอุปัสสยะจึงจะควร พวกภิกษุณีที่เป็นเพื่อนของท่านมีบ้างไหม. ถ้าพวกภิกษุณีเช่นนั้นมีอยู่แก่เธอ ก็พึงกล่าวว่า มี ถ้าไม่มีก็พึงกล่าวว่า ไม่มี แล้วบอกภิกษุนั้นว่า ขอท่านจงทำการสงเคราะห์แก่ข้าพเจ้า ขอท่านจงพาข้าพเจ้าไปสู่ภิกขุนีอุปัสสยะเดี๋ยวนี้แหละ. ภิกษุนั้น พึงพาเธอไปสู่สำนักของพวกภิกษุณีผู้เป็นเพื่อนของเธอ หรือผู้เป็นเพื่อนของตน. และเมื่อไป ไม่พึงไปรูปเดียว พึงถือเอาแสงสว่างหรือไม้เท้าไปกับภิกษุ ๔—๕ รูป ปลดเปลื้องสิกขาบทเพราะชักชวนภิกษุณีเดินทางกล่าวว่า เราจะไปสู่ที่ชื่อโน้น ดังนี้แล้วไปเถิด.

ถ้าวัดอยู่ไกลภายนอกบ้าน ก็ไม่เป็นอาบัติในระหว่างทาง ด้วยอาบัติเพราะชักชวนภิกษุณีเดินทางไกลสิ้นระยะบ้าน ๑ เพราะชักชวนภิกษุณีขึ้นล่องแม่น้ำ ๑ เพราะอยู่ปราศจากไตรจีวรตลอดราตรี ๑ และเพราะภิกษุณีละหมู่เดินทาง ๑. ครั้นไปถึงภิกขุนีอุปัสสยะแล้วพึงบอกภิกษุณีเหล่านั้นว่า ท่านรู้จักภิกษุชื่อโน้นไหม ภิกษุณีเหล่านั้น ตอบว่า รู้จัก เจ้าค่ะ พึงกล่าวว่า เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุนั้น ขอพวกท่านจงทำการสงเคราะห์แก่เธอในบัดนี้เถิด. ถ้าภิกษุณีเหล่านั้นตอบว่า ดีละ พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย บัดนี้ แม้เราจักได้สังวัธยาย จักได้สดับธรรม ขอท่านทั้งหลายจงไปเถิด ดังนี้ แล้วทำการสงเคราะห์ และภิกษุณีเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้พอใจ เป็นผู้ช่วยสงเคราะห์ เป็นลัชชี. ภิกษุณีเพศกลับนั้นก็ไม่พึงขัดใจภิกษุณีเหล่านั้นเสียแล้วไปที่อื่น. หากจะไปก็ย่อมไม่พ้นจากอาบัติเพราะชักชวนภิกษุณีเดินทางสิ้นระยะบ้าน ๑ เพราะชักชวนภิกษุณีขึ้นล่องแม่น้ำ ๑ เพราะอยู่ปราศจากไตรจีวร

ตลอดราตรี ๑ และเพราะภิกษุณีละหมู่เดินทาง ๑.

แต่ถ้าภิกษุณีทั้งหลายเป็นลัชชี แต่ไม่ช่วยสงเคราะห์ จะไปที่อื่นก็ได้. แม้ถ้าภิกษุณีทั้งหลายเป็นอลัชชี แต่ช่วยสงเคราะห์ จะละแม้ภิกษุณีเหล่านั้นไปที่อื่นก็ควร. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ถ้าภิกษุณีทั้งหลายเป็นลัชชีและเป็นผู้ช่วยสงเคราะห์ มิได้เป็นญาติ แต่ที่บ้านใกล้ ๆ มีภิกษุณีเหล่าอื่นเป็นญาติ เป็นผู้ปรนนิบัติ จะไปสู่สำนักของภิกษุณีแม้เหล่านั้นก็ควร. ครั้นไปแล้ว ถ้าเธอยังปฏิบัตินิสสัยแม้ในครั้งเป็นภิกษุ ก็พึงถือนิสสัยในสำนักของภิกษุณีผู้สมควร. มาติกาหรือวินัยที่เรียนแล้ว เป็นอันเรียนดีแล้ว ก็ไม่มีเหตุที่จะเรียนซ้ำอีก ถ้าในครั้งเป็นภิกษุ • เธอเป็นหลักแห่งบริษัท [เป็นพระอุปัชฌายะหรืออาจารย์] ภิกษุทั้งหลายที่อุปสมบทในสำนักของเธอแล้ว ก็เป็นผู้อุปสมบทถูกต้อง แต่ภิกษุผู้อุปสมบทแล้วเหล่านั้น พึงถือนิสสัยในสำนักของภิกษุอื่น แม้พวกภิกษุผู้อาศัยเธออยู่ในกาลก่อน ก็พึงถือนิสสัยในสำนักของภิกษุอื่น ส่วนไตรจีวรและบาตรที่เธออธิษฐานไว้ในครั้งเป็นภิกษุ ย่อมขาดอธิษฐาน พึงอธิษฐานใหม่ พึงถือเอาเฉพาะผ้ารัดถันและผ้าสำหรับสรงน้ำ แม้อติเรกจีวรหรืออติเรกบาตรที่ทำวินัยกรรมไว้ทั้งหมดก็ขาดวินัยกรรม ต้องทำใหม่ แม้เภสัชมีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นที่รับประเคนไว้ ก็ขาดประเคน ถ้าเพศกลับในวันที่เจ็ดแต่การรับประเคนเภสัชนั้นย่อมเป็นไปได้ ๗ วัน เพราะรับประเคนใหม่ ส่วนเภสัชมีน้ำมันเป็นต้นใดเป็นของภิกษุอื่น เธอรับประเคนไว้ในเวลาเป็นภิกษุ เภสัชมีน้ำมันเป็นต้นนั้น ย่อมไม่ขาดประเคน แม้ของใดที่ทั่วไปแก่ภิกษุทั้ง ๒ รูปยังไม่ได้แบ่งไว้ ภิกษุผู้เป็นปกตัตตะ รักษาของนั้นไว้ ส่วนของใดแบ่งกันแล้วเป็นของเธอผู้นั้นนั่นแลของนั้น ย่อมขาดประเคน. ดังที่ตรัสไว้ในคัมภีร์บริวารดังนี้ว่า

แม้น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยก็ดี เนยใสก็ดี ภิกษุรับประเคน
ไว้แล้วพึงเก็บไว้ ยังไม่ทันล่วง ๗ วัน เมื่อมีปัจจัยก็เป็น
อาบัติแก่ภิกษุผู้ฉัน ปัญหานี้ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว.

ก็คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเพศกลับ. ธรรมดาการประเคนย่อมขาดด้วยเพศกลับ ด้วยการทำกาละ ด้วยการบอกคืนสิกขา ด้วยการเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ด้วยการ

• แปลตามนัยแห่ง สารตฺถทีปนี ๒/๑๕๘

ให้แก่อนุปสัมบัน ด้วยการสละไม่เหลียวแล และด้วยการถูกชิงเอาไป. ฉะนั้น แม้ถ้าว่าจะมีแม้ชั้นสมอที่ประเคนเก็บไว้ การรับประเคนของภิกษุนั้นย่อมขาดหมด. อนึ่ง วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งในวัดแห่งภิกษุเป็นของภิกษุณีนั้น เธอรับประเคนหรือไม่ได้รับประเคนเก็บไว้ก็ตาม เธอนั่นแลเป็นใหญ่แห่งของทุกอย่าง พึงให้ขนเอามาเสีย. ส่วนของใดเป็นถาวรวัตถุในวัดแห่งภิกษุณี เป็นของเธอ จะเป็นเสนาสนะ หรือต้นไม้ กอไม้ ที่เธอปลูกไว้ก็ตาม เสนาสนะและต้นไม้กอไม้เหล่านั้น เธอปรารถนาจะให้แก่ภิกษุใด ก็พึงให้แก่ภิกษุนั้นเถิด. บรรดาสมมติ ๑๓ อย่าง สมมติใดที่เธอได้ในกาลที่เป็นภิกษุ สมมตินั้นทั้งหมดย่อมระงับ. การถือเสนาสนะในติถีปริมพรรษา ก็ย่อมระงับ. ถ้าเมื่อเธอถือเสนาสนะในติถีปริมพรรษาแล้ว เพศจึงกลับ และภิกษุสงฆ์ใคร่จะให้ลาภที่เกิดขึ้นแล้วแก่เธอ ก็พึงอปโลกให้. ถ้าเมื่อเธอกำลังอยู่ปริวาสเพื่ออาบัติที่ปกปิดอันทั่วไปแก่ภิกษุณีทั้งหลาย เพศกลับ พึงให้ปักขมานัตต์ทีเดียว. ถ้าเมื่อเธอกำลังประพฤติมานัตต์อยู่ เพศกลับ พึงให้ปักขมานัตต์นั่นแหละอีก. ถ้าเมื่อเธอประพฤติมานัตต์เสร็จแล้ว เพศกลับ ภิกษุณีทั้งหลายพึงทำอัพภาณกรรม. ถ้าเมื่ออกุศลวิบากสิ้นแล้ว เพศกลับอีก ในกาลแห่งปักขมานัตต์ พึงให้มานัตต์นั่นแลสิ้น ๖ ราตรี. ถ้าเมื่อได้ประพฤติปักขมานัตต์แล้ว เพศกลับ ภิกษุทั้งหลายพึงทำอัพภาณกรรม ฉะนี้แล.

วินิจฉัยทั้งหมดในเรื่องภิกษุณีเพศกลับซึ่งถัดลำดับจากเรื่องนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่องภิกษุเพศกลับนี้แล ส่วนความแปลกกันดังต่อไปนี้ แม้ถ้าอาบัติเพราะชักสื่อที่เธอต้องในกาลที่เป็นภิกษุณี เป็นอาบัติที่เธอปกปิดไว้ การให้ปริวาสยังไม่มี พึงให้มานัตต์นั่นเทียวสิ้น ๖ ราตรี. ถ้าเมื่อเธอประพฤติปักขมานัตต์อยู่ เพศกลับ ก็ไม่มีประโยชน์ด้วยปักขมานัตต์นั้น พึงให้มานัตต์นั่นเทียวสิ้น ๖ ราตรี. ถ้าเมื่อเธอประพฤติมานัตต์เสร็จแล้ว เพศกลับ ภิกษุทั้งหลายไม่ต้องให้มานัตต์อีก พึงอัพภาณ. ภายหลังเมื่อภิกษุทั้งหลายยังไม่ได้ให้มานัตต์ เพศกลับอีก ภิกษุณีทั้งหลายพึงให้ปักขมานัตต์อย่างเดียว. ภายหลังเมื่อเธอกำลังประพฤติมานัตต์สิ้น ๖ ราตรีอยู่ เพศกลับอีก ภิกษุณีทั้งหลายก็พึงให้ปักขมานัตต์เท่านั้น. แต่เมื่อเกิดเพศกลับแก่เธอผู้ประพฤติมานัตต์เสร็จแล้ว ภิกษุณีทั้งหลายพึงทำอัพภาณกรรม. อนึ่ง เมื่อเพศกลับอีก อาบัติทั้งหลายที่ระงับแล้วในหนหลัง แม้เมื่อเธอผู้ตั้งอยู่ในความเป็นภิกษุณี ก็เป็นอันระงับแล้ว

ด้วยดี ฉะนั้นแล. เรื่อง ๔ เรื่องมีเรื่องภิกษุเสพเมถุนธรรมในมารดาเป็นต้น ต่อจากเรื่องนี้ไป มีเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุหลังอ่อนต่อไป ได้ยินว่า ภิกษุนั้นเคยเป็นนักฟ้อนหลังของเธอได้ถูกทำบริกรรมมา เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในศิลปะจึงได้อ่อน ฉะนั้น เธอจึงได้สามารถทำอย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุผู้มีองค์กำเนิดยาวต่อไป องค์กำเนิดของภิกษุนั้นยาว ฉะนั้น เธอจึงถูกเรียกว่า ลมฺพี แปลว่า มีองค์กำเนิดยาว. เรื่องแผล ๒ เรื่อง ต่อจากเรื่องนี้มีเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น. ในเรื่องรูปปั้น ภาพรูปปั้นวิจิตร ชื่อว่า รูปปั้น.

ในเรื่องตุ๊กตาไม้ รูปทำด้วยไม้ ชื่อว่า ตุ๊กตาไม้. เมื่อภิกษุพยายามด้วยความกำหนัดในเมถุนที่นิมิตในรูปหญิงทั้งหลายที่ไม่มีวิญญาณครองมีรูปทำด้วยงา รูปปั้นขึ้นด้วยดิน และรูปหล่อด้วยโลหะเป็นต้นแม้เหล่าอื่น อสุจิจะเคลื่อนหรือไม่ก็ตาม เป็นทุกกฏทั้งนั้น เหมือนเมื่อภิกษุพยายามในรูปปั้นและตุ๊กตาไม้ทั้งสองนี้ เป็นทุกกฏ ฉะนั้น. แม้เมื่อพยายามด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกาย ก็เป็นทุกกฏเหมือนกัน. แต่เมื่อพยายามด้วยความกำหนัดในอันปล่อย [อสุจิ] เป็นสังฆาทิเสสเพราะอสุจิเคลื่อน เป็นถุลลัจจัยเพราะยังไม่เคลื่อน ฉะนี้แล.

ในเรื่องภิกษุชื่อว่าสุนทระ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้. ภิกษุชื่อว่า สุนทระนี้ เป็นลูกคนมีตระกูลในเมืองราชคฤห์ บวชด้วยศรัทธา ได้นามว่า สุนทระ เพราะเหตุที่รูปร่างสวย. หญิงนั้นเห็นท่านกำลังเดินไปตามถนน เกิดกำหนัดเพราะพอใจขึ้น จึงได้ทำประการต่าง ๆ นี้ ฝ่ายพระเถระเป็นพระอนาคามี ฉะนั้น ท่านจึงไม่ยินดี. แต่สภาวะนี้ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่าอื่น.

ในเรื่อง ๔ เรื่องอื่นจากเรื่องภิกษุชื่อสุนทระนี้ไป ภิกษุเหล่านั้น เป็นคนโง่เง่าบัญญาทึบ เชื่อถ้อยคำของมาตุคาม จึงยอมทำตามนั้น ภายหลังเกิดรังเกียจ. เรื่อง ๓ เรื่องมีเรื่องภิกษุเสพเมถุนในศพที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดเป็นต้น มีเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น. ในเรื่องศพที่มีศีรษะขาด ๒ เรื่อง มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

บทว่า ในปากที่อ้า คือ ที่เบิดไว้ ภิกษุเมื่อสอดองค์กำเนิดเข้าไป ถ้าให้เข้าไป

ถูกข้างล่างหรือข้างบน หรือทั้งสองข้าง เป็นปาราชิก. สอดเข้าไปไม่ให้ถูกทั้ง ๔ ข้าง แล้วถูกเพดานภายใน เป็นปาราชิกเหมือนกัน. ภิกษุสอดเข้าไปไม่ถูกทั้ง ๔ ข้าง และเพดาน ทำให้อยู่ในอากาศเท่านั้น และชักออก เป็นทุกกฏ. ก็ถ้าพื้นกดกันสนิท ไม่มีช่องภายในปาก และพื้นถูกปิดไว้ด้วยเนื้อริมฝีปากภายนอก เมื่อภิกษุสอดองค์กำเนิดเข้าไปยังโอกาสอันชุ่มที่ลมไม่ถูกต้องในปากที่ปิดเช่นนั้น แม้เพียงชั่วเมล็ดงา ก็เป็นปาราชิกทีเดียว. เมื่อภิกษุพยายามที่พื้นเท่านั้น ที่เนื้อริมฝีปากถูกเพิกแล้ว เป็นถุลลัจจัย. แม้พื้นชี้ใดโผล่ออกไปอยู่ภายนอก ไม่อาจจะปิดด้วยริมฝีปากได้ เมื่อพยายามที่พื้นนั้นก็ดี เมื่อพยายามที่ลิ้นอันแลบออกมาข้างนอกก็ดี เป็นถุลลัจจัยเหมือนกัน. เมื่อพยายามที่ลิ้นอันแลบออกมาภายนอก ที่สีรระยังมีชีวิตอยู่ ก็เป็นถุลลัจจัยเหมือนกัน. แต่ถ้าพันด้วยลิ้นข้างนอกแล้วสอดองค์กำเนิดเข้าไปภายในปาก เป็นปาราชิกทีเดียว. เมื่อสอดองค์กำเนิดเข้าไปทางข้างล่าง แม้แห่งศพที่มีศีรษะขาด เหนือคอขึ้นไปถูกเพดาน เป็นปาราชิกเหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องกระดูกต่อไป เมื่อภิกษุแม้กำลังไปบ่าช้า ก็เป็นทุกกฏ. เมื่อเก็บกระดูกเอามาก็ดี คุมกันเข้าก็ดี พยายามด้วยความกำหนัดในเมถุนที่นิมิตก็ดี พยายามด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงด้วยกายก็ดี อสุจิจะเคลื่อนหรือไม่ก็ตาม เป็นทุกกฏทั้งนั้น. แต่เมื่อพยายามด้วยความกำหนัดในการทำอสุจิให้เคลื่อน เมื่ออสุจิเคลื่อน เป็นสังฆาทิเสส. เมื่อไม่เคลื่อน เป็นถุลลัจจัย.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องนางนาคต่อไป จะเป็นนาคมาณวิกาหรือพวกกินนรี เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม เป็นปาราชิกทุกประเภท. พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องนางยักษ์ต่อไป พวกเทวดาทั้งหมด ก็เป็นนางยักษ์เหมือนกัน. พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องนางเปรตต่อไป พวกนางเปรตมีพวกนิชฌามตัณหิกาเปรตเป็นต้น อันใคร ๆ ไม่อาจแม้จะถูกตัวได้ แต่มีพวกนางเปรตผู้อยู่วิมาน ซึ่งในกาฬปักษ์เสวยผลอกุศล ในชุณหปักษ์เสวยสมบัติดุจเทวดา นางเปรตหรือนางยักษ์เช่นนี้ ถ้าการมองเห็นตัว การจับ การถูก การต้อง และการเสียดสีปรากฏได้ ก็เป็นปาราชิก. แม้ถ้ามองไม่เห็นตัว แต่การจับเป็นต้นนอกจากนี้ปรากฏได้ ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน. อีกนัยหนึ่ง การมองเห็นตัวและการจับได้ไม่ปรากฏ นางเปรตนั้นย่อมจะทำภิกษุนั้น ให้มีสัญญา

ผิดปรกติ ด้วยการจับ การถูก และการเสียดสีที่ปรากฏอยู่ ให้เต็มมโนรถของตนแล้วไป นี้ชื่อว่าไม่ใช่วิสัย ฉะนั้น ในข้อนี้จึงไม่เป็นอาบัติเพราะไม่ใช่วิสัย. เรื่องบัณเฑาะก์ปรากฏแล้วนั่นเทียว.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุมีอินทรีย์พิการต่อไป. บทว่า **มีอินทรีย์พิการ** คือ มีกายประสาทพิการ ไม่รู้สึกสุขหรือทุกข์ ดุจท่อนแห่งตอไม้ฉะนั้น แม้เมื่อภิกษุไม่รู้สึก ก็เป็นอาบัติด้วยอำนาจเสวนจิต.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุเพียงถูกต้องต่อไป ภิกษุใดจับมาตุคามด้วยประสงค์ว่าเราจักเสพเมถุนธรรม แล้วคลายกำหนัดในเมถุน เป็นผู้มีความวิปฏิสาร เป็นทุกกฏนั่นแลแก่ภิกษุนั้น. จริงอยู่ บุพประโยคทั้งหลายแห่งเมถุนธรรมมีการจับมือเป็นต้น ย่อมตั้งอยู่ในทุกกฏตลอดเวลาที่ยังไม่ถึงที่สุด เมื่อถึงที่สุดแล้ว จึงเป็นปาราชิก. ก็ปฐมปาราชิกมีอาบัติทุกกฏอยู่รอบด้าน. ปาราชิก ๓ นอกนี้ มีถุลลัจจัยรอบด้าน. ก็ภิกษุนี้พึงทราบว่า คลายกำหนัดในเมถุนธรรมแล้วยินดีการเคล้าคลึงด้วยกาย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นอาบัติสังฆาทิเสส.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภัททิยภิกษุต่อไป เมืองชื่อว่า **ภัททิยะ** บ่าที่ได้ชื่ออย่างนี้เพราะกอดอกมะลิหนาแน่น ชื่อว่า ชาติยาวัน. ชาติยาวันนั้น เป็นบ่าอยู่ที่ชานเมืองนั้น ภิกษุนั้นนอนในบ่านั้นหลับสนิทมีองค์กำเนิดอันแข็งด้วยลมนั้น. ภวังคจิตอันมีรสอย่างเดียวเท่านั้นย่อมเป็นไป. บทว่า **เห็นองค์กำเนิดเปรอะ** ความว่า เห็นองค์กำเนิดเปื้อนอสุจิ. เรื่อง ๕ เรื่อง คือ ๔ เรื่องที่เกี่ยวด้วยความยินดี และเรื่องไม่รู้ตัวต่อจากนี้ไป มีอรรถชัดเจนทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องไม่ยินดี ๒ เรื่อง ต่อไป. บทว่า **ลุกขึ้นโดยพลัน** คือ ลุกขึ้นด่วนดุจถูกอสรพิษขบ และดุจถูกไฟไหม้ ฉะนั้น. บทว่า **ก้าวไป ทำให้หญิงล้มลง** ความว่า ภิกษุผู้ไม่ประมาท ปรารภวิปัสสนา ดำรงสติมั่น ลุกขึ้นฉับพลันเทียว ก้าวไปทำให้หญิงเซ คือ เอน ล้มบนภาคพื้น. ปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชนทั้งหลาย พึงรักษาจิตในฐานะทั้งหลายเห็นปานนี้. ก็ภิกษุนี้เป็นยอดนักรบในสงครามคนหนึ่ง บรรดาปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชนเหล่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเปิดประตูนอนต่อไป. บทว่า **พักผ่อนกลางวัน** คือ นอนกลางวัน. บทว่า **ปิดประตูแล้วพักผ่อน** คือ ปิดประตูแล้วนอน. ในเรื่องเปิดประตูพักผ่อน

นี้มิได้ตรัสว่า อาบัติชื่อนี้ในพระบาลีก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ทรงปรับทุกกฏแก่ภิกษุผู้ไม่ปิดประตูแล้วพักผ่อน เพราะตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้จะพักผ่อนกลางวันปิดประตูแล้วพักผ่อน ในเพราะเรื่องที่เกิดด้วยข้อเสียหายที่ภิกษุเปิดประตูนอน. ก็เพราะพระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลายมีพระอุบาลีเป็นต้น ทราบพระอธิบายของพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงวางอรรถกถาไว้. ที่จริงคำนี้ก็สำเร็จแม้ด้วยคำแม้นี้ว่า อาบัติที่ต้องในกลางวัน ไม่ต้องในกลางคืนก็มี ดังนี้.

ก็ประตูเช่นไร ควรปิด ประตูเช่นไร ไม่ควรปิด? ประตูเลื่อนได้ที่เขาทำบานประตูด้วยกระดานไม้ชีฟาก เสื่อลำแพน และใบไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วทำสอดเข้าข้างล่างในหลุมประตู และข้างบนที่ห่วงแขวนเท่านั้น ควรปิด. ประตูอย่างอื่นเห็นปานนี้คือ ประตูหนามมีไม้เป็นกลอนที่คอกโคทั้งหลาย. ประตูประกอบไว้ด้วยล้อลากอันกั้นบ้านในบ้าน. ประตูเรียวหนามเลื่อนไปมาได้ ที่ประกอบล้อลาก ๒—๓ อันไว้ที่แผ่นกระดานหรือที่เรียวหนามทำไว้, ประตูเรียวหนามที่ยกขึ้นทำดุจประตูในตลาด. ประตูด้ามไม้กราดที่ล้อมชี้ไม้ไผ่ในที่ ๒—๓ แห่งทำไว้ที่กระท่อมใบไม้ทั้งหลาย. ประตูผ้าม่าน. ไม่ต้องปิด ก็ประตูผ้าม่านอย่างเดียวเท่านั้น กระทำไม่ให้เป็นอาบัติในเพราะผลักบานประตูแห่งภิกษุผู้มีมือถือบาตร. เมื่อภิกษุผู้ถือบาตรอยู่ในมือผลักประตูที่เหลือ เป็นอาบัติ. แต่เมื่อภิกษุจะพักผ่อนเวลากลางวัน ประตูที่เลื่อนได้เท่านั้นทำให้เป็นอาบัติ. ประตูที่เหลือ ภิกษุจะปิดหรือไม่ปิดนอน ก็ไม่เป็นอาบัติ. แต่ควรปิดแล้วจึงนอน. นี้เป็นธรรมเนียม.

ก็ประตูที่เลื่อนได้ ย่อมเป็นอันภิกษุปิดแล้วด้วยอาการเท่าไร? เมื่อใส่กลอนและลิ่มก็ย่อมเป็นอันปิดดีแล้วแล. อีกประการหนึ่ง แม้เมื่อเพียงแต่ใส่กลอน ก็ควร. แม้เพียงแต่ใส่ลิ่ม ก็ควร. แม้เพียงแต่หับบานประตูปิดไว้ ก็ควร. แม้เมื่อไม่หับนิดหน่อย ก็ควร. โดยวิธีอย่างต่ำที่สุด แม้เมื่อไม่หับไว้แค่ศีรษะลอดเข้าไม่ได้ ก็ควรแล. ถ้าเป็นสถานที่ใช้กันหลายคน แม้จะบอกภิกษุหรือสามเณรว่า ดูกรอาวุโส คุณช่วยปิดประตูด้วย ดังนี้แล้วนอน ก็ควร. ถ้าภิกษุทั้งหลายนั่งทำการเย็บจีวร หรืองานอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ทำการผูกใจไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย จักปิดประตูนี้แล้วนอน ก็ควร. แต่ในอรรถกถากุรุนที กล่าวว่า

จะสั่งความแม้กับอุบาสก หรือทำการผูกใจว่า ผู้นี้จักปิดแล้วนอน ก็ควร. ไม่ควรจะสั่งความไว้กับภิกษุณีหรือมาตุคามอย่างเดียว. ถ้าหลุมประตูหรือห่วงช้างบนแตก ตั้งอยู่ไม่ได้ ไม่อาจจะปิดได้ ก็หรือเขาใส่กองอิฐหรือกองดินเป็นต้นไว้ภายในประตูเพื่อการก่อสร้าง หรือเขาผูกแม่แคร่ไว้ ไม่อาจจะปิดด้วยประการใด แม้จะไม่ปิดในเพราะอันตรายเห็นปานนี้แล้วนอนก็ควร. แต่ถ้าไม่มีบานประตู ก็ได้ข้ออ้างเทียว. เมื่อจะนอนข้างบน ควรยกบันไดขึ้นแล้วจึงนอน. ถ้ามีเครื่องกั้นอยู่บนหัวบันไดควรกั้นแล้วจึงนอน. เมื่อจะนอนในห้อง ควรปิดประตูห้อง หรือประตูหน้ามุขอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วจึงนอน. ถ้าในเรือนที่มีฝาชั้นเดียว เขาทำประตูใช้ทั้งสองข้าง ควรปิดทั้งสองประตู ประตูในปราสาทแม้ ๓ ชั้น ก็ควรปิดเหมือนกัน. ถ้าภิกษุเป็นอันมากกลับจากภิกษาจารแล้วเข้าไปสู่ปราสาทดุจโลหปราสาท เพื่อพักผ่อนกลางวัน พระสังฆเถระควรบอกคนเฝ้าประตูว่าเธอจงปิดประตูด้วย หรือทำการผูกใจว่า การปิดประตูเป็นหน้าที่ของผู้นี้ แล้วจึงนอน. ตลอดจนพระสังฆนวกะ ก็ควรทำอย่างนี้แล. แม้ภิกษุผู้เข้าไปก่อนจะทำการผูกใจอย่างนี้ว่า ชื่อว่า การปิดประตูเป็นหน้าที่ของภิกษุผู้มาทีหลัง ดังนี้ ก็ควร. เมื่อภิกษุทั้งหลายไม่บอกไว้ หรือไม่ทำความผูกใจไว้ นอนภายในห้องซึ่งมีประตูมิได้ปิด หรือภายนอก เป็นอาบัติ. แม้ในเวลานอนในห้องหรือนอกห้อง จะทำความผูกใจว่า ชื่อว่า การปิดประตู เป็นหน้าที่ของคนรักษาประตูที่ประตูใหญ่ ดังนี้แล้วนอน ก็ควรเหมือนกัน. แม้เมื่อนอนบนชั้นตากอากาศที่โลหปราสาทเป็นต้น ก็ควรปิดประตูเหมือนกัน. นี้เป็นความย่อในเรื่องภิกษุปิดประตูนอนนี้.

การพักผ่อนกลางวันนี้ท่านกล่าวไว้ในที่ซึ่งมีประตูติด อันวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งล้อม. ฉะนั้น ภิกษุเมื่อจะนอนในที่ซึ่งมีประตูติดแห่งใดแห่งหนึ่งที่อัพโภกาสหรือโคนไม้ หรือมณฑปพึงปิดประตูแล้วจึงนอน. ถ้าเป็นบริเวณใหญ่เช่นกับลานมหาโพธิ์และลานโลหปราสาท เป็นสถานที่คนหมู่มากลงไปได้ มีประตูแม้ปิดไว้ ไม่อยู่ในฐานะที่ปิดไว้ คนทั้งหลายเข้าประตูไม่ได้ก็เทียวแม้ปีนกำแพงไป กิจที่จะต้องปิดที่บริเวณใหญ่นั้น ไม่มี. ภิกษุเปิดประตูนอนตลอดคืน ลุกขึ้นต่อเมื่ออรุณขึ้นแล้ว ก็ไม่เป็นอาบัติ. แต่ถ้าตื่นแล้วหลับต่ออีก เป็นอาบัติ. แต่ภิกษุใดกำหนดไว้ว่า เมื่ออรุณขึ้นแล้ว เราจักลุกขึ้นดังนี้เทียว ไม่ปิดประตูนอนตลอดคืน ลุกขึ้นตามกำหนดนั้นแล เป็นอาบัติเหมือนกันแก่ภิกษุนั้น.

ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์กล่าวว่า ภิกษุเมื่อนอนอย่างนี้ ย่อมไม่พ้นจากทุกกฏ เพราะไม่เอื้อเฟื้อ. แต่ภิกษุใดปฏิบัติภิกษุอื่นมาหลายคืน หรือเดินทางไกล เหนื่อยล้าในกลางวัน นั่งบนเตียงเท้าทั้งสองยังไม่ทันพ้นพื้นก็นอนหลับไป ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุนั้น. ถ้าก้าวลงสู่ความหลับแล้ว แม้ไม่รู้สึกตัว ยกเท้าทั้งสองขึ้นเตียง ก็เป็นอาบัติเหมือนกัน. เมื่อนั่งพิงหลับไป ไม่เป็นอาบัติ. อนึ่ง แม้ภิกษุใดมนสิการว่า เราจักบรรเทาความง่วง เดินจงกรมอยู่ ล้มไปแล้วลุกขึ้นโดยพลัน ไม่เป็นอาบัติแม้แก่ภิกษุนั้น. ส่วนภิกษุใด ล้มไปแล้วนอนที่นั้นเอง ไม่ยอมลุกขึ้น เป็นอาบัติแก่ภิกษุนั้น.

ถามว่า ใครพ้นอาบัติ ใครไม่พ้น. ตอบว่า ในอรรถกถามหาปัจจรีย์ท่านกล่าวว่า ภิกษุนอนมีสีข้างพับไปข้างหนึ่งเท่านั้น ย่อมพ้นก่อน ส่วนภิกษุผู้ให้เท้าทั้งสองพ้นพื้นแล้วนอน แม้ถูกยักษ์จับไว้ แม้จะเป็นผู้หมดความรู้สึก ย่อมไม่พ้น. ในอรรถกถากุรุนทีกล่าวว่า ภิกษุผู้ถูกมัดให้นอนเท่านั้นพ้น. แต่ในมหาอรรถกถา พระมหาปทุมเถระกล่าวว่า ภิกษุใดจงกรมอยู่ สลบล้มไปหลับตรงนั้นเอง อาบัติย่อมไม่ปรากฏแม้แก่ภิกษุนั้น เพราะเธอหมดความสามารถ แต่ท่านอาจารย์ทั้งหลายไม่ได้กล่าวไว้ ฉะนั้น จึงเป็นอาบัติดังนี้. ย่อมพ้นจากอาบัติ ๒ รูปเท่านั้น คือ ภิกษุผู้ถูกยักษ์จับไว้หนึ่ง ภิกษุผู้ถูกมัดให้นอนหนึ่ง

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุชาวเมืองภารุกัจฉะต่อไป. บทว่า ไม่เป็นอาบัติเพราะความฝัน มีอธิบายว่า เพราะใช่วิสัยในความฝันจึงไม่เป็นอาบัติอย่างนั้น ฉะนั้น พระอุบาลีเถระจึงได้วินิจฉัยเรื่องนี้แม้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงวินิจฉัยแล้ว ด้วยการถือเอานัย. ก็แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับแล้วตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุบาลีกล่าวดีแล้ว อุบาลีกล่าวบัณฑิตย่อมทำรอยเท้าในที่ไม่มีรอยเท้าดุจแสดงรอยเท้าในอากาศ แล้วทรงตั้งพระเถระไว้ในเอตทัคคะว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาสาวกทั้งหลายของเราผู้ทรงวินัย อุบาลีนี้เป็นเลิศดังนี้. เรื่องอุบาสิกาชื่อสุปวาสาเป็นต้นต่อจากเรื่องนี้ มีเนื้อความชัดเจนทั้งนั้น.

ในเรื่องจับภิกษุให้ขืนใจภิกษุณีเป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยต่อไป พวกลิจฉวีกุมารผู้ชอบสนุกได้ทำอย่างนี้ เพราะอนาจารของตน ตั้งแต่นั้นมา ความเสื่อมได้เกิดขึ้นแก่เจ้าลิจฉวีทั้งหลายด้วยการทำอย่างนี้.

ในเรื่องภิกษุผู้บวชภายแก่ พึงทราบวินิจฉัยต่อไป. บทว่า **ได้ไปเยี่ยม** ความว่า

ได้ไปบ้านด้วยตั้งใจว่า เราจักเยี่ยมปุราณทุติยิกานั้น ด้วยความอนุเคราะห์. ลำดับนั้น ปุราณทุติยิกานั้นได้ชี้แจงถึงความที่ตนและเด็ก ๆ ไม่มีที่พึ่งด้วยประการต่าง ๆ แก่ท่าน และทราบว่าภิกษุนั้นไม่ได้ยินดี ก็โกรธ กล่าวว่า ท่านจงมาเถิด จงสึกเสีย ดังนี้แล้วได้จับโดยพลการ. ภิกษุนั้นถอยเพื่อจะให้ตนพ้น จึงได้ล้มหงายเพราะเป็นผู้ทุรพลด้วยความชรา. ลำดับนั้น ปุราณทุติยิกานั้นจึงได้ทำตามชอบใจตน. แต่ภิกษุนั้นเป็นอนาคามี มีกามราคะอันถอนได้แล้ว ฉะนั้นจึงไม่ยินดีแล. เรื่องลูกเนื้อ มีเนื้อความชัดเจนเหมือนกัน ฉะนี้แล.

พรรณนาปฐมปาราชิก ในสังวรรณนาพระวินัย ชื่อว่าสมันตปาสาทิกา จบ.

สังวรรณนาพระวินัยน่าเลื่อมใส

ในคำว่า แห่งสังวรรณนาพระวินัยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา นั้น มีคำอธิบายในความที่สมันตปาสาทิกา เป็นคัมภีร์ก่อให้เกิดความเลื่อมใสโดยรอบ ดังต่อไปนี้

> เพราะเหตุที่ในสมันตปาสาทิกานี้ ย่อมไม่ปรากฏคำสักน้อยหนึ่งที่ไม่ก่อให้เกิดความเลื่อมใส แก่วิญญูชนทั้งหลายผู้พิจารณาอยู่ โดยลำดับสืบ ๆ แห่งอาจารย์โดยแสดงประเภทแห่งนิทานและวัตถุ โดยเว้นลัทธิอื่น โดยความบริสุทธิ์แห่งลัทธิตน โดยชำระพยัญชนะให้หมดจด โดยเนื้อความแห่งบท โดยลำดับแห่งพระบาลีและโยชนา โดยวินิจฉัยในสิกขาบท และโดยแสดงประเภทแห่งนัยในคัมภีร์วิภังค์ ฉะนั้น สังวรรณนาแห่งพระวินัยซึ่งพระผู้เป็นนาถะแห่งโลก ผู้อนุเคราะห์โลก ผู้ฉลาดในการฝึกเวไนยสัตว์ ได้ตรัสไว้แล้วนี้ จึงเป็นไปโดยชื่อว่า "สมันตปาสาทิกา" แล.

พรรณนาทุติยปาราชิก

ปาราชิกสิกขาบทที่สองใด อันพระชินเจ้าผู้ไม่มีใครเปื่นที่สอง ทรงประกาศแล้ว บัดนี้ ถึงลำดับสังวรรณนาแห่งปาราชิกสิกขาบทที่สองนั้น ฉะนั้น คำใดที่พึงเข้าใจได้โดยง่าย และข้าพเจ้าได้ประกาศแล้วในหนหลัง จะได้เว้นคำนั้นเสียแล้ว สังวรรณนาทุติยปาราชิกนั้น ดังต่อไปนี้.

เรื่องพระธนิยกุมภการบุตร

ในคำว่า โดยสมัยนั้น พระพุทธเจ้าผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ แขวงเมืองราชคฤห์ ดังนี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

บทว่า แขวงเมืองราชคฤห์ ได้แก่ ที่เมืองอันมีชื่ออย่างนี้. จริงอยู่ เมืองนั้นเรียกว่า ราชคฤห์ เพราะพระราชาทั้งหลายมีพระเจ้ามันธาตุราชและพระเจ้ามหาโควินท์เป็นต้น ทรงยึดครองแล้ว. ในคำว่า ราชคฤห์ นี้ อาจารย์ทั้งหลายพรรณนาประการแม้เหล่าอื่นไว้. จะประโยชน์อะไรด้วยประการเหล่านั้น คำว่า ราชคฤห์ นี้ เป็นชื่อของเมืองนั้น. ก็เมืองราชคฤห์นี้นั้น เป็นเมืองในกาลแห่งพระพุทธเจ้าและในกาลแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ. ในกาลที่เหลือ เป็นเมืองร้างอันยักษ์ยึดครอง เป็นป่าที่อยู่ของยักษ์เหล่านั้นตั้งอยู่. ท่านพระอุบาลีครั้นแสดงโคจรคามอย่างนี้แล้ว จึงกล่าวถึงนิวาสสถานต่อไป.

บทว่า ณ ภูเขาคิชฌกูฏ มีความว่า ก็ภูเขานั้น เรียกว่า คิชฌกูฏ เพราะแร้งทั้งหลายอยู่บนยอดของภูเขานั้น หรือว่า ยอดของภูเขานั้นเหมือนแร้ง. บทว่า มากหลาย อธิบายว่า ตามปริยายแห่งพระวินัย พระภิกษุ ๓ รูป เรียกว่า มากหลาย เกินกว่านั้นไป เรียกว่า สงฆ์. ตามปริยายแห่งพระสูตร พระภิกษุ ๓ รูปก็เรียกว่า ๓ รูป เหมือนกัน ตั้งแต่ ๓ รูปนั้นขึ้นไปเรียกว่า มากหลาย. ก็ในที่นี้ ภิกษุทั้งหลายพึงทราบว่า มากหลาย ตามปริยายแห่งพระสูตร. พวกพระภิกษุผู้ไม่คุ้นกันนัก ไม่ใช่มิตรสนิท เรียกว่า เคยเห็นกันมา พวกภิกษุผู้คุ้นเคยกัน เป็นมิตรสนิท เรียกว่า เคยคบกันมา. ก็ภิกษุเหล่านั้นเรียกว่า เคยเห็นกันมา เพราะได้สังคมพบปะกันในที่นั้นๆ ก็ภิกษุเหล่านั้น คบกันแล้ว กำลังคบกันด้วยดี

ทำการสมโภคและบริโภคร่วมกัน จึงเรียกว่า เคยคบกันมา.

บทว่า ที่ข้างภูเขาอิสิคิลิ มีอธิบายว่า ภูเขาชื่อว่า อิสิคิลิ ที่ข้างแห่งภูเขานั้น. ได้ยินว่า ในกาลก่อน พระบัจเจกสัมพุทธเจ้าประมาณ ๕๐๐ องค์ เที่ยวบิณฑบาตในชนบทมีแคว้นกาสีและแคว้นโกศลเป็นต้น ประชุมกันที่ภูเขานั้นในเวลาบ่ายฉาภัตร แล้วยับยั้งอยู่ด้วยสมาบัติ. มนุษย์ทั้งหลายเห็นพระบัจเจกสัมพุทธเจ้าเหล่านั้นเข้าไปอยู่เท่านั้น ไม่เห็นท่านออกมา ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภูเขานี้กลืนฤาษีเหล่านี้ อาศัยคำนั้น จึงเกิดชื่อภูเขานั้นว่า อิสิคิลิ นั่นแล. ที่ข้าง คือ ที่เชิงภูเขาแห่งภูเขานั้น.

บทว่า ทำกุฏีหญ้าทั้งหลาย ความว่า ทำกุฏีหญ้าทั้งหลาย คือ กุฏีทั้งหลายพร้อมทั้งระเบียงอันมุงบังด้วยหญ้า. แท้จริง ภิกษุเมื่อจะเข้าจำพรรษาแม้ปฏิบัติปฏิปทาที่พระศาสดาทรงแสดงแก่พระนาลกเถระ ก็พึงเข้าจำในเสนาสนะพร้อมทั้งระเบียงที่มุงบังด้วยเครื่องมุงบัง ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นแล สมดังที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่มีเสนาสนะไม่พึงเข้าจำพรรษา ภิกษุใดเข้าจำ เป็นอาบัติทุกกฏ. ฉะนั้น ในพรรษกาล ถ้าภิกษุได้เสนาสนะ การได้เสนาสนะอย่างนั้นนั่น เป็นการดี ถ้าไม่ได้ ควรแม้แสวงหาหัตถกรรมกระทำ เมื่อไม่ได้หัตถกรรม ก็ควรทำแม้เอง. ส่วนภิกษุผู้ไม่มีเสนาสนะ ไม่ควรเข้าจำพรรษาเลย. นี้เป็นธรรมเนียมโดยลำดับ. ฉะนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงทำกุฏีหญ้าทั้งหลายแล้วกำหนดที่พัก กลางคืนและที่พักกลางวันเป็นต้น อธิษฐานกติกาวัตรและขันธกวัตรทั้งหลาย ศึกษาในสิกขา ๓ ประการอยู่เข้าจำพรรษาแล้ว.

บทว่า แม้ท่านพระธนิยะ ความว่า ไม่ใช่แต่พระเถระเหล่านั้นอย่างเดียว แม้ท่านพระธนิยะผู้เป็นอาทิกัมมิกะแห่งสิกขาบทนี้. บทว่า กุมภการบุตร แปลว่า บุตรแห่งนายช่างหม้อ ก็ท่านชื่อว่า ธนิยะ บิดาของท่านเป็นช่างหม้อ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระธนิยกุมภการบุตร. บทว่า เข้าจำพรรษา ความว่า ทำกุฏีหญ้าในที่แห่งเดียวกันกับพระเถระเหล่านั้นเทียวแล้วเข้าจำพรรษา. บทว่า จำพรรษาแล้ว อธิบายว่า พวกภิกษุเข้าจำในปฐมปุริมพรรษา ปวารณาแล้วในปฐมมหาปวารณา เรียกว่า จำพรรษาแล้ว จำเดิมแต่วันปาฏิบทไป พระเถระเหล่านั้นเป็นผู้จำพรรษาแล้วอย่างนี้. บทว่า รื้อกุฏีหญ้าทั้งหลาย

มีความว่า ไม่ใช่ทำให้เป็นจุณวิจุณไปด้วยค้อนและเครื่องประหารเป็นต้น เป็นแต่ยกหญ้าและไม้เถาวัลย์เป็นต้นลงมาด้วยมุ่งวัตรเป็นใหญ่. จริงอยู่ กุฏีที่ภิกษุใดทำไว้ที่ท้ายวัด ภิกษุนั้น ถ้าภิกษุผู้เป็นเจ้าถิ่นมีอยู่ พึงอาปุจฉาภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้น พึงกล่าวว่า ถ้าภิกษุรูปใดสามารถจะดูแลกุฏีนี้อยู่ได้ ขอท่านทั้งหลายจงให้แก่ภิกษุนั้นแล ดังนี้แล้วหลีกไป. กุฏีที่ภิกษุใดทำไว้ในป่าหรือไม่ได้ผู้ดูแล ภิกษุนั้นมนสิการว่า ของนี้จักเป็นเครื่องใช้สอยของสพรหมจารีแม้เหล่าอื่น ดังนี้ เก็บแล้วพึงไปเถิด. ก็ภิกษุเหล่านั้นทำกุฏีในป่า เมื่อไม่ได้ผู้ดูแลจึงเก็บไว้ซึ่งหญ้าและไม้ อธิบายว่า กองรวมไว้. อนึ่งวางไว้อย่างใด อันปลวกเป็นต้นกัดไม่ได้และฝนไม่รด ก็วางไว้อย่างนั้น แล้วบำเพ็ญคมิกวัตร ด้วยมนสิการว่า วัตถุนี้จักเป็นไปเพื่ออุปการะแก่พวกเพื่อนพรหมจารีผู้ใคร่จะมายังที่นี้แล้วอยู่.

บทว่า หลีกไปสู่ที่จาริกในชนบท ความว่า ได้ไปสู่ชนบทอันอนุกูลแห่งจิตของตน. คำว่า ส่วนท่านพระธนิยกุมภการบุตรอยู่ ณ ที่นั้นเอง ตลอดฤดูฝน ดังนี้เป็นต้น มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น. บทว่า ถึงครั้งที่สาม คือ สิ้นวาระถึงครั้งที่สาม. บทว่า อนวโย แปลว่า ไม่มีความบกพร่องแม้แต่น้อย[๑] ลบ อุ อักษรด้วยอำนาจสนธิ อธิบายว่า ไม่มีความบกพร่องแม้แต่น้อย คือว่า งานใด ๆ ที่ชื่อว่าพวกช่างหม้อจะพึงทำมีอยู่ เป็นผู้ไม่บกพร่อง มีศิลปะบริบูรณ์ในงานนั้นทุกอย่าง. บทว่า ของตน คือ เป็นของมีอยู่ของตน. บทว่า ของอาจารย์ คือ เป็นการงานของอาจารย์. บทว่า ในการงานของช่างหม้อ คือ ในการงานของพวกช่างหม้อ อธิบายว่า ที่พวกช่างหม้อพึงทำ. ด้วยบทว่า ในการงานของช่างหม้อ นี้ ย่อมเป็นอันท่านแสดงการงานของช่างหม้อเป็นของอาจารย์เป็นของตนโดยสรุป. บทว่า เป็นผู้มีศิลปะผ่องแผ้ว คือ เป็นผู้มีศิลปะบริสุทธิ์ มีคำอธิบายว่า แม้เมื่อความไม่บกพร่องมีอยู่ ก็เป็นผู้มีศิลปะไม่เหมือนกับช่างหม้อเหล่าอื่น. บทว่า สำเร็จด้วยดินล้วน อธิบายว่า ทำเครื่องเรือนทั้งหมดอันต่างด้วยฝา หลังคา เครื่องไม้เป็นต้นให้สำเร็จด้วยดินเทียว เว้นไว้แต่เพียงบานประตู กรอบเช็ดหน้า กลอน ลิ่ม และบานหน้าต่าง. คำว่า แล้วรวบรวมหญ้าไม้และโคมัยมาเผากุฏีนั้น ความว่า ทำให้สำเร็จด้วยดินล้วน ใช้เกรียงขัดสีให้แห้งแล้ว ใช้

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๑๘๑ อธิบายว่า คำว่า วย เท่ากับ หานิ แปลว่า ความเสื่อม

ดินแดงผสมน้ำมันเคล้าเข้ากันแล้วใส่หญ้าเป็นต้นให้เต็มภายในและภายนอกแล้วเผา ให้เป็นกุฏีที่เผาแล้ว เป็นกุฏีที่ถูกเผาแล้วเป็นอย่างดี. ก็และกุฏีนั้นได้เป็นอันเผาแล้วอย่างนี้.

บทว่า งดงาม คือ มีรูปสวย. บทว่า น่าเลื่อมใส คือ ก่อให้เกิดความเลื่อมใส. บทว่า โลหิตกา แปลว่า มีสีแดง. บทว่า เสียงกระดึง คือ เสียงแห่งข่ายกระดึง. ได้ยินว่า ข่ายกระดึงที่ทำแล้วด้วยรัตนะต่าง ๆ ย่อมมีเสียงอย่างใด กุฏีนั้นเมื่อถูกลมอันเข้าไปทางช่องหน้าต่างเป็นต้นกระทบแล้ว ได้มีเสียงอย่างนั้น. ด้วยบทว่า เสียงกระดึง นี้ เป็นอันท่านแสดงว่า กุฏีนั้นถูกเผาแล้วอย่างดีทั้งภายในและภายนอก.

ในมหาอรรถกถากล่าวว่า คำว่า กระดึง หมายถึง ภาชนะสัมฤทธิ์ ฉะนั้น เสียงภาชนะสัมฤทธิ์ถูกกระทบแล้ว [ฉันใด] กุฏีนั้นถูกลมกระทบแล้ว ก็ได้มีเสียง ฉันนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย นั่นอะไร นี้ต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบอยู่แล ได้ตรัสถามเพื่อจะทรงยังกถาให้ตั้งขึ้น. คำว่า ภิกษุเหล่านั้น ได้กราบทูลความนี้แด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ความว่า ได้กราบทูลภาวะที่กระทำกุฏีอันสำเร็จด้วยดินล้วนจำเดิมแต่ต้น. คำว่า กถ หิ นาม โส ภิกฺขเว ฯเปฯ กุฏิกำ กริสฺสติ นี้ เป็นคำอนาคต ใช้ในอรรถอดีต มีคำอธิบายว่า ได้กระทำแล้ว ลักษณะแห่งคำนั้น พึงแสวงหาจากสัททศาสตร์. ในคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเอ็นดู ความอนุเคราะห์ ความไม่เบียดเบียนในหมู่สัตว์มิได้มีแก่โมฆบุรุษนั้นเลย ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยต่อไป การตามรักษา ชื่อว่า ความเอ็นดู ด้วยบทว่า เอ็นดู นี้ ทรงแสดงบุพพภาคแห่งเมตตา. ความหวั่นไหวแห่งจิต เพราะทุกข์ของผู้อื่น ชื่อว่า ความอนุเคราะห์. ความไม่คิดเบียดเบียน ชื่อว่า ความไม่เบียดเบียน. ด้วย ๒ บทว่า ความอนุเคราะห์ ความไม่เบียดเบียน นี้ ทรงแสดงบุพพภาคแห่งกรุณา. มีคำอธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเอ็นดู ความอนุเคราะห์ ความไม่เบียดเบียนแม้เพียงเป็นบุพพภาคแห่งเมตตากรุณาในสัตว์ทั้งหลาย มิได้มีเสียเลย คือ ไม่ได้มีแม้แต่น้อยเลย แก่โมฆบุรุษนั้นผู้เบียดเบียนสัตว์เล็กสัตว์น้อยเป็นอันมาก คือทำให้พินาศในการขุดดิน ขยำโคลน และก่อไฟ.

คำว่า มา ปจฺฉิมา ชนตา ปาเณสุ ปาตพฺยตำ อาปชฺชิ แปลว่า ประชุมชนชั้นหลังอย่าถึงความเบียดเบียนในสัตว์ทั้งหลายเลย. มีคำอธิบายว่า ประชุมชน [เพื่อนพรหมจารี]

ชั้นหลังเมื่อได้ตัวอย่างแห่งพระธนิยะนี้คิดว่า แม้ในครั้งพุทธกาล ภิกษุทั้งหลายกระทำอย่างนี้ โทษย่อมไม่มีแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ทำปาณาติบาตในหมู่สัตว์ในฐานะทั้งหลายเช่นนี้ ดังนี้แล้ว อย่าสำคัญในอาการอันควรเบียดเบียน คือ ควรทำให้พินาศในสัตว์ทั้งหลายเลย[๑] ครั้นทรงติเตียนพระธนิยะอย่างนี้แล้ว ทรงห้ามการทำกุฏีเช่นนั้นต่อไปว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุไม่พึงทำกุฏีที่สำเร็จด้วยดินล้วน. และครั้นทรงห้ามแล้ว ทรงตั้งอาบัติในการทำกุฏีอันสำเร็จด้วยดินล้วนว่า ภิกษุใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ. ฉะนั้น แม้ภิกษุใดเมื่อไม่ถึงความเบียดเบียนในสัตว์ทั้งหลายด้วยการขุดดินเป็นต้น แต่ทำกุฏีเช่นนั้น แม้ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัติทุกกฏ. ก็ภิกษุเมื่อถึงความเบียดเบียนในหมู่สัตว์ด้วยการขุดดินเป็นต้น ย่อมต้องอาบัติที่ตรัสไว้ในวัตถุที่ล่วงละเมิดนั้น ๆ เทียว. แต่ในที่นี้ ไม่เป็นอาบัติแก่พระธนิยะ เพราะเป็นอาทิกัมมิกะ. ภิกษุที่เหลือล่วงละเมิดสิกขาบท ทำอยู่ก็ดี ได้กุฏีอันสำเร็จด้วยดินล้วนซึ่งทำแล้วอยู่ในกุฏีนั้นก็ดี เป็นทุกกฏเหมือนกัน. ส่วนกุฏีที่เจือด้วยทัพพสัมภาระ [เครื่องไม้] หรือเป็นกุฏีที่เจือโดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมควร. กุฏีที่สำเร็จด้วยดินล้วนเท่านั้น ไม่ควร. แม้กุฏีนั้นที่ใช้อิฐทำโดยสังเขปว่า เป็นที่พักทำด้วยอิฐ ย่อมควร.[๒]

คำว่า เอวมฺภนฺเตติ โข ฯเป ฯ ตำ กุฏิกำ ภินฺทึสุ ความว่า รับคำของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วรื้อกุฏีนั้นทำลายด้วยไม้และศิลา. ในคำว่า ครั้งนั้นแล ท่านพระธนิยะเป็นต้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้ พระธนิยะนั่งพักผ่อนกลางวันอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง มาด้วยเสียงนั้นแล้ว ถามภิกษุเหล่านั้นว่า อาวุโสทั้งหลาย ท่านทำลายกุฏีผมทำไม ครั้นทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายรับสั่งให้ทำลาย ดังนี้ ยอมรับเพราะความที่ตนเป็นผู้ว่าง่าย.

พึงมีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงรับสั่งให้ทำลายกุฏีที่พระธนิยะทำไว้เพื่อเป็นที่อยู่ของตนด้วยอุตสาหะอันใหญ่ยิ่ง พระเถระนี้ย่อมมีแม้ความเสียหายในเพราะกุฏีนี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า มีก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งให้ทำลายกุฏีนั้นเสีย เพราะทรงดำริว่า เป็นอกัปปิยะ รับสั่งให้ทำลายเสีย เพราะทรงดำริว่า เป็นธงแห่งเดียรถีย์. ในเรื่องนี้ มีวินิจฉัยเท่านี้. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวเหตุแม้อื่นไว้เป็นต้นว่า เพื่อความเอ็นดูสัตว์

---

๑. แปลตามนัยของสารตฺถทีปนี ๒/๑๘๒. ๒. แปลตามนัยของสารตฺถทีปนี ๒/๑๘๓.

เพื่อประโยชน์แก่การคุ้มครองบาตรและจีวร เพื่อประโยชน์แก่การป้องกันความเป็นผู้มากไปด้วยเสนาสนะ. ฉะนั้น แม้บัดนี้ ภิกษุใดเป็นพหูสูตร ผู้รู้พระวินัย เห็นภิกษุอื่นถือบริขารที่เป็นอกัปปิยะเที่ยวไปอยู่ ให้ตัดหรือให้ทำลายบริขารอันเป็นอกัปปิยะนั้น ภิกษุนั้นเป็นผู้ที่ไม่ควรกล่าวโทษ อันใคร ๆ ไม่พึงท้วง ไม่พึงเตือน จะกล่าวกับเธอว่า บริขารของผมท่านทำให้ฉิบหายแล้ว ท่านจงให้บริขารนั้นแก่ผม ดังนี้ ก็ไม่ได้.

ในทุติยปาราชิกนั้น มีวินิจฉัยในบริขารที่เป็นกัปปิยะและอกัปปิยะ นอกพระบาลีดังต่อไปนี้ ชนบางพวกเย็บร่มใบตาลข้างในหรือข้างนอกด้วยด้าย ๕ สี ทำให้มีสีเกลี้ยงเกลา ร่มนั้นไม่ควร. แต่จะเย็บด้วยด้ายอย่างใดอย่างหนึ่ง สีเดียว คือ สีเขียวแก่ หรือสีเหลือง ข้างในหรือข้างนอกก็ตาม หรือจะตรึงกรงแห่งซี่อันรับคันร่มไว้ ก็ควร. การเย็บและการตรึงนั้น เพื่อทำให้แน่น ไม่ใช่เพื่อให้มีสีเกลี้ยง. ในใบร่มจะตัดเป็นพื้นมังกร หรือพระจันทร์ครึ่งซีกไม่ควร. ที่คันร่ม มีรูปหม้อน้ำ หรือรูปสัตว์ร้าย ดุจที่เสาเรือนทั้งหลาย ไม่ควร. แม้ถ้าจะสลักรอยไว้ด้วยปลายเหล็กแหลมทุกแห่ง แม้รอยสลักนั้น ก็ไม่ควร. ทั้งรูปหม้อน้ำ ทั้งรูปสัตว์ร้าย ควรทำลายแล้วจึงใช้. แม้รอยสลักก็ควรขูดเอาออก หรือควรใช้ด้ายผูกด้ามไว้. ส่วนที่โคนด้ามสัณฐานดังดอกเห็ด ควร. ควรใช้เชือกยืดมณฑลเล็ก ๆ แห่งร่มผูกไว้ที่คันเพื่อไม่ให้โหวดด้วยถูกลมตี. ในที่ผูกไว้นั้นเขาวางรอยยกขึ้นดุจกำไลแขน รอยนั้น ควร.

เขาใช้ด้ายต่าง ๆ เย็บเหมือนตะขาบติดผ้าดามไว้เพื่อประโยชน์แก่การประดับจีวร เขาทำการเย็บปิ่กอย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่นที่ริมตะเข็บหรือที่ชายผ้า เป็นรูปช้องหรือเป็นรูปโซ่อย่างนี้เป็นต้นทั้งหมด ไม่ควร. จะควรก็เฉพาะการเย็บปิ่กธรรมดาเท่านั้น. เขาทำผ้าลูกดุมและผ้ารังดุม เป็น ๘ มุมบ้าง ๑๖ มุมบ้าง แสดงการเย็บเป็นต้นว่า เย็บทรงเจดีย์ เย็บทรงกระบอง เย็บทรงค้อน ที่ลูกดุมและรังดุมนั้น รูปตาแห่งปูโปนออก ไม่ควรทุกอย่าง. ควรเฉพาะ ๔ มุมเท่านั้น. ปมด้ายมุมเทียว เมื่อย้อมจีวรแล้ว มีรูปอันพึงรู้ได้ยาก ควร. จะใส่จีวรในน้ำส้ม แป้ง และผง เป็นต้น ไม่ควร. จีวรย่อมควรเพื่อจะชำระมลทินแห่งมือและมลทินแห่งเข็มเป็นต้นในเวลาเย็บจีวร และเพื่อจะซักในเวลาสกปรก แต่จะใส่กลิ่นหอม ครั่ง หรือน้ำมันในเครื่องย้อม ไม่ควร. ย้อมจีวรแล้ว ไม่ควรใช้สังข์หรือแก้วมณีอย่างใดอย่างหนึ่ง

ขัดสี. ไม่ควรคุกเข่าทั้งสองที่พื้นแล้วใช้มือทั้งสองจับขัดแม้ในราง. แต่จะวางไว้ในรางหรือบนแผ่นกระดานแล้วให้เขายึดชายไว้ใช้มือทุบ ควรอยู่. แม้การทุบนั้นไม่ควรใช้กำปั้นทุบ แต่พระเถระครั้งโบราณทั้งหลายไม่วางไว้แม้ในราง รูปหนึ่งยื่นเอามือจับไว้ อีกรูปหนึ่งดึงไว้แล้วใช้มือทุบ. สายหู ไม่ควรแก่จีวร ในเวลาย้อมควรตัดเสีย. แต่สายหูที่ทรงอนุญาตไว้อย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสายหู ดังนี้ ควรผูกทำเป็นห่วงไว้ที่อนุวาตเพื่อประโยชน์แก่การใช้คล้องในเวลาย้อม. แม้ที่ลูกดุม รอยหรือปุ่มเพื่อทำให้งาม ไม่ควร. ควรทำลายเสียแล้วจึงใช้เถิด.

ที่บาตรหรือที่ถลกทำรอยด้วยปลายเหล็กแหลมภายในหรือภายนอก ไม่ควร. ยกบาตรขึ้นเครื่องกลึงปั้นแล้วเผาด้วยหมายใจว่า เราจักทำให้เป็นสีแก้วมณี ไม่ควร. แต่บาตรสีน้ำมันควรอยู่. จะตบแต่งลวดลายที่มณฑลแห่งบาตร ไม่ควร. แต่ทำเป็นพื้นมังกร ควร. รอยข้างบนหรือข้างล่างธมกรกและร่ม หรือที่กระพุ้งธมกรก ไม่ควร. แต่รอยแห่งร่มนั้น ที่ชอบปากร่มควรอยู่.

เพื่อจะให้ประคดเอวงาม จึงทบด้ายเป็นสองชั้นในที่นั้น ๆ ให้โปนขึ้นมาเป็นตาปู ไม่ควร. จะทบเป็นสองชั้นเพื่อให้ปากผ้าแน่นที่ชายทั้งสอง ควร. แต่ที่ปากผ้า จะทำเป็นรูปหม้อน้ำ หรือทำเป็นปากมังกร หรือเป็นศีรษะงูน้ำ ให้เป็นรูปแปลกอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ควร. แม้ประคดเอวที่ทบแสดงรูปนัยน์ตาหรือทำลวดลายดอกไม้เป็นต้นในที่นั้น ๆ ก็ไม่ควร. แต่จะทบทำเป็นเงี่ยงปลา หรือใบเป้ง หรือเป็นแผ่นผ้าเกลี้ยงตรง ๆ ทีเดียว ควรอยู่. ประคดเอวมีชายเดียว ควร. แม้มีสอง สาม สี่ชาย ก็ควร. เกินกว่านั้น ไม่ควร. ประคดเอวมีเชือกเส้นเดียวเท่านั้น ควร. แต่มีรูปทรงเป็นสังวาลย์แม้เส้นเดียว ก็ไม่ควร. ส่วนชายแม้มีรูปทรงเป็นสังวาลย์ ควร. ประคดเอวที่รวบเชือกหลายเส้นเข้าด้วยกันแล้วใช้เส้นหนึ่งพันทำไว้ติดกัน ไม่ควร กล่าวว่า หลายเส้น ประคดเอวนั้น ควร. รูปแปลก ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งมีรูปมงคล ๘ เป็นต้น ที่ลูกถวินแห่งประคดเอว ไม่ควร เพียงแต่เป็นรอยกำหนดควรอยู่. จะทำแม้เป็นรูปหม้อ เพื่อทำให้แน่นที่ชายทั้งสองข้างแห่งลูกถวิน แม้นั้นก็ควร.

ที่ไม้บ้ายยาตา ไม่ควรจะเป็นรูปหญิงรูปชาย รูปสัตว์สี่เท้าและรูปนก หรือเป็นรูปพิเศษอันต่างด้วยเป็นรูปลายดอกไม้ รูปลายเครือ รูปพื้นมังกร รูปโคมูตร และรูปพระจันทร์ครึ่งซีกเป็นต้น. พึงขูดออกหรือตัดออก เอาด้ายพันไว้ไม่ให้ปรากฏแล้วใช้สอยเถิด. อนึ่ง ไม้

บ้ายยาตา ๔ เหลี่ยมก็ดี ๘ เหลี่ยมก็ดี ๑๖ เหลี่ยมก็ดี ตรง ๆ เท่านั้น ควร. แม้ข้างล่างไม้บ้ายยาตานั้น รอยวน ๒ รอย หรือ ๓ รอย ก็ควร. แม้ที่คอไม้บ้ายยาตานั้น รอยวนรอยเดียวเพื่อพันเชิงบนไว้ ควรอยู่. แม้ที่ก้านไม้บ้ายยาตาจะทำให้เกลี้ยงด้วยสี ไม่ควร. แม้ที่ถุงไม้บ้ายยาตา ทำให้เกลี้ยงด้วยสีอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยเส้นด้ายต่างสี ไม่ควร.

แม้ที่ห่วงกุญแจ ก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ที่กุญแจจะทำให้เกลี้ยงด้วยสี ไม่ควร.

ที่ปลอกมีดโกน ก็เช่นเดียวกัน. ก็ที่ปลอกมีดโกนนั้นจะเย็บเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยเส้นด้ายสีเดียวอย่างใดอย่างหนึ่ง ควรอยู่.

แม้ที่สว่าน ก็ไม่ควรจะเป็นรูปคดแก้วมณี หรือเกลี้ยงด้วยสี. แต่ที่คอ จะเป็นรอยขีดกำหนดไว้ ควรอยู่.

แม้ที่กันไกรจะตั้งเป็นรูปแก้วมณีหรือปุ่มอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ ไม่ควร. แต่รอยขีดกำหนดที่ด้าม ควรอยู่.

มีดตัดเล็บเขาทำให้เป็นรอยย่น ฉะนั้น มีดตัดเล็บนั้น จึงควร.

ที่ไม้สีไฟตัวผู้ หรือที่ไม้สีไฟตัวเมีย หรือที่คันศรเล็ก ๆ หรือที่บนคันลุ่ง จะทำลวดลายดอกไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกลี้ยงด้วยสี ไม่ควร. แต่ที่กลางคันลุ่งนั้นมีวงกลมที่วงกลมนั้น เพียงแต่เป็นรอยขีดกำหนดไว้ ควรอยู่.

เขาทำแหนบเข็มสำหรับใช้เข็มปักแล้ว สีที่แหนบนั้น จะทำเป็นรูปปากมังกรเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกลี้ยงด้วยสี ไม่ควร. แต่จะเป็นเพียงปากเพื่อให้เข็มปักได้ นั้นควรอยู่.

อนึ่ง ที่มีดตัดไม้ชำระฟัน ทำให้เกลี้ยงด้วยสีอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ควร. ตรง ๆ เท่านั้น ใช้โลหะอันเป็นกัปปิยะ ผูกทั้งสองข้างหรือผูกเป็น ๔ เหลี่ยมหรือ ๘ เหลี่ยม ควร.

แม้ที่ด้ามไม้เท้าเกลี้ยงด้วยสีอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ควร. ข้างล่างเป็นรอยวนรอยเดียวหรือสองรอย ข้างบนเป็นเพียงรูปดอกเห็ดและดอกไม้ตูม ควร.

บรรดาภาชนะน้ำมันทั้งหลาย ในภาชนะน้ำมันที่เป็นเขาสัตว์ ที่ทะนานก็ดี ที่กะโหลกน้ำเต้าก็ดี ที่ภาชนะอันทำด้วยมะชามบื้อมก็ดี จะทำให้เกลี้ยงด้วยสีแม้ทุกอย่างที่เหลือเว้นไว้แต่รูปหญิงและรูปชาย ควรอยู่.

ที่บริขารเหล่านี้คือ ที่เตียง ตั่ง ที่ฟูก หมอน ที่เครื่องราดบนพื้น ที่ผ้าเช็ดเท้า ที่ฟูกจงกรม ที่ไม้กวาด ที่ทิ้งหยากเยื่อ ที่รางย้อมผ้า ที่กระบวยตักน้ำ ที่หม้อน้ำ ที่กระเบื้องรองเท้า ที่ตั่งกระดาน ที่เชิงรองวลัย ที่เชิงรองไม้เท้า ที่ฝาบาตร และที่พัดตาลบิฏ จะทำลวดลายดอกไม้ เบื้นต้น และระบายสี ก็ควร.

ส่วนในเสนาสนะ จะลงสีแม้ล้วนไปด้วยรตนะทุกชนิดที่บานประตูและบานหน้าต่าง เบื้นต้น ควร. ในเสนาสนะ ข้อที่ควรห้ามอะไร ๆ ไม่มี นอกจากเสนาสนะที่ผิด เสนาสนะที่พวกภิกษุราชวัลลภทำในสีมาของภิกษุพวกอื่น เรียกว่า เสนาสนะที่ผิด. ฉะนั้น ภิกษุราชวัลลภเหล่าใดทำเสนาสนะเช่นนั้น ภิกษุราชวัลลภเหล่านั้นพึงถูกว่ากล่าวว่า พวกท่านอย่าทำเสนาสนะในสีมาของพวกเรา. ไม่เอื้อเฟื้อยังขืนทำจนได้. พึงว่ากล่าวแม้อีกว่า พวกท่านอย่าได้ทำอย่างนี้ อย่าได้ทำอันตรายแก่อุโบสถและปวารณาของพวกเรา อย่าทำลายสามัคคี เสนาสนะของพวกท่านแม้ทำแล้ว ก็จักไม่ตั้งอยู่ในฐานะที่ทำแล้ว. ถ้ายังขืนทำโดยพลการอยู่นั่นเอง เมื่อใดบริษัทที่เบื้นลัชชีของภิกษุพวกที่เบื้นเจ้าของสีมามีแน่นหนาขึ้น อาจจะได้การวินิจฉัยอันชอบธรรม เมื่อนั้น พึงส่งข่าวไปถึงภิกษุพวกราชวัลลภเหล่านั้นว่า ขอท่านจงขนที่อยู่ของพวกท่านไป ถ้าเมื่อส่งข่าวไปถึง ๓ ครั้ง พวกภิกษุราชวัลลภเหล่านั้นขนเอาไป ก็เบื้นการดี ถ้าไม่ขนเอาไป ควรทำลายเสนาสนะที่เหลือเว้นไว้แต่ต้นโพธิ์และเจดีย์ แต่ไม่ใช่ทำลายทำให้ใช้สอยไม่ได้. ก็พึงขนหลังคา จันทัน และอิฐเบื้นต้นออกมาโดยลำดับแล้วส่งข่าวไปว่า พวกท่านจงขนทัพพสัมภาระของพวกท่านไป ถ้าขนไป ก็เบื้นการดี ถ้าไม่ขนไป ภายหลังเมื่อสัมภาระเหล่านั้นเสียหาย เพราะน้ำค้างฝนและแดดเบื้นต้นก็ดี ถูกพวกโจรลักไปก็ดี ถูกไฟไหม้เสียก็ดี พวกภิกษุผู้เบื้นเจ้าของสีมา ไม่พึงตำหนิโทษ จะโจทพ้องว่า พวกท่านทำทัพพสัมภาระของพวกเราเสียหาย ดังนี้ หรือว่า ต้องปรับไหมพวกท่าน ดังนี้ ไม่ได้. ก็สิ่งใดที่พวกภิกษุผู้เบื้นเจ้าของสีมาทำแล้ว สิ่งนั้น ย่อมเบื้นอันทำดีแล้วทีเดียว ฉะนี้แล.

วินิจฉัยนอกพระบาลี จบ

ก็เมื่อกุฏิถูกทำลายแล้วอย่างนี้ ท่านพระอุบาลีกล่าวคำว่า **ครั้งนั้นแล ความดำริ** นี้ **ได้มีแก่ท่านพระธนิยะ** ดังนี้เบื้นต้น เพื่อจะแสดงความรำพึงและความขวนขวายเพื่อต้องการ

จะทำกุฏีอีกนั่นเทียวของพระธนิยะ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป บทว่า เจ้าพนักงานรักษาไม้หลวง ได้แก่ เจ้าพนักงานเผ้าไม้ในเรือนคลังแห่งไม้ของหลวง. บทว่า ไม้หลวงที่หวงห้าม ได้แก่ ไม้ที่พระราชาทรงหวงห้าม อธิบายว่า ไม้ที่พระราชาทรงหวงแหน บทว่า สำหรับซ่อมแซมพระนคร คือ สำหรับเป็นอุปกรณ์ซ่อมแซมพระนคร. บทว่า ที่เก็บไว้สำหรับคราวมีอันตราย ความว่า ความเสียหายแห่งชุมประตู ป้อมปราการ พระราชฐานชั้นใน และโรงช้างเพราะไฟไหม้ หรือเพราะเก่า หรือเพราะการรุกรานแห่งพระราชาผู้เป็นข้าศึก เป็นต้น เรียกว่า อันตราย เก็บไว้สำหรับคราวมีอันตรายนั้น. บทว่า สั่งให้ตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ความว่า กำหนดประมาณแห่งกุฏีของตนแล้ว สั่งให้ตัดทำเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ที่ท่อนปลายบ้าง ที่ท่อนกลางบ้าง ที่ท่อนโคนบ้าง. คำว่า วัสสการ เป็นชื่อของพราหมณ์นั้น. บทว่า มหาอำมาตย์ในมคธรัฐ ความว่า มหาอำมาตย์ คือ ผู้ประกอบด้วยประมาณแห่งอิสริยยศอันใหญ่ในแคว้นมคธ. อีกนัยหนึ่ง มหาอำมาตย์ มีคำอธิบายว่า อำมาตย์ผู้ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินมคธ. บทว่า ตรวจราชการ คือ ไปพิจารณาในที่นั้น ๆ. บทว่า ภเณ [แน่ะพนาย] เป็นคำร้องเรียกบุรุษผู้ที่มีตำแหน่งต่ำของอิสรชนทั้งหลาย. บทว่า พนฺธ อาณาเปสิ [สั่งให้จองจำ]๑ ความว่า พราหมณ์แม้ตามปรกติก็ดุษยาเจ้าพนักงานรักษาไม้หลวงอยู่แล้ว พราหมณ์นั้นฟังพระราชดำรัสว่า จงให้คนเอาตัวมา จึงดำริว่า เพราะพระราชามิได้ตรัสว่า ท่านจงให้คนไปเรียกมา ฉะนั้น เราจักจองจำเจ้าพนักงานรักษาไม้หลวงนั้นที่มือทั้งสองและเท้าทั้งสองแล้วให้คนเอาตัวมา ดังนี้แล้ว จึงสั่งให้จองจำ.๒

ในคำว่า ท่านพระธนิยะได้เห็นแล้วแล นั้น ได้เห็นอย่างไร? ได้ยินว่าพระธนิยะนั้นทราบความที่ไม้ทั้งหลายถูกขนไปด้วยเลศของตน ก็คิดว่า เจ้าพนักงานรักษาไม้หลวงนี้ จักถูกประหารหรือถูกจองจำแต่ราชสกุล เพราะเหตุแห่งไม้ทั้งหลายแน่นอน จึงมนสิการว่า เราเท่านั้นจักปลดปล่อยเขาได้ จึงเที่ยวคอยสดับฟังข่าวเคลื่อนไหวของเขาตลอดนิตยกาลเทียว ฉะนั้นจึงได้ไปพบทันขณะนั้นแล. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ท่านพระธนิยะได้เห็นแล้วแล.

๑–๒. พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เป็น อาณาเปสิ.

บทว่า เพราะเรื่องไม้ คือ เพราะเหตุแห่งไม้. บทว่า ปุราหำ หญฺญามิ แปลว่า ก่อนที่ผมจะถูกฆ่า. อธิบายว่า ผมยังไม่ถูกฆ่าตราบใด ท่านควรไปตราบนั้น. บทว่า อิงฺฆ [เชิญ] ในคำว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอเชิญพระคุณเจ้าโปรดเตือนให้โยมระลึกได้ นี้ เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่าเตือน. บทว่า แรกเสวยถวัลยราชย์ ความว่า เป็นผู้เสวยถวัลยราชย์ที่แรก. บทว่า ได้ตรัสพระวาจาเห็นปานนี้ คือ พระวาจาเห็นปานนี้ ดังนี้ว่า หญ้า ไม้ และน้ำ ข้าพเจ้าถวายแล้วแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเทียว ขอสมณพราหมณ์เหล่านั้นจงใช้สอยเถิด มีคำอธิบายว่า พระองค์เสวยถวัลยราชย์ครั้งแรกเทียว ได้ตรัสพระวาจาใด ได้ตรัสพระวาจานั้นด้วยพระองค์เองเทียว บัดนี้ ยังทรงระลึกได้ หรือทรงระลึกไม่ได้. ได้ยินว่า พระราชาทั้งหลายพอเถลิงถวัลยราชย์แล้ว ก็รับสั่งให้ตีกลองธรรมเภรีบ่าวประกาศไปว่า หญ้า ไม้ และน้ำ ข้าพเจ้าถวายแล้วแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเทียว ขอสมณพราหมณ์ทั้งหลายจงใช้สอยเถิด พระธนิยะกล่าวหมายถึงพระวาจานั้น.

คำว่า คำนั้นโยมกล่าวหมายถึงการนำหญ้า ไม้ และน้ำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น อธิบายว่า คำนั้นโยมกล่าวหมายถึงการนำหญ้า ไม้ และน้ำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ผู้รังเกียจในเหตุ แม้มีประมาณน้อย ผู้มีบาปอันสงบแล้ว อันลอยแล้ว ไม่ใช่กล่าวหมายถึงของสมณพราหมณ์เช่นท่าน.

ด้วยคำว่า แต่ว่าหญ้า ไม้ และน้ำนั้นอยู่ในป่า ไม่มีใครหวงแหน ดังนี้ พระเจ้าพิมพิสารทรงแสดงว่า แต่ว่าหญ้า ไม้ และน้ำนั้น ซึ่งอยู่ในป่า ไม่มีใครหวงแหน โยมกล่าวหมายถึงหญ้า ไม้ และน้ำนี้. ในคำว่า พระคุณเจ้ารอดตัวไปเพราะขน นี้ พึงทราบวินิจฉัยว่า ดุจขน ชื่อว่า ขน ก็ขนนั้น คืออะไรเล่า คือ บรรพชาเพศ ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร? ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า พวกนักเลงพึงจับแกะตัวมีขนมีราคามากด้วยหมายใจว่า พวกเราจักกินเนื้อ. บุรุษเจ้าปัญญาอื่นเห็นแกะนั้นมนสิการว่า เนื้อของแกะนี้ได้ราคาเพียงกหาปณะเดียว แต่ขนได้ราคาหลายกหาปณะในขนครั้งหนึ่งๆ ดังนี้แล้ว จึงให้แกะที่ไม่มีขนสองตัวแล้วรับเอา [แกะตัวนั้น] มา แกะตัวนั้นอาศัยบุรุษเจ้าปัญญาพึงรอดตัวเพราะขนอย่างนี้ ฉันใด พระคุณเจ้าก็ฉันนั้นเหมือนกัน ควรจะถูกฆ่าและถูกจองจำเพราะทำกรรมนี้ แต่เพราะ

ทรงธงแห่งพระอรหันต์ เป็นผู้อันสัตบุรุษทั้งหลายไม่ควรฆ่า และพระคุณเจ้าทรงธงของพระอรหันต์อันเป็นบรรพชาเพศ เพราะเป็นผู้บวชในพระศาสนา ฉะนั้น พระคุณเจ้าจึงรอดตัวเพราะชนคือบรรพชาเพศนี้ ดุจแกะอาศัยบุรุษเจ้าปัญญารอดตัวไป ฉะนั้น.

บทว่า มนุษย์ทั้งหลายพากันยกโทษ ความว่า เมื่อพระราชาตรัสอยู่ในราชบริษัท มนุษย์ทั้งหลายในที่นั้นได้ยินเฉพาะพระพักตร์และลับหลัง พากันยกโทษ คือ เพ่งโทษ อธิบายว่า เพ่ง คือ มองพระเถระนั้นอย่างเหยียดหยาม หรืออธิบายว่า คิดโดยทางต่ำ. บทว่า ติเตียน ได้แก่ กล่าว คือ ประกาศโทษมิใช่คุณของพระเถระนั้น. บทว่า โพนทนา ได้แก่ ทำให้แพร่หลาย คือ แพร่ข่าวไปทุกแห่ง.

ก็เนื้อความนี้ พึงทราบตามแนวแห่งสัททศาสตร์. อนึ่ง ในคำว่า ยกโทษ เป็นต้นนี้ มีการประกอบความดังนี้ เมื่อคิดถึงเหตุเป็นต้นว่า สมณศากยบุตรเหล่านี้เป็นอลัชชี ดังนี้ ชื่อว่า ยกโทษ เมื่อกล่าวคำเป็นต้นว่า สมณศากยบุตรเหล่านี้ ไม่มีความเป็นสมณะ ดังนี้ ชื่อว่า ติเตียน เมื่อแพร่ข่าวไปในที่นั้น ๆ เป็นต้นว่า สมณศากยบุตรเหล่านี้ปราศจากความเป็นสมณะ ดังนี้ ชื่อว่า โพนทนา พึงทราบการประกอบความแห่งบทเหล่านี้ แม้นอกจากนี้ตามควรแก่บทที่มาแล้ว ๆ โดยนัยนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เป็นพรหมจารี คือ เป็นผู้มีปรกติประพฤติธรรมอันประเสริฐ บทว่า ความเป็นสมณะ คือ ภาวะแห่งสมณะ. บทว่า ความเป็นพราหมณ์ คือ ภาวะแห่งท่านผู้ประเสริฐ. คำที่เหลือมีอรรถง่ายทั้งนั้น.

ในคำว่า ไม้ของหลวง เป็นต้น ศัพท์นี้มีความยกโทษเป็นอรรถดังนี้ว่า ถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้.

ก็พระธนิยะถือเอาสิ่งใดที่เขามิได้ให้ เพื่อจะแสดงสิ่งนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า ไม้ของหลวง นักปราชญ์ทั้งหลายเมื่อไม่หลงไหลในประเภทแห่งถ้อยคำ พึงทราบเนื้อความด้วยประการฉะนี้. บทว่า มหาอำมาตย์ผู้พิพากษาเก่า ความว่า มหาอำมาตย์ผู้ถึงการนับว่า ผู้พิพากษา เพราะพระราชาทรงแต่งตั้งไว้ในโวหารคือการวินิจฉัย ในกาลก่อนแต่ความเป็นภิกษุ คือ ในเวลาเป็นคฤหัสถ์.

บทว่า ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้กะภิกษุนั้น ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบแม้ซึ่งโวหารแห่งโลก ย่อมทรงทราบแม้ซึ่งสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าในอดีตทั้งหลายทรงบัญญัติแล้วว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายแม้ในกาลก่อน ย่อมทรงบัญญัติปาราชิกด้วยทรัพย์ประมาณเท่านี้ ทรงบัญญัติถุลลัจจัยด้วยทรัพย์ประมาณเท่านี้ ทรงบัญญัติทุกกฏด้วยทรัพย์ประมาณเท่านี้ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ถ้าพระองค์จะไม่พึงทรงเทียบเคียงกับผู้รู้โวหารแห่งโลกทั้งหลายอื่นแล้ว ทรงบัญญัติปาราชิกด้วยทรัพย์ประมาณบาทหนึ่ง จะพึงมีผู้ว่าพระองค์ด้วยเหตุนั้นว่า ชื่อว่า สีลสังวรแม้แห่งภิกษุรูปหนึ่ง ก็ประมาณไม่ได้ นับไม่ได้ กว้างขวางยิ่งนัก ดุจแผ่นดินใหญ่ สมุทรและอากาศ พระผู้มีพระภาคเจ้ามายังสีลสังวรนั้นให้ฉิบหายเสียแล้ว ด้วยทรัพย์เพียงบาทหนึ่ง เหตุนั้น พวกภิกษุไม่รู้กำลังญาณของพระตถาคต พึงยังสิกขาบทให้กำเริบ สิกขาบทแม้ที่ทรงบัญญัติแล้ว ก็จะไม่พึงตั้งอยู่ในฐานะอันควร แต่เมื่อพระองค์ทรงเทียบเคียงกับผู้รู้โวหารแห่งโลกทั้งหลายแล้วทรงบัญญัติสิกขาบท การติเตียนนั้นย่อมไม่มี ย่อมมีแต่ผู้กล่าวอย่างนี้ โดยแท้ว่า แม้คนครองเรือนเหล่านี้ก็ยังฆ่าโจรเสียบ้าง จองจำเสียบ้าง เนรเทศเสียบ้างด้วยทรัพย์เพียงบาทหนึ่ง เหตุไรเล่า พระผู้มีพระภาคเจ้าจักไม่ทรงยังบรรพชิตให้ฉิบหายเสีย เพราะบรรพชิตไม่ควรถือเอาทรัพย์ของผู้อื่นแม้เพียงหญ้าเส้นหนึ่ง อนึ่ง พวกภิกษุจักรู้กำลังญาณของพระตถาคต และสิกขาบทแม้ที่ทรงบัญญัติแล้ว ก็จักไม่กำเริบ จักตั้งอยู่ในฐานะอันควร. ฉะนั้น ทรงพระประสงค์จะทรงเทียบเคียงกับผู้รู้โวหารแห่งโลกทั้งหลายแล้วทรงบัญญัติ ทรงชำเลืองดูบริษัททุกหมู่เหล่า. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นภิกษุนั้นนั่งอยู่ในที่ใกล้ได้ตรัสคำนี้กะภิกษุนั้น. บทว่า เอตทโวจ ตัดบทเป็น เอตๆ อโวจ ความว่า ได้ตรัสคำนี้กะภิกษุนั้นว่า ดูกรภิกษุ พระราชาผู้เป็นจอมเสนามาคธราช ทรงพระนามว่า พิมพิสารจับโจรได้แล้วทรงฆ่าเสียบ้าง ทรงจองจำเสียบ้าง ทรงเนรเทศเสียบ้าง ด้วยทรัพย์ประมาณเท่าไรหนอ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มาคโธ แปลว่า ผู้เป็นอิสระแห่งชาวมคธ. บทว่า เสนิโย แปลว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยเสนา. คำว่า พิมพิสาโร เป็นพระนามของพระราชานั้น. บทว่า ทรงเนรเทศเสียบ้าง คือ ทรงขับเสียจากแว่นแคว้น. คำที่เหลือในนิทาน

นั้น มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

บทว่า ห้ามาสก เบื้นหนึ่งบาท ความว่า ครั้งนั้น ในเมืองราชคฤห์ ยี่สิบมาสก เบื้นหนึ่งกหาปณะ ฉะนั้น ห้ามาสก จึงเบื้นหนึ่งบาท โดยลักษณะนี้พึงทราบส่วนที่สี่แห่งกหาปณะว่า บาทหนึ่งในชนบททุกแห่ง. ก็บาทนั้นแลพึงทราบด้วยสามารถแห่งนีลกหาปณะอย่างเก่า ไม่ใช่ด้วยสามารถแห่งกหาปณะนอกนี้ มีรุทรทามกะกหาปณะเบื้นต้น. แม้พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต ก็ได้ทรงบัญญัติปาราชิกด้วยทรัพย์บาทหนึ่งนั้น แม้พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอนาคตก็จักทรงบัญญัติปาราชิกด้วยทรัพย์บาทหนึ่งนั้น. จริงอยู่ ความต่างกันในวัตถุแห่งปาราชิกก็ดี ในปาราชิกก็ดี ของพระพุทธเจ้าทั้งปวง ไม่มี. วัตถุแห่งปาราชิกก็ ๔ อย่างนี้แหละ ปาราชิกก็ ๔ อย่างนี้แหละ. ไม่มีหย่อนหรือยิ่งไปกว่านี้. ฉะนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงติเตียนพระธนิยะแล้ว เมื่อจะทรงบัญญัติทุติยปาราชิกด้วยทรัพย์บาทหนึ่งนั่นแล จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า อนึ่ง ภิกษุใดถือเอาทรัพย์อันเจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยส่วนแห่งความเบื้นขโมย ดังนี้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติทุติยปาราชิก ทำให้มั่นด้วยสามารถแห่งการตัดมูลรากอย่างนี้แล้ว ได้เกิดเรื่องภิกษุลักห่อทรัพย์ของช่างย้อมขึ้นแม้อีกเรื่องหนึ่งเพื่อประโยชน์แก่อนุบัญญัติ. เพื่อจะแสดงอุบัติเหตุแห่งเรื่องนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวคำนี้ว่า ก็สิกขาบทนี้ย่อมเบื้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติแก่ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ ดังนี้. เนื้อความแห่งคำนั้น และสัมพันธ์ความแห่งอนุบัญญัติ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในพรรณนาแห่งปฐมปาราชิกนั่นเทียว. อนึ่ง ในสิกขาบททั้งปวงต่อจากนี้ไป ก็พึงทราบดุจในสิกขาบทนี้. จริงอยู่ คำใด ๆ ที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในก่อน ข้าพเจ้าก็จักเว้นคำนั้น ๆ ทั้งหมด พรรณนาเฉพาะบทที่ยังไม่เคย [พรรณนา] เท่านั้นในคำต่อ ๆ ไป. เพราะถ้าข้าพเจ้าจักพรรณนาคำอันมีนัยได้กล่าวไว้แล้วซ้ำอีก เมื่อไรข้าพเจ้าถึงจักพรรณนาจบเล่า. ฉะนั้น คำใด ๆ ที่กล่าวแล้วในก่อน ก็พึงกำหนดคำนั้น ๆ ทั้งหมดให้ดีแล้วทราบความและการประกอบความในที่นั้น ๆ เถิด ส่วนคำใดคำหนึ่งที่ไม่ใช่คำก่อนมีเนื้อความยาก ข้าพเจ้าก็จักพรรณนาให้หมดทีเดียว.

เรื่องพระฉัพพัคคีย์ อนุบัญญัติ

บทว่า ไปสู่ลานตากผ้าของช่างย้อม คือ ไปสู่ท่าของช่างย้อม. จริงอยู่ ท่านั้นเรียกว่า ลานตากผ้าของช่างย้อม เพราะพวกช่างย้อมตากผ้าที่ลานนั้น. บทว่า รชกภณฺฑิกํ แปลว่า ห่อผ้าของพวกช่างย้อม ความว่า เวลาเย็น พวกช่างย้อมเมื่อเข้าไปยังเมือง ก็ได้ผูกผ้าเป็นอันมากเป็นห่อๆ เมื่อช่างย้อมเหล่านั้นไม่เห็นเพราะเผลอ พระฉัพพัคคีย์ จึงได้ลัก คือ ชโมยห่อผ้าห่อหนึ่งจากห่อผ้านั้น.

พรรณนาสิกขาบทวิภังค์

คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า ชื่อว่า บ้าน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดงประเภทแห่งบ้านและป่า ที่ตรัสไว้ในคำนี้ว่า จากบ้านก็ดี จากป่าก็ดี. บรรดาบ้านเหล่านั้น ในบ้านใด มีกระท่อมหลังเดียว คือ มีเรือนหลังเดียวเท่านั้น ดุจในมลยชนบท บ้านนี้ ชื่อว่า บ้านมีกระท่อมหลังเดียว พึงทราบบ้านนอกนี้โดยนัยนี้. บ้านชื่อว่า ไม่มีมนุษย์ ได้แก่ บ้านที่ยักษ์หวงแหนเพราะไม่มีหมู่มนุษย์โดยประการทั้งปวง หรือได้แก่ บ้านอันเป็นแดนที่หมู่มนุษย์ประสงค์จะมาแม้อีกนั้นเองด้วยเหตุบางอย่างยังไม่ได้หลีกไป. บ้านชื่อว่า เขาล้อมแล้ว ได้แก่ บ้านที่เขาล้อมทำเป็นกำแพงอิฐเป็นต้น โดยที่สุดแม้ด้วยเรียวหนาม. บ้านชื่อว่า ที่คนอยู่เหมือนคอกโค เป็นต้น ได้แก่ บ้านที่คนมิได้จัดตั้งด้วยสามารถแห่งการจัดตั้งถนนเป็นต้น ทำเป็นเรือน ๒—๓ หลังอาศัยกันอยู่ในที่นั้นๆ ดุจโค ๒-๓ ตัวเจ่าอยู่ในที่นั้นๆ ฉะนั้น.

บทว่า สตฺโถ ได้แก่ บรรดาหมู่คนเดินเท้าและหมู่เกวียนเป็นต้น หมู่ใดหมู่หนึ่ง. ก็ในสิกขาบทนี้นิคมก็ดี นครก็ดี ก็พึงทราบว่า ทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า บ้านนั่นแล. คำว่า อุปจารแห่งบ้าน เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงเขตกำหนดแห่งป่า. บทว่า ผู้ยืนอยู่ ณ เสาเขื่อน ความว่า ผู้ยืนอยู่ ณ เสาเขื่อนด้านในแห่งบ้านนั้นที่มีเสาเขื่อนสองเสาดุจเมืองอนุราธบุรีเพราะว่าเสาเขื่อนด้านนอกแห่งบ้านนั้นย่อมถึงการจัดเข้าเป็นป่าตามนัยอันมาในพระอภิธรรม. ส่วนบ้านใดมีเสาเขื่อนอยู่ต้นเดียว ผู้ยืนอยู่ท่ามกลางแห่งบานประตูบ้านแห่งบ้านนั้น ที่จริง ที่บ้านใด ไม่มีเสาเขื่อน ที่บ้านนั้นท่ามกลางแห่งบานประตูบ้านนั่นแหละ เรียกว่า เสาเขื่อน. บทว่า มชฺฌิมสฺส แปลว่า ผู้มีกำลังปานกลาง คือ มิใช่ปานกลางโดยขนาด มีคำอธิบายว่า

ไม่ใช่ผู้มีกำลังน้อย ไม่ใช่ผู้มีกำลังมาก. บทว่า เลฑฑุบาต ได้แก่ สถานที่ตกแห่งก้อนดินที่ขว้างไปเหมือนที่พวกคนหนุ่ม ๆ เมื่อจะแสดงกำลังของตนจึงเหยียดแขนขว้างก้อนดินไป ไม่ใช่ขว้างไปที่มาตุคาม เมื่อจะไล่กาจึงยกมือขึ้นตรง ๆ แล้วขว้างก้อนดินไป และอย่างที่ชัดน้ำไปในระยะ อุทกุกเขป ก็ก้อนดินตกไปแล้วกลิ้งไปที่ใด ที่นั้นไม่ควรถือเอา.

ในคำว่า **เลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ ณ อุปจารเรือนแห่งบ้านที่ไม่ได้ล้อม** นี้ พึงทราบวินิจฉัยต่อไป ระยะกระดังตก หรือระยะสากตกแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ ณ ที่น้ำหยดจากชายคา ชื่อว่า **อุปจารเรือน.** ในอรรถกถากุรุนที ท่านกล่าวว่า ระยะเลฑฑุบาตแห่งบุรุษผู้ยืนอยู่ ณ อุปจารเรือนนั้น ชื่อว่า **อุปจารบ้าน.** แม้ในอรรถกถามหาปัจจรีย์ ก็กล่าวเช่นนั้นเหมือนกัน.

ส่วนในมหาอรรถกถาท่านตั้งมาติกาไว้ว่า ชื่อว่าเรือน ชื่อว่าอุปจารเรือน ชื่อว่าบ้าน ชื่อว่า อุปจารบ้าน แล้วกล่าวว่า ร่วมในแห่งที่น้ำตกจากชายคา ชื่อว่า **เรือน** ส่วนที่ตกแห่งน้ำล้างภาชนะที่มาตุคามยืนอยู่ที่ประตูสาดไป ที่ตกแห่งกระดังหรือแห่งไม้กวาดที่มาตุคามนั้นเทียวผู้ยืนอยู่ภายในเรือนแล้วชัดไปข้างนอกตามปรกติ และเครื่องล้อมที่เขาเชื่อมที่มุมทั้งสองข้างหน้าเรือน ตั้งประตูมีไม้เบื้นกลอนไว้ตรงกลาง ทำไว้เพื่อกันโคเข้าไป ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า **อุปจารเรือน** ร่วมในเลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ที่อุปจารเรือนนั้น ชื่อว่า บ้าน ร่วมในระยะเลฑฑุบาตอื่นจากนั้น ชื่อว่า **อุปจารบ้าน.** คำที่ท่านกล่าวในมหาอรรถกถานี้ เป็นประมาณในคำนี้ว่า **เลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ ณ อุปจารเรือนแห่งบ้านที่ไม่ได้ล้อม.** วาทะแห่งอรรถกถาก็ดี วาทะแห่งพระเถระก็ดี ที่ท่านกล่าวไว้ในภายหลัง พึงเห็นโดยเป็นประมาณทุกแห่งไปดุจในที่นี้. หากมีผู้สงสัยว่า ก็คำที่ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถานั้นนั้น ปรากฏดุจผิดจากพระบาลี เพราะในพระบาลีตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า เลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ ณ อุปจารเรือน ดังนี้เท่านั้น แต่ในอรรถกถาท่านทำเลฑฑุบาตนั้นให้เป็นสังเขปว่า บ้าน แล้วต่อจากนั้นก็กล่าวอุปจารบ้าน. ตอบว่า ในพระบาลีตรัสไว้หมดทีเดียว แต่ในพระบาลีนี้ต้องเข้าใจความมุ่งหมาย และความมุ่งหมายนั้นพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายนั้นแลเข้าใจแจ่มแล้ว. ฉะนั้น ลักษณะแห่งอุปจารเรือนที่ว่า ผู้ยืนอยู่

ณ อุปจารเรือน ดังนี้ แม้มิได้ตรัสไว้ในพระบาลี ก็ถือเอาได้ด้วยสามารถ ที่กล่าวไว้ในอรรถกถา ฉันใด แม้ลักษณะอุปจารบ้านที่เหลือ ก็พึงถือเอาเหมือนอย่างนั้น. ในศัพท์ว่า อุปจารบ้าน นั้นมีนัยเท่านี้. ชื่อว่า บ้านในสิกขาบทนี้ มี ๒ อย่าง คือ บ้านที่ล้อม ๑ บ้านที่ไม่ได้ล้อม ๑ บรรดาบ้าน ๒ อย่างนั้น บ้านที่ล้อม มีเครื่องล้อมนั่นแหละ เป็นเขตกำหนด. ฉะนั้น ในพระบาลีจึงมิได้ตรัสเขตกำหนดไว้แผนกหนึ่ง ตรัสไว้ว่า เลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ที่เสาเขื่อนแห่งบ้านที่ล้อม ชื่อว่า อุปจารบ้าน. ส่วนบ้านที่ไม่ได้ล้อม ควรกล่าวเขตกำหนดบ้าน. ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงเขตกำหนดบ้านแห่งบ้านที่ไม่ได้ล้อมนั้น จึงตรัสไว้ว่า เลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ ณ อุปจารเรือนแห่งบ้านที่ไม่ได้ล้อม. เมื่อทรงแสดงเขตกำหนดบ้านเสร็จแล้ว ลักษณะอุปจารบ้านอาจจะทราบได้ตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว. ฉะนั้น จึงไม่ตรัสซ้ำว่า **เลฑฑุบาตแห่งบุรุษมีกำลังปานกลางผู้ยืนอยู่ ณ อุปจารเรือนนั้น.** ส่วนอาจารย์ใดกล่าว เลฑฑุบาตแห่งบุรุษผู้ยืนอยู่ที่อุปจารเรือนนั่นแหละว่า **เป็นอุปจารบ้าน** อุปจารเรือนของอาจารย์นั้นต้องว่า เป็นบ้าน. ฉะนั้น วิภาคนี้ คือ เรือน อุปจารเรือน บ้าน อุปจารบ้าน ท่านจึงให้ปะปนกันไป.

ก็ในสิกขาบททั้งหลายมีสิกขาบทกำหนดด้วยการเข้าบ้านในเวลาวิกาลเป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยในอุปจารเรือน และอุปจารบ้านนี้ โดยไม่ปะปนกัน. ฉะนั้น พึงเทียบเคียงพระบาลีและอรรถกถา แล้วทราบบ้านและอุปจารบ้าน ในอทินนาทานสิกขาบทนี้ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง. อนึ่ง แม้บ้านใดเป็นบ้านใหญ่ในกาลก่อน ภายหลังเมื่อตระกูลทั้งหลายร่อยหรอไป จึงเป็นบ้านเล็ก บ้านนั้น พึงกำหนดเขตด้วยเลฑฑุบาตนั่นแลแต่อุปจารเรือนไป. ส่วนเขตกำหนดมีในก่อนแห่งบ้านนั้น แม้ที่ล้อมไว้ แม้ที่ไม่ได้ล้อมไว้ ไม่เป็นประมาณเทียว ดังนี้แล.

คำว่า ที่ชื่อว่า ป่า มีอธิบายว่า สถานที่เว้นบ้านและอุปจารบ้านนั้น ความว่า สถานที่เว้นบ้านและอุปจารบ้าน มีลักษณะตามที่กล่าวแล้วนี้ที่เหลือ พึงทราบว่า ชื่อว่าป่า ในอทินนาทานสิกขาบทนี้ ส่วนในพระอภิธรรมตรัสไว้ว่า บทว่า ป่า อธิบายว่า สถานที่ออกไปนอกจากเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ป่า. ในอรัญญกสิกขาบทตรัสไว้ว่า เสนาสนะชื่อว่า ป่า ได้แก่ เสนาสนะอย่างต่ำ ชั่วระยะ ๕๐๐ ชั่วธนู. เสนาสนะนั้นพึงทราบว่า ประมาณ ๕๐๐ ชั่วธนู โดย

ธนูแห่งอาจารย์ที่ยกขึ้นตั้งแต่เสาเขื่อนไป. ตามนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงจำแนกอรรถแห่งคำว่า จากบ้านก็ดี จากบ่าก็ดี นี้ ทรงแสดงโกฏฐาส ๕ คือ เรือน อุปจารเรือน บ้าน อุปจารบ้าน บ่า เพื่อบ่องกันเลศและโอกาสของเหล่าภิกษุลามก. ฉะนั้น เมื่อภิกษุลักภัณฑะที่มีเจ้าของตั้งแต่ราคาบาทหนึ่ง ที่เรือนก็ดี ที่อุปจารเรือนก็ดี ที่บ้านก็ดี ที่อุปจารบ้านก็ดี ที่บ่าก็ดี พึงทราบว่า เป็นปาราชิกทั้งนั้น.

อธิบายอทินนาทาน

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงอรรถแห่งบททั้งหลายมีบทว่า **ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้ ด้วยส่วนความเป็นขโมย** ดังนี้เป็นต้น จึงตรัสคำว่า **ชื่อว่า ทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้** เป็นต้น. ในคำว่า **ชื่อว่า ทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้** เป็นต้นนั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

ในทันตโปณสิกขาบท สิ่งที่เป็นกัปปิยะ ที่ภิกษุไม่ได้รับประเคน แม้เป็นของ ๆ ตน ก็ไม่ควรกลืนกิน เรียกว่า **ของที่เจ้าของมิได้ให้**. ส่วนในอทินนาทานสิกขาบทนี้ ภัณฑะที่มีเจ้าของอันคนอื่นหวงแหนอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ของที่เขามิได้ให้**. ก็ภัณฑะนั้น ชื่อว่า เจ้าของมิได้ให้ เพราะเจ้าของเหล่านั้นมิได้ให้ด้วยกายหรือด้วยวาจา. ชื่อว่า เจ้าของมิได้สละ เพราะมิได้สละจากมือของตน หรือจากที่ตามที่ตั้งอยู่. แม้ตั้งอยู่ในที่เดิม ก็ชื่อว่า ยังมิได้สละ เพราะยังมิได้สละ โดยไม่เพ่งเล็ง. ชื่อว่า ยังรักษา เพราะยังรักษาด้วยการจัดอารักขา. ชื่อว่า ยังคุ้มครอง เพราะยังเก็บไว้ในที่ทั้งหลายมีหีบเป็นต้นปกครองไว้. ชื่อว่า **ยังยึดถือว่าเป็นของเรา** เพราะยังยึดถือว่า เป็นของเรา โดยอาการว่า เป็นของเรา ด้วยอำนาจตัณหาว่า นี้ของเรา. ชื่อว่า **ยังมีผู้อื่นหวงแหน** เพราะผู้อื่นซึ่งเป็นเจ้าของภัณฑะเหล่านั้นหวงแหน โดยกิริยามีการยังไม่สละ การรักษาและการคุ้มครองเป็นต้นเหล่านั้น. ภัณฑะนี้ ชื่อว่า เจ้าของยังมิได้ให้.

ในบทว่า เถยฺยสงฺขาตํ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ โจรชื่อว่า ขโมย ภาวะแห่งขโมย ชื่อว่าเถยฺยํ. คำว่า เถยย นี้ เป็นชื่อแห่งจิตคิดลัก. สองบทนี้ว่า สงฺขา สงฺขาตํ โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน นี้เป็นชื่อแห่งส่วน ดุจ สงฺขาศัพท์ในประโยคมีอาทิว่า ก็ส่วนคือธรรมอันให้เนิ่นช้า มีสัญญาเป็นเหตุ ส่วนนั้นด้วย คือความเป็นขโมยด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า เถยฺยสงฺขาตํ ส่วนคือความเป็นขโมย อธิบายว่า ส่วนแห่งจิตอันหนึ่งกล่าวคือโถยจิต ก็บท

ว่า เถยฺยสงฺขาตํ นี้ เป็นปฐมาวิภัตติใช้ในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ. ฉะนั้น พึงเห็นโดยเนื้อความว่า เถยฺยสงฺขาเตน แปลว่า ด้วยส่วนคือความเป็นขโมย. ก็ภิกษุใดถือเอาด้วยส่วนคือความเป็นขโมย ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้มีไถยจิต ฉะนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงเอื้อเฟื้อพยัญชนะ ตรัสบทภาชนะแห่งบทว่า เถยฺยสงฺขาตํ นี้ อย่างนี้ว่า มีไถยจิต มีจิตคิดลัก ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงอรรถเท่านั้น.

ก็ในคำว่า บทว่า ถือเอา ได้แก่ ตู่ ชิง ฉ้อ ยังอิริยาบถให้กำเริบ ทำให้เคลื่อนจากฐาน ทำให้ล่วงเขตหมาย นี้ พึงทราบว่า บทที่หนึ่ง ตรัสด้วยสามารถแห่งการพ้องร้อง บทที่สอง ตรัสด้วยสามารถแห่งภิกษุผู้นำภัณฑะของคนเหล่าอื่นไปอยู่. บทที่สาม ตรัสด้วยสามารถแห่งภัณฑะที่เขาฝากไว้, บทที่สี่ ตรัสด้วยสามารถแห่งสวิญญาณกทรัพย์. บทที่ห้า ตรัสด้วยสามารถแห่งภัณฑะที่เก็บไว้บนบกเป็นต้น. บทที่หก ตรัสด้วยสามารถแห่งสถานที่ที่กำหนด และด้วยสามารถแห่งด่านภาษี.

ก็การประกอบความในคำว่า ตู่ เป็นต้นนี้ ย่อมมีด้วยอำนาจภัณฑะอย่างเดียวกันบ้าง ด้วยอำนาจแห่งภัณฑะต่างกันบ้าง. อนึ่งการประกอบความด้วยอำนาจแห่งภัณฑะอย่างเดียวกัน ย่อมได้ด้วยภัณฑะที่เป็นสวิญญาณกะเท่านั้น. การประกอบความด้วยอำนาจแห่งภัณฑะที่ต่างกัน ย่อมได้ด้วยภัณฑะที่เจือด้วยสวิญญาณกะและอวิญญาณกะ.

บรรดาการประกอบความด้วยอำนาจภัณฑะอย่างเดียวกันและภัณฑะต่างกันนั้น พึงทราบการประกอบความด้วยอำนาจภัณฑะที่ต่างกัน อย่างนี้ก่อนต่อไป.

บทว่า อาทิเยยฺย ความว่า ภิกษุพ้องเอาสวน เป็นอาบัติทุกกฏ. ทำให้เกิดความแคลงใจแก่เจ้าของ เป็นอาบัติถุลลัจจัย. เจ้าของทอดธุระว่า สวนจักไม่เป็นของเรา เป็นอาบัติปาราชิก.

บทว่า หเรยฺย ความว่า ภิกษุเมื่อชิงภัณฑะของผู้อื่นไป มีไถยจิตลูบคลำภาระบนศีรษะ เป็นอาบัติทุกกฏ. ทำให้ไหว เป็นอาบัติถุลลัจจัย. ปลงลงสู่บ่า เป็นอาบัติปาราชิก.

บทว่า อวหเรยฺย อธิบายว่า ภิกษุผู้อันเจ้าของกล่าวอยู่ถึงภัณฑะที่เขาฝากไว้ว่า ท่านจงให้ภัณฑะแก่ข้าพเจ้า ดังนี้ กล่าวว่า ข้าพเจ้ามิได้รับไว้ เป็นอาบัติทุกกฏ. ทำให้เกิดความ

แคลงใจแก่เจ้าของ เป็นอาบัติถุลลัจจัย. เจ้าของทอดธุระว่า ภิกษุนี้ จักไม่ให้เรา ดังนี้ เป็นอาบัติปาราชิก.

บทว่า อิริยาปถํ วิโกเปยฺย อธิบายว่า ภิกษุคิดว่า เราจักนำภัณฑะพร้อมทั้งคนนำภัณฑะไป ดังนี้ ให้ย่างเท้าก้าวแรก เป็นอาบัติถุลลัจจัย. ให้ย่างเท้าก้าวที่สอง เป็นอาบัติปาราชิก.

บทว่า ฐานา จาเวยฺย อธิบายว่า ภิกษุมีไถยจิตลูบคลำภัณฑะที่อยู่บนบก เป็นอาบัติทุกกฏ. ทำให้ไหว เป็นอาบัติถุลลัจจัย. ทำให้เคลื่อนจากฐาน เป็นอาบัติปาราชิก.

บทว่า สงฺเกตํ วีตินาเมยฺย อธิบายว่า ภิกษุให้เท้าก้าวแรกล่วงที่ที่เขากำหนด เป็นอาบัติถุลลัจจัย. ให้เท้าก้าวที่สองล่วง เป็นอาบัติปาราชิก. อีกนัยหนึ่ง ให้เท้าก้าวแรกล่วงด่านภาษี เป็นอาบัติถุลลัจจัย. ให้เท้าก้าวที่สองล่วง เป็นอาบัติปาราชิก. การประกอบความด้วยอำนาจภัณฑะที่ต่างกันในคำว่า ตู่ เป็นต้นนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ส่วนการประกอบความด้วยอำนาจภัณฑะอย่างเดียวกันพึงทราบต่อไป ภิกษุตู่ก็ดี ชิงก็ดี ฉ้อก็ดี ยังอิริยาบถให้กำเริบก็ดี ทำให้เคลื่อนจากฐานก็ดี ให้ล่วงเขตกำหนดก็ดี ซึ่งทาสหรือสัตว์เดรัจฉานที่มีเจ้าของโดยนัยมีการพ่องเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว. การประกอบความด้วยอำนาจภัณฑะอย่างเดียวกันในคำว่า ตู่ เป็นต้นนี้ เท่านี้.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อจะพรรณนาบทเหล่านี้ พึงประมวลบัญจกะ ๕ แล้วแสดงอวหาร ๒๕. เพราะเมื่อพรรณนาอย่างนี้ ย่อมเป็นอันพรรณนาอทินนาทานปาราชิกนี้ด้วยดี. ก็ในที่นี้อรรถกถาทั้งหลายยุ่ง พันเผือ มีวินิจฉัยเข้าใจยาก. จริงอย่างนั้น บรรดาอรรถกถาทั้งปวงในบางอรรถกถาท่านถือเอาแม้องค์แห่งอวหารที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระบาลี โดยนัยมีคำว่า ภิกษุถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ด้วยอาการ ๕ อย่าง เป็นอาบัติปาราชิก คือ สิ่งของนั้นเป็นสิ่งของที่คนอื่นหวงแหน ดังนี้ เป็นต้น แสดงไว้บัญจกะเดียว บางอรรถกถาก็แสดงไว้สองบัญจกะ กับด้วยองค์แห่งอวหารที่มาแล้วว่า ด้วยอาการ ๖ ดังนี้. แต่บัญจกะเหล่านี้ ย่อมหาเป็นบัญจกะไม่. เพราะว่าในหมวดใด อวหารย่อมสำเร็จด้วยบทแต่ละบท. หมวดนั้นพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงเรียกชื่อว่า บัญจกะ. ในคำว่า ด้วยอาการ ๕ อย่าง เป็นต้นนี้ อวหารเดียวเท่านั้น ย่อมสำเร็จด้วยบททั้งหมด. ส่วนบัญจกะเหล่าใด ที่ได้อยู่ในบท

เหล่านั้นเทียว ที่ข้าพเจ้าแสดงแล้ว เนื้อความแม้แห่งปัญจกะเหล่านั้นทั้งหมด ท่านพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายหาได้ประกาศไว้ไม่.

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ในที่นี้อรรถกถาทั้งปวงจึงยุ่ง พันเผื่อ มีวินิจฉัยเข้าใจยากฉะนั้น อวหาร ๒๕ เหล่านี้ ข้าพเจ้าจะประมวลปัญจกะ ๕ หมวดแล้วแสดง พึงกำหนดให้ดี.

ชื่อว่า ปัญจกะ ๕ คือ

๑. นานาภัณฑปัญจกะ [หมวดแห่งอวหาร ๕ กำหนดด้วยภัณฑะที่ต่างกันเป็นข้อต้น]

๒ เอกภัณฑปัญจกะ [หมวดแห่งอวหาร ๕ กำหนดด้วยภัณฑะอย่างเดียวกันเป็นข้อต้น]

๓. สาหัตถิกปัญจกะ [หมวดแห่งอวหาร ๕ กำหนดด้วยมือของตนเป็นข้อต้น]

๔. ปุพพปโยคปัญจกะ [หมวดแห่งอวหาร ๕ กำหนดด้วยบุพพประโยคเป็นข้อต้น]

๕. เถยยาวหารปัญจกะ [หมวดแห่งอวหาร ๕ กำหนดด้วยอวหาร คือความเป็นขโมยเป็นข้อต้น].

บรรดาปัญจกะ ๕ นั้น นานาภัณฑปัญจกะ และเอกภัณฑปัญจกะ ย่อมได้ด้วยสามารถแห่งบทเหล่านี้ คือ ตู่ ชิง ฉ้อ ยังอิริยาบถให้กำเริบ ทำให้เคลื่อนจากฐาน. สองปัญจกะนั้น พึงทราบตามนัยที่ประกอบแสดงแล้วในก่อนแล. ก็บทที่ว่า ทำให้ล่วงเขตหมายนั้นนั้น ทั่วไปแก่ปริกัปปาวหาร และแก่นิสสัคคิยาวหาร. ฉะนั้น บทว่า ทำให้ล่วงเขตหมายนั้น พึงประกอบด้วยสามารถแห่งบทที่ได้ในปัญจกะที่ ๓ และที่ ๕. นานาภัณฑปัญจกะ และเอกภัณฑปัญจกะ ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว.

สาหัตถิกปัญจกะ เป็นไฉน? คือ อวหาร ๕ อย่าง คือ สาหัตถิกาวหาร อาณัตติกาวหาร นิสสัคคิยาวหาร อัตถสาธกาวหาร ธุรนิกเขปาวหาร. บรรดาอวหาร ๕ อย่างนั้น อวหารชื่อว่า สาหัตถิกะ ได้แก่ อวหารที่ภิกษุลักภัณฑะของบุคคลอื่นด้วยมือของตน. อวหารชื่อว่า อาณัตติกะ ได้แก่ อวหารที่ภิกษุสั่งคนอื่นว่า จงลักภัณฑะของคนโน้น. อวหารชื่อว่า นิสสัคคิยะ ได้แก่ อวหารที่ได้การประกอบบทว่า ทำให้ล่วงเขตหมายนี้เข้ากับด้วยคำที่ว่า ภิกษุอยู่ภายในด่านภาษีให้ภัณฑะตกไปภายนอกด่านภาษี เป็น

อาบัติปาราชิก นี้. อวหารชื่อว่า อัตถสาธกะ ได้แก่ อวหารที่ภิกษุสั่งว่า ท่านอาจจะลักภัณฑะโน้นเมื่อใด จงลักเมื่อนั้น บรรดาภิกษุผู้สั่งและผู้รับนั้น อีกรูปหนึ่งเป็นผู้ปราศจากอันตราย ลักภัณฑะนั้นได้ รูปที่สั่งเป็นปาราชิกในขณะสั่งนั่นเทียว. ส่วนรูปที่ลัก เป็นปาราชิกในเวลาลัก นี้ ชื่อว่า อัตถสาธกะ ส่วนธุรนิกเขปะ พึงทราบด้วยสามารถแห่งภัณฑะที่ฝากไว้. หมวดแห่งอวหารดังพรรณนามานี้ชื่อว่า สาหัตถิกปัญจกะ.

ปุพพปโยคปัญจกะ เป็นไฉน? คือ อวหารแม้อื่นอีก ๕ อย่าง คือ ปุพพประโยค สหประโยค สังวิธาวหาร สังเกตกรรม นิมิตกรรม. บรรดาอวหาร ๕ อย่างนั้น พึงทราบปุพพประโยคด้วยสามารถแห่งการสั่ง. พึงทราบสหประโยคด้วยสามารถแห่งการทำให้เคลื่อนจากฐาน. และพึงทราบ ๓ อวหารนอกนี้ ตามนัยที่มาในพระบาลีนั่นเทียว. หมวดแห่งอวหาร ๕ ดังพรรณนามานี้ ชื่อว่า ปุพพประโยคปัญจกะ.

เถยยาวหารปัญจกะ เป็นไฉน? คือ อวหารแม้อื่นอีก ๕ อย่าง คือ เถยยาวหาร ปสัยหาวหาร ปริกัปปาวหาร ปฏิจฉันนาวหาร กุสาวหาร. อวหารแม้ทั้ง ๕ นั้นข้าพเจ้าจักพรรณนาในเรื่องสับสลากเรื่องหนึ่งว่า เมื่อภิกษุจีวรภาชกะแจกจีวรอยู่แก่สงฆ์ ภิกษุรูปหนึ่งมีใจจิตได้สับสลากถือเอาจีวรไป. หมวดแห่งอวหาร ๕ นี้ ชื่อว่า เถยยาวหารปัญจกะ. พึงประมวลปัญจกะเหล่านี้ แล้วทราบอวหาร ๒๕ อย่างเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้.

ฐานะ ๕ ประการ

ก็และพระวินัยธรผู้ฉลาดในปัญจกะ ๕ เหล่านี้ อย่าด่วนวินิจฉัยเรื่องที่เข้าประเด็นทีเดียว พึงตรวจดูฐานะ ๕ ประการ ซึ่งพระโบราณาจารย์ทั้งหลายมุ่งหมายกล่าวไว้ว่า

> พระวินัยธรผู้มีปัญญาพึงพิจารณาฐานะ ๕ ประการ คือ
> วัตถุ กาละ เทสะ ราคา และการใช้สอยเป็นที่ ๕
> แล้วพึงทรงอรรถคดี.

บรรดาฐานะทั้ง ๕ นั้น ฐานะว่า วัตถุ ได้แก่ ภัณฑะ. ก็แม้เมื่อภิกษุผู้ลักกล่าวว่าภัณฑะชื่อว่า ผมลักไป พระวินัยธรก็อย่ายกอาบัติขึ้นปรับทันที พึงสอบสวนดูถึงภัณฑะนั้นซึ่งมีเจ้าของ หรือไม่มีเจ้าของ. แม้ในภัณฑะที่มีเจ้าของ ก็พึงสอบสวนดูว่า เจ้าของยังมีอาลัยอยู่

หรือหมดอาลัยแล้ว. ถ้าภิกษุลักในเวลาที่เจ้าของมีอาลัย พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะแล้วปรับอาบัติ. ถ้าลักในเวลาที่เจ้าของหมดอาลัยแล้ว ไม่พึงปรับอาบัติปาราชิก. แต่เมื่อเจ้าของภัณฑะให้นำภัณฑะมาคืน พึงให้คืน นี้เป็นความชอบในเรื่องนี้.

ก็เพื่อจะแสดงความข้อนี้ มีเรื่องดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า ในรัชกาลแห่งพระเจ้าภาติกราช ภิกษุรูปหนึ่งมาจากทางทิศใต้ทำเฉวียงบ่าผ้ากาสาวะสีเหลืองยาว ๗ ศอก แล้วเข้าไปยังลานพระเจดีย์ เพื่อบูชาพระมหาเจดีย์. ทันใดนั้นเอง แม้พระราชาก็เสด็จมา เพื่อทรงบังคมพระเจดีย์. ลำดับนั้น เมื่อกำลังไล่ต้อนหมู่ชน ความแตกตื่นแห่งมหาชนได้มีแล้ว. ครั้งนั้นแล ภิกษุนั้นถูกความแตกตื่นแห่งมหาชนบีบคั้น ไม่ทันเห็นผ้ากาสาวะซึ่งตกจากบ่าออกไปแล้ว. ครั้นแล้วเมื่อไม่เห็นผ้ากาสาวะ จึงทอดธุระว่า ใครคงได้ผ้ากาสาวะในที่แตกตื่นแห่งชนเช่นนี้ บัดนี้ ผ้ากาสาวะนั้นไม่เป็นของเรา ดังนี้ แล้วก็ไป. ครั้งนั้นภิกษุอื่นมาภายหลังเห็นผ้ากาสาวะนั้น ได้ถือเอาด้วยไถยจิต แล้วกลับมีความวิปฏิสาร เมื่อเกิดความคิดว่า บัดนี้ เราไม่เป็นสมณะ จักสึกละ จึงคิดว่า ถามพระวินัยธรแล้วจักรู้. ก็สมัยนั้น พระเถระชื่อว่า จูฬสุมน เป็นผู้ทรงพระปริยัติทั้งปวง เป็นประธานแห่งอาจารย์พระวินัย อาศัยอยู่ในมหาวิหาร. ภิกษุนั้นเข้าไปหาพระเถระนมัสการขอให้ท่านให้โอกาสแล้วถามข้อรังเกียจของตน พระเถระทราบว่า ภิกษุนั้นมาภายหลังแล้วหยิบในเมื่อหมู่ชนหลีกไปแล้ว จึงดำริว่า ในการหยิบจีวรนี้ เวลานี้ยังพอมีช่องอยู่ แล้วกล่าวว่า ถ้าคุณพึงพาภิกษุผู้เป็นเจ้าของผ้ากาสาวะมาได้ ผมสามารถทำที่พึ่งแก่คุณได้.

ภิกษุนั้นถามว่า ผมจักพบภิกษุนั้นได้อย่างไร ขอรับ

พระเถระตอบว่า คุณจงไปตรวจดูในที่นั้น ๆ เถิด. ภิกษุนั้นตรวจดูมหาวิหารแม้ ๕ แห่ง ก็มิได้พบเลย. ลำดับนั้น พระเถระจึงถามภิกษุนั้นว่า ภิกษุเป็นอันมาก มาจากทิศไหน. ภิกษุนั้นตอบว่า มาจากทิศใต้ขอรับ.

พระเถระบอกว่า ถ้าเช่นนั้น คุณจงวัดผ้ากาสาวะทางด้านยาวและด้านกว้างแล้วเก็บไว้ ครั้นแล้วจงตรวจดูตามลำดับวิหารด้านทิศใต้แล้วพาภิกษุนั้นมาเถิด. ภิกษุนั้น ได้ทำตามนั้นแล้ว พบภิกษุนั้น จึงพามายังสำนักพระเถระ. พระเถระถามว่า นี้ผ้ากาสาวะของคุณหรือ ?.

ภิกษุนั้นตอบว่า ใช่ขอรับ.

พระเถระถามว่า คุณทำตกไว้ที่ไหน. ภิกษุนั้นก็เล่าจนหมด พระเถระทราบการทอดธุระที่ภิกษุนั้นกระทำแล้ว จึงถามอีกรูปหนึ่งว่า ผ้ากาสาวะนี้ คุณเห็นที่ไหนแล้วจึงหยิบมา. ฝ่ายภิกษุนั้นก็กราบเรียนหมดทุกอย่าง. ลำดับนั้นพระเถระจึงกล่าวกะภิกษุนั้นว่า ถ้าคุณจักมีจิตบริสุทธิ์หยิบเอามาแล้ว ก็จะไม่พึงเป็นอาบัติแก่คุณเลย แต่เพราะคุณมีโลภจิตหยิบมา คุณจึงต้องอาบัติทุกกฏ คุณจงแสดงอาบัติทุกกฏนั้นแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาบัติเถิด และจงทำผ้ากาสาวะนี้ให้เป็นของตนแล้วให้แก่ภิกษุนี้แหละ. ภิกษุนั้นได้เป็นผู้ถึงความชื่นใจยิ่งนัก ดุจถูกรดแล้วด้วยน้ำอมฤต. พึงตรวจดูวัตถุตามที่พรรณนามาฉะนี้.

ฐานะว่า กาล คือ กาลที่ลัก. ด้วยว่า ภัณฑะนั้นแล บางคราวก็มีราคาพอสมควร บางคราวก็มีราคาแพง ฉะนั้น ภัณฑะนั้นภิกษุลักในกาลใด พระวินัยธรพึงปรับอาบัติตามราคาที่ภัณฑะนั้นมีอยู่ ในกาลนั้นแล. พึงตรวจดูกาลตามที่พรรณนามาฉะนี้.

ฐานะว่า เทสะ ได้แก่ ประเทศที่ลัก ก็ภัณฑะนั้น ภิกษุลักในประเทศใด พระวินัยธรพึงปรับอาบัติตามราคาที่ภัณฑะนั้นมีอยู่ในประเทศนั้นแล. ด้วยว่า ในประเทศที่ตั้งภัณฑะ ภัณฑะมีราคาพอสมควรก็มี ในประเทศอื่นมีราคาแพงก็มี.

ก็เพื่อจะแสดงความแม้ข้อนี้ มีเรื่องดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า ในถิ่นชื่อว่า อันตรสมุทร ภิกษุรูปหนึ่งได้มะพร้าวมีสัณฐานงาม จึงเอาขึ้นกลึงทำเป็นภาชนะใส่น้ำฉันน่าชอบใจคล้ายภาชนะสังข์ แล้วเก็บไว้ที่อันตรสมุทรนั่นเอง ได้ไปยังวัดเจติยคิรี. ครั้งนั้น ภิกษุอื่นไปยังอันตรสมุทรอาศัยอยู่ในวิหารนั้น เห็นภาชนะนั้น มีโลภจิตหยิบมายังวัดเจติยคิรี. เมื่อภิกษุนั้นดื่มยาคูในภาชนะนั้น ภิกษุผู้เป็นเจ้าของภาชนะเห็นภาชนะนั้นจึงกล่าวว่า ภาชนะนี้ ท่านได้มาแต่ที่ไหน.

ภิกษุนั้นตอบว่า ผมนำมาจากอันตรสมุทร.

ภิกษุนั้นจึงลากตัวมาสู่ท่ามกลางสงฆ์ด้วยอ้างว่า ภาชนะนี้ไม่ใช่ของท่าน ท่านถือเอาด้วยกิริยาขโมย. ทั้งสองรูปไม่ได้การวินิจฉัยที่วัดเจติยคิรีนั้น จึงได้มายังมหาวิหาร. ที่มหาวิหารนั้น ภิกษุทั้งหลายให้ตีกลองทำการประชุมที่ใกล้มหาเจดีย์แล้วเริ่มวินิจฉัย. พระเถระผู้เป็นพระวินัยธรทั้งหลายได้บัญญัติอวหาร. อนึ่ง ในที่ประชุมนั้น พระเถระชื่อว่า โคทัตตเถระผู้ชำนาญพระอภิธรรม เป็นผู้ฉลาดในพระวินัย ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า ภาชนะนี้ ภิกษุนี้ลักที่ไหน.

ภิกษุทั้งหลายตอบว่า ลักที่อันตรสมุทร.

พระเถระถามว่า ที่อันตรสมุทรนั้น ภาชนะนี้ราคาเท่าไร ?.

ภิกษุทั้งหลายตอบว่า ไม่มีราคาอะไร ด้วยว่า ที่อันตรสมุทรนั้น คนทั้งหลายทุบมะพร้าวกินเยื่อแล้วก็ทิ้งกระลาไว้ และกระลานั้นก็ใช้เป็นพื้น.

พระเถระถามว่า ผีมือในภาชนะนั้น ราคาเท่าไร ?.

ภิกษุทั้งหลายตอบว่า ราคามาสกหนึ่ง หรือหย่อนกว่ามาสกหนึ่ง.

พระเถระถามว่า ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติปาราชิก เพราะทรัพย์ราคามาสกหนึ่ง หรือหย่อนกว่ามาสกหนึ่ง ณ ที่ไหน มีอยู่หรือ ? เมื่อพระเถระกล่าวอย่างนี้แล้ว ได้มีสาธุการเป็นอันเดียวกันว่า สาธุ สาธุ พระเถระกล่าวดีแล้ว วินิจฉัยดีแล้ว.

ก็สมัยนั้น แม้พระเจ้าภาติยราชเสด็จออกจากพระนคร เพื่อจะถวายบังคมพระเจดีย์ ได้ทรงสดับเสียงนั้น จึงรับสั่งถามว่า นี่เสียงอะไรกัน ทรงสดับเรื่องราวตามลำดับทั้งหมด จึงรับสั่งให้ตีกลองประกาศว่า เมื่อเรายังอยู่ อธิกรณ์ของภิกษุทั้งหลายก็ดี ของภิกษุณีทั้งหลายก็ดี ของคฤหัสถ์ทั้งหลายก็ดี ที่พระโคตมเถระผู้ชำนาญพระอภิธรรมวินิจฉัยแล้ว เป็นอันวินิจฉัยดีแล้ว เราวางราชอาญาแก่ผู้ที่ไม่ตั้งอยู่ในวินิจฉัยของพระเถระนั้น. พึงตรวจดูเทสะตามที่พรรณนามาฉะนี้.

ฐานะว่า ราคา ได้แก่ ราคาภัณฑะ. ด้วยว่า ภัณฑะใหม่ ย่อมมีราคา ภายหลังราคาย่อมลดลงได้ ตัวอย่างเช่นบาตรที่ใหม่เอี่ยมราคา ๙ หรือ ๑๐ มาสก ภายหลังบาตรนั้นทะลุ หรือมีสลักและหมุดชำรุด ย่อมมีราคาน้อย ฉะนั้น พระวินัยธรไม่พึงตีราคาภัณฑะตามราคาปรกติอย่างเดียวในกาลทั้งปวง. พึงตรวจดูภัณฑะตามที่พรรณนามาฉะนี้.

ฐานะว่า การใช้สอย ได้แก่ การใช้สอยภัณฑะ. ด้วยว่า ราคาของภัณฑะมีมีดเป็นต้น ย่อมลดลงแม้ด้วยการใช้สอย. ฉะนั้น พึงพิจารณาดูอย่างนี้ ถ้าภิกษุบางรูปลักมีดราคาบาทหนึ่งของภิกษุบางรูปไป บรรดาภิกษุเหล่านั้น พระวินัยธรพึงถามรูปที่เป็นเจ้าของว่า มีดนี้ท่านซื้อมาด้วยราคาเท่าไร ?.

ภิกษุเจ้าของมีดนั้นตอบว่า ด้วยราคาบาทหนึ่ง ขอรับ.

พระวินัยธรซักว่า ท่านซื้อแล้วเก็บไว้หรือ หรือว่าใช้สอยมีดนั้นด้วย.

ถ้าภิกษุเจ้าของมีดตอบว่า มีดนี้ ผมตัดไม้ชำระฟัน หรือสะเก็ดไม้เครื่องย้อม หรือฟืนสำหรับรมบาตร วันเดียว หรือว่า ผมดูลับให้คม ดังนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็พึงทราบว่า ราคาเก่าของมีดนั้นตกไป. ราคาแห่งยาตา ไม้บ้ายยาตา หรือกุญแจ ย่อมตกไปแม้ด้วยเพียงถูด้วยฟาง หรือแกลบ หรือผงอิฐ แล้วชำระล้างครั้งเดียว เหมือนกับมีด. ราคาดีบุกกลมย่อมตก แม้ด้วยการตัดเป็นฟันมังกร แม้ด้วยเพียงขัด. ราคาผ้าอาบน้ำย่อมตก แม้ด้วยการนุ่งและห่มครั้งเดียว แม้ด้วยเพียงวางไว้บนบ่าหรือบนศีรษะด้วยมุ่งใช้สอย. ราคาแห่งข้าวสารเป็นต้นย่อมตก แม้ด้วยการผัดโปรย แม้ด้วยการเอาออกเมล็ดเดียวหรือสองเมล็ดจากข้าวสารเป็นต้นนั้น โดยที่สุดแม้ด้วยเพียงหยิบหินและกรวดเม็ดเดียวทิ้งไป. ราคาเนยใสและน้ำมันเป็นต้น ย่อมตก แม้ด้วยการเปลี่ยนภาชนะอื่น โดยที่สุดแม้ด้วยเพียงหยิบแมลงวันหรือมดขึ้นจากเนยใสและน้ำมันเป็นต้นนั้นทิ้งไป, ราคางบน้ำอ้อยย่อมตก แม้ด้วยใช้เล็บจิกเอามาเพียงนิดเดียว เพื่อชิมความหวาน. ฉะนั้น ภัณฑะอย่างใดอย่างหนึ่ง ราคาบาทหนึ่ง ย่อมเป็นอันเจ้าของทิ้งหลายทำให้ลดราคาไป ด้วยการใช้สอยตามนัยที่กล่าวนั่นแล พระวินัยธร ไม่พึงปรับปาราชิกภิกษุผู้ลักภัณฑะนั้น พึงตรวจดูการใช้สอย ตามที่พรรณนามาฉะนี้.

พระวินัยธรผู้มีปัญญา พึงพิจารณาฐานะ ๕ เหล่านี้ แล้วทรงไว้ซึ่งอรรถคดี คือพึงตั้งอาบัติ หรืออนาบัติ ครุกาบัติ หรือลหุกาบัติ ในฐานะตามควรแล.

การวินิจฉัยบทเหล่านี้ว่า ตู่ ลัก ชิง ฉ้อ ยังอิริยาบถให้กำเริบ ทำให้เคลื่อนจากฐาน จบ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงจำแนกบทมีบทว่า ในเพราะถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ได้ให้เห็นปานใด เป็นต้น จึงตรัสคำว่า ชื่อว่า ทรัพย์เห็นปานใด เป็นต้น นี้ใดบัดนี้ จะวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป. ทรัพย์มีชาติอย่างใด ชื่อว่า ทรัพย์เห็นปานใด. ก็ทรัพย์นั้น ตั้งแต่บาทหนึ่งขึ้นไป ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ทรัพย์บาทหนึ่งก็ดี ควรแก่บาทหนึ่งก็ดี เกินกว่าบาทหนึ่งก็ดี. ในศัพท์เหล่านั้น ทรงแสดงอกัปปิยภัณฑ์อย่างเดียว ซึ่งมีค่าเท่าส่วนที่สี่แห่งกหาปณะ ด้วยศัพท์ว่า บาท. ทรงแสดงกัปปิยภัณฑ์ซึ่งมีค่าบาทหนึ่ง ด้วยศัพท์ว่า ปาทารห. ทรงแสดงภัณฑะแม้ทั้งสองอย่างด้วยศัพท์ว่า อติเรกปาท. ด้วยลำดับแห่ง

คำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันทรงแสดงวัตถุซึ่งพอแก่ความเป็นทุติยปาราชิกแล้วโดยประการทั้งปวง.

พระราชาแห่งแผ่นดินทั้งสิ้น เช่นพระเจ้าอโศกผู้เป็นจักรพรรดิแห่งทวีป หรือพระราชาในทวีปหนึ่งแม้อื่น เช่นพระเจ้าสีหพ ชื่อว่า พระราชาแห่งแผ่นดิน.

พระราชาผู้เป็นอิสระในประเทศแห่งทวีปหนึ่ง เช่นพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าปเสนทิเป็นต้น ชื่อว่า พระราชาแห่งประเทศ.

ผู้ปกครองมณฑลหนึ่ง ๆ แม้ในประเทศแห่งทวีป ชื่อว่า ผู้ปกครองมณฑล.

ผู้เป็นเจ้าบ้านสองสามหมู่ในระหว่างแห่งพระราชาทั้งสอง ชื่อว่า นายอำเภอ.

ผู้วินิจฉัยความ ชื่อว่า ผู้พิพากษา ผู้พิพากษาเหล่านั้น นั่งในศาลแล้ว ย่อมสั่งลงโทษมีการตัดมือและเท้าเป็นต้นแห่งพวกโจรตามสมควรแก่ความผิด. แต่ผู้ที่ได้รับฐานันดรคือ อำมาตย์หรือราชกุมารทำความผิด เขากราบทูลแด่พระราชาก่อน ไม่ตัดสินตำแหน่งที่สูงกว่าด้วยตนเอง.

มหาอำมาตย์ผู้ได้รับฐานันดร ชื่อว่า มหาอำมาตย์.

ด้วยบทว่า ก็หรือชนเหล่าใด นี้ ทรงแสดงอรรถว่า แม้ชนอื่นใด เป็นผู้อาศัยราชสกุลหรืออาศัยอิสริยยศของตน ย่อมสั่งตัดและทำลายได้ ชนเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า พระราชา ในความหมายนี้. บทว่า พึงประหาร คือ พึงโบยและพึงตัด. บทว่า พึงเนรเทศ คือ พึงขับออกไป.

ก็พระราชาทั้งหลายตรัสคำเป็นต้นว่า เจ้าเป็นโจร อย่างนี้ ชื่อว่า ตรัสบริภาษด้วยเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า นี้ เป็นคำตรัสบริภาษ. บทว่า เทียบเคียงภิกษุรูปก่อน ๆ ความว่า เทียบเคียงภิกษุผู้เสพเมถุนธรรมต้องอาบัติปาราชิก. คำที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้น เพราะมีนัยดังกล่าวแล้วในก่อนและเพราะมีอรรถแห่งบทอันง่าย ฉะนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกลิกขาบทที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดงตามลำดับแห่งบทอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระองค์ได้ทรงแสดงการถือเอาโดยสังเขปด้วยบท ๖ บท มีบทว่า ตู่เป็นต้น แล้วทรงแสดงทรัพย์นั้นใดที่จะพึงถือเอา ด้วยคำว่า ทรัพย์บาทหนึ่งก็ดี ควรแก่บาทหนึ่งก็ดี เกินกว่าบาทหนึ่งก็ดี โดยสังเขปเช่นกัน ทรัพย์นั้นอยู่ในที่ใด ๆ ย่อมถึงการ

ถือเอาด้วยอาการใด ๆ เพื่อจะทรงแสดงที่นั้น ๆ โดยอาการนั้น ๆ โดยพิสดารเพื่อกันเลศและโอกาสแห่งเหล่าภิกษุลามกในอนาคต จึงทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยเบื้นต้นว่า ภัณฑะที่อยู่ในแผ่นดิน ภัณฑะอยู่บนพื้น แล้วตรัสวิภังค์แห่งมาติกานั้นโดยนัยเบื้นต้นว่า ภัณฑะที่เขาฝังไว้ในแผ่นดิน ชื่อว่า ภัณฑะตั้งอยู่ในแผ่นดิน.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในแผ่นดิน

คำวินิจฉัยพร้อมทั้งการพรรณนาบทที่ยังไม่ชัดเจนในวิภังค์นั้น ดังต่อไปนี้

บทว่า ที่ฝังไว้ คือ ที่เขาฝังเก็บไว้บนภาคพื้น. บทว่า ที่ปกปิดไว้ คือ ที่ดินร่วนและอิฐเบื้นต้นปกปิดไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ภิกษุมีใดยจิตว่า จักลักทรัพย์ที่อยู่ในแผ่นดิน ฯลฯ เดินไปก็ดี ต้องอาบัติทุกกฏ ต่อไป ภิกษุใดรู้ซึ่งทรัพย์นั้นที่อยู่ในแผ่นดิน เพราะเขาฝังไว้หรือปกปิดไว้อย่างนี้ ด้วยอุบายอะไร ๆ แล้ว มีใดยจิตว่า จักลัก ลุกขึ้นไปแต่ในเวลากลางคืน แม้เธอยังไม่ถึงที่ทรัพย์อยู่ ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ในเพราะกายวิการและวจีวิการ ทุกครั้งไป. ข้อนี้เบื้นอย่างไร ? ด้วยว่าภิกษุนั้นลุกขึ้นเพื่อต้องการจะนำทรัพย์นั้นมา ยังอังคาพยพใด ๆ ให้ไหว เบื้นอาบัติทุกกฏทั้งนั้นทุกอย่างไป. จัดแจงผ้านุ่งและผ้าห่ม ก็เบื้นทุกกฏทุก ๆ ครั้งที่ขยับมือ.

ทรัพย์ที่ฝังไว้ใหญ่ คนเดียวไม่อาจจะนำออกได้คิดว่า จักหาเพื่อนช่วย ประสงค์จะไปยังสำนักของภิกษุผู้เบื้นเพื่อนรูปใดรูปหนึ่ง เบิดประตู เบื้นทุกกฏ เพราะย่างเท้า และเพราะขยับมือ. แต่ในเพราะการปิดประตู หรือในเพราะกายกรรมและวจีกรรมอย่างอื่น ซึ่งมิได้สนับสนุนการไป ไม่เบื้นอาบัติ. ไปยังโอกาสที่นอนของภิกษุผู้เพื่อนนั้นแล้วเรียกว่า แน่ะท่านผู้มีชื่ออย่างนี้, บอกความข้อนั้นพูดว่า มาเถิดไปด้วยกัน เบื้นทุกกฏทุก ๆ คำพูด. ภิกษุผู้เพื่อนนั้นลุกขึ้นตามคำของภิกษุนั้น แม้ภิกษุผู้เพื่อนนั้นก็เบื้นทุกกฏ. ลุกขึ้นแล้วประสงค์จะไปยังสำนักของภิกษุนั้น จัดแจงผ้านุ่งผ้าห่ม เบิดประตูไปยังที่ใกล้ของภิกษุนั้น เบื้นทุกกฏ ทุกครั้งที่ขยับมือและทุกย่างเท้าทุกแห่งไป. ภิกษุนั้นถามเธอว่า ภิกษุรูปโน้นและรูปโน้น อยู่ไหน จงเรียกหาภิกษุรูปโน้น รูปโน้นมา ดังนี้ เบื้นทุกกฏทุก ๆ คำพูด. เห็นมาพร้อมกันหมดแล้วกล่าวว่า เราได้ขุมทรัพย์เห็นปานนี้ ที่ตรงโน้น พวกเราไปกันเถิด ถือเอาขุมทรัพย์นั้นแล้วจัก

ทำบุญ และเลี้ยงชีพให้เป็นสุข ดังนี้ เป็นทุกกฏเหมือนกันทุก ๆ คำพูด. ภิกษุได้สหายอย่างนี้แล้วหาจอบ ก็ถ้าจอบส่วนตัวของภิกษุนั้นมีอยู่ เธอคิดว่า เราจักนำมา จึงไปอยู่ ถืออยู่ และนำมาอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏ ทุกคราวที่ขยับมือและทุกคราวที่ย่างเท้าในการทำทุกอย่าง. ถ้าไม่มี เธอจึงไปขอกะภิกษุหรือคฤหัสถ์อื่น และเมื่อขอก็พูดเท็จขอว่า ท่านจงให้จอบแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าต้องการจอบ มีธุระที่จะต้องทำอยู่บางอย่าง ทำธุระนั้นเสร็จแล้วจักเอามาคืนให้ดังนี้ เป็นทุกกฏทุก ๆ คำพูด. ถ้าลำรางที่จะต้องลอกมีอยู่ กล่าวแม้เท็จว่า จะต้องถางพื้นลานวัด ดังนี้ เป็นปาจิตตีย์ในเพราะคำพูดมุสา.

แต่ในมหาอรรถกถา ปรับอาบัติทุกกฏอย่างเดียว ทั้งจริงทั้งมุสา. คำนั้นพึงทราบว่าท่านจารไว้ด้วยความเผลอ. เพราะในบุพประโยคแห่งอทินนาทาน จะมีอาบัติทุกกฏอยู่ในฐานอาบัติปาจิตตีย์ หามิได้. ก็ถ้าด้ามจอบไม่มี จึงลับมีดหรือขวานด้วยหมายใจว่าจักทำด้าม ไปอยู่เพื่อประโยชน์แก่การนั้น ครั้นแล้ว ตัด ถาก ตอก ไม้แห้ง เป็นทุกกฏทุกคราวที่ขยับมือทุกคราวที่ย่างเท้า ในการทำทุกอย่าง. ตัดต้นไม้สด เป็นปาจิตตีย์. ต่อนั้นไป เป็นทุกกฏทุกประโยค.

แต่ในสังเขปัฏฐกถา และในอรรถกถามหาปัจจรีย์ ท่านปรับอาบัติทุกกฏ แม้แก่พวกภิกษุผู้แสวงหามีดและขวานเพื่อตัดไม้และเถาวัลย์อันเกิดแล้ว ณ ที่นั้น. ก็ถ้าภิกษุเหล่านั้นมีความดำริอย่างนี้ว่า เราขอมีด ขวาน และจอบ จักเป็นผู้ที่คนอื่นไม่ระแวง เราจักทำให้เหล็กตั้งขึ้นดังนี้แล้ว ภายหลังจึงไปยังบ่อเหล็ก แล้วขุดดินเพื่อเอาหน่อเหล็ก.

ในอรรถกถามหาปัจจรีย์ ท่านกล่าวว่า เมื่อภิกษุทั้งหลายขุดดินอันเป็นอกัปปิยะอยู่ เป็นอาบัติปาจิตตีย์ พร้อมกับทุกกฏหลายตัวในทุกแห่ง ภิกษุย่อมไม่พ้นจากทุกกฏในที่แห่งปาจิตตีย์ดุจในที่นี้. เมื่อขุดดินที่เป็นกัปปิยะ เป็นทุกกฏอย่างเดียว. แต่ครั้นหยิบหน่อแล้ว ต่อจากนั้นก็เป็นทุกกฏทุกประโยคในกิริยาทั้งปวง. แม้ในเพราะการหาตะกร้า ก็เป็นทุกกฏตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ทุกคราวที่ขยับมือและคราวย่างเท้า. เป็นปาจิตตีย์เพราะมุสาวาท. เป็นปาจิตตีย์ เพราะตัดเถาวัลย์ เพื่อประสงค์ทำตะกร้า. พึงทราบคำทั้งปวงตามนัยก่อนนั่นแล ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเดินไป เป็นอาบัติทุกกฏ ฉะนั้น เธอแสวงหาเพื่อน จอบ และตะกร้า

แล้วอย่างนี้ เดินไปยังที่ที่ทรัพย์ผึ่งไว้ เบื้นทุกกฏทุกย่างเท้า.

ก็ถ้าเมื่อเดินไปอยู่ ยังกุศลจิตให้เกิดขึ้นว่า เราได้ขุมทรัพย์นี้แล้ว จักทำพุทธบูชา ธรรมบูชา หรือสังฆภัตร ไม่เบื้นอาบัติในเพราะการไปด้วยกุศลจิต. เพราะเหตุไร ? เพราะตรัสไว้ว่า ภิกษุมีไถยจิตแสวงหาเพื่อนก็ดี จอบก็ดี ตะกร้าก็ดี หรือเดินไป เบื้นอาบัติทุกกฏ ดังนี้ จึงไม่เบื้นอาบัติแก่ภิกษุไม่มีไถยจิตทุกแห่งตุจในที่นี้. ภิกษุแวะจากทาง ทำทางเพื่อประโยชน์แก่การไปยังที่ผึ่งทรัพย์ ตัดภูตคาม เบื้นปาจิตตีย์ ตัดไม้แห้งเบื้นทุกกฏ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ที่เกิดในที่นั้น** คือ ที่เกิดบนหม้อที่ผึ่งไว้นาน. บทว่า **ไม้หรือเถาวัลย์** ความว่า ไม่ใช่ตัดเฉพาะไม้และเถาวัลย์อย่างเดียว จึงจะเบื้นอาบัติทุกกฏ เมื่อภิกษุตัดรุกขชาติมีหญ้า ต้นไม้ และเถาวัลย์เบื้นต้น ที่สดก็ตาม แห้งก็ตาม อย่างใดอย่างหนึ่ง เบื้นทุกกฏทั้งนั้น เพราะเบื้นสหประโยค.

ทุกกฏ ๙ อย่าง

ก็ชื่อว่า ทุกกฏนี้ มี ๙ อย่าง พระเถระทั้งหลายได้ประมวลแสดงไว้ในที่นี้ คือ บุพพประโยคทุกกฏ สหประโยคทุกกฏ อนามาสทุกกฏ ทุรุปจิณณทุกกฏ วินยทุกกฏ ญาตทุกกฏ ญัตติทุกกฏ ปฏิสสวทุกกฏ.

ในทุกกฏ ๙ อย่างนั้น ทุกกฏที่ตรัสว่า ภิกษุมีไถยจิตแสวงหา เพื่อนก็ดี จอบก็ดี ตะกร้าก็ดี หรือเดินไปอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้ ชื่อว่า **บุพพประโยคทุกกฏ** ที่จริง ในบุพพประโยคทุกกฏนี้ เบื้นทุกกฏในฐานแห่งทุกกฏ เบื้นปาจิตตีย์นั่นแลในฐานแห่งปาจิตตีย์.

ทุกกฏที่ตรัสว่า ภิกษุตัดไม้หรือเถาวัลย์ที่เกิดในที่นั้น ต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้ ชื่อว่า **สหประโยคทุกกฏ**. ในสหประโยคทุกกฏนี้ วัตถุแห่งปาจิตตีย์และวัตถุแห่งทุกกฏ ตั้งอยู่ในฐานแห่งทุกกฏเท่านั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะเบื้นประโยคร่วมแห่งอวหาร.

อนึ่ง ทุกกฏใดที่ทรงปรับแก่ภิกษุผู้จับต้องรตนะ ๑๐ อย่าง ธัญชาต ๗ อย่าง และอนามาสวัตถุ ทั้งหมดมีเครื่องอาวุธเบื้นต้น ทุกกฏนี้ ชื่อว่า **อนามาสทุกกฏ**.

ทุกกฏใดที่ทรงปรับแก่ภิกษุผู้จับต้องผลที่เกิดในที่นั้นแห่งกล้วยและมะพร้าวเบื้นต้น ทุกกฏนี้ชื่อว่า **ทุรุปจิณณทุกกฏ**.

อนึ่ง ทุกกฏใดที่ทรงปรับแก่ภิกษุเที่ยวบิณฑบาต เมื่อผงตกลงในบาตร ยังไม่รับบาตรก็ดี ยังไม่ล้างก็ดี แล้วรับภิกษาในบาตรนั้น ทุกกฏนี้ชื่อว่า วินยทุกกฏ.

ทุกกฏที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินแล้ว ไม่บอก ดังนี้ ชื่อว่า ญาตทุกกฏ.

ทุกกฏใดที่ตรัสในกรรมวาจาสมนุภาสน์ ๑๑ อย่าง ว่า จบญัตติ เป็นทุกกฏ ดังนี้ ทุกกฏนี้ชื่อว่า ญัตติทุกกฏ.

ทุกกฏที่ตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วันจำพรรษาต้นของภิกษุนั้นไม่ปรากฏ และเธอต้องอาบัติทุกกฏ เพราะรับคำ ดังนี้ ชื่อว่า ปฏิสสวทุกกฏ.

ก็ทุกกฏนี้ เป็นสหประโยคทุกกฏ ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เมื่อภิกษุตัดรุกขชาติมีหญ้า ต้นไม้และเถาวัลย์เป็นต้น ที่สดก็ตาม แห้งก็ตาม อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นทุกกฏทั้งนั้น เพราะเป็นสหประโยค. ก็ถ้าแม้เมื่อภิกษุนั้น ตัดหญ้า ต้นไม้ และเถาวัลย์เป็นต้นที่เกิดในที่นั้น ลัชชีธรรมก้าวลง สังวรเกิดขึ้น ภิกษุนั้นแสดงอาบัติทุกกฏเพราะการตัดเป็นปัจจัยแล้ว ย่อมพ้นไป. ถ้ายังไม่ทำการทอดธุระ ยังมีอุตสาหะอยู่นั่นเทียวขุดดินร่วน ทุกกฏเพราะตัด ย่อมระงับ ย่อมตั้งอยู่ในทุกกฏเพราะขุด. ก็แม้เมื่อขุดดินที่เป็นกัปปิยะ ต้องทุกกฏนั่นแล เพราะเป็นสหประโยคในเรื่องขุดดินร่วนนี้. ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นแม้ขุดไปทั่วทิศถึงก้นหม้อแล้ว ลัชชีธรรมก้าวลง ภิกษุแสดงอาบัติทุกกฏเพราะการขุดเป็นปัจจัยแล้ว ย่อมพ้น.

บทว่า คุ้ยก็ตาม ความว่า ก็ถ้ายังมีอุตสาหะเที่ยวคุ้ยดินร่วน คือทำให้เป็นกองไว้ข้างหนึ่ง ทุกกฏเพราะการขุดย่อมระงับ ย่อมตั้งอยู่ในทุกกฏเพราะการคุ้ย. อนึ่ง เมื่อทำดินร่วนนั้นให้เป็นกองในที่นั้น ๆ ต้องทุกกฏทุก ๆ ประโยค. ก็ถ้าทำให้เป็นกองแล้ว ทำการทอดธุระ ถึงลัชชีธรรม แสดงอาบัติทุกกฏเพราะคุ้ยแล้ว ย่อมพ้น.

บทว่า โกยขึ้นก็ตาม ความว่า ก็ถ้ายังมีอุตสาหะอยู่โกยดินขึ้นให้ตกไปภายนอก ทุกกฏเพราะคุ้ยย่อมระงับไป ย่อมตั้งอยู่ในทุกกฏเพราะโกยขึ้น. อนึ่ง ใช้จอบก็ดี มือทั้งสองก็ดี กระเช้าก็ดี ทำให้ดินร่วนตกไปในที่นั้น ๆ ต้องทุกกฏ ทุก ๆ ประโยค. ก็ถ้านำดินร่วนออกหมดแล้ว แม้ทำหม้อให้อยู่บนพื้นแล้วถึงลัชชีธรรม เธอแสดงอาบัติทุกกฏเพราะโกยขึ้นแล้ว ย่อมพ้น. ก็ถ้ายังมีอุตสาหะเที่ยว จับต้องหม้อ ทุกกฏเพราะโกยขึ้น ย่อมระงับ ย่อมตั้งอยู่ใน

ทุกกฏเพราะจับต้อง. และแม้เมื่อจับต้องแล้ว ถึงลัชชีธรรม แสดงทุกกฏเพราะจับต้องแล้ว ย่อมพ้นไป. ถ้ายังมีอุตสาหะแล ทำหม้อให้ไหว ทุกกฏ เพราะจับต้อง ย่อมระงับไป ย่อมตั้งอยู่ในถุลลัจจัยที่ตรัสไว้ว่า ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย.

อรรถวิเคราะห์แห่งทุกกฏและถุลลัจจัยแม้ทั้งสองที่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้น ดังต่อไปนี้ บรรดาทุกกฏและถุลลัจจัยนั้น พึงทราบทุกกฏที่แรกก่อน ชื่อว่า ทุกกฏ เพราะทำชั่ว คือ กระทำให้ผิดกิจที่พระศาสดาตรัส. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทุกกฏ ด้วยเหตุแม้อย่างนี้ว่า กระทำเสียหาย คือ กิริยานั้นผิดรูป ไม่งามในท่ามกลางแห่งกิริยาของภิกษุ สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า

> ก็กรรมใดที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า ทุกกฏ ขอท่านจงฟังกรรมนั้น ตามกล่าว กรรมใด ทั้งพลั้ง ทั้งผิด ทั้งพลาด กรรมนั้น ชื่อว่า ทุกกฏ มนุษย์พึงทำบาปใดทั้งในที่แจ้ง ทั้งในที่ลับ บัณฑิตทั้งหลายย่อมประกาศบาปนั้นว่า ทุกกฏ เหตุนั้น กรรมนั้น บัณฑิตจึงเรียกว่า ทุกกฏ ดังนี้

ส่วนกรรมนอกนี้ชื่อว่า ถุลลัจจัย เพราะอ้วน และเพราะเบื่นโทษ. ก็พึงทราบความเบื่นสังโยคในบทว่า ถุลฺลจฺจยํ นี้ ดุจในคำว่า สมฺปราเย จ ทุคฺคติ [ทุคติในสัมปรายภพ] ตำ โหติ กฏุกปฺผลำ [กรรมนั้นย่อมเบื่นกรรมมีผลเผ็ดร้อน]. จริงอยู่ บรรดาโทษที่ภิกษุจะพึงแสดงในสำนักแห่งภิกษุรูปเดียว โทษอ้วนที่จะเสมอด้วยถุลลัจจัยนั้น ไม่มี เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ชื่อว่า ถุลลัจจัย เพราะอ้วนและเพราะเบื่นโทษ. สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

> กรรมใดที่เรากล่าวว่า ถุลลัจจัย ขอท่านจงฟังกรรมนั้น ตามกล่าว โทษที่ภิกษุแสดงในสำนักแห่งภิกษุรูปเดียว และที่ภิกษุรูปเดียวรับได้ ที่จะเสมอด้วยถุลลัจจัยนั้น ไม่มี เหตุนั้น กรรมนั้น บัณฑิตจึงเรียกว่า ถุลลัจจัย ดังนี้.

ก็เมื่อภิกษุทำหม้อให้ไหว เบื่นถุลลัจจัยทุก ๆ ประโยค. ก็ภิกษุแม้ทำหม้อให้ไหวแล้ว ก้าวลงสู่ลัชชีธรรมแสดงถุลลัจจัยแล้ว ย่อมพ้น. ก็ในการทำหม้อให้ไหวนี้ อาบัติแรก ๆ ย่อม

ระงับตั้งแต่สหประโยคไปทีเดียว. ก็ภิกษุแสดงสหประโยคแล้วก้าวลงสู่ลัชชีธรรม พึงแสดงทุกกฏและปาจิตตีย์ที่ต้องในบุพพประโยคนั้นทั้งหมด. ก็ในสหประโยค ทุกกฏแม้หลายตัวในเพราะการตัดไม้หรือเถาวัลย์ที่เกิดในที่นั้น ถึงการขุดดินร่วนแล้ว ย่อมระงับ ย่อมมีแต่ทุกกฏเพราะการขุดอย่างเดียวเท่านั้น. แม้ทุกกฏหลายตัวเพราะการขุด ถึงการคุ้ยแล้ว ย่อมระงับ แม้ทุกกฏหลายตัวเพราะการคุ้ย ถึงการโกยขึ้นแล้ว ย่อมระงับ แม้ทุกกฏหลายตัวเพราะการจับต้อง ถึงการทำให้ไหวแล้ว ย่อมระงับ.

ในอรรถกถากุรุนทีท่านกล่าวไว้ว่า ก็ในการขุดดินร่วนเป็นต้น เมื่อเกิดลัชชีธรรมขึ้นแล้ว อาบัติแม้หลายตัวจงยกไว้ ภิกษุแสดงแต่ตัวเดียวเท่านั้น ย่อมพ้น. อันชื่อว่า ความระงับแห่งอาบัติตัวแรกนี้ มาแล้วในสูตรในกรรมวาจาสวดประกาศทั้งหลายนั่นเทียว อย่างนี้ว่า จบญัตติ ทุกกฏย่อมระงับ จบกรรมวาจา ๒ ครั้ง ถุลลัจจัยย่อมระงับ ดังนี้ แต่ในเรื่องนี้ พึงถือเอาโดยประมาณแห่งพระอรรถกถาจารย์ในทุติยปาราชิกแล.

คำว่า **ทำหม้อให้เคลื่อนจากฐาน ต้องอาบัติปาราชิก** ความว่า ก็ภิกษุใดแม้ทำหม้อให้ไหวแล้ว ไม่ก้าวลงสู่ลัชชีธรรมเลย ทำหม้อนั้นให้เคลื่อนจากฐานแห่งหม้อ โดยที่สุดแม้เพียงปลายเส้นผม ภิกษุนั้นต้องปาราชิกทีเดียว.

ก็การทำหม้อให้เคลื่อนจากฐานในคำนี้ พึงทราบโดยอาการ ๖. อะไรบ้าง? คือ

๑. ภิกษุจับขอบปากหม้อลากมาตรงหน้าตน ให้ที่สุดข้างโน้นเลยโอกาสที่ที่สุดข้างนี้ถูกต้องแล้ว แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก.

๒. จับอย่างนั้นเทียวไสไปข้างหน้า ให้ที่สุดข้างนี้เลยโอกาสที่ที่สุดข้างโน้นถูกต้องแล้ว แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก.

๓. ผลักไปข้างซ้ายก็ดี ข้างขวาก็ดี ให้ที่สุดข้างขวาเลยโอกาสที่ที่สุดข้างซ้ายถูกต้องแล้ว แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก.

๔. ให้ที่สุดข้างซ้ายเลยโอกาสที่ที่สุดข้างขวาถูกต้องแล้ว แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก.

๕. ยกขึ้นข้างบนให้พ้นจากพื้น แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก.

๖. ขุดดิน กดลงข้างล่าง ให้ขอบปากหม้อเลยโอกาสที่กันหม้อถูกต้องแล้ว แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก การทำหม้ออันตั้งอยู่ในฐานเดียวให้เคลื่อนจากฐาน พึงทราบโดยอาการ ๖ ดังกล่าวมาฉะนี้.

ก็ถ้าเขาทำบ่วงที่ขอบปากหม้อ แล้วตอกหลักโลหะหรือหลักไม้มีแก่นไม้ตะเคียนเป็นต้นลงในแผ่นดิน แล้วเอาโซ่ล่ามไว้ที่หลักนั้นตั้งไว้ หม้อที่ล่ามด้วยโซ่เส้นหนึ่ง ในทิศหนึ่งย่อมได้ฐาน ๒. ที่ล่ามด้วยโซ่หลายเส้น ใน ๒—๓—๔ ทิศ ย่อมได้ฐาน ๓—๔—๕. บรรดาหม้อเหล่านั้น อันดับแรกสำหรับหม้อที่ล่ามไว้ที่หลักอันเดียว ภิกษุถอนขึ้นก็ดี ตัดโซ่ก็ดีก่อน เป็นถุลลัจจัย. ภายหลัง ทำหม้อให้เคลื่อนจากฐาน แม้เพียงปลายเส้นผม โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว เป็นปาราชิก. ถ้ายกหม้อขึ้นก่อน เป็นถุลลัจจัย. ภายหลัง ทำหลักให้เคลื่อนจากฐาน แม้เพียงปลายเส้นผม หรือตัดโซ่ เป็นปาราชิก. แม้ในการทำหม้อที่ล่ามไว้ที่หลัก ๒—๓—๔ ให้เคลื่อนภายหลังจากฐาน เป็นปาราชิก. ในการกระทำให้เคลื่อนจากฐานที่เหลือ เป็นถุลลัจจัย พึงทราบโดยนัยนี้. ถ้าไม่มีหลัก เขาทำเป็นห่วงไว้ที่ปลายโซ่แล้วสอดเข้าไปที่รากไม้อันเกิดขึ้นในที่นั้น ภิกษุยกหม้อขึ้นก่อนแล้ว ภายหลังตัดรากไม้รูดห่วงออกมา เป็นปาราชิก. ถ้าไม่ตัดรากไม้ เป็นแต่รูดห่วงไปมา ยังรักษาอยู่. ก็ถ้าแม้ไม่นำออกจากรากไม้ ใช้มือจับทำให้ลอยอยู่ในอากาศ เป็นปาราชิก. นี้ เป็นความแปลกในเรื่องว่าด้วยหม้อที่เขาสอดเข้าไปที่รากไม้นี้ คำที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวไว้แล้วแล. ก็ชนลางพวกปลูกต้นไทรเป็นต้นไว้เบื้องบนหม้อ เพื่อต้องการเป็นเครื่องหมาย. รากไม้เกี่ยวรัดหม้อตั้งอยู่ ภิกษุคิดว่า จักตัดรากไม้ลักหม้อไป กำลังตัด เป็นทุกกฏทุก ๆ ประโยค. ตัดแล้วทำโอกาสให้หม้อเคลื่อนจากฐาน แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. เมื่อกำลังตัดรากไม้อยู่เทียว หม้อกลิ้งไปสู่ที่ลุ่ม ยังรักษาอยู่ก่อน. ยกขึ้นจากฐานที่หม้อกลิ้งไป เป็นปาราชิก. ถ้าเมื่อตัดรากไม้หลายรากแล้วหม้อยังตั้งอยู่ด้วยเพียงรากไม้อันเดียว และภิกษุนั้นดำริว่า เมื่อตัดรากนี้แล้ว หม้อจักตกไป ตัดรากนั้น พอตัดรากไม้เสร็จ เป็นปาราชิก. ก็ถ้าหม้อตั้งอยู่ด้วยรากไม้อันเดียวเท่านั้น ดุจสุกรถูกมัดไว้ในบ่วง ไม่มีที่เกี่ยวอะไรอื่น เมื่อรากไม้แม้นั้นพอถูกตัดแล้ว เป็นปาราชิก. ถ้ามีแผ่นหินใหญ่เขาวางไว้เบื้องบนหม้อ ภิกษุประสงค์จะใช้ท่อนไม้ยกแผ่นหินนั้นนำออกไป ตัดต้นไม้ที่เกิดเบื้องบนหม้อ เป็น

ทุกกฏ. ตัดต้นไม้ที่เกิดใกล้หม้อนั้นนำมา ก็ไม่เป็นปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ตัดต้นไม้ที่เกิดใกล้หม้อนั้น เพราะเป็นไม้ที่เกิดในที่นั้น.

บทว่า **กระทำให้ทรัพย์อยู่ในภาชนะของตน** ความว่า ก็ถ้าภิกษุไม่อาจจะยกหม้อขึ้นได้ ทำทรัพย์ให้เข้าไปยังภาชนะของตน เพื่อจะลักทรัพย์ที่อยู่ในหม้อ มีโดยจิตจับต้องทรัพย์มีราคาห้ามาสกก็ตาม เกินกว่าห้ามาสกก็ตาม ภายในหม้อ เป็นทุกกฏ. ก็กำหนดราคาในพระบาลีนี้ ตรัสไว้เพื่อกำหนดปาราชิก. ภิกษุเมื่อจับแม้ทรัพย์ราคาหย่อนห้ามาสกด้วยโดยจิต ก็ต้องทุกกฏเหมือนกัน.

ในบทว่า **ทำให้ไหว** นี้ ที่ตรัสเรียกว่า **ทำให้ไหว** กำหนดตลอดจนถึงทำให้ติดเป็นอันเดียวกันแล้ว ให้เข้าไปยังภาชนะของตน. อีกประการหนึ่ง แม้เมื่อคุ้ยออกไปข้างโน้นข้างนี้ ก็ชื่อว่า **ทำให้ไหว** เหมือนกัน. ภิกษุนั้นต้องถุลลัจจัย. ก็เมื่อใด ความติดเป็นอันเดียวกัน ขาดตอนแล้ว ทรัพย์ที่อยู่ในหม้อก็อยู่ในหม้อนั่นเอง แม้ทรัพย์ที่อยู่ในภาชนะก็อยู่ในภาชนะนั้นเอง เมื่อนั้น ทรัพย์ย่อมชื่อว่า เป็นของอยู่ในภาชนะของตน. ภิกษุครั้นทำอย่างนี้ แม้เมื่อยังไม่ได้นำภาชนะออกจากหม้อ ก็ต้องปาราชิก.

ในบทว่า **ตัดขาดเป็นกำก็ตาม** นี้ มีความว่า ภิกษุเมื่อทำให้เป็นกำ โดยที่กษาปณะที่ลอดออกจากระหว่างนิ้วมือ ไม่ถูกกษาปณะที่อยู่ในหม้อ ชื่อว่า ตัดขาดเป็นกำ. แม้ภิกษุนั้นก็ต้องปาราชิก.

บทว่า **สุตฺตารุฬฺหํ** ได้แก่ ทรัพย์ที่ร้อยไว้ในด้าย นี้ เป็นชื่อแห่งทรัพย์ที่ร้อยคุมไว้ในด้ายบ้าง ที่สำเร็จด้วยด้ายบ้าง. สังวาลย์เป็นต้น เป็นทรัพย์ทำด้วยทองคำบ้าง ทำด้วยรูปิยะบ้าง ทำด้วยด้ายบ้าง แม้พวงมุกดาเป็นต้น ก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในสังวาลย์เป็นต้นนั่นแหละ.

แผ่นผ้าโพกศีรษะ ตรัสเรียกว่า ผ้าโพก. บรรดาทรัพย์เหล่านี้ ภิกษุมีโดยจิตจับต้องทรัพย์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นทุกกฏ. ทำให้ไหว เป็นถุลลัจจัย. จับที่สุดแห่งสังวาลย์ยกขึ้นไม่ทำให้ลอยอยู่ในอากาศ เป็นถุลลัจจัย.

ในบทว่า **ดึงครูดออกไป** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ทรัพย์ที่เขาวางทำหม้อให้เต็ม

เสมอขอบปากบนหม้อที่เต็มก็ดี ทรัพย์ที่เขาวางเอาที่สุดข้างหนึ่งไว้ที่กันหม้อ เอาที่สุดอีกข้างหนึ่งไว้ที่ขอบปากหม้อก็ดี ภิกษุดึงครูดออกมา เป็นถุลลัจจัย ให้พ้นจากปากหม้อ เป็นปาราชิก. ส่วนทรัพย์ใด เขาวางไว้ในหม้อมีของอยู่ครึ่งหม้อ หรือในหม้อเปล่า โอกาสที่ตนถูกนั่นแหละ เป็นฐานของทรัพย์นั้น หาใช่หม้อทั้งหมดเป็นฐานไม่ ฉะนั้น แม้เมื่อครูดเอาทรัพย์นั้นดึงออกมา เมื่อพ้นจากโอกาสที่ตั้งอยู่เพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิกทีเดียว. แต่เมื่อภิกษุยกทรัพย์ขึ้นจากหม้อที่เต็มก็ดี ที่พร่องก็ดี ตรง ๆ เทียว พอพ้นจากโอกาสซึ่งที่สุดเบื้องล่างตั้งอยู่ เป็นปาราชิก.

ท่านกล่าวไว้ในสังเขปัฏฐกถา และอรรถกถากุรุนทีเป็นต้นว่า ทรัพย์พอแก่ความเป็นปาราชิกอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เขาวางไว้ภายในหม้อ เมื่อภิกษุทำให้ไหวในหม้อทั้งสิ้น และทรัพย์มีสังวาลย์เป็นต้น เมื่อภิกษุดึงครูดออกมา ยังไม่เลยขอบปากหม้อเพียงใด ก็ยังเป็นถุลลัจจัย เพียงนั้น เพราะว่าหม้อทั้งหมดเป็นฐานของทรัพย์นั้น.

ส่วนในมหาอรรถกถา ท่านกล่าวว่า ฐานที่เขาตั้งทรัพย์ไว้นั่นแหละ เป็นฐาน หาใช่หม้อทั้งหมดเป็นฐานไม่ ฉะนั้น เมื่อภิกษุให้พ้นจากฐานตามที่ตั้งไว้แม้เพียงปลายเส้นผมก็เป็นปาราชิกทีเดียว. คำที่กล่าวในมหาอรรถกถานั้น เป็นประมาณ ส่วนคำที่กล่าวในสังเขปัฏฐกถาและอรรถกถากุรุนทีเป็นต้นนอกนี้ ท่านกล่าวตามนัยแห่งการมัวนจีวรที่พาดไว้ในราวจีวรแห่งภิกษุผู้มิได้กระทำให้ลอยอยู่ในอากาศ. คำนั้น ไม่ควรถือเอา. ก็เมื่อการวินิจฉัยพระวินัยมาถึงแล้ว พระวินัยธรควรตั้งอยู่ในฐานะที่หนัก. นี้ เป็นธรรมดาแห่งพระวินัย.

อีกประการหนึ่ง ก็เพราะมีพระบาลีว่า ภิกษุทำให้อยู่ในภาชนะของตนก็ตาม ตัดขาดเป็นกำก็ตาม ดังนี้ จึงพึงทราบคำที่ท่านกล่าวในสังเขปัฏฐกถาเป็นต้นนี้ โดยประการที่หม้อทั้งหมดไม่เป็นฐานของทรัพย์ที่อยู่ภายในหม้อ ฉะนี้แล. ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถาว่า เมื่อภิกษุดื่มเภสัชอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาเภสัชมีเนยใสเป็นต้น พอดื่มเสร็จด้วยประโยคอันเดียวก็เป็นปาราชิก. ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์เป็นต้น ท่านแสดงวิภาคนี้ไว้ว่า เมื่อภิกษุรั้งเอามาดื่มไม่เปิดปาก ก็ถ้าเภสัชมีเนยใสเป็นต้นที่อยู่ในลำคอราคายังไม่ถึงบาท รวมกับที่อยู่ในปากจึงถึง ยังรักษาอยู่ก่อน แต่เมื่อถึงเวลาที่กำหนดด้วยคอนั่นเทียว ย่อมเป็นปาราชิก.

แม้ถ้าภิกษุ เมื่อกำหนดด้วยริมฝีปาก หุบปาก ก็เป็นปาราชิกทีเดียว. แม้เมื่อภิกษุดื่มอยู่ด้วยวัตถุมีก้านบัว หลอดไม้ไผ่และหลอดไม้อ้อ เป็นต้น ก็ถ้าเภสัชมีเนยใสเป็นต้นที่อยู่ในลำคอเท่านั้น ราคาถึงบาท ก็เป็นปาราชิก. ถ้าว่า รวมกับที่อยู่ในปาก ราคาจึงถึงบาท พอเมื่อยังความเนื่องเป็นอันเดียวกันกับเภสัชที่อยู่ในวัตถุมีก้านบัวเป็นต้นให้ขาดกันแล้ว กำหนดด้วยริมฝีปากเป็นปาราชิก. ถ้ารวมกับเภสัชที่อยู่ในก้านบัวเป็นต้นราคาถึงบาท เมื่อพอใช้นิ้วมือปิดกันแห่งวัตถุมีก้านบัวเป็นต้น เป็นปาราชิก. ก็เมื่อเภสัชมีค่าควรบาทหนึ่ง ยังไม่เข้าไปในลำคอ เภสัชมีเนยใสเป็นต้นอยู่ในวัตถุมีก้านบัวเป็นต้นและในปาก เป็นของเนื่องเป็นอันเดียวกัน แม้มีราคาเกินกว่าบาทหนึ่ง ยังรักษาอยู่นั่นเทียว. คำนั้นทั้งหมด ท่านแสดงไว้ดีแล้วทีเดียว เพราะสอดคล้องกับนัยนี้ว่า **ทำให้อยู่ในภาชนะของตนก็ตาม ตัดขาดเป็นกำก็ตาม** ดังนี้. ในเภสัชมีเนยใสเป็นต้นที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน มีนัยเท่านี้ก่อน. ก็ถ้าภิกษุใช้มือก็ดี บาตรก็ดี ภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่งมีโอเป็นต้นก็ดี ตักดื่มเภสัชมีเนยใสเป็นต้นมีราคาถึงบาทหนึ่ง เต็มในประโยคใด เมื่อทำประโยคนั้น ก็เป็นปาราชิก. ถ้าเภสัชมีเนยใสเป็นต้นมีราคามาก ภิกษุอาจจะใช้แม้ช้อนหอยตักให้ได้ราคาบาทหนึ่งด้วยประโยคเดียวเท่านั้น ยกขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ก็เป็นปาราชิก. แต่เมื่อภิกษุกดภาชนะลงแล้วตักเอาเภสัชมีเนยใสเป็นต้น ยังเป็นของเนื่องเป็นอันเดียวกันเพียงใด ก็ยังรักษาอยู่เพียงนั้น. เป็นปาราชิก เพราะกำหนดแห่งขอบปากหม้อหรือเพราะการยกขึ้น. ก็เมื่อใด ภิกษุเอียงหม้อให้เนยใสหรือน้ำมัน หรือน้ำผึ้งและน้ำอ้อยอันเหลวเช่นกับน้ำมันนั่นเทียว เข้าไปในภาชนะของตน เมื่อนั้น เภสัชเหล่านั้นย่อมไม่จัดเป็นของที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน เพราะความที่เป็นของเหลว เหตุนั้น พอเมื่อเภสัชได้ราคาบาทหนึ่ง ไหลออกจากขอบปากหม้อ ก็เป็นปาราชิก. แต่น้ำผึ้งน้ำอ้อยที่เขาเคี่ยวตั้งไว้เหนียวดุจยาง ควรแก่การชักมาชักไปได้ เมื่อเกิดความรังเกียจขึ้น น้ำผึ้งและน้ำอ้อยนั้นเป็นของเนื่องเป็นอันเดียวกันนั่นเทียว อาจจะนำกลับไปได้ น้ำผึ้งและน้ำอ้อยนี้แม้ออกไปจากขอบปากหม้อแล้วเข้าไปในภาชนะ ก็ยังรักษาอยู่ เพราะเป็นของเนื่องเป็นอันเดียวกันกับที่อยู่ภายนอก. แต่เมื่อน้ำผึ้งน้ำอ้อยนั้นพอขาดจากปากหม้อแล้ว ก็เป็นปาราชิก.

ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถาว่า แม้ภิกษุใดมีไถยจิตใส่ผ้ามีเนื้อหยาบอย่างใดอย่าง

หนึ่ง หรือบรรดาวัตถุมีท่อนหนังเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง อันจะดื่มเนยใสหรือน้ำมัน ซึ่งมีราคาบาทหนึ่งอย่างแน่นอน ลงไปในหม้อของผู้อื่น พอวัตถุพ้นจากมือก็เป็นปาราชิก. ภิกษุทราบว่า เขาจักรินน้ำมันเดี๋ยวนี้ มีไถยจิตใส่ภัณฑะอย่างใดอย่างหนึ่งลงในหม้อเปล่า หากว่าเมื่อเขารินน้ำมันลงในหม้อเปล่านั้น ภัณฑะนั้นก็ดื่มน้ำมันราคาห้ามาสก พอดื่มเสร็จ ก็เป็นปาราชิก. แต่คำนั้นผิดจากวินิจฉัยในการทำเหมืองแห้งในบึงแห้งให้ตรงในมหาอรรถกถานั่นเอง. ก็ในการใส่ภัณฑะอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ ลักษณะแห่งอวหารยังไม่ปรากฏ ฉะนั้น จึงไม่ควรถือเอา.

ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์เป็นต้น ท่านปรับปาราชิก เพราะยกภัณฑะนั้นขึ้น คำนั้น ชอบแล้ว. ภิกษุวางภัณฑะมีหนังเป็นต้นในหม้อเปล่าของคนอื่น เพื่อประโยชน์จะกักน้ำมันไว้ เมื่อเขารินน้ำมันลงในหม้อเปล่านั้น ตกใจด้วยคิดว่า ถ้าผู้นี้จักรู้ ก็จักห้ามเราเสีย ดังนี้ ยกภัณฑะอันดื่มน้ำมันได้ราคาบาทหนึ่งขึ้นด้วยไถยจิตเป็นปาราชิก. ยกขึ้นด้วยจิตบริสุทธิ์เมื่อให้คนอื่นนำมา เป็นภัณฑไทย. อธิบายว่า ชื่อว่า ภัณฑไทย ได้แก่ มูลค่าของภัณฑะที่เสียไปของคนอื่น หรือภัณฑะอันนั้นเองที่ภิกษุต้องใช้ให้. ถ้าไม่ใช้ เมื่อเจ้าของทอดธุระเป็นปาราชิก. ก็ถ้าคนอื่นรินเนยใสหรือน้ำมันลงในหม้อของภิกษุนี้ ภิกษุนี้มีไถยจิตใส่ภัณฑะอันจะดื่มน้ำมันลงในหม้อแม้นั้น ก็เป็นปาราชิก ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล. ภิกษุรู้ว่าคนอื่นรินเนยใสหรือน้ำมันลงในหม้อเปล่าของตน มีไถยจิตใส่ภัณฑะลงไป เมื่อยกขึ้นก็เป็นปาราชิกตามนัยก่อนเหมือนกัน. ภิกษุมีจิตบริสุทธิ์ใส่ลงไปแล้ว ภายหลังมีไถยจิตยกขึ้นมา เป็นปาราชิกเหมือนกัน. ภิกษุมีจิตบริสุทธิ์เท่านั้นยกขึ้นมา ไม่เป็นการลัก ไม่เป็นสินไหม.

แต่ในมหาปัจจรีย์ท่านกล่าวเพียงแต่ไม่เป็นอาบัติเท่านั้น. ในอรรถกถากุรุนทีท่านกล่าวว่า ภิกษุโกรธขัดใจว่า ทำไม ท่านจึงรินน้ำมันลงในหม้อของเรา จึงยกภัณฑะขึ้นแล้วเททิ้งไป ไม่เป็นภัณฑไทย. ภิกษุมีไถยจิต ใคร่จะรินน้ำมันออกไป จึงจับขอบปากเอียงหม้อ เมื่อรินน้ำมันออกได้ราคาบาทหนึ่ง เป็นปาราชิก. ภิกษุมีไถยจิตทีเดียวทำหม้อให้ร้าวด้วยตั้งใจว่า น้ำมันจักไหลออกไป เมื่อน้ำมันไหลออกไปได้ราคาบาทหนึ่ง เป็นปาราชิก. ภิกษุมีไถยจิตนั่นเทียว ทำหม้อให้ทะลุ คว่ำ หงาย หรือตะแคง [ด้วยตั้งใจว่า น้ำมันจักไหลออกไป เมื่อน้ำ

มันไหลออกไปได้ราคาบาทหนึ่ง เป็นปาราชิก.] แต่คำนี้เป็นฐานะแห่งความฟั่นเฝือ ฉะนั้น ต้องสังเกตให้ดี.

ก็ในคำนี้มีข้อวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า คว่ำ ได้แก่ ช่องปากลงเบื้องต่ำ. ที่ชื่อว่า หงาย ได้แก่ ช่องปากขึ้นเบื้องบน ที่ชื่อว่า ตะแคง ได้แก่ ช่องปากไปตรง ๆ ดุจกระบวย. ในการคว่ำเป็นต้นนั้น เมื่อภิกษุรินน้ำมันได้ราคาบาทหนึ่งออกจากด้านข้างในแห่งช่องคว่ำ ที่ภิกษุทำไว้ภายนอก แม้จะไม่ออกไปภายนอก ก็เป็นปาราชิก. เพราะเหตุไร ? เพราะว่าน้ำมันพอถูกรินออกไปจากข้างในเท่านั้น ย่อมชื่อว่า อยู่ข้างนอก ย่อมไม่ได้การนับว่า อยู่ในหม้อ ย่อมไม่ชื่อว่าอยู่ในหม้อ เมื่อภิกษุรินน้ำมันได้ราคาบาทหนึ่งเข้าไปจากด้านข้างนอกแห่งช่องหงายที่ภิกษุทำไว้ด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นปาราชิก. เพราะว่าน้ำมันที่รินเข้าไปนั้น ย่อมชื่อว่า อยู่ในหม้อที่เดียว ตลอดเวลาที่ยังไปไม่ไหลออกไปจากด้านข้างนอก.

ในอรรถกถาทั้งหลายท่านกล่าวว่า สำหรับช่องที่ทำตะแคงไว้ พระวินัยธรพึงปรับภิกษุด้วยอำนาจน้ำมันที่เธอรินออกไปจากท่ามกลางกระโหลก. ก็คำในอรรถกถาทั้งหลายนั้น ย่อมสมด้วยการทำลายขอบคันแห่งเหมือง ในเมื่อเจาะช่องไว้ตรงกลางตั้งแต่ด้านในและด้านนอก. ก็เมื่อภิกษุทำเป็นช่องไว้ตั้งแต่ข้างใน พระวินัยธรพึงปรับเธอโดยด้านนอก เมื่อเธอทำช่องไว้ตั้งแต่ข้างนอก ก็พึงปรับเธอโดยด้านใน ฉะนั้น ในช่องที่ตะแคงไว้นี้ ลักษณะแห่งการปรับนี้จึงชอบแล้ว.

ก็ภิกษุทำในใจว่า หม้อจักกลิ้งไป ชักเชิงรองหรือก้อนเส้าแห่งหม้อออกไปด้วยไถยจิต เมื่อหม้อกลิ้งไป เป็นปาราชิก. อนึ่ง เมื่อภิกษุรู้ว่า เขาจะรินน้ำมัน ทำความร้าวหรือช่องแห่งหม้อเปล่าไว้ เป็นภัณฑไทย โดยประมาณแห่งน้ำมันที่รั่วออกในภายหลัง. แต่ในอรรถกถาทั้งหลาย บางแห่งจารึกไว้ว่า เป็นปาราชิก ก็มี. คำนั้นจารึกไว้ด้วยความพลั้งเผลอ ภิกษุทำในใจว่า ไม้หรือหินข้างบนหม้อที่เต็มจักตกไปทำลาย [หม้อ] น้ำมันจักไหลออกไปจากหม้อนั้น จึงทำให้เป็นของที่ผูกไว้ไม่ดี หรือวางไว้ไม่ดีด้วยไถยจิต ไม้หรือหินก็จะตกไปแน่นอน เมื่อภิกษุทำอย่างนั้น พอทำเสร็จก็เป็นปาราชิก. ภิกษุทำ [อย่างนั้น] ข้างบนหม้อเปล่า ไม้หรือหินตกไปทำลายในเวลาหม้อเต็มภายหลัง เป็นภัณฑไทย. แท้จริง ในฐานะเช่นนี้ ยังไม่เป็น

ปาราชิกแต่แรกทีเดียว เพราะภิกษุทำประโยคในเวลาที่ของไม่มี. แต่เป็นภัณฑไทย เพราะทำให้ของเสียไป. เมื่อเขาให้นำมาใช้ ภิกษุไม่ยอมให้ เป็นปาราชิก เพราะพวกเจ้าของทอดธุระ. ภิกษุทำเหมืองให้ตรงด้วยไถยจิตว่า หม้อจักกลิ้งไป หรือจักทำน้ำมันให้ลอยขึ้น หม้อกลิ้งไปก็ตาม น้ำมันลอยขึ้นก็ตาม เป็นปาราชิกในเวลาทำให้ตรง ด้วยว่าประโยคเช่นนี้นับเข้าในอวหารชื่อว่าบุพพประโยค. เมื่อทำเหมืองแห้งให้ตรง น้ำมาภายหลัง หม้อกลิ้งไปก็ตาม น้ำมันลอยขึ้นก็ตาม เป็นภัณฑไทย. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีประโยค คือ การทำให้เคลื่อนจากฐาน. ลักษณะแห่งประโยคคือการทำให้เคลื่อนจากฐานนั้น จักมีแจ้งในภัณฑะตั้งอยู่ในเรือ.

ในคำว่า ภิกษุทำลายเสียในที่นั้นเองก็ดี เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาก่อนว่า บทว่า ทำลายเสียก็ดี ได้แก่ เอาค้อนทุบทำลายเสีย. บทว่า ทิ้งเสียก็ดี ได้แก่ ใส่น้ำหรือทรายลงไปให้ล้นขึ้นมาเสีย. บทว่า เผาเสียก็ดี ได้แก่ ขนฟืนมาเผาเสียก็ดี. บทว่า ทำให้บริโภคไม่ได้ก็ดี ได้แก่ ทำให้เป็นของที่พึงเคี้ยวกินไม่ได้ หรือให้เป็นของที่พึงดื่มไม่ได้ คือว่า ให้อุจจาระหรือปัสสาวะ หรือยาพิษ หรือของที่เป็นเดน หรือซากศพตกลงไป. บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ได้แก่ เป็นทุกกฏ เพราะไม่มีการทำให้เคลื่อนจากฐาน. นี้ชื่อว่าเป็นพุทธวิสัย. แม้จะเป็นทุกกฏก็ตาม เมื่อไม่นำมาให้ เป็นภัณฑไทย.

บรรดาการทำลายเสีย การทิ้งเสีย การเผาเสีย และการทำให้บริโภคไม่ได้ทั้ง ๔ อย่างนั้น สองบทข้างต้น ยังไม่สม. เพราะสองบทข้างต้นนั้น มีลักษณะอย่างเดียวกับการทำหม้อให้ร้าวและการทำเหมืองให้ตรง. ส่วนสองบทข้างหลัง ภิกษุแม้เมื่อทำให้เคลื่อนจากฐานก็อาจทำได้. ฉะนั้น ท่านอาจารย์พวกหนึ่งจึงกล่าวการวินิจฉัยในอรรถที่ท่านกล่าวในมหาอรรถกถานี้.

ได้ยินว่า ในอรรถกถาท่านกล่าวหมายเอาสองบทข้างหลังดังนี้ว่า เป็นทุกกฏ เพราะไม่มีการทำให้เคลื่อนจากฐาน. จริงอยู่ ภิกษุเมื่อยังไม่กระทำการให้เคลื่อนจากฐานนั่นเทียว แม้จะพึงเผาเสีย แม้จะพึงทำให้บริโภคไม่ได้ ด้วยไถยจิต หรือด้วยความเป็นผู้ต้องการเพื่อให้พินาศ แต่เมื่อภิกษุกำลังทำลายเสียก็ดี กำลังทิ้งเสียก็ดี ตามนัยที่กล่าวในสองบทข้างต้น การ

ทำให้เคลื่อนจากฐาน ย่อมไม่มี ฉะนั้น เมื่อภิกษุทำอย่างนั้น จึงเป็นภัณฑไทย ด้วยความเป็นผู้ต้องการเพื่อให้พินาศ. เป็นปาราชิกด้วยไถยจิต ฉะนี้แล. หากจะพึงมีผู้สงสัยท้วงถามว่า ปรับถึงปาราชิก ยังไม่สมควร เพราะตรัสไว้ในพระบาลีว่า เป็นทุกกฏ. ตอบว่า ไม่สมควร หามิได้ เพราะมีข้อความที่จะพึงถือเอาโดยประการอื่น.

จริงอยู่ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวไว้ในฝ่ายแห่งไถยจิต ในพระบาลีอย่างนี้ว่า บทว่า ทำลายเสียก็ดี ได้แก่ ทำลายเสียด้วยน้ำ. บทว่า ทิ้งเสียก็ดี ได้แก่ ทิ้งเสียซึ่งอาหารสำรอก หรืออุจจาระ หรือปัสสาวะลงในที่นั้น. นี้เป็นสาระในสองบทว่า ทำลายเสียก็ดี ทิ้งเสียก็ดี. ภิกษุไม่ประสงค์จะให้เคลื่อนจากฐานเลย ทำลายอย่างเดียว ดุจภิกษุเผาหญ้าในวินีตวัตถุ. แต่เภสัชมีน้ำมันเป็นต้น ย่อมไหลออก เพราะหม้อแตก. ก็หรือในเภสัชเหล่านี้ เภสัชใดเป็นของแค่นแข็ง เภสัชนั้นเนื่องเป็นอันเดียวกันนั่นเทียว อนึ่ง ภิกษุไม่ประสงค์จะทิ้งน้ำมันเลย เป็นแต่เทน้ำและทรายเป็นต้นลงไปในน้ำมันนั้นอย่างเดียว แต่น้ำมันชื่อว่าอันภิกษุนั้นทิ้ง เพราะเทน้ำและทรายเป็นต้นลงไป. ฉะนั้น ตรัสว่า ทำลายเสียก็ดี ทิ้งเสียก็ดี ด้วยอำนาจโวหาร ฉะนี้แล. พึงถือเอาใจความแห่งบททั้งหลายเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. ส่วนในฝ่ายแห่งความเป็นผู้ต้องการทำให้พินาศ ทุกกฏย่อมเหมาะแม้อีกอย่างหนึ่ง. ที่จริงเมื่อกล่าวอย่างนี้ บาลีและอรรถกถา ย่อมเป็นอันข้าพเจ้าเทียบเคียงคำต้นและคำหลังกล่าวไว้ดีแล้ว ก็พระวินัยธรอย่าเพิ่งทำความพอใจแม้เพียงเท่านี้ ควรเข้าไปหาท่านอาจารย์ทั้งหลายแล้วทราบข้อวินิจฉัยเถิด ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในแผ่นดิน จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่บนพื้น

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะตั้งอยู่บนพื้นต่อไป บทว่า ภัณฑะที่เขาวางไว้บนพื้นดิน ความว่า ภัณฑะที่เขาวางไว้บนพื้นแผ่นดินก็ดี บนพื้นอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพื้นปราสาทและภูเขาเป็นต้นก็ดี อันปัจจัยอะไร ๆ ปกปิดไว้ก็ดี ไม่ได้ปกปิดไว้ก็ดี พึงทราบว่าชื่อว่า ภัณฑะตั้งอยู่บนพื้น. ถ้าภัณฑะนั้นเขาทำไว้เป็นกอง ก็พึงวินิจฉัยโดยการวินิจฉัยที่กล่าวในการทำให้อยู่ในภาชนะและการตัดเป็นกำ ภายในหม้อ. ถ้าเป็นของติดเป็นอันเดียว

กัน คือเบื้นยางเหนียวเบื้นต้น ก็พึงวินิจฉัยโดยการวินิจฉัยที่กล่าวในน้ำผึ้งและน้ำอ้อยที่เขาเคี่ยวไว้. ถ้าเบื้นของหนัก คือ ก้อนเหล็ก หรือก้อนน้ำอ้อย หรือหม้อน้ำมันและน้ำผึ้งเบื้นต้นที่เกาะกันเบื้นหาบ ก็พึงทราบวินิจฉัยโดยการวินิจฉัยที่กล่าวในการทำให้เคลื่อนจากฐาน. ก็พึงสังเกตความต่างแห่งฐานของภัณฑะที่ล่วมโซ่ไว้. ก็ภิกษุจักลากมาตรง ๆ ซึ่งภัณฑะที่เขาแผ่วางไว้เบื้นต้นว่าผ้าปาวาร ผ้าลาด และผ้าสาฎก เมื่อที่สุดข้างโน้นเลยโอกาสที่ที่สุดข้างนี้ถูกเบื้นปาราชิก. พึงกำหนดในทิศทั้งปวงอย่างนี้ ภิกษุพ้นไว้ยกขึ้น เมื่อทำให้ลอยอยู่ในอากาศเพียงปลายเส้นผม เบื้นปาราชิก. คำที่เหลือมีนัยดังข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่บนพื้นดิน จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะลอยอยู่ในอากาศ

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะลอยอยู่ในอากาศต่อไป พึงทราบเขตกำหนดฐานแห่งนกยูงโดยอาการ ๖ คือ ข้างหน้า กำหนดด้วยจะงอยปาก. ข้างหลัง กำหนดด้วยปลายกำหาง. ข้างทั้งสอง กำหนดด้วยปลายปีกทั้งสอง. ข้างล่าง กำหนดด้วยปลายเล็บเท้า. ข้างบน กำหนดด้วยปลายหงอน. ภิกษุคิดว่า จักลักนกยูงที่มีเจ้าของอยู่ในอากาศ จึงยืนข้างหน้าหรือเหยียดมือออกไป นกยูงกางปีกทั้งสองลอยอยู่ในอากาศนั่นเอง ภิกษุยืนกั้นการให้ปีกกินลมแล้วไปเบื้นทุกกฏแก่ภิกษุนั้น. ใช้มือจับไม่ให้นกยูงนั้นไหวตัว เบื้นทุกกฏเหมือนกัน. ทำให้นกยูงไหวตัว แต่ไม่ให้เคลื่อนจากฐาน เบื้นถุลลัจจัย. แต่จะใช้มือจับหรือไม่จับก็ตาม ให้โอกาสที่จะงอยปากถูกเลยปลายกำหางไป หรือให้โอกาสที่ปลายกำหางถูกเลยจะงอยปากไป ถ้านกยูงได้ราคาถึงบาท ก็เบื้นปาราชิก. อนึ่ง ให้โอกาสที่ปลายปีกข้างซ้ายถูกเลยปลายปีกข้างขวาไป หรือให้โอกาสที่ปลายปีกข้างขวาถูกเลยปลายปีกข้างซ้ายไป ก็เบื้นปาราชิก. อนึ่ง ให้โอกาสที่ปลายเล็บเท้าถูกเลยปลายหงอนไป หรือให้โอกาสที่ปลายหงอนถูกเลยปลายเล็บเท้าไป ก็เบื้นปาราชิก. นกยูงบินไปทางอากาศจับอยู่ที่อวัยวะส่วนใด บรรดาอวัยวะมีศีรษะเบื้นต้น อวัยวะนั้นเบื้นฐานของมัน. ฉะนั้น แม้เมื่อต้อนนกยูงนั้นซึ่งแอบจับอยู่ที่มือไปมา ชื่อทำให้มันไหวตัวเหมือนกัน ถ้าใช้มืออีกข้างหนึ่งจับทำให้เคลื่อนจากฐาน เบื้นปาราชิก. ภิกษุยื่นมืออีกข้างหนึ่งเข้าไป นกยูงโดดขึ้นจับที่มือนั้นเองเทียว ไม่เบื้นอาบัติ. ภิกษุรู้ว่า นกยูงจับที่อวัยวะ มีใจจิตเดินไป

ก้าวเดียว เป็นถุลลัจจัย. ก้าวที่สอง เป็นปาราชิก. นกยูงยืนอยู่บนพื้นดิน ย่อมได้ฐาน ๓ ด้วยสามารถแห่งเท้าทั้งสองและแห่งกำหาง. เมื่อภิกษุยกนกยูงนั้นขึ้น แม้ฐานเดียวยังถูกแผ่นดินอยู่เพียงใด ก็เป็นถุลลัจจัยเพียงนั้น. พอทำให้พ้นจากแผ่นดินแม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ภิกษุยกนกยูงอยู่ในกรงไปทั้งกรง เป็นปาราชิก. ก็ถ้านกยูงราคาไม่ถึงบาท พระวินัยธรก็พึงปรับตามราคาทุกแห่งไป. นกยูงเที่ยวไปภายในที่อยู่ [๑] ภิกษุมีไถยจิตทำให้มันตกใจเดินนำออกไปนอกที่อยู่ ให้เลยเขตประตู เป็นปาราชิก. ก็ภายในที่อยู่เป็นฐานของมัน ดุจคอกโคเป็นฐานของโคพลิพัทที่อยู่ในคอก ฉะนั้น. ก็เมื่อภิกษุใช้มือจับทำให้ลอยอยู่ในอากาศแม้ภายในที่อยู่ ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน. ภิกษุทำให้นกยูงแม้เที่ยวอยู่ภายในบ้านเลยร้ัวบ้านไป ก็เป็นปาราชิก. ก็ภิกษุมีไถยจิตทำให้นกยูงที่ออกไปเที่ยวเองในอุปจารบ้านหรืออุปจารที่อยู่ตกใจด้วยไม้หรือด้วยกระเบื้อง ทำให้มันบ่ายหน้าเฉพาะดง นกยูงกระโดดขึ้นไปจับอยู่ภายในบ้าน หรือภายในที่อยู่ หรือบนหลังคา ยังรักษาอยู่. แต่ถ้านกยูงบ่ายหน้าเฉพาะดงกระโดดขึ้นไปก็ดี เดินไปก็ดี เมื่อไม่มีบริกัปว่า เราจักให้นกยูงเข้าไปสู่ดงแล้วจึงลักเอาดังนี้ พอนกยูงกระโดดขึ้นจากแผ่นดินแม้เพียงปลายเส้นผม หรือชั่วย่างเท้าก้าวที่สอง ก็เป็นปาราชิก. เพราะเหตุไร ? เพราะที่ที่มันออกจากบ้านมาจับอยู่นั้นเที่ยวเป็นฐานของมัน. แม้ในภัณฑะมีนกคับแคเป็นต้น ก็มีวินิจฉัยดังนี้เหมือนกัน.

บทว่า ผ้าสาฎกก็ดี ความว่า ผ้าสาฎกที่มีเนื้อแข็งเพราะลงน้ำข้าว ถูกกำลังลมหอบขึ้นไปกำลังลอยไปในอากาศ ดุจเขาขึงวางไว้บนพื้นดิน มาตรงหน้า ภิกษุเอามือจับที่สุดข้างหนึ่งไม่ทำให้ฐานกำเริบข้างโน้นข้างนี้เลย เป็นทุกกฏเพราะก้นทางไป เมื่อไม่ทำให้เคลื่อนจากฐาน ยังรักษาอยู่ เป็นถุลลัจจัย เพราะทำให้ไหว ทำให้เคลื่อนจากฐาน เป็นปาราชิก. ก็กำหนดฐานแห่งผ้าสาฎกนั้น พึงทราบโดยอาการ ๖ ดุจฐานแห่งนกยูง. ส่วนผ้าสาฎกที่มีเนื้อละเอียด พอภิกษุจับชายข้างหนึ่ง ก็ตกลงไปอยู่ที่พื้นดินด้วยชายข้างที่สอง ผ้าสาฎกมีเนื้อละเอียดนั้น มีฐาน ๒ คือ มือ และพื้นดิน. ภิกษุทำผ้าสาฎกมีเนื้อละเอียดตามที่หยิบแล้วนั่นเทียว ให้ไหวจากประเทศแห่งโอกาสที่หยิบที่แรก เป็นถุลลัจจัย. ภิกษุใช้มือ

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๒๑๖ อธิบายว่า ภายในสถานที่ซึ่งเขาล้อมไว้

ที่สองหรือเท้ายกขึ้นจากพื้นดินในภายหลัง เป็นปาราชิก. อีกอย่างหนึ่งภิกษุยกขึ้นจากพื้นดินที่แรก เป็นถุลลัจจัย. ทำให้เคลื่อนจากประเทศแห่งโอกาสที่หยิบในภายหลัง เป็นปาราชิก. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุจับไม่วาง น้อมมือลงไปตรง ๆ ทีเดียว ทำให้อยู่ที่พื้นดิน แล้วใช้มือนั้นเองยกขึ้น ก็เป็นปาราชิก. แม้ในผ้าโพกก็มีวินิจฉัยดังนี้เหมือนกัน.

บทว่า เงินก็ดี ทองก็ดี ขาดหลุด มีความว่า เครื่องประดับมีเครื่องประดับคอเป็นต้นของพวกมนุษย์ผู้ประดับอยู่ก็ดี ชิ้นทองคำของพวกช่างทองผู้ตัดชิ้นทองคำอยู่ก็ดี ขาดหลุดตกลง. พวกภิกษุมีใจคิดเอามือหยิบเครื่องประดับหรือชิ้นทองคำนั้น ซึ่งมาทางอากาศการหยิบนั้นแลเป็นฐาน ภิกษุชักมือออกจากประเทศที่ตนหยิบ เป็นปาราชิก. เครื่องประดับหรือชิ้นทองตกลงไปที่จีวร ภิกษุใช้มือยกขึ้น ก็เป็นปาราชิก. ไม่ยกขึ้นเป็นแต่เดินไป เป็นปาราชิกในก้าวที่สอง. แม้ในของที่ตกไปในบาตร ก็นัยนี้เหมือนกัน. ของตกไปที่ศีรษะหรือที่เท้า ภิกษุใช้มือหยิบ เป็นปาราชิก. ไม่หยิบ เป็นแต่เดินไป เป็นปาราชิกเพราะย่างเท้าก้าวที่สอง. ก็ของตกไปในที่ใด ๆ โอกาสที่ตั้งอยู่เป็นฐานของของนั้น ในที่นั้น ๆ หาใช่อังคาพยพทั้งหมด หรือบาตรจีวรเป็นฐานไม่ ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะอยู่ในอากาศ จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในที่แจ้ง

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะตั้งอยู่ในที่แจ้งต่อไป. ภัณฑะที่เขาวางไว้บนเตียงและตั่งเป็นต้น เป็นอามาส [ควรจับต้อง] หรืออนามาส [ไม่ควรจับต้อง] ก็ตาม ภิกษุมีใจคิดลูบคลำ เป็นทุกกฏ. ก็บรรดาภัณฑะตั้งอยู่ในที่แจ้งนี้ พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะที่เขาวางไว้บนเตียงและตั่งตามนัยที่กล่าวในภัณฑะตั้งอยู่บนพื้น. ส่วนความแปลกกันมีดังนี้ ถ้าผ้ามีเนื้อแข็งเพราะน้ำข้าว ที่เขาปูไว้บนเตียงหรือบนตั่ง ตรงกลางไม่ถูกพื้นเตียง ถูกแต่เท้าเตียงเท่านั้น พึงทราบฐานด้วยอำนาจแห่งเท้าเตียงนั้น. ก็เมื่อภิกษุพอทำโอกาสที่ผ้านั้นถูกบนเท้าเตียงให้เลยไป เป็นปาราชิก เพราะทำให้เลยนั้น. แต่เมื่อนำไปพร้อมกับเตียงและตั่ง พึงทราบฐานด้วยสามารถแห่งโอกาสที่เท้าเตียงและตั่งตั้งอยู่.

บทว่า บนราวจีวรก็ดี ความว่า บนราวหรือท่อนไม้ที่เขาผูกไว้เพื่อห้อยจีวร. จีวร

ที่เขาจีบทำหัวผ้าไว้ข้างโน้น หางผ้าไว้ข้างนี้ ห้อยไว้บนราวจีวรนั้น โอกาสที่ถูกโดยโอกาสที่จีวรตั้งอยู่นั่นแหละ เป็นฐาน ไม่ใช่ราวจีวรทั้งหมด เป็นฐาน. ฉะนั้น ภิกษุมีไถยจิตจับจีวรนั้นที่หางผ้าฉุดมา ทำโอกาสที่จีวรตั้งอยู่ในราวจีวรข้างโน้นให้พ้นส่วนที่ราวจีวรถูก โดยฉุดมาเพียงองคุลีหนึ่งหรือสององคุลีเท่านั้น ก็เป็นปาราชิก. แม้เมื่อหยิบหัวผ้าฉุดไป ก็มีนัยอย่างเดียว. ก็เมื่อภิกษุรูดไปข้างซ้ายหรือข้างขวาบนราวจีวรนั้นเอง พอให้ส่วนข้างซ้ายเลยส่วนข้างขวาไปก็ดี ให้ส่วนข้างขวาเลยส่วนข้างซ้ายไปก็ดี เป็นปาราชิก เพราะรูดไปเพียง ๑๐ องคุลี ๑๒ องคุลี เท่านั้น. เมื่อยกขึ้นข้างบน เป็นปาราชิก เพราะยกขึ้นเพียงปลายเส้นผม. ภิกษุกำลังเปลื้องออกซึ่งจีวรที่ถูกราวจีวรก็ดี ที่ไม่ถูกราวจีวรก็ดี จีวรที่เขาเอาเชือกมัดเก็บไว้ก็ดี เป็นถุลลัจจัย. เปลื้องออกเสร็จแล้ว เป็นปาราชิก. จริงอยู่จีวรนั้น พอพ้นแล้วเท่านั้น ก็นับว่า พ้นจากฐาน. จีวรที่เขาพันไว้บนราว เมื่อภิกษุกำลังคลายออก เป็นถุลลัจจัย. พอคลายออกเสร็จก็เป็นปาราชิก. จีวรที่เขาทำห่วงเก็บไว้ ภิกษุตัดห่วงก็ดี แกะออกก็ดี รูดออกพ้นเงื่อนราวอันหนึ่งไปก็ดี เป็นถุลลัจจัย. พอตัดเสร็จแล้ว พอแกะออกเสร็จแล้ว และพอรูดออกไปแล้ว เป็นปาราชิก. ไม่ทำอย่างนั้นเลย รูดไปข้างโน้นและข้างนี้ บนราวจีวรยังรักษาอยู่ก่อน.

จริงอยู่ ราวจีวรทั้งหมดเป็นฐานของห่วง. เพราะเหตุไร ? เพราะมีการรูดไปได้บนราวนั้นเป็นธรรมดา. ก็ถ้าว่าภิกษุเอามือจับจีวรนั้นทำให้ลอยอยู่ในอากาศ เป็นปาราชิก. จีวรที่เขาคลี่ไว้ โอกาสที่ถูกโอกาสที่จีวรตั้งอยู่นั่นแหละ เป็นฐาน. ในจีวรที่เขาคลี่ไว้นั้น พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในจีวรที่เขาจีบไว้. ส่วนจีวรที่ถูกพื้นโดยส่วนข้างหนึ่งอยู่ มี ๒ ฐาน คือ โอกาสที่อยู่ในราวจีวร และที่พื้น. บรรดาจีวรที่อยู่ในราวจีวร และที่พื้นนั้น ในจีวรอันอยู่ที่พื้นโดยส่วนข้างหนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในผ้าสาฎกมีเนื้อละเอียดนั่นแหละ. แม้ในสายระเดียงก็มีการวินิจฉัยดังนี้เหมือนกัน. ก็ภัณฑะที่เขาวางคล้องไว้บนขอ คือหม้อเภสัชหรือถุงเภสัช ถ้าตั้งอยู่ไม่ถูกฝาหรือพื้น เป็นแต่คล้องไว้ ภิกษุรูดดึงออกมา พอออกจากปลายขอ ก็เป็นปาราชิก. ภัณฑะที่คล้องไว้เป็นของแข็ง เมื่อภิกษุยกขึ้นทางก้นทำให้ลอยอยู่ในอากาศ แม้ยังไม่ออกจากปลายขอ ก็เป็นปาราชิก. ภัณฑะพิงฝาอยู่ ภิกษุนำออกไป

จากปลายขอที่แรก เป็นถุลลัจจัย ให้พ้นฝาไปภายหลัง เป็นปาราชิก. แม้เมื่อภิกษุให้พ้นฝาไปที่แรกแล้วนำออกไปจากขอในภายหลัง ก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ก็ถ้าว่าภัณฑะเป็นของหนักภิกษุไม่อาจจะนำออกไปได้ ทำให้พิงฝาไว้เองแล้วนำออกไปจากขอ แม้ยังไม่ให้พ้นฝาไปอีก พอนำออกไปจากขอเท่านั้น ก็เป็นปาราชิก. เพราะที่อันตนทำแล้ว ไม่เป็นฐาน. ก็ภัณฑะที่ตั้งอยู่ถูกแผ่นดิน มี ๒ ฐานเท่านั้น. วินิจฉัยได้กล่าวแล้วในภัณฑะที่ตั้งอยู่ถูกแผ่นดินนั้น. ก็ภัณฑะที่เขาใส่สาแหรกแขวนไว้ ภิกษุนำภัณฑะนั้นออกจากสาแหรกก็ดี นำออกจากขอพร้อมสาแหรกก็ดี เป็นปาราชิก. ก็แม้ความต่างแห่งฐานในสาแหรกนี้ พึงทราบด้วยสามารถแห่งสาแหรกที่พิงฝาและพื้น.

เดือยที่เขาทำตรง ๆ ตอกไว้ที่ฝาก็ดี เดือยที่เกิดในฝานั้นเองก็ดี ชื่อว่า **เดือยฝา**. ส่วนไม้งอนที่เขาตอกไว้นั่นเอง ชื่อว่า **ไม้พื้นนาค**. ภัณฑะที่เขาแขวนไว้ที่เดือยฝาและไม้พื้นนาคนั้น พึงวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในภัณฑะที่คล้องไว้บนขอ. ก็หอก หรือหลาว หรือแส้ขนสัตว์ที่เขายกขึ้นวางไว้ที่เดือยฝาหรือไม้พื้นนาคที่ตั้งอยู่โดยลำดับ ๒—๓ อัน ภิกษุจับที่ปลายหรือที่โคนฉุดมา พอพ้นโอกาสที่ถูกแต่ละข้าง ๆ ไป ก็เป็นปาราชิก. เพราะเพียงโอกาสที่ถูกนั่นเอง เป็นฐานของหอก หลาว และแส้ขนสัตว์เหล่านั้น ไม่ใช่เดือยหรือไม้พื้นนาคทั้งหมด เป็นฐาน. ภิกษุยืนหันหน้าตรงฝาจับตรงกลางฉุดมา พอที่สุดข้างโน้นเลยโอกาสซึ่งที่สุดข้างนี้ถูกต้อง ก็เป็นปาราชิก. แม้เมื่อภิกษุผลักไปข้างหน้า ก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ภิกษุเมื่อเอามือจับยกขึ้นทำให้ลอยอยู่ในอากาศแม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ภิกษุลากซึ่งภัณฑะที่ตั้งพิงฝาไว้ครูดฝาไป ให้ก้นเลยโอกาสที่ปลายถูกก็ดี ให้ปลายเลยโอกาสที่ก้นถูกก็ดี เป็นปาราชิก. ภิกษุยืนหันหน้าตรงฝาฉุดมา ให้โอกาสที่ที่สุดข้างหนึ่งถูกต้องแล้วเลยที่สุดอีกข้างหนึ่งไป เป็นปาราชิก. ยกขึ้นตรง ๆ ทำให้ลอยอยู่ในอากาศเพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก.

บทว่า **หรือที่คล้องไว้บนต้นไม้** ความว่า ที่ยกขึ้นคล้องไว้บนต้นไม้ทั้งหลายมีต้นตาลเป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในภัณฑะที่คล้องไว้บนขอเป็นต้น. ก็ทะลายตาลที่เกิดในต้นตาลนั้น ภิกษุทำให้ไหว วัตถุแห่งปาราชิกเต็มเพราะผลใด เมื่อผลนั้นพอ

หลุดออกจากขั้ว ก็เป็นปาราชิก. ภิกษุตัดทะลายเป็นปาราชิก. ก็ทะลายตาลที่ยอดยกขึ้นไว้ระหว่างใบย่อมได้ ๒ ฐาน คือ ที่ตั้ง และขั้ว. การวินิจฉัยในที่ตั้งและขั้วนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว. ก็ภิกษุใดเอายอดยกขึ้นสู่ระหว่างใบเสียเองแล้วตัดเพราะกลัวว่าทะลายตาลพอถูกตัดแล้วจะพึงตังไป พอตัดขาด ก็เป็นปาราชิก. เพราะที่ซึ่งตนทำไม่เป็นฐาน. พึงทราบวินิจฉัยในดอกและผลแห่งต้นไม้ทั้งปวงโดยอุบายนี้.

ในบทว่า แม้ในเชิงรองบาตร นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ จะเป็นเชิงบาตรไม้ก็ตาม เชิงบาตรห่วงก็ตาม เชิงบาตรท่อนไม้ก็ตาม จงยกไว้ วัตถุที่ตั้งบาตรอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เป็นกระเช้า ก็ยกไว้เถิด ย่อมนับว่า เป็นเชิงรองบาตร ทั้งนั้น บาตรที่วางไว้บนเชิงรองบาตรนั้น มีโอกาสที่บาตรถูกต้องนั่นแหละเป็นฐาน. ในเชิงรองไม้แห่งบาตรนั้น มีกำหนดฐานโดยอาการ ๕. ภิกษุจับบาตรอันตั้งอยู่ในเชิงรองไม้นั้นที่ขอบปาก ฉุดไปข้างใดข้างหนึ่งในทิศทั้งสี่ ให้โอกาสที่ที่สุดข้างหนึ่งถูกต้องแล้วเลยที่สุดอีกข้างหนึ่งไป เป็นปาราชิก. เมื่อยกขึ้นข้างบนเพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก. พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะแล้วปรับทุกแห่งไป. แม้เมื่อลักบาตรไปพร้อมกับเชิงรอง ก็มีนัยอย่างเดียวกัน ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะอยู่ในที่แจ้ง จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะอยู่ในน้ำ

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะอยู่ในน้ำต่อไป:-

บทว่า ภัณฑะที่เขาเก็บไว้ในน้ำ ความว่า ภัณฑะที่ชนทั้งหลายผู้กลัวแต่ภัยมีราชภัยเป็นต้น ทำภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นของที่ปกปิดดีแล้ว บรรดาภาชนะทั้งหลายมีภาชนะทองแดงและภาชนะเหล็กเป็นต้น อันจะไม่ฉิบหายเสียด้วยน้ำเป็นธรรมดา แล้วเก็บไว้ในน้ำนิ่ง ในชลาลัยทั้งหลายมีสระโบกขรณีเป็นต้น. โอกาสที่ภัณฑะนั้นตั้งอยู่นั่นแหละ เป็นฐาน น้ำทั้งหมดไม่ได้เป็นฐาน.

บทว่า ภิกษุเดินไปก็ดี ต้องอาบัติทุกกฏ ความว่า เมื่อภิกษุเดินไปด้วยเท้าในน้ำที่ไม่ลึก เป็นอาบัติทุกกฏทุก ๆ ก้าว. เมื่อทำความพยายามด้วยมือทั้งสองก็ดี ด้วยเท้าทั้งสองก็ดี หรือในเพราะพยายามด้วยมือและเท้า ต้องอาบัติทุกกฏ. แม้ในการดำลงและโผล่ขึ้น

เพื่อลักหม้อ ก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ก็ถ้าเห็นงูน้ำหรือปลาร้ายอะไร ๆ ในระหว่างกลัวหนีไป ไม่เป็นอาบัติ. ในการจับต้องเป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในหม้อที่อยู่ในแผ่นดินนั่นแหละ. แต่มีความแปลกกันดังนี้ ในกถาว่าด้วยภัณฑะอยู่ในแผ่นดินนั้น ภิกษุขุดที่แผ่นดินลากไป ในกถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในน้ำนี้ ภิกษุกดให้จมลงในโคลน มีกำหนดฐานด้วยอาการ ๖ อย่างนี้ บรรดาดอกไม้มีดอกอุบลเป็นต้น วัตถุ [แห่งปาราชิก] เต็มในดอกไม้ใด พอเด็ดดอกไม้นั้น ก็เป็นปาราชิก. แต่ว่าบรรดาดอกอุบลชาติเป็นต้นนี้ เปลือกแห่งอุบลชาติทั้งหลายยังไม่ขาด แม้ที่ข้างหนึ่ง เพียงใด ก็ยังรักษาอยู่เพียงนั้น. แต่เมื่อก้านแห่งปทุมชาติทั้งหลายขาดแล้ว แม้ใยภายในจะยังไม่ขาด ก็รักษาไม่ได้ [คือต้องปาราชิกทันที]. ดอกอุบลเป็นต้นที่พวกเจ้าของตัดวางไว้ เมื่อภิกษุยกดอกที่จะให้เต็มวัตถุ [แห่งปาราชิก] ขึ้น ก็เป็นปาราชิก. ที่เขามัดเป็นกำ เมื่อภิกษุยกกำที่จะให้เต็มวัตถุ [แห่งปาราชิก] ขึ้น ก็เป็นปาราชิก ที่เขามัดเป็นหาบ เมื่อภิกษุให้หาบนั้นเคลื่อนจากฐานด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอาการทั้ง ๖ เป็นปาราชิก ตามนัยที่กล่าวแล้วในหม้ออันตั้งอยู่ในแผ่นดิน. ดอกอุบลเป็นต้นที่มีก้านยาว เจ้าของทำเป็นชะเน็ดที่ดอกหรือที่ก้าน แล้วเรียงหญ้าไว้ที่เชือกบนหลังน้ำตั้งไว้หรือผูกไว้. พึงทราบกำหนดว่าด้วยการทำให้ดอกอุบลเป็นต้นเหล่านั้นเคลื่อนจากฐานโดยอาการ ๖ คือ ส่วนยาวกำหนดด้วยปลายดอกและปลายก้าน ส่วนขวางกำหนดด้วยที่สุดทั้งสอง เบื้องล่างกำหนดด้วยโอกาสที่ตั้ง เบื้องบนกำหนดด้วยหลังแห่งภัณฑะที่ตั้งอยู่เบื้องสูง. แม้ภิกษุใดทำน้ำที่มีกำดอกไม้ตั้งอยู่บนหลังน้ำให้ไหวเกิดเป็นระลอกคลื่นขึ้น แล้วให้เคลื่อนจากฐานตามที่ตั้งอยู่ แม้เพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก. ก็ถ้าคำนึงอยู่ว่า เราจักลักกำดอกไม้ที่อยู่ในที่นี้ ยังรักษาอยู่ก่อน ยกขึ้นในที่ซึ่งกำดอกไม้อยู่ เป็นปาราชิก. ดอกไม้ที่ลอยอยู่เหนือน้ำ น้ำทั้งสิ้นเป็นฐาน. ภิกษุยกดอกไม้นั้นขึ้นตรง ๆ เมื่อปลายก้านพ้นน้ำเพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ภิกษุจับดอกไม้นั้นแล้วไม่ผลักไป. แต่ฉุดมาข้าง ๆ แล้วยกขึ้น น้ำไม่เป็นฐาน พอยกขึ้นแล้ว ก็เป็นปาราชิก.

ในอรรถกถาชื่อว่ามหาปัจจรีย์เป็นต้น ท่านกล่าวปาราชิกทั้งสองนี้ว่า ดอกไม้ที่มัดเป็นกำ เขาผูกวางไว้ที่น้ำก็ดี บนต้นไม้ก็ดี ในกอไม้ก็ดี ภิกษุยังไม่ได้แก้เครื่องผูก เป็นแต่เลื่อนไปมา เป็นถุลลัจจัย พอแก้เครื่องผูกออกแล้ว เป็นปาราชิก. ภิกษุแก้เครื่องผูกก่อน

แล้วลักไปภายหลัง ในดอกไม้ที่ผูกไว้เหล่านี้ มีกำหนดฐานด้วยอาการ ๖ อย่าง. ภิกษุประสงค์จะลักดอกไม้ในกอดอกประทุม พร้อมทั้งกอดอกประทุมด้วย พึงทราบกำหนดเบื้องบนและเบื้องขวางด้วยสามารถแห่งน้ำที่ก้านดอกและก้านใบถูกต้องแล้ว. ก็เมื่อภิกษุนั้นไม่ถอนกอดอกประทุมนั้น เป็นแต่ดึงดอกหรือใบมาตรงหน้าตน เป็นถุลลัจจัย. พอถอนขึ้นเสร็จแล้ว เป็นปาราชิก. แม้เมื่อยังไม่ทำให้ก้านดอกและก้านใบเคลื่อนจากฐาน เป็นแต่ถอนกอดอกประทุมขึ้นก่อน เป็นถุลลัจจัย. ภายหลังเมื่อทำก้านดอกและก้านใบให้เคลื่อนจากฐาน เป็นปาราชิก. ก็ภิกษุลักดอกแห่งกอดอกประทุมที่ถอนขึ้นแล้ว พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะแล้วปรับเถิด. แม้ในดอกไม้ที่เขาทำเป็นกอง มัดเป็นกำและมัดเป็นหาบตั้งไว้ภายนอก ก็มีนัยนี้แหละ. เมื่อภิกษุถอนรากหรือเง่าอันเป็นเหตุให้เต็มวัตถุ [แห่งปาราชิก] ก็เป็นปาราชิก. ก็ในการถอนรากหรือเง่านี้ พึงกำหนดฐานด้วยสามารถแห่งโอกาสที่โคลนถูกต้อง.

ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถานั่นแหละว่า เมื่อภิกษุถอนรากและเง่าเหล่านั้น แม้รากฝอยยังไม่ขาด ก็ยังรักษาอยู่ก่อน ใบหรือดอกอันเกิดที่ข้อแห่งรากมีอยู่ แม้นั้น ก็ยังรักษาอยู่. ส่วนหนามมีอยู่ที่ปุ่มแห่งราก ดุจสิวที่หน้าของคนที่เป็นหนุ่มสาว หนามนี้ รักษาไม่ได้ เพราะเป็นหนามไม่ยาว. คำที่เหลือมีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วในดอกอุบลเป็นต้นนั่นเทียว.

ในสระแห่งปลาและเต่าที่มีเจ้าของเป็นต้น น้ำทั้งสิ้นเป็นฐาน. ฉะนั้น ภิกษุใดใช้เบ็ด หรือข่าย หรือไซ หรือมือ จับปลาที่มีเจ้าของในที่เลี้ยงไว้ วัตถุ [แห่งปาราชิก] เต็มด้วยปลาตัวใด พอยกปลาตัวนั้นขึ้นจากน้ำแม้เพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิกแก่ภิกษุนั้น. ปลาบางตัวเมื่อถูกจับ ย่อมแล่นไปข้างโน้นข้างนี้ ย่อมกระโดดขึ้นไปยังอากาศ ย่อมตกที่ฝั่ง แม้เมื่อจับปลาตัวนั้นอันอยู่ในอากาศหรือตกไปที่ฝั่ง ก็เป็นปาราชิกทีเดียว. เมื่อภิกษุจับแม้เต่าตัวที่ไปหากินภายนอก ก็มีนัยเดียวกัน. ก็ภิกษุให้ปลาและเต่าซึ่งอยู่ในน้ำพ้นน้ำ เป็นปาราชิก. ในชนบทนั้น ๆ คนทั้งหลายอาศัยท่อน้ำแห่งสระใหญ่อันสาธารณ์แก่ทุกคน แล้วขุดห้วงน้ำเช่นกับแม่น้ำน้อยอันสาธารณ์แก่ทุกคนเหมือนกัน. พวกเขาไขลำรางเล็ก ๆ จากห้วงน้ำนั้น แล้วขุดบ่อไว้ที่ปลายลำรางเพื่อประโยชน์แก่การใช้สอยของตน ก็เวลาที่พวกเขาต้องการน้ำ เขาย่อมชำระลำรางเล็กในบ่อ และห้วงน้ำให้สะอาดแล้วเปิดท่อน้ำ. ปลาทั้งหลายออกจากท่อน้ำพร้อม

กับน้ำถึงบ่อโดยลำดับแล้วอาศัยอยู่. บรรดาสระใหญ่เป็นต้นเหล่านั้น เขาไม่ห้ามพวกคนที่จับปลาในสระและในห้วงน้ำ. แต่เขาห้ามไม่ยอมให้จับปลาที่เข้าไปในลำรางและห้วงน้ำน้อย ๆ ของตน. ในสระเป็นต้นเหล่านั้น ภิกษุใดจับปลาทั้งหลายในสระ หรือในท่อน้ำ หรือในห้วงน้ำ พระวินัยธรพึงปรับภิกษุนั้นด้วยอวหาร. แต่ภิกษุจับปลาที่เข้าไปในลำรางเล็ก ๆ หรือในบ่อ พระวินัยธรพึงปรับตามราคาปลาที่จับได้. ถ้าปลาที่กำลังถูกจับจากลำรางเล็ก ๆ และบ่อนั้น กระโดดขึ้นไปบนอากาศก็ดี ตกที่ฝั่งก็ดี เมื่อจับมันซึ่งอยู่บนอากาศหรืออยู่ที่ฝั่งพ้นจากน้ำแล้ว ไม่เป็นอวหาร. เพราะเหตุไร ? เพราะคนเหล่านั้นเป็นเจ้าของเฉพาะปลาที่อยู่ในที่หวงห้ามของตน. จริงอยู่ กติกาในชนบทเหล่านั้นเป็นแบบนี้ แม้เต่าก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ก็ถ้าปลาที่กำลังถูกจับขึ้นจากบ่อเข้าลำรางเล็ก ๆ เมื่อภิกษุแม้จับปลานั้นในลำรางเล็ก ๆ นั้น ก็เป็นอวหารเทียว. แต่เมื่อภิกษุจับปลาที่ขึ้นจากลำรางเล็ก ๆ สู่ห้วงน้ำ และจากห้วงน้ำนั้นสู่สระ ไม่เป็นอวหาร. ภิกษุใช้เมล็ดข้าวล่อขึ้นจากบ่อแล้วให้ขึ้นสู่ลำรางจับเอา เป็นอวหารทีเดียว. แต่เมื่อล่อขึ้นจากลำรางนั้นแล้วให้ขึ้นสู่ห้วงน้ำจับเอา ไม่เป็นอวหาร. คนบางพวกนำปลามาจากที่สาธารณะแก่คนทั้งปวงบางแห่ง แล้วใส่ลงในบ่อน้ำข้างหลังเรือนเลี้ยงเอาไว้ฆ่าสำหรับแกงวันละ ๒—๓ตัว ปลาเห็นป่านนี้อยู่ในน้ำก็ดี อยู่บนอากาศก็ดี อยู่ที่ฝั่งก็ดี ที่ใดที่หนึ่ง ภิกษุจับเอา เป็นอวหารแท้. แม้เต่าก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ในฤดูแล้ง เมื่อกระแสแม่น้ำขาดแห้ง ในที่ลุ่มบางแห่งมีน้ำขังอยู่. คนทั้งหลายใส่ผลไม้เมาและยาพิษเป็นต้นลงในน้ำนั้น เพื่อให้ปลาพินาศแล้วไป ปลาทั้งหลายกินของเหล่านั้นแล้วตายนอนหงายลอยอยู่ในน้ำ ภิกษุใดไปที่นั้นคิดว่า เราจักจับปลาเหล่านั้นตราบเท่าที่เจ้าของยังไม่มา แล้วจับเอา ภิกษุนั้น พระวินัยธรพึงปรับตามราคา. เมื่อจับเอาด้วยบังสุกุลสัญญา ไม่เป็นอวหาร. แต่เมื่อเจ้าของให้นำมา เป็นภัณฑไทย. พวกคนที่ใส่ยาพิษอันจะทำให้ปลาพินาศ นำเอาภาชนะมาใส่ปลาเต็มแล้วก็ไป. เจ้าของยังมีอาลัยอยู่ว่า เราจักมาแม้อีกเพียงใด ปลาเหล่านั้นชื่อว่า เป็นปลามีเจ้าของอยู่เทียว เพียงนั้น ต่อเมื่อใดเจ้าของเหล่านั้นหมดอาลัยว่า เราพอละ ดังนี้หลีกไป ตั้งแต่นั้นไป ภิกษุมีไถยจิตจับเอา เป็นทุกกฏ. ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้มีบังสุกุลสัญญา. ในอุทกชาติ [สัตว์น้ำ] ทั้งหมด พึงทราบวินิจฉัยเหมือนในพวกปลาและเต่า.

กถาว่าด้วยภัณฑะอยู่ในน้ำ จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในเรือ

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะอยู่ในเรือต่อไป. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเรือเป็นอันดับแรกก่อน จึงตรัสคำว่า ชื่อว่า เรือ ได้แก่ พาหนะสำหรับข้าม. ฉะนั้น ในเรื่องภัณฑะอยู่ในเรือนี้ โดยที่สุดแม้รางย้อมผ้า แม้กำไม้ไผ่ พึงทราบว่า เป็นเรือทั้งนั้น. ก็ในการสมมติสีมา เรือประจำก็ดี เรือที่เขาชุดข้างในแล้วใช้แผ่นกระดานต่อทำไว้ก็ดี โดยอย่างต่ำที่สุด เรือที่พาไปได้ ๓ คนเท่านั้น จึงควร.

ส่วนในภัณฑะอยู่ในเรือนี้ เรือที่พาไปได้แม้คนเดียวก็เรียกว่า เรือ เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ภัณฑะที่เขาเก็บไว้ในเรือ ต่อไป. ภัณฑะอย่างใดอย่างหนึ่งเนื่องด้วยอินทรีย์หรือไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ลักษณะการลักของภัณฑะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในภัณฑะอยู่บนพื้นนั่นแล. การแสวงหาเพื่อน การเดินไป การจับต้อง และการทำให้ไหวในคำว่า เราจักลักเรือ เป็นต้น มีนัยดังได้กล่าวแล้วแล.

ส่วนในคำว่า ภิกษุแก้เครื่องผูก นี้ มีวินิจฉัยว่า เรือลำใด เมื่อเขาแก้เครื่องผูกแล้วยังไม่เคลื่อนจากฐาน เครื่องผูกของเรือนั้น ภิกษุยังไม่แก้เพียงใด เป็นทุกกฏเพียงนั้น แต่เมื่อแก้เสร็จแล้ว เป็นถุลลัจจัยบ้าง เป็นปาราชิกบ้าง. คำนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า. คำที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วทั้งนั้น. นี้เป็นพรรณนาความในพระบาลีก่อน.

ส่วนวินิจฉัยพันพระบาลีในเรื่องภัณฑะอยู่ในเรือดังต่อไปนี้ สำหรับเรือที่เขาล่ามไว้ในกระแสน้ำอันเชี่ยว มีฐานอันเดียว คือ เครื่องผูกเท่านั้น. พอแก้เครื่องผูกนั้น ก็เป็นปาราชิก. ในเครื่องผูกนั้น มียุกติได้กล่าวแล้วตอนต้นแล. ส่วนเรือที่จมลอยไปสู่ส่วนแห่งน้ำใด ๆ จอดอยู่[๑] ส่วนแห่งน้ำนั้น เป็นฐานของเรือนั้น. ฉะนั้น เมื่อภิกษุกู้ขึ้นข้างบน หรือกดให้จมลงข้างล่าง หรือทำให้เลยโอกาสที่ถูกในทิศทั้ง ๔ เป็นปาราชิกในขณะที่พอเลยไป. เรือที่ไม่มีเครื่องผูก จอดอยู่ในน้ำนิ่งตามธรรมดาของตน ภิกษุฉุดไปข้างหน้าหรือข้างหลัง หรือข้างซ้ายข้างขวา พอส่วนแห่งเรืออันตั้งอยู่ในน้ำอีกข้างหนึ่งเลยโอกาสที่ส่วนข้างหนึ่งถูกต้องไป เป็นปาราชิก. เมื่อยกขึ้นข้างบนให้พ้นน้ำเพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก. เมื่อกดลงข้างล่างให้

---

๑ สารตฺถทีปนี ๒/๒๑๘ อธิบายว่า เรือที่พินาศจมลงแต่ยังไม่ถึงพื้นดินลอยอยู่กลาง ๆ.

ขอบปากเลยส่วนที่ท้องเรือถูกต้องไป เป็นปาราชิก. สำหรับเรือที่ผูกไว้ริมตลิ่งจอดอยู่ในน้ำนิ่ง มีฐาน ๒ คือ เครื่องผูก และโอกาสที่ตั้ง. ภิกษุแก้เรือนั้นออกจากเครื่องผูกก่อนเป็นถุลลัจจัย. ภายหลังทำให้เคลื่อนจากฐานด้วยอาการ ๖ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นปาราชิก. แม้ในการทำให้เคลื่อนจากฐานก่อนแล้วจึงแก้เครื่องผูกในภายหลัง ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. สำหรับเรือที่เขายกขึ้นไปหงายตั้งไว้บนบก มีโอกาสที่มันถูกต้องนั่นแหละ เป็นฐาน. พึงทราบกำหนดฐานแห่งเรือนั้นด้วยอาการ ๖ อย่าง. ส่วนสำหรับเรือที่เขายกขึ้นไปคว่ำไว้บนบกมีโอกาสที่ขอบปากถูกต้องนั่นแหละ เป็นฐาน. ทราบกำหนดฐานแม้แห่งเรือนั้นด้วยอาการ ๕ อย่าง แล้วพึงทราบปาราชิก ในเมื่อเรือเลยโอกาสที่มันถูกต้องจากฐานใดฐานหนึ่งไป และเลยขึ้นข้างบนเพียงปลายเส้นผม. ก็สำหรับเรือที่เขายกขึ้นบกแล้วตั้งไว้บนขอนไม้สองท่อน โอกาสที่ขอนไม้ถูกต้องนั่นแหละ เป็นฐาน. ฉะนั้น พึงทราบวินิจฉัยในเรือที่ตั้งไว้บนขอนไม้นั้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในผ้าเนื้อหยาบที่ตั้งอยู่ที่ปลายเท้าเตียงนั่นแหละ และในหลาวและแส้ขนสัตว์ที่วางไว้บนไม้พื้นนาค. ก็เมื่อเรือผูกเชือกไว้ ไม่ใช่เพียงแต่โอกาสที่ถูกต้องเท่านั้น เป็นฐานแห่งเรือที่เขายังไม่แก้เชือกยาวประมาณ ๖๐—๗๐ วา ไว้แล แล้วดึงมาทำให้จดแผ่นดินตั้งไว้บนบกพร้อมกับเชือก ที่แท้ ตั้งแต่ปลายเชือกไปจนถึงที่สุดท้ายแห่งโอกาสที่เรือตั้งอยู่บนแผ่นดิน ประมาณที่สุดแห่งเรือทางด้านยาว ทางด้านขวาง และแห่งเชือกอันตั้งอยู่บนแผ่นดิน พึงทราบว่าเป็นฐาน. เมื่อภิกษุฉุดเรือนั้นไปทางด้านยาวหรือด้านขวาง พอให้ส่วนสุดแห่งเรืออันตั้งอยู่บนแผ่นดินอีกส่วนหนึ่ง เลยโอกาสที่ส่วนสุดข้างหนึ่งถูกต้องไป เมื่อยกขึ้นข้างบนพร้อมกับเชือกพ้นจากแผ่นดินไป เพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก. ก็ภิกษุใดขึ้นเรือที่จอดอยู่ที่ท่าน้ำแล้วใช้ถ่อหรือพายให้แล่นไป เป็นปาราชิก. ก็ถ้าภิกษุกางร่มหรือใช้เท้าทั้งสองเหยียบจีวรไว้แล้วใช้มือทั้งสองชูขึ้นทำเป็นเหมือนใบเรือแล้วให้กินลม ลมแรงพัดมาพาเรือไป เรือนั้นถูกลมนั่นเองพัดพาไป. ย่อมไม่มีอวหารแก่ภิกษุ มีแต่ประโยค [ความพยายาม] แต่ประโยคนั้น ไม่เป็นฐานาจาวนประโยค. แต่ถ้าภิกษุกั้นทางไปตามปรกติ นำเรือนั้นซึ่งแล่นไปอยู่อย่างนี้ไปยังส่วนแห่งทิศอื่น เป็นปาราชิก. ภิกษุไม่ทำเรือซึ่งวิ่งไปถึงท่าแห่งบ้านท่าใดท่าหนึ่งเองทีเดียวให้เคลื่อนจากฐานเลย ขายแล้วก็ไป ไม่เป็นอวหาร แต่เป็นภัณฑไทย ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในเรือ จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในยาน

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะตั้งอยู่ในยานต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงยานก่อน จึงตรัสคำว่า ชื่อว่า ยาน ได้แก่ วอ ดังนี้เป็นต้น. ในยานเหล่านั้นมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ยานที่เขาเรียบแผ่นกระดานข้างบนเป็นเหมือนมณฑป หรือคลุมรอบไปหมด ทำกำบังไว้ ชื่อว่า วอ. คานหามเขาเสียบไม้กลอนอันสำเร็จด้วยเงินและทองเป็นต้นทั้งสองข้างแล้วทำเป็นแบบปีกครุฑ. รถและเกวียนชัดเจนแล้วทั้งนั้น บรรดายานเหล่านั้น ภัณฑะที่เขาวางไว้เป็นกอง ๆ เป็นต้น มีวิญญาณก็ตาม ไม่มีวิญญาณก็ตาม ในยานอย่างใดอย่างหนึ่ง ภิกษุทำให้เคลื่อนจากฐานด้วยไถยจิต พึงทราบว่าเป็นปาราชิก ตามนัยที่กล่าวแล้วในภัณฑะตั้งอยู่ในเรือและในภัณฑะอยู่บนพื้น. ส่วนความแปลกกันดังนี้ ภัณฑะมีข้าวสารเป็นต้นอยู่ในยาน เมื่อภิกษุลักในกระจาด แม้ยังไม่ยกกระจาดขึ้น เป็นแต่เคาะกระจาดแล้วให้ความเนื่องติดเป็นเดียวกันแห่งข้าวสารเป็นต้นขาดตอน ก็เป็นปาราชิก แม้ในภัณฑะที่อยู่บนพื้นเป็นต้น ก็ได้นัยนี้. กิจมีการแสวงหาเพื่อนเป็นต้น ในคำว่า เราจักลักยานเป็นต้น มีนัยดังได้กล่าวแล้วนั่นแล

ก็ในคำว่า ทำให้เคลื่อนจากฐาน นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

ยานที่เขาเทียมโคคู่ มีฐาน ๑๐ คือ เท้าทั้ง ๔ ของโค ๒ ตัว และล้อทั้ง ๒. เมื่อภิกษุมีไถยจิตขึ้นยานนั้น นั่งบนแอกแล้วขับไป เมื่อโคยกเท้าขึ้น เป็นถุลลัจจัย. และเมื่อล้อทั้งสองเลยจากประเทศที่ตั้งอยู่บนแผ่นดินเพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ก็ถ้าโครู้ว่า ผู้นี้ไม่ใช่เจ้าของเรา จึงสลัดแอกไม่ยอมลาก หยุดเสียก็ดี ดิ้นก็ดี ยังรักษาอยู่ก่อน. เมื่อภิกษุให้โคยืนเรียงกันตรง ๆ ยกแอกขึ้นเทียมให้มั่นคงแล้วใช้ปฏักแทงขับไป เมื่อโคเหล่านั้นยกเท้าขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง เป็นถุลลัจจัย. ล้อเลยฐานไป เป็นปาราชิก. แม้ถ้าในหนทางที่มีโคลนตม ล้อข้างหนึ่งติดโคลนตม โคหมุนล้อข้างที่สองวนเวียนอยู่ ยังไม่เป็นอวหารก่อนเพราะล้อข้างหนึ่งยังตั้งอยู่. แต่เมื่อให้โคยืนเรียงกันตรง ๆ อีกแล้วขับไป เมื่อล้อข้างที่ตั้งอยู่เลยโอกาสที่มันถูกเพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก. ยานที่เขาเทียมโค ๔ ตัว มีฐาน ๑๘ ยานที่เขาเทียมโค ๘ ตัว มีฐาน ๓๔ พึงทราบความต่างแห่งฐานของยานที่เทียมแล้ว โดยอุบายดังกล่าวนี้.

ส่วนยานใดที่ไม่ได้เทียม เขาค้ำวางไว้ด้วยไม้ค้ำอันหนึ่งที่แอก และด้วยไม้ค้าสองอันข้างหลัง ยานนั้นมีฐาน ๕ ด้วยสามารถแห่งไม้ค้ำ ๓ อัน และล้อ [๒ ข้าง] ถ้าไม้ค้ำที่แอกเขาทำเป็นง่ามไว้ภายใต้ มีฐาน ๖. ส่วนยานที่เขาไม่ได้ค้ำไว้ข้างหลังเป็นแต่ค้ำไว้ที่แอกเท่านั้น มีฐาน ๓ หรือ ๔ ด้วยสามารถแห่งไม้ค้ำ. ยานที่เขาตั้งไว้บนแผ่นกระดานหรือท่อนไม้ด้วยแอก มีฐาน ๓. ยานที่เขาตั้งไว้บนแผ่นดิน มีฐาน ๓ เหมือนกัน. เมื่อภิกษุฉุดยานนั้นไป หรือยกขึ้นทำให้เคลื่อนจากฐานข้างหน้าและข้างหลัง เป็นถุลลัจจัย. เมื่อเลยฐานที่ล้อตั้งอยู่ไปเพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ยานที่เขาถอดล้อออกแล้ว ตั้งไว้บนท่อนไม้ด้วยปลายเพลาทั้ง ๒ มีฐาน ๒. ภิกษุลากไปหรือยกขึ้นให้เลยโอกาสที่ถูก เป็นปาราชิก. ยานที่ตั้งอยู่บนแผ่นดิน มีฐาน ๕ ด้วยสามารถที่ตั้งไว้ด้วยแอกและด้วยไม้ค้ำเพลา ๔ อัน. เมื่อภิกษุจับยานนั้นที่แอกฉุดไปให้ที่สุดข้างหลังแห่งไม้ค้ำ [เพลา] เลยที่สุดข้างหน้าไป ก็เป็นปาราชิก. เมื่อจับที่ไม้ค้ำ [เพลา] ฉุดไปให้ที่สุดข้างหน้าแห่งไม้ค้ำ [เพลา] เลยที่สุดข้างหลังไป ก็เป็นปาราชิก. เมื่อจับข้าง ๆ ฉุดไป เมื่อเลยฐานที่ไม้ค้ำ [เพลา] นั้นแหละตั้งขวางอยู่ ก็เป็นปาราชิก. จับตรงกลางยกขึ้น เมื่อพ้นแผ่นดินเพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ถ้าไม่มีไม้ค้ำ [เพลา] เขาทำให้แปรก* เสมอกันเทียว เจาะตรงกลางเสียบปลายเพลาเข้าไว้. ยานนั้นถูกแผ่นดินทั่วโดยรอบแห่งพื้นเบื้องต่ำตั้งอยู่ ในยานนั้นพึงทราบว่า เป็นปาราชิก ด้วยสามารถทำให้เลยฐานที่ถูกในทิศทั้ง ๔ และข้างบน.

ล้อที่เขาตั้งไว้ด้วยดุมบนแผ่นดิน มีฐานเดียวเท่านั้น. ล้อนั้น มีกำหนด [ฐาน] โดยอาการ ๕ ล้อที่ถูกดินตั้งอยู่ด้วยข้างแห่งกงและดุม มีฐาน ๒. เมื่อภิกษุเหยียบส่วนอันตั้งขึ้นแห่งกงด้วยเท้า ให้ถูกแผ่นดินแล้วจับที่กำ หรือที่กงยกขึ้น ที่ซึ่งตนทำ ไม่เป็นฐาน. ฉะนั้น แม้เมื่อส่วนนั้นตั้งอยู่ พอเลยฐานที่เหลือไป ก็เป็นปาราชิก. แม้ล้อที่เขาตั้งพิงฝาไว้ ก็มีฐาน ๒. บรรดาฐานทั้ง ๒ นั้น เมื่อภิกษุทำให้พ้นจากฝาที่แรก เป็นถุลลัจจัย. พอยกขึ้นจากแผ่นดินเพียงปลายเส้นผมภายหลัง เป็นปาราชิก. แต่เมื่อให้พ้นจากพื้นดินที่แรก ถ้าฐานอันตั้งอยู่ที่ฝายังไม่กำเริบ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ถ้าเมื่อภิกษุจับที่กำฉุดไปข้างล่าง ส่วนสุดข้างบนแห่ง

---

* ชื่อเครื่องเกวียนชนิดหนึ่ง.

โอกาสที่ตั้งถูกฝา เลยส่วนสุดข้างล่าง เป็นปาราชิก. ในยานที่กำลังเดินไปตามทาง เจ้าของยานลงไปด้วยกิจธุระบางอย่างแล้วแวะลงจากทาง ถ้าภิกษุอื่นเดินสวนทางมาเห็นยานว่างจากการอารักขาคิดว่า เราจักลักยานไป จึงขึ้น [ยานนั้น]. โคพาหลีกไปเองเว้นประโยค [ความพยายาม] ของภิกษุนั้นเทียว ไม่เป็นอวหาร. คำที่เหลือเหมือนดังกล่าวแล้วในเรือ ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในยาน จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่บนภาระ

ต่อจากภัณฑะตั้งอยู่ในยานนี้ไป ภาระนั่นเอง ชื่อว่า ภัณฑะอยู่บนภาระ. ภาระนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ ๔ ประการ ด้วยสามารถแห่งภาระบนศีรษะเป็นต้น ในภัณฑะตั้งอยู่บนภาระนั้น พึงทราบกำหนดแห่งอวัยวะมีศีรษะเป็นต้น เพื่อความไม่พั่นเผื่อในภาระบนศีรษะเป็นต้นต่อไป. บรรดาอวัยวะมีศีรษะเป็นต้นนั้น พึงทราบกำหนดแห่งศีรษะก่อน หลุมคอที่ต้นคอ กันหอยชายผมตก ของคนบางพวกมีอยู่ที่คอข้างหลัง ผมของคนบางพวกเกิดขึ้นที่ข้างทั้งสองแห่งหลุมคอนั่นเอง และส่วนเบื้องต่ำแห่งผมที่เขาเรียกกันว่า จอนหู กำหนดดังกล่าวนี้ เป็นกำหนดอย่างต่ำ เบื้องบนจากนั้นขึ้นไป เป็นศีรษะ. ภาระที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า ภาระบนศีรษะ. เบื้องต่ำตั้งแต่จอนหูในข้างทั้งสองลงมา เบื้องบนตั้งแต่ขอศอกขึ้นไป เบื้องต่ำตั้งแต่กันหอยที่คอข้างหลัง และหลุมคอลงมา เบื้องบนตั้งแต่ร่องกลางหลังและแต่หลุมหฤทัย ตรงกลางกำหนดแห่งอก ชื่อว่า คอ ภาระที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า ภาระที่คอ ส่วนเบื้องต่ำแต่ร่องกลางหลังและแต่หลุมหฤทัยลงมาตลอดถึงปลายเล็บเท้า นี้เป็นกำหนดแห่งสะเอว ภาระที่อยู่ที่สีระโดยรอบในระหว่างนี้ ชื่อว่า ภาระที่สะเอว. อนึ่ง เบื้องต่ำตั้งแต่ข้อศอกลงมาตลอดถึงปลายเล็บมือ นี้ เป็นกำหนดแห่งภาระที่หิ้วไป. ภาระที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า ภาระที่หิ้วไป.

บัดนี้ จะวินิจฉัยโดยลำดับในคำว่า ภาระบนศีรษะ เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ภิกษุใดอันเจ้าของทั้งหลายมิได้สั่งว่า คุณจงเอาภัณฑะไปในที่นี้ พูดเสียเองเลยว่า ท่านจงให้ภัณฑะชื่อนี้แก่ข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าจะนำภัณฑะของท่านทั้งหลายไป แล้วหุนภัณฑะของเขาเหล่านั้นด้วยศีรษะ เดินไปมีใจจิตลูบคลำภัณฑะนั้น เป็นทุกกฏ. ยังไม่ทันให้เลยกำหนดแห่งศีรษะ

ตามที่กล่าวแล้ว เป็นแต่ครูดไปข้างโน้นข้างนี้ เลื่อนไปบ้าง เลื่อนกลับมาบ้าง เป็นถุลลัจจัย. พอลดลงสู่คอเสร็จ แม้เจ้าของจะคิดอยู่ว่า ขอให้ท่านนำไปเถิด ดังนี้ก็ตาม ถึงอย่างนั้น ก็เป็นปาราชิก เพราะเจ้าของมิได้สั่ง.

อนึ่ง แม้เมื่อไม่ได้ลดลงสู่คอ เป็นแต่ให้พ้นไปจากศีรษะแม้เพียงปลายเส้นผม ก็เป็นปาราชิก. ก็สำหรับภาระที่คู่กัน ส่วนหนึ่งอยู่บนศีรษะ ส่วนหนึ่งอยู่ที่หลัง ในภาระที่คู่กันนั้น พึงทราบวินิจฉัยด้วยสามารถแห่งฐาน ๒. ก็เทศนานี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภด้วยสามารถแห่งภาระบนศีรษะล้วน ๆ เป็นต้นเท่านั้น. อนึ่ง แม้ในภาระที่คอเป็นต้น ก็มีวินิจฉัยเหมือนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในภาระบนศีรษะนี้แหละ.

ก็ในคำว่า **ภาระในมือ** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ภาระที่ห้ว ตรัสเรียกว่า **ภาระในมือ** เพราะเป็นภาระที่ถือด้วยมือ. ภาระนั้นภิกษุจะหยิบจากพื้นดินก่อนทีเดียวก็ตาม มีจิตบริสุทธิ์ถือเอาด้วยอวัยวะมีศีรษะเป็นต้นก็ตาม ย่อมถึงการนับว่า **ภาระในมือ** ทั้งนั้น. เมื่อภิกษุมีไถยจิตเห็นฐานะที่จะถือเอาเช่นนั้น จึงวางภาระนั้นที่พื้นดิน หรือที่กอไม้เป็นต้น พอพ้นจากมือ ก็เป็นปาราชิก.

ก็ในคำว่า **หยิบเอาจากพื้นดิน** นี้ มีวินิจฉัยว่า ภิกษุมีจิตบริสุทธิ์วางภาระอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาภาระเหล่านั้น บนพื้นดินเพราะเหตุแห่งอาหารเช้าเป็นต้น แล้วมีไถยจิตยกขึ้นแม้เพียงปลายเส้นผมอีก เป็นปาราชิก ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่บนภาระ จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในสวน

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในภัณฑะตั้งอยู่ในสวนต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงสวนก่อน จึงตรัสคำว่า ชื่อว่า **สวน** ได้แก่ สวนดอกไม้ สวนผลไม้ บรรดาสวนเหล่านั้น สวนเป็นที่ผลิดอกแห่งดอกมะลิเป็นต้น ชื่อว่า **สวนดอกไม้** สวนเป็นที่ผลิผลแห่งผลมะม่วงเป็นต้น ชื่อว่า **สวนผลไม้** วินิจฉัยภัณฑะที่เขาเก็บไว้โดยฐาน ๔ แม้ในสวน ก็มีนัยดังได้กล่าวแล้วในภัณฑะตั้งอยู่ในแผ่นดินเป็นต้นนั่นแหละ.

ก็ในรุกขาวยวะอันเกิดในสวนนั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้. บทว่า **ราก** ได้แก่ ราก

ชนดใดชนิดหนึ่ง มีหญ้าคมบางและตะไคร้เป็นต้น. เมื่อภิกษุถอนแล้วซึ่งรากนั้น หรือถือเอาที่เขาถอนไว้ เมื่อถือเอารากที่เป็นเหตุให้ครบวัตถุ [แห่งปาราชิก] ก็เป็นปาราชิก. แม้หัวท่านก็สงเคราะห์เข้าด้วยรากเหมือนกัน.

ก็เมื่อภิกษุถอนขึ้น เมื่อหัวนี้แม้มีประมาณน้อยยังไม่ขาด ก็เป็นถุลลัจจัยเท่านั้น คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเง่าบัวนั่นแหละ.

บทว่า **เปลือกไม้** ได้แก่ เปลือกต้นไม้อย่างใดอย่างหนึ่งอันถึงการที่ควรประกอบเข้า เพื่อเป็นเภสัชหรือเป็นเครื่องย้อม เมื่อภิกษุปอกเปลือกไม้นั้นลักเอามา หรือลักเอาเปลือกไม้ที่เขาปอกไว้แล้ว ก็เป็นปาราชิกตามนัยที่กล่าวแล้วในรากไม้นั่นแหละ.

บทว่า **ดอกไม้** ได้แก่ ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง มีมะลิธรรมดาและมะลิซ้อนเป็นต้น ภิกษุเก็บดอกไม้นั้นลักเอามา หรือลักเอามะลิที่เขาเก็บไว้แล้ว ก็เป็นปาราชิกตามนัยที่กล่าวแล้วในดอกอุบลและดอกปทุมนั่นแหละ. แท้จริง ก้านก็ดี ขั้วก็ดี แม้ของดอกไม้ทั้งหลายยังไม่ขาดไปเพียงใด ก็ยังรักษาอยู่เพียงนั้น. แต่ภายในก้านดอกไม้บางชนิดมีหนามแหลม หนามแหลมนั้น รักษาไม่ได้.

บทว่า **ผลไม้** ได้แก่ ผลไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง มีผลมะม่วงและผลตาลเป็นต้น. การวินิจฉัยสำหรับภิกษุผู้ลักผลไม้นั้นจากต้นไม้ ได้กล่าวไว้แล้วในกถาว่าด้วยภัณฑะที่คล้องไว้บนต้นไม้. ผลไม้ที่เอาออกไปวางไว้ ท่านก็สงเคราะห์ด้วยภัณฑะที่ตั้งอยู่ในแผ่นดินนั่นแหละ.

บทว่า **ภิกษุพ้องร้องเอาที่สวน** มีอธิบายว่า ภิกษุพ้องร้องเอาที่สวนอันเป็นของคนอื่น พูดมุสาว่า สวนนี้เป็นของข้าพเจ้า เป็นทุกกฏ เพราะเป็นประโยคแห่งอทินนาทาน.

บทว่า **ยังความเคลือบแคลงให้เกิดขึ้นแก่เจ้าของ** ความว่า ยังความสงสัยให้เกิดแก่เจ้าของสวน ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในการตัดสินความ หรือด้วยความเป็นผู้อาศัยฝักฝ่ายอันมีกำลัง เป็นต้น. ยังความเคลือบแคลงให้เกิดแก่เจ้าของอย่างไร ? ก็เจ้าของเห็นภิกษุนั้นขวนขวายในการตัดสินความอย่างนั้น คิดว่า เราจักอาจทำสวนนั้นให้เป็นของตน หรือไม่อาจหนอ. ความเคลือบแคลงเมื่อเกิดขึ้นแก่เจ้าของนั้นอย่างนี้ ย่อมชื่อว่า เป็นอันภิกษุผู้พ้องร้องนั้นทำให้เกิดขึ้นแล้ว ฉะนั้น ภิกษุจึงต้องอาบัติถุลลัจจัย.

บทว่า **เจ้าของทอดธุระ** ความว่า ก็เมื่อใด เจ้าของทอดธุระว่า ภิกษุนี้กระด้าง หยาบคาย พึงทำแม้อันตรายแห่งชีวิตและพรหมจรรย์แก่เราได้ บัดนี้ เราไม่ต้องการสวนนี้ละ ดังนี้ ภิกษุผู้พึ่องร้องต้องปาราชิก. หากแม้ตนจะเป็นผู้ทำการทอดธุระเสียเองก็ตาม. ก็ถ้าแม้เมื่อเจ้าของทอดธุระแล้ว ภิกษุผู้พึ่องร้องยังไม่ทอดธุระดำริว่า เราจักบีบคั้นเจ้าของสวนนี้ให้หนักเข้า แสดงการใช้อำนาจของเราตั้งเจ้าของสวนนั้นไว้ในภาวะที่จะรับพึ่งในกิจการว่าจะทำอะไร แล้วจึงจักคืนให้ ดังนี้ ยังมีความอุตสาหะในอันที่จะยอมคืนให้เทียว ยังรักษาอยู่ก่อน. แม้ถ้าภิกษุผู้พึ่องร้องยังไม่ตัดขาด เป็นแต่ทอดธุระด้วยดำริว่า บัดนี้เราจักไม่คืนสวนนั้นให้แก่เจ้าของสวนนี้ละ ส่วนเจ้าของยังไม่ทอดธุระ ยังแสวงหาผู้กผ่าย ยังคอยเวลา ยังมีอุตสาหะในการที่จะเอาคืนนั่นเทียว ด้วยดำริว่า เราได้บริษัทที่เป็นลัชชีก่อน ภายหลังจึงจักรู้ได้ ดังนี้ ก็ยังรักษาอยู่เหมือนกัน. แต่เมื่อใด ทั้งสองฝ่ายพากันทอดธุระอย่างนี้ คือ ฝ่ายภิกษุผู้พึ่องร้องนั้นทอดธุระว่า เราจักไม่ให้. เจ้าของสวนก็ทอดธุระว่า เราจักไม่ได้คืน. เมื่อนั้น ภิกษุผู้พึ่องร้อง เป็นปาราชิก. ก็ถ้าภิกษุพึ่องร้องแล้วกำลังทำการตัดสิน แม้เมื่อการตัดสินยังไม่เสร็จ แม้เมื่อเจ้าของก็ยังไม่ทำการทอดธุระ รู้ว่า ตนจะไม่เป็นเจ้าของนั่นเทียว เก็บเอาดอกไม้หรือผลไม้อะไร ๆ จากสวนนั้น พระวินัยธรพึงปรับเธอตามราคาภัณฑะ.

บทว่า **ผู้ดำเนินคดี** คือ ทำการชี้ขาดในภิกษุสงฆ์หรือในราชสกุล. บทว่า **ทำให้เจ้าของแพ้ความ** ความว่า ติดสินบนพวกผู้พิพากษาปลูกพยานโกง ชนะเจ้าของสวน.

บทว่า **ต้องอาบัติปาราชิก** อธิบายว่า ไม่ใช่ต้องอาบัติปาราชิกแต่ภิกษุผู้พึ่องร้องนั้นอย่างเดียว แม้พวกภิกษุผู้พิพากษาโกง แม้ภิกษุผู้เป็นพยานโกง ผู้แกล้งดำเนินคดีในการให้สำเร็จประโยชน์แก่ภิกษุผู้พึ่องร้องนั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกทุกรูป.

ก็ในบทว่า **ผู้ดำเนินคดี** นี้ พึงทราบการพ่ายแพ้ด้วยอำนาจการทอดธุระของเจ้าของเท่านั้น เพราะว่าเจ้าของผู้ยังไม่ทอดธุระ ชื่อว่า อันคนอื่นยังทำให้พ่ายแพ้ไม่ได้เลย.

บทว่า **ผู้ดำเนินคดีตัวแพ้เอง** ความว่า แม้ถ้าภิกษุถึงความพ่ายแพ้เอง เพราะการตัดสินเป็นไปโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตถุศาสน์. แม้อย่างนี้ เธอก็ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะการทำความบีบคั้นแก่พวกเจ้าของด้วยมุสาวาทเป็นปัจจัย ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในสวน จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในวัด

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในภัณฑะตั้งอยู่ในวัดต่อไป ภัณฑะที่เขาตั้งไว้โดยฐาน ๔ มีนัยดังได้กล่าวแล้วเทียว. อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัย แม้ในการพึ่องร้อง ในภัณฑะตั้งอยู่ในวัดนี้ว่า วิหารก็ดี บริเวณก็ดี อาวาสก็ดี ที่เขาถวายแก่ภิกษุทั้งหลายอุทิศสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง เมื่อภิกษุพึ่องร้องเอา การพึ่องร้องย่อมพึ่งไม่ขึ้น ภิกษุย่อมไม่อาจแม้จะเอาไป เพราะยังไม่ขาด เพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุทุกรูปไม่มีการทอดธุระ จริงอยู่ ในวิหารเป็นต้น อันเป็นของสงฆ์นี้ ภิกษุทั้งหลายผู้มาจากทิศทั้ง ๔ ทุกรูป ย่อมไม่ทำการทอดธุระ ฉะนี้แล. แต่ภิกษุเมื่อพึ่องร้องเอาภัณฑะของคณะอันต่างโดยคณะที่มภาณกะเป็นต้น หรือของเอกบุคคล ย่อมอาจจะให้ภิกษุเหล่านั้นทอดธุระได้ ฉะนั้น ในภัณฑะของคณะและของเอกบุคคลนั้น พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวในสวนนั่นแหละ.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในวัด จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในนา

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในภัณฑะตั้งอยู่ในนาต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงนา ก่อน จึงตรัสว่า ชื่อว่า นา ได้แก่ สถานที่เกิดแห่งบุพพัณณชาติ หรืออปรัณณชาติ. บรรดาพืช ๒ อย่างนั้น ธัญญชาติ ๗ อย่าง มีข้าวสาลีเป็นต้นชื่อว่า บุพพัณณชาติ. พืชมีถั่วเขียว และถั่วราชมาสเป็นต้น ชื่อว่า อปรัณณชาติ แม้ไร่อ้อยเป็นต้นก็สงเคราะห์เข้าในบทว่า อปรัณณชาตินี้แหละ. ภัณฑะที่ตั้งไว้โดยฐาน ๔ แม้ในภัณฑะตั้งอยู่ในนานี้ มีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วเทียว. ก็วินิจฉัยในพืชที่เกิดในนานั้น ดังต่อไปนี้ เมื่อภิกษุรูดรวงข้าวสาลีเป็นต้นออกมาก็ดี เด็ดด้วยมือทีละรวง ๆ ก็ดี เกี่ยวด้วยเคียวก็ดี ถอนทีเดียวมาก ๆ ก็ดี ลักเอามา วัตถุ [แห่งปาราชิก] ครบในหน่อ หรือในรวง หรือในกำ หรือในผลมีถั่วเขียวและถั่วราชมาส อันใด พอหน่อเป็นต้นนั้นหลุดจากขั้ว ก็เป็นปาราชิก. แต่ก้านหรือใย หรือเปลือกยังไม่ขาด แม้มีประมาณน้อย ก็ยังรักษาอยู่.

ปล้องข้าวเปลือก แม้เป็นของยาว รวงและก้านข้าวเปลือก ยังไม่ออกไปจากปล้องภายใน เพียงใด ก็ยังรักษาอยู่เพียงนั้น. เมื่อพื้นชั้นล่างแห่งก้านออกไปจากปล้องแม้เพียงปลายเส้นผม พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. ก็เมื่อภิกษุเกี่ยวด้วยเคียว เมื่อรวงข้าวอันอยู่ใน

กำมือแม้ขาดแล้วข้างล่าง ถ้ารวงข้าวยังเกี่ยวพันกันอยู่ ยังรักษาอยู่ก่อน. แต่เมื่อภิกษุสางแล้วยกขึ้นแม้เพียงปลายเส้นผม ถ้าครบวัตถุ [แห่งปาราชก] ก็เป็นปาราชิก. เมื่อภิกษุถือเอารวงข้าวที่เจ้าของเขาเกี่ยววางไว้ ลืบหรือไม่ลืบก็ตาม เมื่อลักเอารวงที่ครบวัตถุ [แห่งปาราชิก] มา ก็เป็นปาราชิก. ถ้ากำหนดไว้ว่า เราจักนวด ผัดข้าวนี้ถือเอาแต่ที่เป็นตัวเท่านั้น ยังรักษาอยู่ก่อน. ในการนวดและการผัด แม้เมื่อทำให้เคลื่อนจากฐาน ก็ยังไม่เป็นปาราชิก. ภายหลัง พอทำข้าวเปลือกให้อยู่ในภาชนะ จึงเป็นปาราชิก. ก็การพ่องร้องในภัณฑะตั้งอยู่ในนานี้ มีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วแล.

ในการบุกหลักรุกล้ำเป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยต่อไป ธรรมดาแผ่นดิน มีราคานับไม่ได้ ฉะนั้น เมื่อเจ้าของเห็นหรือไม่เห็นก็ตาม ถ้าภิกษุทำประเทศแห่งแผ่นดินแม้เพียงปลายเส้นผมให้เป็นของตนด้วยหลักอันเดียวเท่านั้น จารึกชื่อหรือไม่จารึกก็ตาม พอบุกหลักนั้นรุกล้ำไป ภิกษุรูปนั้น และภิกษุร่วมฉันทะ ก็เป็นปาราชิกทุกรูป. ก็ถ้าที่จำต้องถือเอาด้วยหลัก ๒ อัน เป็นถุลลัจจัย เพราะหลักอันที่ ๑ เป็นปาราชิก เพราะหลักอันที่ ๒. ถ้าที่จำต้องถือเอาด้วยหลัก ๓ อัน เป็นทุกกฏ เพราะหลักอันที่ ๑ เป็นถุลลัจจัย เพราะหลักอันที่ ๒ เป็นปาราชิก เพราะหลักอันที่ ๓. แม้ในหลักหลายอันยกไว้ ๒ หลักในท้ายสุด พึงทราบว่าเป็นทุกกฏเพราะหลักแรก ๆ บรรดา ๒ หลักในท้ายสุด เป็นถุลลัจจัย เพราะหลักอันหนึ่ง เป็นปาราชิก เพราะหลักอันนอกนี้. อนึ่ง ปาราชิกนั้นแล ย่อมมีเพราะเจ้าของทอดธุระ. ในการรุกล้ำด้วยเชือกเป็นต้นทั้งหมด ก็มีนัยอย่างนี้.

ในบทว่า รชฺชุ วา พึงทราบวินิจฉัยต่อไป ภิกษุประสงค์จะประกาศว่า นานี้เป็นของเรา จึงขึงเชือกหรือทอดไม้เท้าลง เป็นทุกกฏ คิดว่า บัดนี้เราจักทำให้เป็นของเราด้วย ๒ ประโยค บรรดาประโยคทั้ง ๒ นั้น เป็นถุลลัจจัย เพราะประโยคที่ ๑ เป็นปาราชิก เพราะประโยคที่ ๒.

ในบทว่า วตี วา พึงทราบวินิจฉัยต่อไป. ภิกษุประสงค์จะทำเขตนาของคนอื่นให้เป็นของตนด้วยสามารถแห่งรั้วล้อมจึงปักกระทู้ลง เป็นทุกกฏ ทุก ๆ ประโยค เมื่อประโยคหนึ่งยังไม่สำเร็จ เป็นถุลลัจจัย. เมื่อประโยคนั้นสำเร็จแล้ว เป็นปาราชิก. ถ้าเมื่อไม่อาจจะทำ

ด้วยรั้วเท่านั้น แต่อาจจะทำให้เป็นของตนได้ด้วยการล้อมด้วยกิ่งไม้ แม้ในการทอดกิ่งไม้ลง ก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ภิกษุล้อมด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังกล่าวแล้ว ย่อมอาจจะทำให้เป็นของตนได้ ในวัตถุนั้น ๆ พึงทราบว่า เป็นทุกกฏ เพราะประโยคแรก บรรดา ๒ ประโยค ในท้ายสุด เป็นถุลลัจจัย เพราะประโยคอันหนึ่ง เป็นปาราชิก เพราะอีกประโยคหนึ่ง.

ในบทว่า มริยาทำ วา พึงทราบวินิจฉัยต่อไป. ภิกษุประสงค์จะประกาศเจตนาของคนอื่นว่า นี้เป็นของเรา จึงทำคันนาของตนให้รุกล้ำไป โดยให้คันนาเลยนาของคนอื่น ขยายทำให้กว้างออกไปด้วยดินร่วนและดินเหนียว หรือเริ่มตั้งเขตแดนที่ตนยังไม่ได้ทำ เป็นทุกกฏ เพราะประโยคแรก ๆ บรรดา ๒ ประโยคสุดท้าย เป็นถุลลัจจัย เพราะประโยคอันหนึ่ง เป็นปาราชิก เพราะประโยคอีกอันหนึ่ง ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในนา จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในพื้นที่

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในภัณฑะตั้งอยู่ในพื้นที่ต่อไป. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงพื้นที่ก่อน จึงตรัสว่า ชื่อว่า พื้นที่ ได้แก่ พื้นที่สวน พื้นที่วัด. บรรดาพื้นที่เหล่านั้น ภูมิภาคที่เขาไม่ปลูกพืชหรือต้นไม้เป็นต้นอันควรปลูก ชำระพื้นดินอย่างเดียว แล้วล้อมด้วยเครื่องล้อม ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือไม่ล้อมก็ตาม จัดไว้เพื่อประโยชน์แก่สวนดอกไม้เป็นต้น ชื่อว่า พื้นที่สวน. ภูมิภาคที่เขาจัดไว้เพื่อประโยชน์แก่วัด บริเวณ และที่อยู่แห่งหนึ่ง โดยนัยนี้แหละ ชื่อว่า พื้นที่วัด. แม้ภูมิภาคใดเป็นวัดหรือเป็นสวนในกาลก่อน ภายหลังร้างเป็นแต่ภูมิภาคตั้งอยู่ ไม่ทำกิจแห่งสวนและวัด [ใช้เป็นสวนและวัดไม่ได้] แม้ภูมิภาคนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงสงเคราะห์เข้าในพื้นที่วัดและพื้นที่สวนนั่นแหละ ก็การวินิจฉัยในพื้นที่วัดและพื้นที่สวนนี้ เหมือนกับที่กล่าวแล้วในนานั่นแล.

ในภัณฑะตั้งอยู่ในบ้าน คำใดที่ควรจะกล่าว คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วทั้งนั้น.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในพื้นที่ จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในป่า

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะตั้งอยู่ในป่าต่อไป. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงป่า

ก่อนจึงตรัสว่า ชื่อว่า ป่า ความว่า สถานที่ใด เป็นสถานที่ที่พวกมนุษย์หวงแหน สถานที่นั้น ชื่อว่า ป่า ดังนี้. ในคำว่า ป่า นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เพราะเหตุว่า ชื่อว่า ป่า เป็นสถานที่ที่พวกมนุษย์หวงแหนก็มี ไม่หวงแหนก็มี แต่ในเรื่องนี้ ทรงประสงค์เอาป่าที่เขาหวงแหน ยังมีการอารักขา เป็นแดนที่ไม้และเถาวัลย์เป็นต้นอันใคร ๆ ย่อมไม่ได้ที่จะถือเอา เว้นไว้แต่มูลค่า ฉะนั้น จึงตรัสว่า สถานที่ใดเป็นสถานที่ที่พวกมนุษย์หวงแหน ดังนี้ แล้วตรัสต่อไปว่า ชื่อว่า ป่า. ด้วยคำนั้น ย่อมทรงแสดงความนี้ว่า ความเป็นสถานที่ที่เขาหวงแหน เป็นลักษณะแห่งป่า หามิได้ ก็สถานที่ใด เป็นป่า โดยลักษณะแห่งป่าของตน และพวกมนุษย์หวงแหน สถานนั้น จึงชื่อว่า ป่า ในอรรถนี้. การวินิจฉัยในป่านั้น เหมือนกับที่กล่าวแล้วในภัณฑะตั้งอยู่ในสวนเป็นต้น. ก็บรรดาภัณฑะอันเกิดในป่านั้นเหล่านั้น พอภิกษุตัดต้นไม้มีราคามากแม้ต้นเดียว ก็เป็นปาราชิก.

ก็ในบทว่า เถาวัลย์ก็ดี นี้ หวายก็ดี เถาวัลย์ก็ดี ชื่อว่า เถาวัลย์ทั้งนั้น. บรรดาหวายและเถาวัลย์เหล่านั้น หวายหรือเถาวัลย์ต้นใดยาวทะลุ หรือพันต้นไม้ใหญ่หรือกอไม้ไป หวายหรือเถาวัลย์นั้น ภิกษุตัดที่กกก็ดี ตัดที่ปลายก็ดี ยังไม่ให้เกิดอวหาร. แต่เมื่อใด ภิกษุตัดทั้งที่ปลาย ทั้งที่กก เมื่อนั้น ถ้ามิได้พันอยู่ จึงให้เกิดอวหาร. ส่วนหวายหรือเถาวัลย์ที่พันอยู่ พอภิกษุให้พ้นจากต้นไม้ ก็ให้เกิดอวหาร.

ก็ในบทว่า หญ้าก็ดี นี้ จะเป็นหญ้าหรือใบไม้ก็ตาม ทั้งหมดทรงสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่า หญ้า ภิกษุลักเอาหญ้านั้นที่คนเหล่าอื่นตัดไว้เพื่อประโยชน์แก่เครื่องมุงเครื่องบังเรือนเป็นต้น หรือตัดด้วยตนเองลักเอามา พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. และไม่ใช่แต่หญ้าและใบไม้อย่างเดียวเท่านั้น ภิกษุลักปอและเปลือกไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้อื่นด้วยก็พึงปรับตามราคาภัณฑะ. ในวัตถุมีปอเป็นต้นใด เจ้าของยังมีอาลัยอยู่ ภิกษุลักเอาปอเป็นต้นนั้นมา พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. ต้นไม้ที่เขาถากไว้แม้ยืนต้นอยู่นาน ก็ไม่ควรถือเอา. แต่ต้นไม้ใดเขาตัดที่ปลายและที่โคน แม้กิ่งของต้นไม้นั้นก็เหี่ยวแห้ง แม้เปลือกก็เปื่อย ต้นไม้นั้นพวกเจ้าของทิ้งแล้ว ฉะนั้น จะถือเอาก็ควร. แม้สำหรับต้นไม้ที่เขาสลักเครื่องหมายไว้ เครื่องหมายถูกเปลือกไม้หุ้มในกาลใด จะถือเอาในกาลนั้น ก็ควร. เขาตัดต้นไม้เพื่อประโยชน์

แก่เรือนเบื้นต้น เรือนเบื้นต้นเหล่านั้น ทำเสร็จแล้ว และอยู่อาศัยแล้วในกาลใด ในกาลนั้น ไม้ทั้งหลาย ก็จักเสียหายด้วยฝนและแดดในป่า. ภิกษุเห็นไม้แม้เช่นนี้แล้ว จะถือเอาด้วยมนสิการว่า เขาทิ้งแล้ว ก็ควร.

เพราะเหตุไร ? เพราะพวกเจ้าของป่า มิได้เบื้นใหญ่แห่งไม้เหล่านี้. ไม้ที่คนเหล่าใดให้รางวัลแก่พวกเจ้าของป่าตัดเอาแล้ว คนเหล่านั้นแหละเบื้นใหญ่ และไม้เหล่านั้นอันคนเหล่านั้นก็ทิ้งไว้แล้ว เขาทิ้งหลายเบื้นผู้ไม่มีอาลัยในป่านั้น ฉะนั้น จะถือเอาก็ควร. ฝ่ายภิกษุใดให้รางวัลแก่พวกคนรักษาป่าก่อนนั่นเทียว เข้าไปป่าแล้วให้คนเอาต้นไม้ตามที่พอใจ แม้ภิกษุนั้นจะไม่ไปยังที่อารักขาของคนรักษาป่าเหล่านั้น ไปโดยทางตามที่ชอบใจ ก็ควร. แม้ถ้าภิกษุเมื่อเข้าไป ไม่ได้ให้รางวัลเขาคิดไว้ว่า เมื่อออกมาจึงจักให้ ได้ให้คนเอาต้นไม้แล้วออกมา ให้รางวัลอันควรให้แก่คนรักษาป่าเหล่านั้นแล้วไป ก็ควรเหมือนกัน. แม้ถ้าภิกษุเดินไปทำความผูกใจไว้ว่า เมื่อคนรักษาป่าพูดว่า ท่านจงให้ ดังนี้ เราจักให้. เมื่อเขาพูดว่า ท่านจงให้ ก็พึงให้ทีเดียว. ถ้าใคร ๆ ให้ทรัพย์ของตนแทนแล้วพูดว่า ท่านทั้งหลายจงให้ภิกษุไปเถิด เบื้นอันได้ขออ้างเหมือนกัน จะไปก็ควร. ก็ถ้าใคร ๆ เบื้นอิสรชนโดยชาติ ไม่ให้ทรัพย์เลยห้ามว่า ท่านทั้งหลายอย่าถือเอาส่วนของภิกษุทั้งหลายเลย. แต่พวกคนรักษาป่าพูดว่า เราทั้งหลาย เมื่อไม่ถือเอาส่วนของพวกภิกษุและพวกดาบส ก็จักได้จากที่ไหนเล่า ขอท่านจงให้เถิดขอรับ ภิกษุพึงให้ทีเดียว.

ส่วนภิกษุใดมา เมื่อพวกคนรักษาป่าหลับอยู่ก็ดี ขวนขวายในการเล่นเสียก็ดี หลีกไปในที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็ดี แม้เรียกหาตัวว่า พวกคนรักษาป่าอยู่ที่ไหนเล่า ไม่พบแล้วเดินไปเบื้นภัณฑไทย. แม้ภิกษุใด ถึงสถานที่อารักขาแล้วมนสิการกัมมัฏฐานเบื้นต้นอยู่ หรือส่งใจไปที่อื่นเสีย เดินเลยไปเพราะเผลอสติ เบื้นภัณฑไทยเหมือนกัน. แม้เมื่อภิกษุใด ถึงที่นั้นแล้ว เกิดมีโจรหรือช้าง หรือสัตว์ร้าย หรือฝนตกใหญ่ ภิกษุนั้นจึงเดินเลยที่นั้นไปเสียโดยพลันเพราะต้องการจะพ้นจากอันตรายนั้น ยังรักษาอยู่ก่อน แต่เบื้นภัณฑไทย. ก็ชื่อว่า สถานที่อารักขาในป่านี้ หนักกว่าแม้ด่านภาษี. เพราะภิกษุเมื่อยังไม่เลยเขตกำหนดด่านภาษีเบื้นแต่หลบ ต้องอาบัติทุกกฏเท่านั้น. ส่วนภิกษุหลบสถานที่อารักขาในป่านี้ด้วยใจจิต แม้ไปทางอากาศ ก็เบื้น

ปาราชิกทันที. ฉะนั้น พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในสถานที่อารักขาในบ่านี้ ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในบ่า จบ

กถาว่าด้วยน้ำ

ก็พึงทราบวินิจฉัยในน้ำ ต่อไป. บทว่า น้ำที่อยู่ในภาชนะ ความว่า น้ำที่เขาเก็บรักษาไว้ในภาชนะทั้งหลายมีไหใส่น้ำเป็นต้น ในเวลาหาน้ำได้ยาก. น้ำนั้นเขาเอาไว้ในภาชนะใด เมื่อภิกษุเอียงภาชนะนั้น หรือทำเป็นช่องลักเอา หรือทำน้ำที่อยู่ในภาชนะเหล่านั้น และในสระโบกขรณี และในบ่อ ให้เข้าสู่ภาชนะของตนลักเอา พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในเนยใสและน้ำมันนั่นเถิด.

ก็ในการตัดขอบคันพึงทราบวินิจฉัยต่อไป ภิกษุตัดขอบคันแม้พร้อมด้วยภูตคามอันเกิดที่ขอบคันนั้น เป็นทุกกฏ เพราะเป็นประโยคแห่งอทนนาทาน. ก็ทุกกฏนั้น ย่อมเป็นทุก ๆ คราวที่ลงมือทำลาย. ภิกษุอยู่ภายในหันหน้าออกข้างนอกตัดอยู่ พระวินัยธรพึงปรับตามส่วนสุดข้างนอก. ภิกษุอยู่ข้างนอกหันหน้าเข้าข้างในตัดอยู่ พระวินัยธรพึงปรับตามส่วนสุดข้างใน. ภิกษุหันหน้าเข้าข้างในและออกข้างนอกตัดอยู่ อยู่ตรงกลางพังขอบคันนานั้นอยู่ พระวินัยธรพึงปรับตามส่วนกลาง. ภิกษุทำขอบคันนาให้ไม่แข็งแรง แล้วเรียกโคมาหรือให้เด็กชาวบ้านเรียกมา โคเหล่านั้นมาแล้ว ทำลายขอบคันนาด้วยกีบเท้า ขอบคันนาย่อมเป็นอันภิกษุนั้นแหละ ตัดแล้ว. ภิกษุทำขอบคันนาให้ไม่แข็งแรงแล้วไล่โคให้เข้าไปในน้ำเองหรือใช้ให้เด็กชาวบ้านไล่เข้าไป. คลื่นที่โคเหล่านั้นทำให้เกิดพังขอบคันนาไป. หรือภิกษุกล่าวกับเด็กชาวบ้านว่า พวกเจ้าจงเล่นน้ำ หรือพวกเด็กชาวบ้านกำลังเล่นอยู่ ทำให้ตกใจ. คลื่นที่เด็กชาวบ้านให้เกิด พังขอบคันนาไป. ภิกษุตัดต้นไม้อันเกิดในน้ำ หรือใช้ให้คนอื่นตัด คลื่นแม้ที่ต้นไม้นั้นตกไปทำให้เกิดขึ้น พังขอบคันนาไป ขอบคันนาย่อมเป็นอันภิกษุนั้นแหละตัดแล้ว. ภิกษุทำขอบคันนาให้ไม่แข็งแรง แล้วกั้นน้ำที่ไขออกหรือท่อน้ำจากบ่อเพื่อประโยชน์แก่การรักษาบ่อไว้ ก่อแนว[๑] หรือทำลำรางให้ตรงโดยให้น้ำซึ่งไหลจากที่อื่นเข้าไปในบ่อนี้ หรือพังบ่อของตนซึ่งอยู่เบื้องบนบ่อของคนอื่นนั้น น้ำหนุนขึ้นพัดพาขอบคันนาไป ขอบคันนาย่อมเป็นอันภิกษุนั้นเทียวตัดแล้ว.

---

๑. บางอาจารย์แปลว่า ผูกสะพาน

พระวินัยธรพึงปรับด้วยอวหารตามควรแก่ราคาน้ำที่ไหลออกไปในที่ทุกแห่ง. แม้เมื่อภิกษุเปิดท่อระบายน้ำไขออกไป ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ถ้าเมื่อขอบคันนาอันภิกษุนั้นกระทำให้เป็นขอบคันนาที่ไม่แข็งแรง แม่โคทั้งหลายมาตามธรรมดาของตนนั่นเทียว หรือที่พวกเด็กชาวบ้านมิได้ถูกสั่งพามา ตัดขอบคันนาด้วยกีบทั้งหลาย แม่โคที่เข้ามาตามธรรมดาของตน หรือที่พวกเด็กชาวบ้านมิได้ถูกสั่ง ให้เข้าไปในน้ำ ยังคลื่นให้ตั้งขึ้น หรือพวกเด็กชาวบ้านเข้าไปเล่นเองนั่นเทียว ยังคลื่นให้ตั้งขึ้น หรือต้นไม้ภายในน้ำที่คนเหล่าอื่นตัดอยู่ตกลงไปทำให้คลื่นตั้งขึ้น คลื่นเหล่านั้นตัดขอบคันนาขาดไป แม้ถ้าภิกษุทำขอบคันนาให้เป็นขอบคันนาที่ไม่แข็งแรงปิดที่ไขน้ำออกหรือท่อไขน้ำ แห่งบ่อที่แห้ง หรือก่อแนวที่ทางเดินจากที่อื่น หรือทำลำรางแห้งให้ตรง ภายหลังเมื่อฝนตกแล้ว น้ำหลากมาพังเอาขอบคันนาทะลายไป เป็นภัณฑไทยทุกแห่งไป. แต่ภิกษุใดเมื่อถึงฤดูร้อนทำลายขอบคันแห่งบ่อที่แห้งไปจนให้ถึงพื้น ภายหลัง เมื่อฝนตกแล้ว น้ำที่ไหลมา ๆ ก็หายไปหมด เป็นภัณฑไทย. ข้าวกล้าประมาณเท่าใดเกิดขึ้นเพราะน้ำนั้นเป็นปัจจัย ลำดับนั้น ภิกษุไม่ยอมให้น้ำแม้มีราคาเพียงบาทหนึ่ง ย่อมไม่เป็นสมณะ เพราะเจ้าของเขาทอดธุระ. ส่วนบึงใดทั่วไปแก่ทุกคน พวกมนุษย์ทั้งปวงเป็นใหญ่แห่งน้ำในบึงนั้น และพวกมนุษย์ทำข้าวกล้าภายใต้แห่งบึงนั้น. ลำรางใหญ่ออกไปจากบึงไปกลางนาเพื่อรักษาข้าวกล้า แม้ลำรางใหญ่นั้น ก็ทั่วไปแก่ทุกคน ในกาลที่ไหลไปอยู่ทุกเมื่อ พวกมนุษย์ไขลำรางเล็กออกไปจากลำรางใหญ่นั้นแล้วให้น้ำเข้าไปในนาทั้งหลายของตน ๆ ไม่ยอมให้คนอื่นเอาน้ำในลำรางเล็กนั้น ถึงสมัยฤดูร้อนเทียว เมื่อน้ำน้อย เขาก็ปล่อยน้ำเป็นครั้งคราว ผู้ใดเมื่อเขาปล่อยน้ำ ไม่ได้น้ำข้าวกล้าของผู้นั้นก็เหี่ยวแห้ง ฉะนั้น คนอื่นย่อมไม่ได้เพื่อจะถือเอาในคราวของคนอื่น บรรดาลำรางเล็ก ๆ และนาเหล่านั้น ภิกษุใดมีไถยจิต ปล่อยน้ำจากลำรางเล็ก ๆ และจากนา ให้เข้าไปยังลำรางหรือนาของตน หรือของคนอื่น หรือไขเข้าไปยังปากดง ย่อมเป็นอวหารแท้แก่ภิกษุนั้น. แม้ภิกษุใด คิดว่า ต่อนาน ๆ เราจึงจักมีน้ำสักคราวหนึ่ง และข้าวกล้านี้ก็เหี่ยวแห้ง จึงปิดทางเข้าไปแห่งน้ำที่เข้าไปสู่นาทั้งหลายของคนเหล่าอื่นเสีย แล้วให้น้ำเข้าไปยังนาของตน เป็นอวหารเหมือนกัน. ก็ถ้าเมื่อน้ำยังไม่ออกไปจากบึง หรือยังไม่ถึงปากลำรางของคนเหล่าอื่น ภิกษุนั้นลำรางที่แห้งนั้นเทียวในที่นั้น ๆ โดยวิธีที่น้ำที่มาอยู่ จะไม่เข้าไปในนาของ

คนเหล่าอื่นแล้วเข้าไปแต่ในนาของตน เมื่อน้ำไม่ไหลออก แนวที่กั้นไว้ก็เป็นอันกั้นไว้ดีแล้ว [คือยังไม่เป็นภัณฑไทย] เมื่อน้ำไหลออก แนวที่กั้นไว้ เป็นภัณฑไทย. เมื่อภิกษุแม้ไปสู่บึง เปิดท่อระบายน้ำเองทีเดียวแล้วให้น้ำเข้าไปสู่นาของตน ไม่เป็นอวหาร. เพราะเหตุไร? เพราะเขาต้องอาศัยบึง จึงทำนากันได้. แต่ในอรรถกถากุรุนทีเป็นต้นกล่าวว่า เป็นอวหาร. เรื่องนั้น จึงไม่สมด้วยลักษณะนี้ คือ กาละและเทสะ. ฉะนั้น คำที่ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถานั่นแหละชอบแล้วแล.

กถาว่าด้วยน้ำ จบ

กถาว่าด้วยไม้ชำระฟัน

ไม้ชำระฟันพึงวินิจฉัยตามวินิจฉัยว่าด้วยภัณฑะตั้งอยู่ในสวน. ส่วนความแปลกกันในไม้ชำระฟันนี้ ดังต่อไปนี้ บุคคลใดเป็นผู้ได้รับเลี้ยงด้วยบำเหน็จของสงฆ์ ย่อมนำไม้ชำระฟันมาทุกวัน หรือตามวาระแห่งปักษ์ และเดือน บุคคลนั้นแม้นำไม้ชำระฟันนั้นมาแล้วตัดยังมิได้ให้ภิกษุสงฆ์รับเพียงใด ไม้ชำระฟันก็ยังเป็นของผู้ที่นำมานั่นแล. ฉะนั้น ภิกษุมีใจคิดถือเอาไม้ชำระฟันนั้น พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. ส่วนครุภัณฑ์อันเกิดในที่นั้นภิกษุถือเอาครุภัณฑ์แม้นั้นที่ภิกษุสงฆ์รักษาไว้คุ้มครองไว้ พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. แม้ในไม้ชำระฟันซึ่งเป็นของคณะและบุคคลและมนุษย์ผู้เป็นคฤหัสถ์ ที่เขาตัดไว้และยังไม่ได้ตัดอันเกิดที่ฟื้นที่ในสวนและอุทยานของคณะและบุคคลและมนุษย์ผู้เป็นคฤหัสถ์เหล่านั้น ก็มีนัยเช่นเดียวกัน. สามเณรทั้งหลายเมื่อขนไม้ชำระฟันมาถวายภิกษุสงฆ์ตามเวร ย่อมขนมาถวายแม้แก่อุปัชฌาย์และอาจารย์. เธอทั้งหลายตัดไม้ชำระฟันนั้นแล้ว ยังมิให้ภิกษุสงฆ์รับไปเพียงใด ไม้ชำระฟันก็ยังเป็นของสามเณรเหล่านั้นทั้งหมด. ฉะนั้น ภิกษุมีใจคิดถือเอาไม้ชำระฟันแม้นั้น พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. แต่เมื่อใดสามเณรเหล่านั้นตัดไม้ชำระฟันเหล่านั้นแล้วมอบถวายภิกษุสงฆ์ เก็บไว้ในโรงเก็บไม้ชำระฟันด้วยมุ่งหมายว่า ขอภิกษุสงฆ์จงใช้สอยตามสบายเถิด. ตั้งแต่นั้นไป ไม่เป็นอวหาร แต่ต้องรู้ธรรมเนียม [คือ] ก็ภิกษุใดเข้าไปในท่ามกลางสงฆ์ทุกวัน ภิกษุนั้นพึงถือเอาไม้ชำระฟันวันละอันเดียวเท่านั้น ส่วนภิกษุใดไม่เข้าไปในท่ามกลางสงฆ์ทุกวัน อยู่ในเรือนทำความเพียร ปรากฏตัวเฉพาะในวันฟังธรรมหรือโรงอุโบสถ ภิกษุ

นั้นพึงกำหนดประมาณแล้ววางไม้ชำระพื้น ๔—๕ อัน ในที่อยู่ของตนเคี้ยวเถิด. เมื่อไม้ชำระพื้นเหล่านั้นหมดแล้ว และถ้าในโรงเก็บไม้ชำระพื้นมีไม้ชำระพื้นอยู่มากทีเดียว พึงนำมาเคี้ยวได้อีก. ถ้าไม่กำหนดประมาณขนมา เมื่อไม้ชำระพื้นเหล่านั้นยังไม่หมดเลย แต่ในโรงหมด ดังนั้นพระเถระบางพวกจะพึงพูดว่า ไม้ชำระพื้นทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดถือเอาไปแล้ว ขอให้ภิกษุเหล่านั้นนำมาคืน พระเถระบางพวกก็จะพึงพูดว่า จงเคี้ยวเถิด สามเณรทั้งหลายจักขนมาให้อีก. ฉะนั้น ภิกษุพึงกำหนดประมาณเพื่อหลีกเลี่ยงการวิวาท. แต่ในการถือเอา ไม่มีโทษ. แม้เมื่อจะเดินทาง พึงใส่ย่ามไว้สักอันหรือสองอันไปแล้วจึงเดินทางแล.

กถาว่าด้วยไม้ชำระพื้น จบ

กถาว่าด้วยต้นไม้เจ้าป่า

บทว่า **ต้นไม้เจ้าป่า** มีวิเคราะห์ว่า ต้นไม้เป็นเจ้าแห่งป่า ชื่อว่า ต้นไม้เจ้าป่า. คำว่า **ต้นไม้เจ้าป่า** นี้ เป็นชื่อแห่งต้นไม้อันเป็นใหญ่ในป่า. แต่ในเรื่องนี้ ทรงประสงค์เอาต้นไม้ที่พวกมนุษย์หวงแหนทั้งหมด มีมะม่วง ขนุนหนัง และขนุนสำมะลอ เป็นต้น. ก็หรือเขาปลูกรุกชชาตมีกระวานและเถาวัลย์เป็นต้นที่ต้นไม้ใด ต้นไม้นั้นเมื่อถูกตัด ถ้าเปลือกก็ดี ใยกดี สะเก็ดก็ดี กระพี้ก็ดี แม้อันเดียวยังติดอยู่แล ลัมลงไปที่พื้นยังรักษาอยู่ก่อน. ส่วนต้นไม้ใดแม้ถูกตัดขาดแล้ว ยังตั้งตรงอยู่ได้เทียว หรือเมื่อล้มก็ยังไม่ถึงพื้นดิน เพราะเถาวัลย์หรือกงต้นไม้ใกล้เคียงรับไว้ ในต้นไม้นั้นไม่มีข้อหลีกเลี่ยง เป็นอวหารที่เดียว. แม้ต้นไม้ใดถูกตัดด้วยเลื่อย เป็นเหมือนยังไม่ขาด ตั้งอยู่ในที่นั้นเอง แม้ในต้นไม้นั้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ภิกษุใดทำต้นไม้ให้ทุรพล ภายหลังจึงทำให้ไหวแล้วให้ล้มไปหรือใช้คนอื่นทำให้ไหว หรือตัดต้นไม้อื่นใกล้ต้นไม้นั้นทับ หรือให้คนอื่นทำให้ทับ หรือปล่อยลิงทั้งหลายกระโดดไปมาขึ้นบนต้นไม้นั้น หรือให้คนอื่นขึ้นไป หรือให้ค้างคาวขึ้นไปบนต้นไม้นั้น หรือให้คนอื่นปล่อยค้างคาวขึ้นไป ค้างคาวเหล่านั้นทำต้นไม้นั้นให้ล้ม เป็นอวหารแก่ภิกษุนั้นเทียว. ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นทำต้นไม้นั้นให้ทุรพล คนอื่นมิได้ถูกสั่งเลยทำต้นไม้นั้นให้ไหวล้มไป หรือถูกต้นไม้ทับ ลงหรือค้างคาวทั้งหลายขึ้นไปตามธรรมดาของตน หรือคนอื่นมิได้ถูกสั่งขึ้นไป หรือภิกษุนั้นแผ้วถางทางมาของลมเอง ลมแรงพัดมาทำต้นไม้ให้ล้ม เป็นภัณฑไทยทุกแห่ง. ก็ใน

เรื่องนี้ เมื่อลมยังไม่พัดถึง การแผ่วถางทางมาของลม ย่อมสมด้วยการทำลำรางแห้งให้ตรงเบื้องต้น ย่อมไม่สมโดยประการอื่น. ภิกษุเจาะต้นไม้แล้วตอกด้วยศัสตราหรือก่อไฟ หรือตอกหนามต้นไม้ชื่อมัณฑุกัณฏกะซึ่งเป็นพิษลงไป[๑] เป็นเหตุให้ต้นไม้นั้นตาย เป็นภัณฑไทยทั้งนั้นทุกแห่งไปแล.

กถาว่าด้วยต้นไม้เจ้าป่า จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะที่ผู้อื่นนำไป

พึงทราบวินิจฉัยภัณฑะที่ผู้อื่นนำไปต่อไป. คำว่า **ภัณฑะที่คนอื่นนำไป ภิกษุมีใจยินดีลูบคลำ** ความว่า ภิกษุเห็นคนอื่นทูนภัณฑะด้วยภาระบนศีรษะเบื้องต้นเดินไปอยู่ คิดว่า เราจักนำภัณฑะนี้ไป จึงไปโดยเร็วแล้วลูบคลำ เพียงเท่านี้ เป็นทุกกฏแก่ภิกษุนั้น. บทว่า **ทำให้ไหว** ความว่า ทำการลากมาลากไป เจ้าของไม่ยอมปล่อย ด้วยเหตุนั้นจึงเป็นถุลลัจจัยแก่ภิกษุนั้น. บทว่า **ทำให้เคลื่อนจากฐาน** ความว่า ลากมาให้พ้นมือเจ้าของ ด้วยเหตุนั้น จึงเป็นปาราชิกแก่ภิกษุนั้น. ก็ถ้าว่า เจ้าของภัณฑะลุกขึ้นโบยภิกษุนั้น ให้ภิกษุนั้นปล่อยภัณฑะอีกแล้วพึงเอามา ภิกษุเป็นปาราชิกด้วยการหยิบที่แรกนั่นเทียว. เมื่อภิกษุ ตัดก็ดี ปลดก็ดี ซึ่งเครื่องประดับจากศีรษะ จากหู จากคอ หรือจากมือ ลักเอามา พอทำให้พ้นจากศีรษะเบื้องต้น ก็เป็นปาราชิก. แต่ภิกษุไม่นำห่วงหรือกำไลแขนในมือออกมา เป็นแต่ครูดปลายแขนรูดไปมาก็ดี ทำให้ลอยอยู่ในอากาศก็ดี ยังรักษาอยู่ก่อน. ยังไม่ให้เกิดปาราชิก ดุจห่วงที่โคนไม้และราวจีวร ฉะนั้น. เพราะเหตุไร? เพราะเป็นสวิญญาณกะ. จริงอยู่ ภัณฑะที่อยู่ในส่วนแห่งสวิญญาณกะ ยังไม่ถูกนำออกจากมือนั้น เพียงใด ก็ยังอยู่ในมือนั้นเทียว เพียงนั้น. ในแหวนสวมนิ้วมือ ในเครื่องประดับอันควรแก่เท้าและอันควรแก่สะเอว ก็มีนัยนี้แหละ. ก็ภิกษุใดชิงผ้าที่คนอื่นนุ่ง แต่คนอื่นยังไม่แก้ไปทันทีเพราะมีความละอาย ภิกษุโจรฉุดไปโดยส่วนหนึ่ง คนอื่นฉุดไปโดยส่วนหนึ่ง ยังรักษาอยู่ก่อน. พอพ้นจากมือของคนอื่น ก็เป็นปาราชิก. แม้ถ้าเมื่อกำลังฉุดมา ขาดไปอยู่ในมือส่วนหนึ่ง และส่วนนั้นก็ราคาถึงหนึ่งบาท เป็นปาราชิกทีเดียว.

บทว่า **ภัณฑะพร้อมทั้งคนขนภัณฑะ** ความว่า ภิกษุคิดว่า เราจักนำภัณฑะ

---

๑. ศัพท์ว่า มณฺฑุกณฺฏกํ ในสารัตถทีปนี อธิบายว่า เงี่ยงหางกบ แต่ในที่อื่นเคยอธิบายไว้ว่า เป็นไม้ชนิดหนึ่ง เมื่อตอกไปที่ต้นไม้ ต้นไม้นั้นจะตาย

พร้อมทั้งคนขนภัณฑะไป จึงคุกคามคนขนภัณฑะว่า จงไปจากที่นี้. คนขนภัณฑะนั้นกลัว ก็บ่ายหน้าไปยังทิศที่ภิกษุโจรประสงค์ ให้ย่างเท้าก้าวหนึ่ง เป็นอุปกรณ์จัยแก่ภิกษุโจร เป็นปาราชิก เพราะย่างเท้าทั้งสอง.

บทว่า **ทำภัณฑะให้ตกลง** ความว่า แม้ถ้าภิกษุโจรเห็นอาวุธในมือของคนขนภัณฑะระแวง ประสงค์จะทำให้ภัณฑะตกลงแล้วถือเอาภัณฑะนั้น จึงถอยไป ณ ข้างหนึ่ง แล้วขู่ทำให้ภัณฑะตกลง พอภัณฑะหลุดจากมือของผู้อื่น ก็เป็นปาราชิก. ส่วนคำว่า **ทำให้ภัณฑะตกลง เป็นอาบัติทุกกฏ** เป็นต้น ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการกำหนด. จริงอยู่ ภิกษุใดทำให้ภัณฑะตกลงแล้วกำหนดใจไว้ว่า ภัณฑะใดชอบใจเรา เราจักถือเอาภัณฑะนั้น แล้วทำให้ภัณฑะตกลง ภิกษุนั้นเป็นทุกกฏเพราะทำให้ตกลงและเพราะจับต้อง. เป็นอุปกรณ์จัยเพราะทำให้ไหว. เป็นปาราชิก เพราะทำภัณฑะราคาบาทหนึ่งให้เคลื่อนจากฐาน. แม้ภิกษุให้คนขนภัณฑะทำให้ตก ภัณฑะนั้นหลุดไปภายหลัง ความเป็นสมณะย่อมไม่มีเลย. แม้ภิกษุใดเห็นคนนำภัณฑะเดินเลยไปจึงติดตามพูดว่า หยุด หยุด จงทำให้ภัณฑะตก ดังนี้แล้วทำให้ภัณฑะตกลงไป พอคนขนภัณฑะทำให้หลุดจากมือ แม้ภิกษุนั้นก็เป็นปาราชิก. ส่วนภิกษุใดกล่าวว่า หยุด หยุด ไม่กล่าวว่า จงทำภัณฑะให้ตก และคนขนภัณฑะมองดูภิกษุนั้นคิดว่า ถ้าภิกษุนั้นทันเรา จะพึงฆ่าเราเสียก็ได้ ยังมีอาลัยอยู่เทียวใส่ภัณฑะนั้นไว้ในที่รกชัด[๑] คิดไว้ว่า เราจักกลับมาถือเอาไปอีก แล้วหลีกไป ไม่เป็นปาราชิก เพราะการทำให้ตกเป็นบุจจัย. แต่เมื่อภิกษุมาถือเอาไปด้วยไถยจิต พอยกขึ้นก็เป็นปาราชิก. ก็ถ้าภิกษุโจรนั้นดำริอย่างนี้ว่า เราผู้ทำให้ตกลงไปนั่นเทียว ทำภัณฑะนี้ให้เป็นของเรา. จากนั้น เธอจึงหยิบเอาภัณฑะนั้นไปด้วยสำคัญว่า เป็นของตน เมื่อหยิบเอาไป ยังรักษาอยู่ แต่เป็นภัณฑไทย. เมื่อเจ้าของพูดว่า จงให้ ภิกษุโจรไม่ยอมให้ พอเจ้าของทอดธุระ ก็เป็นปาราชิก. คนขนภัณฑะนั้นทิ้งภัณฑะนี้ไว้ไปแล้ว เมื่อภิกษุแม้ถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญาว่า บัดนี้ของนี้ไม่มีใครหวงแหน ก็มีนัยอย่างเดียวกัน. ท่านกล่าวไว้ในมหาอรรถกถาว่า ก็ถ้าเจ้าของมองดูเพียงคำที่ภิกษุโจรพูดว่า หยุด หยุด เห็นภิกษุโจรนั้นแล้วทำการทอดธุระว่า บัดนี้ ภัณฑะนี้ไม่เป็นของเรา หมด

---

๑. บางท่านแปลว่า ในที่พอจะหยิบเอาได้.

อาลัยทิ้งหนีไป เมื่อภิกษุจับภัณฑะนั้นด้วยไถยจิต พอยกขึ้น เป็นทุกกฏ เมื่อเขาให้นำคืน ต้องให้เขา เมื่อไม่ให้ เป็นปาราชิก. เพราะเหตุไร? เพราะเขาทิ้งภัณฑะด้วยความพยายามของภิกษุนั้น. ส่วนในอรรถกถาอื่น ไม่มีการวิจารณ์ไว้เลย. แม้เมื่อภิกษุถือเอาด้วยความสำคัญว่า เป็นของตน หรือด้วยความสำคัญว่า เป็นบังสุกุล ตามนัยก่อนนั่นเทียว ก็มีนัยเช่นนี้เหมือนกันแล.

กถาว่าด้วยภัณฑะที่ผู้อื่นนำไป จบ

กถาว่าด้วยภัณฑะที่เขาฝากไว้

พึงทราบวินิจฉัยในภัณฑะที่เขาฝากไว้ต่อไป แม้เพราะรู้ตัวอยู่พูดเท็จว่า ข้าพเจ้าไม่ได้รับไว้ ก็เป็นทุกกฏ เพราะเป็นบุพประโยคแห่งอทินนาทาน. แม้เมื่อภิกษุกล่าวคำเป็นต้นว่า ท่านพูดอะไร คำนี้ไม่สมควรแก่ข้าพเจ้า ไม่สมควรแก่ท่าน เป็นต้น ก็เป็นทุกกฏเหมือนกัน. เจ้าของเกิดความสงสัยว่า เราฝากไว้ในมือของภิกษุนี้ในที่ลับ ใครๆ อื่นก็ไม่รู้ เธอจักให้เราหรือไม่ให้หนอ ภิกษุเป็นฉุลลัจจัย. เจ้าของเห็นว่า ภิกษุนั้นเป็นคนหยาบคายเป็นต้น จึงทอดธุระว่า ท่านจักไม่ให้เรา. บรรดาภิกษุโจรและเจ้าของภัณฑะนั้น ถ้าภิกษุนี้ยังมีความตั้งใจในการให้ว่า เราจักทำให้เจ้าของลำบากแล้วจึงจักให้ ยังรักษาอยู่ก่อน. แม้ถ้าภิกษุนั้นไม่มีความตั้งใจในการให้ แต่เจ้าของภัณฑะยังมีความตั้งใจในการเอาคืน ยังรักษาอยู่เหมือนกัน. ก็ผิว่าภิกษุไม่มีความตั้งใจในการให้ เจ้าของภัณฑะก็ทอดธุระว่า ท่านจักไม่ให้เรา อย่างนี้ จึงเป็นปาราชิกแก่ภิกษุ เพราะทั้งสองฝ่ายทอดธุระ. แม้ผิว่าภิกษุปากพูดว่า ข้าพเจ้าจักให้ แต่จิตไม่ประสงค์จะให้ แม้อย่างนี้ ก็เป็นปาราชิก เพราะเจ้าของทอดธุระ. ภัณฑะที่คนอื่นฝากไว้ในมือของตน เพื่อประโยชน์แก่การดูแลไว้ ชื่อว่า ภัณฑะที่เขาฝากไว้ เมื่อภิกษุทำให้เคลื่อนจากฐานแต่ประเทศที่ตนมิได้ดูแล แล้วนำไปเพื่อประโยชน์แก่การเก็บไว้ในที่ที่ตนดูแล ไม่เป็นอาบัติ. แม้มีไถยจิตทำให้เคลื่อนจากฐาน ก็ไม่เป็นอวหาร. เพราะเหตุไร? เพราะภัณฑะนั้นเขาฝากไว้ในมือของตน แต่เป็นภัณฑะไทย. แม้มีไถยจิตใช้สอย ก็มีนัยเช่นนี้เหมือนกัน แม้ในการถือเอาเป็นของขอยืม ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้คำว่า ดำเนินคดีเป็นต้น ก็มีนัยดังกล่าวแล้วแล. นี้เป็นการพรรณนาในบาลีก่อน.

วินิจฉัยพ้นจากบาลี

ส่วนวินิจฉัยพ้นจากบาลีในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วอย่างนี้ด้วยสามารถแห่งหมวด ๔ มีหมวด ๔ อันกำหนดด้วยบาตรเป็นต้น. ได้ยินว่า ภิกษุรูปหนึ่งยังความโลภในบาตรอันมีค่ามากของภิกษุอื่นให้เกิดขึ้น ประสงค์จะลักบาตรนั้น กำหนดสถานที่ซึ่งบาตรนั้นตั้งอยู่ด้วยดี แล้ววางบาตรแม้ของตนไว้ใกล้บาตรนั้นเทียว. แม้ภิกษุนั้นมาในเวลาใกล้รุ่ง กล่าวกะพระมหาเถระผู้บอกธรรมแล้วหลับอยู่อย่างนี้ว่า เกล้ากระผมไหว้ขอรับ. เมื่อพระเถระกล่าวว่า ใครนั่น. ตอบว่า เกล้ากระผม พระอาคันตุกะ ขอรับ ประสงค์จะไปแต่เช้า ๆ ก็บาตรมีสายโยคเช่นนี้ มีถลกบาตรเช่นนี้ เกล้ากระผมวางไว้ในที่โน้น ขอประทานโอกาสเถิดขอรับ กระผมพึงได้บาตรลูกนั้น. พระเถระเข้าไปหยิบบาตรนั้นแล้ว พอยกขึ้นเท่านั้น ภิกษุโจรก็เป็นปาราชิก. ถ้าเธอมาเมื่อพระเถระกล่าวว่า ท่านเป็นใคร มาในเวลาไม่สมควร เธอกลับหนีไป ต้องปาราชิกก่อนแล้วจึงหนีไป. แต่พระเถระไม่เป็นอาบัติ เพราะมีจิตบริสุทธิ์. พระเถระคิดว่า จักหยิบบาตรลูกนั้น แล้วหยิบบาตรลูกอื่น แม้ในบาตรนั้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้. ก็นัยนี้ย่อมควรในเมื่อพระเถระหยิบบาตรอื่นเช่นนั้นแหละ ดุจเรื่องที่เหมือนกับผู้ถูกบังคับในมนุสสวิคคหสิกขาบท.

ส่วนในอรรถกถากุรุนทีที่ท่านกล่าวว่า พระวินัยธรพึงปรับตามวาระย่างเท้า. คำในอรรถกถากุรุนทีนั้น ถูกต้อง ในเมื่อพระเถระหยิบบาตรไม่เหมือนกัน พระเถระสำคัญว่าเป็นบาตรลูกนั้น ได้หยิบบาตรของตนให้ไป ภิกษุโจรไม่เป็นปาราชิก เพราะเจ้าของให้แล้ว เป็นแต่ทุกกฏ เพราะรับเอาด้วยจิตไม่บริสุทธิ์. พระเถระสำคัญว่า เป็นบาตรนั้น ได้หยิบบาตรของภิกษุโจรนั่นเองให้ไป แม้ในเรื่องนี้ ภิกษุโจรก็ไม่เป็นปาราชิก เพราะเป็นของตน แต่เป็นทุกกฏเหมือนกัน เพราะรับเอาด้วยจิตไม่บริสุทธิ์. พระเถระไม่เป็นอาบัติในที่ทั้งปวง.

ภิกษุอีกรูปหนึ่งคิดว่า เราจักลักบาตร จึงไหว้พระเถระผู้หลับอยู่อย่างนั้นเทียว. ก็ภิกษุนั้นอันพระเถระกล่าวว่า ใครกันนี่ ตอบว่า เกล้ากระผมเป็นภิกษุอาพาธขอรับ ขอใต้เท้าจงให้บาตรแก่เกล้ากระผมสักลูกหนึ่งก่อนเถิด เกล้ากระผมจักไปประตูบ้านนำเภสัชมา. พระเถระกำหนดว่า ในที่นี้ ไม่มีภิกษุอาพาธ ชะรอยผู้นี้จักเป็นโจร จึงคิดว่า ให้โจรนี้เอาบาตรนี้ไปเถิด แล้วนำเอาบาตรของภิกษุคู่อาฆาตของตนออกให้ไป. พอยกขึ้นเท่านั้น ก็เป็น

ปาราชิกทั้ง ๒ รูป แม้เมื่อยกบาตรของภิกษุอื่นขึ้นด้วยเข้าใจว่าเป็นบาตรของภิกษุคู่อาฆาต ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ถ้ายกเอาบาตรของภิกษุโจรนั้นแหละขึ้น ให้ไปด้วยสำคัญว่า นี้เป็นบาตรของภิกษุคู่อาฆาต พระเถระเป็นปาราชิก ภิกษุโจรเป็นทุกกฏ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. ถ้าพระเถระสำคัญว่า นี้เป็นบาตรของภิกษุคู่อาฆาต จึงให้บาตรของตนแก่ภิกษุโจรนั้น เป็นทุกกฏทั้ง ๒ รูป ตามนัยที่กล่าวแล้วเทียว.

พระมหาเถระรูปหนึ่งกล่าวกะภิกษุหนุ่มผู้อุปฏฐากว่า คุณจงถือเอาบาตรและจีวร เราจักไปบ้านชื่อโน้นเที่ยวบิณฑบาต ภิกษุหนุ่มถือแล้วเดินไปข้างหลังพระเถระ ยังไถยจิตให้เกิดขึ้น ถ้าทำภาระบนศีรษะไว้ที่คอ ยังไม่เป็นปาราชิก. เพราะเหตุไร ? เพราะบาตรและจีวรนั้น เธอถือด้วยคำสั่ง. แต่ถ้าเธอแวะจากทางเข้าดงไป พระวินัยธรพึงปรับตามวาระย่างเท้า. ถ้ากลับบ่ายหน้าตรงวิหารหนีเข้าสู่วิหารไป เป็นปาราชิก เพราะล่วงอุปจาร. แม้ถ้าเธอบ่ายหน้าไปยังบ้านหนีไปแต่ที่ซึ่งพระมหาเถระเปลี่ยนผ้านุ่ง เป็นปาราชิก เพราะล่วงอุปจารบ้าน. ก็ถ้าทั้ง ๒ รูป เที่ยวบิณฑบาตแล้ว ฉันเสร็จแล้ว หรือถือเอาแล้วออกไป และพระเถระกล่าวกะภิกษุหนุ่มนั้นแม้อีกว่า คุณจงถือเอาบาตรและจีวร เราจักไปวิหาร. ก ณ ที่นั้น ภิกษุหนุ่มนั้นทำภาระบนศีรษะไว้ที่คอตามนัยก่อนนั่นเทียว ยังรักษาอยู่ก่อน. เธอเข้าดงไป พระวินัยธรพึงปรับตามวาระย่างเท้า. เธอกลับบ่ายหน้าไปยังบ้านหนีไป พอล่วงอุปจารบ้าน เป็นปาราชิก. บ่ายหน้าไปยังวิหารข้างหน้าหนีไป ไม่ยืนไม่นั่งในวิหาร มีไถยจิตยังไม่สงบเลย เดินไป พอล่วงอุปจาร เป็นปาราชิก.

ส่วนภิกษุใดพระเถระมิได้สั่งถือเอาเอง เมื่อกระทำภาระบนศีรษะไว้ที่คอเป็นต้น ภิกษุนั้นก็เป็นปาราชิก. คำที่เหลือเหมือนกับคาก่อนนั่นเทียว อนึ่ง ภิกษุใดอันพระเถระกล่าวว่า คุณจงไปวิหารชื่อโน้น ซักหรือย้อมจีวรแล้วจงมา รับคำว่า ได้ แล้วถือจีวรเดินไป แม้ภิกษุนั้นก็ไม่เป็นปาราชิก เพราะยังไถยจิตให้บังเกิดขึ้นในระหว่างทางแล้วทำภาระบนศีรษะไว้ที่คอเป็นต้น เมื่อแวะลงจากทาง พระวินัยธรพึงปรับตามวาระย่างเท้า. เธอไปวิหารนั้นแล้วอยู่ในวิหารนั้นเองมีไถยจิตใช้สอยให้ชำรุด หรือพวกโจรลักจีวรนั้นของเธอไป ก็ไม่เป็นอวหาร แต่เป็นภัณฑไทย. แม้เมื่อเธอออกจากวิหารนั้นแล้วเดินมา ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ภิกษุใดมิได้รับคำสั่ง เมื่อพระเถระทำนิมิตหรือตนเองสังเกตเห็นจีวรเศร้าหมอง กล่าวว่า ใต้เท้าจงให้จีวรเถิดขอรับ เกล้ากระผมจักไปบ้านชื่อโน้นย้อมแล้วจักนำมา ถือเอาแล้วเดินไป ภิกษุนั้นก็เป็นปาราชิก เพราะยังไถยจิตให้บังเกิดขึ้นในระหว่างทางแล้วทำภาระบนศีรษะไว้ที่คอเป็นต้น เพราะเหตุไร? เพราะเธอถือเอาโดยมิได้รับคำสั่ง เมื่อเธอแวะลงจากทางก็ดี กลับมายังวิหารนั้นเองเดินล่วงเขตวิหารไปก็ดี ก็เป็นปาราชิกซึ่งมีนัยดังได้กล่าวแล้วแล. เธอแม้ไปที่บ้านนั้นย้อมแล้วกลับมา เมื่อไถยจิตเกิดขึ้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็ถ้าเธออยู่ในวิหารที่ตนไปก็ดี อยู่ในวิหารระหว่างทางก็ดี กลับมายังวิหารนั้นเอง แล้วไม่ล่วงเขตอุปจาร อยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่งแห่งวิหารนั้นก็ดี มีไถยจิตใช้สอยให้ชำรุด หรือพวกโจรลักจีวรนั้นของเธอไป หรือจีวรนั้นฉิบหายไปด้วยประการใดประการหนึ่ง เป็นภัณฑไทย. แต่เมื่อเธอล่วงเขตอุปจาร เป็นปาราชิก.

ส่วนภิกษุใดเมื่อพระเถระกำลังทำนิมิต กล่าวว่า ใต้เท้าจงให้เถิดขอรับ เกล้ากระผมย้อมเสร็จแล้วจักนำมา แล้วถามว่า เกล้ากระผมจะไปย้อมที่ไหนเล่าขอรับ. ส่วนพระเถระตอบภิกษุนั้นว่า เธอปรารถนาจะไปย้อมที่ใด จงไปย้อมที่นั้นเถิดดังนี้. ภิกษุนี้ ชื่อว่า วิสัฏฐทูต แม้เธอหนีไปด้วยไถยจิต พระวินัยธรก็ไม่พึงปรับด้วยอวหาร. แต่เมื่อเธอมีไถยจิตหนีไปก็ดี ทำจีวรให้ฉิบหายเสียด้วยการใช้สอย หรือด้วยประการอื่นก็ดี เป็นภัณฑไทยทั้งนั้น. ภิกษุส่งบริขารบางอย่างไว้ในมือของภิกษุด้วยคำว่า ท่านจงให้แก่ภิกษุโน้นในวิหารโน้น. สำหรับภิกษุนั้นเมื่อไถยจิตเกิดขึ้น ก็มีวินิจฉัยเหมือนกับที่กล่าวในคำที่ว่า คุณจงไปวิหารชื่อโน้น ซักหรือย้อมจีวรแล้วจงมาดังนี้ ในที่ทุกแห่ง.

ภิกษุอีกรูปหนึ่งประสงค์จะส่งไปจึงทำนิมิตให้รู้ว่า ใครหนอจักถือเอาไป และ ณ ที่นั้น ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า ขอใต้เท้าจงให้เถิดขอรับ เกล้ากระผมจักถือเอาไปเอง แล้วก็ถือเดินไป. สำหรับภิกษุนั้น เมื่อไถยจิตเกิดขึ้น ก็มีวินิจฉัยเหมือนกับที่กล่าวในคำนี้ว่า ใต้เท้าจงให้จีวรเถิดขอรับ เกล้ากระผมจักไปบ้านชื่อโน้นย้อมแล้วจักนำมา ดังนี้ในที่ทุกแห่ง. พระเถระได้ผ้าเพื่อประโยชน์แก่การทำจีวรแล้วฝากไว้ในตระกูลอุปฐาก ลำดับนั้น อันเตวาสิกของท่านประสงค์จะลักผ้า จึงไปที่ตระกูลอุปฐากนั้น พูดราวกะถูกพระเถระใช้ไปว่า ได้ยินว่า

ท่านทั้งหลายจงให้ผ้านั้นเถิด. อุบาสิกาเชื่อคำของอันเตวาสิกนั้น ก็นำเอาผ้าที่อุบาสกเก็บไว้ออกมาถวาย หรืออุบาสกเชื่อคำ ก็นำเอาผ้าที่อุบาสิกาเก็บไว้ออกมาถวาย หรือใครๆ อื่นเชื่อก็นำออกมาถวาย อันเตวาสิกนั้น พอยกขึ้นเท่านั้น ก็เป็นปาราชิก. ก็ถ้าอุปัฏฐากทั้งหลายของพระเถระคิดว่า เราจักถวายผ้านี้แก่พระเถระ แล้วเก็บผ้าของตนไว้ [ถวาย] ลำดับนั้น อันเตวาสิกของพระเถระนั้นประสงค์จะลักผ้านั้น จึงไปที่ตระกูลนั้นกล่าวว่า ได้ยินว่า ท่านทั้งหลายประสงค์จะถวายผ้าแก่พระเถระ ท่านทั้งหลายจงถวายผ้านั้นเถิด. ก็อุปัฏฐากเหล่านั้นเชื่ออันเตวาสิกนั้นกล่าวว่า ท่านขอรับ พวกเราตั้งใจไว้ว่า จักให้ท่านฉันเสร็จแล้วจึงจักถวาย ดังนี้ จึงได้เก็บไว้ เอาเถิด พระคุณเจ้าจงรับไป แล้วถวายไป. อันเตวาสิกไม่เป็นปาราชิก เพราะเจ้าของเขาให้. แต่เป็นทุกกฏเพราะถือเอาด้วยจิตไม่บริสุทธิ์ และเป็นภัณฑไทย.

ภิกษุเดินไปบ้านบอกแก่ภิกษุว่า คนชื่อนี้ จักถวายผ้าอาบน้ำฝนแก่ผม ท่านพึงรับผ้าอาบน้ำฝนนั้นเก็บไว้ด้วย. ภิกษุนั้นรับคำว่า ได้ แล้วเก็บผ้าอันมีราคามากที่ภิกษุนั้นให้ไว้กับผ้ามีราคาถูกที่ตนได้ ภิกษุนั้นมาแล้วจะรู้ว่า ผ้าที่ตนได้มีราคามาก หรือไม่รู้ก็ตาม พูดว่า ท่านจงให้ผ้าอาบน้ำฝนแก่ผมเถิด เธอจึงตอบว่า ผ้าของท่านที่ได้มาเนื้อหยาบ ส่วนผ้าของผมมีราคามาก ทั้งสองผืนผมเก็บไว้ในโอกาสชื่อโน้น จงเข้าไปเอาเถิด. เมื่อภิกษุนั้นเข้าไปหยิบผ้าเนื้อหยาบ ภิกษุอีกรูปหนึ่งก็หยิบผ้าอีกผืนหนึ่ง พอยกขึ้นก็เป็นปาราชิก. แม้ถ้าเธอเขียนชื่อของตนไว้ ที่ผ้าของภิกษุนั้น และเขียนชื่อของภิกษุนั้นไว้ที่ผ้าของตน แล้วบอกว่า ท่านจงไปอ่านชื่อแล้วหยิบเอาเถิด. แม้ในผ้านั้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ส่วนภิกษุใดเก็บผ้าที่ตัวเองและภิกษุนั้นได้ไว้รวมกัน กล่าวกะภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า ผ้าที่ท่านและผมได้แล้ว ผมเก็บไว้ภายในห้องทั้งสองผืน ท่านจงไปเลือกผืนที่ท่านพอใจเอาไปเถิด. ฝ่ายภิกษุนั้นหยิบเอาผ้าเนื้อหยาบที่ภิกษุเจ้าถิ่นได้เอาไป เพราะละอายแก่ใจ. บรรดาภิกษุทั้งสองรูปนั้น เมื่อภิกษุเจ้าถิ่น หยิบเอาอีกผืนหนึ่งที่เหลือจากที่ภิกษุอาคันตุกะเลือกเอาไปแล้ว ไม่เป็นอาบัติ.

ภิกษุอาคันตุกะเก็บบาตรและจีวรไว้ใกล้พวกภิกษุเจ้าถิ่น ผู้กำลังทำจีวรกรรมอยู่ สำคัญว่า ภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านี้จักดูแลให้ จึงไปอาบน้ำ หรือไปที่อื่น. ถ้าพวกภิกษุเจ้าถิ่นดูแลบาตร

และจีวรนั้นให้ การดูแลของพวกภิกษุเจ้าถิ่นอย่างนั้นนั่น เป็นการดี ถ้าไม่ดูแลให้ เมื่อบาตร และจีวรหายไป ไม่เป็นสินไหม. แม้ถ้าภิกษุอาคันตุกะนั้นกล่าวว่า ท่านขอรับ ขอท่านจงเก็บบาตรและจีวรนี้ด้วยเถิด แล้วจึงไป ฝ่ายพวกภิกษุเจ้าถิ่นนอกนี้หารู้ไม่ เพราะเป็นผู้ขวนขวายในกิจ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้นอันภิกษุอาคันตุกะกล่าวว่า ขอท่านจงเก็บบาตรและจีวรนี้ด้วยเถิดขอรับ ปฏิเสธว่า พวกผมมีธุระ. ฝ่ายภิกษุอาคันตุกะนอกนี้ ก็มิได้เอื้อเฟื้อด้วยเข้าใจว่า พวกภิกษุเจ้าถิ่นจักเก็บให้อย่างแน่นอน แล้วก็ไปเสีย มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ถ้าพวกภิกษุเจ้าถิ่นอันภิกษุอาคันตุกะนั้นขอร้อง หรือมิได้ขอร้องก็ตาม กล่าวว่า พวกผมจักเก็บให้ ท่านจงไปเถิด บาตรและจีวรนั้นอันภิกษุเจ้าถิ่น พึงดูแล หากไม่ดูแล เมื่อหายไป ต้องเป็นสินไหม. เพราะเหตุไร ? เพราะรับรองเขาไว้.

ภิกษุใดเป็นภัณฑาคาริก ขนบาตรและจีวรของภิกษุทั้งหลายลงยังปราสาทชั้นล่างแต่เช้ามืด มิได้ปิดประตู มิได้บอกภิกษุแม้เหล่านั้น เที่ยวภิกขาจารไปในที่ไกล หากพวกโจรลักบาตรและจีวรนั้นไป เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นเทียว. ส่วนภิกษุใด อันภิกษุทั้งหลายบอกว่า ท่านขอรับ ยกบาตรและจีวรลงเถิด ได้เวลาจับสลากแล้ว จึงถามว่า ท่านทั้งหลายมาพร้อมกันแล้วหรือ เมื่อได้รับตอบว่า มาพร้อมแล้ว ขอรับ จึงนำเอาบาตรและจีวรออกมาวางไว้ก้นประตูเรือนคลัง กล่าวว่า ท่านทั้งหลายหยิบเอาบาตรและจีวรแล้วช่วยดูประตูปราสาทชั้นล่างด้วย แล้วไปเถิด ดังนี้แล้วก็ไป. ก็ ณ ที่นั้น มีภิกษุชาติขี้เกียจรูปหนึ่ง เมื่อภิกษุทั้งหลายไปแล้ว ก็มัวเช็ดนัยน์ตาลุกขึ้นทีหลังเขา ไปสู่ที่อาบน้ำ หรือที่ล้างหน้า ขณะนั้น พวกโจรเห็นแล้วจึงลักเอาบาตรและจีวรของภิกษุนั้นไปเสีย เป็นการลักไปดีแล้ว ไม่เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกเลย.

แม้ถ้าภิกษุรูปไรมิได้แจ้งให้ภิกษุภัณฑาคาริกทราบก่อน เก็บบริขารของตนไว้ในเรือนคลัง แม้เมื่อบริขารนั้นหายไป ก็ไม่เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริก. แต่ถ้าภิกษุภัณฑาคาริกเห็นบริขารนั้น คิดว่า เขาเก็บไว้ในที่อันไม่สมควร จึงหยิบไปเก็บไว้ให้ เมื่อบริขารนั้นหายไป เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้น แม้ถ้าภิกษุผู้ฝากเก็บกล่าวว่า ท่านขอรับ ผมฝากเก็บบริขารชื่อเช่นนี้ไว้ด้วย โปรดพิจารณาดู ภิกษุภัณฑาคาริกรับคำว่า ได้ หรือสำคัญ

ว่า เขาเก็บบริขารไว้ไม่ดี จึงย้ายไปเก็บเสียที่อื่น เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นเหมือนกัน. แต่เมื่อปฏิเสธไว้ว่า ผมไม่รู้ ไม่เป็นสินไหม. แม้ภิกษุใดเมื่อภิกษุภัณฑาคาริกนั้นกำลังเห็นอยู่เทียว ฝากเก็บไว้ แต่มิได้ให้ภิกษุภัณฑาคาริกรับรอง บาตรและจีวรที่หายแล้ว ก็เป็นอันหายดีแล้วนั่นเทียว. ถ้าภิกษุภัณฑาคาริกเก็บบาตรและจีวรนั้นไว้ที่อื่น เมื่อหายไป เป็นสินไหม.

ถ้าว่าเรือนคลังเขาคุ้มครองไว้เป็นอย่างดี บริขารของสงฆ์และเจดีย์ทั้งปวง เขาก็เก็บไว้ในเรือนคลังนั้นเท่านั้น แต่ภิกษุภัณฑาคาริกเป็นคนโง่ ไม่ฉลาด เปิดประตูทิ้งไว้แล้วไปไหน ๆ เสีย เพื่อฟังธรรมกถา หรือเพื่อทำกิจธุระอะไรอื่น ในขณะนั้น พวกโจรลักเอาภัณฑะไปประมาณเท่าใด เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกทั้งหมด. เมื่อภิกษุภัณฑาคาริกออกไปจากเรือนคลังจงกรมอยู่ภายนอกก็ดี เปิดประตูไว้เพื่อให้ร่างกายรับอากาศก็ดี นั่งอยู่ด้วยการประกอบเนือง ๆ ซึ่งสมณธรรมในเรือนคลังนั้นเองก็ดี นั่งในเรือนคลังนั้นแล แล้วขวนขวายด้วยการงานอะไร ๆ ก็ดี แม้ปวดอุจจาระปัสสาวะ เมื่ออุปจารมีอยู่ในที่นั้นเอง ไปเสียข้างนอกก็ดี มัวเลินเล่อด้วยอาการอะไร ๆ อื่นก็ดี พวกโจรเปิดประตูหรือเข้าทางประตูที่ภิกษุเปิดไว้เอง หรือตัดที่ต่อ ลักเอาภัณฑะไปประมาณเท่าใด เพราะความเลินเล่อของภิกษุภัณฑาคาริกนั้นเป็นปัจจัย ภัณฑะทั้งปวงเป็นสินไหม แก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นเทียว.

ท่านกล่าวว่า ก็ในฤดูร้อน จะเปิดหน้าต่างแล้วนอนก็ควร. ก็เมื่อปวดอุจจาระปัสสาวะเมื่อไม่มีอุปจารนั้น ไปที่อื่น ไม่ใช่วิสัย [แห่งสินไหม] เพราะตั้งอยู่ในฝ่ายภิกษุไข้ ฉะนั้นไม่เป็นสินไหม. ก็ภิกษุใดถูกความร้อนเบียดเบียนปิดประตูมันคงในภายใน แล้วออกไปข้างนอก. ก็พวกโจรจับเธอแล้วสั่งว่า จงเปิดประตู. ไม่ควรเปิด จนถึงครั้งที่สาม ก็ผิว่าพวกโจรเหล่านั้นขู่ว่า ถ้าไม่เปิด พวกเราก็จักฆ่าท่านเสีย และจักทำลายประตูลักบริขารไป แล้วเงื้อขวานเป็นต้นขึ้น. จะเปิดด้วยคิดว่า เมื่อเราตาย และเมื่อเสนาสนะของสงฆ์ฉิบหายแล้ว ก็หาความดีมิได้ ดังนี้ ก็ควร.

ท่านกล่าวว่า แม้ในเรื่องนี้ ก็ไม่มีสินไหม เพราะไม่ใช่วิสัย. ถ้าภิกษุอาคันตุกะไร ๆ ไขกุญแจหรือเปิดประตูไว้ พวกโจรลักภัณฑะไปประมาณเท่าใด ภัณฑะนั้นทั้งหมด เป็นสินไหม

แก่ภิกษุอาคันตุกะนั้น ๆ ยนต์คือลิ่มและกุญแจห่วง อันสงฆ์จัดแจงให้ไว้เพื่อประโยชน์แก่การรักษาเรือนคลัง. ภิกษุภัณฑาคาริกใส่แต่ลิ่มแล้วก็นอน พวกโจรเปิดประตูแล้วลักบริขารไป เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นทีเดียว. ก็ภิกษุภัณฑาคาริกนี้ ใส่ยนต์คือลิ่มและกุญแจห่วงแล้วจึงนอน ถ้าถูกพวกโจรมาชู่ว่า จงเปิด พึงปฏิบัติในการชู่ของพวกโจรนั้น ตามนัยก่อนนั่นแล. ก็เมื่อภิกษุภัณฑาคาริกทำการคุ้มครองอย่างนี้แล้วจึงนอน ถ้าพวกโจรพังฝาหรือหลังคา หรือเข้าไปทางอุโมงค์แล้วลักของไป ไม่เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้น. ถ้าพระเถระทั้งหลายแม้อื่นอยู่ในเรือนคลัง เมื่อเปิดประตูแล้ว พวกท่านก็ถือเอาบริขารของตน ๆ ไป เมื่อพวกท่านไปแล้ว ภิกษุภัณฑาคาริกมิได้ดูแลประตู พวกโจรลักอะไร ๆ ในนั้นไป ก็เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกรูปเดียว เพราะภิกษุภัณฑาคาริกเป็นอิสระ [มีหน้าที่ดูแล]. แต่พระเถระทั้งหลายต้องเป็นสหาย. นี้เป็นสามีจิกรรมในเรื่องนั้น. ก็ถ้าภิกษุภัณฑาคาริกกล่าวว่า ใต้เท้าทั้งหลายอยู่ข้างนอกนั่นแหละ แล้วถือเอาบริขารของใต้เท้าเถิด อย่าเข้าไป ก็บรรดาพระเถระเหล่านั้น พระมหาเถระเหลาะแหละรูปหนึ่ง เข้าไปสู่เรือนคลังนั่งและนอนกับพวกสามเณรและพวกอุปัฏฐาก. ภัณฑะประมาณเท่าใดหายไป ภัณฑะทั้งปวง เป็นสินไหมแก่พระมหาเถระเหลาะแหละรูปนั้น. ส่วนภิกษุภัณฑาคาริกและพระเถระที่เหลือ ต้องเป็นสหาย. ถ้าภิกษุภัณฑาคาริกรูปเดียวพาพวกสามเณรเหลาะแหละและพวกอุปัฏฐากไปนั่งและนอนในเรือนคลัง ภัณฑะใดในเรือนคลังนั้นหายไป ภัณฑะทั้งปวงเป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นเท่านั้น. ฉะนั้น ภิกษุภัณฑาคาริกเท่านั้นพึงอยู่ในเรือนคลังนั้น. นอกนั้นควรอยู่ที่มณฑปและที่โคนไม้ แต่ไม่ควรอยู่ในเรือนคลัง ฉะนี้แล.

ก็ภิกษุเหล่าใดเก็บบริขารไว้ในห้องที่อยู่ของพวกภิกษุผู้ชอบพอของตน ๆ เมื่อบริขารหายไป เป็นสินไหมแก่พวกภิกษุที่เก็บไว้เท่านั้น ส่วนภิกษุนอกนั้น ต้องเป็นสหาย. ก็ผิว่าสงฆ์สั่งให้ถวายข้าวต้มและข้าวสวยแก่ภิกษุภัณฑาคาริกภายในวัดนั่นเอง แต่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นยังขืนไปบ้าน เพื่อต้องการภิกษาจารอยู่อีก ภัณฑะหายไป เป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกนั้นเทียว. แม้ภิกษุอยู่เวรเฝ้าวิหารที่พวกภิกษุผู้เข้าไปสู่ที่ภิกษาจารตั้งไว้เพื่อประโยชน์แก่การรักษาอติเรกจีวร เมื่อได้ยาคูและภัตร หรืออาหาร ก็ยังขืนไปสู่ที่ภิกษาจาร ภัณฑะใดในวิหารนั้น

หายไป ทั้งหมดเป็นสินไหม [แก่ภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารนั้น]. อนึ่ง ไม่ใช่ภัณฑะนี้เท่านั้นอย่างเดียว ก็ภัณฑะใดหายไป เพราะความเลินเล่อของภิกษุอยู่เวรเฝ้าวิหารนั้นเป็นปัจจัย ภัณฑะทั้งปวงเป็นสินไหมแก่เธอ ดุจเป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริกฉะนั้น. ถ้าวิหารใหญ่โต เธอไปเพื่อจะรักษาส่วนอื่นบ้าง พวกโจรก็ลักภัณฑะที่เก็บไว้ที่ส่วนอื่น ไม่เป็นสินไหมเพราะเหลือวิสัย. ก็ภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหาร ควรเก็บบริขารไว้ในที่รวมของภิกษุทุกรูปในกลางวิหารเช่นนี้แล้วนั่งอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ควรตั้งภิกษุอยู่เวรเฝ้าวิหารไว้ ๒—๓ รูป ถ้าแม้เมื่อภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารเหล่านั้นมิได้เลินเล่อเลย รักษาข้างโน้นและข้างนี้อยู่นั่นเทียว ก็ยังหายไปได้บางอย่าง ไม่เป็นสินไหม. ภัณฑะที่พวกโจรมัดพวกภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารไว้แล้วลักเอาไปก็ดี ภัณฑะที่พวกโจรลักเอาไปทางอื่น ในเมื่อพวกภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารเดินสวนทางพวกโจรก็ดี ไม่เป็นสินไหมแก่ภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารเหล่านั้น. ถ้าว่าพวกภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารไม่มียาคูและภัตร หรืออาหารที่จะพึงถวายในวิหาร ก็ควรจะตั้งสลากยาคู ๒—๓ ที่อันเกิดจากลาภที่พวกเธอจะพึงถึง และสลากภัตรอันเพียงพอแก่พวกเธอไว้ด้วย แต่ไม่ควรตั้งไว้เป็นประจำ เพราะพวกชาวบ้านจะพากันเดือดร้อนว่า พวกภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารเท่านั้น ฉันภัตตาหารของพวกเรา ฉะนั้น ควรตั้งผลัดเปลี่ยนเวียนกันไป ถ้าพวกที่ชอบพอกันของภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารเหล่านั้น นำสลากภัตรมาถวายเอง การนำมาถวายอย่างนี้นั่น เป็นการดี ถ้าไม่ถวาย ก็พึงให้รับเวรกันนำมาถวายเถิด. ถ้าภิกษุผู้อยู่เวรเฝ้าวิหารได้สลากยาคู ๒—๓ ที่ และสลากภัตร ๔—๕ ที่นั่นเทียว ก็ยังขืนไปสู่ที่ภิกษาจาร ภัณฑะทั้งปวงที่หายไป เป็นสินไหมแก่เธอดุจเป็นสินไหมแก่ภิกษุภัณฑาคาริก. ถ้าสงฆ์ไม่มีภัตร หรืออาหารที่จะพึงถวายแก่ภิกษุผู้เฝ้าวิหาร ภิกษุทั้งหลายผลัดกันเป็นเวรเฝ้าวิหารแล้วให้นิสิตของตน ๆ ช่วยปฏิบัติ จะไม่รับเวรที่มาถึงแล้วไม่ได้ พึงทำเหมือนอย่างที่ภิกษุเหล่าอื่นทำที่เดียว. แต่ภิกษุทั้งหลายไม่ควรจัดเวรให้ภิกษุผู้ไม่มีสหาย หรือผู้ไม่มีเพื่อนซึ่งไม่มีภิกษุผู้ชอบพอกันอันจะนำภัตตาหารมาถวาย. ภิกษุทั้งหลายตั้งแม้ส่วนใดไว้ที่วิหาร เพื่อประโยชน์เป็นค่าภัตตาหาร ภิกษุถือเอาส่วนนั้นอาศัยเลี้ยงชีพ ต้องปฏิบัติหน้าที่ ภิกษุใดมิได้อาศัยส่วนนั้นเลี้ยงชีพ ไม่ต้องให้รับผลัดเวร ภิกษุทั้งหลายวางภิกษุไว้ในวิหารแม้เพื่อ

ประโยชน์แก่ผลไม้น้อยใหญ่ ดูแลคุ้มครองแล้วปันผลตามวาระแล้วขบฉัน. ภิกษุผู้ขบฉันผลไม้เหล่านั้นต้องปฏิบัติหน้าที่ ภิกษุผู้มิได้อาศัยเลี้ยงชีพ ไม่ต้องจัดให้รับเวร. ภิกษุทั้งหลายวางภิกษุไว้แม้เพื่อประโยชน์แก่การรักษาเสนาสนะ เตียง ตั่ง และเครื่องลาด ภิกษุผู้อยู่ในอาวาสต้องปฏิบัติหน้าที่. ส่วนภิกษุผู้ถืออัพโภกาสิกธุดงค์ หรือรุกขมูลิกธุดงค์ ไม่ต้องจัดให้รับเวร.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ภิกษุรูปหนึ่งเป็นนวกะ แต่เป็นพหุสูตบอกธรรม ให้ปริปุจฉา พรรณนาพระบาลี กล่าวธรรมกถา แก่ภิกษุเป็นอันมาก ช่วยภาระของสงฆ์ ภิกษุนี้แม้บริโภคลาภนี้ แม้อยู่ในอาวาส ก็ไม่ต้องให้รับเวร พึงทราบ ชื่อว่า บุรุษพิเศษ. ก็สำหรับภิกษุผู้ดูแลโรงพระอุโบสถและเรือนพระปฏิมา ภิกษุทั้งหลาย พึงให้ยาคูและภัตร ๒ เท่าข้าวสารวันละทะนาน จีวรปีละไตร และกัปปิยภัณฑ์อีก ราคาประมาณ ๑๐—๒๐ ก็ผิว่าเมื่อเธอได้ยาคูและภัตรเป็นต้นนั้นอยู่เทียว ภัณฑะอะไร ๆ ในโรงพระอุโบสถและเรือนพระปฏิมาหายไป เพราะความเลินเล่อ ทั้งหมดเป็นสินไหมแก่เธอ. แต่ภัณฑะที่พวกโจรมัดชิงเอาไปด้วยพลการ ไม่เป็นสินไหมแก่เธอ. ภิกษุทั้งหลายจะให้เธอรักษาสมบัติของพระเจดีย์พร้อมกับสมบัติของพระเจดีย์และสมบัติของสงฆ์ในโรงพระอุโบสถและเรือนพระปฏิมานั้น ก็ควร. จะให้รักษาสมบัติของสงฆ์พร้อมด้วยสมบัติของพระเจดีย์ ไม่ควร. ก็ภัณฑะใดเป็นของสงฆ์เขาตั้งไว้พร้อมกับสมบัติของพระเจดีย์ ภัณฑะนั้น เมื่อให้รักษาสมบัติของพระเจดีย์ ก็ย่อมเป็นอันรักษาไว้แล้วเหมือนกัน. ฉะนั้น การรักษาอย่างนี้ จึงควร. แม้เมื่อเธอรักษาอยู่ซึ่งโรงพระอุโบสถเป็นต้นตามวาระแห่งปักษ์ [๑๕ วันครั้ง] ภัณฑะหายไปด้วยอำนาจความเลินเล่อ ก็เป็นสินไหมเหมือนกัน ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภัณฑะที่เขาฝากไว้ จบ

กถาว่าด้วยด่านภาษี

ชื่อว่า สุงกฆาฏ ด้วยอรรถว่า เป็นแดนตระบัดซึ่งภาษี. คำนี้เป็นชื่อของด่านภาษี. จริงอยู่ ด่านภาษีนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า สุงกฆาฏ เพราะคนไม่เสียภาษี นำภัณฑะอันควรแก่ภาษีออกจากด่านนั้น ชื่อว่า ย่อมตระบัดภาษีของพระราชา คือ ย่อมยังภาษีของพระราชาให้พินาศ.

บทว่า เข้าไปในนั้น ความว่า เข้าไปในด่านภาษีนั้น คือ ที่พระราชาทรงกำหนดเขตตั้งไว้ในที่ทั้งหลายมีภูเขาขาดเป็นต้น.

บทว่า ราชคฺคหฺ ภณฺฑฺ แปลว่า ซึ่งภัณฑะควรแก่พระราชา. อธิบายว่า ภาษีควรค่าห้ามาสก หรือเกินกว่าห้ามาสก เป็นของควรถวายแด่พระราชาแต่ภัณฑะใด ซึ่งภัณฑะนั้น. ปาฐะว่า ราชกฺ ดังนี้ก็มี. ความก็ดังนี้เหมือนกัน.

บทว่า ภิกษุมีไถยจิต[๑] ความว่า ภิกษุก่อให้เกิดไถยจิตว่า เราจักไม่เสียภาษีแก่พระราชาแต่ภัณฑะนี้ จับต้องภัณฑะนั้น เป็นทุกกฏ. ถือเอาภัณฑะแต่ฐานที่ตนตั้งไว้ [แต่ด่านภาษี] ใส่เข้าในย่าม หรือผูกเข้ากับขาในฐานะที่ปกปิด เป็นถุลลัจจัย. ไม่เป็นฐานาจาวนาวหาร เพราะอวหารนี้กำหนดด้วยด่านภาษี. ภิกษุยังเท้าที่ ๒ ให้ก้าวล่วงด่านภาษี เป็นปาราชิก.

บทว่า โยนภัณฑะให้ตกนอกด่านภาษี ความว่า ภิกษุเห็นว่า พวกราชบุรุษส่งใจไปในที่อื่น [เผลอตัว] ยืนอยู่ข้างในนั่นเทียวขว้างภัณฑะไป เพื่อต้องการให้ตกข้างนอก หากภัณฑะที่ขว้างไปนั้น จะต้องตกข้างนอกแน่ พอพ้นจากมือ ก็เป็นปาราชิก. หากภัณฑะที่ขว้างไปนั้น กระทบต้นไม้หรือตอไม้ หรือถูกกำลังลมพายุต้านทานไว้ ตกไปภายในอีก ยังรักษาอยู่. ภิกษุหยิบขว้างไปอีก เป็นปาราชิกโดยนัยที่กล่าวแล้วในก่อนนั่นแหละ. ภัณฑะนั้นตกที่ภาคพื้นแล้วกลิ้งเข้าไปภายในอีก เป็นปาราชิกเหมือนกัน.

ส่วนในอรรถกถากุรุนทีและอรรถกถาสังเขป ท่านกล่าวว่า ถ้าภัณฑะนั้นตกไปภายนอกหยุดอยู่ แล้วกลิ้งเข้าไป เป็นปาราชิก. ถ้ายังไม่หยุดเลย กลิ้งเข้าไป ยังรักษาอยู่ ดังนี้.

ภิกษุยืนอยู่ข้างใน ยังภัณฑะนั้นให้กลิ้งไปด้วยมือ หรือด้วยเท้า หรือด้วยไม้เท้าเอง หรือยังบุคคลอื่นให้กลิ้งไป ถ้าภัณฑะนั้นไม่หยุดกลิ้งไปอยู่ เป็นปาราชิก. ภัณฑะนั้นหยุดอยู่ภายในแล้ว จึงกลิ้งไปภายนอก ยังรักษาอยู่. ภัณฑะที่ภิกษุวางไว้ในภายในด้วยหวังว่า มันจักกลิ้งไป หรือว่า คนอื่นจักยังมันให้กลิ้งไป ดังนี้ ภายหลังกลิ้งไปเอง หรือคนอื่นกลิ้งไป

๑. แปลคำว่า เถยฺยจิตฺโต เป็นบทตั้ง แต่บางท่านแปลไขออกไป

จึงไปข้างนอก ยังรักษาอยู่เหมือนกัน. ก็ในภัณฑะอันภิกษุตั้งไว้ด้วยจิตบริสุทธิ์กลับไปอย่างนั้น ไม่ต้องพูดถึง. ภิกษุทำห่อสองห่อให้เนื่องเป็นอันเดียวกันวางไว้ในระหว่างแดนแห่งด่านภาษี. ถึงแม้ในห่อภายนอก ภาษีจักควรค่าบาทหนึ่ง แต่ห่อภายในก็ยังรักษาได้ เพราะเนื่องเป็นอันเดียวกันกับห่อภายนอกนั้น แต่ถ้าภิกษุเปลี่ยนกลับตั้งห่อในไว้ภายนอก เป็นปาราชิก. แม้ในหาบที่ภิกษุทำให้เนื่องเป็นอันเดียวกันตั้งไว้ ก็นัยนี้แหละ. ก็ถ้าภัณฑะนั้นอันภิกษุไม่ได้ผูก เพียงแต่ตั้งไว้ในที่สุดแห่งหาบเท่านั้น ย่อมเป็นปาราชิก.

ภิกษุตั้งภัณฑะนั้นไว้ในยานที่กำลังไปอยู่ หรือในพาหนะมีหลังม้าเป็นต้น ด้วยหวังว่า ภัณฑะอันพาหนะนี้จักนำไปในภายนอก แม้เมื่อภัณฑะนั้นอันพาหนะนั้นนำออกไปแล้ว ไม่เป็นอวหาร แม้ภัณฑไทยก็ไม่เป็น. เพราะเหตุไร? เพราะพระราชาตรัสว่า จงเก็บภาษีแก่บุคคลผู้เข้าไปในที่นั้น. ก็ภัณฑะนี้ตั้งอยู่ในภายนอกแห่งด่านภาษี และภิกษุนั้นไม่ได้นำไป ฉะนั้น จึงไม่เป็นภัณฑไทย ไม่เป็นปาราชิก. แม้ในภัณฑะที่ภิกษุตั้งไว้ในพาหนะมียานเป็นต้นที่หยุดแล้ว เมื่อพาหนะมียานเป็นต้นเหล่านั้นเว้นประโยคของภิกษุ ไปแล้ว แม้เมื่อไถยจิตมีอยู่ ก็ไม่เป็นอวหาร. ก็ถ้าภิกษุตั้งภัณฑะนั้นไว้แล้วขับพาหนะมียานเป็นต้นไปให้ล่วง [ด่านภาษี] หรือยืนอยู่ข้างหน้า ร้องเรียกว่า มาโว้ย ดังนี้ เพราะตนมีความอบรมอันกระทำแล้วในมนต์สะกดช้างเป็นต้น ย่อมเป็นปาราชิกในเวลาล่วงแดน. ในฐานะเช่นนี้ในเอฬกโลมสิกขาบท ภิกษุใช้คนอื่นให้นำขนเจียมไป ฉะนั้นจึงไม่เป็นอาบัติ ในอทินนาทานสิกขาบทนี้ เป็นปาราชิก. ในเอฬกโลมสิกขาบทนั้น ภิกษุใส่ขนเจียมทั้งหลายในยานหรือในภัณฑะของคนอื่นผู้ไม่รู้ตัว ให้ล่วงเลยสามโยชน์ไป ขนเจียมเหล่านั้นเป็นนิสสัคคีย์ ฉะนั้นจึงเป็นปาจิตตีย์. ในอทินนาทานสิกขาบท ไม่เป็นอาบัติ. การยอมเสียภาษีในด่านภาษี แล้วจึงไปนั่นแหละ ควร.

ภิกษุรูปหนึ่งทำความผูกใจไว้ว่า ถ้าเขาทั้งหลายบอกว่า ท่านจงเสียภาษีดังนี้ เราก็จักเสีย ถ้าเขาทั้งหลายไม่บอก เราก็จักไปดังนี้แล้วจึงไป. เจ้าหน้าที่ศุลกากรคนหนึ่งเห็นภิกษุนั้นแล้วกล่าวว่านั่นภิกษุกำลังไป จงเก็บภาษีภิกษุนั้น. เจ้าหน้าที่ศุลกากรอีกคนหนึ่งพูดว่า ภาษีสำหรับบรรพชิตจักมีแต่ไหน ปล่อยท่านไปเถิด ดังนี้เป็นอันได้ข้ออ้าง ไปได้. แต่เมื่อภิกษุกล่าวว่า การที่ไม่เสียภาษีแล้วไป ไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นจงเก็บภาษีเถิดอุบาสก แม้เมื่อเจ้าหน้าที่ศุลกากรกล่าวว่า

พวกเราเมื่อเก็บภาษีภิกษุก็คงเก็บได้แต่บาตรและจีวร ประโยชน์อะไรด้วยบาตรและจีวรนั้น ปล่อยท่านไปเถิด เป็นอันได้ข้ออ้างเหมือนกัน. ถ้าพวกเจ้าหน้าที่ศุลกากรมัวหลับเสีย หรือเล่นการพะนันเพลิน หรือไปเสียที่ไหน และภิกษุนี้แม้เรียกหาว่า พวกเจ้าหน้าที่ศุลกากรอยู่ที่ไหน ก็ไม่พบ เป็นอันได้ข้ออ้างเหมือนกัน. แม้ถ้าภิกษุถึงด่านภาษีแล้วส่งใจไปที่อื่น คิดอะไรเพลิน หรือสังวัธยาย หรือประกอบมนสิการอยู่ หรือถูกโจร และสัตว์ร้ายมีช้าง ราชสีห์ และเสือเป็นต้น ลุกขึ้นไล่กวดไปโดยเร็ว หรือเห็นเมฆใหญ่ตั้งขึ้นประสงค์จะเข้าไปยังศาลาข้างหน้า จึงเลยสถานที่นั้นไป เป็นอันได้ข้ออ้างเหมือนกัน.

ในบทว่า หลบภาษี นี้ ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถากุรุนทีว่า ภิกษุก้าวลงสู่อุปจาร [บริเวณรอบนอกเขตด่านภาษี] หลบภาษีแม้ก็จริง แต่เป็นอาหารที่เดียว. ส่วนในมหาอรรถกถา ท่านเห็นแต่โทษอย่างเดียวว่า พวกราชบุรุษจักเบียดเบียนภิกษุหลบภาษี จึงกล่าวว่า ภิกษุก้าวลงสู่อุปจารหลบภาษี เป็นทุกกฏ. ไม่ก้าวลงหลบภาษี ไม่เป็นอาบัติ. คำในมหาอรรถกถานี้สมกับบาลี. ในด่านภาษีนี้ อุปจารพึงกำหนดด้วยสองเลฑฑุบาต ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยด่านภาษี จบ

กถาว่าด้วยสัตว์มีชีวิต

ถัดจากกถาว่าด้วยด่านภาษีนี้ไป พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงสัตว์มีชีวิตซึ่งพอแก่อาหารโดยส่วนเดียว จึงตรัสว่า สัตว์มีชีวิต คือ มนุษย์. เมื่อภิกษุลักสัตว์มีชีวิต คือ มนุษย์ แม้นั้นซึ่งเป็นไทแก่ตัว ไม่เป็นอาหาร. แม้บุคคลใดเป็นไทแก่ตัว ถูกมารดาหรือบิดาจำนำไว้ หรือตัวเองเอาตัวเป็นประกันไว้ แล้วได้ถือเอาทรัพย์ไป ๕๐ หรือ ๖๐ กหาปณะ เมื่อภิกษุลักแม้บุคคลนั้น ก็ยังไม่เป็นอาหาร. แต่ทรัพย์ย่อมเพิ่มดอกเบี้ยในที่ที่ไปแล้ว. แต่เมื่อภิกษุลักทาสอันต่างด้วยทาสเกิดในเรือนเบี้ย ทาสสินไถ่ ทาสที่ถูกกวาดมาเป็นเชลยนั่นเทียว ย่อมเป็นอาหาร. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายถึงทาสนั้นแหละ จึงตรัสคำนี้ไว้ว่า สัตว์มีชีวิต คือ มนุษย์ เรียกชื่อว่า สัตว์มีชีวิต.

ก็บรรดาทาสเหล่านี้ ทาสที่เกิดในท้องของทาสีในเรือน พึงทราบว่า ชื่อว่าทาสเกิดในเรือนเบี้ย. ทาสที่ถูกซื้อมาด้วยทรัพย์ ชื่อว่า ทาสสินไถ่. ทาสที่ถูกกวาดมา พามาจาก

ต่างประเทศ แล้วเข้าถึงความเป็นทาส ชื่อว่า ทาสที่ถูกกวาดมาเป็นเชลย.

ภิกษุคิดว่า จักลักสัตว์มีชีวิตเห็นปานนี้ แล้วลูบคลำ เป็นทุกกฏ. จับมือหรือเท้ายกขึ้นทำให้ไหว เป็นถุลลัจจัย. ยกขึ้นแล้วประสงค์จะหนีไป ทำให้เคลื่อนจากฐานที่ยืนอยู่แม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ภิกษุจับที่เส้นผม หรือที่มือฉุดมา พึงปรับด้วยวาระย่างเท้า. ภิกษุคิดว่า จักให้เดินไป จึงคุกคามหรือประหารกล่าวว่า จงไปทางนี้. เมื่อทาสนั้นไปสู่ทิสาภาคที่ภิกษุนั้นกล่าว เป็นปาราชิก. ในวาระย่างเท้าที่สอง แม้ภิกษุผู้ร่วมคิดกับภิกษุนั้นก็เป็นปาราชิกทุกรูปในขณะเดียวกัน. ภิกษุเห็นทาสแล้วถามสุขทุกข์ หรือไม่ถามก็ตามกล่าวว่า จงไปเถิด จงหนีไป เป็นอยู่ให้สบายเถิด. หากว่าทาสนั้นหนีไป พอย่างเท้าที่สอง ก็เป็นปาราชิก. คนอื่นกล่าวกะทาสนั้นผู้มาสู่ที่ใกล้ตนว่า จงหนีไป ถ้าภิกษุร้อยรูปกล่าวกะทาสผู้มาสู่ที่ใกล้ตน ๆ ตามลำดับ ก็เป็นปาราชิกทุกรูป. ส่วนภิกษุใดกล่าวกะทาสผู้กำลังหนีไปโดยเร็วนั่นเทียวว่า จงหนีไป อย่าให้เจ้าของจับเจ้าได้ ไม่เป็นอาบัติปาราชิก. แต่ถ้าภิกษุว่ากะทาสผู้หนีไปช้า ๆ และทาสนั้นกลับไปเร็วตามคำของภิกษุนั้น เป็นปาราชิก. ภิกษุเห็นทาสหนีไปยังบ้าน หรือประเทศอื่น แม้ให้หนีไปจากบ้าน หรือประเทศนั้น ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน. ชื่อว่า อทินนาทาน ย่อมพันได้ด้วยคำเป็นปริยาย. จริงอยู่ ภิกษุใดกล่าวอย่างนี้ว่า เจ้าทำอะไรอยู่ที่นี้ เจ้าหนีไปเสียไม่ควรหรือ หรือกล่าวว่า เจ้าไปในที่บางแห่งแล้วเป็นอยู่ให้สบายไม่ควรหรือ, หรือกล่าวว่า ทาสา ทาสี หนีไปประเทศชื่อโน้น ย่อมเป็นอยู่สบาย ก็ทาสนั้นฟังคำของภิกษุนั้นหนีไป ไม่เป็นอวหาร. แม้ภิกษุใดกล่าวว่า เราจะไปประเทศชื่อโน้น คนไปที่ประเทศนั้น ย่อมเป็นอยู่สบาย และเมื่อไปกับเรา จะไม่ลำบาก ด้วยสะเบียงอาหารเป็นต้นในระหว่างทาง ดังนี้แล้ว พาทาสผู้มากับตนเดินไป ด้วยอำนาจการเดินทาง ไม่ใช่ด้วยไถยจิต ไม่เป็นอวหารเลย. ก็เมื่อพวกโจรดักในระหว่างทาง แม้จะกล่าวว่า เหย พวกโจรดักแล้ว หนีไปเร็ว มา ไป ดังนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ก็ไม่ปรับอวหาร เพราะภิกษุกล่าวเพื่อประโยชน์จะให้พ้นจากโจรันตราย ฉะนี้แล.

ถกาว่าด้วยสัตว์มีชีวิต จบ

กถาว่าด้วยสัตว์ไม่มีเท้า

บรรดาสัตว์ไม่มีเท้าทั้งหลาย ชื่อว่า งู ได้แก่ งูที่พวกหมองูเป็นต้นจับไว้ เป็นงูมีเจ้าของ ซึ่งพวกหมองูเป็นต้นเมื่อให้มันเล่น ย่อมได้รางวัลกึ่งบาทบ้าง บาทหนึ่งบ้าง กหาปณะหนึ่งบ้าง แม้เมื่อจะปล่อยมันไป ก็รับเงินหรือทองก่อนแล้วจึงปล่อยไป พวกหมองูเป็นต้นเหล่านั้นไปยังโอกาสที่ภิกษุบางรูปนั่ง วางกะโปรงใส่งูไว้แล้วหลับเสียก็ดี ไปที่บางแห่งเสียก็ดี หากว่า ณ ที่นั้น ภิกษุนั้นมีไถยจิตจับกะโปรงงูนั้น เป็นทุกกฏ. ทำให้ไหว เป็นถุลลัจจัย. ทำให้เคลื่อนจากฐาน เป็นปาราชิก. ก็ถ้าเปิดกะโปรงงูจับงูที่คอ เป็นทุกกฏ. ยกขึ้น เป็นถุลลัจจัย. เมื่อยกขึ้นทำให้ตรง ๆ พอหางงูพ้นจากพื้นกะโปรงงูเพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. เมื่อครูดฉุดมาพอหางพ้นจากขอบปาก ก็เป็นปาราชิก. ภิกษุเปิดปากกะโปรงงูนิดหน่อยแล้วตีมัน หรือเรียกออกชื่อว่า มาโว้ย ดังนี้แล้ว ให้งูออกไป เป็นปาราชิก. เปิดอย่างนั้นแหละแล้วทำเสียงกบหรือเสียงหนู หรือโปรยข้าวตอก แล้วเรียกออกชื่อ หรือดีดนิ้ว แม้เมื่องูออกไปอย่างนี้ ก็เป็นปาราชิก. เมื่อภิกษุมิได้เปิดปาก [กะโปรงงู] ทำอย่างนั้น งูหิวจึงใช้ศีรษะจดกะพุ้งกะโปรงงูทำช่องหนีไป เป็นปาราชิกนั่นเทียว. ก็ถ้าว่าเมื่อภิกษุเปิดปาก [กะโปรง] ไว้ งูออกแล้วหนีไปเองทีเดียว เป็นภัณฑไทย. แม้ถ้าว่า ภิกษุเปิดปากกะโปรงไว้ หรือไม่เปิดก็ตาม แล้วทำเสียงกบและหนู หรือโปรยข้าวตอกอย่างเดียว มิได้ระบุชื่อเรียก หรือมิได้ดีดนิ้ว งูออกไปด้วยหมายใจว่า จักกินกบเป็นต้น เพราะหิว แล้วหนีไป เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. ปลาจัดเข้าด้วยศัพท์ว่า สัตว์ไม่มีเท้า ในเรื่องนี้อย่างเดียว. ก็คำใดที่จะพึงกล่าวในปลานี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในภัณฑะตั้งอยู่ในน้ำเทียว ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยสัตว์ไม่มีเท้า จบ

กถาว่าด้วยสัตว์สองเท้า

บรรดาสัตว์สองเท้าทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงสัตว์สองเท้าที่บุคคลอาจจะลักเอาไปได้ จึงตรัสว่า พวกมนุษย์ พวกปักษาชาต ส่วนพวกเทวดา ใคร ๆ ไม่อาจจะลักได้. สัตว์ชื่อว่า ปักษาชาต ด้วยอรรถว่า มีปีกเกิดแล้ว. พวกปักษาชาตนั้น มี ๓ จำพวก คือ พวกปีกขน พวกปีกหนัง พวกปีกกระดูก. บรรดาปักษาชาต ๓ จำพวกนั้น

นกยูงและไก่เป็นต้น พึงทราบว่า พวกปีกขน ค้างคาวเป็นต้น พึงทราบว่า พวกปีกหนัง แมลงผึ้งเป็นต้น พึงทราบว่า พวกปีกกระดูก พวกมนุษย์และปักษาชาตทั้งหมดนั้น จัดเข้าด้วยศัพท์ว่า **สัตว์สองเท้า** ในเรื่องนี้อย่างเดียว. ก็คำใดที่จะพึงกล่าวในอธิการนี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในภัณฑะตั้งอยู่ในอากาศและในสัตว์มีชีวิตนั่นเทียว ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยสัตว์สองเท้า จบ

กถาว่าด้วยสัตว์สี่เท้า

พึงทราบวินิจฉัยในพวกสัตว์สี่เท้าต่อไป. ชนิดแห่งสัตว์สี่เท้าทุกอย่างที่เหลือจากที่มาในพระบาลี พึงทราบว่า ชื่อว่า สัตว์ของเลี้ยง. ช้างเป็นต้น ชัดเจนแล้วทั้งนั้น. ในบรรดาช้างเป็นต้นเหล่านั้น ภิกษุมีไถยจิตลูบคลำช้าง เป็นทุกกฏ ให้ไหว เป็นถุลลัจจัย. ส่วนภิกษุใดมีกำลังมาก ใช้ศีรษะรุนลูกช้าง รุนที่ใดสะดือเพราะเมาในกำลังแล้วจับให้เท้าทั้งสี่และงวงพ้นจากพื้นดินแม้เพียงปลายเส้นผม เป็นปาราชิก. ก็ช้าง บางเชือกเขาล่ามพักไว้ในโรงช้าง บางเชือกก็มิได้ล่ามพักไว้ บางเชือกก็ยืนอยู่ภายในที่อยู่ บางเชือกก็ยืนอยู่ที่พระลานหลวง. บรรดาช้างเหล่านั้น สำหรับช้างเชือกที่เขาล่ามคอพักไว้ในโรงช้าง มีฐาน ๕ คือ เครื่องผูกที่คอและเท้าทั้งสี่. ช้างเชือกที่เขาใช้โซ่เหล็กล่ามไว้ที่คอและเท้าข้างหนึ่ง มีฐาน ๖. ช้างเชือกที่เขาล่ามไว้ที่คอและเท้าสองข้าง มีฐาน ๗. พึงทราบการทำให้ไหวและทำให้เคลื่อนจากฐานด้วยอำนาจฐานเหล่านั้น. ช้างเชือกที่ไม่ได้ล่าม มีโรงช้างทั้งสิ้นเป็นฐาน เมื่อให้ล่วงเลยจากโรงช้างนั้น เป็นปาราชิก. ช้างเชือกที่ยืนอยู่ภายในที่อยู่ มีภายในที่อยู่ทั้งหมดนั่นแหละเป็นฐาน. เมื่อให้ล่วงเลยประตูที่อยู่ของช้างนั้น เป็นปาราชิก. ช้างเชือกที่ยืนอยู่ที่พระลานหลวง มีพระนครทั้งสิ้นเป็นฐาน. เมื่อให้ล่วงประตูพระนครไป เป็นปาราชิก. ช้างเชือกที่ยืนอยู่นอกพระนคร มีฐานที่ยืนอยู่นั่นแหละเป็นฐาน. ภิกษุลักช้างนั้นไป พระวินัยธรพึงปรับตามวาระย่างเท้า. ช้างเชือกที่นอนอยู่มีฐานเดียวเท่านั้น. ภิกษุมีไถยจิตทำให้มันลุกขึ้น พอลุกขึ้น ก็เป็นปาราชิก. แม้ในม้าก็มีวินิจฉัยดังนี้เหมือนกัน. ก็ถ้าม้านั้นเขาล่ามไว้ที่เท้าทั้งสี่เทียว พึงทราบฐาน ๙. แม้ในอูฐก็นัยนี้. แม้โคบางตัวเขาล่ามพักไว้ในเรือน บางตัวมิได้ล่ามไว้เลยยืนอยู่ แต่บางตัวเขาล่ามพักไว้ในคอก บางตัวก็มิได้ล่ามเลยยืนอยู่ บรรดาโคเหล่านั้น สำหรับตัวที่เขาล่ามพักไว้

ในเรือน มีฐาน ๔ คือ เท้าทั้งสี่และเครื่องผูก. ตัวที่เขาไม่ได้ล่าม มีเรือนทั้งสิ้นเป็นฐาน ตัวที่เขาล่ามแม้ในคอก ก็มีฐาน ๔. ตัวที่เขาไม่ได้ล่าม มีคอกทั้งสิ้นเป็นฐาน. ภิกษุทำให้โคนั้นเลยประตูคอกไป เป็นปาราชิก. ภิกษุพังคอกลักเอามาให้เลยประตูไม้ที่ตนหักไว้ไป[๑] ก็เป็นปาราชิก. ภิกษุเปิดประตูหรือพังคอกยืนอยู่ภายนอก เรียกโดยออกชื่อ ทำให้มันออกไป เป็นปาราชิก. เมื่อภิกษุแม้แสดงกิ่งไม้หัก ๆ แล้วเรียกมา ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ภิกษุไม่เปิดประตู ไม่พังออก แต่ทำกิ่งไม้หัก ๆ ให้ไหวเรียกมา โคกระโดดออกไปเพราะความหิว เป็นปาราชิกเหมือนกัน. แต่ถ้าเมื่อเปิดประตูหรือเมื่อพังคอกโคออกไปเองเทียว เป็นภัณฑไทย. ภิกษุเปิดประตูหรือไม่เปิดก็ตาม พังคอกหรือไม่พังคอกก็ตาม ทำแต่กิ่งไม้หัก ๆ ให้ไหวอย่างเดียว ไม่เรียก โคเดินออกไป หรือกระโดดออกไป เพราะความหิว เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. โคที่เขาล่ามไว้กลางบ้าน ยืนอยู่ตัว ๑ นอนอยู่ตัว ๑ โคตัวที่ยืนอยู่มีฐาน ๔. ตัวที่นอนอยู่มีฐาน ๒. พึงทราบการทำให้ไหว และการทำให้เคลื่อนจากฐาน ด้วยอำนาจแห่งฐานเหล่านั้น. ก็ภิกษุใดมิได้ให้โคตัวที่นอนอยู่ลุกขึ้นฆ่าเสีย ณ ที่นั้นเอง เป็นภัณฑไทย. สำหรับโคตัวที่ยืนอยู่ในบ้านที่ประกอบประตูล้อมไว้เป็นอันดี บ้านทั้งสิ้นเป็นฐาน. โคตัวที่ยืนอยู่ในบ้านที่ไม่ได้ล้อม หรือตัวที่เที่ยวไป สถานที่ที่มันเหยียบแล้ว ๆ ด้วยเท้านั่นแหละเป็นฐาน. แม้ในลาและสัตว์ของเลี้ยงเป็นต้น ก็มีวินิจฉัยดังนี้เหมือนกัน ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยสัตว์สี่เท้า จบ

กถาว่าด้วยสัตว์มีเท้ามาก

พึงทราบวินิจฉัยในสัตว์มีเท้ามากทั้งหลายต่อไป ถ้าวัตถุ [แห่งปาราชิก] ย่อมเต็มเพราะตะขาบตัวหนึ่ง. ภิกษุลักมันไปด้วยเท้า เป็นถุลลัจจัย ๙๙ ตัว เป็นปาราชิก ๑ ตัว. คำที่เหลือมีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้ว.

กถาว่าด้วยสัตว์มีเท้ามาก จบ

กถาว่าด้วยภิกษุผู้คอยกำหนดสั่ง

ภิกษุชื่อว่า ผู้คอยกำหนดสั่ง ด้วยอรรถว่า คอยกำหนดสั่ง มีคำอธิบายว่า เข้า

---

๑. ศัพท์ว่า ขนฺธทฺวารํ ในสารตฺถทีปนี ๒/๒๓๗ เป็นขณฺฑทฺวารํ และอธิบายว่า อตฺตนา ขณฺฑิตทฺวารํ.

ไปตามลำดับในภายใน ณ สถานที่นั้น ๆ.

บทว่า โอจริตฺวา ได้แก่ คอยสังเกต คือ คอยสอดส่อง.

บทว่า บอก ความว่า บอกภัณฑะที่เขาเก็บไว้ไม่ดีในตระกูลอื่นหรือในที่ทั้งหลายมีวัดเป็นต้น ซึ่งมิได้จัดอารักขาไว้ แก่ผู้อื่นที่สามารถจะทำโจรกรรม.

บทว่า เป็นอาบัติปาราชิกทั้งสองรูป ความว่า เมื่อภัณฑะที่ภิกษุจะลักไปได้อย่างแน่นอน ก็เป็นอาบัติปาราชิกทั้งสองรูป คือ รูปที่คอยกำหนดสั่ง เป็นในขณะสั่ง รูปที่ลักนอกนี้ เป็นในขณะทำให้เคลื่อนจากฐาน.

ส่วนภิกษุใดทำปริยายโดยนัยเป็นต้นว่า ที่เรือนไม่มีคนอยู่ ภัณฑะชื่อโน้นเขาวางไว้ในส่วนหนึ่ง มิได้จัดอารักขาไว้ ประตูมิได้ปิด อาจจะลักได้ตามทางที่ไปแล้วนั่นแหละ ตามธรรมดาย่อมไม่มีใครที่เป็นอยู่ด้วยการกระทำของลูกผู้ชายผู้ซึ่งจะไปลักทรัพย์นั้นมาได้ ก็ภิกษุอื่นพึงดังนี้คิดว่า เราจักลักเอาเดี๋ยวนี้ แล้วก็ลักเอามา. ภิกษุนั้น เป็นปาราชิกในขณะที่ทำให้เคลื่อนจากฐาน. ส่วนอีกรูปไม่เป็นอาบัติ. เพราะว่า ภิกษุย่อมพ้นจากอทินนาทานด้วยคำเป็นปริยาย.

กถาว่าด้วยภิกษุคอยกำหนดสั่ง จบ

กถาว่าด้วยภิกษุผู้รักษาของฝาก

ภิกษุชื่อว่า ผู้รักษาของฝาก ด้วยอรรถว่า รักษาของที่เขานำมาฝากไว้. คำว่า ภิกษุผู้รักษาของฝาก นี้ เป็นชื่อของภิกษุผู้ที่คนอื่นกล่าวถึงภัณฑะที่เขานำมา ณ ที่อยู่ของตนว่า ท่านขอรับ โปรดช่วยดูของนี้ชั่วครู่ พอให้ผมทำกิจชื่อนี้แล้วกลับมา ดังนี้ จึงรักษาให้. ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุชื่อว่า ผู้รักษาของฝาก ได้แก่ ผู้เฝ้าภัณฑะที่เขานำมาฝากไว้.

ในเรื่องนั้น ภิกษุผู้รักษาของฝาก ยังไม่ได้แก้ภัณฑะที่เขาผูกไว้ ตีตราไว้โดยมากฉีกกระสอบ หรือห่อข้างล่างถือเอาเพียงนิดหน่อย แล้วทำการเย็บเป็นต้นให้เหมือนเดิมใหม่. เมื่อภิกษุคิดว่า จักลักเอาด้วยวิธีอย่างนี้ แล้วทำการลูบคลำเป็นต้น พึงทราบอาบัติอันสมควรฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยภิกษุผู้รักษาของฝาก จบ

กถาว่าด้วยการชักชวนกันลัก

การชักชวนกันลัก ชื่อว่า สังวิธาวหาร. มีคำอธิบายว่า อวหารที่ทำด้วยการนัดหมายกันและกัน. บทว่า ชักชวนกัน ความว่า ปรึกษากันด้วยความเป็นผู้มีฉันทะร่วมกัน คือด้วยความเป็นผู้มีอัธยาศัยร่วมกัน.

ในสังวิธาวหารนั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ภิกษุหลายรูปชักชวนกันว่า พวกเราจักไปสู่เรือนชื่อโน้น พังหลังคาหรือฝา หรือตัดที่ต่อแล้วจักลักของ ดังนี้ แล้วพากันไป บรรดาภิกษุเหล่านั้น รูปหนึ่งลักของได้. ในขณะที่รูปนั้นยกของขึ้น เป็นปาราชิกทุกรูป. สมดังคำที่ท่านพระอุบาลีกล่าวไว้แม้ในคัมภีร์บริวารดังนี้ว่า

> ๔ คน ชักชวนกันลักครุภัณฑ์ ๓ คน เป็นปาราชิก
> คนหนึ่งไม่เป็นปาราชิก ปัญหานี้ ท่านผู้ฉลาด
> ทั้งหลายคิดกันแล้ว.

เนื้อความแห่งคำนั้นดังต่อไปนี้ ๔ คน คือ อาจารย์และอันเตวาสิก ประสงค์จะลักครุภัณฑ์ ราคา ๖ มาสก ใน ๔ คนนั้น อาจารย์กล่าวว่า เธอจงลัก ๑ มาสก เธอจงลัก ๑ มาสก เธอจงลัก ๑ มาสก เราจักลัก ๓ มาสก. ฝ่ายบรรดาอันเตวาสิก คนที่หนึ่งกล่าวว่า ใต้เท้าจงลัก ๓ มาสก นะขอรับ ท่านจงลัก ๑ มาสก ท่านจงลัก ๑ มาสก ผมจักลัก ๑ มาสก. แม้อีกสองรูปก็กล่าวอย่างนี้เหมือนกัน. บรรดาอันเตวาสิกเหล่านั้นแต่ละคน ๆ มาสกหนึ่งเป็นสาหัตถิกาวหาร [ลักเอง] อันเตวาสิกเหล่านั้น เป็นอาบัติทุกกฏ ด้วยมาสกหนึ่งนั้น. ๕ มาสก เป็นอาณัตติกาวหาร [ใช้ให้เขาลัก] อันเตวาสิกทั้ง ๓ คน เป็นปาราชิก ด้วย ๕ มาสกนั้น. แต่สำหรับอาจารย์ ๓ มาสกเป็นสาหัตถิกาวหาร อาจารย์นั้นจึงเป็นถุลลัจจัย ด้วย ๓ มาสกนั้น. อีก ๓ มาสกเป็นอาณัตติกาวหาร เป็นถุลลัจจัยเหมือนกัน แม้ด้วย ๓ มาสกนั้น. เพราะในอทินนาทานสิกขาบทนี้ สาหัตถิกะเป็นองค์แห่งอาณัตติกะ หรืออาณัตติกะเป็นองค์แห่งสาหัตถิกะหามิได้. ก็สาหัตถิกะต้องปรับด้วยสาหัตถิกะอย่างเดียว อาณัตติกะก็ต้องปรับด้วยอาณัตติกะอย่างเดียว. ด้วยเหตุนั้นแล ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า

> ๔ คนชักชวนกันลักครุภัณฑ์ ๓ คน เป็นปาราชิก

คนหนึ่งไม่เป็นปาราชิก ปัญหานี้ ท่านผู้ฉลาด
ทั้งหลายคิดกันแล้ว ดังนี้.

อีกประการหนึ่ง เพื่อความไม่พั้นเผื่อในสังวิธาวหาร พึงกำหนดหมวด ๔ แม้นี้โดยเนื้อความว่า ภัณฑะสิ่งเดียวกัน มีฐานเดียวกัน ภัณฑะสิ่งเดียวกัน มีฐานต่างกัน ภัณฑะต่างกัน มีฐานเดียวกัน ภัณฑะต่างกัน มีฐานต่างกัน.

บรรดาหมวด ๔ นั้น หมวดว่า ภัณฑะสิ่งเดียวกัน มีฐานเดียวกัน มีความว่า ภิกษุหลายรูปเห็นภัณฑะราคา ๕ มาสก เขาวางไว้ไม่ดี ที่แผ่นกระดานในร้านตลาดของตระกูลแห่งหนึ่ง จึงบังคับภิกษุรูปหนึ่งว่า ท่านจงไปลักภัณฑะนี้มา ดังนี้. พอภิกษุนั้นยกภัณฑะนั้นขึ้น ก็เป็นปาราชิกทุกรูป.

หมวดว่า ภัณฑะสิ่งเดียวกัน มีฐานต่างกัน มีความว่า ภิกษุหลายรูปเห็นภัณฑะมีราคาสิ่งละมาสก เขาวางไว้ไม่ดี ที่แผ่นกระดานในร้านตลาด ๕ แห่งของตระกูลหนึ่ง จึงบังคับภิกษุรูปหนึ่งว่า ท่านจงไปลักภัณฑะมีราคาสิ่งละมาสกเหล่านี้มา. พอภิกษุนั้นยกภัณฑะราคาหนึ่งมาสกที่คำรบห้าขึ้น ก็เป็นปาราชิกทุกรูป.

หมวดว่า ภัณฑะต่างกัน มีฐานเดียวกัน มีความว่า ภิกษุหลายรูปเห็นภัณฑะได้ราคา ๕ มาสก หรือเกินกว่า ๕ มาสกอันเป็นของคนหลายคนเขาวางไว้ไม่ดี ในสถานที่แห่งหนึ่ง จึงบังคับภิกษุรูปหนึ่งว่า ท่านจงไปลักภัณฑะนี้ พอภิกษุนั้นยกภัณฑะนั้นขึ้น ก็เป็นปาราชิกทุกรูป.

หมวดว่า ภัณฑะต่างกัน มีฐานต่างกัน มีความว่า ภิกษุหลายรูปเห็นภัณฑะมีราคาสิ่งละมาสกเขาวางไว้ไม่ดี ที่แผ่นกระดานในร้านตลาด ๕ แห่งของตระกูล ๕ แห่ง • จึงบังคับภิกษุรูปหนึ่งว่า ท่านจงไปลักภัณฑะสิ่งละมาสกเหล่านี้มา. พอภิกษุนั้นยกภัณฑะมาสกหนึ่งที่คำรบห้าขึ้น เป็นปาราชิกทุกรูป แล.

กถาว่าด้วยการชักชวนกันลัก จบ

กถาว่าด้วยการทำการนัดหมาย

บทว่า การทำการนัดหมาย ได้แก่ การทำความหมายรู้. อธิบายว่า การทำความ

หมายรู้ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดเวลา. ก็ในการทำการนัดหมายนี้ เมื่อภิกษุสั่งว่า จงลักในเวลาก่อนภัตร ภิกษุผู้รับสั่งจะลักในเวลาก่อนภัตรในวันนี้ หรือพรุ่งนี้ หรือในปีหน้าก็ตาม ไม่ผิดนัดหมาย ทั้งสองรูปเป็นปาราชิกโดยทำนองที่กล่าวแล้วในภิกษุผู้คอยกำหนดสังนั่นแหละ. ก็ถ้าเมื่อภิกษุสั่งว่า จงลักในเวลาก่อนภัตรวันนี้ ภิกษุผู้รับสั่ง ลักในวันพรุ่ง ย่อมเป็นอันภิกษุผู้รับสั่งล่วงการกำหนดหมายนั้นที่นิยามไว้ว่า วันนี้ แล้วลักในภายหลัง ถ้าเมื่อภิกษุสั่งว่า จงลักในเวลาก่อนภัตรพรุ่งนี้ ภิกษุผู้รับสั่งลักในเวลาก่อนภัตรวันนี้ ย่อมเป็นอันภิกษุผู้รับสั่งยังไม่ทันถึงการนัดหมายนั้นที่นิยามไว้ว่า พรุ่งนี้ ลักแล้วก่อนเวลา. เมื่อภิกษุผู้รับสั่งลักอย่างนี้ เป็นปาราชิกแก่ภิกษุผู้ลักเท่านั้น. ภิกษุผู้ตั้งต้น ไม่เป็นอาบัติ. เมื่อภิกษุสั่งว่า ในเวลาก่อนภัตรพรุ่งนี้ ภิกษุผู้รับสั่ง แม้ลักไปในวันนั้นเอง หรือในเวลาภายหลังภัตรในวันพรุ่ง ก็พึงทราบว่า ลักก่อนและหลังการนัดหมายนั้น. แม้ในภายหลังภัตร กลางคืนและกลางวัน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็ในการทำการนัดหมายนี้ พึงทราบการนัดหมายและการผิดการนัดหมายแม้ด้วยสามารถแห่งกาลมีปุริมยาม มัชฌิมยาม ปัจฉิมยาม กาฬปักษ์ ชุณหปักษ์ เดือน ฤดู และปีเป็นต้น. ถามว่า เมื่อภิกษุสั่งว่า จงลักในเวลาก่อนภัตร ภิกษุผู้รับคำสั่งพยายามอยู่ว่า เราจักลักให้ได้ก่อนภัตรทีเดียว แต่ลักสำเร็จ เวลาภายหลังภัตรไป ในอวหารนี้เป็นอย่างไรกัน ? ตอบว่า พระมหาสุมนเถระกล่าวไว้ก่อนว่า ประโยคนั้น เป็นประโยคก่อนภัตรทีเดียว ฉะนั้น ภิกษุผู้ตั้งต้น ย่อมไม่พ้น. ส่วนพระมหาปทุมเถระกล่าวว่า เป็นการผิดการนัดหมาย เพราะเลยกำหนดเวลา ฉะนั้น ภิกษุผู้ตั้งต้น จึงพ้นไปได้.

กถาว่าด้วยการทำการนัดหมาย จบ

กถาว่าด้วยการทำนิมิต

บทว่า การทำนิมิต ได้แก่ การทำนิมิตบางอย่างเพื่อให้เกิดความหมายรู้. การทำนิมิตนั้น ตรัสไว้ ๓ อย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า เราจักขยิบตาก็ดี ก็ในการทำนิมิตนี้ พึงสงเคราะห์การทำนิมิตแม้อย่างอื่นอีกหลายประการเป็นต้นว่า แกว่งไกวมือ ปรบมือ ดีดนิ้ว เอียงคอจามและไอเข้าด้วย. คำที่เหลือในอวหารนี้ มีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วในการทำการนัดหมายแล.

กถาว่าด้วยการทำนิมิต จบ

กถาว่าด้วยการสั่ง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นต้นว่า ภิกษุสั่งภิกษุ ดังนี้ เพื่อความไม่พั้นเพื่อนในการทำการนัดหมายและการทำนิมิตนั่นเทียว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ภิกษุผู้ลักนั้นเข้าใจทรัพย์นั้น** มีความว่า ภิกษุผู้ลักนั้นเข้าใจทรัพย์ที่ภิกษุผู้สั่งทำสัญญา คือ นิมิตกล่าวไว้ว่า เป็นทรัพย์นี้ จึงลักทรัพย์นั้นนั่นแล เป็นปาราชิกทั้งสองรูป.

บทว่า **ภิกษุผู้ลักนั้นเข้าใจทรัพย์นั้น แต่ลักทรัพย์อย่างอื่นมา** มีความว่า ภิกษุผู้ลัก อันภิกษุผู้สั่งบอกว่า ท่านจงลักทรัพย์อย่างใด เข้าใจทรัพย์อย่างนั้นว่า เป็นทรัพย์นี้ ลักเอาทรัพย์อย่างอื่นที่เขาวางไว้ในที่นั้นเอง ภิกษุผู้ตั้งต้นไม่เป็นอาบัติ.

บทว่า **ภิกษุผู้ลักเข้าใจทรัพย์อย่างอื่น แต่ลักทรัพย์นั้นมา** มีความว่า ภิกษุผู้ลักเข้าใจทรัพย์ที่ภิกษุผู้สั่งทำสัญญา คือ นิมิตกล่าวไว้ว่า ทรัพย์นี้มีราคาน้อย ทรัพย์อย่างอื่นอันเขาวางไว้ในที่ใกล้ทรัพย์นั้นเทียว เป็นทรัพย์ที่มีคุณค่า ดังนี้ จึงลักทรัพย์นั่นเทียว เป็นปาราชิกทั้งสองรูป.

บทว่า **ภิกษุผู้ลักเข้าใจทรัพย์อย่างอื่น จึงลักทรัพย์อย่างอื่น** มีความว่า ภิกษุผู้ลักเข้าใจว่า ทรัพย์นี้ตามนัยแรกทีเดียว เป็นทรัพย์อย่างอื่น ซึ่งเป็นภัณฑะที่มีคุณค่าอันเขาวางไว้ในที่ใกล้ทรัพย์นั้นเทียว. หากว่าทรัพย์นั้นเป็นทรัพย์อย่างอื่นนั่นเทียว เป็นปาราชิกแก่ภิกษุผู้ลักนั้น เท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ท่านจงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้** เป็นต้นต่อไป พึงเห็นพระอาจารย์รูปหนึ่ง อันเตวาสิกสามรูป ผู้มีชื่อว่า พระพุทธรักขิต พระธัมมรักขิต และพระสังฆรักขิต.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ภิกษุสั่งภิกษุ** ความว่า พระอาจารย์กำหนดภัณฑะบางอย่างในสถานที่บางแห่ง จึงสั่งพระพุทธรักขิตเพื่อประโยชน์แก่การลักภัณฑะนั้น.

บทว่า **ท่านจงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้** ความว่า ท่านพุทธรักขิต ท่านจงไปบอกความนี้แก่พระธัมมรักขิต. บทว่า **ภิกษุชื่อนี้จงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้** ความว่า แม้พระธัมมรักขิตจงบอกแก่พระสังฆรักขิต. บทว่า **ภิกษุชื่อนี้จงลักภัณฑะชื่อนี้** ความว่า พระสังฆรักขิตถูก

พระธัมมรักขิตผู้ที่ท่านสั่งแล้วอย่างนี้ จงลักภัณฑะชื่อนี้ เพราะว่าบรรดาพวกเรา พระสังฆรักขิตนั้นเป็นผู้แกล้วกล้าสามารถในการนี้.

บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า เมื่อพระอาจารย์สั่งอย่างนี้ เป็นทุกกฏก่อน. ก็ถ้าคำสั่งนั้นดำเนินไปตามความประสงค์ ย่อมเป็นถุลลัจจัยที่ตรัสไว้ข้างหน้านั่นเทียวในขณะสั่ง ถ้าภัณฑะนั้นเป็นของที่ภิกษุจะพึงลักไปได้อย่างแน่นอน พระอาจารย์นี้ ย่อมเป็นปาราชิกทันทีทีเดียว เพราะได้ตรัสไว้ข้างหน้าว่า เป็นปาราชิกทุกรูป ยุกติดังกล่าวมานี้ พึงทราบในที่ทั้งปวง.

บทว่า ภิกษุนั้นบอกแก่ภิกษุนอกนี้ ความว่า พระพุทธรักขิตบอกแก่พระธัมมรักขิตและพระธัมมรักขิตบอกแก่พระสังฆรักขิตว่า ท่านอาจารย์ของพวกเรากล่าวอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าท่านจงลักภัณฑะชื่อนี้ ได้ยินว่า บรรดาพวกเราท่านเป็นคนแกล้วกล้า ด้วยอาการอย่างนี้ แม้ภิกษุเหล่านั้น ก็เป็นทุกกฏ.

บทว่า ภิกษุผู้ลักรับคำ ความว่า พระสังฆรักขิตรับคำว่า ดีละ ผมจักลัก. บทว่า ภิกษุผู้ตั้งต้นเป็นถุลลัจจัย ความว่า พอพระสังฆรักขิตรับคำ พระอาจารย์ก็เป็นถุลลัจจัย เพราะมหาชนถูกพระอาจารย์นั้นชักจูงแล้วในบาป ฉะนี้แล. บทว่า ภิกษุผู้ลักนั้น ลักภัณฑะนั้นมาได้ ความว่า หากว่าภิกษุนั้น คือพระสังฆรักขิต ลักภัณฑะนั้นมาได้ เป็นปาราชิกหมดทั้ง ๔ รูป อนึ่ง ไม่ใช่แต่ ๔ รูปเท่านั้น จะเป็นสมณะตั้งร้อย หรือตั้งพันก็ตาม เมื่อสั่งตามลำดับ ไม่ทำให้ผิดการนัดหมายโดยทำนองนี้ ก็เป็นปาราชิกทั้งหมดทีเดียว.

พึงทราบวินิจฉัยในทุติยวารต่อไป บทว่า ภิกษุนั้นสั่งภิกษุอื่น ความว่า ภิกษุนั้น คือ พระพุทธรักขิตซึ่งถูกพระอาจารย์สั่ง ไม่พบพระธัมมรักขิต หรือไม่อยากจะบอก จึงเข้าไปหาพระสังฆรักขิตที่เดียวสั่งว่า ท่านอาจารย์ของพวกเรากล่าวอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ท่านจงลักภัณฑะชื่อนี้. บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า พระพุทธรักขิตเป็นทุกกฏก่อน เพราะสั่ง.

บทว่า ภิกษุผู้ลักรับคำ เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า เมื่อพระสังฆรักขิตรับคำ พึงทราบว่า ภิกษุผู้ตั้งต้นนั่นเทียว เป็นทุกกฏ. ก็ถ้าพระสังฆรักขิตนั้นลักภัณฑะนั้นได้ เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป คือ ภิกษุผู้สั่ง ได้แก่พระพุทธรักขิต และภิกษุผู้ลัก ได้แก่พระสังฆรักขิต.

แต่ภิกษุผู้ตั้งต้น คือ พระอาจารย์ ไม่เป็นอาบัติปาราชิก เพราะผิดการนัดหมาย พระธัมมรักขิตก็ไม่เป็นอาบัติทุกอย่าง เพราะไม่ทราบ. ส่วนพระพุทธรักขิตทำสวัสดิภาพแก่ท่านทั้ง ๒ รูป ตนเองฉิบหายแล้ว.

บรรดาวาระแห่งการสั่ง ๔ อย่าง ต่อจากนี้ พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่หนึ่งก่อนต่อไป

บทว่า ภิกษุผู้ลักนั้นไปแล้วกลับมาบอกอีก ความว่า ภิกษุผู้ลักไปสู่ที่ตั้งภัณฑะแล้วเห็นการอารักขาภายในและภายนอก เมื่อไม่อาจจะลักเอาได้ จึงกลับมา.

บทว่า ท่านอาจจะลักได้เมื่อใด จงลักเมื่อนั้น ความว่า สั่งอีกว่า ทรัพย์ที่ท่านลักในวันนี้เท่านั้นหรือ จึงจัดว่า เป็นอันลัก จงไปเถิด อาจจะลักได้เมื่อใด ก็จงลักเมื่อนั้น.

บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า แม้เพราะสั่งอีกอย่างนี้ ก็เป็นทุกกฏเท่านั้น. ก็ถ้าภัณฑะนั้นเป็นสิ่งที่ภิกษุจะพึงลักได้แน่นอน ชื่อว่า เจตนาอันยังประโยชน์ให้สำเร็จ เป็นเช่นกับผลในลำดับแห่งมรรค ฉะนั้น ภิกษุผู้สั่งนี้ จึงเป็นปาราชิกในขณะสั่งนั่นเอง. แม้ถ้าภิกษุผู้ลักจะลักภัณฑะนั้นได้โดยกาลล่วงไปตั้ง ๕๐ ปี และภิกษุผู้สั่งมรณภาพหรือสึกไปในระหว่างนั่นเทียว ก็จักเป็นผู้มิใช่สมณะเทียวมรณภาพ หรือสึกไป แต่ภิกษุผู้ลักเป็นปาราชิกในขณะลักที่เดียว.

ภิกษุผู้ตั้งต้นพูดคำนั้นเบาไป จึงทำให้ภิกษุผู้ลักไม่ได้ยินคำนี้ว่า อย่าลักเลย หรือไม่ให้ได้ยิน เพราะความที่ภิกษุนั้นเป็นคนหนวก ฉะนั้น ในทุติยวาร ภิกษุผู้ตั้งต้น จึงไม่พ้น. ส่วนในตติยวาร ภิกษุผู้ตั้งต้นพ้นไป เพราะพูดให้ภิกษุผู้ลักได้ยิน. ในจตุตถวาร พ้นทั้ง ๒ รูป เพราะภิกษุผู้ตั้งต้นพูดให้ได้ยิน และเพราะภิกษุผู้ลักนอกนี้ รับคำว่า ดีละ แล้วงดเว้นแล.

กถาว่าด้วยการสั่ง จบ

อาการแห่งอวหาร

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงองค์แห่งอทินนาทานที่ตรัส ด้วยสามารถแห่งการทำให้เคลื่อนจากฐานในภัณฑะนั้น ๆ และประเภทแห่งอาบัติตามประเภทแห่งวัตถุ จึงตรัสคำว่า ด้วยอาการ ๕ อย่าง ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ ด้วยเหตุ ๕ อย่าง. เนื้อ

ความย่อในคำนั้น ดังต่อไปนี้ เมื่อภิกษุผู้ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้ เป็นปาราชิกด้วยอาการ ๕ อย่าง ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เป็นทรัพย์ที่คนอื่นหวงแหน ๑ ดังนี้ ไม่เป็นปาราชิกด้วยอาการหย่อนกว่านั้น. ในคำว่า ด้วยอาการ ๕ อย่าง นั้น อาการ ๕ อย่างเหล่านั้น คือ ทรัพย์ที่คนอื่นหวงแหน ๑ ความสำคัญว่าเป็นทรัพย์ที่คนอื่นหวงแหน ๑ ความที่บริขารเป็นครุภัณฑ์ ๑ มีใจจิต ๑ ทำให้เคลื่อนจากฐาน ๑. อนึ่งทรงแสดงถุลลัจจัยและทุกกฏโดยประเภทแห่งวัตถุในบริขารที่เป็นลหุภัณฑ์ ด้วยสองวาระต่อจากอาการ ๕ อย่างนั้น. แม้ในสามวาระที่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า ด้วยอาการ ๖ อย่าง ก็พึงทราบอาการ ๖ อย่าง คือ มิใช่มีความสำคัญว่าเป็นของของตน ๑ มิใช่ถือวิสาสะ ๑ มิใช่ขอยืม ๑ ความที่บริขารเป็นครุภัณฑ์ ๑ มีใจจิต ๑ ทำให้เคลื่อนจากฐาน ๑. ก็แม้บรรดาวาระทั้งสามนี้ ตรัสปาราชิกในวาระแรก ตรัสถุลลัจจัยและทุกกฏในวาระที่สองและที่สาม ตามประเภทแห่งวัตถุ. ก็ในประเภทแห่งวัตถุแม้มีอยู่ในสามวาระจากสามวาระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทุกกฏเท่านั้น เพราะความที่ของอันคนเหล่าอื่นมิได้หวงแหน. ในสามวาระนั้นของที่ตรัสไว้ว่า **มิใช่ของที่คนอื่นหวงแหน** นั้น จะเป็นของที่ไม่มีใครครอบครอง เป็นของที่เขาทิ้งแล้ว มีมูล [ความอาลัย] อันตัดเสียแล้ว หาเจ้าของมิได้ หรือเป็นของตนก็ตาม ทั้ง ๒ ประการย่อมถึงการนับว่า **เป็นของที่มิใช่คนอื่นหวงแหน** ดังนี้ทีเดียว. ก็เพราะเหตุที่ในภัณฑะทั้งสองอย่างนี้ ยังมีความสำคัญว่าเป็นของที่คนอื่นหวงแหน และถือเอาด้วยใจจิต ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมิได้ตรัสความไม่เป็นอาบัติไว้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงประเภทแห่งอาบัติ ด้วยสามารถแห่งวัตถุและด้วยสามารถแห่งจิตอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความไม่เป็นอาบัติ จึงตรัสคำเป็นต้นว่าภิกษุมีความสำคัญว่า เป็นของตน ไม่เป็นอาบัติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภิกษุมีความสำคัญว่า **เป็นของตน** ได้แก่ ภิกษุผู้มีความสำคัญว่า เป็นของตน คือผู้มีความสำคัญอย่างนี้ว่า ภัณฑะนี้เป็นของเรา เมื่อถือเอาแม้ภัณฑะของคนอื่น ก็ไม่เป็นอาบัติ เพราะการถือเอา. ภัณฑะที่ถือเอาแล้ว ภิกษุพึงให้คืน ถ้าเจ้าของบอกว่า ท่านจงให้ ภิกษุไม่ยอมให้ เป็นปาราชิก เพราะเจ้าของเหล่านั้นทอดธุระ.

บทว่า เพราะถือวิสสาสะ ความว่า ไม่เป็นอาบัติ เพราะถือวิสสาสะ. ก็ลักษณะแห่งการถือวิสสาสะพึงทราบโดยสูตรนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ อย่าง ถือวิสสาสะได้ คือ เป็นเพื่อนเห็นกันมา ๑ เป็นเพื่อนคบกันมา ๑ พูดกันไว้ ๑ ยังมีชีวิตอยู่ ๑ เมื่อถือเอาไปแล้วก็พอใจ ๑

บรรดาองค์แห่งการถือวิสสาสะ ๕ อย่างนั้น องค์ที่ว่า เป็นเพื่อนเห็นกันมา ได้แก่ เป็นเพื่อนสักว่าเห็นกันมา.

องค์ที่ว่า เป็นเพื่อนคบกันมา ได้แก่ เป็นเพื่อนสนิท.

องค์ที่ว่า พูดกันไว้ ได้แก่ ภิกษุผู้พูดกันไว้ว่า ท่านปรารถนาสิ่งใด ซึ่งเป็นของข้าพเจ้า พึงถือเอาสิ่งนั้นเถิด ไม่มีเหตุเพราะการขออนุญาตแล้วถือเอา.

องค์ที่ว่า ยังมีชีวิตอยู่ ได้แก่ แม้จะนอนด้วยกิริยาที่นอนลุกขึ้นไม่ได้ ตลอดจนยังไม่ถึงความเข้าไปชาดแห่งชีวิตินทรีย์.

องค์ที่ว่า เมื่อถือเอาไปแล้ว ก็พอใจ ได้แก่ เมื่อถือเอาแล้ว ก็เป็นผู้มีจิตยินดี ภิกษุผู้รู้อยู่ซึ่งของของบุคคลเห็นปานนี้ว่า เมื่อเราถือเอาแล้ว เขาก็จักเป็นผู้ยินดี ดังนี้ ถือเอาจึงสมควร. ก็องค์ ๕ เหล่านี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งการกำหนดถือเอาองค์มิให้เหลือ. อันการถือวิสสาสะ ย่อมขึ้น [ใช้ได้] ด้วยองค์ ๓ อย่าง คือ

๑. เป็นเพื่อนเห็นกันมา ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อถือเอาแล้ว ก็พอใจ

๒. เป็นเพื่อนคบกันมา ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อถือเอาแล้ว ก็พอใจ

๓. บอกกันไว้ ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อถือเอาแล้ว ก็พอใจ.

ส่วนผู้ใด ยังมีชีวิตอยู่ แต่เมื่อถือเอาแล้วกลับไม่พอใจ ของของผู้นั้นแม้ภิกษุถือเอาแล้ว ด้วยการถือวิสสาสะ ก็ต้องคืนให้. และเมื่อคืนให้ ทรัพย์ของผู้ตายต้องคืนให้แก่พวกคฤหัสถ์หรือบรรพชิต ผู้เป็นใหญ่ในทรัพย์ของผู้นั้น. ทรัพย์เป็นของคนผู้ไม่พอใจ ต้องคืนให้เขานั่นเทียว. ส่วนผู้ใดอนุโมทนาแล้วที่แรกนั่นเทียว ด้วยการเปล่งวาจาว่า ท่านเมื่อถือเอาของของข้าพเจ้า ได้ทำแล้วด้วยดี ดังนี้ หรือด้วยเพียงจิตตุปบาทอย่างเดียว ภายหลังกลับโกรธด้วยเหตุบางอย่าง ย่อมไม่ได้เพื่อจะให้นำมาคืน. แม้ผู้ใดไม่อยากให้ แต่รับคำด้วยจิต

มิได้พูดอะไร แม้ผู้นั้น ก็ไม่ได้เพื่อจะให้นำมาคืนอีก. ส่วนผู้ใด เมื่อภิกษุกล่าวว่า ของของท่าน ข้าพเจ้าถือเอาแล้วหรือบริโภคแล้ว กล่าวว่า จะถือเอาแล้วหรือบริโภคแล้ว ก็ยกไว้เถิด ก็ของนั้น ข้าพเจ้าวางไว้ด้วยกรณียะบางอย่างนั่นเทียว ควรจะทำของนั้นให้อยู่อย่างเดิม ดังนี้ ผู้นี้ย่อมได้เพื่อจะให้นำมาคืน.

บทว่า ขอยืม ความว่า ภิกษุเมื่อถือเอาไปด้วยคิดอย่างนี้ว่า เราจักให้คืน เราจักทำคืน ก็ไม่เป็นอาบัติแม้เพราะขอยืม. ก็ของที่ภิกษุถือเอาแล้ว ถ้าผู้เป็นเจ้าของภัณฑะ จะเป็นบุคคลหรือเป็นคณะก็ตาม อนุญาตไว้ว่า ของนี้จงเป็นของท่านนั่นเทียว การอนุญาตอย่างนั้นนั่น เป็นการดี ถ้าไม่อนุญาต เมื่อเขาให้นำมาคืน ต้องให้คืน. ส่วนทรัพย์อันเป็นของสงฆ์ ควรให้คืนทีเดียว.

ก็ในบทว่า ทรัพย์อันเปรตหวงแหน นี้ สัตว์ทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นในปิตติวิสัย ก็ดี ที่ทำกาละแล้วบังเกิดในอัตภาพนั้นแล ก็ดี พวกเทวดามีเทวดาพวกจาตุมมหาราชิกาเป็นต้น ก็ดี ทั้งหมดถึงการนับว่า เปรต ทั้งนั้น ไม่เป็นอาบัติเพราะเป็นทรัพย์ที่เปรตเหล่านั้นหวงแหน. จริงอยู่ แม้ถ้าท้าวสักกะเทวราช จะเป็นผู้ประทับนั่งออกร้านขายของ และภิกษุผู้ได้ทิพจักษุทราบดังนั้น จึงไปเอาผ้าสาฎกแม้ราคาเรือนแสนเพื่อประโยชน์แก่การทำจีวรของตน แม้เมื่อท้าวสักกะนั้นร้องอยู่ว่า อย่าเอาไป อย่าเอาไป ดังนี้ การถือเอาของภิกษุนั้น สมควร. ก็ในผ้าสาฎกที่คนทั้งหลายทำการบวงสรวงอุทิศเทวดา คล้องไว้ที่ต้นไม้เป็นต้น ไม่มีคำที่จะต้องพูดถึงเลย.

บทว่า ทรัพย์ที่เดรัจฉานหวงแหน ความว่า ไม่เป็นอาบัติ เพราะทรัพย์แม้ที่พวกสัตว์เดรัจฉานหวงแหน. ก็แม้ถ้าพระยานาคราชหรือสุบรรณมาณพจะจำแลงกายเป็นมนุษย์มาออกร้านขายของ และภิกษุบางรูปไปถือเอาสมบัติอันเป็นของของพระยานาคราชหรือสุบรรณมาณพนั้น จากร้านขายของนั้นตามนัยก่อนนั่นแล การถือเอาของภิกษุนั้น ควรอยู่. ราชสีห์หรือเสือโคร่ง ฆ่าเนื้อและกระบือเป็นต้นแล้ว ยังไม่ทันจะกิน ถูกความหิวบีบคั้นแล้วไม่ควรจะห้ามตอนต้น ๆ เท่านั้น เพราะมันจะพึงทำแม้ความฉิบหายให้ก็ได้. ก็ถ้าว่าเมื่อมันกัดกินได้สักหน่อยแล้ว ภิกษุสามารถจะห้ามได้ จะห้ามแล้วถือเอา ก็ได้. แม้เหยื่อเป็นต้นคาบเหยื่อแล้ว

บินไปอยู่ ภิกษุจะให้มันทำตกแล้วถือเอาก็ได้.

บทว่า มีความสำคัญว่าเป็นบังสุกุล มีความว่า ภิกษุแม้มีความสำคัญอย่างนี้ว่าของสิ่งนี้ไม่มีเจ้าของ เป็นบังสุกุล เมื่อถือเอา ก็ไม่เป็นอาบัติ. แต่ถ้าของสิ่งนั้นมีเจ้าของเมื่อเขาให้นำมาคืน ต้องให้เขา.

บทว่า ภิกษุวิกลจริต ได้แก่ แม้ภิกษุวิกลจริตมีประการที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้น ก็ไม่เป็นอาบัติ.

บทว่า เป็นอาทิกัมมิกะ มีความว่า ในสิกขาบทนี้ พระอุบาลีเป็นอาทิกัมมิกะเธอจึงไม่เป็นอาบัติ. ส่วนภิกษุฉัพพัคคีย์เป็นต้นผู้ลักห่อผ้าของช่างย้อมเป็นต้นที่เหลือ เป็นอาบัติทั้งนั้น ฉะนี้แล.

พรรณนาบทภาชนีย์ จบ

ข้อปกิณณกะ

ก็ในปกิณณกะนี้ว่า

สมุฏฐาน กิริยา สัญญา สจิตตกะ
โลกวัชชะ กรรม กุศล และเวทนา

พึงทราบทั้งหมดตามนัยที่กล่าวแล้วในสิกขาบทที่หนึ่งนั่นแหละว่า สิกขาบท [ที่สอง] นี้ มีสมุฏฐาน ๓ คือ

๑. เป็นสาหัตถิกะ ตั้งขึ้นทางกายและทางจิต
๒. เป็นอาณัตติกะ ตั้งขึ้นทางวาจาและทางจิต
๓. เป็นสาหัตถิกาณัตติกะ ตั้งขึ้นทางกายทางวาจาและทางจิต

เป็นกิริยา เป็นสมุฏฐาน เพราะภิกษุทำเท่านั้น จึงต้องอาบัติ ไม่ทำก็ไม่ต้อง

เป็นสัญญาวิโมกข์ เพราะพ้น [จากอาบัติ] ได้โดยที่ไม่มีความสำคัญว่า เราถือเอาทรัพย์ที่เขามิได้ให้.

เป็นสจิตตกะ เป็นโลกวัชชะ เป็นกายกรรม เป็นวจีกรรม เป็นอกุศลจิต มีเวทนา ๓ เพราะภิกษุดีใจก็ตาม กลัวก็ตาม วางใจเป็นกลาง ๆ ก็ตาม ย่อมต้องอาบัตินั้น.

พรรณนาวินีตวัตถุ

พึงทราบวินิจฉัยในวินีตวัตถุคาถาทั้งหลาย. เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในอนุบัญญัตินั่นเอง.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่สองต่อไป ชื่อว่า จิตของปุถุชนทั้งหลาย ละปรกติด้วยอำนาจกิเลสมีราคะเป็นต้นแล้ว ย่อมแล่นไป ย่อมแล่นไปด้วยดี ย่อมแล่นไปต่าง ๆ. ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าจะพึงทรงบัญญัติอาบัติด้วยเหตุสักว่าจิตเกิดขึ้น แม้เว้นประเภทแห่งกายทวารและวจีทวาร ใครเล่าจะพึงอาจทำตนให้พ้นจากอาบัติได้. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติเพราะจิตเกิดขึ้น แต่ภิกษุไม่ควรจะเป็นไปตามอำนาจแห่งจิต ควรห้ามจิตด้วยกำลังแห่งการพิจารณานั่นเทียวแล. เรื่องการลูบคลำ การทำให้ไหวและการทำให้เคลื่อนจากฐาน มีอรรถง่ายทั้งนั้น อนึ่ง เรื่องอื่นจากนั้น มีเรื่องว่า มีใครจิตหยิบจากพื้นดินดังนี้เป็นที่สุด ก็มีอรรถง่าย.

พึงทราบวินิจฉัยในนิรุตติบท [เพียงแต่พูด] ต่อไป

บทว่า ยึดแล้ว คือ จับแล้ว ได้แก่ ยึดไว้ว่า ท่านเป็นโจร. ก็ภิกษุนอกนี้ เมื่อภิกษุผู้เป็นเจ้าของกล่าวว่า ใครลักเอาไป ได้ให้คำตอบตรงคำถามว่า ผมลักเอาไป. ก็ผิว่าภิกษุนอกนี้จักกล่าวว่า ใครหยิบ ใครนำออกไป ใครเก็บไว้ แม้ภิกษุนี้ก็คงจะตอบว่า ผมหยิบ ผมนำออกไป หรือผมเก็บไว้ ดังนี้อย่างแน่นอน. ชื่อว่า ปาก ธรรมดาสร้างไว้เพื่อประโยชน์แก่การกิน และเพื่อประโยชน์แก่การพูด. แต่ว่าอวหาร เว้นไถยจิตเสีย ย่อมไม่มี. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติ เพราะเพียงแต่พูด อธิบายว่า ไม่เป็นอาบัติเพราะเพียงแต่พูดเป็นโวหาร. เรื่องอื่นจากนั้น มีเรื่องผ้าโพกเป็นที่สุด ทั้งหมดมีอรรถง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสรีระที่ยังไม่แตกต่อไป บทว่า สิ่งแล้ว คือ บังเกิดในสรีระนั้นเอง เพราะตัณหาในผ้าสาฎก.

บทว่า ไม่ถือเอา คือ ไม่ถือเอาถ้อยคำของเปรตนั้น หรือไม่ทำความเอื้อเฟื้อ.

บทว่า สรีระลุกขึ้น คือ เปรตยังสรีระนั้นให้ลุกขึ้นด้วยอานุภาพของตน. ด้วย

เหตุนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า สรีระนั้น ลุกขึ้น ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า ปิดประตู ความว่า ภิกษุมีวิหารอยู่ใกล้บ่าช้านั่นเทียว ฉะนั้น ภิกษุเป็นคนขลาด จึงรีบเข้าในวิหารนั้นแล้วปิดประตู.

บทว่า ล้มลงที่ประตูนั้นเอง ความว่า เมื่อภิกษุเปิดประตูแล้ว เปรตเป็นผู้หมดอาลัยในผ้าสาฎก จึงละสรีระนั้นไปตามยถากรรม ฉะนั้น สรีระนั้นจึงล้มลงที่ประตูนั้นเอง มีคำอธิบายว่า ตกไป.

บทว่า ในสรีระที่ยังไม่แตก ความว่า ภิกษุไม่พึงถือเอาผ้าบังสุกุลในสรีระที่ยังสดใหม่ ๆ อยู่. เมื่อถือจะมีอันตรายอย่างนี้ และต้องอาบัติทุกกฏ ส่วนสรีระที่แตกแล้ว จะถือเอาก็ได้. ก็สรีระย่อมเป็นอันแตกแล้วด้วยอาการเท่าไร? สรีระย่อมเป็นอันแตกแม้ด้วยเพียงสัตว์ทั้งหลายมีกา เหยี่ยว สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นฉีกแล้วหน่อยหนึ่งด้วยจะงอยปากหรือด้วยเขี้ยว. ส่วนสรีระใดขาดไปเพียงแต่ผิวด้วยการกรูดสีเพราะการล้ม หนังยังไม่ขาด สรีระนั้นยังไม่แตกเหมือนกัน แต่เมื่อหนังขาดแล้ว สรีระก็เป็นอันแตก. แม้สรีระใด เวลายังมีชีวิตอยู่นั่นเทียว มีต่อมพุพองและโรคเรื้อน หรือแผล แม้สรีระนี้ก็ชื่อว่า แตกแล้ว. สรีระแม้เข้าถึงความเป็นซากศพ โดยเป็นศพขึ้นพองเป็นต้น ตั้งแต่วันที่สามไป ก็เป็นอันแตกแล้วเหมือนกัน. ส่วนในสรีระแม้ไม่แตกเลย แต่คนเฝ้าบ่าช้าหรือคนอื่น ๆ ให้ถือเอา ก็ควรอยู่ ถ้าไม่ได้อย่างอื่น ควรจะใช้ศัสตราหรือวัตถุบางอย่าง ทำเป็นแผลแล้วถือเอา. ส่วนในสรีระของเพศตรงกันข้าม ภิกษุควรจะเข้าไปตั้งสติไว้ ยังสมณสัญญาให้เกิด แล้วทำเป็นแผลที่ศีรษะ หรือที่หลังมือและเท้าถือเอาเถิด.

กล่าวด้วยเรื่องการสับสลาก

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องถัดจากเรื่องสรีระที่ยังไม่แตกนี้ต่อไป บทว่า ภิกษุสับสลากแล้วได้ถือเอาจีวร ความว่า บรรดาเภสัชหาร ปลัยหาหาร ปริกัปปาหาร ปฏิจฉันนาหาร ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วโดยเพียงแต่ชื่อในการพรรณนาความแห่งบทนี้ว่า ฉัย ดังนี้ในตอนต้น ภิกษุลักแล้วด้วยกุสาวหาร.

ก็พึงทราบความต่างกันแห่งอวหารเหล่านี้ ดังต่อไปนี้.

เถยยาวหาร

ก็ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งทำการตัดที่ต่อเบื้นต้นในกาลอันเบื้นส่วนแห่งราตรี หรือในกาลอันเบื้นส่วนแห่งวัน มิให้ใครเห็น ลักภัณฑะที่มีเจ้าของ หรือลวงด้วยเครื่องนับโกงและกหาปณะปลอมเบื้นต้นถือเอา อวหารของภิกษุนั้นและผู้ถือเอาภัณฑะนั้น พึงทราบว่า ชื่อ เถยยาวหาร.

ปสัยหาวหาร

อนึ่ง ภิกษุใดชู่คนอื่น ๆ ข่มขี่ด้วยกำลัง หรือคุกคามแสดงภัยถือเอาภัณฑะอันเบื้นของคนเหล่านั้น ดุจพวกโจรชบถทำการฆ่าคนเดินทางและฆ่าชาวบ้านเบื้นต้น และดุจพระราชา และมหาอำมาตย์ของพระราชาเบื้นต้น ทำการรีบเร้อนคนอื่นด้วยอำนาจความโกรธและถือเอาส่วนที่เกินกว่ารายได้ที่ถึงแก่ตนโดยพลการ อวหารของภิกษุนั้นผู้ถือเอาอยู่อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อ ปสัยหาวหาร.

ปริกัปปาวหาร

อนึ่ง อวหารของภิกษุผู้กำหนดถือเอาเรียกว่า ปริกัปปาวหาร ปริกัปปาวหารนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยสามารถการกำหนดภัณฑะและการกำหนดโอกาส. ในปริกัปปาวหาร ๒ อย่างนั้น การกำหนดภัณฑะ ดังต่อไปนี้ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้มีความต้องการผ้าสาฎก เข้าไปภายในห้องกำหนดไว้ว่า ถ้าจักเบื้นผ้าสาฎก เราจักเอา ถ้าจักเบื้นด้าย เราจักไม่เอา แล้วหยิบกระสอบในที่มืด ถ้าในกระสอบนั้น เบื้นผ้าสาฎก พอยกขึ้นเท่านั้น เบื้นปาราชิก. ถ้าเบื้นด้าย ยังรักษาอยู่ ภิกษุนำออกไปภายนอกแก้ดูรู้ว่า เบื้นด้าย แล้วนำมาไว้ที่เดิมอีก ยังรักษาอยู่เหมือนกัน แม้รู้ว่า เบื้นด้าย แล้วคิดว่า ได้สิ่งใด ก็ควรเอาสิ่งนั้น ดังนี้ เดินไปพระวินัยธรพึงปรับด้วยวาระย่างเท้า วางไว้บนดินแล้วหยิบเอา พอยกขึ้น เบื้นปาราชิก. ภิกษุถูกเจ้าของไล่กวดร้องว่า โจร โจร ดังนี้ ทิ้งของแล้วหนีไป ยังรักษาอยู่ เจ้าของเห็นแล้วถือเอา การถือเอาของเจ้าของ ดังนี้นั้น เบื้นการดี ถ้าใคร ๆ อื่นถือเอา เบื้นภัณฑไทย. ถ้าเมื่อเจ้าของกลับแล้ว ภิกษุเห็นของนั้นเองคิดว่า ของนี้เรานำออกมาก่อนนั่นเทียว บัดนี้เบื้นของเรา ดังนี้ แล้วถือเอา ยังรักษาอยู่ แต่เบื้นภัณฑไทย. แม้เมื่อภิกษุกำหนดถือเอาโดยนัยเบื้นต้นว่า ถ้าจักเบื้นด้าย เราจักเอา ถ้าเบื้นผ้าสาฎก เราจักไม่เอา ถ้าเบื้นเนยใส

เราจักเอา ถ้าเป็นน้ำมัน เราจักไม่เอา ดังนี้ ก็นัยนั่นเทียว.

ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์เป็นต้นท่านกล่าวว่า ภิกษุแม้มีความต้องการผ้าสาฎก หยิบกระสอบผ้าสาฎกนั่นเทียวออกไป ยืนอยู่ภายนอกแกดูเห็นว่า นี้เป็นผ้าสาฎก แล้วไป พระวินัยธรพึงปรับด้วยการยกเท้าขึ้นนั่นเทียว. ก็ในอรรถกถามหาปัจจรีย์เป็นต้นนี้ การกำหนดย่อมปรากฏ เพราะภิกษุกำหนดไว้ว่า ถ้าจักเป็นผ้าสาฎก เราจักเอา ปริกัปปาวหาร ไม่ปรากฏ เพราะภิกษุเห็นแล้วจึงเอาไป.

ส่วนภัณฑะใดภิกษุกำหนดแล้ว แต่ภัณฑะนั้นเธอไม่เห็น ตั้งอยู่ในภาวะที่ตนกำหนดแล้วนั่นเอง ในมหาอรรถกถา ท่านจึงปรับอาหารแก่ภิกษุนั้นผู้ยกขึ้น. ฉะนั้น ปริกัปปาวหาร จึงปรากฏในมหาอรรถกถานั้น คำที่ท่านกล่าวในมหาอรรถกถานั้น ย่อมสมด้วยพระบาลีว่า ภิกษุเข้าใจภัณฑะนั้นลักภัณฑะนั้นดังนี้ทีเดียว ฉะนี้แล. บรรดาปริกัปปาวหาร ๒ อย่างนั้น การกำหนดที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า ถ้าจักเป็นผ้าสาฎก เราจักเอา นี้ ชื่อว่า การกำหนดภัณฑะ.

ส่วนการกำหนดโอกาส พึงทราบดังต่อไปนี้ ภิกษุโลเลบางรูปในพระศาสนานี้ เข้าไปสู่บริเวณของคนอื่น หรือเรือนแห่งตระกูล หรือโรงงานในป่า แล้วนั่งสนทนาปราศรัยในที่นั้น มองดูบริขารที่น่าอยากได้บางอย่าง ก็และเมื่อมองดูเห็นแล้ว ทำการกำหนดด้วยสามารถแห่งประตูหน้ามุข ปราสาทชั้นล่าง บริเวณ ซุ้มประตู และโคนต้นไม้เป็นต้น แล้วกำหนดไว้ว่า ถ้าเจ้าของจักเห็นเราในระหว่างนี้ เราจักทำเป็นหยิบเพื่อต้องการจะชมเที่ยวไป จักคืนแก่เจ้าของเหล่านี้แหละ หากเขาไม่เห็น เราจักลักไป พอภิกษุนั้นถือเอาภัณฑะนั้นล่วงเขตที่ตนกำหนดแล้ว เป็นปาราชิก. ถ้ากำหนดแดนอุปจารบ่ายหน้าไปยังแดนอุปจารนั้นแล เดินไปอยู่ ทำในใจอยู่ซึ่งกัมมัฏฐานเป็นต้นก็ดี ส่งใจไปอื่นเสียก็ดี เลยแดนอุปจารไป เพราะเผลอสติ เป็นภัณฑะไทย. แม้ถ้าเมื่อเธอถึงสถานที่นั้นแล้ว โจรก็ดี ช้างก็ดี สัตว์ร้ายก็ดี เหมือนดังนี้ ก็ภิกษุนั้นล่วงเลยสถานที่นั้นไปโดยพลัน เพราะใคร่จะพ้นจากอันตรายนั้น เป็นภัณฑะไทยเหมือนกัน.

ก็ในคำว่า เมื่อถึงสถานที่นั้นแล้ว โจรก็ดี เป็นต้นนี้ เกจิอาจารย์กล่าวว่า เพราะภิกษุถือเอาด้วยไถยจิตในเบื้องต้นเทียว ฉะนั้น จึงรักษาไม่ได้ เป็นอาหารนั่นเทียว นี้เป็นนัยในมหาอรรถกถาก่อน.

ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์ท่านกล่าวว่า แม้ถ้าภิกษุนั้นขึ้นช้าง หรือม้าภายในเขตกำหนด แล้วยังไม่ขับช้างหรือม้านั้นไป ไม่ให้คนอื่นขับไป แม้เมื่อล่วงเขตกำหนด ก็ไม่เป็นปาราชิก เป็นแต่ภัณฑไทยเท่านั้น.

บรรดาปริกัปปาวหาร ๒ อย่างนั้น การกำหนดที่เป็นไปว่า ถ้าเจ้าของจักเห็นเราในระหว่างนี้ เราจักทำเป็นหยิบเพื่อต้องการจะชมเที่ยวไป จักคืนแก่เจ้าของเหล่านี้แหละ นี้ ชื่อว่า การกำหนดโอกาส. อวหารแห่งภิกษุผู้กำหนดถือเอาด้วยสามารถแห่งการกำหนดทั้ง ๒ อย่างดังพรรณนามาฉะนี้ พึงทราบว่า ชื่อ ปริกัปปาวหาร.

ปฏิจฉันนาวหาร

อนึ่ง การปกปิดลักเอาชื่อว่า ปฏิจฉันนาวหาร. ปฏิจฉันนาวหารนั้น พึงทราบดังต่อไปนี้ ก็ภิกษุใดเห็นเครื่องประดับของคนทั้งหลายผู้เล่นอยู่ หรือเข้าไปอยู่ในอุทยานเป็นต้นถอดวางไว้ คิดว่า ถ้าเราจักก้มลงหยิบเอา เขาก็จะพึงรู้เราว่า สมณะหยิบอะไร ก็จะพึงเบียดเบียนได้ จึงเอาดินร่วนหรือใบไม้กลบไว้ด้วยทำในใจไว้ว่า เราจักหยิบเอาภายหลังเพียงเท่านี้ การยกขึ้นยังไม่มีแก่ภิกษุนั้น ฉะนั้น จึงยังไม่เป็นอวหารก่อน. แต่เมื่อใดคนเหล่านั้น ต้องการจะเข้าภายในบ้าน แม้เมื่อค้นดูของนั้น ก็มองไม่เห็น แต่ยังมีอาลัยอยู่ว่าเดี๋ยวนี้มืด พรุ่งนี้เราจักรู้ ดังนี้นั่นเทียว ไปแล้ว เมื่อนั้น ภิกษุนั้นยกของนั้นขึ้น พอยกขึ้นก็เป็นปาราชิก. แต่เมื่อภิกษุถือเอาด้วยความสำคัญว่า เป็นของเรา ในเวลากลบนั่นเทียว หรือด้วยความสำคัญเป็นบังสุกุลว่า บัดนี้เจ้าของเขาไปแล้ว ของนี้เขาทิ้งแล้ว ดังนี้ เป็นภัณฑไทย. เมื่อเจ้าของเหล่านั้นแม้มาในวันที่สองค้นดูไม่พบ จึงทำการทอดธุระกลับไป ของที่ภิกษุถือเอาแล้ว เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. เพราะเหตุไร? เพราะของนั้น เจ้าของเหล่านั้นไม่เห็น ด้วยความพยายามของภิกษุนั้น อนึ่ง ภิกษุใดเห็นภัณฑะเช่นนั้นมิได้ปกปิดภัณฑะซึ่งตั้งอยู่ในที่เดิมนั่นเอง แต่มีไถยจิตใช้เท้าเหยียบไว้ แล้วให้เข้าไปในโคลนตม หรือในทรายก็ตาม พอภัณฑะนั้นอันภิกษุให้เข้าไปแล้วเท่านั้น ก็เป็นปาราชิก.

กุสาวหาร

การสับสลากลักเอาเรียกว่า กุสาวหาร. แม้กุสาวหารนั้น ก็พึงทราบดังต่อไปนี้

ภิกษุใด เมื่อภิกษุจีวรภาชกะทอดสลากแจกจีวรอยู่ ต้องการจะลักส่วนของผู้อื่นอันมีราคามากกว่าซึ่งอยู่ใกล้ส่วนของตน ต้องการจะทำให้ไม้สลากอันตกไปในส่วนของตนตกไปในส่วนของผู้อื่นยกขึ้น ยังรักษาอยู่ก่อน. ให้ตกไปในส่วนของผู้อื่น ก็ยังรักษาอยู่เหมือนกัน. แต่เมื่อใด เมื่อไม้สลากนั้นตกไปแล้ว ภิกษุยกไม้สลากของคนอื่น จากส่วนของคนอื่นขึ้น พอยกขึ้นก็เป็นปาราชิก. ถ้ายกไม้สลากจากส่วนของผู้อื่นขึ้นก่อนกว่า เพราะต้องการจะให้ตกไปในส่วนของตน เมื่อยกขึ้น ยังรักษาอยู่, เมื่อทำให้ตกไป ก็ยังรักษาอยู่.

อนึ่ง ยกไม้สลากของตนขึ้นจากส่วนของตน พอยกขึ้นนั่นเทียว ยังรักษาอยู่, เมื่อภิกษุยกไม้สลากนั้นขึ้นแล้วให้ตกไปในส่วนของผู้อื่น พอหลุดมือ ก็เป็นปาราชิก. ถ้าไม้สลากที่ตกไปในส่วนทั้งสองฝ่าย ถึงซึ่งการมองไม่เห็น ภายหลัง เมื่อภิกษุที่เหลือทั้งหลายไปแล้ว ภิกษุผู้อ่อนกว่านอกนี้กล่าวว่า ท่านขอรับ ไม้สลากของผมไม่ปรากฏ. ภิกษุผู้แก่กว่าก็พูดว่า คุณแม้ของผมก็ไม่ปรากฏ. ภิกษุผู้อ่อนกว่าจึงกล่าวว่า ก็ส่วนของผมอันไหนเล่าขอรับ. ภิกษุผู้แก่กว่าจึงชี้ส่วนของตนว่า นี้ส่วนของท่าน. เมื่อภิกษุผู้อ่อนกว่านั้นโต้แย้ง หรือไม่โต้แย้งก็ตาม หยิบเอาส่วนนั้นไปแล้ว ภิกษุผู้แก่กว่านอกนี้ยกเอาส่วนของภิกษุผู้อ่อนกว่านั้นขึ้น พอยกขึ้นก็เป็นปาราชิก. แม้ถ้าเมื่อภิกษุผู้อ่อนกว่านั้นแม้กล่าวว่า ผมไม่ยอมให้ส่วนของผมแก่ท่าน และท่านรู้ส่วนของตนแล้วจงเอาไปเถิด, ภิกษุผู้แก่กว่าแม้รู้อยู่ว่า นี้ไม่ใช่ของเรา ก็ยังขืนเอาส่วนของภิกษุผู้อ่อนกว่านั้นเทียว พอยกขึ้นก็เป็นปาราชิก. ก็ถ้าภิกษุผู้อ่อนกว่านอกนี้กล่าวว่า นี้ส่วนของท่าน นี้ส่วนของผม แล้วคิดว่า ประโยชน์อะไรด้วยการโต้แย้งนี้ แล้วกล่าวว่า จะเป็นส่วนที่ถึงแก่ผม หรือถึงแก่ใต้เท้าก็ตามที ส่วนใดดี ใต้เท้าจงเอาส่วนนั้นเถิด ดังนี้ ย่อมเป็นอันภิกษุผู้แก่กว่า ถือเอาของที่ชื่อว่าเขาให้แล้ว จึงไม่เป็นอวหารในการถือเอานี้. ถ้าภิกษุผู้กลัวการทะเลาะกันนั้นอันภิกษุกล่าวว่า สิ่งใดที่ท่านชอบใจ จงถือเอาสิ่งนั้นเถิด ดังนี้ จึงเหลือส่วนที่ดีอันถึงแก่ตนไว้แล้วถือเอาส่วนที่เลวไป ภายหลังเมื่อภิกษุนอกนี้แม้ถือเอาส่วนที่เหลือจากที่เลือกแล้ว ก็ไม่เป็นอวหารเหมือนกัน ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยเรื่องการสับสลาก จบ

ก็ในอรรถกถาทั้งหลาย พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ในที่นี้มีมาแต่การแจกจีวรด้วยสามารถแห่งการสับสลากอย่างเดียวเท่านั้น แต่ควรนำเรื่องที่เกิดขึ้นและการแจกปัจจัย ๔ มาแสดงด้วย. แลพระอรรถกถาจารย์ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้วได้กล่าวกถาว่าด้วยจีวรที่เกิดขึ้นตั้งต้นแต่เรื่องหมอชีวกว่า พระพุทธเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงโปรดรับผ้าคู่สิไวยกะ[๑] ของข้าพระองค์และจงทรงอนุญาตคหบดีจีวรแก่ภิกษุสงฆ์เถิด ดังนี้ อันมาแล้วในจีวรขันธกะ, กถาว่าด้วยบิณฑบาตตั้งต้นแต่สูตรนี้ว่า ก็โดยสมัยนั้นแล เมื่องราชคฤห์มีภิกษาหาได้ยาก พวกมนุษย์ไม่อาจทำสังฆภัตร ปรารถนาเพื่ออันทำอุทเทสภัตร นิมันตนภัตร สลากภัตร ปักขิกภัตร อุโปสถิกภัตร ปาฏิปทิกภัตร ดังนี้ อันมาแล้วในเสนาสนขันธกะ กถาว่าด้วยเสนาสนะตั้งต้นแต่เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์นี้ว่า ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุสัตตรวัคคีย์ปฏิสังขรณ์วิหารแห่งใดแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ชายแดน ด้วยประสงค์ว่า พวกเราจักจำพรรษาในที่นี้ พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ เห็นพวกภิกษุสัตตรวัคคีย์ปฏิสังขรณ์วิหารอยู่ ดังนี้ อันมาแล้วในเสนาสนขันธกะเหมือนกัน. และกถาว่าด้วยเภสัชมีสัปปิเป็นต้นในตอนท้ายแห่งกถาว่าด้วยเสนาสนะนั้นโดยพิศดาร. แต่ข้าพเจ้าจะกล่าวกถาทั้งปวงนั้น ในฐานะที่บาลีมาถึงเข้า นั่นเทียว. เหตุในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวอย่างนี้ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นนั่นแล. ต่อจากนี้ไป เรื่องเรือนไฟมีอรรถง่ายทั้งนั้น.

วินิจฉัยในเรื่องเนื้อที่เป็นเดน ๕ อย่าง พึงทราบต่อไป ภิกษุเหล่านั้นใช้อนุปสัมบันให้ทำเนื้อที่เป็นเดนให้เป็นกัปปิยะแล้วฉัน. ก็ภิกษุเมื่อจะถือเอาเนื้อที่เป็นเดนพึงถือเอาที่เหลือจากที่สัตว์กัดกินทิ้งไว้แล้ว. ถ้าภิกษุอาจจะให้สัตว์ซึ่งกำลังกัดกินอยู่ทิ้งแล้วจึงถือเอา แม้เนื้อที่เป็นเดนนี้ ก็ควร. แต่เพื่อประโยชน์แก่การรักษาตนและเพื่อเอ็นดูสัตว์อื่น ไม่ควรถือเอา.

วินิจฉัยในเรื่องแจกข้าวสุก ของเคี้ยว ขนม อ้อยและผลมะพลับ พึงทราบต่อไป ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งกล่าวถึงบุคคลผู้ไม่มีตัวอยู่ว่า ท่านจงให้ส่วนของภิกษุอื่นอีก. บทว่า ได้ถือเอาส่วนที่ไม่มีมูล ความว่า ได้กล่าวมุสาวาทอย่างเดียว แล้วถือเอาส่วนที่ไม่มีเป็นมูล. มิได้ถือเอาส่วนนั้นด้วยไถยจิต. ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมิได้ตรัสถามว่า เธอมีจิตอย่างไร ตรัสว่า เป็นปาจิตตีย์ ดังนี้. ก็เมื่อภิกษุกล่าวว่า ท่านจงให้ส่วนของภิกษุอื่นอีก ดังนี้.

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๒๔๘ อธิบายว่า ผ้าที่เกิดในแคว้นสีพี

วัตถุแห่งปาราชิก ย่อมไม่ปรากฏ. อนึ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่ตรัสถามในฐานะเช่นนี้ ก็ถ้าข้อนี้พึงเป็นวัตถุแห่งปาราชิก ก็พึงเป็นทุกกฏเท่านั้น. เช่นเดียวกับเป็นทุกกฏในเพราะฟ้องร้องเอาสวน ฉะนั้น. นี้เป็นความย่อในเรื่องนี้.

ส่วนความพิสดารดังต่อไปนี้ ก็เมื่อภิกษุอันสงฆ์สมมตหรือไม่ได้สมมตก็ตาม กำลังแจกวัตถุอันเป็นของสงฆ์นั่นเทียว เมื่อภิกษุกล่าวว่า ท่านจงให้ส่วนของภิกษุอื่นอีก ดังนี้ อ้างบุคคลผู้ไม่มีตัวอยู่ แล้วถือเอาด้วยมุสาวาทอย่างเดียว เป็นปาจิตตีย์ เป็นทั้งภัณฑไทย. เมื่อภิกษุถือเอาด้วยไถยจิต ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ภิกษุใดไม่อ้างบุคคลกล่าวว่า จงให้ส่วนแม้อื่นอีก ดังนี้ หรือนับพรรษาโกงถือเอา พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. ส่วนวัตถุใด เป็นของคฤหัสถ์เขาแจกแก่สงฆ์ในเรือนของเขา หรือในอารามก็ตาม เมื่อวัตถุนั้นอันเจ้าของหรือบุคคลผู้อันเจ้าของสั่งอย่างนี้ว่า ท่านจงให้แก่ภิกษุนี้ ดังนี้ ให้อยู่ ภิกษุแม้กล่าวว่า ท่านจงให้ส่วนแม้อื่นอีก ดังนี้ ถือเอาด้วยไถยจิต ก็ไม่เป็นปาราชิกเหมือนกัน ไม่เป็นภัณฑไทย. แต่เมื่อถือเอาด้วยพรรษาโกง เป็นภัณฑไทย. เมื่อบุคคลอันเจ้าของมิได้สั่งอย่างนี้ว่า ท่านจงให้แก่ภิกษุนี้ ดังนี้ ให้อยู่ เมื่อภิกษุอ้างบุคคลโดยนัยก่อนนั่นเทียวถือเอา เป็นปาจิตตีย์และเป็นภัณฑไทย. ภิกษุมีไถยจิตกล่าวว่า ท่านจงให้ส่วนอื่นอีก หรือถือเอาด้วยการนับพรรษาโกง พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ. ก็วินิจฉัยนี้อาจเข้าใจได้ในอรรถกถากุรุนที ในอรรถกถาอื่นเข้าใจยาก และคลาดเคลื่อน.

บทว่า ได้ถือเอาส่วนที่ไม่มีมูล ความว่า เมื่อเจ้าของเขาให้อยู่ได้ถือเอาแล้ว.

บทว่า ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติปาราชิก ความว่า ภิกษุได้ถือเอาส่วนที่เจ้าของให้แล้ว ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอนาบัติแก่ภิกษุนั้น.

บทว่า เป็นอาบัติปาจิตตีย์เพราะสัมปชานมุสาวาท ความว่า สัมปชานมุสาวาทใดอันภิกษุนั้นกล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาบัติปาจิตตีย์ เพราะสัมปชานมุสาวาทนั้น ดูจในเรื่องยาคูอันปรุงด้วยของ ๓ อย่าง[๑] ข้างหน้า.

ส่วนวินิจฉัยในการถือเอา ดังต่อไปนี้ วัตถุอันเป็นของสงฆ์ อันภิกษุที่สงฆ์สมมตแล้ว

---

๑. ของ ๓ อย่าง คือ ข้าวสาร งา และถั่ว

หรือชนทั้งหลายมีคนงานวัดเป็นต้นที่ภิกษุนั้นสั่งให้อยู่และวัตถุอันเป็นของพวกคฤหัสถ์ อันเจ้าของ หรือบุคคลที่เจ้าของนั้นสั่งให้อยู่ เมื่อภิกษุกล่าวว่า ท่านจงให้ส่วนของภิกษุอื่นอีก ดังนี้ แล้วถือเอาอยู่ เป็นภัณฑไทย. ภิกษุถือเอาวัตถุที่บุคคลอื่นให้อยู่ พระวินัยธรพึงปรับด้วยราคาภัณฑะ. เมื่อภิกษุที่สงฆ์มิได้สมมต หรือบุคคลที่มิได้รับคำสั่งให้อยู่ ภิกษุกล่าวว่า ท่านจงให้ส่วนแม้อื่นอีก ดังนี้ หรือนับพรรษาโกงถือเอาอยู่ พระวินัยธรพึงปรับตามราคาภัณฑะ ในขณะที่ภิกษุนั้นยกขึ้นนั่นเทียว ดุจในหมวด ๔ ว่าด้วยเรื่องบาตร. วัตถุที่เหล่าชนนอกนี้ให้อยู่ เมื่อภิกษุถือเอาอย่างนี้ เป็นภัณฑไทย. ส่วนวัตถุที่เจ้าของยังบุคคลให้ให้ด้วยการสั่งว่า ท่านจงให้แก่ภิกษุนี้ หรือวัตถุที่เจ้าของให้เอง เป็นอันบุคคลอื่นหรือเจ้าของให้ดีแล้ว ฉะนี้แล. สาระโดยการวินิจฉัยในอรรถกถาทั้งปวงในเรื่องนี้เท่านี้.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องร้านขายข้าวสุกเป็นต้นต่อไป ร้านหุงข้าวสำหรับขาย ชื่อว่า **ร้านขายข้าวสุก** ร้านต้มแกงเนื้อสำหรับขาย ชื่อว่า **ร้านขายแกงเนื้อ** ร้านหุงต้มของเคี้ยวสำหรับขาย ชื่อว่า **ร้านขายขนม** คำที่เหลือในเรื่องร้านขายข้าวสุกเป็นต้นนี้ ปรากฏแล้วในเรื่องบริขารนั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องดังต่อไป ภิกษุนั้นกำหนดแล้วทำให้เคลื่อนที่ด้วยทำในใจว่าเราจักถือเอาถุงอันถึงที่นี้ ด้วยเหตุนั้น เธอจึงไม่เป็นอวหารในเพราะการทำให้เคลื่อนที่ แต่ในเพราะทำให้เคลื่อนที่แล้ว ถือเอาจากโอกาสที่เธอกำหนด จึงตรัสว่า เป็นปาราชิก. อนึ่ง ภิกษุลักไปอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ ถ้าเธอไม่มีไถยจิตในตั้ง พระวินัยธรพึงตีราคาถุงปรับอาบัติ. ถ้ามีไถยจิตแม้ในตังด้วย พึงตีราคาของทั้งสองอย่างแล้วปรับอาบัติ. สามเรื่องมีฟูกเป็นต้นปรากฏแล้วนั่นเทียว. ในสามเรื่องมีการถือวิสาสะเป็นต้น ไม่เป็นอาบัติ ในเพราะการถือเอา. แต่เมื่อเขาให้นำมาคืน ก็เป็นภัณฑไทย. ส่วนของภิกษุผู้เข้าไปบิณฑบาต ย่อมควรเพื่อจะถือเอาได้เฉพาะแก่ภิกษุผู้อยู่ภายในอุปจารสีมาเท่านั้น ก็ผิว่าพวกทายกบอกแม้แก่ภิกษุผู้อยู่นอกอุปจารทั้งหลายว่า ขอพระคุณเจ้าจงรับเถิดขอรับ ภิกษุทั้งหลายมาแล้วจักฉันดังนี้ ด้วยการกล่าวอย่างนี้ ส่วนย่อมควรถือเอาได้แม้แก่พวกภิกษุผู้อยู่ภายในบ้าน คำที่เหลือในสามเรื่องนี้ มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องทั้ง ๗ มีเรื่องขโมยลักมะม่วงเป็นต้นต่อไป ไม่เป็นอาบัติ ในเพราะการถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญา แต่เมื่อเขาให้นำมาคืน เป็นภัณฑไทย. ในเพราะฉันด้วยไถยจิต เป็นปาราชิก.

วินิจฉัยใน ๗ เรื่องนั้น ดังต่อไปนี้ แม้พวกเจ้าของก็ยังมีอาลัย แม้พวกโจรก็ยังมีอาลัย เมื่อภิกษุฉันด้วยบังสุกุลสัญญา เป็นภัณฑไทย. เมื่อภิกษุถือเอาด้วยไถยจิต พอยกขึ้นเท่านั้น ก็เป็นอวหาร พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะแล้วปรับอาบัติ. พวกเจ้าของก็ยังมีอาลัย พวกโจรหมดอาลัย ก็นัยนี้เหมือนกัน. พวกเจ้าของหมดอาลัย พวกโจรยังมีอาลัยว่า เราจักถือเอาอีก ดังนี้ จึงขว้างไปในที่ ๆ จะถือเอาได้บางแห่งแล้วก็ไป มีนัยนี้เหมือนกัน. ทั้งสองฝ่ายหมดอาลัย เมื่อภิกษุขบฉันด้วยบังสุกุลสัญญา ไม่เป็นอาบัติ. แต่เมื่อขบฉันด้วยไถยจิต เป็นทุกกฏ.

ส่วนในมะม่วงเป็นต้นของสงฆ์ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ผลไม้มีมะม่วงเป็นต้น จะเป็นของที่เกิดในอารามของสงฆ์หรือเป็นของที่คนนำมาถวายก็ตาม เมื่อภิกษุลักเอาผลที่ได้ราคาห้ามาสก หรือเกินกว่าห้ามาสก เป็นปาราชิก. ที่ชายแดนเมื่อพวกชาวบ้านพากันอพยพเพราะโจรรบกวน พวกภิกษุก็พากันทิ้งวัดไป แต่ยังมีผูกใจอยู่ว่า เราจักมาในเมื่อชาวชนบทกลับมาอยู่ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายมาถึงวัดเช่นนั้นแล้ว ฉันด้วยบังสุกุลสัญญาว่า มะม่วงสุกเป็นต้นเขาทิ้งแล้วดังนี้ ไม่เป็นอาบัติ. เมื่อฉันด้วยไถยจิต เป็นอวหาร พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะปรับอาบัติ.

ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์และในสังเขปัฏฐกถาท่านกล่าวไว้โดยไม่แปลกกันว่า ในวัดที่ภิกษุทิ้งแล้ว เมื่อภิกษุมีไถยจิตฉันผลไม้น้อยใหญ่ ก็ไม่เป็นปาราชิก. เพราะเหตุไร ? เพราะวัดนั้นเป็นของภิกษุผู้มาถึงแล้ว ๆ ดังนี้. ส่วนในวัตถุอันเป็นของคณะและเป็นของบุคคล ก็เพียงแต่ยังมีอุตสาหะเท่านั้นเป็นข้อสำคัญ. ก็ถ้าภิกษุให้ผลไม้มีมะม่วงสุกเป็นต้นจากของคณะหรือจากของบุคคลนั้น เพื่อต้องการจะสงเคราะห์ตระกูล เป็นทุกกฏ เพราะกุลทูสก. เมื่อให้ด้วยไถยจิต พระวินัยธรพึงปรับตามราคา. แม้ในของสงฆ์ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ผลไม้มีมะม่วงเป็นต้นที่เขากำหนดไว้ เพื่อประโยชน์แก่เสนาสนะ เมื่อภิกษุให้เพื่อประโยชน์แก่การสงเคราะห์ตระกูล เป็นทุกกฏ. เมื่อให้ด้วยความที่ตนเป็นใหญ่ เป็นถุลลัจจัย. เมื่อให้ด้วยไถยจิต เป็นปาราชิก. หากของไม่พอเป็นวัตถุ [แห่งปาราชิก] พระวินัยธรพึงปรับตามราคา. ภิกษุนั่งที่ภายนอก

อุปจารสีมาฉันอยู่ เพราะความที่ตนเป็นใหญ่ ก็เป็นสินไหม. ผลไม้ที่ภิกษุเคาะระฆังประกาศเวลาแล้วขบฉันด้วยทำในใจว่า ของนี้ถึงแก่เราดังนี้ ก็เป็นอันขบฉันดีแล้ว. ผลไม้ที่ภิกษุแม้มิได้เคาะระฆัง เป็นแต่ประกาศเวลาอย่างเดียว แม้ที่เคาะระฆังอย่างเดียวแต่มิได้ประกาศเวลา แม้ทั้งมิได้เคาะระฆัง ทั้งมิได้ประกาศเวลา ทราบว่า ภิกษุอื่นไม่มีอยู่ ขบฉันแล้ว ด้วยทำในใจว่า ของนี้ถึงแก่เราดังนี้ เป็นอันขบฉันดีแล้วเหมือนกัน. เรื่องสวนดอกไม้ ๒ เรื่องปรากฏแล้วแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องบอกตามคำที่บอก ๓ เรื่องต่อไป. บทว่า ผมจะบอกตามที่ท่านบอก ความว่า ผมเป็นผู้อันท่านบอกแล้วจะบอกตามคำของท่าน. บทว่า ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติปาราชิก ความว่า ผ้าสาฎกอันเจ้าของให้แล้ว จึงไม่เป็นอาบัติ. บทว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ไม่ควรกล่าวว่า ผมจะบอกตามที่ท่านบอก ความว่า ภิกษุอื่นอันภิกษุอื่นไม่ควรกล่าวอย่างนี้ว่า ผมเป็นผู้อันท่านบอกแล้ว จะบอกตามคำของท่าน. แต่จะทำการกำหนดแล้วกล่าวว่า ผมจักถือเอาของชื่อนี้ตามคำของท่าน ดังนี้ ควรอยู่.

บทว่า ท่านจงบอกตามที่ผมบอก ความว่า ท่านเป็นผู้อันผมบอกแล้ว จงบอกตามคำของผม. คำที่เหลือมีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วนั่นแล. แม้ในสองเรื่องนี้ ภิกษุทำการกำหนดแล้วกล่าว ก็ควร. ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ ภิกษุย่อมเป็นผู้พ้นจากการต้องอาบัติโทษ ฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องตอนกลางแห่งเรื่องแก้วมณีสามเรื่องต่อไป. บทว่า ผมหาได้เป็นไข้ไม่ ความว่า ผมมิได้เป็นไข้. คำที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสุกร ๒ เรื่องต่อไป. สำหรับภิกษุรูปแรก ไม่เป็นอาบัติ เพราะสุกรนั้นเธอปล่อยไปด้วยความสงสาร เพราะเห็นว่ามันหิวแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เมื่อเจ้าของไม่พอใจ ก็เป็นภัณฑไทย. ภิกษุนั้นต้องนำสุกรที่ตายแล้วตัวใหญ่เท่านั้นมาให้เขา หรือให้ภัณฑะราคาเท่าสุกรนั้น. ถ้าภิกษุไม่พบพวกเจ้าของบ่วงแม้ในที่ไหน ๆ พึงวางผ้ากาสาวะ หรือขันน้ำราคาเท่าสุกรนั้นไว้ใกล้ ๆ บ่วง ในที่ ๆ พวกเจ้าของเหล่านั้นมาแล้วจะเห็นได้ แล้วจึงไป. แต่เมื่อปลดออกด้วยไถยจิต เป็นปาราชิกทีเดียว. อนึ่งบรรดาสุกรเหล่านั้น สุกรบางตัวดึงบ่วงด้วยเท้า พอบ่วงขาดแล้วยืนอยู่ โดยการยืนอันมีการเคลื่อนจากฐานได้เป็นธรรมดา ดุจเรืออัน

เขาล่ามไว้ที่กระแสน้ำอันเชี่ยว. บางตัวยืนอยู่ตามธรรมดาของตน บางตัวนอน บางตัวติดด้วยแร้ว. บ่วงที่มีธนู หรือขอ หรือท่อนไม้อื่นไร ๆ ติดอยู่ที่ปลาย ซึ่งคล้องอยู่ที่ต้นไม้เป็นต้นนั้น ๆ แล้ว ห้ามสุกรไป มีชื่อว่า แร้ว. บรรดาสุกรเหล่านั้น สำหรับสุกรตัวที่ดึงบ่วงยืนอยู่ มีฐานเดียวเท่านั้น ได้แก่เครื่องผูกคือบ่วง. จริงอยู่ สุกรนั้น เมื่อบ่วงพอหลุด หรือพอขาดแล้ว ย่อมหนีไป สุกรตัวที่ยืนอยู่ตามธรรมดาของตน มีฐาน ๕ คือ เครื่องผูกและเท้าทั้งสี่. สุกรตัวที่นอน มีฐาน ๒ คือ เครื่องผูกและที่นอน. สำหรับสุกรตัวที่ติดแร้ว มันไปในที่ใด ๆ ที่นั้น ๆ แหละเป็นฐาน. ฉะนั้น ภิกษุแม้ ๑๐ รูป แม้ ๒๐ รูป แม้ ๑๐๐ รูป เมื่อแก้มันจากที่นั้น ๆ ต้องอาบัติปาราชิก ดุจเห็นทาสผู้มาแล้วในที่นั้น ๆ แล้วปล่อยให้ทาสคนเดียวเท่านั้นหนีไป. ส่วนการทำสุกร ๓ ตัวให้ดิ้นและให้เคลื่อนจากฐาน พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในกถาว่าด้วยสัตว์ ๔ เท้า. ภิกษุแม้เมื่อให้เขาปล่อยสุกรที่สุนัขกัดไป เป็นภัณฑไทยด้วยประสงค์จะช่วยเหลือ. เป็นปาราชิกเพราะไถยจิต. สุกรยังไม่ถึงที่ตั้งบ่วง หรือที่ใกล้สุนัข ภิกษุเดินสวนทางให้มันหนีไปก่อน ยังไม่เป็นอวหาร. แม้ภิกษุใดให้อาหาร หรือน้ำดื่มแก่สุกรตัวที่ล่ามไว้ให้มันเกิดกำลัง และทำเสียงโห่ด้วยทำในใจว่า มันจักตกใจหนีไป ถ้าสุกรนั้นหนีไป เป็นปาราชิก. แม้เมื่อภิกษุทำบ่วงให้ทุรพลแล้วทำให้มันหนีไปด้วยเสียงโห่ ก็นัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง ภิกษุใดให้อาหารและน้ำดื่มแล้วเดินไปด้วยทำในใจว่า มันเกิดกำลังแล้วจักหนีไป ดังนี้ หากสุกรนั้นหนีไป เป็นภัณฑไทย. แม้เมื่อภิกษุทำบ่วงให้ทุรพลแล้วเดินไป ก็นัยนี้เหมือนกัน. ภิกษุวางศัสตราหรือไฟไว้ใกล้บ่วงด้วยทำในใจว่า เมื่อบ่วงขาด หรือเมื่อไฟไหม้ สุกรจักหนีไป ดังนี้ สุกรทำบ่วงให้ไหว เมื่อบ่วงขาด หรือเมื่อไฟไหม้ ย่อมหนีไปได้ เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. ภิกษุล้มบ่วงพร้อมกับไม้เท้า ภายหลังสุกรเดินเหยียบบ่วงนั้นไป เป็นภัณฑไทย. สุกรถูกหินพ่ำทับเหวทับแล้ว ภิกษุประสงค์จะให้มันหนีไป ยกพ่ำทับเหวขึ้นด้วยความสงสาร เป็นภัณฑไทย. ยกขึ้นด้วยไถยจิตเป็นปาราชิก. ถ้าพอยกขึ้นแล้ว สุกรยังไม่ไป ภายหลังจึงไป เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. ภิกษุยังพ่ำทับเหวที่เขายกขึ้นตั้งไว้ให้ล้มลง ภายหลังสุกรเดินเหยียบพ่ำทับเหวนั้นไป เป็นภัณฑไทย. เมื่อภิกษุยกแม้ซึ่งสุกรที่ตกลงในบ่อ ด้วยความสงสาร ก็เป็นภัณฑไทย. ยกขึ้นด้วยไถยจิต เป็นปาราชิก. ภิกษุถมบ่อให้เต็มทำลายเสีย ภายหลังสุกรเดินเหยียบบ่อนั้นไป เป็น

ภัณฑไทย. ภิกษุยกสุกรที่ถูกหลาวแทง ขึ้นด้วยความสงสาร เป็นภัณฑไทย. ยกขึ้นด้วยไถยจิต เป็นปาราชิก.

ก็มนุษย์ทั้งหลายวางบ่วงหรือฟ้าทับเหว ณ พื้นที่วัด ภิกษุควรห้ามว่า ที่นี้เป็นที่พึ่งอาศัยของพวกเนื้อ พวกท่านอย่าทำอย่างนี้ ณ ที่นี้เลย. ถ้าเขากล่าวว่า นิมนต์ท่านให้คนขนไปเถิดขอรับ, ภิกษุจะให้ขนไป ก็ควร. ถ้าเขาขนไปเอง ก็เป็นการดีทีเดียว. ถ้าเขาไม่ขนไป ไม่ยอมให้คนอื่นขนไป ควรขออารักขาแล้วให้ขนไป. พวกมนุษย์ย่อมทำบ่วงและฟ้าทับเหวเป็นต้นไว้ในนาทั้งหลาย ในเวลาเผ่าข้าวกล้า ด้วยหมายใจไว้ว่า พวกเราเมื่อกินเนื้อจักได้เผ่าข้าวกล้า. ครั้นฤดูข้าวกล้าผ่านพ้นไปแล้ว เมื่อมนุษย์เหล่านั้นหมดห่วงใยหลีกไปแล้ว ภิกษุจะปลดสุกรที่ติด หรือที่ตกไปในที่นั้น ก็ควร. แม้ในเรื่องเนื้อ ๒ เรื่อง ก็มีวินิจฉัยเช่นกับที่กล่าวในเรื่องสุกรนั่นแล. แม้ในเรื่องปลา ๒ เรื่อง ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้.

ส่วนความแปลกกันดังต่อไปนี้ เมื่อภิกษุเบิดปากไซแก้กระพุ้งที่หลัง หรือเจาะช่องไว้ที่ข้างแล้วตีปลาให้หนีไปจากไซ เป็นปาราชิก. แม้เมื่อแสดงเม็ดข้าวล่อเท่านั้นให้หนีไป เป็นปาราชิก. เมื่อยกขึ้นพร้อมทั้งไซ ก็เป็นปาราชิก. ภิกษุปิดปากไซอย่างเดียว ภายหลังแก้กระพุ้งหรือเจาะช่องไว้ และปลาทั้งหลายหนีไปตามธรรมดาของตน เป็นภัณฑไทย. ภิกษุทำอย่างนี้แล้วแสดงเม็ดข้าวสุก ปลาทั้งหลายออกไปเพื่อต้องการหากินแล้วหนีไป เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. ภิกษุเบิดปาก [ไซ] แล้ว ภายหลังมิได้แก้กระพุ้ง มิได้เจาะช่องไว้ข้าง ๆ แสดงแต่เม็ดข้าวสุกอย่างเดียว และปลาทั้งหลายเอาศีรษะเคาะเพราะความที่ตนหิว ทำโอกาสออกไปเพื่อต้องการหากินแล้วหนีไป เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. ภิกษุเบิดปากไซเปล่า หรือภายหลังแก้กระพุ้ง หรือเจาะช่องไว้ ปลาทั้งหลายมาแล้ว ๆ ถึงประตูก็หนีไปจากกระพุ้งและช่อง เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน. ภิกษุหยิบไซเปล่าขว้างไปบนพุ่มไม้ เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน ฉะนี้แล. ภัณฑะในยานก็เหมือนกันกับถุงบนตั่ง. พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องชิ้นเนื้อต่อไป. ถ้าภิกษุหยิบเอาในอากาศ ที่ ๆ เธอหยิบเอานั่นแหละเป็นฐาน. พึงกำหนดฐานนั้นโดยอาการ ๖ อย่าง แล้วพึงทราบการทำให้เคลื่อนจากฐาน. คำที่เหลือในเรื่องชิ้นเนื้อนี้ ในเรื่องไม้ และเรื่องผ้าสาฎกของคนเลี้ยงโคและของช่างย้อม พึงวินิจฉัยตามนัยแห่งเรื่องขโมยลักมะม่วงเป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องหม้อต่อไป ภิกษุใดลักเอาเภสัชมีเนยใสและน้ำมันเป็นต้นอันมีราคาไม่ถึงบาทแล้วตั้งอยู่ในสังวรว่า เราจักไม่ทำอย่างนี้อีก เมื่อเกิดความคิดขึ้นอีกแม้ในวันที่สองเป็นต้น ก็ทำการทอดธุระ อย่างนี้แล เมื่อฉันก็ย่อมฉันเภสัชมีเนยใสและน้ำมันเป็นต้นนั้นแม้ทั้งปวง ไม่เป็นปาราชิก ต้องแต่ทุกกฏหรือถุลลัจจัย และเป็นภัณฑไทยด้วย. แม้ภิกษุนี้ ก็ได้กระทำอย่างนี้เหมือนกัน. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุ ไม่เป็นอาบัติปาราชิก. แต่เมื่อภิกษุไม่ทำการทอดธุระ คิดว่า เราจักฉันทุกวัน ๆ ดังนี้ ฉันเภสัชมีเนยใสและน้ำมันเป็นต้นนั้นแม้ทีละน้อย ๆ เภสัชนั้นพอได้ราคาบาทหนึ่งในวันใด ก็เป็นปาราชิกในวันนั้น. เรื่องชักชวนกันลัก พึงทราบตามนัยแห่งการวินิจฉัยที่กล่าวในสังวิธาวหาร เรื่องกำมือพึงทราบตามนัยแห่งการวินิจฉัยที่กล่าวในเรื่องร้านขายข้าวสุกเป็นต้น เรื่องเนื้อที่เป็นเดน ๒ เรื่อง พึงทราบวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่องชโมยลักมะม่วงเป็นต้น. เรื่องหญ้า ๒ เรื่องมีอรรถง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องให้แบ่งมะม่วงเป็นต้นต่อไป. ภิกษุเหล่านั้นได้ไปสู่อาวาสใกล้หมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งมีภิกษุกำหนดไว้ ภิกษุทั้งหลายเมื่อฉันผลไม้น้อยใหญ่ในอาวาสนั้นนั่นแหละ เมื่อภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว ก็มิได้บอกพวกกัปปิยการกว่า พวกท่านจงถวายผลไม้ทั้งหลายแก่พวกพระเถระ ลำดับนั้น ภิกษุเหล่านั้นกล่าวว่า ทำไม ผลไม้ของสงฆ์จึงไม่ถึงแก่พวกเรา ดังนี้ ได้เคาะระฆังยังกันและกันให้แบ่งแล้วให้ส่วนตามลำดับแห่งพรรษาของพวกภิกษุแม้เหล่านั้น แล้วฉันแม้ด้วยตนเอง. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสแก่ภิกษุเหล่านั้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไม่เป็นอาบัติ เพราะถือเอาเพื่อประโยชน์แก่การฉัน. ฉะนั้น คราวนี้ ในวัดใดพวกภิกษุเจ้าถิ่นไม่ให้พวกภิกษุอาคันตุกะ และเมื่อถึงคราวออกผลเห็นภิกษุเหล่าอื่นไม่มี ก็ขบฉันเสียตามลำพังตนด้วยกิริยาของโจร ในวัดนั้นพวกภิกษุอาคันตุกะจะเคาะระฆังให้แบ่งกันฉันก็ควร.

ส่วนในวัดใด พวกภิกษุเจ้าถิ่นรักษาต้นไม้แล้ว เมื่อถึงคราวออกผล ย่อมให้แบ่งกันขบฉัน ย่อมน้อมเข้าไปโดยชอบในปัจจัยทั้งสี่ พวกภิกษุอาคันตุกะไม่เป็นใหญ่ในวัดนั้น. แม้ต้นไม้เหล่าใด ทายกถวายไว้ระบุเฉพาะเพื่อประโยชน์แก่จีวร พวกภิกษุอาคันตุกะไม่เป็นใหญ่ในต้นไม้แม้เหล่านั้น. แม้ในต้นไม้ที่ทายกถวายระบุเฉพาะเพื่อประโยชน์แก่ปัจจัยที่เหลือก็

มีนัยนี้เหมือนกัน. ส่วนต้นไม้เหล่าใดเขามิได้ระบุเฉพาะอย่างนั้น และพวกภิกษุเจ้าถิ่นรักษาคุ้มครองต้นไม้เหล่านั้นไว้แล้วฉันด้วยกิริยาของโจร ภิกษุอาคันตุกะไม่พึงตั้งอยู่ในกติกาของภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้นในต้นไม้เหล่านั้น. ต้นไม้เหล่าใดเขาถวายเพื่อประโยชน์แก่การบริโภคผล และพวกภิกษุเจ้าถิ่นก็รักษาคุ้มครองต้นไม้เหล่านั้นไว้น้อมเข้าไปโดยชอบ ในต้นไม้เหล่านั้น พวกภิกษุอาคันตุกะพึงตั้งอยู่ในกติกาของพวกภิกษุเจ้าถิ่นนั้น.

ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์ท่านกล่าวว่า ต้นไม้ที่ทายกถวายระบุเฉพาะเพื่อปัจจัยสี่ ภิกษุมีใจจิตฉันพระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะปรับอาบัติ เมื่อให้แบ่งกันด้วยอำนาจการบริโภคแล้วฉัน เป็นภัณฑไทย. อนึ่งบรรดาผลไม้เหล่านั้น ผลไม้ใดที่เขาระบุเฉพาะเพื่อประโยชน์แก่เสนาสนะ เมื่อภิกษุให้แบ่งผลไม้นั้นด้วยอำนาจการบริโภคแล้วฉัน เป็นถุลลัจจัยและเป็นภัณฑไทย ดังนี้. ผลไม้ที่เขาเจาะจงถวายเพื่อประโยชน์แก่จีวร ภิกษุพึงน้อมเข้าไปในจีวรนั่นเทียว. ถ้ามีภิกษาผืดเคือง ภิกษุทั้งหลายย่อมลำบากด้วยบิณฑบาต ส่วนจีวรหาได้ง่าย จะทำอปโลกนกรรม เพื่อความรับว่า ดีละของสงฆ์ แล้วน้อมเข้าไปในบิณฑบาต ก็ควร. เมื่อภิกษุทั้งหลายลำบากด้วยเสนาสนะ หรือด้วยคิลานปัจจัย จะทำอปโลกนกรรมเพื่อความรับว่า ดีละของสงฆ์ แล้วน้อมเข้าไปแม้เพื่อประโยชน์แก่เสนาสนะ และคิลานปัจจัยนั้น ก็ควร. แม้ในผลไม้ที่เขาเจาะจงถวายเพื่อประโยชน์แก่บิณฑบาตและเพื่อประโยชน์แก่คิลานปัจจัย ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ส่วนผลไม้ที่เขาเจาะจงถวายเพื่อประโยชน์แก่เสนาสนะ ย่อมเป็นครุภัณฑ์ ภิกษุพึงรักษาคุ้มครองผลไม้นั้น แล้วน้อมเข้าไปเพื่อเสนาสนะนั้นเท่านั้น. แต่ถ้ามีภิกษาผืดเคือง ภิกษุทั้งหลายย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยบิณฑบาตไม่ได้ ในอารามหรือในแว่นแคว้นนี้ เมื่อภิกษุทั้งหลายไปที่อื่น เพราะราชภัยโรคภัยและโจรภัยเป็นต้น วัดทั้งหลายย่อมทรุดโทรม คนเหล่าอื่นก็จะยังต้นไม้มีต้นตาลและต้นมะพร้าวเป็นต้นให้พินาศ แต่ภิกษุอาศัยปัจจัยคือเสนาสนะอาจจะยังอัตภาพให้เป็นไปได้ ในเวลาอย่างนี้แม้การจะสละเสนาสนะแล้วบริโภคเพื่อประโยชน์แก่การดูแลเสนาสนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุญาตไว้ ฉะนั้น ภิกษุจะสละเสนาสนะนอกนี้ โดยที่สุดเสนาสนะชั้นเลว เพื่อประโยชน์แก่บิณฑบาต เว้นไว้แต่เสนาสนะชั้นดี ๑ หรือ ๒ ที่ ก็ควร. ไม่พึงทำการตัดพันที่อันเป็นรากฐานน้อมเข้าไป.

ส่วนสวนใดเขาระบุเฉพาะถวายไว้เพื่อประโยชน์แก่บริขารสี่ ในสวนนั้นไม่พึงทำอปโลกนกรรม. แต่มีความบกพร่องด้วยบริขารใด จะน้อมเข้าไปเพื่อบริขารนั้น ควรอยู่. สวนอันภิกษุต้องดูแล แม้จะให้ค่าจ้างแล้วให้คนอื่นดูแล ก็ควร. ก็คนเหล่าใดได้ค่าจ้างแล้วทำเรือนอยู่ในสวนนั้นเทียวรักษาอยู่ หากว่าคนเหล่านั้นถวายมะพร้าวหรือผลตาลสุกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้ว ผลไม้ใดสงฆ์อนุญาตให้ไว้แก่คนเหล่านั้นว่า ท่านจงเคี้ยวกินผลไม้ชื่อเท่านี้ได้ทุกวัน ๆ ดังนี้ คนเหล่านั้นย่อมได้เพื่อจะให้ผลไม้นั้นเท่านั้น. เมื่อคนเหล่านั้นแม้ถวายเกินกว่าผลที่สงฆ์อนุญาตไว้ ภิกษุจะรับย่อมไม่ควร. ส่วนผู้ใดถือเอาสวนด้วยการซื้อแล้วถวายกัปปิยภัณฑ์นั่นเทียวเพื่อประโยชน์แก่จตุปัจจัยของสงฆ์ ผู้นี้ย่อมได้เพื่อจะถวายแม้มาก. แม้สวนที่เขาถวายไว้เพื่อประโยชน์แก่ประทีปแห่งเจดีย์หรือเพื่อประโยชน์แก่การซ่อมแซมเสนาสนะที่ชำรุดทรุดโทรม ภิกษุควรดูแล ควรแม้ให้ค่าจ้างให้คนอื่นดูแล. ก็และค่าจ้างในสวนนี้ ย่อมควรให้แม้ที่เป็นของเจดีย์ แม้ที่เป็นของสงฆ์. การให้ผลไม้อันเกิดในสวนนั้นของคนทั้งหลายผู้อยู่ในสวนนั้นแลรักษาสวนแม้นี้ด้วยค่าจ้าง และของคนทั้งหลายผู้ถือเอาสวนแม้นี้ด้วยการซื้อแล้วถวายกัปปิยภัณฑ์พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องคนรักษามะม่วงเป็นต้นต่อไป ในคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไม่เป็นอาบัติเพราะการถวายของคนเผ้านี้ การถวายของคนเผ้าชนิดไรควรชนิดไรไม่ควร. พระมหาสุมนเถระกล่าวก่อนว่า ผลไม้ใดที่เขากำหนดให้แก่คนเผ้าว่า ท่านถือเอาได้เท่านี้ทุกวัน ๆ ดังนี้ ผลไม้นั้นเทียวควร เกินกว่านั้น ไม่ควร. ส่วนพระมหาปทุมเถระกล่าวว่าจะมีประโยชน์อะไรที่มอบหนังสือให้พวกคนเผ้า หรือทำเครื่องหมายคือนิมิตให้ไว้ คนเผ้าเหล่านี้เป็นใหญ่แห่งผลไม้ที่เจ้าของสละไว้ในมือของพวกเขา ฉะนั้น พวกเขาถวายผลไม้ใด ผลไม้นั้นแม้มาก ก็ควร.

แต่ในอรรถกถากุรุนทีท่านกล่าวว่า พวกเด็กของคนทั้งหลายรักษาสวน หรือผลไม้น้อยใหญ่อื่น ผลไม้ที่พวกเด็กเหล่านั้นถวาย ก็ควร แต่ไม่ควรให้เด็กเหล่านั้นนำมาแล้วถือเอา การถวายของบุคคลผู้ถือเอาสวนที่เป็นของสงฆ์หรือของเจดีย์ด้วยการซื้อแล้วรักษาอยู่นั่นเทียว ย่อมควร การถวายของบุคคลผู้รักษาด้วยค่าจ้าง ย่อมควรเพียงส่วนของตน.

ในอรรถกถามหาปัจจรีย์ท่านกล่าวว่า พวกคนรักษาสวนของพวกคฤหัสถ์ถวายผลไม้ใดแก่ภิกษุทั้งหลาย ผลไม้นั้นควร พวกคนเฝ้าสวนของภิกษุสงฆ์ ตัดทอนผลไม้ใดตามค่าจ้างของตนถวาย ผลไม้นั้นควร แม้ผู้ใดได้สวนกึ่งหนึ่ง หรือค่าจ้างที่ตันไม้บางต้นแล้วรักษาอยู่ การถวายผลไม้จากต้นที่ถึงแก่ตนนั่นเทียวแม้ของผู้นั้น ก็ควร ส่วนสำหรับผู้ที่ถือเอาด้วยการซื้อย่อมควรแม้ทุกอย่าง. ก็คำทั้งหมดนี้ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกันนั่นเทียว ฉะนั้น พึงทราบอธิบายแล้วถือเอาเถิด.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องไม้ต่อไป คำว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าคิดขอยืม ดังนี้ ความว่า ภิกษุผู้ประสงค์จะกล่าวได้กล่าวคำนี้ว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าคิดขอยืม. มีคำอธิบายว่า บทว่า คิดขอยืม นั้น มีความว่า ข้าพระพุทธเจ้ามีความคิดอย่างนี้ว่า จักนำมาคืนให้อีก. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ไม่เป็นอาบัติ เพราะคิดขอยืม ดังนี้

ก็ในเรื่องไม้นี้ มีวินิจฉัยนอกพระบาลีดังต่อไปนี้ ถ้าว่าสงฆ์ให้ทำการงานของสงฆ์ คือ โรงอุโบสถหรือหอฉัน พึงอาปุจฉา [สงฆ์ผู้กระทำ] แล้วนำของที่ยืมมาจากสัมภาระนั้นเถิด. ส่วนทัพพสัมภาระของสงฆ์ใดไม่มีคนรักษา เมื่อฝนตก ย่อมเปื่อย ย่อมแห้งด้วยแดด จะนำทัพพสัมภาระนั้นแม้ทั้งหมดมาทำที่อยู่ของตน ก็ควร. สงฆ์ให้นำมาคืน พึงตกลงกันด้วยทัพพสัมภาระอื่น หรือด้วยใช้ค่าสิ่งของ. ถ้าไม่อาจตกลงกันได้ พึงกล่าวว่า ท่านขอรับ เสนาสนะนี้ผมสร้างด้วยทัพพสัมภาระของสงฆ์ ท่านจงใช้สอยด้วยการใช้สอยเบื้นของสงฆ์เถิด. แต่ภิกษุนี้เท่านั้นเบื้นใหญ่แห่งเสนาสนะ ฉะนี้แล. แม้ถ้าเสาหิน หรือเสาไม้ หรือบานประตู หรือหน้าต่าง ไม่เพียงพอ จะยืมของสงฆ์มาทำให้เบื้นปรกติ ก็ได้. แม้ในทัพพสัมภาระอื่น ๆ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องน้ำต่อไป ในกาลใด น้ำหาได้โดยยาก เขานำมาจากที่ไกล แม้ตั้งโยชน์ แม้ตั้งกึ่งโยชน์ ในน้ำที่เขาหวงแหนเช่นนี้ จึงเบื้นอวหาร. คนทั้งหลายย่อมยังยาคูและภัตรให้สำเร็จและย่อมทำให้เบื้นน้ำดื่มและเครื่องบริโภคอย่างเดียว มิได้ทำให้เบื้นเครื่องบริโภคใหญ่อย่างอื่น จากน้ำแม้ใดที่เขานำมาอยู่ หรือที่ขังอยู่ในสระโบกขรณีเบื้นต้น

เมื่อภิกษุมีไถยจิตถือเอาน้ำแม้นั้น เป็นอวหาร. แต่ภิกษุถือเอาหม้อหนึ่งหรือสองหม้อ ย่อมได้เพื่อจะล้างเสนาสนะ เพื่อจะรดต้นโพธิ์ เพื่อจะทำการบูชาด้วยน้ำ เพื่อจะต้มเครื่องย้อมจากน้ำใด ในน้ำนั้น ภิกษุพึงปฏิบัติด้วยอำนาจกติกาของสงฆ์ที่เดียว. ภิกษุถือเอาเกินกำหนดก็ดี มีไถยจิตใส่ดินเป็นต้นลงไปก็ดี พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะปรับอาบัติ. ถ้าพวกภิกษุเจ้าถิ่นทำกติกาวัตรแข็งแรง ไม่ให้ซักหรือย้อมเครื่องใช้แก่ภิกษุเหล่าอื่น แต่เมื่อภิกษุเหล่าอื่นไม่เห็นตนก็เอามาทำเสียทุกอย่าง พวกภิกษุอาคันตุกะไม่ต้องตั้งอยู่ในกติกาของภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้น. ภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้นซักเครื่องใช้เท่าใด ก็พึงซักเครื่องใช้เท่านั้น. ถ้าสระโบกขรณี หรือแอ่งน้ำ ๒—๓ ที่ของสงฆ์มีอยู่ และสงฆ์ทำกติกาไว้ว่า พึงอาบน้ำในสระหรือแอ่งน้ำนี้ พึงตักน้ำดื่มจากสระหรือแอ่งน้ำนี้ พึงทำการใช้สอยทุกอย่างในสระหรือแอ่งน้ำนี้ ดังนี้ พวกภิกษุอาคันตุกะก็พึงทำทุกอย่างตามกติกาวัตรนั่นเทียว. ในวัดใดไม่มีกติกาไว้ ในวัดนั้นการใช้สอยทุกอย่างก็ควร ฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องดินเหนียวต่อไป ในที่ใด ดินเหนียวหาได้โดยยาก หรือดินเหนียวอันมีสี มีประการต่าง ๆ สงฆ์นำมาไว้ ในที่นั้นดินเหนียวแม้น้อยก็มีราคาถึงห้ามาสก ฉะนั้น จึงเป็นปาราชิก. แต่เมื่อการงานของสงฆ์และการงานของเจดีย์สำเร็จแล้ว ภิกษุจะอาปุจฉาสงฆ์ หรือขอยืมเอามา ได้อยู่ ในปูนขาวก็ดี ในสีระบายภาพก็ดี ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องหญ้าต่อไป ในหญ้าที่ถูกเผา เป็นทุกกฏ เพราะไม่มีการทำให้เคลื่อนจากฐาน แต่เป็นภัณฑไทย. สงฆ์ดูแลพื้นที่ปลูกหญ้าแล้วมุงที่อยู่ของสงฆ์ ไม่อาจจะดูแลได้ในกาลบางคราวอีก ที่นั้น ภิกษุอื่นรูปหนึ่งจึงดูแลด้วยมุ่งวัตรเป็นสำคัญ. หญ้านี้เป็นของสงฆ์นั่นเทียว. หากว่าไม่มีใครดูแล ภิกษุรูปหนึ่งอันสงฆ์พึงกล่าวว่า ท่านจงดูแลให้ที. หากภิกษุนั้นปรารถนาส่วนแบ่ง ควรแม้จะให้ส่วนแบ่งแล้วให้ปฏิบัติเถิด. หากภิกษุขอเพิ่มส่วนแบ่ง ก็ควรให้เหมือนกัน. ภิกษุขอเพิ่มขึ้นอีก สงฆ์พึงกล่าวว่า จงไปเถิด ดูแลแล้วถือเอาทั้งหมดแล้วมุงเสนาสนะของตนเถิด ดังนี้. เพราะเหตุไร? เพราะเมื่อหญ้าเสียหายแล้ว ก็ไม่มีประโยชน์. แต่เมื่อให้ อย่าพึงให้พร้อมทั้งที่ที่เป็นครุภัณฑ์ ควรให้เพียงหญ้า ก็เมื่อภิกษุนั้นดูแลแล้วมุงเสนาสนะของตน สงฆ์พอจะดูแลได้อีก ก็พึงกล่าวกะภิกษุนั้นว่า ท่านอย่าดูแลเลย

สงฆ์จักดูแล ดังนี้. เรื่อง ๗ เรื่องมีเรื่องเตียงเป็นต้น ปรากฏแล้วแล.

ส่วนเสาหินหรือเสาไม้หรือภัณฑะอะไรอื่น ซึ่งแม้มิได้มาในพระบาลีมีราคาบาทหนึ่ง เมื่อภิกษุลักเอา ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน. ในเรื่องทำความเพียรเป็นต้น เมื่อภิกษุแม้พังฝาบ้าง กำแพงบ้าง แห่งบริเวณเป็นต้นอันถูกทิ้งเรี่ยราดไว้แล้วลักเอาอิฐเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. เพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุทั้งหลายย่อมครอบครองซึ่งภัณฑะของสงฆ์ในกาลบางคราว ย่อมไม่ครอบครองในกาลบางคราว. เมื่อชาวชนบทพากันอพยพเพราะโจรภัยในชายแดน แม้เมื่อภิกษุลักบริขารอะไร ๆ ในวัดที่ถูกทิ้งแล้ว เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ภิกษุเหล่าใดยืมเอาไปจากวัดที่ถูกทิ้งแล้วนั้น และเมื่อวัดทั้งหลายมีภิกษุมาครองอีก ภิกษุทั้งหลายให้นำมาคืนต้องคืนให้. แม้ถ้าภิกษุนำมาจากวัดที่ถูกทิ้งแล้วนั้นสร้างเป็นเสนาสนะแล้ว ก็พึงให้ภัณฑะที่นำมานั้นหรือเสนาสนะอันมีราคาเท่าภัณฑะนั้นทีเดียว. เมื่อชาวชนบทคิดว่า เราจักอยู่ครอบครองอีก มิได้ตัดอาลัย อพยพไป ภัณฑะของคณะหรือของบุคคล ภิกษุถือเอาแล้ว หากว่าคณะและบุคคลเหล่านั้นอนุญาต ก็ไม่มีกิจด้วยการทำคืน [ใช้คืน] แต่ที่เป็นของสงฆ์เป็นครุภัณฑ์ฉะนั้น จึงต้องทำคืนให้ได้. เรื่องเครื่องใช้ในวิหาร มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ยืมไปใช้ได้ชั่วคราวนี้ ต่อไป ภิกษุใดยืมเตียงหรือตั่งของสงฆ์ไปใช้ชั่วคราวแล้วใช้สอยเดือนหนึ่งบ้าง สองเดือนบ้างด้วยการใช้สอยเป็นของสงฆ์ในที่ผาสุกของตน เมื่อภิกษุทั้งหลายผู้แก่กว่ามาแล้วก็ถวาย ไม่ห้าม เมื่อเตียงและตั่งนั้นเสียหายไปก็ดี เก่าแล้วก็ดี ถูกคนอื่นลักไปด้วยกิริยาขโมยก็ดี ไม่เป็นสินไหมแก่เธอ. แต่เธออยู่แล้วเมื่อจะไป ต้องเก็บไว้ในที่เดิม. ส่วนภิกษุใดใช้สอยด้วยการใช้สอยเป็นของบุคคล ไม่ให้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้แก่กว่าซึ่งมาถึงแล้ว เป็นสินไหมแก่ภิกษุนั้น.

ในสังเขปบุฏฐกถาท่านกล่าวไว้ว่า แต่ภิกษุเมื่อนำไปสู่วัดอื่นแล้วใช้สอย ถ้าว่าภิกษุผู้แก่กว่าในวัดนั้นมาแล้วให้ภิกษุนั้นออกไป ก็พึงกล่าวว่า เสนาสนะนี้ผมนำมาจากวัดชื่อโน้น ผมจะไป ผมจะจัดเสนาสนะนั้นให้เป็นปรกติ ดังนี้. หากว่าภิกษุนั้นกล่าวว่า ผมจักจัดให้เป็นปรกติ แม้จะไว้ภาระแก่ภิกษุนั้นแล้วไป ก็ได้ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเมืองจำปาต่อไป. บทว่า **ยาคูปรุงด้วยของสามอย่าง**

ความว่า ยาคูที่เขาใส่อปรัณณชาติอย่างใดอย่างหนึ่งชนิดหนึ่งกับด้วยงาและข้าวสาร ปรุงด้วยวัตถุ ๓ อย่าง คือ ด้วยงา ข้าวสารและถั่วเขียว หรือด้วยงา ข้าวสาร และถั่วราชมาส หรือด้วยงา ข้าวสาร และถั่วพู. ได้ยินว่า ชนทั้งหลายปรุงยาคูนี้ด้วยเนยใส น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดเป็นต้น ในน้ำนมอันเจือด้วยน้ำ ๔ ส่วนด้วยวัตถุ ๓ อย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเมืองราชคฤห์ต่อไป ขนมที่มีรสยิ่ง เรียกว่า มธุโคฬกะ [ขนมรังผึ้ง] เขาเรียกกันว่า มธุสีสกะ ดังนี้ ก็มี. คำที่เหลือแม้ใน ๒ เรื่องนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่องแจกข้าวสุกนั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องพระอัชชุกะต่อไป บทว่า ได้กล่าวคำนี้ ความว่า คหบดีเป็นไข้ ได้กล่าวแล้ว. คำว่า ท่านพระอุบาลีเป็นผู้กเฬวรของท่านพระอัชชุกะ ความว่า มิใช่เป็นผู้กเฬวรด้วยอำนาจความลำเอียง ก็แต่ว่า พระเถระพึงทราบว่า เป็นผู้กเฬวรด้วยความอนุเคราะห์ภิกษุผู้เป็นลัชชี และด้วยความอนุเคราะห์พระวินัย เพราะมีความสำคัญว่า ไม่เป็นอาบัติ. คำที่เหลือในเรื่องพระอัชชุกะนี้ มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเมืองพาราณสีต่อไป บทว่า ถูกพวกโจรเบียดเบียน คือ ถูกพวกโจรปล้น.

บทว่า นำมาพักไว้บนปราสาทด้วยฤทธิ์ ความว่า ได้ยินว่า พระเถระเห็นตระกูลนั้น เพียบด้วยลูกศรคือความโศก กำลังวนมาอยู่วนไปอยู่ จึงอธิษฐานปราสาทของคนเหล่านั้นว่า จงอยู่ใกล้เด็กทั้งหลาย ดังนี้ โดยอนุเคราะห์ธรรม เพื่อเอ็นดูแก่ตระกูลนั้น เพื่อประโยชน์แก่การตามรักษาความเลื่อมใส. พวกเด็กจำได้ว่า ปราสาทของเรา จึงพากันขึ้นแล้ว. ลำดับนั้น พระเถระก็คลายฤทธิ์. แม้ปราสาทก็ได้ตั้งอยู่ในที่ของตนตามเดิม. ก็พระสังคีติกาจารย์กล่าวด้วยสามารถแห่งโวหารว่า นำเด็กเหล่านั้นมาพักไว้ในปราสาทด้วยฤทธิ์ ดังนี้.

บทว่า ในเพราะวิสัยแห่งฤทธิ์ คือ ไม่เป็นอาบัติ ในเพราะฤทธิ์คือการอธิษฐานเช่นนี้. ส่วนฤทธิ์คือการแผลง ไม่ควร ฉะนี้แล. เรื่อง ๒ เรื่องในที่สุดมีอรรถง่ายทั้งนั้น ฉะนี้แล.

พรรณนาทุติยปาราชิก ในสังวรรณนาพระวินัย ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา จบ

อนุสาสนี

ในทุติยปาราชิกสิกขาบทนั้น มีอนุสาสนีดังต่อไปนี้

ปาราชิกสิกขาบทที่สองนี้ใด อันพระชินเจ้าผู้ไม่มีใครเป็นที่สอง ผู้มีกิเลสอันพระองค์ให้พ่ายแล้ว ทรงประกาศในพระศาสนานี้ สิกขาบทไร ๆ อื่นอันดาดาษด้วยนัยเป็นอเนก มีอรรถและวินิจฉัยลึกซึ้ง ซึ่งจะเสมอด้วยปาราชิกสิกขาบทที่สองนั้น ไม่มี. ฉะนั้น เมื่อเรื่องหยั่งลงแล้ว ภิกษุผู้รู้พระวินัยเมื่อจะทำการวินิจฉัยในเรื่องนี้ด้วยความอนุเคราะห์พระวินัย พึงตรวจพระบาลีและอรรถกถาพร้อมทั้งอธิบายโดยไม่เหลือ แล้วไม่ประมาททำการวินิจฉัยเถิด. ไม่พึงทำความอุตสาหะในการเห็นอาบัติในกาลไหน ๆ พึงทำใจไว้ว่า เราจักเห็นอนาบัติดังนี้ และแม้เห็นอาบัติ แล้วอย่าพูดพร่ำเพรื่อไปทีเดียว พึงสอบสวนและหารือกับท่านผู้รู้ทั้งหลายแล้วจึงกล่าวอาบัตินั้นในภายหลัง. ก็ปุถุชนทั้งหลายในพระศาสนานี้ ย่อมเคลื่อนจากคุณแห่งความเป็นสมณะ แม้ในเพราะเรื่องอันควร ด้วยสามารถแห่งจิตอันเป็นไปเร็ว. ฉะนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์พิจารณาเห็นบริขารของผู้อื่น ดุจงูมีพิษแล่นเร็ว และดุจไฟจึงพึงจับต้องเถิด ฉะนี้แล.

พรรณนาตติยปาราชิก

ปาราชิกสิกขาบทที่สามใด อันพระพุทธเจ้าผู้บริสุทธิ์แล้ว โดยทวารทั้งสาม ทรงให้เป็นแจ้งแล้ว บัดนี้ ถึงลำดับแห่งการสังวรรณนาปาราชิกสิกขาบทที่สามนั้น ฉะนั้น คำใดที่พึงเข้าใจได้โดยง่าย และข้าพเจ้าประกาศแล้วในหนหลัง จะละเว้นคำนั้นเสีย แล้วสังวรรณนาแม้ซึ่งปาราชิกสิกขาบทที่สามนั้น ดังต่อไปนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลาในป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี ดังนี้ ต่อไป. บทว่า ใกล้เมืองเวสาลี ได้แก่ ใกล้พระนครอันมีชื่ออย่างนี้ คือ มีโวหารอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งอิตถีลิงค์ จริงอยู่ พระนครนั้นท่านเรียกว่า เวสาลี เพราะเป็นเมืองกว้างขวาง โดยการขยายเครื่องล้อมคือกำแพงถึงสามครั้ง. นี้เป็นความย่อในตติยปาราชิกนี้.

ส่วนความพิสดารแห่งบทว่า เวสาลี นั้น กุลบุตรทั้งหลายผู้ปรารถนาเรื่องราวโดยลำดับ พึงถือเอาจากวรรณนารตนสูตรในอรรถกถาขุททกปาฐชื่อว่า ปรมัตถโชติกา. ก็พระนครแม้นั้น พึงทราบว่า ถึงความเป็นเมืองไพบูลย์โดยอาการทั้งปวง ในเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น. ท่านพระอุบาลีครั้นแสดงโคจรคามอย่างนี้แล้ว จึงกล่าวถึงสถานที่ประทับว่า ณ กูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน. บรรดาป่ามหาวันและกูฏาคารศาลานั้น ป่าใหญ่มีเขตกำหนด เกิดเอง ไม่มีใครปลูก ชื่อว่า ป่ามหาวัน. ส่วนป่ามหาวันใกล้กรุงกบิลพัสดุ์เป็นป่าติดเป็นอันเดียวกันกับหิมพานต์ไม่มีเขตกำหนดตั้งอยู่จดมหาสมุทร. ป่านี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ ชื่อว่า ป่ามหาวัน เพราะเป็นป่าใหญ่มีเขตกำหนด. ส่วนพระคันธกุฏีของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าอันถึงพร้อมด้วยอาการทุกอย่าง ซึ่งคนทั้งหลาย เมื่อได้สร้างพระอารามอาศัยป่ามหาวันแล้ว สร้างเรือนยอดไว้ภายใน สร้างไว้ด้วยเครื่องมุงดุจปริมณฑลแห่งหงส์ พึงทราบว่า ชื่อ กูฏาคารศาลา

คำว่า ตรัสอสุภกถาโดยอเนกปริยาย ความว่า ตรัสกถาอันจะให้เกิดคลายความ

พอใจในกาย อันเป็นไปด้วยสามารถแห่งอันแสดงอาการไม่งามโดยเหตุเป็นอเนก. ตรัสอย่างไร ? ตรัสอย่างนี้ว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ฯลฯ มูตร. ตรัสคำอธิบายไว้อย่างไร ? ตรัสคำอธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกเลวระประมาณวาหนึ่งนี้ ใคร ๆ เลือกเฟ้นอยู่แม้ด้วยความเอื้อเฟื้อทุกอย่าง ก็ย่อมไม่เห็นแก้วมุกดาหรือแก้วมณี หรือแก้วไพฑูรย์ หรือกฤษณา หรือจันทน์ หรือหญ้าฝรั่น หรือการบูน หรือจุณเครื่องอบเป็นต้น ซึ่งเป็นของสะอาดแม้แต่เล็กน้อยเลย โดยที่แท้ ย่อมเห็นแต่ของไม่สะอาดนานาประการเป็นต้นว่า ผม ขน ซึ่งมีกลิ่นเหม็นอย่างร้ายแรง น่าเกลียด มองดูไม่มีสิริเลยเท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่ควรทำความพอใจ หรือความกำหนัดในกเลวระนี้ จริงอยู่ แม้ชื่อว่า ผมทั้งหลายอันเกิดบนศีรษะ ซึ่งเป็นอวัยวะสูงสุด ก็ไม่งามเลย ไม่สะอาด และเป็นปฏิกูล ก็ความที่ผมเหล่านั้น เป็นของไม่งาม ไม่สะอาด และปฏิกูลนั้น พึงทราบโดยเหตุ ๕ อย่าง คือ โดยสีบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยกลิ่นบ้าง โดยที่เกิดบ้าง โดยโอกาสบ้าง ความที่ส่วนอื่น ๆ มีขนเป็นต้น เป็นของไม่งาม ไม่สะอาด และปฏิกูล ก็พึงทราบอย่างนี้. นี้เป็นความย่อในอธิการแห่งตติยปาราชิกนี้. ส่วนความพิสดารพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปกรณ์พิเศษชื่อว่าวิสุทธิมรรค. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอสุภกถาโดยอเนกปริยาย โดยแยกประเภทเป็นส่วนละ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ตรัสสรรเสริญอสุภ ความว่า ทรงวางแม่บทแห่งอสุภด้วยสามารถแห่งซากศพอันขึ้นพองเป็นต้นแล้ว ทรงจำแนกอยู่ พรรณนาอยู่ สังวรรณนาอยู่ ซึ่งแม่บทอสุภนั้นด้วยบทภาชนีย์ ชื่อว่า ตรัสสรรเสริญอสุภ.

คำว่า ตรัสสรรเสริญอสุภภาวนา ความว่า ภาวนา คือ การเจริญ การทำให้มากแห่งจิตอันยึดอาการไม่งามในส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น หรือในอสุภทั้งหลายมีซากศพขึ้นพองเป็นต้น หรือในวัตถุภายในและวัตถุภายนอกเป็นไปแล้ว นี้ใด เมื่อทรงแสดงอานิสงส์ชื่อว่าตรัสสรรเสริญ คือ ทรงประกาศคุณแห่งอสุภภาวนานั้น. ตรัสสรรเสริญอย่างไร ? คือ ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบยิ่งด้วยอสุภภาวนาในวัตถุทั้งหลายมีผมเป็นต้น หรือในวัตถุทั้งหลายมีซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้น ย่อมได้เฉพาะซึ่งปฐมฌานอันละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ อย่าง และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ เธออาศัยหิบคือจิต กล่าวคือ ปฐมฌานนั้น

เจริญวิปัสสนาแล้วย่อมบรรลุพระอรหัตอันเป็นประโยชน์สูงสุด ดังนี้.

บรรดาความงาม ๓ อย่าง และลักษณะ ๑๐ นั้น ลักษณะแห่งปฐมฌาน ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ความหมดจดแห่งจิตจากธรรมอันเป็นอันตราย

๒. ความดำเนินไปสู่สมาธินิมิตอันเป็นท่ามกลาง

๓. ความแล่นไปแห่งจิตในสมาธินิมิตนั้น

๔. ความวางเฉยแห่งจิตอันหมดจด

๕. ความวางเฉยแห่งจิตอันดำเนินไปสู่สมถะ

๖. ความวางเฉยแห่งจิตอันมีความปรากฏในความเป็นธรรมชาตแน่วแน่

๗. ความร่าเริงด้วยอรรถว่า ธรรมทั้งหลายอันเกิดในปฐมฌานนั้นไม่ล่วงเกินกัน

๘. ความร่าเริงด้วยอรรถว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน

๙. ความร่าเริงด้วยอรรถว่า นำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ความเป็นธรรมไม่ล่วงเกินกันและความเป็นอินทรีย์มีรสเป็นอันเดียวกันนั้น

๑๐. ความร่าเริงด้วยอรรถว่า เสพจนคุ้น.

พระบาลีในอธิการว่าด้วยลักษณะ ๑๐ แห่งปฐมฌานนั้น ดังต่อไปนี้

อะไรเป็นเบื้องต้น อะไรเป็นท่ามกลาง อะไรเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ? ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้น ความพอกพูนแห่งอุเบกขาเป็นท่ามกลาง ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน.

ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งเบื้องต้นเท่าไร ? ลักษณะแห่งเบื้องต้น ๓ คือ จิตหมดจดจากธรรมอันเป็นอันตรายแห่งเบื้องต้นนั้น จิตดำเนินไปสู่สมาธินิมิต อันเป็นท่ามกลางเพราะเป็นธรรมชาตหมดจด จิตแล่นไปในสมาธินิมิตนั้นเพราะเป็นธรรมชาตดำเนินไปแล้ว จิตหมดจดจากธรรมอันเป็นอันตราย จิตดำเนินไปสู่สมาธินิมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะเป็นธรรมชาตหมดจด และจิตแล่นไปในสมาธินิมิตนั้นเพราะเป็นธรรมชาตดำเนินไปแล้ว ความหมดจดแห่งปฏิปทา เป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งเบื้องต้น ๓ เหล่านี้ ด้วยเหตุนั้น ปฐมฌานท่านจึงกล่าวว่า เป็นฌานมีความงามในเบื้องต้น และถึงพร้อม

ด้วยลักษณะ ๓.

ความพอกพูนแห่งอุเบกขา เบื้นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งท่ามกลางเท่าไร ? ลักษณะแห่งท่ามกลาง ๓ คือ จิตหมดจดวางเฉยอยู่ จิตดำเนินไปสู่สมถะวางเฉยอยู่ จิตมีความปรากฏในความเบื้นธรรมชาตแน่วแน่วางเฉยอยู่ จิตหมดจดวางเฉยอยู่ จิตดำเนินไปสู่สมถะวางเฉยอยู่ และจิตมีความปรากฏในความเบื้นธรรมชาตแน่วแน่วางเฉยอยู่ ความพอกพูนแห่งอุเบกขาเบื้นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งท่ามกลาง ๓ เหล่านี้ ด้วยเหตุนั้น ปฐมฌานท่านจึงกล่าวว่า เบื้นฌานมีความงามในท่ามกลาง และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓.

ความร่าเริงเบื้นที่สุดแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งที่สุดเท่าไร ? ลักษณะแห่งที่สุด ๔ คือ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลายอันเกิดในปฐมฌานนั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเบื้นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ความเบื้นธรรมไม่ล่วงเกินกันและความเบื้นอินทรีย์มีรสเบื้นอันเดียวกันนั้น ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าเสพจนคุ้น ๑ ความร่าเริงเบื้นที่สุดแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งที่สุด ๔ เหล่านี้ ด้วยเหตุนั้น ปฐมฌานท่านจึงกล่าวว่า เบื้นฌานมีความงามในที่สุด และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๔.

จิตอันถึงความเบื้นธรรมชาตมี ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง ถึงพร้อมด้วยลักษะ ๑๐ อย่างนี้ ย่อมเบื้นธรรมชาตถึงพร้อมด้วยวิตก ถึงพร้อมด้วยวิจาร ปีติ สุข ถึงพร้อมด้วยอธิฏฐานแห่งจิต ถึงพร้อมด้วยศรัทธา และถึงพร้อมด้วยวิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา.

คำว่า ตรัสสรรเสริญอสุภสมาบัติเนือง ๆ ความว่า ตรัสสรรเสริญ คือทรงกล่าวอานิสงส์ ทรงประกาศคุณแห่งอสุภสมาบัติ เพราะทรงทำการกำหนดแสดงอ้างบ่อย ๆ ว่า อย่างนี้บ้าง ประการนี้บ้าง. ตรัสสรรเสริญอย่างไร ? ตรัสสรรเสริญอย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมแล้วด้วยอสุภสัญญาอยู่เนือง ๆ จิตย่อมหดหู่ ย่อมถอยห่าง ย่อมปลีกออกจากการประกอบด้วยเมถุนธรรม ย่อมไม่คลายออกไป ความวางเฉย ความเกลียดชัง ย่อมตั้งอยู่. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนไก่ก็ดี ท่อนแห่งเอ็นก็ดี อันบุคคลใส่แล้วในไฟ ย่อมหด ย่อมหงิกงอ ย่อมม้วนกลับไป ย่อมไม่เหยียดออกไป แม้ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีจิตอันอบรมแล้วด้วยอสุภสัญญาอยู่เนือง ๆ จิตย่อมหดหู่ ย่อมถอยห่าง ย่อมปลีกออกจากการประกอบ

ด้วยเมถุนธรรม ย่อมไม่คลายออกไปฉันนั้นนั่นเทียวแล.

คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่สักกึ่งเดือน มีความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่ คือ แอบอยู่ ได้แก่ อยู่ตามลำพังผู้เดียวตลอดกึ่งเดือนหนึ่ง.

คำว่า ใคร ๆ อย่าพึงเข้าไปหาเรา นอกจากภิกษุผู้นำบิณฑบาตเข้าไปให้รูปเดียว ความว่า ภิกษุใดมิได้กระทำวาจาชักจูงด้วยตนเอง นำบิณฑบาตที่เขาจัดแจงไว้แล้วในตระกูลทั้งหลายที่ศรัทธา ออกไปเพื่อประโยชน์แก่เรา ย่อมน้อมเข้าไปเพื่อเรา เว้นแต่ภิกษุนั้นนำบิณฑบาตเข้าไปให้รูปเดียว ใคร ๆ อื่น เป็นภิกษุก็ตาม เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม ไม่พึงเข้าไปหาเรา.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้ ? ตอบว่า ได้ยินว่าในอดีตกาล นายพรานเนื้อ ๕๐๐ คนล้อมบ่า ด้วยข่ายคือท่อนไม้ใหญ่ ร่าเริงยินดีร่วมกันเลี้ยงชีวิตด้วยกรรมคือการล่าเนื้อและนกตลอดชีวิต แล้วบังเกิดในนรก. พรานเนื้อเหล่านั้นไหม้อยู่ในนรกนั้นแล้ว ได้บังเกิดในหมู่มนุษย์ ด้วยกุศลกรรมบางอย่างที่สร้างไว้ในหนหลัง แล้วทุกคนก็ได้บรรพชาและอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยสามารถแห่งอุปนิสัยสมบัติอันงาม. อปราปรเจตนามีวิบากอันยังไม่สุกวิเศษ เพราะอกุศลกรรมอันเป็นมูลนั้นของพวกเขา ให้โอกาสเพื่อเข้าไปตัดรอนชีวิต ด้วยความพยายามของตน และด้วยความพยายามของคนอื่นภายในเวลากึ่งเดือนนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นการตัดรอนชีวิตนั้น. ชื่อว่า กรรมวิบากอันใคร ๆ ไม่อาจจะห้ามได้. ก็บรรดาภิกษุเหล่านั้น ที่เป็นปุถุชนก็มี ที่เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระขีณาสพก็มี. บรรดาภิกษุเหล่านั้น พระขีณาสพทั้งหลายหาปฏิสนธิมิได้ พระอริยสาวกนอกนี้ มีคติแน่นอน มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า พวกปุถุชนมีคติไม่แน่นอน.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงดำริว่า ภิกษุเหล่านี้กลัวมรณภัยด้วยความกำหนัดคือพอใจในอัตภาพ จักไม่อาจยังคติให้ผ่องแผ้วได้ อย่ากระนั้นเลย เราจะกล่าวอสุภกถาเพื่อละความกำหนัดคือพอใจแก่ภิกษุเหล่านั้น พวกเธอครั้นฟังอสุภกถานั้นแล้ว ทำซึ่งการยังคติให้

ผ่องแผ้ว เพราะเป็นผู้ปราศจากความกำหนัดคือพอใจในอัตภาพ จักถือปฏิสนธิในสวรรค์ บรรพชาในสำนักของเรา จักมีประโยชน์แก่พวกเธออย่างนี้. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอสุภกถา เพื่อทรงอนุเคราะห์แก่ภิกษุเหล่านั้นด้วยทรงมุ่งกัมมัฏฐานเป็นสำคัญ หาใช่ด้วยทรงพระประสงค์จะพรรณนาคุณแห่งความตายไม่. ก็และครั้นตรัสแล้ว พระองค์ก็ได้มีพระดำริดังนี้ว่า ถ้าว่าภิกษุทั้งหลายจักเฝ้าเราตลอดกึ่งเดือนนี้ ก็จักมากราบทูลว่า วันนี้ภิกษุมรณภาพ ๑ รูป วันนี้ ๒ รูป ฯลฯ วันนี้ ๑๐ รูป ดังนี้ ก็กรรมวิบากนี้ อันเราหรือคนอื่น ไม่อาจจะห้ามได้ เรานั้นแม้พึ่งคำนั้นก็จักทำอะไรได้ ประโยชน์อะไรด้วยความพินาศย่อยยับ อันหาประโยชน์มิได้ที่ได้สดับพึ่งแก่เรา อย่ากระนั้นเลย เราจักเข้าไปยังสถานที่ ไม่ให้ภิกษุทั้งหลายพบได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่สักกึ่งเดือน ใคร ๆ อย่าพึงเข้าไปหาเรา นอกจากภิกษุผู้นำบิณฑบาตเข้าไปให้รูปเดียว ดังนี้.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ทรงหลีกเร้นเพื่อจะทรงเลี่ยงคำตำหนิของคนอื่น ได้ยินว่า คนเหล่าอื่นจักตำหนิพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ทรงปฏิญญาว่า เราเป็นสัพพัญญู เป็นผู้หมุนล้อคือพระสัทธรรมอันประเสริฐ ดังนี้ ยังไม่ทรงอาจห้ามสาวกทั้งหลายแม้ของพระองค์ผู้ฆ่ากันและกัน จักทรงอาจห้ามอย่างอื่นอะไรเล่า ในข้อนั้น บัณฑิตทั้งหลายจักกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงขวนขวายการเสด็จหลีกเร้นอยู่ จึงไม่ทรงทราบข่าวนี้ ใคร ๆ แม้จะกราบทูลแด่พระองค์ก็ไม่มี ถ้าพระองค์พึงทรงทราบ ก็จะพึงทรงห้ามแน่นอน ก็คำนี้ เป็นเพียงความปรารถนา แต่คำแรกเท่านั้นเป็นเหตุในคำว่า เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่สักกึ่งเดือน เป็นต้นนี้.

ศัพท์ อสฺสุธ ในคำว่า นาสฺสุธ นี้ เป็นนิบาตใช้ในอรรถสักว่า เป็นปทปูรณะ หรือในอรรถอวธารณะ. ความว่า ใคร ๆ มิได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าเลย.

ความดาดาษด้วยเหตุเป็นอเนก คือ มีสีและสัณฐานเป็นต้น ของการประกอบความเพียรในอสุภภาวนานั้น มีอยู่ เหตุนั้น การประกอบความเพียรในอสุภภาวนานั้น จึงชื่อว่าอเนกาการโวการ [มีความดาดาษด้วยอาการเป็นอเนก]. มีคำอธิบายว่า ดาดาษแล้วด้วยอาการเป็นอเนก คือ เจือปนด้วยเหตุเป็นอเนก. นั่นคืออะไร ? คือ การประกอบความเพียรใน

อสุภภาวนา. ซึ่งการประกอบความเพียรในอสุภภาวนาอันมีความตาดาษด้วยอาการเบื่อเนกนั้น.

บทว่า ตามประกอบอยู่ คือ ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้ว อยู่.

บทว่า ย่อมอึดอัด คือ ย่อมเบื่อผู้อึดอัด คือเบื่อทุกข์ด้วยกายนั้น.

บทว่า ย่อมสะอิดสะเอียน คือ ย่อมระอา.

บทว่า ย่อมเกลียดชัง คือ เบื่อผู้มีความรังเกียจเกิดพร้อมแล้ว.

บทว่า ทหโร แปลว่า กำลังรุ่น.

บทว่า ยุวา คือ ประกอบด้วยความเบื่อหนุ่ม.

บทว่า มณฺฑนชาติโย คือ ปกติชอบแต่งตัว.

บทว่า สีสํ นหาโต แปลว่า อาบน้ำสระเกล้าแล้ว.

บรรดาคำว่า กำลังรุ่น หนุ่ม นี้ ด้วยคำว่า กำลังรุ่น ท่านพระอุบาลีเถระแสดงถึงความเบื่อผู้แรกรุ่นหนุ่ม. จริงอยู่ ในคราวแรกรุ่นหนุ่ม คนทั้งหลายชอบแต่งตัวโดยพิเศษ.

ด้วยคำว่า อาบน้ำสระเกล้า นี้ ท่านพระอุบาลีเถระแสดงถึงกาลอันควรแก่การแต่งตัว.

จริงอยู่ แม้ผู้ที่เบื่อหนุ่ม ทำการงานบางอย่างแล้ว สรีระเศร้าหมอง ย่อมไม่ประกอบการแต่งตัว แต่เขาอาบน้ำสระเกล้าแล้ว ย่อมประกอบการแต่งตัวที่เดียว ย่อมไม่ปรารถนาแม้เพื่อจะแลดูซากศพมีซากศพพองเป็นต้น. ขณะนั้น เขามีซากศพงู หรือซากศพสุนัข หรือซากศพมนุษย์คล้องไว้ที่คอ คือ อันศัตรูบางคนนำมาผูกไว้ สวมไว้ที่คอ ก็จะพึงอึดอัด สะอิดสะเอียน เกลียดชัง ฉันใด ภิกษุเหล่านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน อึดอัด สะอิดสะเอียน เกลียดชังกายของตน เบื่อผู้ประสงค์จะสละกายของตน เพราะเบื่อผู้ปราศจากความกำหนัดพอใจดุจบุรุษนั้นประสงค์จะสละซากศพ ฉะนั้น จึงถือศัสตราปลงชีวิตตนเองบ้าง วานกันและกันปลงชีวิต ด้วยการพูดอย่างนี้ว่า ท่านจงปลงชีวิตผม ผมจะปลงชีวิตท่าน ดังนี้บ้าง.

สองบทว่า มิคลณฺฑิกมฺปิ สมณกุตฺตกํ ความว่า คำว่า มิคลัณฑิกะ เป็นชื่อของเขา. บทว่า สมณกุตฺตโก ได้แก่ ผู้ทรงเพศแห่งสมณะ. ได้ยินว่า นายมิคลัณฑิกะผู้เบื่อสมณกุตตกะนั้น โกนศีรษะไว้แต่เพียงแหยมเดียว นุ่งผ้ากาสาวะผืนหนึ่ง ห้อยบาตรผืนหนึ่ง เข้าไปอาศัยวัดนั่นแล เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยความเป็นผู้กินเดน. ภิกษุทั้งหลายเข้าไปหาแม้นาย

มิคลัณฑิกะผู้เป็นสมณกุตตกะนั้นแล้ว กล่าวอย่างนี้.

บทว่า สาธุ เป็นนิบาต ใช้ในอรรถว่า วิงวอน. บทว่า โน เป็นทุติยาวิภัตติ พหุวจนะ. มีคำอธิบายว่า พ่อคุณ โปรดช่วยปลงชีวิตพวกฉันทีเถิด. ก็บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้เป็นพระอริยะทั้งหลาย ไม่ทำปาณาติบาตแน่นอน ไม่ชักชวน ไม่คล้อยไปตาม[๑]. ส่วนภิกษุผู้เป็นปุถุชนทั้งหลายได้ทำทุกอย่าง.

บทว่า โลหิตกำ แปลว่า เปื้อนเลือด.

บทว่า เยน วคฺคุมุทา ความว่า แม่น้ำที่รู้กันว่า วัคคุ คือที่สมมตกันว่า เป็นบุญของโลก. ได้ยินว่า แม้นายมิคลัณฑิกะนั้นไปแล้วด้วยความสำคัญว่า เราจักลอยบาปนั้นในแม่น้ำวัคคุมุทานั้น.

บทว่า ความรำคาญใจได้มีแล้วเทียว ความว่า ได้ยินว่า บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุไร ๆ มิได้ทำกายวิการหรืออวจีวิการ ทุกรูปมีสติสัมปชัญญะนอนตะแคงเบื้องขวา. เมื่อนายมิคลัณฑิกะนั้นระลึกถึงการไม่ทำกายวิการ และวจีวิการนั้น ความรำคาญใจได้มีแล้วเทียว. บาปแม้มีประมาณน้อยชื่อว่า อันเขาละได้แล้วด้วยอานุภาพแห่งแม่น้ำ ย่อมไม่มี.

คำว่า ความเดือดร้อนได้มีแล้ว นี้ ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวเพื่อกำหนดสภาวะแห่งความรำคาญใจนั้นแล. ความรำคาญใจ คือ ความเดือดร้อนได้มีแล้ว ความรำคาญใจในพระวินัย หาได้มีไม่ ฉะนี้แล.

คำว่า ไม่ใช่ลาภของเราหนอ เป็นต้น ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวไว้เพื่อแสดงอาการแห่งความเป็นไปของความรำคาญใจ.

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ไม่ใช่ลาภของเราหนอ ความว่า นายมิคลัณฑิกะสมณกุตตกะ ย่อมทอดถอนใจว่า ชื่อว่า การได้ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขย่อมไม่มีแก่เรา ตั้งแต่บัดนี้ต่อไป.

ส่วนด้วยคำว่า ลาภของเราไม่มีหนอ นี้ เขาทำอรรถนั้นแลให้หนักแน่น. ก็ในคำว่า ลาภของเราไม่มีหนอ นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า แม้ถ้าว่าใคร ๆ พึงกล่าวว่า เป็นลาภของ

---

๑. บางท่านแปลว่า ไม่อนุญาต

ท่าน ดังนี้ คำนั้นผิด ลาภของเราไม่มีเลย.

บทว่า เราได้ชั่วแล้วหนอ ความว่า ความเป็นมนุษย์นี้ แม้บุคคลได้แล้วด้วยอานุภาพแห่งกุศล เราก็ได้ชั่วแล้วหนอ.

ส่วนด้วยคำว่า เราไม่ได้ด้วยดีแล้วหนอ นี้ เขาทำอรรถนั้นแลให้หนักแน่น. ก็ในคำว่า เราไม่ได้ด้วยดีแล้วหนอ นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า แม้ถ้าว่าใคร ๆ พึงกล่าวว่า ท่านได้ด้วยดีแล้ว ดังนี้ คำนั้นผิด เราไม่ได้ด้วยดีแล้วหนอ.

คำว่า เราสร้างบาปไว้แล้ว ความว่า เราเข้าไปสั่งสมบาปแล้ว หรือทำบาปให้เกิดแล้ว. หากใครจะพึงถามว่า เพราะอะไรเล่า ? ตอบว่า เพราะเราปลงชีวิตพวกภิกษุผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม. ความแห่งคำนั้นว่า เพราะเราปลงชีวิตพวกภิกษุผู้มีศีล ผู้มีกัลยาณธรรม คือมีธรรมอันสูงสุด มีธรรมอันประเสริฐสุด เพราะความเป็นผู้มีศีลนั่นเอง.

คำว่า เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่แห่งมารองค์ใดองค์หนึ่ง ความว่า ภุมมเทวดาองค์หนึ่งผู้ไม่ปรากฏโดยนาม เป็นมิจฉาทิฐิ ผู้นับเนื่องในฝักฝ่ายแห่งมาร คือผู้อนุวัตรตามมาร คิดว่า นายมิคลัณฑิกะผู้สมณกุตตกะนี้ จักก้าวล่วงสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งมาร คือ วิสัยแห่งมาร ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นผู้ประดับด้วยสรรพาภรณ์ เมื่อจะแสดงอานุภาพของตน จึงมาบนน้ำมิได้แตก ดุจเดินบนพื้นปฐพีแล้วได้กล่าวกะนายมิคลัณฑิกะผู้สมณกุตตกะ.

คำว่า สาธุ สาธุ เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่า ร่าเริง. ฉะนั้นก็ในพระบาลีนี้ จึงมีคำซ้ำอย่างนี้.

คำว่า ท่านได้ช่วยคนที่ยังไม่ข้ามพ้นให้ข้ามพ้น ความว่า ท่านได้ช่วยคนที่ยังไม่ข้ามพ้นจากสงสารให้ข้ามพ้น คือปลดปล่อยด้วยการปลงชีวิตนี้. ได้ยินว่า ลัทธิของเทวดาผู้เป็นพาลมีปัญญาโฉดนี้ ดังนี้ว่า สัตว์เหล่าใดยังไม่ตาย สัตว์เหล่านั้นยังไม่พ้นจากสงสาร สัตว์เหล่าใดตายแล้ว สัตว์เหล่านั้นพ้นแล้ว. ฉะนั้น เทวดานั้นผู้มีลัทธิอย่างนี้ ดุจชาวบ้าผู้ [เชื่อถือว่า คนตายแล้ว] พ้นจากสงสาร เมื่อชักจูงนายมิคลัณฑิกะผู้สมณกุตตกะแม้นั้นในการปลงชีวิตภิกษุนั้น จึงกล่าวอย่างนี้. ครั้งนั้นแล นายมิคลัณฑิกะผู้สมณกุตตกะแม้มีความเดือดร้อนเกิดแล้วอย่างยิ่งถึงเพียงนั้น ได้เห็นอานุภาพแห่งเทวดานั้นแล้ว จึงตกลงใจ

ว่า เทวดานี้กล่าวอย่างนี้ ประโยชน์นี้คงมีอย่างนี้เทียวแน่แท้ จึงประกาศคำเบื้นต้นว่า ได้ยินว่า เบื้นลาภของเรา ดังนี้แล้วออกจากวิหารเข้าวิหาร ออกจากบริเวณเข้าบริเวณกล่าวอย่างนี้ คือ เข้าวิหารและบริเวณนั้น ๆ แล้วเบิดประตูเข้าไปภายในกล่าวกะภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า ใครยังไม่ข้าม ข้าพเจ้าจะส่งให้ข้ามพ้น.

บทว่า ย่อมมีความกลัวนั่นเทียว ความว่า ย่อมมีความสะดุ้งแห่งจิตเพราะอาศัยความตาย.

บทว่า ความหวาดเสียว ได้แก่ ย่อมมีความสั่นแห่งสรีระ ตั้งต้นแต่หทัยมังสะ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ความเบื่นผู้มีสรีระกระด้างเพราะกลัวจัด ดังนี้ก็มี. จริงอยู่ ความเบื่นผู้แข็งทื่อท่านเรียกว่า ความหวาดเสียว. บทว่า ขนชูชัน ได้แก่ ความเบื่นผู้มีขนตั้งขึ้น.

ส่วนพระขีณาสพทั้งหลาย ย่อมไม่เห็นสัตว์ผู้จะตายเลย เพราะเห็นภาวะว่างเปล่าจากสัตว์เบื่นอย่างดี. ฉะนั้น ความกลัวเบื่นต้นทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า มิได้มีแก่พระขีณาสพนั้น.

คำว่า ปลงชีวิตภิกษุเสียวันละ ๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ฯลฯ ๖๐ รูปบ้าง ความว่า มิคลัณฑิกะผู้สมณกุตตกะ ปลงชีวิตภิกษุ ๕๐๐ รูปทั้งหมดนั้น โดยจำนวนด้วยประการฉะนี้.

คำว่า เสด็จออกจากที่ประทับเร้นแล้ว ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่า ภิกษุ ๕๐๐ รูปนั้นถึงความสิ้นชีวิต จึงเสด็จออกจากเอกีภาพนั้น แม้ทรงทราบอยู่ก็ทรงทำเบื่นดุจไม่ทรงทราบ ตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาเพื่อจะตรัส.

คำว่า ดูกรอานนท์ เหตุไรหนอ ภิกษุสงฆ์จึงดูเหมือนน้อยไป ความว่า ดูกรอานนท์ ก่อนแต่นี้ ภิกษุเบื่นอันมาก ย่อมมาสู่ที่บำรุงพร้อมกัน ย่อมเรียนอุเทศ ปริปุจฉาพร้อมกัน ย่อมสังวัธยายพร้อมกัน อารามปรากฏดุจโพลงเบื่นอันเดียวกัน ก็บัดนี้ล่วงไปเพียงกึ่งเดือนดูเหมือนน้อยไป คือดูเหมือนบางไป เบาไป มีประมาณน้อยไป ห่างไป เหตุอะไรเล่าหนอ ภิกษุทั้งหลายหลีกไปในทิศทั้งหลายหรือ. ที่นั้น ท่านพระอานนท์มิได้กำหนดเห็นการถึงความสิ้นชีวิตของภิกษุเหล่านั้นเพราะกรรมวิบาก แต่ว่ากำหนดเห็นเพราะการประกอบความเพียรในอสุภกัมมัฏฐานเบื่นปัจจัย จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จริง

อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้เป็นต้น เมื่อจะทูลขอกัมมัฏฐานอย่างอื่นเพื่อการบรรลุพระอรหัตของภิกษุทั้งหลาย จึงกราบทูลคำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้เป็นต้น. ความแห่งคำนั้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงตรัสบอกเหตุอย่างอื่นที่จะเป็นเหตุให้ภิกษุสงฆ์ดำรงอยู่ในพระอรหัต. อธิบายว่า จริงอยู่ กัมมัฏฐานเป็นที่หยั่งลงสู่พระนิพพานแม้อื่นมีอยู่เป็นอันมาก มีประเภทคือ อนุสสติ ๑๐ กสิณ ๑๐ จตุธาตุววัฏฐานะ ๑ พรหมวิหาร ๔ และอานาปานัสสติ ดุจท่าเป็นที่หยั่งลงสู่มหาสมุทรทั้งหลาย ฉะนั้น ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงให้ภิกษุทั้งหลายคล่องใจในกัมมัฏฐานเหล่านั้นแล้วตรัสบอกกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเถิด. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระประสงค์จะทรงกระทำตามนั้น เมื่อจะทรงส่งพระเถระไป จึงตรัสพระพุทธวจนะว่า ดูกรอานนท์ ถ้าเช่นนั้น ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อาศัยเมืองเวสาลี** ความว่า ภิกษุจำนวนเท่าใดไปอาศัยเมืองเวสาลีอยู่โดยรอบในที่คาวุตหนึ่งบ้าง กึ่งโยชน์บ้าง เธอจงเผดียงภิกษุเหล่านั้นให้ประชุมกันทั้งหมดเถิด.

คำว่า **เผดียงภิกษุทั้งหลายให้ประชุมกันที่อุปัฏฐานศาลาทั้งหมด** ความว่า [พระเถระ] ไปเองยังสถานที่ตนควรไป ส่งภิกษุหนุ่มไปที่อื่น รวมภิกษุทั้งหลายไว้ที่อุปัฏฐานศาลามิให้เหลือ.

ในคำว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระกรุณาโปรดทราบกาลอันสมควรในบัดนี้เถิด นี้** มีอธิบายดังนี้ว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ภิกษุสงฆ์ประชุมกันแล้ว นี้เป็นกาลเพื่อจะทรงทำธรรมกถา เพื่อจะทรงประทานอนุสาสนี บัดนี้พระองค์ทรงทราบกาลแห่งสิ่งใดที่ควรทรงทำ พึงทรงทำสิ่งนั้นเถิด.

กถาว่าด้วยอานาปานัสสติสมาธิ

คำว่า **ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ฯลฯ รับสั่งกะภิกษุทั้งหลายมาว่า อยมฺปิ โข ภิกฺขเว ดังนี้** ความว่า ก็และครั้นตรัสเรียกมาแล้ว เมื่อจะตรัสบอกปริยายอย่างอื่นจากอสุภกัมมัฏฐานที่ตรัสบอกแล้วในหนหลัง เพื่อการบรรลุพระอรหัตของภิกษุทั้งหลาย

จึงตรัสว่า อานาปานัสสติสมาธิ ดังนี้.

บัดนี้ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระบาลีนี้ เพื่อทรงแสดงกัมมัฏฐานอันสงบประณีตนั่นเทียวแก่ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักทำการพรรณนาในพระบาลีนี้ มิให้ลำดับการประกอบความบกพร่อง.

บรรดาบทเหล่านั้น การประกอบความแห่งบทว่า อยมฺปิ โข ภิกฺขเว นี้ ดังต่อไปนี้ก่อนว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อสุภภาวนาเท่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อการละกิเลสอย่างเดียวหามิได้ อนึ่ง อานาปานัสสติสมาธิแม้นี้แล อันภิกษุอบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นคุณสงบประณีต เยือกเย็นอยู่เป็นสุข และยังบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานไปสงบโดยพลัน.

ในคำว่า อานาปานัสสติ เป็นต้นนี้ มีการพรรณนาความดังต่อไปนี้ สติกำหนดลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ชื่อว่า อานาปานัสสติ สมดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่าดังนี้

ลมหายใจออก ชื่อว่า อานะ ไม่ใช่ลมหายใจเข้า ลมหายใจเข้า ชื่อว่า ปานะ ไม่ใช่ลมหายใจออก ความเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสามารถลมหายใจออก ชื่อว่า สติ ความเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสามารถลมหายใจเข้า ชื่อว่า สติ สตินั้นย่อมเข้าไปตั้งอยู่แก่ภิกษุผู้หายใจออก ย่อมเข้าไปตั้งอยู่แก่ภิกษุผู้หายใจเข้า.[๑]

บทว่า สมาธิ ได้แก่ จิตเตกัคคตาอันบังเกิดพร้อมด้วยสติกำหนดลมหายใจออกและลมหายใจเข้า. ก็เทศนานี้ทรงแสดงโดยยกสมาธิเป็นข้อสำคัญ มิใช่โดยยกสติเป็นข้อสำคัญ. ฉะนั้น พึงเห็นความในคำนี้อย่างนี้ว่า สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานัสสติ หรือสมาธิในอานาปานัสสติ ชื่อว่า อานาปานัสสติสมาธิ.

บทว่า อันภิกษุอบรมแล้ว คือ อันภิกษุทำให้เกิด หรือทำให้เจริญ. บทว่า ทำให้มากแล้ว คือ ทำบ่อย ๆ.

สองบทว่า สนฺโต เจว ปณีโต จ แปลว่า เป็นคุณสงบด้วยนั่นเทียว เป็น

---

๑ สารตฺถทีปนี ๒/๔๘๓ อธิบายว่า ผู้ใดหายใจออก สติของผู้นั้นเข้าไปอาศัยลมหายใจออกตั้งอยู่

คุณประณีตด้วยนั่นเทียว. ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า อสุภกัมมัฏฐานเบื้นกัมมัฏฐานสงบและประณีตด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดอย่างเดียว แต่ไม่สงบนั่นเทียว ไม่ประณีต ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ เพราะเบื้นกัมมัฏฐานมีอารมณ์หยาบ และเพราะเบื้นกัมมัฏฐานมีอารมณ์ปฏิกูลฉันใด อานาปานัสสติสมาธิเบื้นคุณไม่สงบ หรือไม่ประณีตโดยปริยายไร ๆ เหมือนอย่างนั้น หามิได้ ก็แต่ว่า ชื่อว่า เบื้นคุณสงบ คือเข้าไประงับ ดับสนิท แม้เพราะเบื้นคุณมีอารมณ์สงบ แม้เพราะเบื้นคุณมีองค์กล่าวคือการแทงตลอดสงบ ชื่อว่า เบื้นคุณประณีต คือทำด้วยความไม่อิ่ม แม้เพราะเบื้นคุณมีอารมณ์สงบ แม้เพราะเบื้นคุณมีองค์ประณีต. ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า เบื้นคุณสงบ ประณีต.

ก็พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร** นี้ต่อไป อานาปานัสสติสมาธิ ชื่อว่า **อเสจนโก** [เยือกเย็น] ด้วยอรรถว่า ไม่มีการรด คือ เบื้นคุณที่ใคร ๆ ไม่ต้องรด ไม่ดาดาษ เฉพาะอย่าง ไม่ทั่วไป. จริงอยู่ ในอานาปานัสสติสมาธินี้ ไม่มีภาวะสงบโดยบริกรรมหรือโดยอุปจาร. อธิบายว่า เบื้นคุณสงบและประณีตโดยสภาวะของตนนั่นเอง จำเดิมแต่มนสิการในเบื้องต้น. เกจิอาจารย์กล่าวว่า บทว่า **อเสจนโก** แปลว่า ใคร ๆ ไม่ต้องรด มีโอชะ คือหวานโดยสภาวะนั่นเทียว. อานาปานัสสติสมาธินี้ พึงทราบว่า เบื้นคุณไม่ต้องรด [เยือกเย็น] ตามอรรถที่กล่าวแล้วอย่างนี้ และอยู่เบื้นสุขเพราะเบื้นไปเพื่อการได้ความสุขทางกายและทางใจในขณะที่ถึงอัปปนา.

บทว่า **ที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ** ได้แก่ ที่ยังข่มไม่ได้แล้ว ๆ บทว่า **บาป** แปลว่า ลามก. บทว่า **อกุศลธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายอันเกิดจากความไม่ฉลาด. บทว่า **ย่อมให้อันตรธานไปโดยพลัน** ได้แก่ ย่อมให้อันตรธานไป คือ ย่อมข่มไว้ โดยทันใดที่เดียว. บทว่า **ให้สงบ** คือ ย่อมให้เข้าไปสงบด้วยดี.

อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า อานาปานัสสติสมาธิอันถึงความเจริญด้วยอริยมรรค โดยลำดับ ย่อมตัดได้เด็ดขาด ย่อมสงบระงับได้ เพราะเบื้นคุณมีส่วนแห่งการชำแรกกิเลส.

บทว่า **แม้ฉันใด นี้** แสดงความอุปมา. คำว่า **ในเดือนท้ายฤดูร้อน** คือ ในเดือนอาสาฬหะ.

บทว่า ละอองและฝุ่นที่ฟุ้งไป ความว่า ละอองและฝุ่นที่ถูกชุดขึ้นเบื้องบนแผ่นดินอันแตกแห้งด้วยลมและแดดในกึ่งเดือน ด้วยถูกประหารด้วยเท้าของโคและกระบือเป็นต้น ชื่อว่าฟุ้งไป คือ ตั้งขึ้นในอากาศ. บทว่า เมฆใหญ่ในสมัยมิใช่ฤดูกาล ได้แก่ เมฆที่ให้ฝนตกตลอดกึ่งเดือนทั้งสิ้น ในชุณหบักษ์แห่งเดือนอาสาฬหะ ซึ่งตั้งขึ้นครอบท้องฟ้าทุกแห่ง. จริงอยู่ เมฆนั้น ทรงประสงค์เอาในบทว่า เมฆในสมัยมิใช่ฤดูกาล เพราะเกิดขึ้นในเมื่อยังไม่ถึงฤดูฝน. บทว่า ย่อมให้อันตรธานไป สงบโดยพลัน ได้แก่ ย่อมนำไปสู่ที่ไม่มีใครเห็น ย่อมให้ติดอยู่บนแผ่นดินโดยทันใดนั่นเทียว. คำว่า ฉันนั้นนั่นเทียวแล นี้ เป็นคำยังความอุปมาให้สำเร็จ. คำอื่นจากนั้น มีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วนั่นแล.

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานัสสติสมาธิอันภิกษุเจริญแล้วอย่างไร นี้ ต่อไป. บทว่า อย่างไร เป็นคำถามเพราะทรงประสงค์จะตรัสการเจริญอานาปานัสสติสมาธิให้พิสดารโดยประการต่างๆ. คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานัสสติสมาธิอันภิกษุอบรมแล้ว เป็นคำแสดงธรรมที่ตรัสถามเพราะทรงประสงค์จะตรัสให้พิสดารโดยประการต่างๆ. แม้ในบทที่สอง ก็นัยนี้.

ส่วนความย่อในคำนี้ ดังต่อไปนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานัสสติสมาธิอันภิกษุอบรมแล้วด้วยประการไร คือ ด้วยอาการไร ด้วยวิธีไร อันภิกษุทำให้มากแล้วด้วยประการไร ย่อมเป็นคุณสงบ ประณีต เยือกเย็น อยู่เป็นสุข และยังบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ให้อันตรธานไป สงบโดยพลัน.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะยังอรรถนั้นให้พิสดาร จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า อิธ ภิกฺขเว ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขู แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้. จริงอยู่ อิธศัพท์นี้ ในบทนี้ กำหนดแสดงพระศาสนาอันเป็นที่อาศัยแห่งบุคคลผู้ยังอานาปานัสสติสมาธิให้บังเกิดโดยประการทั้งปวง และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น. สมดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า สมณะในพระศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิอื่นว่างจากสมณะ

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๒๘๔ อธิบายว่า วาทะของพวกอัญญเดียรถีย์

เหล่าอื่น. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ภิกษุในพระศาสนานี้.

คำว่า ไปสู่ป่าก็ตาม ไปสู่โคนไม้ก็ตาม ไปสู่เรือนว่างก็ตาม นี้ เป็นคำแสดงการกำหนดถือเอาเสนาสนะอันควรแก่การอบรมอานาปานัสสติสมาธิของภิกษุนั้น. จริงอยู่ จิตของภิกษุนี้ซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นสิ้นกาลนาน ย่อมไม่ปรารถนาจะขึ้นสู่อารมณ์คืออานาปานัสสติสมาธิ ย่อมแล่นไปนอกทางที่เดียว ดุจรถอันเทียมด้วยโคโกง ฉะนั้น. ฉะนั้น จึงอุปมาเหมือนนายโคบาล ต้องการจะฝึกลูกโคโกงซึ่งดื่มน้ำนมทั้งปวงของแม่โคนมโกงเต็มโตแล้ว พึงพรากจากแม่โคนม ปักเสาใหญ่ ณ สถานที่ส่วนหนึ่งแล้วผูกไว้ด้วยเชือกที่เสาใหญ่นั้น ลำดับนั้น ลูกโคนั้นของเขา ดิ้นไปข้างโน้นและข้างนี้ เมื่อไม่อาจจะหนีไป ก็พึงนั่งอิงหรือพึงนอนอิงเสานั้นเอง ชื่อแม้ฉันใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ต้องการจะฝึกจิตชั่วอันเจริญแล้วด้วยการดื่มรสแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้นสิ้นกาลนาน พึงพรากจากอารมณ์มีรูปเป็นต้นแล้วให้เข้าไปสู่ป่าหรือโคนไม้ หรือเรือนว่า ผูกไว้ด้วยเชือกคือสติ ที่เสาคือลมหายใจออก ลมหายใจเข้า ในเสนาสนะนั้น. จิตนั้นของภิกษุนั้น แม้ดิ้นรนจากข้างโน้นและข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์อันสั่งสมมาแล้วในกาลก่อน เมื่อไม่อาจจะตัดเชือก คือ สตินี้ไป ก็ย่อมจดจ่อ และย่อมแนบสนิทอารมณ์นั้นนั่นแล ด้วยสามารถแห่งอุปจารและอัปปนาด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

> นรชนเมื่อจะฝึกลูกโค พึงผูกไว้ที่เสา ฉันใด ภิกษุในพระศาสนานี้ พึงผูกจิตของตนให้มั่นไว้ที่อารมณ์ด้วยสติ ฉันนั้น.

เสนาสนะนั้น ย่อมเป็นสถานที่สมควรแก่การอบรมของภิกษุนั้น อย่างนี้ ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำนี้เป็นคำแสดงการกำหนดถือเสนาสนะอันควรแก่การอบรมอานาปานัสสติสมาธิของภิกษุนั้น. อีกนัยหนึ่ง เพราะกัมมัฏฐานมีอานาปานัสสติเป็นอารมณ์นี้ เป็นยอดในประเภทแห่งกัมมัฏฐาน เป็นที่ตั้งแห่งการบรรลุคุณวิเศษและธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลาย อันพระโยคาวจรไม่ละระแวกบ้านอันอึงด้วยเสียงหญิง ชาย ช้าง ม้า เป็นต้น จะให้สำเร็จไม่ทำได้ง่าย เพราะฌาน

มีเสียงเป็นข้าศึก แต่ในป่าอันหาบ้านมิได้ การกำหนดถือเอากัมมัฏฐานนี้แล้ว ยังจตุตถฌานมีลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ให้บังเกิด ทำจตุตถฌานนั้นแล ให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุถึงพระอรหัตอันเป็นผลเลิศทำได้ง่าย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันสมควรแก่ภิกษุนั้น จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า ไปสู่ป่าก็ตาม ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนอาจารย์ผู้มีวิชารู้พื้นที่ พระองค์ทรงพิจารณาเห็นเสนาสนะอันสมควรแก่พระโยคาวจรทรงชี้ว่า ควรประกอบกัมมัฏฐานที่ตรงนี้ได้ลำดับนั้น เมื่อพระโยคาวจรผู้ประกอบกัมมัฏฐาน ณ ที่นั้น บรรลุพระอรหัตแล้วโดยลำดับ ก็ย่อมทรงได้สักการะใหญ่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเป็นพระสัมมาสัมพุทธะหนอ ดังนี้ เปรียบเหมือนอาจารย์ผู้มีวิชารู้พื้นที่เห็นพื้นที่สร้างเมืองพิจารณาด้วยดีแล้ว ชี้ว่า ขอพระองค์จงทรงสร้างเมืองที่ตรงนี้ เมื่อเมืองสำเร็จแล้วโดยสวัสดีเทียว ย่อมได้สักการะใหญ่จากราชตระกูล ฉะนั้น.

อนึ่ง ภิกษุนี้ ท่านกล่าวว่า เหมือนเสือ. เหมือนอย่างว่า พญาเสือใหญ่อาศัยชัฏหญ้าหรือชัฏป่า หรือชัฏเขา ในป่า แอบจับมฤคทั้งหลายมีกระบือป่า กวาง และสุกรเป็นต้น ฉันใด ภิกษุผู้ประกอบกัมมัฏฐานในเสนาสนะมีป่าเป็นต้นนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พึงทราบว่า ย่อมถือเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตมรรค และอริยผล ตามลำดับ. ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ขึ้นชื่อว่าเสือ ย่อมแอบจับมฤคทั้งหลาย แม้ฉันใด
พระพุทธบุตรนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ประกอบความเพียร
เจริญวิปัสสนา เข้าไปสู่ป่าแล้ว ย่อมถือเอาผลอันสูงสุด ดังนี้.

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงเสนาสนะป่าอันเป็นภูมิควรแก่ความพยายามและกำลังของภิกษุนั้น จึงตรัสพระพุทธพจน์มีคำว่า ไปสู่ป่าก็ตาม ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ไปสู่ป่าก็ดี คือ ไปสู่ป่าอันสะดวกแก่ความสงัดแห่งใดแห่งหนึ่ง บรรดาป่าทั้งหลายอันมีลักษณะที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ป่า ได้แก่ สถานที่ออกไปภายนอกเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ จัดเป็นป่า ดังนี้ และว่า เสนาสนะชั่วระยะ ๕๐๐ ธนู เป็น

อย่างต่ำ ชื่อว่า เสนาสนะป่า ดังนี้.

บทว่า ไปสู่โคนไม้ก็ดี คือ ไปสู่ที่ใกล้ต้นไม้. บทว่า ไปสู่เรือนว่างก็ดี คือ ไปสู่โอกาสอันสงัดว่างเปล่า. ก็ในอธิการนี้ ภิกษุแม้ไปสู่เสนาสนะ ๗ อย่างที่เหลือ เว้นป่าและโคนไม้เสียจะกล่าวว่า ไปสู่เรือนว่าง ดังนี้ ก็ควร.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงชี้แจงถึงเสนาสนะอันควรแก่การอบรมอานาปานัสสติ ซึ่งเหมาะแก่ฤดูทั้ง ๓ และเหมาะแก่ธาตุและจริยาของภิกษุนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงชี้แจงถึงอิริยาบถอันสงบเบื้นไปในฝักฝ่ายแห่งความไม่หดหู่และไม่ฟุ้งซ่าน จึงตรัสว่า นั่ง ดังนี้.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงชี้แจงความมั่นคงแห่งกิริยานั่ง ความสะดวกแห่งความเบื้นไปของลมหายใจออกและลมหายใจเข้า และอุบายแห่งการกำหนดอารมณ์ ของภิกษุนั้น จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า คู้บัลลังก์ ดังนี้เบื้นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า บัลลังก์ ได้แก่ การนั่งพับขาโดยรอบ. บทว่า คู้ ได้แก่ พับทั่ว. บทว่า ตั้งกายให้ตรง ได้แก่ วางสรีระท่อนบนให้ตรงเรียงกระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน ให้ที่สุดจดกัน. จริงอยู่ เมื่อภิกษุนั่งอย่างนี้ หนัง เนื้อและเอ็น ย่อมไม่โน้มเอียงไป. ลำดับนั้น เวทนาทั้งหลายที่จะพึงบังเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะเพราะหนัง เนื้อและเอ็นเหล่านั้นโน้มเอียงไปเบื้นปัจจัย ก็ย่อมไม่บังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น. เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตย่อมมีอารมณ์เบื้นอันเดียว กัมมัฏฐานย่อมไม่ตกไป ย่อมเข้าถึงความเจริญความเพิ่มพูน.

บทว่า ปริมุขं สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา คือ ตั้งสติไว้เฉพาะหน้าต่อกัมมัฏฐาน. อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นความในบทนี้ตามนัยที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า ศัพท์ว่า ปริ มีอรรถว่า กำหนดถือเอา ศัพท์ว่า มุขं มีอรรถว่า นำออกไป ศัพท์ว่า สติ มีอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้ ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า ปริมุขं สตึ. ในบทว่า ปริมุขं สตึ นั้น จึงมีความย่อดังนี้ว่า ทำสติให้มีการนำออกไปที่กำหนดถือเอาแล้ว.

คำว่า ภิกษุนั้นย่อมมีสติเที่ยวหายใจออก ความว่า ภิกษุนั้นครั้นนั่งอย่างนี้และครั้นเข้าไปตั้งสติไว้อย่างนี้ ไม่ละสตินั้น ชื่อว่า ย่อมเบื้นผู้มีสติเที่ยวหายใจออก ย่อมเบื้นผู้มีสติหายใจเข้า. มีคำอธิบายว่า เบื้นผู้มีปรกติทำซึ่งสติ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอาการที่เป็นเหตุให้ภิกษุเป็นผู้มีปรกติทำซึ่งสติ จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า หรือเมื่อหายใจออกยาว ดังนี้เป็นต้น. สมดังคำที่พระสารีบุตรกล่าวในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาตอนวิภังค์แห่งคำนี้แลว่า ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้มีสติหายใจออก ย่อมเป็นผู้มีสติหายใจเข้า ดังนี้ว่า ภิกษุย่อมเป็นผู้มีปรกติทำสติด้วยอาการ ๓๒ คือ เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ไม่พึ่งช่านด้วยสามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมเป็นอันตั้งไว้มั่น ภิกษุย่อมชื่อว่า มีปรกติทำสติ ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ไม่พึ่งช่านด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว สติย่อมเป็นอันตั้งไว้มั่น ภิกษุย่อมชื่อว่า มีปรกติทำสติ ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ไม่พึ่งช่านด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า สติย่อมเป็นอันตั้งไว้มั่น ภิกษุย่อมชื่อว่า มีปรกติทำสติ ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เมื่อหายใจออกยาวก็ดี ได้แก่ เมื่อยังลมอัสสาสะยาวให้เป็นไปก็ดี. ในอรรถกถาพระวินัยท่านกล่าวว่า ลมออกภายนอก ชื่อว่า ลมอัสสาสะ ลมเข้าภายใน ชื่อว่า ลมปัสสาสะ แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายมาผิดลำดับกัน. ในลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น เวลาที่สัตว์ผู้นอนในครรภ์แม้ทั้งปวงออกจากท้องของมารดา ลมภายในครรภ์ย่อมออกไปภายนอกก่อน ภายหลังลมภายนอกจึงจับละอองอันละเอียดเข้าไปภายใน จดเพดานดับไป. พึงทราบลมอัสสาสะและลมปัสสาสะอย่างนี้ก่อน. ส่วนความเป็นลมยาวลมสั้นของลมทั้งสองนั้น พึงทราบด้วยสามารถแห่งระยะเวลา. เหมือนอย่างว่า น้ำหรือทรายที่แผ่ไปตลอดระยะคือโอกาสตั้งอยู่ เขาเรียกว่า น้ำยาว ทรายยาว น้ำสั้น ทรายสั้น ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็เช่นนั้นเหมือนกัน แม้ละเอียดแสนละเอียดค่อย ๆ เต็มระยะโอกาสอันยาว กล่าวคืออัตภาพของช้างและงูนั้นในสรีระของช้างและในสรีระของงู ย่อมค่อย ๆ ออกไปนั่นเทียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า ยาว. เต็มระยะโอกาสอันสั้นกล่าวคืออัตภาพของสุนัขและกระต่ายเป็นต้น ย่อมออกไปพลันเหมือนกัน ฉะนั้น จึงเรียกว่า สั้น ก็ในหมู่มนุษย์ มนุษย์บางพวกย่อมหายใจออกและย่อมหายใจเข้ายาวด้วยสามารถแห่งระยะเวลา ดุจช้างและงู

เป็นต้น บางพวกย่อมหายใจออกและย่อมหายใจเข้าสั้น ดุจสุนขและกระต่ายเป็นต้น. ฉะนั้น ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านั้น เมื่อออกและเข้าตลอดระยะเวลาอันยาว ด้วยสามารถแห่งกาลของมนุษย์เหล่านั้น พึงทราบว่า เป็นลมยาว เมื่อออกและเข้าตลอดระยะเวลาอันสั้น พึงทราบว่า เป็นลมสั้น ในลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้น ภิกษุนี้เมื่อหายใจออกและหายใจเข้ายาว โดยอาการ ๙ อย่าง ก็รู้สึกว่า หายใจออกหายใจเข้ายาว. อนึ่ง การเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานโดยอาการอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุนั้นผู้รู้อยู่อย่างนี้ เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า

ภิกษุเมื่อหายใจออกยาวก็รู้สึกว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกว่า หายใจเข้ายาว อย่างไร ? ภิกษุเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกว่า หายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้สึกว่า หายใจเข้าสั้น อย่างไร ?

ภิกษุย่อมหายใจออกซึ่งลมหายใจออกยาวในขณะที่นับยาว ย่อมหายใจเข้าซึ่งลมหายใจเข้ายาวในขณะที่นับยาว ย่อมหายใจออกบ้าง ย่อมหายใจเข้าบ้าง ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวในขณะที่นับยาว ฉันทะย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้หายใจออกบ้าง ผู้หายใจเข้าบ้าง ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในขณะที่นับยาว ภิกษุย่อมหายใจออกซึ่งลมหายใจออกยาวอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในขณะที่นับยาว ย่อมหายใจเข้าซึ่งลมหายใจเข้ายาวอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในขณะที่นับยาว ย่อมหายใจออกบ้าง ย่อมหายใจเข้าบ้าง ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้าอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในขณะที่นับยาว ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้หายใจออกบ้าง หายใจเข้าบ้าง ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในขณะที่นับยาว. ภิกษุย่อมหายใจออกซึ่งลมหายใจออกยาวอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในขณะที่นับยาว ย่อมหายใจเข้าซึ่งลมหายใจเข้ายาวอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในขณะที่นับยาว ย่อมหายใจออกบ้าง ย่อมหายใจเข้าบ้าง ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวอันละเอียดกว่านั้น ในขณะที่นับยาว จิตของภิกษุผู้หายใจออกบ้าง หายใจเข้าบ้าง ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวอันละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในขณะที่นับยาว ย่อมปลีกออกจากลม

หายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ความวางเฉยย่อมตั้งอยู่ด้วยดี. ลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวด้วยอาการ ๙ อย่างเหล่านี้ จัดเป็น กาย [กองลม]. ความเข้าไปตั้งอยู่จัดเป็น สติ, ความตามพิจารณาเห็น จัดเป็น ญาณ, กาย [กองลม] เป็นที่เข้าไปตั้งอยู่ ไม่ใช่เป็นสติ สติ คือความเข้าไปตั้งอยู่ด้วยนั่นเทียว คือความระลึกด้วย ภิกษุตามพิจารณาเห็นกาย [กองลม] นั้น ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ด้วยเหตุดังนั้นนั้น จึงตรัสเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐาน ประกอบด้วยการตามพิจารณาเห็นกายในกาย. แม้ในบทว่า สั้น ก็นัยนี้เหมือนกัน ส่วนความแปลกกันดังต่อไปนี้ ในบทว่า ยาว นี้ ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า ภิกษุหายใจออกซึ่งลมหายใจออกยาวในขณะที่นับยาว ดังนี้ ฉันใด ในบทว่า สั้น นี้ ก็มาว่า ภิกษุย่อมหายใจออกซึ่งลมหายใจออกสั้นในขณะที่นับได้นิดหน่อย. ฉะนั้น ด้วยสามารถแห่งบทว่าสั้นนั้น พึงประกอบไปจนถึงว่า ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานประกอบด้วยการตามพิจารณาเห็นกายในกาย. ภิกษุนี้รู้สึกลมหายใจออกและลมหายใจเข้าด้วยอาการ ๙ อย่างเหล่านี้ ด้วยสามารถแห่งขณะยาว และด้วยสามารถแห่งขณะนิดหน่อยอย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้สึกว่า หายใจออกยาว หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกว่า หายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกว่า หายใจเข้ายาว หรือเมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้สึกว่า หายใจเข้าสั้น ดังนี้. ก็เมื่อภิกษุนี้รู้อยู่อย่างนี้

อาการ ๙ อย่าง คือ ลมหายใจออกยาวและสั้น และ
แม้ลมหายใจเข้าเช่นนั้น ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูก
ของภิกษุ ฉะนี้แล.

คำว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักรู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก ย่อมศึกษาว่า เราจักรู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้า ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราเมื่อทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แห่งกองลมหายใจออกทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือทำให้ปรากฏ จักหายใจออก. ย่อมศึกษาว่า เราเมื่อทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แห่งกองลมหายใจเข้าทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือทำให้ปรากฏ จักหายใจเข้า. ภิกษุเมื่อทำให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจออกและหายใจเข้าด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ย่อมศึกษาว่า เรา

จักหายใจออก เราจักหายใจเข้า. จริงอยู่ เบื้องต้นในกองลมหายใจออก หรือในกองลมหายใจเข้าปราศจากความละเอียด ย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นย่อมอาจกำหนดเฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด ท่ามกลางย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นย่อมอาจกำหนดเฉพาะท่ามกลางเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและที่สุด. ที่สุดปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นย่อมอาจกำหนดเฉพาะที่สุดเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง เบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแม้ทั้งปวง ปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ภิกษุนั้นย่อมอาจกำหนดเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแม้ทั้งปวง ย่อมไม่ลำบากในฐานะไร ๆ. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า พึงเป็นเช่นนั้นดังนี้ จึงตรัสว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักรู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก ย่อมศึกษาว่า เราจักรู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ย่อมศึกษา คือ ย่อมสืบต่อ ได้แก่ ย่อมพยายามอย่างนี้. อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นความในบทว่า ย่อมศึกษา นี้ อย่างนี้ว่า ย่อมศึกษา คือ ย่อมเสพจนคุ้น ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มาก ชื่อสิกขา ๓ เหล่านี้ คือ ในอธิการว่าด้วยการเจริญอานาปานัสสตินี้ สังวรใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นนี้ เป็นอธิสีลสิกขา. สมาธิใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้ เป็นอธิจิตสิกขา. ปัญญาใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้ เป็นปัญญาสิกขา. ด้วยสตินั้น ด้วยมนสิการนั้นในอารมณ์นั้น. บรรดานัยต้นและนัยหลังนั้น เพราะเหตุว่าโดยนัยต้น ภิกษุพึงหายใจออกและหายใจเข้าอย่างเดียวเท่านั้น มิต้องทำอะไรอื่น แต่จำเดิมแต่รู้สึกลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้นไป ภิกษุพึงทำความพยายามในการให้เกิดญาณชื่นเป็นต้น ฉะนั้นในนัยต้นนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระบาลีด้วยสามารถกาลปัจจุบันว่า อสฺสสามีติ ปชานาติ ปสฺสสามีติ ปชานาติ [ย่อมรู้สึกว่า เราหายใจออก ย่อมรู้สึกว่า เราหายใจเข้า] ดังนี้ทีเดียว แล้วทรงยกพระบาลีด้วยสามารถแห่งคำอนาคตโดยนัยมีอาทิว่า สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ [ย่อมศึกษาว่า เราจักรู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก] ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการมีการให้ญาณเกิดขึ้นเป็นต้นอันภิกษุพึงทำตั้งแต่กาลนี้ไป.

คำว่า ย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้า ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักระงับ คือ ระงับเฉพาะให้ดับสนิท ให้เข้าไปสงบซึ่งกายสังขาร [ลมหายใจออก และลมหายใจเข้า] อันหยาบ หายใจออก หายใจเข้า.

ในคำนั้น พึงทราบความหยาบละเอียด และความระงับดังต่อไปนี้ ในเบื้องต้น คือ ในเวลายังมิได้กำหนด กายและจิตของภิกษุนี้ ย่อมมีความกระวนกระวาย เมื่อความหยาบแห่งกายและจิตอันหยาบยังไม่เข้าไปสงบ แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็หยาบ ย่อมมีกำลังเบื้นไป จมูกย่อมไม่พอ ภิกษุย่อมหายใจออกบ้าง หายใจเข้าบ้าง ทางปากอยู่. แต่เมื่อใด กายก็ดี จิตก็ดีของภิกษุนั้น ได้รับการกำหนด เมื่อนั้นย่อมระงับ เข้าไปสงบ. เมื่อกายและจิตระงับแล้ว ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ย่อมเบื้นสภาพละเอียดเบื้นไป ย่อมเบื้นสภาพถึงอาการที่จะพึงวิจารณ์ว่า มีอยู่หรือไม่มีหนอ. อุปมาเหมือนอย่างเมื่อบุรุษวิ่งลงจากภูเขาก็ดี ปลงภาระใหญ่ ลงจากศีรษะก็ดีแล้วยืนอยู่ ย่อมมีลมหายใจออกและลมหายใจเข้าหยาบ จมูกย่อมไม่พอ ย่อมยืนหายใจออกบ้าง หายใจเข้าบ้าง ทางปาก. แต่เมื่อใด บุรุษนั้นบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นแล้ว อาบและดื่มน้ำวางผ้าสาฎกอันเบี่ยกไว้ที่หทัย นอนอยู่ที่ร่มเงาอันเย็น ลำดับนั้น ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านั้นของเขา ย่อมเบื้นสภาพละเอียด ถึงอาการที่จะพึงวิจารณ์ว่า มีหรือไม่มีหนอ ดังนี้ แม้ฉันใด ในเบื้องต้น คือในเวลายังมิได้กำหนดกายและจิตของภิกษุนี้ ก็เหมือนฉันนั้น ย่อมมีความกระวนกระวาย แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็หยาบ ย่อมมีกำลังเบื้นไป จมูกย่อมไม่พอ ภิกษุย่อมหายใจออกบ้าง หายใจเข้าบ้าง ทางปากอยู่. แต่เมื่อใดกายก็ดี จิตก็ดีของภิกษุนั้น ได้รับการกำหนด เมื่อนั้น ย่อมระงับ เข้าไปสงบ. เมื่อกายและจิตระงับแล้ว ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ย่อมเบื้นสภาพละเอียดเบื้นไป ย่อมเบื้นสภาพถึงอาการที่จะพึงวิจารณ์ว่า มีหรือไม่มีหนอ. ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? จริงอย่างนั้น ในเบื้องต้น คือในเวลายังมิได้กำหนด ภิกษุนั้นไม่มีการผูกใจ การประมวล การมนสิการ และการพิจารณาว่า เราระงับกายสังขารที่หยาบ ๆ ดังนี้ แต่ในเวลาที่กำหนดได้ ย่อมมี ด้วยเหตุนั้น กายสังขารในเวลาที่กำหนดได้ของภิกษุนั้นจึงเบื้นสภาพ

ละเอียดกว่า เวลาที่มิได้กำหนด. ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

> เมื่อกายและจิตมีความกระวนกระวาย กายสังขาร
> ย่อมเป็นไปเหลือประมาณ [หยาบ] เมื่อกาย [และ
> จิต] ไม่มีความกระวนกระวาย กายสังขารย่อมเป็น
> ไปละเอียด ดังนี้.

กายสังขารที่ยังหยาบอยู่แม้ในการกำหนด ก็ละเอียดในอุปจารแห่งปฐมฌาน.

กายสังขารที่ยังหยาบอยู่แม้ในอุปจารแห่งปฐมฌานนั้น ก็ละเอียดในปฐมฌาน.

กายสังขารที่ยังหยาบอยู่ในปฐมฌานและในอุปจารแห่งทุติยฌานก็ละเอียดในทุติยฌาน.

กายสังขารที่ยังหยาบอยู่ในทุติยฌานและในอุปจารแห่งตติยฌานก็ละเอียดในตติยฌาน.

กายสังขารที่ยังหยาบอยู่ในตติยฌานและในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ก็ละเอียดยิ่งในจตุตถฌาน ย่อมถึงความไม่เป็นไปเอาทีเดียว. มติของพระทีฆภาณกาจารย์และพระสังยุตตภาณกาจารย์เท่านี้

ส่วนพระมัชฌิมภาณกาจารย์ประสงค์กายสังขารที่ละเอียดกว่า แม้ในอุปจารแห่งฌานสูง ๆ ขึ้นไปกว่าฌานต่ำ ๆ ลงมา อย่างนี้ว่า กายสังขารที่ยังหยาบอยู่ในปฐมฌาน ก็ละเอียดในอุปจารแห่งทุติยฌาน. ก็ตามมติของพระอาจารย์ทุกฝ่ายนั่นแล กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่มิได้กำหนด ย่อมระงับในเวลาที่กำหนดได้แล้ว

กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่กำหนดได้แล้ว ย่อมระงับในอุปจารแห่งปฐมฌาน.
กายสังขารที่เป็นไปในอุปจารแห่งปฐมฌาน ย่อมระงับในปฐมฌาน.
กายสังขารที่เป็นไปในอุปจารแห่งทุติยฌาน ย่อมระงับในทุติยฌาน.
กายสังขารที่เป็นไปในอุปจารแห่งตติยฌาน ย่อมระงับในตติยฌาน.
กายสังขารที่เป็นไปในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ย่อมระงับในจตุตถฌาน. นัยในสมถะเท่านี้.

ส่วนในวิปัสสนา กายสังขารที่เป็นไปในการมิได้กำหนด ยังหยาบอยู่ ก็ละเอียดในการกำหนดมหาภูตรูป.

กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในการกำหนดอุปาทายรูป.
กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในการกำหนดรูปทั้งสิ้น.
กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในการกำหนดรูป.
กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในการกำหนดรูปและอรูป.
กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในการกำหนดปัจจัย.
กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย.
กายสังขารที่หยาบแม้นั้น ก็ละเอียดในวิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์.
กายสังขารที่หยาบในวิปัสสนาอย่างเพลากำลังแม้นั้น ก็ละเอียดในวิปัสสนามีกำลัง.

ในวิปัสสนานัยนั้น พึงทราบความระงับแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้าแรก ๆ ด้วยลมหายใจออกและลมหายใจเข้าหลัง ๆ ตามนัยที่กล่าวแล้วในเบื้องต้นนั่นแล. ในคำว่า ระงับกายสังขารที่หยาบ นี้ พึงทราบความหยาบ ความละเอียด และความระงับ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา ท่านพระสารีบุตรกล่าวเนื้อความแห่งบทว่า ระงับกายสังขาร นั้นพร้อมด้วยคำถามและคำตอบ ดังต่อไปนี้

พระดำรัสที่ตรัสว่า ภิกษุย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้า ดังนี้นั้น เป็นอย่างไร? กายสังขารเป็นไฉน? ลมหายใจออกยาวเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย เป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น ศึกษาอยู่, ลมหายใจเข้ายาวเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย เป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น ศึกษาอยู่, ลมหายใจออกสั้น....ลมหายใจเข้าสั้น....รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก....รู้แจ้งกองลมทั้งปวง หายใจเข้าเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย เป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น ศึกษาอยู่. ความน้อมไปข้างหน้า ความน้อมไปข้าง ๆ ความน้อมไปทุกส่วน ความน้อมไปข้างหลัง ความหวั่น ความไหว ความโยก ความโคลงแห่งกาย อันใด ด้วยกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารเห็นปานนั้น อันเป็นเหตุแห่งการน้อมไปข้างหน้าเป็นต้นนั้น หายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้า. ความ

ไม่น้อมไปข้างหน้า ความไม่น้อมไปข้างๆ ความไม่น้อมไปทุกส่วน ความไม่น้อมไปข้างหลัง ความไม่หวั่น ความไม่ไหว ความไม่โยก ความไม่โคลงแห่งกาย อันใด ด้วยกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารเห็นปานนั้น อันเป็นเหตุแห่งการไม่น้อมไปข้างหน้าเป็นต้นนั้น ที่ละเอียดสุขุมหายใจออก.....หายใจเข้า. ถ้าภิกษุย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้าอย่างนี้. เมื่อเป็นอย่างนี้ก็จะไม่มีความแจ่มชัดแห่งการได้ลม จะไม่มีความแจ่มชัดแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้า จะไม่มีความแจ่มชัดแห่งอานาปานัสสติ จะไม่มีความแจ่มชัดแห่งอานาปานสมาธิ และบัณฑิตทั้งหลาย จะเข้าบ้าง จะออกบ้าง ซึ่งสมาบัตินั้น ก็หามิได้. ถ้าภิกษุย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก.....หายใจเข้าอย่างนี้ เมื่อเป็นอย่างนี้ จะมีความแจ่มชัดแห่งการได้ลม จะมีความแจ่มชัดแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้า จะมีความแจ่มชัดแห่งอานาปานัสสติ จะมีความแจ่มชัดแห่งอานาปานสมาธิ และบัณฑิตทั้งหลายจะเข้าบ้าง จะออกบ้าง ซึ่งสมาบัตินั้น. ข้อนั้นเหมือนอะไร? เหมือนเมื่อบุคคลตีกังสดาล เสียงดังย่อมเป็นไปก่อน เพราะนิมิตแห่งเสียงดังทั้งหลายอันตนกำหนดดีแล้ว ทำในใจดีแล้ว ทรงจำดีแล้ว แม้เมื่อเสียงดังเงียบแล้ว ต่อมาภายหลัง เสียงค่อยย่อมเป็นไป เพราะนิมิตแห่งเสียงค่อยทั้งหลายอันตนกำหนดแล้ว ทำในใจดีแล้ว ทรงจำดีแล้ว แม้เมื่อเสียงค่อยเงียบแล้ว ต่อมาภายหลัง จิตย่อมเป็นไปแม้เพราะมีนิมิตแห่งเสียงค่อยเป็นอารมณ์ แม้ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่หยาบ ย่อมเป็นไปก่อน ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะนิมิตแห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะอันตนกำหนดดีแล้ว ทำในใจดีแล้ว ทรงจำดีแล้ว แม้เมื่อลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่หยาบดับแล้ว ต่อมาภายหลัง ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่ละเอียดย่อมเป็นไป เพราะนิมิตแห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะ อันตนกำหนดดีแล้ว ทำในใจดีแล้ว ทรงจำดีแล้ว แม้เมื่อลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่ละเอียดดับแล้ว ต่อมาภายหลัง จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน แม้เพราะมีนิมิตแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่ละเอียดเป็นอารมณ์. เมื่อเป็นอย่างนี้จะมีความแจ่มชัดแห่งการได้ลม จะมีความแจ่มชัดแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้า จะมีความแจ่มชัดอานาปานัสสติ จะมีความแจ่มชัดแห่งอานาปานัสสติสมาธิ และบัณฑิตทั้งหลายจะเข้าบ้าง จะออกบ้าง ซึ่งสมาบัตินั้น. ลมอัสสาสะและ

ปัสสาสะที่ตรัสว่า ปสฺสมฺภํ กายสงฺขารํ [ระงับกายสังขาร] เป็นกาย[๑] [กองลม] ความเข้าไปตั้งอยู่ เป็นสติ การตามพิจารณาเห็น เป็นญาณ กาย [กองลม] เป็นที่เข้าไปตั้งอยู่ ไม่ใช่เป็นสติ สติ คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ด้วย คือ ความระลึกด้วย ภิกษุตามพิจารณาเห็นกาย [กองลม] นั้น ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ด้วยเหตุดังนั้นนั้น จึงตรัสเรียกว่า เจริญสติปัฏฐาน ประกอบด้วยการตามพิจารณาเห็นกาย ในกาย. ในคำว่า ระงับกายสังขาร นี้ มีการพรรณนาบทโดยลำดับแห่งจตุกกะที่ ๑ ที่ตรัสด้วยสามารถกายานุปัสสนาเท่านี้ก่อน.

ก็เพราะในอธิการนี้ จตุกกะนี้เท่านั้น ตรัสด้วยสามารถกัมมัฏฐานของภิกษุผู้เริ่มแรก ส่วนจตุกกะ ๓ นอกนี้ ตรัสด้วยสามารถเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของภิกษุผู้มีฌานอันบรรลุแล้วในจตุกกะที่ ๑ นั้น ฉะนั้น พระพุทธบุตรเจริญกัมมัฏฐานนี้แล้ว ประสงค์จะบรรลุพระอรหัตพร้อมกับปฏิสัมภิทา ด้วยวิปัสสนาอันมีอานาปานจตุตถฌานเป็นปทัฏฐานพึงทำวิธีใด วิธีนั้นทุกอย่าง พึงทราบตั้งแต่ต้นด้วยสามารถแห่งกุลบุตรผู้เริ่มแรกในอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้แลก่อนดังต่อไปนี้

เบื้องต้น พึงชำระศีล ๔ ประการ. ในศีล ๔ ประการนั้น การชำระมี ๓ อย่าง คือ การไม่ต้องอาบัติ ๑ การออกจากอาบัติที่ต้องแล้ว ๑ และการไม่บีบคั้นเพราะกิเลสทั้งหลาย ๑. จริงอยู่ ภาวนาย่อมสำเร็จแก่กุลบุตรผู้มีศีลบริสุทธิ์อย่างนี้ ศีล คืออภิสมาจาริกวัตรนี้ใด ที่ตรัสด้วยสามารถวัตรเหล่านี้ คือ วัตรที่ลานพระเจดีย์ วัตรที่ลานโพธิ์ อุปัชฌายวัตร อาจริยวัตร วัตรที่เรือนไฟ วัตรที่โรงอุโบสถ ขันธกวัตร ๘๒ มหาวัตร ๑๔ ภิกษุพึงยังศีลคืออภิสมาจาริกวัตรแม้นั้นให้บริบูรณ์อย่างดี ก็กุลบุตรใดพึงกล่าวว่า เราจะรักษาแต่ศีล จะทำอภิสมาจาริกวัตรไปใย ข้อที่ว่านี้ ศีลของกุลบุตรนั้นจักบริบูรณ์ ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้. แต่เมื่ออภิสมาจาริกวัตรบริบูรณ์ ศีลย่อมบริบูรณ์ เมื่อศีลบริบูรณ์ สมาธิย่อมถือเอาซึ่งห้อง สมด้วยพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอไม่ยังธรรมคือ อภิสมาจาริกวัตรให้บริบูรณ์แล้วจักยังศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ ข้อที่ว่านี้ ไม่เป็นฐานะจะมีได้. พึงอธิบายให้พิสดารเถิด. เพราะฉะนั้น อภิสมาจาริกวัตรนี้ใด มีวัตรที่ลานพระเจดีย์เป็นต้น อันพระผู้มี

---

๑ แปลตามนัยแห่งสารัตถทีปนี ๒/๑๐๓ ในข้อนี้อธิบายว่า ลมอัสสาสะและปัสสาสะที่เรียกว่า กายนั้น ได้ในคำว่า ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ

พระภาคเจ้าตรัสไว้ กุลบุตรพึงยังอภิสมาจาริกวัตรแม้นั้นให้บริบูรณ์อย่างดี. ลำดับนั้น พึงเข้าไปตัดปลิโพธที่มีอยู่ในบรรดาปลิโพธ ๑๐ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

ปลิโพธ ๑๐ เหล่านั้น คือ อาวาส ตระกูล ลาภ คณะ
กับกรรมเป็นที่ ๕ การเดินทาง ญาติ อาพาธ คันถะ
ฤทธิ์ ดังนี้.

ภิกษุผู้มีปลิโพธตัดแล้วอย่างนี้ พึงเรียนกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานนั้นมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกกัมมัฏฐาน ๑ ปาริหาริยกัมมัฏฐาน ๑. บรรดากัมมัฏฐาน ๒ อย่างนั้น เมตตาในภิกษุสงฆ์เป็นต้น และมรณสติ ชื่อว่า สัพพัตถกกัมมัฏฐาน. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อสุภสัญญาก็มี. ก็ภิกษุผู้ประกอบกัมมัฏฐาน พึงกำหนดเจริญเมตตาในภิกษุสงฆ์ผู้อยู่ในสีมาที่แรกก่อน จากนั้นพึงเจริญในเทวดาผู้อยู่ในสีมาทั้งหลาย จากนั้น พึงเจริญเมตตาในอิสรชนในโคจรคาม จากนั้น พึงเจริญเมตตาในสรรพสัตว์ทั้งหลายตั้งแต่มนุษย์ในโคจรคามนั้น.

จริงอยู่ ด้วยเมตตาในภิกษุสงฆ์ ภิกษุนั้นย่อมยังความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยน ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อยู่ร่วมกันทั้งหลาย ลำดับนั้น เธอย่อมมีความอยู่ร่วมกันเป็นสุข. ด้วยเมตตาในเทวดาผู้อยู่ในสีมาทั้งหลาย เธอย่อมได้รับอารักขาอันจัดแจงไว้เป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันชอบธรรมจากเทวดาทั้งหลายผู้มีจิตอันทำให้อ่อนโยนแล้ว. ด้วยเมตตาในอิสรชนในโคจรคาม เธอย่อมได้รับการรักษาบริขารเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันชอบธรรม จากอิสรชนทั้งหลายผู้มีจิตสันดานอันทำให้อ่อนโยนแล้ว. ด้วยเมตตาในหมู่มนุษย์ในโคจาคามนั้น เธอย่อมเป็นผู้ไม่ถูกรังแก จากหมู่มนุษย์เหล่านั้นผู้มีจิตอันให้เลื่อมใสแล้ว. ด้วยเมตตาในสรรพสัตว์ทั้งหลาย เธอย่อมเป็นผู้มีการเที่ยวไปไม่ขัดข้องในที่ทุกสถาน.

อนึ่ง ด้วยมรณสติ ภิกษุนั้น เมื่อคิดว่า จะต้องตายแน่ ดังนี้ ก็จะละอเนสนาย่อมเป็นผู้มีความสลดเพิ่มพูนยิ่ง ๆ ขึ้นไป มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน. ด้วยอสุภสัญญา ตัณหาย่อมไม่เกิดในอารมณ์ทั้งหลายแม้เป็นทิพย์. ด้วยเหตุนั้น กัมมัฏฐาน ๓ อย่างนั้นของภิกษุนั้น จึงเรียกว่า สัพพัตถกกัมมัฏฐาน โดยอธิบายว่า พึงปรารถนา พึงต้องการทุกสถาน เพราะมีอุปการะมากอย่างนี้ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งการตามประกอบความเพียรที่ประสงค์แล้ว.

ส่วนบรรดากัมมัฏฐานอันเป็นอารมณ์ ๓๘ ประการ กัมมัฏฐานใดเหมาะแก่จริตของบุคคลใด กัมมัฏฐานนั้นเรียกว่า ปาริหาริยกัมมัฏฐาน โดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแล เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่บุคคลนั้นพึงบริหารอยู่เป็นนิตย์. ก็ในตติยปาราชิกนี้ กัมมัฏฐานอันมีลมหายใจออกและหายใจเข้าเป็นอารมณ์นี้เท่านั้น เรียกว่า ปาริหาริยกัมมัฏฐาน. ความย่อในอานาปานกัมมัฏฐานนี้ เท่านี้. ส่วนความพิสดาร ผู้ปรารถนากถาว่าด้วยการชำระศีล และกถาว่าด้วยการเข้าไปตัดปลิโพธ พึงถือเอาจากปกรณ์พิเศษชื่อว่าวิสุทธิมรรคเถิด.

ก็ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์แล้ว และผู้มีปลิโพธอันเข้าไปตัดแล้วอย่างนี้ เมื่อจะเรียนกัมมัฏฐาน พึงเรียนในสำนักของพระพุทธบุตรผู้ยังจตุตถฌานให้บังเกิดด้วยกัมมัฏฐานนี้แลเจริญวิปัสสนาบรรลุพระอรหัต เมื่อไม่ได้พระอรหันต์นั้น พึงเรียนในสำนักของพระอนาคามี เมื่อไม่ได้พระอนาคามีแม้นั้น พึงเรียนในสำนักของพระสกทาคามี เมื่อไม่ได้พระสกทาคามีแม้นั้น พึงเรียนในสำนักของพระโสดาบัน เมื่อไม่ได้พระโสดาบันแม้นั้น พึงเรียนในสำนักของอาจารย์ผู้ได้จตุตถฌานมีลมหายใจออกและหายใจเข้าเป็นอารมณ์ เมื่อไม่ได้อาจารย์ผู้ได้จตุตถฌาน มีลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์แม้นั้น พึงเรียนในสำนักของอาจารย์ผู้วินิจฉัยผู้ไม่พลั้งเผื่อในพระบาลีและในอรรถกถา. จริงอยู่ พระอรหันต์เป็นต้นย่อมบอกทางที่ตนบรรลุแล้วนั่นแล ส่วนอาจารย์ผู้วินิจฉัยนี้ เป็นดุจว่านำออกไปสู่ทางแห่งช้างใหญ่ในประเทศแห่งชัฏป่า ไม่ลุ่มหลงในอารมณ์ทั้งปวง ย่อมกำหนดบอกกัมมัฏฐานอันเป็นสัปปายะและไม่เป็นสัปปายะ.

ในการเรียนกัมมัฏฐานนั้น มีเรื่องราวโดยลำดับดังต่อไปนี้ ภิกษุนั้นผู้มีความประพฤติเบาพร้อม ถึงพร้อมแล้วด้วยวินัยและอาจาระเข้าไปหาอาจารย์มีประการดังกล่าวแล้ว พึงเรียนกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการ ในสำนักของอาจารย์นั้นผู้มีจิตอันให้ยินดีแล้วด้วยวัตตปฏิบัติ ในกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการนั้น มีสนธิ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. การเรียน [อุคคหะ]
๒. การสอบถาม [ปริปุจฉา]
๓. ความปรากฏ [อุปัฏฐานะ]
๔. ความแนบแน่น [อัปปนา]

๕. ลักษณะ [ลักขณะ]

บรรดาสนธิ ๕ ประการนั้น การเรียนกัมมัฏฐาน ชื่อว่า อุคคหะ การสอบถามกัมมัฏฐาน ชื่อว่า ปริปุจฉา ความปรากฏแห่งกัมมัฏฐาน ชื่อว่า อุปัฏฐานะ ความแนบแน่นแห่งกัมมัฏฐาน ชื่อว่า อัปปนา ลักษณะแห่งกัมมัฏฐาน มีคำอธิบายว่า การกำหนดสภาวะแห่งกัมมัฏฐานว่า กัมมัฏฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ ชื่อว่า ลักขณะ ภิกษุเมื่อเรียนกัมมัฏฐานประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการอย่างนี้ ไม่ลำบากทั้งตน ทั้งไม่เบียดเบียนท่านอาจารย์ ฉะนั้น พึงให้อาจารย์บอกแต่น้อย ใช้เวลาสังวัธยายให้มาก เรียนกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการอย่างนี้แล้ว ถ้าในอาวาสนั้นมีสัปปายะ พึงอยู่ในอาวาสนั้นแหละ ถ้าในอาวาสนั้นไม่มีสัปปายะ พึงลาอาจารย์ไป ถ้าเป็นผู้มีปัญญาอ่อน พึงไปชั่วระยะมีโยชน์หนึ่ง เป็นอย่างยิ่ง ถ้าเป็นผู้มีปัญญากล้า พึงไปแม้ไกลก็ได้ แล้วเข้าอาศัยเสนาสนะอันเว้นจากโทษแห่งเสนาสนะ ๑๘ อย่าง ประกอบด้วยองค์แห่งเสนาสนะ ๕ อย่าง เมื่ออยู่ในเสนาสนะนั้น ตัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ เสีย ทำภัตกิจเสร็จแล้ว บรรเทาความมืนชืมเพราะภัต ให้จิตร่าเริงด้วยการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่ลืมแม้แต่บทเดียวจากที่เรียนมาแต่อาจารย์ พึงมนสิการอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนั้น นี้เป็นความย่อในติยปาราชิกนี้ ส่วนความพิสดารผู้ต้องการกถามรรคนี้ พึงถือเอาจากปกรณ์พิเศษชื่อว่าวิสุทธิมรรคเถิด.

ก็ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า พึงมนสิการอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ นั้น มีวิธีมนสิการ ดังนี้ คือ

๑. [คณนา]	การนับ
๒. [อนุพันธนา]	การตามผูก
๓. [ผุสนา]	การถูกต้อง
๔. [ฐปนา]	ความตั้งมั่น
๕. [สัลลักขณา]	การกำหนด
๖. [วิวัฏฏนา]	ความเปลี่ยนแปลง
๗. [ปาริสุทธิ]	ความหมดจด

๙. [เตสัญจ ปฏิบ่ัสสนา] และการเห็นธรรมเหล่านั้นแจ่มแจ้ง.

การนับนั่นเอง ชื่อว่า คณนา

การดำเนินตามไป ,, อนุพนฺธนา

ฐานที่ถูก ,, ผุสนา

อัปปนา ,, ชปนา

วิบั่สสนา ,, สลฺลกฺขณา

มรรค ,, วิวฏฺฏนา

ผล ,, ปาริสุทฺธิ

การพิจารณา คือการเห็นธรรมเหล่านั้น

บรรดาวิธีมนสิการเหล่านั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญพึงมนสิการกัมมัฏฐานนี้ด้วยการนับก่อน และเมื่อนับ ไม่ควรหยุดนับต่ำกว่าห้า ไม่ควรนับเกินกว่าสิบ และไม่ควรแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง เพราะเมื่อหยุดนับต่ำกว่าห้า จิตตุปบาทย่อมดิ้นรนในโอกาสอันแคบ ดุจโคถูกขังไว้ในคอกอันแคบฉะนั้น เมื่อนับเกินไปกว่าสิบ จิตตุปบาทก็จะพะวงอยู่ด้วยการนับอย่างเดียว เมื่อแสดงการนับให้ขาดตอนในระหว่าง จิตก็จะหวั่นไหวว่า กัมมัฏฐานของเราถึงที่สุดหรือไม่หนอ ? ฉะนั้น ต้องนับเถิด เว้นโทษเหล่านี้. เมื่อนับครั้งแรกควรนับด้วยวิธีนับช้า ๆ คือ นับอย่างคนตวงข้าวเปลือก. เหมือนคนตวงข้าวเปลือกตวงเต็มทะนานแล้วบอกว่า หนึ่ง แล้วเทลง เมื่อตวงเต็มอีกพบหยากเยื่อบางอย่าง เก็บหยากเยื่อนั้นทิ้งเสียบอกว่า หนึ่ง หนึ่ง ดังนี้ ในคำว่า สอง สอง เป็นต้น ก็นัยนี้ แม้กุลบุตรนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถือเอาลมหายใจที่ปรากฏ บรรดาลมหายใจออกและหายใจเข้านั้น พึงเข้าไปกำหนดนับเริ่มต้นแต่ว่า หนึ่ง หนึ่ง ดังนี้ ไปจนถึงที่เป็นไป ๆ ว่า สิบ สิบ ดังนี้. เมื่อกุลบุตรนั้นนับอยู่อย่างนี้ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า กำลังออกและกำลังเข้าย่อมจะปรากฏ.

ลำดับนั้น กุลบุตรนั้นพึงละวิธีนับช้า ๆ คือ นับอย่างคนตวงข้าวเปลือกเสีย แล้วนับด้วยวิธีนับเร็ว ๆ คือ นับอย่างคนเลี้ยงโค เหมือนคนเลี้ยงโคผู้ฉลาดเอาเม็ดกรวดใส่ชายพก แล้วถือเชือกและไม้พลองไปคอกแต่เช้า ตีหลังโคแล้วนั่งอยู่บนหัวเสาประตูคอก โยน

กรวดนับโคที่ถึงแล้ว ๆ ซึ่งประดูนั่นแลว่า หนึ่ง สอง ดังนี้ ฝูงโคอยู่ลำบากในที่แคบตลอดสามยามแห่งราตรี เมื่อออกไปเบียดเสียดกันและกันออกไปเป็นกลุ่ม ๆ โดยรวดเร็ว คนเลี้ยงโคนั้น ก็นับโดยรวดเร็วเหมือนกันว่า ๓—๔—๕ ถึง ๑๐ แม้เมื่อกุลบุตรนี้นับตามนัยก่อนอย่างนั้น ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า เป็นสภาพปรากฏ เข้าออกบ่อย ๆ อย่างรวดเร็ว ลำดับนั้น กุลบุตรนั้นทราบว่า ลมหายใจออกและลมหายใจ เข้าออกบ่อย ๆ อย่างรวดเร็ว ดังนี้ จึงไม่กำหนดภายในและภายนอก กำหนดแต่เฉพาะที่ถึงทวารเท่านั้น พึงนับเร็ว ๆ ทีเดียวว่า

๑—๒—๓—๔—๕

๑—๒—๓—๔—๕—๖

๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗

๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘

๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘—๙

๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘—๙—๑๐ ดังนี้.

ก็ในกัมมัฏฐานเนื่องด้วยการนับ จิตย่อมเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เดียว ด้วยกำลังแห่งการนับนั่นแล ดุจการจอดเรือไว้ในกระแสน้ำอันเชี่ยวด้วยสามารถแห่งการค้ำไว้ด้วยถ่อ ฉะนั้น. เมื่อภิกษุนั้นนับเร็ว ๆ อย่างนี้ กัมมัฏฐานย่อมปรากฏเป็นดุจเป็นไปไม่ขาดสาย ลำดับนั้น กุลบุตรนั้นทราบว่า กัมมัฏฐานเป็นไปไม่ขาดสาย อย่ากำหนดลมภายในและภายนอก พึงนับโดยรวดเร็วตามนัยก่อนนั่นแหละ. เมื่อให้จิตเข้าไปกับลมเข้าไปภายใน ภายในย่อมถูกลมอัดไว้ดุจเต็มด้วยมันข้น เมื่อส่งจิตออกไปกับลมออกภายนอก จิตย่อมพล่านไปในอารมณ์มากมายในภายนอก แต่เมื่อตั้งสติไว้ที่โอกาสอันลมถูก ภาวนาย่อมสำเร็จ. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า อย่ากำหนดลมภายในและภายนอก พึงนับโดยรวดเร็วตามนัยก่อนนั่นแหละ. ถามว่า ก็ลมหายใจออกและลมหายใจเข้านี้ พึงนับนานเพียงไร? ตอบว่า พึงนับไปจนกว่าสติจะดำรงอยู่ด้วยดีในอารมณ์ คือ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า โดยเว้นจากการนับ เพราะว่าการนับเพื่อตัดวิตกอันพล่านไปภายนอกแล้วดำรงสติไว้ด้วยดีในอารมณ์ คือ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั่นเองแล. ครั้นมนสิการด้วยการนับอย่างนี้แล้ว พึงมนสิการด้วยการตามผูก.

การหยุดนับแล้วใช้สติไปตามลมหายใจออกและลมหายใจเข้าไม่มีระหว่างชื่อว่า การตามผูก ก็แลการใช้สติไปตามนั้น ไม่ใช่ด้วยสามารถการไปตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด. ก็ลมออกภายนอก มีนาภีเป็นเบื้องต้น มีหทัยเป็นท่ามกลาง มีนาสิกเป็นที่สุด. ลมเข้าภายใน มีปลายนาสิกเป็นเบื้องต้น มีหทัยเป็นท่ามกลาง มีนาภีเป็นที่สุด. ก็เมื่อกุลบุตรนั้น [ใช้สติ] ไปตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งลมหายใจออกและหายใจเข้านั้น จิตถึงความฟุ้งซ่านย่อมจะเป็นไปเพื่อมีความกระวนกระวายและเพื่อความหวั่นไหว สมดังที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งลมหายใจออก ทั้งกายทั้งจิต ย่อมมีความกระวนกระวาย หวั่นไหว และดิ้นรน เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่านในภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งลมหายใจออก ทั้งกายทั้งจิตย่อมมีความกระวนกระวาย หวั่นไหว และดิ้นรน เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่านในภายนอก. ฉะนั้น กุลบุตรเมื่อมนสิการด้วยการตามผูก ไม่พึงมนสิการด้วยสามารถแห่งเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด.

อีกประการหนึ่งแล พึงมนสิการด้วยสามารถแห่งการถูกต้องและด้วยสามารถแห่งความตั้งมั่น ก็ด้วยสามารถแห่งการถูกต้องและตั้งมั่น ไม่มีมนสิการแผนกหนึ่ง เหมือนด้วยสามารถแห่งการนับและการตามผูก. ก็กุลบุตรเมื่อนับในฐานที่ถูกแล้ว ๆ นั่นเอง เรียกว่า ย่อมมนสิการด้วยการนับและด้วยการถูกต้อง เมื่อหยุดนับในฐานที่ถูกแล้ว ๆ นั่นแล แล้วใช้สติติดตามลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านั้น และตั้งจิตไว้ด้วยสามารถแห่งอัปปนา เรียกว่า ย่อมมนสิการด้วยการตามผูก ด้วยการถูกต้องและด้วยความตั้งมั่น ความข้อนี้นั้นพึงทราบด้วยอุปมาเรื่องชายเปลี้ยและนายประตูที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา และด้วยอุปมาเรื่องเลื่อยที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา.

บรรดาอุปมา ๓ เรื่องนั้น อุปมาเรื่องชายเปลี้ย ดังต่อไปนี้ ชายเปลี้ยโล้ชิงช้าให้แม่และลูกผู้เล่นชิงช้าอยู่ นั่งอยู่แล้วที่โคนเสาชิงช้า ณ ที่นั้นเทียว ย่อมดูแต่ที่สุดสองข้าง และตอนกลางแห่งแผ่นกระดานชิงช้าซึ่งกำลังมาและกำลังไปโดยลำดับ แต่ไม่ขวนขวายเพื่อจะดูที่สุดสองข้าง และตอนกลางเลย แม้ฉันใด ภิกษุนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตั้งจิตไว้ที่โคนเสาคือการเข้าไปผูกไว้ด้วยสามารถแห่งสติ โล้ชิงช้า คือ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า นั่งแล้ว

ด้วยมีสติที่นิมิตนั้นเอง ใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ณ ฐานที่ลมอัสสาสะและปัสสาสะซึ่งกำลังมาและกำลังไปโดยลำดับถูกแล้ว และตั้งจิตดูที่นิมิตนั้น แต่ไม่ขวนขวายเพื่อจะดูลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้น นี้อุปมาเรื่องชายเปลี้ย.

ส่วนอุปมาเรื่องนายประตู ดังต่อไปนี้ นายประตูย่อมไม่สอดส่องคนทั้งหลายภายในและภายนอกเมืองว่า ท่านเป็นใคร หรือมาจากไหน หรือจะไปไหน หรืออะไรที่มือของท่าน ดังนี้ เพราะว่าคนเหล่านั้นมิใช่หน้าที่ของเขา แต่เขาย่อมสอดส่องเฉพาะคนที่ถึงประตูแล้วเท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ลมเข้าภายในและลมออกภายนอก มิใช่หน้าที่ลมที่ถึงทวารแล้วเท่านั้น เป็นหน้าที่ ฉะนี้แล นี้อุปมาเรื่องนายประตู. ส่วนอุปมาเรื่องเลื่อยพึงทราบตั้งแต่ต้นไป สมด้วยคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ดังนี้ว่า

> นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียวกัน ก็เมื่อบุคคลไม่ทราบธรรม ๓ ประการ ย่อมไม่ได้ภาวนา. นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียวกัน ก็เมื่อบุคคลทราบธรรม ๓ ประการ ย่อมได้ภาวนา.

ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียวกัน ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมไม่ปรากฏหามิได้ จิตไม่ถึงความพุ่งซ่าน ความเพียรปรากฏ ภิกษุย่อมยังประโยคให้สำเร็จ และย่อมบรรลุผลวิเศษ [แต่ละข้อ ๆ นี้] อย่างไร ?

อุปมาเหมือนต้นไม้ที่เขาวางไว้บนภาคพื้นอันเรียบ บุรุษพึงใช้เลื่อยตัดต้นไม้นั้น สติของบุรุษย่อมเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งพื้นเลื่อยที่ถูกต้นไม้ เขาย่อมไม่ใส่ใจถึงพื้นเลื่อยที่มาหรือที่ไป พื้นเลื่อยที่มา หรือที่ไปย่อมไม่ปรากฏก็หามิได้ ความเพียรก็ย่อมปรากฏ และบุรุษก็ย่อมยังประโยคให้สำเร็จ แม้ฉันใด นิมิตแห่งสติเครื่องเข้าไปผูกไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาวางไว้บนภาคพื้นอันเรียบ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า เปรียบเหมือนพื้นเลื่อย ภิกษุย่อมเข้าไปตั้งสติไว้ที่ปลายนาสิก หรือที่นิมิตปากนั้งอยู่แล้ว ย่อมไม่ใส่ใจลมหายใจออกและลม

หายใจเข้า ที่มาหรือที่ไป ความเพียรก็ย่อมปรากฏ ย่อมยังประโยคให้สำเร็จ และบรรลุผลวิเศษ เปรียบเหมือนสติของบุรุษ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งพื้นเลื่อยที่ถูกต้นไม้ บุรุษย่อมไม่ใส่ใจพื้นเลื่อยที่มาหรือที่ไป พื้นเลื่อยที่มาหรือที่ไป ย่อมไม่ปรากฏหามิได้ ความเพียรก็ย่อมปรากฏ และบุรุษย่อมยังประโยคให้สำเร็จ ฉะนั้น.

บทว่า ความเพียร เบื้นต้น มีอธิบายว่า ความเพียรเบื้นไฉน ? กายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว ย่อมควรแก่การงาน นี้ คือความเพียร. ประโยค เบื้นไฉน ? ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว ย่อมละอุปกิเลสทั้งหลาย วิตกทั้งหลายย่อมสงบ นี้เบื้นประโยค. ผลวิเศษ เบื้นไฉน ? ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว ย่อมละสังโยชน์ทั้งหลาย. อนุสัยทั้งหลายย่อมหมดไป นี้เบื้นผลวิเศษ.

ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมไม่เบื้นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมไม่ปรากฏหามิได้ จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อมปรากฏ ภิกษุย่อมยังประโยคให้สำเร็จและย่อมบรรลุผลวิเศษ อย่างนี้.

> ภิกษุใดเจริญอานาปานัสสติบริบูรณ์เบื้นอย่างดี อบรม
> แล้วโดยลำดับ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว
> ภิกษุนั้น ย่อมทำโลกนี้ให้สว่าง ดุจพระจันทร์พ้น
> จากหมอก ฉะนั้น.

นี้อุปมาเรื่องเลื่อย. ก็ในอุปมาเรื่องเลื่อยนี้ พึงทราบว่า พระโยคีนั้น มีประโยชน์ก็เพียงไม่มนสิการด้วยสามารถลมหายใจออกและหายใจเข้าที่ไปที่มาเท่านั้น. เมื่อพระโยคาวจรบางรูปมนสิการกัมมัฏฐานนี้อยู่ ไม่ช้านักนิมิตก็จักบังเกิด และความตั้งมั่นกล่าวคือ อัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือก็จะสำเร็จ. อนึ่ง สำหรับพระโยคาวจรบางรูป เมื่อความกระวนกระวายสงบด้วยสามารถการดับลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่เวลามนสิการด้วยสามารถการนับ กายก็ดี จิตก็ดี ย่อมเบา สรีระย่อมเบื้นดุจถึงอาการคือโลดไปในอากาศ.

อุปมาเหมือนเมื่อบุคคลผู้มีกายที่ยังมีความกระวนกระวาย นั่งบนเตียงหรือบนตั่ง

เตียงและตั่งย่อมยุบลง ย่อมมีเสียง เครื่องลาดย่อมยู่ยี่ ส่วนเมื่อบุคคลผู้มีกายที่ไม่มีความกระวนกระวายนั่ง เตียงและตั่งย่อมไม่ยุบลงนั่นเทียว ย่อมไม่ส่งเสียง เครื่องลาดย่อมไม่ยู่ยี่ เตียงและตั่ง ย่อมเป็นดุจเต็มแล้วด้วยปุยนุ่น เพราะเหตุไร ? เพราะบุคคลผู้มีกายที่ไม่มีความกระวนกระวาย ย่อมเบา ฉันใด เมื่อสงบความกระวนกระวายกายด้วยสามารถดับลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่หยาบโดยลำดับจำเดิมแต่เวลามนสิการด้วยสามารถการนับ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน กายก็ดี จิตก็ดี ย่อมเบา สรีระย่อมเป็นดุจถึงอาการคือ โลดไปในอากาศ. เมื่อดับลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่หยาบแล้ว จิตของพระโยคาวจรนั้น มีนิมิตคือลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่ละเอียดเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป เมื่อดับลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่ละเอียดแม้นั้นแล้ว จิตมีนิมิตคือลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่ละเอียดกว่านั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปเนือง ๆ ทีเดียว.

ข้อนี้ อย่างไร ? อุปมาเหมือนบุรุษพึงเคาะกังสดาลด้วยชี่เหล็กใหญ่ เสียงดังพึงบังเกิดขึ้นด้วยการตีครั้งเดียว จิตของบุรุษนั้น มีเสียงดังเป็นอารมณ์ พึงเป็นไป เมื่อดับเสียงดังแล้ว ครั้นภายหลัง จิตมีนิมิตคือเสียงค่อยเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป เมื่อดับเสียงค่อยแม้นั้นแล้ว จิตมีนิมิตคือเสียงที่ค่อยกว่า ๆ นั้น ย่อมเป็นไปเนือง ๆ ทีเดียว ฉันใด พึงทราบว่าจิตมีลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปเหมือนฉันนั้น. สมด้วยคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ดังนี้ว่า เมื่อบุคคลเคาะกังสดาล แม้ฉันใด ดังนี้. พึงทราบความพิสดาร. อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ ไม่เหมือนอย่างกัมมัฏฐานอื่น ๆ ซึ่งย่อมแจ่มชัดสูง ๆ ขึ้นไป ส่วนอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ย่อมถึงความละเอียด ย่อมไม่เข้าถึงแม้ความปรากฏ แก่ภิกษุผู้เจริญอยู่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แต่เมื่ออานาปานสติกัมมัฏฐานนั้นไม่ปรากฏอยู่อย่างนี้ ภิกษุนั้นอย่าเพิ่งลุกจากอาสนะสลัดท่อนหนังไปเสีย ไม่ควรลุกไปด้วยคิดว่า เราจะพึงทำอย่างไร จักถามอาจารย์ หรือว่า บัดนี้ กัมมัฏฐานของเราฉิบหายแล้ว เพราะว่า เมื่อภิกษุยังอิริยาบถให้กำเริบไปอยู่ กัมมัฏฐานย่อมเป็นอารมณ์ที่ใหม่ ๆ อยู่เรื่อยไป ฉะนั้น นั่งตามเดิมนั่นแหละ พึงทำแต่ที่ซึ่งถูกต้อง.

อุบายนำมาในอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น ดังต่อไปนี้ ก็ภิกษุนั้นทราบว่า กัมมัฏฐาน

ไม่ปรากฏ พึงพิจารณาดังนี้ว่า ธรรมดาลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านี้ มีอยู่ที่ไหน ไม่มีอยู่ที่ไหน มีอยู่แก่ใคร หรือไม่มีอยู่แก่ใคร ภายหลังเมื่อพิจารณาอยู่อย่างนี้ทราบว่า ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านี้ ไม่มี [แก่คน] ภายในท้องของมารดา ไม่มีแก่คนดำน้ำ อนึ่ง ไม่มีแก่พวกที่เป็นอสัญญีสัตว์ ไม่มีแก่คนตายแล้ว ไม่มีแก่ท่านผู้เข้าจตุตถฌาน ไม่มีแก่ท่านผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยรูปภพและอรูปภพ ไม่มีแก่ท่านผู้เข้านิโรธ ดังนี้แล้ว ก็พึงโจทท้วงตนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า ดูกรบัณฑิต ท่านก็มิใช่อยู่ในท้องของมารดา มิใช่คนดำน้ำ มิใช่ท่านผู้เป็นอสัญญีสัตว์ มิใช่คนตาย มิใช่ท่านผู้เข้าจตุตถฌาน มิใช่ท่านผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยรูปภพและอรูปภพ มิใช่ท่านผู้เข้านิโรธ มิใช่หรือ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าของท่านก็ยังมีอยู่ที่เดียว แต่ท่านไม่อาจจะกำหนดได้เพราะความเป็นผู้มีปัญญาน้อย. ลำดับนั้น ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ด้วยสามารถฐานที่ถูกตามปรกตินั่นแล แล้วให้มนสิการเป็นไป จริงอยู่ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านี้ สำหรับคนที่มีนาสิกยาว ย่อมกระทบโพรงจมูกเป็นไป สำหรับคนที่มีนาสิกสั้น ย่อมกระทบริมผีปากเบื้องบนเป็นไป ฉะนั้น ภิกษุนั้นพึงตั้งนิมิตไว้ว่า ลมหายใจออกและลมหายใจเข้ากระทบฐานชื่อนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยอำนาจแห่งอรรถนี้แล ตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่กล่าวการเจริญอานาปานสติแก่บุคคลผู้มีสติอันลืมแล้ว ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ดังนี้. ก็กัมมัฏฐานแต่ละอย่างย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น กัมมัฏฐานอื่นจากอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เมื่อมนสิการ ย่อมปรากฏ ส่วนอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ หนัก เป็นภาวนาที่ลำบาก เป็นภูมิมนสิการของมหาบุรุษทั้งหลาย คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธบุตรเท่านั้น หาใช่เป็นภูมิเล็กน้อยไม่ หาใช่เป็นภูมิอันสัตว์เล็กน้อยเสพอาศัยไม่ อันมหาบุรุษมนสิการอยู่ด้วยวิธีใด ๆ ย่อมเป็นกัมมัฏฐานระงับและละเอียดด้วยวิธีนั้น ๆ ฉะนั้น ในอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ จำปรารถนาสติและปัญญามีกำลัง. เหมือนในเวลาทำการชุนผ้าสาฎกเนื้อเกลี้ยง จำปรารถนาเข็มที่เล็ก จำปรารถนาแม้เส้นด้ายร้อยบ่วงเข็มที่เล็กกว่านั้น ฉันใด ในเวลาเจริญกัมมัฏฐานนี้ อันเช่นกับผ้าสาฎกเนื้อเกลี้ยง ก็เหมือนฉันนั้น จำปรารถนาแม้สติอันมีส่วนเปรียบด้วยเข็ม จำปรารถนาแม้ปัญญาสัมปยุตด้วยสตินั้น อันมีส่วนเปรียบด้วย

เส้นด้ายร้อยบ่วงเข็ม ก็และภิกษุผู้ประกอบด้วยสติและปัญญานั้น ไม่พึงแสวงหา ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า นอกจากโอกาสที่ถูกตามปรกติ เหมือนชาวนาไถนาเสร็จแล้ว ปล่อยโคพลิพัทให้บ่ายหน้าไปสู่ที่หากิน แล้วพึงนั่งพักผ่อนอยู่ใต้ร่มเงา ครั้นแล้วโคพลิพัทเหล่านั้นของเขาพึงเข้าไปสู่ดงโดยเร็ว ชาวนาใดเป็นคนฉลาด ชาวนานั้นประสงค์จะจับโคเหล่านั้นมาใช้งาน ย่อมไม่ไปตามรอยของโคงานเหล่านั้นเที่ยวไปยังดง โดยที่แท้เขาถือเชือกและปฏักตรงไปยังท่าที่โคเหล่านั้นเคยลงแล้วนั่งบ้าง นอนบ้าง ครั้นแล้วเขาเห็นโคเหล่านั้นซึ่งเที่ยวไปทั้งวันลงท่าที่ดื่มน้ำอาบและดื่มแล้วขึ้นยืนอยู่ จึงเอาเชือกผูกและเอาปฏักแทงนำมาใช้ทำงานต่อไป ฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่พึงแสวงหาลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านั้น นอกจากโอกาสที่ถูกตามปรกติ และพึงถือเชือกคือสติ และปฏักคือปัญญา ตั้งจิตไว้ในโอกาสที่ถูกตามปรกติให้มนสิการเป็นไป ก็เมื่อภิกษุนั้นมนสิการอยู่อย่างนี้ ไม่ช้าเท่าไรนัก ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็จะปรากฏ ดุจโคปรากฏที่ท่าลงน้ำ ฉะนั้น ลำดับนั้น ภิกษุนั้นพึงใช้เชือกคือสติผูกไว้ แล้วประกอบที่ฐานนั้นแล. ใช้ปฏักคือปัญญาแทง ประกอบกัมมัฏฐานเนือง ๆ ต่อไป เมื่อภิกษุนั้นประกอบเนือง ๆ อยู่อย่างนี้ ไม่ช้าเลยนิมิตก็จะปรากฏ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ก็นิมิตนั้นย่อมไม่เหมือนกัน แก่ภิกษุทุกรูป ก็แต่ว่าบางท่าน ย่อมปรากฏดุจปุยนุ่น ดุจปุยฝ้าย และดุจลม และธาตุน้ำอันยังสมผัสเป็นสุขให้เกิด.

ส่วนวินิจฉัยในอรรถกถาดังต่อไปนี้ ก็นิมิตนี้สำหรับบางท่านก็ปรากฏเป็นดุจรูปรัศมีดาว ดุจก้อนแก้วมณี และดุจก้อนแก้วมุกดา บางท่านก็เป็นนิมิตมีสัมผัสหยาบ ปรากฏดุจเม็ดฝ้าย และดุจเสี้ยนไม้แก่น บางท่านก็ปรากฏดุจสายสังวาลย์ยาว ดุจพวงดอกไม้ และดุจเปลวควันไฟ บางท่านก็ปรากฏดุจใยแมลงมุมที่ขึงกว้าง ดุจแผ่นเมฆ ดุจดอกบัว ดุจล้อรถ ดุจดวงจันทร์ และดุจดวงอาทิตย์ ก็และกัมมัฏฐานอย่างเดียวนั่นแลนั้นนั้น ปรากฏโดยความต่างกัน เพราะมีสัญญาต่างกัน แท้จริงกัมมัฏฐานนี้เกิดแต่สัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด ฉะนั้น พึงทราบว่า ย่อมปรากฏโดยความต่างกัน เพราะมีสัญญาต่างกัน เหมือนอย่างเช่น เมื่อภิกษุหลายรูปนั่งสาธยายพระสูตร เมื่อภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า พระสูตรนี้ปรากฏแก่พวกท่านเป็นเช่นไร รูปหนึ่งตอบว่า ปรากฏแก่ผมเป็นเหมือนแม่น้ำใหญ่อันไหลมาจากภูเขา อีกรูป

หนึ่งตอบว่า ปรากฏแก่ผมเป็นเหมือนทิวป่าแห่งหนึ่ง รูปอื่นตอบว่า ปรากฏแก่ผมเป็นเหมือนต้นไม้เต็มไปด้วยผลดกดื่น ดังพร้อมด้วยกิ่งก้าน มีร่มเงาเย็น ที่จริง พระสูตรเดียวเท่านั้นปรากฏแล้วแก่ภิกษุเหล่านั้นโดยความต่างกัน เพราะมีสัญญาต่างกัน ฉะนั้น. บรรดาธรรม ๓ ประการนี้ จิตมีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ เป็นอย่างหนึ่ง จิตมีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ก็เป็นอย่างหนึ่ง จิตมีนิมิตเป็นอารมณ์ก็เป็นอย่างหนึ่ง ก็ภิกษุใดไม่มีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัฏฐานของภิกษุนั้น ย่อมไม่ถึงอัปปนาเลย ย่อมไม่ถึงอุปจาร แต่ภิกษุใดมีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัฏฐานของภิกษุนั้นย่อมถึงอัปปนาและอุปจาร สมด้วยคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ดังนี้ว่า

> นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียวกัน ก็เมื่อบุคคลไม่ทราบธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมไม่ได้ภาวนา นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียวกัน ก็เมื่อบุคคลทราบธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมได้ภาวนา

ก็เมื่อนิมิตปรากฏอย่างนี้ ภิกษุนั้นพึงไปสู่สำนักอาจารย์แล้วบอกว่า ท่านขอรับ นิมิตชื่อเห็นปานนี้ ปรากฏแก่ผม แต่อาจารย์ไม่พึงบอกว่า นี่เป็นนิมิต หรือว่า ไม่ใช่นิมิต พึงกล่าวว่า เป็นอย่างนั้นแหละ อาวุโส แล้วจงกล่าวว่า จงมนสิการบ่อย ๆ เถิด เพราะเมื่ออาจารย์กล่าวว่า เป็นนิมิต ภิกษุก็จะพึงถึงการหยุดพัก เมื่ออาจารย์กล่าวว่า ไม่ใช่นิมิต ก็จะพึงหมดหวังเลิกเสีย ฉะนั้น อาจารย์อย่ากล่าวทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงชักจูงในมนสิการอย่างเดียวเท่านั้น พระทีฆภาณกาจารย์กล่าวไว้ดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน.

ส่วนพระมัชฌิมภาณกาจารย์กล่าวว่า ภิกษุนั้นอันอาจารย์พึงกล่าวว่า อาวุโส นี่นิมิตละ แน่ะท่านสัตบุรุษ ท่านจงมนสิการกัมมัฏฐานบ่อย ๆ เถิด ลำดับนั้นภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ที่นิมิตเท่านั้น ตั้งแต่นั้นไป ภาวนานี้ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยสามารถแห่งการตั้งมั่น ด้วยประการฉะนี้ สมดังคำที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ดังนี้ว่า

> นักปราชญ์ตั้งจิตไว้ที่นิมิต ยังอาการต่าง ๆ ให้เป็น

แจ้ง ย่อมผูกจิตของตนไว้ที่ลมหายใจออกและลม
หายใจเข้า ดังนี้

จำเดิมแต่นิมิตปรากฏตามนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมข่มนิวรณ์ไว้ได้ทีเดียว กิเลสสงบนิ่งที่เดียว สติปรากฏที่เดียว จิตตั้งมั่นที่เดียว ก็จิตนี้ย่อมชื่อว่า ตั้งมั่นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการละนิวรณ์ในอุปจารภูมิ หรือด้วยความปรากฏแห่งองค์ในปฏิลาภภูมิ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุปจารภูมิ ได้แก่ อุปจารสมาธิ บทว่า ปฏิลาภภูมิ ได้แก่ อัปปนาสมาธิ.

สมาธิทั้งสองนั้น มีข้อต่างกันอย่างไร อุปจารสมาธิแล่นไปในกุศลวิถีแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่ภวังค์. อัปปนาสมาธิ เมื่อบุคคลนั่งแน่วแน่ในกาลอันเป็นส่วนแห่งวัน ย่อมแล่นไปในกุศลวิถีแม้ตลอดกาลอันเป็นส่วนแห่งวัน ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภวังค์. บรรดาสมาธิ ๒ อย่างนี้ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิโดยที่นิมิตปรากฏ ลำดับนั้นภิกษุนั้นไม่พึงมนสิการโดยสี ไม่พึงพิจารณาโดยลักษณะ แต่พึงเป็นผู้ไม่ประมาทรักษานิมิตนั้นไว้ ดุจพระครรภ์พระจักรพรรดิ์ อันพระมเหสีของกษัตริย์พึงรักษาไว้ และดุจท้องข้าวสาลีและข้าวเหนียวอันชาวนาพึงรักษาไว้ ฉะนั้น. จริงอยู่ นิมิตที่รักษาไว้ย่อมให้ผลแก่ผู้นั้น.

เมื่อบุคคลรักษานิมิตอยู่ ความเสื่อมจากฌานขั้น
อุปจารที่ได้แล้วย่อมไม่มี[๑] เมื่อไม่มีการรักษาโดย
ทั่ว ฌานที่ได้แล้ว ๆ ย่อมเสื่อม ฉะนี้แล.

ในอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น มีอุบายเครื่องรักษาดังต่อไปนี้ ภิกษุนั้นเมื่อเว้นอสัปปายะ ๗ ประการเหล่านี้ คือ ที่อยู่ ๑ โคจร ๑ การคุย ๑ บุคคล ๑ โภชนะ ๑ ฤดู ๑ อิริยาบถ ๑ แล้วเสพสัปปายะเหล่านั้นนั่นเทียว พึงมนสิการนิมิตนั้นบ่อย ๆ พึงทำนิมิตให้มั่นคง ให้ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ด้วยการเสพสัปปายะอย่างนี้แล้วจึงทำความพยายามไม่ละอัปปนาโกศล ๑๐ ประการเหล่านี้ คือ

๑. การทำวัตถุให้ผ่องแผ้ว

---

๑ แปลตามนัยแห่งสารัตถทีปนี ๒/๓๔๑ แต่บางท่านแปลเอา ลทฺธํ เป็นวิเสสนะของ นิมิตฺตํ ก็มี

๒. การยังความสม่ำเสมอแห่งอินทรีย์ให้สำเร็จ

๓. ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต

๔. การข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

๕. การประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง

๖. การทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง

๗. การวางเฉยแห่งจิตในสมัยที่ควรวางเฉย

๘. การเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ

๙. การคบบุคคลผู้มีสมาธิ

๑๐. ความเป็นผู้น้อมไปในสมาธินั้น

เมื่อภิกษุนั้นพยายามอย่างนี้อยู่ มโนทวาราวัชชนะอันมีนิมิตเป็นอารมณ์ ก็ย่อมบังเกิดขึ้นตัดภวังค์ในขณะที่พึงกล่าวว่า อัปปนาจักบังเกิดขึ้นในบัดนี้ และเมื่อมโนทวารวัชชนะนั้นดับแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ คือ ชวนะที่ ๑ เรียกว่า บริกรรม ชวนะที่ ๒ เรียกว่า อุปจาร ชวนะที่ ๓ เรียกว่า อนุโลม ชวนะที่ ๔ เรียกว่า โคตรภู ชวนะที่ ๕ เรียกว่า อัปปนาจิต หรือชวนะที่ ๑ เรียกว่าบริกรรมและอุปจาร ชวนะที่ ๒ เรียกว่า อนุโลม ชวนะที่ ๓ เรียกว่า โคตรภู ชวนะที่ ๔ เรียกว่า อัปปนาจิต ย่อมยึดอารมณ์นั้นนั่นเทียวแล่นไป ด้วยว่าชวนะที่ ๔ นั่นเทียว หรือที่ ๕ ย่อมแนบแน่น ชวนะที่ ๖ หรือที่ ๗ ย่อมไม่แนบแน่น เพราะภวังค์ใกล้ [อัปปนา] ตกไป.

ส่วนพระโคทัตตเถระผู้ชำชองพระอภิธรรมกล่าวว่า กุศลธรรมย่อมมีกำลังเพราะอาเสวนปัจจัย ฉะนั้น ชวนะที่ ๖ หรือที่ ๗ ย่อมแนบแน่น คำนั้น ท่านคัดค้านในอรรถกถาทั้งหลาย บรรดาจิตเหล่านั้น จิตอันเป็นบุพภาค [๓ หรือ ๔ ดวง] เป็นฝ่ายกามาวจร ส่วนอัปปนาจิต เป็นฝ่ายรูปาวจร ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌานอันละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ มีความงาม ๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุนั้นเข้าไปสงบธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นในอารมณ์นั้นนั่นเทียว ย่อมบรรลุทุติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌาน ด้วยลำดับแห่งคำมีประมาณเท่านี้ ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภาวนาด้วยสามารถแห่งความตั้งมั่น นี้เป็นกถาสังเขปในเรื่องนี้ ส่วนท่านผู้ปรารถนาความพิสดารพึงถือเอาจากปกรณ์พิเศษชื่อ

วิสุทธิมรรคเทอญ.

ก็ในกายานุปัสสนานี้ ภิกษุมีจตุตถฌานอันบรรลุแล้วอย่างนี้ ใคร่จะเจริญกัมมัฏฐานด้วยสามารถแห่งสัลลักขณา [การกำหนด] และวิวัฏฏนา [ความเปลี่ยนแปลง] แล้วบรรลุปาริสุทธิ [ความบริสุทธิ์] ย่อมทำฌานนั้นนั่นแลให้ถึงวสี คือ คล่องแคล่วด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ อาวัชชนะ [การนึก] สมาปัชชนะ [การเข้า] อธิฏฐานะ [การอธิษฐาน] วุฏฐานะ [การออก] และปัจจเวกขณ์ [การพิจารณา] จึงกำหนดรูปและอรูปว่า รูปมีอรูปเป็นเบื้องหน้า หรืออรูปมีรูปเป็นเบื้องหน้า ดังนี้แล้วเริ่มตั้งวิปัสสนา

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? ก็ภิกษุนั้นออกจากฌานกำหนดองค์ฌานแล้วย่อมเห็นหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยแห่งองค์ฌานนั้น ภูตรูปอันเป็นที่อาศัยแห่งหทัยวัตถุนั้น และแม้กรชกายทั้งสิ้นอันเป็นที่อาศัยแห่งภูตรูปเหล่านั้น ลำดับนั้น ย่อมกำหนดรูปและอรูปว่า องค์ฌานเป็นอรูป วัตถุเป็นต้นเป็นรูป อีกอย่างหนึ่ง ออกจากสมาบัติแล้ว กำหนดภูตรูป ๔ ด้วยสามารถแห่งปฐวีธาตุเป็นต้นในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น และรูปอันอาศัยภูตรูปเหล่านั้น ย่อมเห็นวิญญาณอันเป็นไปกับสัมปยุตตธรรม ซึ่งมีรูปตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ หรือมีรูปวัตถุ และทวารตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ ต่อจากนั้นย่อมกำหนดว่า ภูตรูปเป็นต้น เป็นรูป วิญญาณอันมีสัมปยุตตธรรม เป็นอรูป อีกอย่างหนึ่งออกจากสมาบัติแล้วย่อมเห็นว่า กรชกายและจิตเป็นที่เกิดแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้า. เหมือนลมอาศัยสูบแห่งเครื่องสูบไฟในเบ้าช่างทองอันกำลังอัดลม และความพยายามอันควรแก่สูบนั้นของบุรุษย่อมพัดไป ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าอาศัยกายและจิตย่อมออกเข้า ฉันนั้น ต่อจากนั้น ย่อมกำหนดลมหายใจออกลมหายใจเข้าและกายว่า เป็นรูป ย่อมกำหนดจิตและธรรมอันสัมปยุตด้วยจิตนั้นว่า เป็นอรูป กำหนดนามและรูปอย่างนี้แล้ว ย่อมแสวงหาปัจจัยแห่งนามและรูปนั้น และเมื่อแสวงหาเห็นปัจจัยนั้นแล้ว ปรารภความเป็นไปแห่งนามรูปในอัทธา [กาล] ทั้งสาม ย่อมข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ ภิกษุมีความสงสัยอันข้ามพ้นแล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยสามารถแห่งกลาปสัมมสนะ [การพิจารณาโดยความเป็นหมวด] ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง มีโอภาสเป็นต้น ที่บังเกิดขึ้นในบุพภาคแห่งอุทยัพพยานุปัสสนา [ญาณตามเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป] กำหนดปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสว่า เป็นมรรค แล้วละ [อุทยะ] ความเกิดขึ้นเสีย บรรลุภังคานุปัสสนา [ญาณตามพิจารณาความเสื่อม] เมื่อ

หน่ายคลายกำหนัดหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง อันปรากฏโดยความเบื่นของน่ากลัว ด้วยภังคานุปัสสนาตามลำดับ บรรลุอริยมรรคทั้ง ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่แล้วในพระอรหัตผล ถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณอันมีประเภท ๑๙ อย่าง ย่อมเบื่นพระทักขิไณยบุคคลชั้นเลิศแห่งโลกอันเบื่นไปกับเทวโลก ก็ด้วยลำดับแห่งคำมีประมาณเท่านี้ การเจริญอานาปานสติสมาธิตั้งต้นแต่คณนา [การนับ] ไป มีปฏิปัสสนา [การเห็นเฉพาะ] เบื่นที่สุด ของภิกษุนั้นย่อมเบื่นอันจบฉะนี้แล.

นี้เบื่นการพรรณนาจตุกกะที่ ๑ โดยประการทั้งปวง

ส่วนในสามจตุกกะนอกจากนี้ ชื่อว่า นัยแห่งการเจริญกัมมัฏฐานย่อมไม่มีแผนกหนึ่งฉะนั้น พึงทราบความแห่งสามจตุกกะนั้นตามนัยแห่งการพรรณนาบทโดยลำดับนั่นแล.

บทว่า รู้แจ้งซึ่งปีติ มีความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักทำปีติให้รู้แจ้ง คือทำให้ปรากฏ หายใจออก หายใจเข้า ในคำว่า รู้แจ้งปีติ นั้น ปีติย่อมเบื่นอันภิกษุรู้แจ้งโดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอารมณ์ และโดยความไม่หลง.

ปีติย่อมเบื่นอันภิกษุรู้แจ้งโดยอารมณ์ อย่างไร ? ภิกษุเข้าฌาน ๒ อย่าง อันเบื่นไปกับด้วยปีติ ปีติย่อมเบื่นอันภิกษุนั้นรู้แจ้งโดยอารมณ์ ด้วยการได้เฉพาะซึ่งฌานในขณะแห่งสมาบัติ เพราะอารมณ์อันภิกษุรู้แจ้งแล้ว.

ปีติย่อมเบื่นอันภิกษุรู้แจ้งโดยความไม่หลงอย่างไร ? ภิกษุเข้าฌาน ๒ อย่างอันเบื่นไปกับด้วยปีติ ออกแล้วพิจารณาปีติอันสัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปโดยความเสื่อมไป ปีติย่อมเบื่นอันภิกษุนั้นรู้แจ้งโดยความไม่หลง ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา สมด้วยเถรภาษิตที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในกัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตมีอารมณ์เบื่นอันเดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถลมหายใจออกยาว ย่อมเบื่นอันตั้งสติไว้มั่น ปีตินั้นย่อมเบื่นอันภิกษุรู้แจ้ง ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตมีอารมณ์เบื่นอันเดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว.....ด้วยสามารถลมหายใจออกสั้น..... ด้วยสามารถลมหายใจเข้าสั้น.....ด้วยสามารถความเบื่นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก และหายใจเข้า.....เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตมีอารมณ์เบื่นอันเดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถความเบื่นผู้ระงับกายสังขารหายใจออกและหายใจเข้า ย่อมเบื่นอันเข้าไปตั้งสติไว้มั่น ปีตินั้นย่อมเบื่นอันภิกษุรู้

แจ้งด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุนึกถึง ย่อมเป็นอันตั้งสติไว้มั่น* บทนี้ย่อมเป็นอันภิกษุรู้แจ้งด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้อยู่.....เห็นอยู่.....พิจารณาอยู่.....อธิษฐานจิตอยู่ น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาอยู่..... ประคองความเพียรอยู่..... ให้สติตั้งมั่นอยู่..... ตั้งจิตไว้มั่นอยู่ รู้ชัดด้วยปัญญาอยู่.....รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งอยู่..... กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้อยู่..... ละธรรมที่ควรละอยู่..... ...เจริญธรรมที่ควรเจริญอยู่.....ทำให้แจ้งซึ่งธรรมควรทำให้แจ้ง ย่อมเป็นอันตั้งสติไว้มั่น บทนี้ย่อมเป็นอันภิกษุรู้แจ้ง ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น บทนี้ย่อมเป็นอันภิกษุรู้แจ้งด้วยอาการอย่างนี้. แม้บทที่เหลือก็พึงทราบโดยเนื้อความตามนัยนี้เหมือนกัน.

ส่วนในบทว่า รู้แจ้งซึ่งสุข รู้แจ้งซึ่งจิตตสังขาร นี้ มีเพียงข้อแปลกกัน ดังต่อไปนี้ พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งซึ่งสุขด้วยสามารถแห่งฌาน ๓ พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งซึ่งจิตตสังขารด้วยสามารถแห่งฌานทั้ง ๔.

บทว่า จิตตสังขาร ได้แก่ ขันธ์ ๒ มีเวทนาเป็นต้น ก็บรรดาบททั้งสองนี้ในบทว่า รู้แจ้งซึ่งสุข ท่านพระสารีบุตรกล่าวในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาเพื่อแสดงวิปัสสนาภูมิว่า บทว่า สุข ได้แก่ สุข ๒ อย่าง คือ สุขทางกายและสุขทางใจ ดังนี้.

บทว่า ระงับจิตตสังขาร ความว่า ระงับ ดับ จิตตสังขารที่หยาบ ๆ ความดับจิตตสังขารนั้น โดยพิสดารพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในกายสังขารนั่นแล. อีกประการหนึ่ง บรรดาบทเหล่านั้น ในบทว่า ปีติ ตรัสเวทนาโดยทรงยกปีติเป็นประธาน ในบทว่า รู้แจ้งซึ่งสุข ตรัสเวทนาโดยสรูปนั่นแล ในบทว่า จิตตสังขาร ทั้ง ๒ บท ตรัสเวทนาอันสัมปยุตด้วยสัญญาโดยพระบาลีว่า สัญญาและเวทนา เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร พึงทราบจตุกกะนี้ว่า ตรัสโดยนัยแห่งเวทนานุปัสสนา ดังพรรณนาฉะนี้. แม้ในจตุกกะที่ ๓ พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งซึ่งจิตด้วยสามารถแห่งฌาน ๔.

บทว่า ยังจิตให้เบิกบาน ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักยังจิตให้บันเทิง หรรษาร่าเริง หายใจออก หายใจเข้า. ในบทว่า ยังจิตให้เบิกบาน นั้น ความเบิกบานมีโดยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งสมาธิ และด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา.

ความเบิกบานด้วยสามารถแห่งสมาธิ อย่างไร? ภิกษุย่อมเข้าฌานทั้ง ๒ อย่าง อัน

---

* สารตถทีปนี ๒/๓๗๒ อธิบายว่า ให้เพิ่มคำว่า ย่อมเป็นอันเข้าไปตั้งสติไว้มั่น ทุกประโยค

เบื่นไปกับด้วยปีติ ภิกษุนั้นย่อมยังจิตให้บันเทิงทั่ว คือ ย่อมให้ปราโมทย์ ด้วยปีติอันสัมปยุต ในขณะแห่งสมาบัติ.

ความเบิกบานด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาอย่างไร ? ภิกษุเข้าฌานทั้ง ๒ อย่างอันเบื่นไปกับด้วยปีติ ออกแล้วพิจารณาปีติอันสัมปยุตด้วยญาณโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ภิกษุย่อมยังจิตให้บันเทิงทั่ว คือ ย่อมให้ปราโมทย์ ทำปีติอันสัมปยุตด้วยญาณให้เบื่นอารมณ์ ในขณะแห่งวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้. ภิกษุผู้ปฏิบัติอย่างนี้ เรียกว่า ย่อมศึกษาว่า **เราจักยังจิตให้เบิกบานหายใจออก หายใจเข้า.**

บทว่า **ตั้งจิตไว้มั่น** ความว่า ตั้งจิตไว้เสมอ คือ วางไว้เสมอในอารมณ์ด้วยสามารถแห่งปฐมฌานเบื่นต้น ก็หรือว่า เมื่อภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตอันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป เอกัคคตาแห่งจิตชั่วขณะย่อมบังเกิดขึ้น ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา ภิกษุตั้งจิตไว้เสมอ คือ วางไว้เสมอในอารมณ์แม้ด้วยสามารถเอกัคคตาแห่งจิตชั่วขณะอันบังเกิดขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า ย่อมศึกษาว่า **เราจักตั้งจิตไว้มั่นหายใจออก หายใจเข้า.**

บทว่า **เปลื้องจิต** ความว่า ภิกษุปล่อยชื่อว่า เปลื้องจิต จากนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน, ปล่อยชื่อว่า เปลื้องจิต จากวิตกและวิจารณ์ ด้วยทุติยฌาน, จากปีติ ด้วยตติยฌาน จากสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน. ก็หรือภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตอันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ในขณะแห่งวิปัสสนา ภิกษุนั้นปล่อยชื่อว่า เปลื้องจิตจากนิจจสัญญา [ความสำคัญว่าเที่ยง] ด้วยอนิจจานุปัสสนา. ปล่อยชื่อว่า เปลื้องจิตจากสุขสัญญา [ความสำคัญว่าเบื่นสุข] ด้วยทุกขานุปัสสนา, จากอัตตสัญญา [ความสำคัญว่าตน] ด้วยอนัตตานุปัสสนา, จากนันทิ [ความเพลิดเพลิน] ด้วยนิพพิทานุปัสสนา, จากราคะ [ความกำหนัด] ด้วยวิราคานุปัสสนา, จากสมุทัย [ความเกิด] ด้วยนิโรธสัญญา, จากอาทานะ [ความยึดถือ] ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ย่อมหายใจออกและย่อมหายใจเข้าในขณะแห่งวิปัสสนา. ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ย่อมศึกษาว่า **เราจักเปลื้องจิต หายใจออก หายใจเข้า** ดังนี้ พึงทราบจตุกกะนี้ว่า ตรัสด้วยสามารถจิตตานุปัสสนา ดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็ในจตุกกะที่ ๔ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ในบทว่า **อนิจฺจานุปสฺสี** นี้ เบื้องต้น

พึงทราบ อนิจฺจํ พึงทราบ อนิจฺจตา พึงทราบ อนิจฺจานุปสฺสนา พึงทราบ อนิจฺจานุปสฺสี.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนิจฺจํ ได้แก่ ขันธ์ห้า เพราะเหตุไร? เพราะขันธ์ห้าเป็นโดยประการอื่น คือ เกิดขึ้นและเสื่อมไป

บทว่า อนิจฺจตา ได้แก่ ความที่ขันธ์ห้านั้นนั่นแลเป็นโดยประการอื่น คือเกิดขึ้นและเสื่อมไป คือ มีแล้วไม่มี อธิบายว่า ความไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้นแล แตกไปด้วยการดับโดยภังคขณะแห่งขันธ์ห้าที่เกิดแล้ว.

บทว่า อนิจฺจานุปสฺสนา ได้แก่ การพิจารณาว่า ไม่เที่ยง ในขันธ์มีรูปเป็นต้น ด้วยสามารถความเป็นของไม่เที่ยง.

บทว่า อนิจฺจานุปสฺสี ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยการพิจารณานั้น.

ฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นอย่างนี้หายใจออกอยู่และหายใจเข้าอยู่พึงทราบว่า ย่อมศึกษาว่าเราจักพิจารณาความไม่เที่ยงหายใจออก หายใจเข้า ในเรื่องนี้.

ก็ในบทว่า วิราคานุปสฺสี นี้ วิราคะ ๒ คือ ขยวิราคะ [ความคลายกำหนัดคือความสิ้นไป] อัจจันตวิราคะ [ความคลายกำหนัดอย่างแท้จริง] ในวิราคะ ๒ อย่างนั้น ความดับทุกขณะของสังขารทั้งหลายชื่อว่า ขยวิราคะ นิพพานชื่อว่า อัจจันตวิราคะ บทว่า วิราคานุปสฺสนา ได้แก่ วิปัสสนาอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งการเห็นวิราคะ ๒ อย่างนั้น และมรรค บุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจออกอยู่และหายใจเข้าอยู่พึงทราบว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักตามพิจารณาความคลายกำหนัดหายใจออก หายใจเข้า. แม้ในบทว่า นิโรธานุปสฺสี ก็นัยนี้เหมือนกัน.

แม้ในบทว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี นี้ ปฏินิสสัคคะ [ความสละคืน] มี ๒ อย่าง คือ ปริจจาคปฏินิสสัคคะ [ความสละคืน คือสละไป] ๑ ปักขันทนปฏินิสสัคคะ [ความสละคืน คือแล่นไป] ๑ การตามพิจารณา คือ การสละคืน ชื่อว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา คำว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา นี้ เป็นชื่อแห่งวิปัสสนา และมรรค

จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมสละกิเลสพร้อมกับขันธ์และอภิสังขาร ด้วยสามารถสละชั่วคราวและย่อมแล่นไปในพระนิพพานอันวิปริตจากสังขตะนั้น ด้วยการเห็นโทษแห่งสังขตะ [ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง] เพราะน้อมไปในนิพพานนั้น ฉะนั้น จึงเรียกว่า ปริจจาคปฏินิสสัคคะ และ

ปัก ขันทนปฏินิสสัคคะ.

มรรค ย่อมสละกิเลสพร้อมกับขันธ์และอภิสังขาร ด้วยสามารถสละเด็ดขาด และย่อมแล่นไปในนิพพานด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า ปริจจาคปฏินิสสัคคะ และ ปัก ขันทนปฏินิสสัคคะ ก็มรรคญาณและวิปัสสนาญาณทั้ง ๒ เรียกว่า อนุปัสสนา เพราะตามพิจารณาญาณต้น ๆ ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๒ อย่างนั้น หายใจออกและหายใจเข้าอยู่พึงทราบว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักตามพิจารณาการสละคืนหายใจออก หายใจเข้า

บทว่า อันภิกษุอบรมแล้วอย่างนี้ คือ อันภิกษุอบรมแล้วอย่างนี้ คือด้วยอาการ ๑๖ อย่าง. คำที่เหลือมีนัยดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วแล.

กถาว่าด้วยอานาปานัสสติสมาธิ จบ

ปฐมบัญญัติ

ก็ในคำว่า ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นต้น มีความย่อ ดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยังภิกษุทั้งหลายให้เบาใจ ด้วยกถาว่าด้วยอานาปานัสสติสมาธิอย่างนี้แล้ว ลำดับนั้น ตรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์เพราะเกิดการที่ภิกษุทั้งหลายปลงชีวิตกันและกันอันเป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล และเหตุทำทั่วแห่งการทรงบัญญัติตติยปาราชิกสิกขาบทนี้แล้ว ตรัสสอบถามและทรงติเตียนแล้ว เพราะในการปลงชีวิตนั้น การปลงชีวิตตนเองและการใช้ให้มิคลัณฑิกสมณกุตตกะ ปลงชีวิต ไม่เป็นวัตถุแห่งปาราชิก ฉะนั้น จึงทรงเว้นการปลงชีวิต ๒ อย่างนั้นเสีย ทรงถือเอาการปลงชีวิตกันและกันอันเป็นวัตถุแห่งปาราชิกอย่างเดียว ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบท ตรัสพระพุทธพจน์ว่า อนึ่ง ภิกษุใดพึงแกล้งปลงกายมนุษย์จากชีวิตดังนี้ เป็นต้น ก็ในพระบาลีนี้ ไม่ตรัสว่า โมฆปุริสะ ตรัสว่า เต ภิกฺขู เพราะภิกษุเหล่านั้นเจือด้วยพระอริยบุคคล.

อนุบัญญัติ

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติตติยปาราชิก ทำให้มั่นด้วยอำนาจตัดมูลรากอย่างนี้แล้ว ได้เกิดเรื่องพรรณนาคุณแห่งความตายเพื่อประโยชน์แก่อนุบัญญัติแม้อื่น ๆ อีก ท่านพระ

อุบาลีกล่าวว่า ก็สิกขาบทนี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติเพื่อภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงอุบัติเหตุแห่งเรื่องนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มีจิตปฏิพัทธ์ ความว่า มีจิตปฏิพัทธ์ด้วยฉันทราคะ คือ กำหนัดกล้า มีความหวัง. คำว่า จะพรรณนาคุณแห่งความตาย ความว่า จะแสดงโทษในชีวิตแล้วพรรณนาคุณ คือ แสดงอานิสงส์แห่งความตาย.

ในบททั้งหลายมีบทว่า กตกลฺยาโณ เป็นต้น มีอรรถแห่งบทดังต่อไปนี้ กรรมงาม คือกรรมอันสะอาด อันท่านทำแล้ว เหตุนั้น ท่านแลชื่อว่า เป็นผู้มีกรรมงามอันทำแล้ว กุศล คือ กรรมอันไม่มีโทษ อันท่านทำแล้วเหมือนกัน เหตุนั้น ท่านแลชื่อว่า เป็นผู้มีกุศลอันทำแล้ว.

ความขลาดกล่าวคือความกลัวอันใด ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ในเมื่อมรณกาลมาถึง ความต่อต้าน คือการรักษา แต่ความขลาดนั้นอันท่านทำแล้ว เหตุนั้น ท่านแลชื่อว่าเป็นผู้มีความต่อต้านแต่ความขลาดอันทำแล้ว.

บาป คือกรรมอันลามก อันท่านไม่ทำแล้ว เหตุนั้น ท่านแลชื่อว่า เป็นผู้ไม่ทำบาป

กรรมหยาบ คือกรรมอันทารุณ คือ ความทุศีล อันท่านไม่ทำแล้ว เหตุนั้น ท่านแลชื่อว่า เป็นผู้ไม่ทำกรรมหยาบ.

กรรมร้าย คือกรรมที่เป็นไปโดยผลุนผลัน คือกรรมที่หนาแน่นด้วยกิเลสมีโลภเป็นต้น อันท่านไม่ทำแล้ว เหตุนั้น ท่านแลชื่อว่า ไม่ทำกรรมร้าย.

พวกอาตมากล่าวดังนี้เพราะเหตุไร ? เพราะท่านทำกรรมงาม ไม่ทำบาปแม้มีประการทั้งปวง ฉะนั้น พวกอาตมาจึงกล่าวกะท่านว่า ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยชีวิตนี้อันชื่อว่าลามก เลวทราม เพราะถูกโรคครอบงำ อันชื่อว่า ลำบาก เพราะมากด้วยทุกข์ ท่านตายเสียดีกว่าเป็นอยู่ คือ ความตายของท่านดีกว่าความเป็นอยู่. เพราะเหตุไร ? เพราะท่านมีกาละอันทำแล้ว คือ กระทำกาละแล้ว อธิบายว่า ทำแล้วซึ่งกาละ คือ ตายแล้วจากโลกนี้เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ และเข้าถึงแล้วอย่างนี้ จักได้รับบำเรออิ่มเอิบ พรั่งพร้อมด้วยกามคุณห้า คือ ด้วยส่วนแห่งวัตถุกาม ๕ มีรูปเป็นที่ยังใจให้

เอิบอาบเบื้นต้น อันเบื้นทิพย์ในเทวโลกนั้น คือ อันเกิดแล้วในเทวโลก. อธิบายว่า จักเบื้นผู้ประกอบพร้อม ถึงความประชุมเที่ยวไปข้างโน้นข้างนี้ จักอยู่ หรือจักอภิรม.

บทว่า ไม่เบื้นสัปปายะ คือ โภชนะไม่เกื้อกูล ไม่ทำความเจริญ ที่จะให้ถึงความสิ้นชีวิตพลันทีเดียว.

พรรณนาสิกขาบทวิภังค์

ศัพท์ สญฺจิจฺจ นี้ เบื้นบทตั้งแห่ง สญฺจิจฺจบท ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในมาติกาว่า สญฺจิจฺจ มนุสฺสวิคฺคหำ ดังนี้ ศัพท์ว่า สำ ในบท สญฺจิจฺจ นั้น เบื้นอุปสรรค บทว่า สญฺจิจฺจ นี้ กับ สำ อุปสรรคนั้น เบื้นคำบ่งความขวนขวาย บทว่า สญฺจิจฺจ นั้น มีความว่า จงใจแล้ว คือ จงใจด้วยดีแล้ว ก็เพราะภิกษุใดย่อมแกล้งปลงชีวิต ภิกษุนั้น ย่อมเบื้นผู้รู้อยู่ รู้ชัดอยู่ และการที่ภิกษุนั้นปลงชีวิตนั้น ย่อมเบื้นการแกล้งขืนล่วงละเมิด ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงไม่ทรงทำความเอื้อเฟื้อในพยัญชนะ ตรัสบทภาชนะแห่ง สญฺจิจฺจบท นั้นอย่างนี้ว่า ชานนฺโต สญฺชานนฺโต เจจฺจ อภิวิตริตฺวา วีติกฺกโม รู้อยู่ รู้ชัดอยู่ เบื้นผู้แกล้งขืนล่วงละเมิด ดังนี้ เพื่อจะแสดงอรรถอย่างเดียว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รู้อยู่ คือ รู้อยู่ว่า เบื้นสัตว์มีชีวิต บทว่า รู้ชัดอยู่ คือ รู้ชัดอยู่ว่า เราจะปลงจากชีวิต อธิบายว่า รู้พร้อมด้วยอาการรู้ว่า เบื้นสัตว์มีชีวิตนั้นทีเดียว บทว่า แกล้ง คือ จงใจ ได้แก่ กำหนดด้วยอำนาจวธกเจตนา. บทว่า ขืน คือ ย่ำยีส่งจิตอันไม่มีความรังเกียจไปด้วยอำนาจพยายาม

ในบทว่า ล่วงละเมิด มีคำอธิบายว่า ความล่วงละเมิดใดแห่งบุคคลผู้เบื้นไปอย่างนี้ ความล่วงละเมิดนี้ เบื้นอรรถอันถึงยอดแห่งศัพท์ว่า สญฺจิจฺจ

อธิบายกายมนุษย์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ชื่อว่า กายมนุษย์ ดังนี้ เบื้นต้น เพื่อจะทรงแสดงอัตภาพแห่งมนุษย์ที่ตรัสในคำว่า พึงปลงกายมนุษย์จากชีวิต ดังนี้ จำเดิมแต่ต้น

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ชื่อว่า กายมนุษย์ เบื้นต้นนั้นต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ในท้องมารดาอันใด ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงอัตภาพอันละเอียดที่สุดด้วยสามารถ

คัพภไสยกสัตว์ทั้งหลาย. บทว่า จิตตวงแรก ได้แก่ ปฏิสนธิจิต. บทว่า อุปฺปนฺนำ แปลว่า เกิดแล้ว. คำว่า วิญญาณตวงแรกปรากฏ นี้ เป็นไวพจน์แห่งคำว่า จิตตวงแรกเกิดขึ้นนั่นเอง. บรรดาคำเหล่านี้ ด้วยคำว่า จิตตวงแรกในท้องมารดา ดังนี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปฏิสนธิแห่งสัตว์มีขันธ์ห้าแม้ทั้งสิ้น ฉะนั้น ประชุม ๓ อย่างนี้ คือ จิตตวงแรกนั้น ๑ อรูปขันธ์ ๓ อันสัมปยุตด้วยจิตตวงแรกนั้น ๑ กลลรูปอันเกิดร่วมกับจิตตวงแรกนั้น ๑ ชื่อว่า กายมนุษย์แรกที่สุด

อธิบายกลลรูป

บรรดาอรูปขันธ์ และกลลรูปแห่งจิตตวงแรกนั้น ชื่อว่า กลลรูป ได้แก่ รูป ๓๐ ถ้วน ด้วยสามารถแห่งกาย ๑๐ วัตถุ ๑๐ และภาวะ ๑๐ แห่งหญิงและชาย. รูป ๒๐ ด้วยสามารถแห่งกาย ๑๐ และวัตถุ ๑๐ แห่งกระเทย. ในหญิงชายและกระเทยเหล่านั้น กลลรูปแห่งหญิงและชาย ประมาณเท่าหยาดน้ำมัน ที่เข้าจุ้มขนด้วยปลายขนสัตว์อย่างละเอียดเส้นหนึ่งใสแจ๋ว สมกับที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า หยาดน้ำมันงา สัปปี ใสแจ๋ว ฉันใด รูปมีส่วนเปรียบด้วยวรรณะก็ฉันนั้น ท่านกล่าวว่า กลลรูป ดังนี้ อัตภาพของสัตว์ที่มีอายุ ๑๒๐ ปี โดยปรกติ ตั้งต้นแต่วัตถุเล็ก ๆ อย่างนี้จนถึงเวลาตาย ถึงความเจริญโดยลำดับ ในระหว่างนี้ นี้ชื่อว่า กายมนุษย์

อธิบายคำว่า ปลงจากชีวิต

บทว่า พึงปลงจากชีวิต ความว่า พึงพรากจากชีวิตด้วยการนาบท้องและนวดคั้นท้อง หรือด้วยการประกอบยา แม้ในเวลาที่เบื่นกลละ หรือแม้พ้นจากนั้นไปก็ด้วยความพยายามอนุรูปแก่ร่างกายนั้น ก็เพราะชื่อว่า การปลงจากชีวิต โดยอรรถก็คือการเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์นั่นเอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสในบทภาชนะแห่งบทว่า ปลงจากชีวิต นั้นว่า ย่อมเข้าไปตัดทอน ย่อมเข้าไปบั่นรอนชีวิตินทรีย์ ย่อมยังความสืบต่อให้ขาดกัน. ผู้เข้าไปตัดและเข้าไปบั่นรอนความสืบต่อเชื้อสายแห่งชีวิตินทรีย์ ท่านกล่าวว่า ย่อมเข้าไปตัด ย่อมเข้าไปบั่นรอนชีวิตินทรีย์ ในบทภาชนะนั้น ความนั้นนั่น ทรงแสดงด้วยบทว่า ย่อมยังความสืบต่อให้ขาดกัน

บทว่า ย่อมให้ขาดกัน คือ ย่อมพราก. ชีวิตินทรีย์ในบทภาชนะนั้น มี ๒ อย่าง

คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปชีวิตินทรีย์ ในชีวิตินทรีย์ ๒ อย่างนั้น ความพยายามย่อมไม่มีในอรูปชีวิตินทรีย์ เพราะอรูปชีวิตินทรีย์นั้น อันบุคคลไม่อาจจะปลงได้ ส่วนในรูปชีวิตินทรีย์ความพยายามมีอยู่ เพราะรูปชีวิตินทรีย์นั้น อันบุคคลอาจจะปลงได้. ก็เมื่อปลงรูปชีวิตินทรีย์นั้น ชื่อว่า ย่อมปลงแม้อรูปชีวิตินทรีย์ ด้วยว่า อรูปชีวิตินทรีย์ ย่อมดับกับด้วยรูปชีวิตินทรีย์นั้นแล เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยรูปชีวิตินทรีย์นั้น.

ถามว่า ก็เมื่อปลงชีวิตินทรีย์นั้น ย่อมปลงชีวิตินทรีย์เป็นอดีตหรืออนาคตหรือปัจจุบัน ตอบว่า ไม่ใช่อดีต ไม่ใช่อนาคต เพราะว่า ในชีวิตินทรีย์ ๒ ประการนั้น ประการหนึ่งดับไปแล้ว ประการหนึ่งยังไม่เกิด ฉะนั้น ทั้ง ๒ ไม่มีอยู่ [อดีต อนาคต] เพราะยังไม่มีความพยายามจึงไม่มี เพราะความพยายามไม่มี จึงไม่อาจจะปลงได้ สมดังที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า ในขณะจิตที่ล่วงไปแล้ว เป็นอยู่แล้ว ย่อมไม่เป็นอยู่ จักไม่เป็นอยู่. ในขณะจิตที่ยังไม่มาถึง จักเป็นอยู่ ไม่เป็นอยู่แล้ว ย่อมไม่เป็นอยู่ ในขณะจิตที่เป็นปัจจุบัน ย่อมเป็นอยู่ ไม่เป็นอยู่แล้ว จักไม่เป็นอยู่ ดังนี้ ฉะนั้น เป็นอยู่ในขณะใด ความพยายามควรในขณะนั้น ฉะนั้น ย่อมปลงได้ซึ่งชีวิตินทรีย์ที่เป็นปัจจุบัน.

ก็แลชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ที่เป็นปัจจุบันมี ๓ อย่าง คือ ปัจจุบันโดยขณะ ปัจจุบันโดยสันตติ ปัจจุบันโดยอัทธา ใน ๓ อย่างนั้น ชีวิตินทรีย์ที่พร้อมเพรียงด้วยความเกิด ความแก่ และความดับ ชื่อว่า ปัจจุบันโดยขณะ ชีวิตินทรีย์นั้นไม่อาจจะปลงได้. เพราะเหตุไร ? เพราะดับไปเอง ที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งสันตติอันเป็นสภาค ชั่วชวนวาระ ๗–๘ แล้วดับ ชื่อว่า ปัจจุบันโดยสันตติ คนมาจากที่ร้อนเข้าไปยังห้องน้อยนั่งอยู่ ความมืดมัวยังปรากฏอยู่เพียงใด หรือคนมาจากที่เย็นนั่งอยู่ในห้องน้อย อุตุก่อนยังไม่สงบเพราะความปรากฏแห่งอุตุเป็นวิสภาคเพียงใด ระหว่างนี้ท่านกล่าวว่า ปัจจุบันโดยสันตติ ส่วนตั้งแต่ปฏิสนธิจนจุตินี้ชื่อว่า ปัจจุบันโดยอัทธา ทั้ง ๒ อย่างนั้น อาจจะปลงได้. อาจจะปลงได้อย่างไร ? ด้วยว่า เมื่อความพยายามนั้นอันบุคคลทำแล้ว ชีวิตนวกะ ที่ได้รับความพยายาม เมื่อดับ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งความสืบต่ออันทุรพลมีกำลังทราม แต่นั้นชีวิตินทรีย์ที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติที่เป็นปัจจุบันโดยอัทธา ยังไม่ถึงเวลาที่กำหนด ย่อมดับในระหว่างที่เดียวโดยอาการใด ชีวิติน

ทรีย์ทั้ง ๒ นั้น อาจจะปลงได้โดยอาการนั้น. ฉะนั้น คำว่า ย่อมยังความสืบต่อให้ขาดกันนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงชีวิตินทรีย์นั้นแล. ก็เพื่อจะยังอรรถนี้ให้เบื่นแจ้ง พึงทราบปาณะ พึงทราบปาณาติบาต พึงทราบปาณาติปาตี พึงทราบประโยคปาณาติบาต.

อธิบายปาณาติบาต

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปาณะ โดยโวหาร ได้แก่ สัตว์ โดยปรมัตถ์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ จริงอยู่ บุคคลเมื่อยังชีวิตินทรีย์ให้ตกล่วงไป เรียกว่า ย่อมยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป ซึ่งชีวิตินทรีย์นั้น มีประการดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

ที่ชื่อว่า ปาณาติบาต ได้แก่ เจตนาเบื่นเหตุยังประโยคอันเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ให้ตั้งขึ้น เจตนาเบื่นเหตุฆ่าสัตว์นั้น เรียกว่า ปาณาติบาต.

ด้วยบทว่า ปาณาติปาตี พึงเห็นบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยเจตนาดังกล่าวแล้ว.

บทว่า ประโยคปาณาติบาต ได้แก่ ประโยคปาณาติบาต ๖ คือ สาหัตถิกประโยค อาณัตติกประโยค นิสสัคคิยประโยค ถาวรประโยค วิชชามยประโยค อิทธิมยประโยค

ในประโยคทั้ง ๖ นั้น การประหารด้วยกายหรือด้วยของเนื่องด้วยกาย ของบุคคลผู้ฆ่าเอง ชื่อว่า สาหัตถิกประโยค

การสั่งว่า จงแทงหรือตีให้ตายอย่างนี้ ของบุคคลผู้สั่งคนอื่น ชื่อว่า อาณัตติกประโยค

การชัดเครื่องประหารมีลูกศร หอกยนตร์ และหินเบื่นต้นไปด้วยกาย หรือด้วยของเนื่องด้วยกาย ของบุคคลผู้มีความประสงค์จะฆ่าคนที่อยู่ในที่ไกล ชื่อว่า นิสสัคคิยประโยค

การขุดหลุมพราง วางกระดานหก วาง [เครื่องประหาร] ไว้ใกล้และการจัดยา [พิษ] ของบุคคลผู้มีความประสงค์จะฆ่าด้วยเครื่องมือที่เคลื่อนที่ไม่ได้ ชื่อว่า ถาวรประโยค

ประโยคแม้ทั้ง ๔ นั้น จักมีแจ้งโดยพิสดาร ในพรรณนาพระบาลีข้างหน้าแล ส่วนวิชชามยประโยคและอิทธิมยประโยค ไม่ได้มาในพระบาลี พึงทราบประโยคทั้ง ๒ นั้น ดังต่อไปนี้

ก็ว่าโดยสังเขป การร่ายเวทย์เพื่อจะให้เขาตาย ชื่อว่า วิชชามยประโยค แต่ใน

อรรถกถาทั้งหลายท่านแสดงวิชชามยประโยคไว้อย่างนี้ว่า วิชชามยประโยค เป็นไฉน ? พวกหมออาถรรพ์ย่อมประกอบอาถรรพ์ เมื่อเมืองถูกล้อม หรือสงครามเข้าประชิดกัน ย่อมก่อความจัญไร ความอุบาทว์ โรค ไข้เชื่อมซึม ให้เกิดขึ้นในพวกบุจจามิตรผู้เป็นข้าศึก ย่อมทำให้เป็นโรคจุกเสียด ให้เป็นโรคลงแดง เพื่อจะป้องกัน พวกหมออาถรรพ์ย่อมประกอบอาถรรพ์อย่างนี้ พวกวิทยาธรร่ายเวทย์ เมื่อเมืองถูกล้อม หรือ ฯลฯ ย่อมทำให้เป็นโรคลงแดง ดังนี้แล้ว กล่าวเรื่องเป็นอันมากของคนทั้งหลายที่ถูกพวกหมออาถรรพ์และพวกวิทยาธรฆ่าเสีย ประโยชน์อะไรด้วยเรื่องเหล่านั้น ก็ในวิชชามยประโยคนี้ มีลักษณะดังนี้ คือ การร่ายเวทย์เพื่อจะฆ่า ชื่อว่า วิชชามยประโยค

การประกอบฤทธิ์อันเกิดแต่ผลแห่งกรรม ชื่อว่า อิทธิมยประโยค จริงอยู่ ธรรมดาฤทธิ์อันเกิดแต่ผลแห่งกรรมนี้มีมากอย่างเป็นต้นว่า ฤทธิ์นาคของพวกนาค ฤทธิ์ยักษ์ของพวกยักษ์ เทวฤทธิ์ของพวกเทพ ราชฤทธิ์ของพวกราชา บรรดาฤทธิ์นาคเป็นต้นนั้น พึงทราบฤทธิ์นาคของพวกนาคซึ่งมีพิษที่เห็น ขบกัด และถูกต้อง ในการทำการเบียดเบียนสัตว์อื่น เพราะเห็น ขบกัด ถูกต้อง. พึงทราบฤทธิ์สุบรรณของพวกสุบรรณ ในการฉุดนาคยาวประมาณ ๑๓๒ วา ขึ้นจากมหาสมุทร ส่วนพวกยักษ์ เมื่อมาก็ไม่ปรากฏ เมื่อประหารก็ไม่ปรากฏ แต่สัตว์ผู้ถูกพวกยักษ์เหล่านั้นประหารแล้วย่อมตายในที่นั้นเอง พึงทราบฤทธิ์ยักษ์ของพวกยักษ์เหล่านั้นในเพราะเหตุนั้น. พึงทราบเทวฤทธิ์ของท้าวเวสสวัณในการฆ่าพวกกุมภัณฑ์ที่ทรงมองดูด้วยนัยนาวุธ ในกาลก่อนแต่เป็นพระโสดาบัน และของเทพเหล่าอื่นในฤทธานุภาพตามที่มีอยู่ของตน. พึงเห็นราชฤทธิ์ของพระเจ้าจักรพรรดิราชพร้อมทั้งราชบริษัท ในการเสด็จไปบนอากาศเป็นต้น. ของพระเจ้าอโศกในการแผ่พระราชอำนาจไปเบื้องล่างและเบื้องบนแต่ละโยชน์ และของพระเจ้าบิดุราชจอมนรชนชาวสีหฬ ในการฆ่าจูฬสุมนกุฎุมพียะด้วยการทุบเข่ายัว ฉะนี้แล.

ส่วนเกจิอาจารย์แสดงสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ผู้มีฤทธิ์มีวสีทางใจ ย่อมเป็นผู้เพ่งดูบุตรผู้อยู่ในท้องของหญิงอื่นด้วยใจอันลามกว่า โอหนอ ขอให้หญิงนี้อย่าคลอดบุตรผู้อยู่ในท้องนั้นโดยสวัสดีเลย ดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ก็เป็นการเบียดเบียนตระกูล ดังนี้ แล้วกล่าวกรรมคือการเบียดเบียนผู้อื่น

แม้ด้วยภาวนามยฤทธิ์ และย่อมปรารถนาการทำลายแห่งฤทธิ์พร้อมด้วยการทำการเบียดเบียนผู้อื่น ดุจการทำลายหม้อน้ำที่โยนขึ้นไปบนเรือนที่ถูกไฟไหม้ ฉะนั้น ข้อนั้นเป็นเพียงความปรารถนาของเกจิอาจารย์เหล่านั้นเท่านั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่สมด้วยกุสลติกะ เวทนาติกะ วิตักกติกะ และปริตตติกะ. เป็นอย่างไร ? เพราะชื่อว่า ภาวนามยฤทธิ์นี้ ในฝ่ายกุสลติกะ เป็นกุศลนั่นเทียว และเป็นอัพยากฤต ปาณาติบาตเป็นอกุศล. ในฝ่ายเวทนาติกะ ภาวนามยฤทธิ์นี้ สัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา ปาณาติบาตสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา. ในฝ่ายวิตักกติกะ ภาวนามยฤทธิ์นี้ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ปาณาติบาต มีวิตก มีวิจาร ในฝ่ายปริตตติกะ ภาวนามยฤทธิ์นี้ เป็นมหัคคตะ ปาณาติบาต เป็นปริตตะ ฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า หรือพึงแสวงหาศัสตราอันจะนำเสียซึ่งชีวิตเพื่อกายมนุษย์นั้น ต่อไป ศัสตรา ชื่อว่า หารกะ ด้วยอรรถว่า ย่อมนำไป ย่อมนำไปซึ่งอะไร ? ซึ่งชีวิต อีกนัยหนึ่ง ศัสตราชื่อว่า หารกะ ด้วยอรรถว่า อันบุคคลพึงนำไป อธิบายว่า พึงพาไปศัสตรานั้นด้วย อันจะนำไปซึ่งชีวิต หรืออันบุคคลพึงนำไปด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า สัตถหารกะ [ศัสตราอันจะนำเสียซึ่งชีวิต หรืออันบุคคลพึงนำไป].

บทว่า อตฺตฺส ได้แก่ แก่กายมนุษย์. บทว่า พึงแสวงหา คือ พึงทำโดยอาการที่จะได้มา อธิบายว่า พึงพกไว้. ด้วยคำว่า หรือพึงแสวงหาศัสตราอันจะนำไปซึ่งชีวิต นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงถาวรประโยค เมื่อถือเนื้อความแม้โดยประการนอกนี้ ภิกษุพึงเป็นปาราชิกด้วยเหตุสักว่า ศัสตราอันตนแสวงหาแล้วเท่านั้น ก็ข้อนี้ไม่ควร อนึ่ง ในพระบาลี พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงเอื้อเฟื้อพยัญชนะทั้งปวง ตรัสไว้ในบทภาชนะว่า ดาบ หรือหอก หรือฉมวก หรือหลาว หรือไม้ค้อน หรือก้อนหิน หรือศัสตรา หรือยาพิษ หรือเชือก ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงศัสตราอันสงเคราะห์เข้าด้วยถาวรประโยคในบทว่า ศัสตราอันจะนำไปซึ่งชีวิตนี้เท่านั้น.

บรรดาเครื่องประหารมีดาบเป็นต้นนั้น เครื่องประหารที่มีคมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ศัสตรา อนึ่ง พึงทราบการสงเคราะห์ค้อน ก้อนหิน ยาพิษ และเชือกเข้าเป็นศัสตรา เพราะเหตุที่ทำชีวิตให้พินาศ.

พรรณนาคุณแห่งความตาย

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า หรือพึงพรรณนาคุณแห่งความตาย นี้ต่อไป เพราะเหตุที่ภิกษุเมื่อแสดงโทษในความเป็นอยู่โดยนัยมีคำว่า ประโยชน์อะไรด้วยความเป็นอยู่ชั่วลามกนี้แก่ท่าน ผู้ไม่ได้เพื่อจะบริโภคโภชนะอันประณีต ดังนี้เป็นต้นก็ดี เมื่อพรรณนาคุณแห่งความตาย โดยนัยมีคำว่า ดูกรอุบาสก ท่านแลย่อมเป็นผู้มีกรรมงามอันทำแล้ว มีกุศลอันทำแล้ว มีความต่อต้านแต่ความขลาดอันทำแล้ว ไม่ทำบาป ไม่ทำกรรมหยาบ ไม่ทำกรรมร้าย กรรมงามอันท่านทำแล้ว บาปอันท่านไม่ได้ทำแล้ว ท่านตายเสียดีกว่าเป็นอยู่ เพราะว่าท่านตายแล้วจากมนุษยโลกนี้ เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ จักได้รับบำเรอเอิบอิ่มพรั่งพร้อม ด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ในเทวโลกนั้น จักเป็นผู้อันนางอัปสรแวดล้อมแล้วถึงความสุข อยู่ในสวนนันทวัน ดังนี้เป็นต้นก็ดี ชื่อว่า ย่อมพรรณนาคุณแห่งความตายทั้งนั้น. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบทภาชนะแบ่งเป็น ๒ อย่างว่า ย่อมแสดงโทษในความเป็นอยู่ ๑ ย่อมกล่าวคุณในความตาย ๑ ดังนี้.

ชักชวนเพื่ออันตาย

คำว่า หรือพึงชักชวนเพื่ออันตาย ความว่า พึงให้ถืออุบายเพื่อประโยชน์แก่อันตาย. ก็แม้คำว่า ท่านจงกระโดดบ่อ หรือจงกระโดดเหว ดังนี้เป็นต้นใด ในคำว่า ท่านจงนำศัสตรามาเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ คำนั้นทั้งหมดพึงทราบว่า ตรัสไว้แล้วโดยเนื้อความทีเดียว เพราะมีนัยดังได้กล่าวแล้วข้างหน้า เพราะไม่อาจจะกล่าวทั้งหมดโดยสรุปนั่นเทียวได้

บทว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้ อธิบายว่า มีจิตเพื่ออันตาย มีใจเพื่ออันตาย ที่ตรัสไว้ในคำว่า ท่านตายเสียดีกว่าอยู่ นี้ ก็เพราะบรรดาจิตและใจนี้ ใจตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถแห่งจิต ก็จิตและใจทั้งสองนี้ โดยเนื้อความก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงความไม่ต่างกันโดยเนื้อความแห่งจิตและใจนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า จิตอันใด ใจก็อันนั้น ใจอันใด จิตก็อันนั้น ดังนี้. ก็แม้ทรงยกอิติศัพท์ขึ้นก็มิได้ตรัสเนื้อความก่อน.

ในบทว่า จิตฺตสงฺกปฺปิโป นี้ พึงชักอิติศัพท์มาด้วยสามารถแห่งอธิการ จริงอยู่ บทว่า จิตฺตสงฺกปฺปิโป นี้ แม้มิได้ตรัสอย่างนี้ว่า อิติ จิตฺตสงฺกปฺปิโป ก็พึงทราบว่า ย่อมเป็นอันตรัสโดยอธิการนั่นแล จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้นนั่นเทียวแห่งบทว่า จิตฺตสงฺกปฺปิโป นั้น จึงตรัสคำว่า มีความมุ่งหมายเพื่อการตาย ดังนี้ เป็นต้น ก็เพราะบทว่า สงฺกปฺปิโป ในบทว่า จิตฺตสงฺกปฺปิโป นี้ มิใช่เป็นชื่อแห่งวิตก โดยที่แท้ บทว่า สงฺกปฺปิโป นี้ เป็นชื่อแห่งอาการสักว่าการชักชวนเท่านั้น และการชักชวนนั่นนั้น ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าด้วยความมุ่งหมาย ความจงใจ และความประสงค์ในอรรถนี้ ฉะนั้น พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ชื่อว่า จิตฺตสงฺกปฺปิโป ด้วยอรรถว่า มีจิต คือความดำริมีประการต่าง ๆ จริงอย่างนั้น แม้บทภาชนะแห่งบทว่า จิตฺตสงฺกปฺปิโป นั้น ก็ตรัสด้วยสามารถความมุ่งหมาย ความจงใจและความประสงค์ ก็ในที่นี้ วิตกพึงทราบว่า ความประสงค์.

บทว่า โดยอาการสูง ๆ ต่ำ ๆ คือ โดยอุบายใหญ่และไม่ใหญ่ บรรดาอาการเหล่านั้น ในการพรรณนาคุณแห่งความตายก่อน พึงทราบความเป็นอาการต่ำ ด้วยอำนาจการแสดงโทษในความเป็นอยู่, พึงทราบความเป็นอาการสูง ด้วยอำนาจการพรรณนาคุณแห่งความตาย. ส่วนในการชักชวน พึงทราบความเป็นอาการต่ำ ด้วยอำนาจการชักชวนเพื่อการตายด้วยการปรบก๋มือและเช่าเป็นต้น พึงทราบความเป็นอาการต่ำ ด้วยอำนาจการใส่ยาพิษในเล็บแล้วชักชวนเพื่อการตายเป็นต้นของผู้บริโภครวมกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ในบ่อ หรือในเหว หรือในที่ชัน นี้ต่อไป หลุมลึกมีตลิ่งชันโดยรอบ ชื่อว่า บ่อ. ซอกใหญ่อันบังเกิดเองที่เดียวที่แผ่นดินอันแยกในที่นั้น ๆ เป็นที่ ๆ ช้างทั้งหลายตกบ้าง พวกโจรแอบอยู่บ้าง ชื่อว่า เหว ประเทศเป็นที่ชันข้างเดียวระหว่างภูเขา หรือระหว่างที่สูง ชื่อว่า ที่ชัน. บทว่า เทียบเคียงคนก่อน ๆ ความว่า เทียบเคียงบุคคลผู้เสพเมถุนธรรมและถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้แล้วต้องอาบัติปาราชิก. คำที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้น เพราะมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังและเพราะมีอรรถอันง่าย ฉะนั้นแล.

พรรณนาบทภาชนีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจำแนกสิกขาบทที่ทรงยกขึ้นแสดงตามลำดับบทอย่างนี้แล้ว

บัดนี้ เพราะเหตุว่า ทรงแสดงมนุสสวิคคหปาราชิกโดยย่อเท่านั้น ในบทภาชนีย์หนหลัง มิได้ทรงยกอาบัติตั้งแบบแผนไว้โดยพิสดาร และเมื่อทรงแสดงโดยย่อซึ่งอรรถ ภิกษุทั้งหลายก็จะไม่อาจถือเอานัยโดยอาการครบถ้วนนั่นเทียว อนึ่ง ก็จะเป็นโอกาสแม้แห่งพวกภิกษุลามกในอนาคต ฉะนั้น เพื่อจะทรงให้ภิกษุทั้งหลายถือเอานัยโดยอาการครบถ้วน และเพื่อจะทรงป้องกันโอกาสของพวกภิกษุลามกในอนาคต จึงทรงตั้งมาติกาโดยนัยเป็นต้นว่า ด้วยตนเอง ยืนอยู่ใกล้ ดังนี้อีก เมื่อจะทรงแสดงมนุสสวิคคหปาราชิกโดยพิสดาร จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า บทว่า ด้วยตนเอง คือ ฆ่าด้วยตนเอง ดังนี้เป็นต้น ในพระพุทธพจน์ว่า ฆ่าด้วยตนเอง เป็นต้นนั้น มีคำวินิจฉัยพร้อมทั้งการพรรณนาบทที่ไม่ชัดเจน ดังต่อไปนี้

กถาว่าด้วยสาหัตถิกประโยคและนิสสัคคิยประโยค

บทว่า ด้วยกาย คือ ด้วยมือ หรือด้วยเท้า หรือด้วยกำมือ หรือด้วยเข่า. ด้วยอวัยวะน้อยใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง. บทว่า ด้วยของเนื่องด้วยกาย คือ ด้วยเครื่องประหารมีดาบเป็นต้นที่ยังมิได้ปล่อยให้พ้นจากกาย. บทว่า ด้วยเครื่องมือที่ซัดไป คือ ด้วยเครื่องประหารมีลูกศรและหอกเป็นต้น ที่ปล่อยไปให้พ้นจากกายและจากของเนื่องด้วยกาย. ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันตรัสประโยคทั้ง ๒ อย่าง คือ สาหัตถิกประโยค และนิสสัคคิยประโยค ในประโยคทั้งสองนั้น แต่ละประโยคมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นประโยคเจาะจงและไม่เจาะจง

บรรดาประโยคเจาะจงและไม่เจาะจงนั้น พึงทราบวินิจฉัยในประโยคเจาะจงดังต่อไปนี้ ภิกษุประหารเจาะจงผู้ใด ด้วยการตายของผู้นั้นนั่นแล ภิกษุนั้นย่อมถูกกรรมผูกพัน. ในประโยคที่ไม่เจาะจงอย่างนี้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่ง จงตาย ดังนี้ ด้วยการตายของผู้ใดผู้หนึ่งเพราะการประหารเป็นปัจจัย ภิกษุย่อมถูกกรรมผูกพัน. ทั้ง ๒ ประโยค ผู้ถูกประหารจะตายในขณะพอถูกประหาร หรือจะตายในภายหลังด้วยโรคนั้นก็ตาม ภิกษุย่อมถูกกรรมผูกพัน ในขณะที่ผู้ตายพอถูกประหารนั่นเอง แต่เมื่อภิกษุให้ประหารด้วยความประสงค์เพื่อการตาย เมื่อผู้ถูกประหารไม่ตายด้วยการประหารนั้น จึงให้การประหารด้วยจิตดวงอื่นต่อไป ถ้าผู้ถูกประหารตายด้วยการประหารครั้งแรกแม้ในภายหลัง ภิกษุถูกกรรมผูกพันในเวลาประหารครั้งแรกนั้นเอง

ถ้าตายด้วยการประหารครั้งที่สอง ไม่เป็นปาณาติบาต. แม้เมื่อผู้ถูกประหารตายด้วยการประหารทั้ง ๒ อย่าง ภิกษุก็ถูกกรรมผูกพันที่เดียวด้วยการประหารครั้งแรกนั่นเอง. เมื่อไม่ตายด้วยการประหารทั้ง ๒ ก็ไม่เป็นปาณาติบาตเหมือนกัน. แม้ในการที่หลายคนให้การประหารแก่บุคคลผู้เดียว ก็มีนัยเช่นนี้ ในการที่หลายคนให้การประหารแม้นั้น ผู้ถูกประหารตายด้วยการประหารของผู้ใด กรรมผูกพันย่อมเป็นแก่ผู้นั้นเท่านั้น ฉะนี้แล. ก็ในตติยปาราชิกนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งกรรมและอาบัติ พึงทราบแม้หมวด ๔ ว่าด้วยเรื่องแพะ.

หมวด ๔ ว่าด้วยเรื่องแพะ

ก็ภิกษุใดใคร่ครวญดูแพะตัวนอนอยู่ในที่แห่งหนึ่งว่า เราจักมาฆ่ากลางคืน. ก็ในโอกาสที่แพะนอน มารดาหรือบิดาของภิกษุนั้น หรือพระอรหันต์ นอนคลุมผ้ากาสาวะสีเหลือง ภิกษุนั้นมาตอนกลางคืนมนสิการว่า เราจะฆ่าแพะ ดังนี้ แต่ฆ่าเอามารดา บิดา หรือพระอรหันต์ ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้ฆ่า ย่อมถูกอนันตริยกรรม และย่อมต้องปาราชิก เพราะมีเจตนาว่า จะฆ่าวัตถุนี้.

คนอื่น ใคร ๆ ก็ตามจรมานอนอยู่ ฆ่าผู้นั้นด้วยมนสิการว่า จะฆ่าแพะ ดังนี้ ก็ย่อมเป็นผู้ฆ่า ย่อมต้องปาราชิก แต่ไม่ถูกอนันตริยกรรม ยักษ์หรือเปรตนอนอยู่ ภิกษุฆ่ามันด้วยมนสิการว่า จะฆ่าแพะ ดังนี้ ย่อมเป็นผู้ฆ่า ย่อมไม่ถูกอนันตริยกรรม และย่อมไม่ต้องปาราชิก แต่เป็นถุลลัจจัย. ไม่มีใครอื่นนอน มีแต่แพะเท่านั้น ภิกษุฆ่าแพะนั้น ย่อมเป็นผู้ฆ่า และย่อมต้องปาจิตตีย์.

ภิกษุมนสิการว่า เราจะฆ่าคนใดคนหนึ่ง บรรดามารดาบิดาและพระอรหันต์ ดังนี้ แล้วฆ่าคนใดคนหนึ่งบรรดามารดาบิดาและพระอรหันต์เหล่านั้นนั่นแล ย่อมเป็นผู้ฆ่า ย่อมถูกอนันตริยกรรม และย่อมต้องปาราชิก.

ภิกษุมนสิการว่า เราจะฆ่าคนใดคนหนึ่งบรรดามารดาบิดา และพระอรหันต์เหล่านั้นนั่นเทียว ดังนี้ แล้วฆ่าคนจรอื่น ฆ่ายักษ์หรือเปรต หรือฆ่าแพะ ก็พึงทราบชนิดอาบัติ ตามนัยที่กล่าวแล้วในก่อนนั่นแล. ก็ในการตายของสัตว์มีคนจรมาเป็นต้นนี้ เจตนาย่อมทารุณแล.

เรื่องกองฟาง

ในตติยปาราชิกนี้ พึงทราบเรื่องแม้อื่นมีกองฟางเป็นต้น ต่อไป

ก็ภิกษุใดมนสิการว่า เราจักเช็ดดาบหรือหอกเปื้อนเลือด ดังนี้ จึงสอดเข้าไปในกองฟาง ฆ่ามารดาหรือบิดา หรือพระอรหันต์ หรือบุรุษจรมา หรือยักษ์ หรือเปรต หรือสัตว์เดรัจฉานผู้นอนอยู่ในกองฟางนั้น เรียกว่า ผู้ฆ่า ด้วยสามารถโวหาร แต่ไม่ถูกกรรมเลย [และ] ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่มีวธกเจตนา.

ส่วนภิกษุใดสอดเข้าไปอย่างนั้นกำหนดการถูกต้องสรีระ ได้มนสิการว่า คงจะเป็นสัตว์อยู่ภายใน จงตายเสียเถิด ดังนี้แล้ว สอดเข้าไปฆ่า พึงทราบกรรมผูกพันและอาบัติโดยควรแก่วัตถุเหล่านั้น. เมื่อสอดเข้าไปเพื่อจะเก็บไว้ในกองฟางนั้นก็ดี เมื่อชว้างไปในพุ่มไม้ในป่าเป็นต้นก็ดี ก็มีนัยเช่นนี้.

เรื่องฆ่าโจร

แม้ภิกษุใดมนสิการว่า เราจะฆ่าโจร ดังนี้ ฆ่าถูกบิดาซึ่งกำลังเดินไปโดยเพศแห่งโจร ย่อมถูกอนันตริยกรรม และย่อมเป็นปาราชิก.

เรื่องชัดลูกศร

อนึ่ง แม้ภิกษุใดเห็นทหารอื่น และบิดาทำการอยู่ในกองทัพของฝ่ายปรปักษ์ จึงชัดลูกศรไปแก่ทหารด้วยมนสิการว่า ลูกศรจักเสียบทหารนี้แล้วเสียบบิดาของเรา ดังนี้ เมื่อลูกศรไปถึงตามที่ประสงค์ ภิกษุย่อมเป็นปิตุฆาตก์. ภิกษุชัดไปด้วยมนสิการว่า เมื่อทหารถูกลูกศรเสียบแล้ว บิดาของเราจักหนีไป ดังนี้ ลูกศรไม่ไปตามที่ประสงค์ ฆ่าถูกบิดา ภิกษุย่อมเรียกว่าเป็นปิตุฆาตก์ ด้วยสามารถแห่งโวหาร แต่ไม่เป็นอนันตริยกรรม ฉะนี้แล.

อธิบายอาณัตติกประโยค

บทว่า อธิฏฺฐหิตฺวา แปลว่า ยืนอยู่ในที่ใกล้. บทว่า สงฺเ คือ สังเจาะจงหรือไม่เจาะจง บรรดาการสังเจาะจงและไม่เจาะจงนั้น เมื่อสั่งมิได้เจาะจงเลยว่า จงแทงอย่างนี้ จงประหารอย่างนี้ จงฆ่าอย่างนี้ ดังนี้ ในเมื่อกองทัพปรปักษ์ประชิดกัน รูปที่รับสั่งฆ่าเสียเท่าใด ทั้ง ๒ รูป เป็นปาณาติบาตเท่านั้น. บรรดารูปที่สั่งและรูปที่รับสั่งนั้น ถ้าเป็นบิดามารดาของรูป

ที่สั่ง รูปที่สั่งก็ถูกอนันตริยกรรมด้วย ถ้าเป็นพระอรหันต์ ทั้ง ๒ รูปถูกอนันตริยกรรม ถ้าเป็นบิดามารดาของรูปที่รับสั่งเท่านั้น รูปที่รับสั่งนั้นแล ถูกอนันตริยกรรม แต่เมื่อสั่งเจาะจงว่า จงแทง จงประหาร จงฆ่า คนนี้ซึ่งเป็นคนสูง คนเตี้ย ใส่เสื้อแดง ใส่เสื้อเขียว นั่งอยู่บนคอช้าง นั่งอยู่ตรงกลาง ดังนี้ ถ้ารูปที่รับสั่งนั้นฆ่าคนนั้นนั่นแล เป็นปาณาติบาตทั้ง ๒ รูป และถูกอนันตริยกรรม ในเพราะวัตถุแห่งอนันตริยกรรม ถ้าฆ่าคนอื่น รูปที่สั่งไม่เป็นปาณาติบาต ด้วยบทว่า สั่ง นี้ ย่อมเป็นอันตรัสอาณัตติกประโยค. ในอาณัตติกประโยคนั้น

ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์พึงพิจารณาฐานะ ๕ ประการ
คือ วัตถุ กาล โอกาส อาวุธ และอิริยาบถ
แล้วทรงไว้ซึ่งอรรถาธิบายเถิด

อีกนัยนัย

นิยามแห่งการสั่งมี ๖ อย่างเหล่านี้ คือ วัตถุ กาล
โอกาส อาวุธ อิริยาบถ และความต่างแห่งกิริยา

บรรดานิยามแห่งการสั่ง ๖ อย่างนั้น ที่ว่า วัตถุ ได้แก่ สัตว์ที่จะพึงถูกฆ่า. ที่ว่า กาล ได้แก่ เวลาเช้า เวลาเย็นเป็นต้น และเวลาหนุ่มแข็งแรงและความพากเพียรเป็นต้น. ที่ว่า โอกาส ได้แก่ สถานที่อย่างนี้ คือ บ้าน หรือป่า หรือประตูเรือน หรือกลางเรือน หรือถนน หรือทางสามแพร่ง เป็นต้น. ที่ว่า อาวุธ ได้แก่ เครื่องประหาร อย่างนี้ คือ ดาบ หรือลูกศร หรือหอก เป็นต้น. ที่ว่า อิริยาบถ ได้แก่ อาการอย่างนี้ คือ การไป หรือการนั่งของสัตว์ที่จะพึงถูกฆ่า เป็นต้น. ที่ว่า ความต่างแห่งกิริยา ได้แก่ การลงทัณฑ์อย่างนี้ คือ การแทง หรือการตัด หรือการผ่า หรือการลงกรรมกรณ์ชอดสังข์[1] เป็นต้น.

ก็ถ้ารูปที่รับสั่งว่า จงฆ่าผู้ใด ทำวัตถุให้คลาดเคลื่อน ฆ่าผู้อื่นจากผู้นั้น หรือรูปที่รับสั่งว่า จงประหารข้างหน้าให้ตาย แต่ประหารข้างหลัง หรือข้าง ๆ หรือที่ส่วนอื่นให้ตาย รูปที่สั่งไม่มีกรรมผูกพัน รูปที่รับสั่งเท่านั้น เป็นกรรมผูกพัน อีกอย่างหนึ่ง ไม่ทำวัตถุให้คลาดเคลื่อน ฆ่าตามคำสั่ง เป็นกรรมผูกพันทั้ง ๒ รูป คือ รูปที่สั่งเป็นในขณะสั่ง รูปที่รับสั่ง

---

๑. เป็นวิธีลงโทษอย่างหนึ่ง เหมือนกับการขัดสังข์ให้ใส.

เบื้นในขณะประหาร ก็ในเรื่องนี้ ความต่างแห่งกรรมและความต่างแห่งอาบัติ ย่อมมีด้วยความต่างแห่งวัตถุ. พึงทราบการกำหนด[๑]และความผิดการกำหนดในวัตถุอย่างนี้ก่อน.

ส่วนในกาลพึงทราบวินิจฉัยต่อไป รูปที่รับสั่งว่า จงฆ่าเวลาเช้า มิได้กำหนดไว้ว่า วันนี้ พรุ่งนี้ ดังนี้ ย่อมฆ่าเวลาเช้าในกาลใด เมื่อไร ย่อมไม่มีการผิดกำหนด แต่รูปที่รับสั่งใด อันรูปที่สั่งกล่าวว่า เวลาเช้าวันนี้ ดังนี้ แต่ฆ่าเวลาเที่ยง หรือเวลาเย็น หรือเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น ย่อมเป็นการผิดการกำหนด ไม่มีกรรมผูกพันแก่รูปที่สั่ง. แม้เมื่อพยายามฆ่าเวลาเช้า แต่ไปสำเร็จเวลาเที่ยง ก็นัยนี้เหมือนกัน พึงทราบการกำหนดและความผิดการกำหนดในประเภทแห่งกาลทั้งปวงโดยนัยนี้.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในโอกาสต่อไป รูปใดรับสั่งว่า จงฆ่าคนนี้ผู้อยู่ในบ้าน ดังนี้ ฆ่าคนนั้นในที่ใดที่หนึ่ง ไม่ผิดกำหนด แต่รูปใดรับสั่งกำหนดลงไปว่า ในบ้านเท่านั้น ดังนี้ แต่ฆ่าในป่า. อนึ่ง รับสั่งว่า ในป่า แต่ฆ่าในบ้าน รับสั่งว่า ที่ประตูเรือนข้างใน แต่ฆ่าที่กลางเรือน ผิดกำหนด. พึงทราบการกำหนดและความผิดการกำหนดในประเภทแห่งโอกาสทั้งปวงโดยนัยนี้.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในอาวุธต่อไป รูปใดรับสั่งว่า จงฆ่าด้วยอาวุธ มิได้กำหนดลงไปว่า ด้วยดาบ หรือด้วยลูกศร ย่อมฆ่าด้วยอาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่มีการผิดการกำหนด แต่รูปใดถูกสั่งว่า ด้วยดาบ แต่ฆ่าด้วยลูกศร หรือถูกสั่งว่า ด้วยดาบนี้ แต่ฆ่าด้วยดาบอื่น หรือถูกสั่งว่า จงฆ่าด้วยคมนี้ของดาบเล่มหนึ่งเท่านั้น แต่ฆ่าด้วยคมนอกนี้ หรือด้วยดาบข้างแบน หรือด้วยปลายดาบ หรือด้วยด้ามดาบ ผิดกำหนด. พึงทราบการกำหนดและความผิดการกำหนดในประเภทแห่งอาวุธทั้งปวงโดยนัยนี้.

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในอิริยาบถต่อไป ก็รูปใดถูกสั่งว่า จงฆ่าผู้นี้ซึ่งกำลังไปอยู่ แม้ถ้าฆ่าผู้กำลังเดินไปอยู่ได้ ไม่มีการผิดกำหนด แต่เมื่อถูกสั่งว่า จงฆ่าผู้ที่นั่งแล้วเท่านั้น แต่ฆ่าผู้ที่กำลังเดินไป ย่อมผิดกำหนด พึงทราบการกำหนดและความผิดการกำหนดในประเภทแห่งอิริยาบถทั้งปวงโดยนัยนี้.

---

๑. จะแปลว่า นัดหมายก็ได้.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในความต่างแห่งกิริยาต่อไป รูปใดถูกสั่งว่า จงแทงให้ตาย ก็แทงให้ตาย ไม่มีการผิดกำหนด แต่รูปใดถูกสั่งว่า จงแทงให้ตาย แต่ตัดนั่นแลทำให้ตาย ผิดกำหนด พึงทราบการกำหนดและความผิดการกำหนดในประเภทความต่างแห่งกิริยาโดยอุบายนี้.

อนึ่ง รูปใดสั่งมิได้กำหนดลักษณะว่า จงฆ่าคนสูง คนต่ำ คนดำ คนขาว คนผอม คนอ้วน ส่วนรูปที่รับสั่งย่อมฆ่าคนเช่นนั้นคนใดคนหนึ่งได้ ไม่มีการผิดกำหนด เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป.

ก็ถ้ารูปที่สั่งนั้นสั่งหมายถึงตน และรูปที่รับสั่ง คิดว่าผู้นี้แหละ คือผู้เช่นนี้ จึงฆ่าผู้สั่งนั่นเอง รูปที่สั่งเป็นทุกกฏ รูปที่ฆ่าเป็นปาราชิก รูปที่สั่งสั่งหมายถึงตน รูปนอกนี้ ฆ่าคนอื่นเช่นนั้นได้ รูปที่สั่งย่อมพ้น เป็นปาราชิกเฉพาะรูปที่ฆ่าเท่านั้น เพราะเหตุไร ? เพราะไม่ได้กำหนดโอกาส

ก็ถ้ารูปที่สั่งแม้สั่งหมายถึงตนกำหนดโอกาสไว้ว่า จงฆ่าชื่อผู้เห็นปานนี้ ผู้นั่งอยู่ ณ ที่พักผ่อนกลางคืน หรือ ณ ที่พักผ่อนกลางวัน หรือบนอาสนะของพระเถระ หรือบนอาสนะของพระปูนกลางชื่อโน้น แต่ผู้อื่นนั่งอยู่ ณ โอกาสนั้น ถ้ารูปที่รับสั่งฆ่าผู้นั้นได้ รูปที่ฆ่าก็ย่อมไม่พ้นเลย รูปที่สั่งก็ย่อมไม่พ้น เพราะเหตุไร ? เพราะกำหนดโอกาสไว้ แต่ถ้ารูปที่รับสั่งฆ่าในที่อื่นจากโอกาสที่กำหนด รูปที่สั่งย่อมพ้น. นัยดังพรรณนามาฉะนี้ ท่านกล่าวไว้เป็นหลักฐานอย่างดีในมหาอรรถกถา ฉะนั้น จึงไม่ควรทำความไม่เอื้อเฟื้อในนัยนี้ ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยอาณัตติกประโยคด้วยอำนาจมาติกาว่า ยืนอยู่ใกล้ จบ

กถาว่าด้วยทูต

บัดนี้ จะวินิจฉัยใน ๔ วาระ เป็นต้นว่า ภิกษุสั่งภิกษุ ดังนี้ ที่ตรัสไว้เพื่อจะทรงอธิบายบทมาติกาว่า สั่งทูต ดังนี้ต่อไป บทว่า ภิกษุนั้นเข้าใจว่า เป็นบุคคลนั้น ดังนี้ ความว่า ภิกษุนั้น คือผู้ถูกสั่ง เข้าใจว่า บุคคลที่ภิกษุผู้สั่งบอกว่า มีชื่ออย่างนี้ว่าเป็นบุคคลนี้ ปลงชีวิตบุคคลนั้นนั่นเทียว เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป. บทว่า เข้าใจว่า เป็นบุคคลนั้นแต่ปลงชีวิตบุคคลอื่น ความว่า ภิกษุผู้รับสั่งอันภิกษุรูปที่สั่งบอกว่า จงปลงชีวิตบุคคลใด เข้าใจว่า เป็นบุคคลนั้น ปลงชีวิตบุคคลอื่นซึ่งมีรูปร่างเช่นนั้น ภิกษุผู้ตั้งต้นไม่เป็นอาบัติ.

บทว่า เข้าใจว่า เป็นบุคคลอื่นปลงชีวิตบุคคลนั้น ความว่า บุคคลใดที่ภิกษุรูปที่สั่งบอกไว้ ภิกษุเห็นสหายผู้แข็งแรงของบุคคลนั้นยืนอยู่ในที่ใกล้ จึงประหารเสียด้วยคิดว่าบุคคลนี้จะคุกคามด้วยกำลังของสหายผู้นี้ เมื่อเข้าใจบุคคลนอกนี้นั่นแลผู้เปลี่ยนไปยืนอยู่ที่ตรงนั้นว่า เป็นสหาย จึงปลงชีวิตเสีย เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป. บทว่า เข้าใจว่า เป็นบุคคลอื่นปลงชีวิตบุคคลอื่น ความว่า ภิกษุคิดว่า เราจะปลงชีวิตสหายของเขานี้ก่อน ตามนัยต้นจึงปลงชีวิตสหายนั้นแหละ ภิกษุผู้ฆ่านั้นแล เป็นปาราชิก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ท่านจงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ เป็นต้น ในวาระนิเทสแห่งทูตปรัมปราบทต่อไป พึงเห็นอาจารย์รูปหนึ่ง อันเตวาสิก ๓ รูป ผู้มีชื่อว่า พระพุทธรักขิต พระธัมมรักขิต และพระสังฆรักขิต บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภิกษุสั่งภิกษุ ความว่า อาจารย์ต้องการจะฆ่าบุคคลบางคน จึงบอกความข้อนี้แล้วสั่งพระพุทธรักขิต. บทว่า ท่านจงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ ความว่า ดูกรพระพุทธรักขิต ท่านจงไป จงบอกความข้อนี้ แก่พระธัมมรักขิต. บทว่า ภิกษุชื่อนี้จงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ ความว่า แม้พระธัมมรักขิต จงบอกแก่พระสังฆรักขิต. บทว่า ภิกษุชื่อนี้จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ความว่า พระสังฆรักขิตได้รับคำสั่งจากพระธัมมรักขิต ผู้ที่ท่านสั่งไว้แล้วอย่างนี้ จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ เพราะว่าบรรดาพวกเรา พระสังฆรักขิตนั้นเป็นผู้แกล้วกล้าสามารถในการนี้. บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า อาจารย์ผู้สั่งอย่างนี้ เป็นทุกกฏก่อน. บทว่า ภิกษุนั้นบอกแก่ภิกษุนอกนี้ ความว่า พระพุทธรักขิต บอกแก่พระธัมมรักขิต พระธัมมรักขิตบอกแก่พระสังฆรักขิตว่า อาจารย์ของพวกเรากล่าวอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ท่านจงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้เสีย ได้ยินว่า บรรดาพวกเราท่านเป็นวีรบุรุษ ด้วยการสั่งต่ออย่างนี้ ภิกษุแม้เหล่านั้นเป็นทุกกฏ.

บทว่า ภิกษุผู้ฆ่ารับคำ ความว่า พระสังฆรักขิตรับคำว่า ดีละ เราจักฆ่า. บทว่า ภิกษุผู้ตั้งต้นเป็นอาบัติถุลลัจจัย ความว่า พอพระสังฆรักขิตรับคำ อาจารย์ก็เป็นถุลลัจจัย เพราะว่าคนส่วนมากถูกอาจารย์นั้นชักชวนในบาป ฉะนี้แล. บทว่า ภิกษุนั้นปลงชีวิตบุคคลนั้นได้ ความว่า ถ้าภิกษุนั้น คือพระสังฆรักขิตฆ่าบุคคลนั้นได้ไซร้ เป็นปาราชิกทั้งหมด คือทั้ง ๔ รูป ไม่ใช่แต่เพียง ๔ รูป เมื่อไม่ทำให้ผิดกำหนดสั่งตามลำดับ โดยอุบายนี้ สมณะ

ร้อยหนึ่งหรือพันหนึ่งก็ตาม เป็นปาราชิกด้วยกันทั้งหมด.

วินิจฉัยในนิเทสแห่งวิสสักกิยทูตบท ดังต่อไปนี้ บทว่า ภิกษุนั้นสั่งภิกษุอื่น ความว่า ภิกษุนั้น คือพระพุทธรักขิตที่อาจารย์สั่ง ไม่พบพระธัมมรักขิต หรือไม่ปรารถนาจะบอก เข้าไปหาพระสังฆรักขิตที่เดียว ทำให้ผิดกำหนดสั่งว่า อาจารย์ของพวกเราสั่งอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าท่านจงฆ่าบุคคลมีชื่ออย่างนี้ ดังนี้ ภิกษุรูปนี้แลท่านกล่าวว่า วิสสักกิยทูต เพราะทำให้ผิดกำหนดนั่นเอง.

บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ คือ เป็นทุกกฏเพราะสั่งแก่พระพุทธรักขิตในขณะนั้น. ในบทว่า ภิกษุนั้นรับ เป็นอาบัติทุกกฏ พึงทราบว่า เป็นทุกกฏแก่ภิกษุผู้ตั้งต้นเท่านั้น ในเมื่อพระสังฆรักขิตรับ เมื่อเป็นอย่างนั้น อาบัติทุกกฏเพราะรับไม่พึงมี แต่แม้ในการรับการชักสื่อและความยินดีความตาย ก็ยังเป็นอาบัติ อย่างไรจึงไม่พึงเป็นอาบัติเพราะรับฆ่า ฉะนั้นจึงเป็นทุกกฏนี้ แก่ภิกษุผู้รับนั่นเอง ด้วยเหตุนั้น จึงไม่ตรัสคำว่า แก่ภิกษุผู้ตั้งต้น ในข้อนี้ แม้นยกก่อน ก็พึงทราบทุกกฏนี้ แก่ภิกษุผู้รับเหมือนกัน แต่เพราะไม่มีโอกาส จึงไม่ตรัสไว้ ฉะนั้น ภิกษุใด ๆ รับ เป็นอาบัติแก่ภิกษุนั้น ๆ เพราะการรับนั้นเป็นปัจจัย นี้เป็นความชอบใจของเราทั้งหลายในเรื่องนี้. ก็ ในมนุสสวิคคหะนี้ ฉันใด แม้ในอทินนาทานก็ฉันนั้นแล. ก็ถ้าพระสังฆรักขิตนั้น ปลงชีวิตบุคคลนั้นได้ไซร้ เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป คือพระพุทธรักขิตผู้สั่ง และพระสังฆรักขิตผู้ปลงชีวิต ไม่เป็นอาบัติโดยฐานปาราชิกแก่อาจารย์ผู้ตั้งต้น เพราะการสั่งผิดกำหนด ไม่เป็นอาบัติโดยประการทั้งปวงแก่พระธัมมรักขิต เพราะไม่รู้ ส่วนพระพุทธรักขิตทำสวัสดิภาพแก่ท่านทั้งสอง ส่วนตนเองฉิบหายแล้วแล.

วินิจฉัยในนิเทสแห่งคตปัจจาคตทูต ดังต่อไปนี้ บทว่า ภิกษุนั้นไปแล้วกลับมาอีก คือไปสู่ที่ใกล้บุคคลที่ตนจะพึงปลงชีวิตนั้น เมื่อไม่อาจจะปลงชีวิตเขาได้ เพราะเขามีอารักขาจัดไว้ดีแล้ว จึงกลับมา บทว่า เธออาจเวลาใด จงฆ่าเวลานั้น ความว่า ภิกษุนั้นสั่งต่อไปว่า ต้องฆ่าในวันนี้ทีเดียวหรือ จึงเป็นอันฆ่า ไปเถิด อาจเวลาใด จงปลงชีวิตมันเสียเวลานั้น. บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า เพราะสั่งต่ออย่างนั้น เป็นทุกกฏเหมือนกัน ก็ถ้าบุคคลนั้น เป็นอันต้องถูกปลงชีวิตแน่ไซร้ เจตนาอันยังประโยชน์ให้สำเร็จ ย่อมเป็นเช่น

กับผลอันเกิดในลำดับแห่งมรรค ฉะนั้น ภิกษุนี้เป็นปาราชิกในขณะสั่งทีเดียว แม้ถ้าผู้ฆ่าจะฆ่าบุคคลนั้นได้โดยล่วง ๖๐ ปีไซร้ แม้ผู้สั่งจะทำกาละ หรือสึกเสียในระหว่างนั้นก็จักเป็นผู้ไม่ใช่สมณะทำกาละ หรือสึกเทียว ถ้าผู้สั่งหมายมารดา หรือบิดา หรือพระอรหันต์สั่งอย่างนั้นในเวลาเป็นคฤหัสถ์แล้วบวช คนที่รับสั่งฆ่าผู้นั้นได้ในเมื่อผู้สั่งนั้นบวชแล้ว ผู้สั่งย่อมเป็นมาตุฆาตก์ ปิตุฆาตก์ อรหันตฆาตก์ ในเวลาเป็นคฤหัสถ์นั่นเทียว ฉะนั้น บรรพชาอุปสมบทของเขาไม่ขึ้นเลย แม้ถ้าบุคคลที่จะต้องถูกฆ่า เป็นปุถุชนในขณะสั่ง แต่เป็นพระอรหันต์ในเวลาที่ผู้รับสั่งฆ่าบุคคลนั้นได้ หรือได้การถูกประหารจากผู้รับสั่ง แล้วอาศัยศรัทธาอันมีทุกข์เป็นมูลเจริญวิปัสสนาอยู่ บรรลุพระอรหัตแล้วทำกาละด้วยอาพาธนั่นเทียว ผู้สั่งย่อมเป็นอรหันตฆาตก์ในขณะสั่งทีเดียว ส่วนผู้ฆ่าเป็นปาราชิกในขณะทำความพยายามนั้นแลทุกแห่งไป ฉะนี้แล. ก็บรรดาวาระทั้ง ๓ ที่ตรัสไว้เพื่อจะทรงแสดงการกำหนดและผิดการกำหนดในบทมาติกาที่ตรัสไว้ ด้วยสามารถแห่งทูตเหล่านี้ทั้งหมด บัดนี้ จะวินิจฉัยในวาระที่ ๑ ก่อน เพราะภิกษุรูปที่สั่งพูดกับรูปที่รับสั่งนั้นค่อยไป หรือเพราะรูปที่รับสั่งนั้นเป็นคนหูหนวก จึงสั่งไม่ให้ได้ยินคำว่า จงอย่าฆ่า นี้ ฉะนั้น ภิกษุผู้ตั้งต้น จึงไม่พ้น. ในวาระที่ ๒ ภิกษุผู้ตั้งต้นพ้น เพราะสั่งให้ได้ยิน. ส่วนในวาระที่ ๓ เพราะรูปที่สั่งนั้น สั่งให้ได้ยิน และรูปที่รับสั่งนอกนี้รับคำว่า ดีละ แล้วงดเว้นเสีย จึงพ้นไปทั้ง ๒ รูปแล.

กถาว่าด้วยทูต จบ

ที่ไม่ลับ สำคัญว่า ที่ลับ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทสว่าด้วยภิกษุมีความสำคัญว่า ที่ลับ ในที่ไม่ลับเป็นต้นต่อไป บทว่า ที่ไม่ลับ คือ ต่อหน้า บทว่า ที่ลับ คือ ลับหน้า

บรรดาภิกษุ ๒ พวกนั้น ภิกษุใด เมื่อภิกษุคู่เวรมากับพวกภิกษุแล้วนั่งข้างหน้าในเวลาอุปฐากไม่รู้ว่า เธอมา เพราะโทษคือความมืด พอใจความตายของภิกษุนั้นพูดคำเช่นนี้ขึ้นว่า ทำอย่างไรหนอ ภิกษุมีชื่อนี้พึงถูกเขาฆ่า แม้พวกโจรก็ไม่ฆ่าเสีย งูก็ไม่กัดเสีย ใคร ๆ ก็ไม่นำศัสตราหรือยาพิษมาล้างผลาญเสียเลย ภิกษุนี้ ชื่อว่า มีความสำคัญว่า ที่ลับในที่ไม่ลับพูดขึ้น อธิบายว่า ก็ภิกษุมีความสำคัญว่า ลับหน้าในภิกษุคู่เวรนั้นผู้อยู่ต่อหน้า ส่วนภิกษุใด

เห็นภิกษุคู่เวรนั้นนั่งข้างหน้า มีความสำคัญว่า ภิกษุนั้นนั่งอยู่ ณ ที่นี้เอง ในเมื่อภิกษุนั้นแม้ไปแล้วกับพวกภิกษุผู้ทำการอุปัฏฐากแล้วกลับไป พูดขึ้นตามนัยก่อนนั่นแล ภิกษุนี้ชื่อว่ามีความสำคัญว่า ไม่ลับในที่ลับ พูดขึ้น.

พึงทราบภิกษุผู้มีความสำคัญว่า ที่ไม่ลับในที่ไม่ลับ และภิกษุมีความสำคัญว่า ที่ลับในที่ลับโดยทำนองนี้แหละ อนึ่งพึงทราบว่าเป็นทุกกฏทุก ๆ คำแก่ภิกษุทั้ง ๔ พวกนี้.

พรรณนาด้วยกายเป็นต้น

บัดนี้ จะวินิจฉัยในนิเทสแห่งมาติกามีการพรรณนาด้วยกายเป็นต้น ๕ บท ที่ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงวิภาคแห่งการพรรณนาคุณแห่งความตาย ต่อไป บทว่า แสดงวิการทางกาย ความว่า แสดงทางกายมีหัวแม่มือเป็นต้นโดยอุบายที่จะให้เขารู้ว่า บุคคลนี้กล่าวความข้อนี้ว่า ผู้ใดนำศัสตรามาสังหาร หรือกินยาพิษ หรือเอาเชือกผูกคอ หรือกระโดดบ่อเป็นต้นตายไป ได้ยินว่า ผู้นั้นจะได้ทรัพย์ หรือได้ยศ หรือไปสวรรค์ ดังนี้. บทว่า กล่าวด้วยวาจา ความว่า ทำการเปล่งถ้อยคำกล่าวความนั้นแหละ.

วาระที่ ๓ ตรัสด้วยอำนาจกายและวาจาทั้ง ๒ ทุกวาระ เป็นทุกกฏทุก ๆ ประโยค เพราะการพรรณนา เพราะบุคคลนั้นได้รับทุกข์ ภิกษุผู้พรรณนาต้องถุลลัจจัย ภิกษุทำการพรรณนาเจาะจงบุคคลใด เมื่อบุคคลนั้นตาย ภิกษุผู้พรรณนาต้องปาราชิก ในขณะพรรณนาทีเดียว บุคคลนั้นไม่รู้ความนั้น บุคคลอื่นรู้แล้วคิดว่า อุบายที่จะให้เกิดความสุขเราได้แล้วหนอ ดังนี้แล้วตายด้วยการพรรณนานั้น ไม่เป็นอาบัติ เมื่อทำการพรรณนาเจาะจง ๒ คน คนหนึ่งรู้แล้วตาย เป็นปาราชิก ตายทั้ง ๒ คน เป็นปาราชิก และเป็นการเพิ่มพูนอกุศล ในคนหลายคน ก็นัยนี้ เมื่อเที่ยวพรรณนาไม่เจาะจง ผู้ใดรู้การพรรณนานั้นแล้วตาย ย่อมเป็นอันถูกภิกษุนั้นฆ่าทุกคน

พรรณนาด้วยทูต

วินิจฉัยในการพรรณนาด้วยทูต ดังต่อไปนี้ พอเมื่อภิกษุบอกคำสั่งว่า ท่านจงไปเรือนหรือบ้านชื่อโน้นแล้วพรรณนาคุณแห่งความตาย แก่บุคคลมีชื่ออย่างนี้เทียว ดังนี้ เป็นทุกกฏ ภิกษุผู้ตั้งต้นส่งทูตไปเพื่อประโยชน์แก่บุคคลใด เมื่อบุคคลนั้นได้รับทุกข์ ภิกษุตั้งต้นต้องถุลลัจจัย เมื่อเขาตาย ต้องปาราชิก ทูตคิดว่า บัดนี้เขารู้ทางสวรรค์นี้แล้ว จึงไม่บอกแก่เขา ไปบอกแก่ญาติ

หรือแก่สาโลหิตของตน เมื่อญาติหรือสาโลหิตของทูตนั้นตาย เป็นการผิดกำหนด ภิกษุผู้ตั้งต้นพ้นไป ทูตคิดอย่างนั้นแหละตัวเองทำตามคำอันภิกษุผู้ตั้งต้นกล่าวด้วยคำพรรณนาแล้วตาย ผิดกำหนดเหมือนกัน แต่เมื่อภิกษุบอกคำสั่งไม่เจาะจง คนตายไปด้วยการพรรณนาของทูตเท่าใด เป็นปาณาติบาตเท่านั้น ถ้ามารดาบิดาตาย เป็นอนันตริยกรรมด้วย.

พรรณนาด้วยการขีดเขียน

วินิจฉัยในการพรรณนาด้วยการขีดเขียน ดังต่อไปนี้ บทว่า จาริกรอยขีดเขียน ความว่า เขียนอักษรลงในใบลาน หรือในคัมภีร์ว่า ผู้ใดนำศัสตรามาสังหาร หรือกระโดดบ่อตาย หรือตายด้วยอุบายอย่างอื่นเป็นต้นว่าเข้าไปในไฟ และดำลงในน้ำ ผู้นั้นย่อมได้สิ่งนี้ ๆ หรือว่า ธรรมย่อมมีแก่ผู้นั้น แม้ในการขีดเขียนที่ไม่เจาะจงนี้ ก็พึงทราบทุกกฏ ถุลลัจจัย และปาราชิกตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ แต่ในการขีดเขียนที่เจาะจง ภิกษุขีดเขียนเจาะจงบุคคลใด เมื่อบุคคลนั้นแลตาย เป็นปาราชิก เมื่อขีดเขียนเจาะจงหลายคน ตายไปเท่าใด เป็นปาณาติบาตเท่านั้น เมื่อบิดามารดาตาย เป็นอนันตริยกรรม แม้ในการขีดเขียนไม่เจาะจง ก็มีนัยนี้เหมือนกันเมื่อเกิดเดือดร้อนว่า จะตายกันหลายคน จึงเผาคัมภีร์นั้น หรือทำโดยวิธีไม่ให้อักษรปรากฏย่อมพ้นไป ถ้าคัมภีร์นั้นตกไปเป็นของคนอื่น จะเป็นการเขียนเจาะจง หรือเป็นการเขียนไม่เจาะจงก็ยกไว้เถิด ภิกษุตั้งไว้ในฐานที่ยึดเอาได้จึงจะพ้น ถ้าเขาซื้อไปด้วยมูลค่า คัมภีร์เป็นของเจ้าของคัมภีร์ให้มูลค่าแก่ผู้ที่รับเอามูลค่าไปจากมือจึงจะพ้นได้ ถ้าหลายรูปมีอัธยาศัยร่วมกันว่า เราจักเขียนพรรณนาคุณความตาย รูปหนึ่งขึ้นต้นตาลตัดเอาใบ อีกรูปหนึ่งนำมา อีกรูปหนึ่งทำเป็นคัมภีร์ อีกรูปหนึ่งเขียน อีกรูปหนึ่งถ้ามีรอยจานด้วยหนาม ก็ทาเขม่า ครั้นทาเขม่าแล้วจัดใบลานนั้นเป็นคัมภีร์ ทุกรูปที่เดียวต่างก็ตื่นเต้นที่จะแสดงการเขียนในที่ประชุม หรือที่ร้านตลาด ก็หรือที่ใดก็ตามประชุมกันหลายรูปวางไว้ที่นั้น ครั้นให้อ่านรอยเขียนนั้นแล้ว ถ้าตายไปคนหนึ่ง เป็นปาราชิกทุกรูป ถ้าตายด้วยกันหลายคน ก็มีนัยเหมือนกับที่กล่าวแล้วนั่นแหละ แต่เมื่อเกิดเดือดร้อน ถ้าเก็บคัมภีร์นั้นไว้ในหีบ แต่คนอื่นเห็นคัมภีร์นั้น จึงนำออกมาแสดงแก่คนหลายคนย่อมไม่พ้นเลย หีบจงยกไว้เถิด แม้ถ้าจะโยนคัมภีร์นั้นลงไปในแม่น้ำ หรือทะเล หรือขัดออกเสีย หรือสับเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ หรือเผาไฟเสีย ตราบใดที่อักษรยัง

ปรากฏอยู่ในใบลาน แม้ถูกทำลายแล้ว แต่ขัดไม่เรียบร้อย หรือเผาไม่เรียบร้อย ก็ยังไม่พ้นตราบนั้น แต่เมื่อทำโดยวิธีไม่ให้อักษรปรากฏ จึงพ้นได้แล.

กถาว่าด้วยเรื่องหลุมพราง

บัดนี้ จะวินิจฉัยในนิเทสแห่งมาติกาว่าด้วยหลุมพลางเป็นต้น ที่ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงวิภาคแห่งถาวรประโยค ต่อไป คำว่า ขุดหลุมพรางเจาะจงมนุษย์ ความว่า ขุดหลุมไว้ในที่เป็นที่เที่ยวไปแห่งมนุษย์คนหนึ่ง ๆ นั้น เจาะจงมนุษย์บางคนว่า บุคคลมีชื่ออย่างนี้จักตกไปตาย ดังนี้ เบื้องต้นเมื่อขุด แม้ถ้าขุดชาตปฐพี ก็เป็นทุกกฏทุก ๆ ประโยค เพราะเป็นประโยคแห่งปาณาติบาต ขุดเจาะจงบุคคลใด เมื่อบุคคลนั้นเกิดทุกข์ เป็นถุลลัจจัย เมื่อเขาตาย เป็นปาราชิก เมื่อบุคคลอื่นแม้ตกไปตาย ไม่เป็นอาบัติ ถ้าขุดมิได้เจาะจงว่า ผู้ใดผู้หนึ่งจักตายตกไปตายเท่าใด เป็นปาณาติบาตเท่านั้น และเป็นอนันตริยกรรม ในเพราะวัตถุแห่งอนันตริยกรรม เป็นถุลลัจจัย และปาจิตตีย์ ในเพราะวัตถุแห่งถุลลัจจัย และปาจิตตีย์

ถามว่า ในการขุดหลุมนั้น มีเจตนาหลายอย่าง เป็นปาราชิกด้วยเจตนาอะไร ?

ตอบว่า ในมหาอรรถกถาก่อนท่านกล่าวไว้ว่า เมื่อภิกษุขุดหลุมโดยส่วนลึกและโดยส่วนยาว ส่วนกว้าง กำหนดขนาดไว้แล้วถากเลาะดินยกกระเช้าดินร่วนขึ้น เจตนาอันยังประโยชน์ให้สำเร็จ อันเป็นสันนิฏฐาปิกเจตนา เป็นเสมือนผลอันเกิดในลำดับแห่งมรรค แม้ถ้าล่วงไปตั้งร้อยปีจะมีสัตว์ตกไปตายแน่นอน ก็เป็นปาราชิกด้วยสันนิฏฐาปิกเจตนานั่นเอง ส่วนในมหาปัจจรีย์และในสังเขปัฏฐกถาท่านกล่าวว่า แม้เมื่อขุดดินใช้จอบขุดครั้งหนึ่งด้วยคิดว่า คนจักตกไปตายในหลุมนี้ ถ้าใคร ๆ พลาดตกไปตายในหลุมนั้น เป็นปาราชิกทันที ส่วนพระเถระผู้ชำนาญพระสูตรทั้งหลาย ย่อมยึดสันนิฏฐาปิกเจตนา

ภิกษุรูปหนึ่งขุดบ่อไว้แล้วสั่งภิกษุรูปอื่นว่า ท่านจงพาคนชื่อนี้มาผลักให้ตกในบ่อนี้ให้ตายเสีย รูปที่รับสั่งผลักคนนั้นตกไปให้ตาย เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป รูปที่รับสั่งผลักคนอื่นให้ตกไปให้ตาย ตนเองตกไปตาย คนอื่นตกไปตายตามธรรมดาของตน ทุกแห่งเป็นการผิดกำหนด ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมพ้น แม้ในการขุดด้วยตั้งใจว่า คนโน้นจักพาคนโน้นมาให้ตายในบ่อนี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ภิกษุขุดด้วยตั้งใจว่า พวกที่ต้องการฆ่าตัว จักตายในหลุมนี้ดังนี้ เพราะ

ตายไปคนหนึ่ง เป็นปาราชิก ตายหลายคน เป็นการเพิ่มพูนอกุศล มารดาบิดาตาย เป็นอนันตริยกรรม. ในเพราะวัตถุแห่งถุลลัจจัย และปาจิตตีย์ ก็เป็นถุลลัจจัย และปาจิตตีย์ ภิกษุขุดด้วยตั้งใจว่า พวกที่ต้องการฆ่าคนอื่นเหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักผลักคนเหล่านั้นให้ตกไปทำให้ตายในหลุมนี้ พวกเหล่านั้นผลักคนให้ตกไปให้ตายในบ่อนั้น เมื่อตายคนหนึ่ง เป็นปาราชิก เมื่อตายหลายคน ก็เพิ่มพูนอกุศล. ในเพราะวัตถุแห่งอนันตริยกรรมเป็นต้น ก็เป็นอนันตริยกรรมเป็นต้น ก็ในนัยหลังนี้ แม้พระอรหันต์ก็ประมวลเข้าด้วย ส่วนในนัยแรก ไม่ประมวลเข้า เพราะพระอรหันต์เหล่านั้นไม่มีการตกไปเพื่อต้องการฆ่าตัวตาย ทั้ง ๒ นัย เมื่อคนตกไปตายตามธรรมดาของตน เป็นการผิดกำหนด.

ภิกษุขุดด้วยตั้งใจว่า คนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจักผลักคู่เวรของตนให้ตกไปทำให้ตายในบ่อนี้ และพวกคนคู่เวรก็ผลักพวกคนคู่เวรให้ตกไปให้ตายในหลุมนั้น เมื่อทำให้ตายคนหนึ่ง เป็นปาราชิก เมื่อทำให้ตายหลายคน เป็นการเพิ่มพูนอกุศล เมื่อมารดา หรือบิดา หรือพระอรหันต์ ถูกพวกคู่เวรพามาฆ่าในหลุมนั้น เป็นอนันตริยกรรม เมื่อคนทั้งหลายตายตามธรรมดาของตน เป็นการผิดกำหนด อนึ่ง ภิกษุใดขุดหลุมพรางมิได้เจาะจงเลยโดยประการทั้งปวงว่า พวกที่ต้องการฆ่าตัว หรือพวกที่ไม่ต้องการฆ่าตัวก็ตาม พวกที่ต้องการฆ่าคนอื่น หรือพวกที่ไม่ต้องการฆ่าคนอื่นก็ตาม พวกใดพวกหนึ่ง จักตกลงไปตายในหลุมนี้ หรือจักถูกผลักตกลงไปตาย ดังนี้ ผู้ใดตาย ด้วยการตายของผู้นั้น ภิกษุนั้นย่อมถูกกรรม และย่อมต้องอาบัติตามควร ถ้าหญิงมีครรภ์ตกไปตายทั้งครรภ์ เป็นปาณาติบาต ๒ ตัว พินาศแต่ครรภ์อย่างเดียว เป็นปาณาติบาตตัวเดียว ครรภ์ไม่พินาศ มารดาตาย เป็นปาณาติบาตตัวเดียวเหมือนกัน คนที่ถูกพวกโจรไล่ติดตามตกไปตาย ภิกษุขุดหลุมพรางนั่นเทียวเป็นปาราชิก พวกโจรผลักให้ตกไปให้ตายในหลุมนั้น เป็นปาราชิกเหมือนกัน พวกโจรนำออกมาฆ่าภายนอก ซึ่งคนผู้ตกไปในหลุมนั้น ภิกษุผู้ขุดหลุมพราง เป็นปาราชิกเหมือนกัน เพราะเหตุไร? เพราะถูกโจรจับได้ด้วยประโยคที่ตนตกไปในหลุมพราง คนออกมาจากหลุมพรางได้แล้วตายด้วยการเจ็บป่วยนั้นเอง ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน ล่วงไปหลายปี ตายด้วยการเจ็บป่วยนั้นเองซึ่งกำเริบอีก เป็นปาราชิกเหมือนกัน เกิดโรคแทรกอย่างอื่นแก่คนไข้เพราะโรคที่เกิดแล้วเพราะการตกไปในหลุมพราง

เป็นปัจจัย โรคที่เกิดเพราะตกหลุมพรางแรงกว่า แม้เมื่อตายด้วยโรคนั้น ภิกษุผู้ขุดหลุมพราง ก็ไม่พ้น ถ้าโรคที่เกิดภายหลังมีกำลัง เมื่อตายด้วยโรคนั้น ภิกษุผู้ขุดหลุมพรางย่อมพ้นไปได้ เมื่อตายด้วยโรคทั้งสองอย่าง ไม่พ้น มนุษย์ที่เกิดผุดขึ้นในหลุมพราง เกิดแล้วไม่อาจจะขึ้นได้ ตายไป เป็นปาราชิกเหมือนกัน

เมื่อขุดเจาะจงมนุษย์ เมื่อยักษ์เป็นต้นตกไปตาย ไม่เป็นอาบัติ เมื่อขุดเจาะจงยักษ์เป็นต้น แม้เมื่อมนุษย์เป็นต้นตายอยู่ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ก็เมื่อภิกษุขุดเจาะจงยักษ์เป็นต้น เป็นทุกกฏ แม้เพราะการขุดบ้าง เพราะยักษ์เป็นต้นเหล่านั้นเกิดทุกข์บ้าง เมื่อยักษ์เป็นต้นตาย เป็นถุลลัจจัย หรือปาจิตตีย์ด้วยอำนาจวัตถุนั่นเทียว

พระอุปติสสเถระกล่าวว่า ในหลุมที่ขุดไม่เจาะจง สัตว์ตกไปด้วยรูปยักษ์ หรือด้วยรูปเปรต ตายด้วยรูปเดรัจฉาน ก็รูปที่ตกไปเป็นประมาณ ฉะนั้น เป็นถุลลัจจัย

พระปุสสเทวเถระกล่าวว่า รูปที่ตายเป็นประมาณ ฉะนั้น เป็นปาจิตตีย์

แม้ในสัตว์ผู้ตกไปด้วยรูปเดรัจฉาน ตายด้วยรูปยักษ์ รูปเปรต ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ภิกษุผู้ขุดหลุมพรางขายหลุมพรางแก่ผู้อื่น หรือให้เปล่า ผู้ใดตกไปตาย ภิกษุผู้ขุดหลุมพรางนั้นเทียว ต้องอาบัติ และเป็นกรรมผูกพัน เพราะการตกไปนั้นเป็นปัจจัย ผู้ที่ได้หลุมพรางนั้นไม่มีโทษ ฉะนี้แล ภิกษุตั้งใจไว้ว่า คนทั้งหลายตกไปอย่างนี้ อาจจะขึ้นได้ จักไม่พินาศ จักขึ้นสะดวกดังนี้ จึงทำหลุมนั้นให้ลึกกว่า หรือให้ตื้นกว่า ให้ยาวกว่า หรือให้สั้นกว่า แม้ทั้ง ๒ รูป เป็นอาบัติ และเป็นกรรมผูกพัน เมื่อเกิดร้อนใจว่า จะตายกันมาก ดังนี้ จึงกลบหลุมนั้นให้เต็มด้วยดินร่วน ถ้าใครตกไปตายในดินร่วน ภิกษุแม้กลบให้เต็มแล้วก็ไม่พ้น เมื่อฝนกำลังตกมีโคลนตม แม้เมื่อสัตว์ติดโคลนตมนั้นตาย [ภิกษุผู้ตั้งต้นก็ไม่พ้น] ต้นไม้ล้มลงทำลายดินร่วนก็ดี ลมหรือน้ำฝนชะดินร่วนไปก็ดี หรือภิกษุทั้งหลายเมื่อขุดดินเพื่อรากเง่าไม้ ทำเป็นหลุมที่ดินร่วนนั้น ถ้าสัตว์อะไรติดหรือตกไปตายในหลุมนั้น ภิกษุตั้งต้น ย่อมไม่พ้น แต่ภิกษุให้สร้างสระน้ำใหญ่ หรือสระโบกขรณี หรือให้ตั้งพระเจดีย์ หรือปลูกต้นโพธิ์ หรือให้สร้างอาวาส หรือทางเกวียนที่โอกาสนั้น ย่อมพ้นได้ แม้ในกาลใด เมื่อกลบหลุมพลางให้เต็มทำให้มั่นคงแล้ว มีรากแห่งต้นไม้เป็นต้นเกี่ยวพันกัน เกิดเป็นชาตปฐพี แม้ในกาลนั้น

ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมพ้นได้ แม้ถ้าแม่น้ำหลากมาทำลายหลุมพราง แม้อย่างนี้ ก็ย่อมพ้นแล. กถาว่าด้วยหลุมพราง เท่านี้ก่อน.

เรื่องบ่วงเป็นต้น

ก็พึงทราบวินิจฉัยแม้ในบ่วงเป็นต้นซึ่งอนุโลมเข้ากับหลุมพรางนั่นแหละ ดังต่อไปนี้ เบื้องต้น ภิกษุใดดักบ่วงด้วยมนสิการว่า สัตว์ทั้งหลายจักติดบ่วงนี้ตาย ดังนี้ พอบ่วงหลุดจากมือ พึงทราบปาราชิก อนันตริยกรรม ถุลลัจจัย และปาจิตตีย์ ด้วยสามารถแห่งเหล่าสัตว์ที่จะติดอย่างแน่นอน ในบ่วงที่ทำเจาะจง ภิกษุดักบ่วงเจาะจงบุคคลใด เมื่อบุคคลอื่นจากบุคคลนั้นติด ไม่เป็นอาบัติ แม้เมื่อให้บ่วงด้วยมูลค่าหรือให้เปล่า ภิกษุผู้ตั้งต้นนั่นแลเป็นกรรมผูกพัน ถ้าภิกษุผู้ได้บ่วงไปนั้นวางบ่วงทำให้คลาย หรือเห็นสัตว์ไปข้าง ๆ กั้นรั้วให้เข้าไปตรงหน้า หรือวางคันบ่วงให้แข็งแรงกว่า หรือผูกเชือกบ่วงให้มั่นคงกว่า หรือตอกหลักลงไป ย่อมไม่พ้นทั้ง ๒ รูป ถ้าเมื่อเกิดเดือดร้อน ภิกษุทำบ่วงให้คลายแล้วไป คนเหล่าอื่นเห็นบ่วงนั้นแล้ววางไว้อีก เหล่าสัตว์ที่ติดแล้วตาย ภิกษุผู้ตั้งต้น ย่อมไม่พ้น ก็ถ้าคันบ่วงเบื่นของที่ภิกษุนั้นมิได้ทำไว้เอง ภิกษุวางไว้ในที่ ๆ รับไว้ ย่อมพ้นได้ ภิกษุตัดไม้ที่เกิดที่บ่วงนั้นเสีย ย่อมพ้นได้ แต่แม้เมื่อรักษาคันบ่วงที่ทำไว้เอง ย่อมไม่พ้น ก็ผิว่าคนอื่นจับคันบ่วงนั้น วางบ่วงไว้ เมื่อสัตว์ตายเพราะบ่วงนั้นเป็นปัจจัย ภิกษุผู้ตั้งต้น ย่อมไม่พ้น ถ้าเผาบ่วงนั้น ทำให้เป็นดุ้นฟืนทิ้งไปเสีย เมื่อสัตว์ทั้งหลายแม้ได้การประหารด้วยดุ้นฟืนนั้น แล้วตายไป ภิกษุผู้ตั้งต้นก็ย่อมไม่พ้น แต่ภิกษุเผาหรือทำบ่วงให้เสียหายไปโดยประการทั้งปวง ย่อมพ้นได้ แม้เชือกบ่วงที่คนเหล่าอื่นควั่นไว้ ภิกษุวางไว้ในที่ ๆ ตนรับไว้ ย่อมพ้นได้ คลายบ่วงที่ได้เชือกเล็ก ๆ ควั่นไว้เอง ทำบ่วงที่ได้ปอแล้วควั่นไว้ให้เป็นบ่วงหย่อน ย่อมพ้นได้ แต่แม้เมื่อรักษาเชือกที่นำเปลือกปอมาจากป่าเองควั่นเกลียวไว้ ย่อมไม่พ้น แต่เผาหรือทำให้เสียหายโดยประการทั้งปวง ย่อมพ้นได้ ภิกษุเตรียมฟ่ำทับเหวไว้ วางเตียงที่รองฟ่ำทับเหวไว้ที่เท้าทั้ง ๔ ยกขึ้นไว้บนหิน เบื่นทุกกฏ ทุก ๆ ประโยค ทำการตระเตรียมไว้ทุกอย่างแล้ว พอหลุดจากมือไป พึงทราบปาราชิกเบื่นต้นโดยสมควรแก่การเจาะจงและไม่เจาะจง ด้วยสามารถแห่งสัตว์ที่จะพึงถูกทับอย่างแน่นอน แม้เมื่อให้ฟ่ำทับเหวไปด้วยมูลค่าหรือให้เปล่า ภิกษุผู้ตั้งต้นนั่นเทียว ย่อมมีกรรมผูกพัน. ถ้ารูปที่ได้

ฟ่ำทับเหวไป ยกฟ่ำทับเหวที่ตกไปแล้ว หรือยกหินแม้อื่น ๆ ขึ้นทำให้หนักกว่า หรือเห็นสัตว์ทั้งหลายไปข้าง ๆ กั้นรั้วให้เข้าไปที่ฟ่ำทับเหว ย่อมไม่พ้นทั้ง ๒ รูป ถ้าเมื่อเกิดเดือดร้อน ทำฟ่ำทับเหวให้ตกแล้วไป คนอื่นเห็นฟ่ำทับเหวนั้นแล้วตั้งไว้ ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมไม่พ้น ก็ภิกษุวางหินไว้ในที่ ๆ ตนรับไว้ และวางเชิงฟ่ำทับเหวไว้ในที่ ๆ ตนรับไว้ ตามนัยที่กล่าวแล้วในคันบ่วง หรือเผาเสีย ย่อมพ้นได้ แม้เมื่อบั่กหลาวลงทำการตระเตรียมทุกอย่าง พอหลุดจากมือก็พึงทราบปาราชิกเบื้นต้นโดยควรแก่การเจาะจงและไม่เจาะจง ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้ตกไปที่ปากหลาวจะตายอย่างแน่นอน. แม้เมื่อให้หลาวด้วยมูลค่าหรือให้เปล่า ๆ ภิกษุผู้ตั้งต้นนั่นแล มีกรรมผูกพัน ถ้าภิกษุผู้ได้หลาวไปนั้น ทำให้คมยิ่งขึ้นด้วยตั้งใจว่า สัตว์ทั้งหลายจักตายด้วยการประหารทีเดียว หรือทำให้ที่อยิ่งขึ้นด้วยตั้งใจว่า สัตว์ทั้งหลายจักตายลำบาก กำหนดไว้ว่าเบื้นที่สูงบั่กลงต่ำกว่า หรือกำหนดไว้ว่า เบื้นที่ต่ำ บั่กลงสูงกว่าอีก ทำหลาวคดให้ตรง หรือทำหลาวตรงให้ตรงยิ่งขึ้น ให้เอียงไปนิดหน่อย ย่อมไม่พ้นทั้ง ๒ รูป. ก็ถ้าภิกษุดำริว่าหลาวอยู่ในที่ไม่ควร จึงวางไว้ที่อื่น หากหลาวนั้นเบื้นของที่เธอแสวงหามาทำไว้จำเดิมแต่ต้นเพื่อต้องการจะเอาไว้ฆ่าเขา ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมไม่พ้น แต่เมื่อได้หลาวที่เธอมิได้แสวงหามา เขาทำไว้เสร็จแล้ว มาบั่กลงไว้ ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมพ้นได้ เมื่อเกิดเดือดร้อน เธอวางไว้ในที่ ๆ ตนรับไว้ ตามนัยที่กล่าวแล้วในคันบ่วง หรือเผาเสีย ย่อมพ้นได้.

เรื่องวัตถุที่พิง

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ภิกษุวางศัสตราไว้ในที่สำหรับพิง** นี้ต่อไป. ชื่อว่าที่สำหรับพิง ได้แก่ เตียง หรือตั่ง หรือแผ่นกระดานสำหรับพิงซึ่งใช้สอยเบื้นประจำ สำหรับภิกษุนั่งอยู่ในที่พักกลางวัน ก็เสาสำหรับพิง หรือต้นไม้อันเกิดในที่นั้น สำหรับภิกษุผู้ยืนพิงที่จงกรม ก็ต้นไม้ที่ย้อยลงมาหรือแผ่นกระดานที่ห้อยลงมาทั้งหมดนี้ ชื่อว่า ที่สำหรับพิง ด้วยอรรถว่า เบื้นที่พิง. ในที่สำหรับพิงนั้น ภิกษุวางศัสตราอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาเครื่องประหาร มีมีด ขวาน หอก และเหล็กหมาดเบื้นต้น ทำโดยประการที่จะให้เครื่องประหารนั้นแทงหรือตัด บุคคลผู้กำลังพิงอยู่ได้ เบื้นทุกกฏ. บุคคลปราศจากความระแวงในสถานที่เคยใช้สอยเบื้นประจำ นั่งก็ดี นอนก็ดี พิงก็ดี เพราะเกิดทุกข์เพราะต้องศัสตราเบื้นปัจจัย เบื้นถุลลัจจัย

เพราะตาย ภิกษุเป็นปาราชิก หากว่าภิกษุคู่เวรของบุคคลนั้นแม้อื่นเที่ยวจาริกไปตามวิหาร เห็นศัสตรานั้นแล้ว เดินไปพลางยินดีว่า ศัสตรานี้เขาวางไว้เห็นที่เพื่อต้องการจะฆ่าบุคคลนี้ดีแล้ว ดีจริง ตายเสียเถิด ดังนี้ เป็นทุกกฏ. ก็ถ้าภิกษุคู่เวรนั้น ทำการบางอย่างในศัสตรานั้นด้วยการทำให้คมยิ่งขึ้นเป็นต้นด้วยหมายใจว่า เมื่อทำอย่างนี้ จักเรียบร้อย แม้ภิกษุคู่เวรนั้นต้องปาราชิก. ก็ถ้าภิกษุคู่เวรนั้นคิดว่า วางไว้ในที่ไม่เหมาะ จึงยกขึ้นวางไว้ที่อื่น เมื่อวางทำไว้เพื่อการฆ่านั่นเทียว ภิกษุตั้งต้นย่อมไม่พ้น ศัสตราตามปรกติเป็นของที่ภิกษุได้มาแล้ววางไว้ ภิกษุย่อมพ้นได้ ภิกษุนำศัสตรานั้นออกไปแล้ววางศัสตราอื่นที่คมกว่า ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมพ้นนั่นเทียว.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในการทายาพิษต่อไป ในการยินดีความตาย เป็นทุกกฏเพียงใดนั้นนี้ ก็เพียงนั้นเหมือนกัน ก็ถ้าแม้ภิกษุนั้นกำหนดไว้ว่า วงแห่งยาพิษเล็กไป จึงทำให้ใหญ่ หรือใหญ่ไปกำหนดว่า บางไป จึงทำให้เล็ก บางไปทำให้หนา หรือหนาไปทำให้บาง เอาไฟนาบให้แล่นไปข้างล่างหรือข้างบน แม้ภิกษุนั้นก็เป็นปาราชิก ภิกษุคิดว่า วงแห่งยาพิษตั้งอยู่ในที่ไม่ควร จึงเลาะเช็ดออกทั้งหมดทีเดียวแล้ววางไว้ที่อื่น เมื่อตนปรุงยาทำไว้ ภิกษุผู้ตั้งต้น ย่อมไม่พ้น เมื่อตนไม่ได้ทำไว้ ย่อมพ้น ก็ถ้าภิกษุนั้นคิดว่า ยาพิษนี้ น้อยเกินไป จึงนำเอายาพิษแม้อื่นมาใส่ไว้ คนตายด้วยยาพิษของภิกษุใด ภิกษุนั้นเป็นปาราชิก ถ้าตายด้วยยาพิษอันเป็นของภิกษุทั้ง ๒ รูป ก็เป็นปาราชิกทั้ง ๒ รูป ภิกษุคิดว่า ยาพิษนี้ หมดอำนาจ จึงนำเอายาพิษนั้นออกไปแล้ววางยาพิษของตนแทน ภิกษุนั้นเทียวเป็นปาราชิก ภิกษุผู้ตั้งต้นย่อมพ้นไป.

บทว่า ทำให้ชำรุดก็ดี ความว่า ตัดเดือยและตัง ณ ส่วนภายใต้แม่แคร่ หรือตัดขี้ไม้ไผ่ หรือเชือกเล็ก ๆ ที่เขาใช้ถักไว้ ทำให้เหลือแต่น้อยเท่านั้นแล้ววางอาวุธไว้ข้างล่าง ตัดส่วนอื่นแม้แห่งแผ่นกระดานหกเป็นต้น ซึ่งมีแผ่นกระดานไม้อันห้อยอยู่ ณ ที่เดินจงกรมเป็นที่สุด แล้ววางอาวุธไว้ภายใต้ด้วยหมายใจว่า คนจักตกไปตายที่อาวุธนี้ ดังนี้ นำเตียงหรือตั่งหรือแผ่นกระดานพนักอิงมาวางไว้ที่บ่อเป็นต้น โดยที่คนพอนั่งหรือพออิงที่เสนาสนะนั้นก็จะตกไป หรือที่บ่อเป็นต้นมีสะพานเดินข้าม ทำสะพานเดินข้ามนั้นให้ชำรุด เมื่อภิกษุทำ

อย่างนั้น ขณะทำเป็นทุกกฏ เพราะคนนอกนี้เกิดทุกข์ เป็นถุลลัจจัย ตาย เป็นปาราชิก ภิกษุพาภิกษุมาแล้วพักไว้ในที่ริมบ่อเป็นต้นนั่นเองด้วยหมายใจว่า เธอเห็นแล้วตัวสั่นด้วยความกลัวจักตกไปตาย ดังนี้ เป็นทุกกฏ ภิกษุนั้นตกไปอย่างนั้นเทียว เกิดทุกข์ เป็นถุลลัจจัย ตาย เป็นปาราชิก ตนเองทำให้ตกไป คนอื่นทำให้ตกไป คนอื่นที่มิได้สั่งเลยทำให้ตกไปตามธรรมดาของตน อมนุษย์ผลักให้ตกไป ตกไปด้วยถูกลมพัด ตกไปตามธรรมดาของตน ในการตายทุกอย่าง เป็นปาราชิก เพราะเหตุไร ? เพราะสัตว์ยืนอยู่ที่ริมตลิ่งแห่งบ่อเป็นต้น ด้วยประโยคของภิกษุนั้น.

เรื่องการลอบวาง

การวางไว้ในที่ใกล้ ชื่อว่า การลอบวาง. พึงทราบวินิจฉัยในการลอบวางนั้นต่อไป

ภิกษุพรรณนาคุณแห่งความตายโดยนัยว่า บุคคลใดตายด้วยดาบนี้ บุคคลนั้นย่อมได้ทรัพย์ดี ดังนี้เป็นต้น หรือกล่าวว่า ผู้ต้องการฆ่าตัวจงฆ่าตัวด้วยดาบนี้ ผู้ต้องการจะฆ่าคนอื่นจงฆ่าคนอื่นด้วยดาบนี้ ดังนี้แล้ว วางดาบไว้ ในขณะลอบวางดาบนั้นไว้ เป็นทุกกฏ. ผู้ต้องการฆ่าตัวจงประหารตนด้วยดาบนั้น หรือผู้ต้องการฆ่าคนอื่นจงประหารผู้อื่นด้วยดาบนั้นก็ตาม แม้ทั้ง ๒ ประการ เพราะบุคคลอื่นถึงทุกข์ ภิกษุผู้ลอบวาง เป็นถุลลัจจัย ตาย เป็นปาราชิก เมื่อวางไม่เจาะจง ตายกันหลายคน เป็นการเพิ่มพูนอกุศล ในวัตถุแห่งปาราชิกเป็นต้น ก็เป็นปาราชิกเป็นต้น. เมื่อเกิดความเดือดร้อน วางดาบไว้ในที่ที่เอามา ย่อมพ้น. เขาซื้อเอาดาบไปแล้ว ให้ดาบแก่พวกเจ้าของดาบไป รับเอามูลค่าจากมือของชนเหล่าใด ให้มูลค่าแก่คนเหล่านั้น ย่อมพ้น. ถ้าถือเอาก้อนเหล็ก หรือผาลไถ หรือจอบให้ทำเป็นดาบ ถือเอาภัณฑะใดมาให้ทำดาบ ครั้นกลับทำเป็นภัณฑะนั้นนั่นแล ย่อมพ้น. ถ้าทำลายจอบที่เอามาทำเป็นดาบแล้วทำเป็นผาลไถ เมื่อสัตว์ได้การถูกประหารด้วยผาลไถแล้วตาย ภิกษุย่อมไม่พ้นจากปาณาติบาต แต่ถ้าหลอมเหล็กขึ้นให้ทำเป็นดาบสำหรับลอบวางไว้นั่นเทียว เมื่อดาบนั้นถูกครูดด้วยปลายเหล็กทำให้ป่นละเอียดกระจายไป ภิกษุย่อมพ้น. แม้ถ้าหลายรูปร่วมใจกันทำดาบเหมือนกับคัมภีร์พรรณนาคุณ [แห่งความตายที่ช่วยกันทำ] พึงทราบวินิจฉัยการผูกพันทางกรรมตามนัยที่กล่าวแล้วในคัมภีร์นั่นเทียว. แม้ในหอกและฉมวก ก็มีนัยนี้ หลาวและไม้ค้อน ก็มีวินิจฉัยเหมือนกับไม้คันบ่วง. ในศิลาก็มีวินิจฉัยเหมือนกัน. ในมีดก็มีวินิจฉัยเหมือนกับ

ดาบนั้นแล.

บทว่า ยาพิษก็ดี ความว่า เมื่อภิกษุลอบวางยาพิษ ก็ฟังทราบปาราชิกเป็นต้น ในวัตถุแห่งปาราชิกเป็นต้น โดยอนุรูปแก่ประโยคที่เจาะจงและไม่เจาะจงด้วยอำนาจวัตถุ เมื่อยาพิษเขาซื้อเก็บไว้แล้ว ภิกษุทำให้กลับเป็นปรกติตามนัยก่อน ย่อมพ้น. เมื่อผสมกับยาด้วยตนเองแล้ว ทำไม่ให้เป็นยาพิษ ก็ย่อมพ้นได้. ในเชือกก็มีวินิจฉัยเหมือนกับเชือกบ่วงเทียว.

เรื่องเภสัช

พึงทราบวินิจฉัยในเภสัชต่อไป ภิกษุใดเมื่อเกิดไข้เชื่อมซึมหรือโรคอันมีส่วนเป็นพิษแก่ภิกษุคู่เวร กล่าวว่า เภสัชมีเนยใสเป็นต้นเป็นสัปปายะ ดังนี้ ประสงค์จะให้ตายให้เภสัชแม้ไม่เป็นสัปปายะ หรือให้เจ่าไม้รากไม้และผลไม้อะไร ๆ อื่น พึงทราบว่า ในเพราะภิกษุนั้นให้เภสัชอย่างนี้ เป็นทุกกฏ ในเพราะสัตว์อื่นเกิดทุกข์และตาย เป็นถุลลัจจัยและปาราชิก ในวัตถุแห่งอนันตริยกรรม เป็นอนันตริยกรรม.

เรื่องการหลอนด้วยรูปเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในการนำรูปเข้าไปต่อไป. บทว่า อุปสัหรติ คือ ย่อมวางรูปอันไม่น่าชอบใจอื่นไว้ในที่ใกล้บุคคลนั้น หรือย่อมปลอมแปลงตัวเป็นยักษ์และเปรตเป็นต้นด้วยตนเองยืนอยู่ พอนำเข้าไปซึ่งรูปนั้น เป็นทุกกฏ. ในเพราะสัตว์อื่นเห็นรูปนั้นแล้ว เกิดกลัว เป็นถุลลัจจัย ตาย เป็นปาราชิก แต่ถ้ารูปนั้นเอง เป็นที่ชอบใจของบุคคลบางคน และบุคคลนั้นผอมตายเพราะไม่ได้ เป็นการผิดกำหนด.

แม้ในรูปที่น่าชอบใจ ก็มีนัยอย่างนี้แล. ก็บรรดารูปที่น่าชอบใจนั้น ว่าโดยพิเศษรูปชายเป็นที่ชอบใจของหญิงทั้งหลาย รูปหญิงเป็นที่ชอบใจของชายทั้งหลาย ภิกษุแต่งเป็นรูปนั้นแล้วนำเข้าไป ทำพอให้เห็นเท่านั้น ทั้งไม่ให้แม้เพื่อจะเห็นนานเกินไป บุคคลนอกนี้ ผอมตาย เพราะไม่ได้ เป็นปาราชิก. ถ้าตกใจตาย เป็นการผิดกำหนด. แต่ถ้าภิกษุมิได้พิจารณาว่า เขาจะตกใจตาย หรือจะตายเพราะไม่ได้ แต่นำเข้าไปด้วยตั้งใจว่า เขาเห็นแต่อย่างเดียวแล้วจักตาย ดังนี้ เมื่อคนที่เห็นตกใจหรือผอมตายก็ตาม เป็นปาราชิกทั้งนั้น. พึงทราบแม้การนำเข้าไปซึ่งเสียงเป็นต้นโดยทำนองนี้.

จริงอยู่ในเสียงเป็นต้นนั้น มีความแปลกกันอย่างเดียว คือ พึงทราบว่า เสียงอมนุษย์เป็นต้น ที่ให้เกิดความหวาดเสียว เป็นเสียงที่ไม่น่าชอบใจ สำหรับชายทั้งหลาย เสียงหญิงและเสียงขับร้องที่ไพเราะเป็นต้น เป็นเสียงที่น่าชอบใจ ทำให้สำราญจิต. กลิ่นรากไม้เป็นต้นแห่งต้นไม้พิษในป่าหิมพานต์ และกลิ่นซากศพ เป็นกลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ กลิ่นทั้งหลายมีกลิ่นรากกระลำพักเป็นต้น เป็นกลิ่นที่น่าชอบใจ. รสแห่งรากไม้อันปฏิกูลเป็นต้น เป็นรสที่ไม่น่าชอบใจ. รสแห่งรากไม้ที่ไม่ปฏิกูลเป็นต้น เป็นรสที่น่าชอบใจ ผัสสะทั้งหลายมีผัสสะเป็นพิษและผัสสะแต่หิดใหญ่เป็นต้น เป็นโผฏฐัพพะที่ไม่น่าชอบใจ ผัสสะแต่ผ้าแพรพรรณ[๑] หงสบุปผา [ชนปีกหงส์เป็นต้น] และผัสสะแต่นุ่นสำลีเป็นต้น เป็นผัสสะที่น่าชอบใจ.

พึงทราบวินิจฉัยในการนำธัมมารมณ์เข้าไปต่อไป ธรรม คือ เทศนา พึงทราบว่า **ธรรม** อีกอย่างหนึ่ง ธัมมารมณ์อันต่างด้วยวิบัติและสมบัติในนรกและในสวรรค์ ด้วยสามารถแห่งเทศนา ก็พึงทราบว่า **ธรรม**

บทว่า **แก่คนผู้ที่ควรเกิดในนรก** ความว่า ภิกษุกล่าวกถาว่าด้วยเรื่องนรกมีพันธนาการ ๕ อย่าง และกรรมกรณ์เป็นต้น แก่สัตว์ผู้ทำลายสังวรแล้ว ผู้ทำบาปกรรม ควรแก่การบังเกิดในนรก หากว่าเขาฟังกถาว่าด้วยเรื่องนรกนั้นแล้วตกใจตาย ภิกษุผู้กล่าวต้องปาราชิก แต่ถ้าเขาแม้ฟังแล้ว แต่ตายตามธรรมดาของตน ไม่เป็นอาบัติ ภิกษุกล่าวกถาว่าด้วยเรื่องนรกด้วยคิดว่า เขาฟังแล้วจักไม่กระทำบาปกรรมเห็นปานนั้น จักงด จักเว้น สัตว์นอกนี้ฟังกถานั้นแล้วตกใจตาย ไม่เป็นอาบัติ.

บทว่า **กถาว่าด้วยเรื่องสวรรค์** ได้แก่ กถาว่าด้วยสมบัติแห่งเทวดาผู้พ้อนรำเป็นต้น และแห่งสวนนันทวันเป็นต้น สัตว์นอกนี้ฟังกถานั้นแล้ว น้อมใจไปในสวรรค์ ต้องการจะบรรลุสมบัตินั้นโดยเร็ว จึงยังความทุกข์ให้เกิดขึ้น ด้วยการนำศัสตรามาสังหาร การกินยาพิษ การอดอาหาร การกลั้นลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ภิกษุผู้กล่าวต้องถุลลัจจัย เขาตาย ต้องปาราชิก แต่ถ้าเขาแม้ฟังแล้วดำรงอยู่จนชั่วอายุแล้ว จึงตายไปตามธรรมดาของตน ไม่เป็นอาบัติ ภิกษุกล่าวด้วยคิดว่า เขาฟังกถานี้แล้วจักทำบุญทั้งหลาย ดังนี้ สัตว์นอกนี้ฟังกถานั้น

---

๑. บางท่านแปลว่า ผ้าเมืองจีน

แล้วน้อมใจทำกาละ ไม่เป็นอาบัติ.

การบอกและการสอน

พึงทราบวินิจฉัยในการบอกต่อไป. บทว่า **ภิกษุถูกเขาถามแล้วจึงบอก** ความว่า ภิกษุถูกเขาถามอย่างนี้ว่า ท่านขอรับ คนตายอย่างไร จึงได้ทรัพย์ หรือเกิดในสวรรค์ ดังนี้ จึงบอก.

พึงทราบวินิจฉัยในการสอนต่อไป บทว่า **ภิกษุไม่ได้ถูกเขาถามก็บอก** ความว่า ภิกษุไม่ได้ถูกเขาถามอย่างนี้ ก็บอกเองทีเดียว. การทำการกำหนดและการทำนิมิต พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในอทินนาทานกถา.

อนาปัตติวาร

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงประเภทแห่งอาบัติโดยประการต่าง ๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงอนาบัติจึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า **ภิกษุไม่แกล้ง ไม่เป็นอาบัติ ดังนี้** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ไม่แกล้ง** ความว่า ไม่ได้ตั้งใจว่า เราจะฆ่าบุคคลนี้ด้วยความพยายามนี้ จริงอยู่ เมื่อบุคคลอื่นแม้ตายด้วยความพยายามที่ภิกษุไม่ได้ตั้งใจอย่างนี้กระทำแล้ว ภิกษุก็ไม่เป็นอาบัติ สมจริงดังที่จักตรัสข้างหน้าว่า **ดูกรภิกษุ ภิกษุไม่แกล้ง ไม่เป็นอาบัติ.**

บทว่า **ผู้ไม่รู้อยู่** ความว่า ผู้ไม่รู้อยู่ว่า ผู้นี้จักตายด้วยความพยายามนี้ เมื่อคนอื่นแม้ตายด้วยความพยายาม ก็ไม่เป็นอาบัติ. สมจริงดังที่จักตรัสข้างหน้าในเรื่องบิณฑบาตเจือยาพิษว่า **ดูกรภิกษุ ภิกษุไม่รู้อยู่ ไม่เป็นอาบัติ.**

บทว่า **ไม่ประสงค์จะให้ตาย** ความว่า ไม่ปรารถนาความตาย. จริงอยู่ คนอื่นจะตายด้วยความพยายามใด เมื่อเขาแม้ถูกฆ่าด้วยความพยายามนั้น ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้ตายก็ไม่เป็นอาบัติ. สมดังที่จักตรัสข้างหน้าว่า **ดูกรภิกษุ ภิกษุไม่ประสงค์จะให้ตาย ไม่เป็นอาบัติ.** ภิกษุบ้าเป็นต้น มีนัยดังได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นนั่นเอง. ก็ภิกษุผู้ปลงชีวิตกันและกันผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบทนี้ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุเหล่านั้น. ภิกษุที่เหลือมีภิกษุผู้พรรณนาคุณ

แห่งความตายเป็นต้น ต้องอาบัติทั้งนั้นแล.

พรรณนาบทภาชนีย์ จบ.

เรื่องเบ็ดเตล็ด

พึงทราบวินิจฉัยในข้อเบ็ดเตล็ดมีสมุฏฐานเป็นต้น ดังต่อไปนี้. สิกขาบทนี้มีสมุฏฐาน ๓ คือ ย่อมตั้งขึ้นแต่กายกับจิต ๑ แต่วาจากับจิต ๑ แต่กายวาจากับจิต ๑ เป็นกิริยา เป็นสัญญาวิโมกข์ เป็นสจิตตกะ เป็นโลกวัชชะ เป็นกายกรรม เป็นวจีกรรม เป็นอกุศลจิต เป็นทุกขเวทนา. ก็แม้หากว่าพระราชาเสด็จขึ้นสู่ที่สิริไสยาสน์ เสวยสุขในรัชสมบัติอยู่ เมื่อพวกราชบุรุษกราบทูลว่า ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้า นำโจรมาได้แล้วดังนี้ ท้าวเธอทรงพระสรวลพลางตรัสว่า จงไปฆ่ามันเสียเถิด ดังนี้ พึงทราบว่า พระองค์ตรัสด้วยพระทัยสัมปยุตด้วยโทมนัสโดยแท้ แต่จิตโทมนัสนี้ปุถุชนรู้ได้ยาก เพราะเจือด้วยความสุข และเพราะไม่ติดต่อกัน ฉะนี้แล.

เรื่องวินีตวัตถุ

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องแรกอันมีมาในวินีตวัตถุคาถา ดังต่อไปนี้.

บทว่า ด้วยความกรุณา ความว่า ภิกษุเหล่านั้นเห็นทุกข์อันเกิดจากความเป็นไข้อย่างหนักของภิกษุนั้น จึงเกิดความกรุณาขึ้นต้องการให้เขาตาย แต่หารู้ความที่เขาต้องการจะตายไม่ จึงพากันพรรณนาคุณแห่งความตายอย่างนี้ว่า ท่านมีศีล ทำกุศลไว้แล้ว เมื่อจะตายก็จะกลัวทำไม ธรรมดาว่าสวรรค์ของคนมีศีลเนื่องด้วยเหตุเพียงความตายเท่านั้น มิใช่หรือ แม้ภิกษุนั้นทำการอดอาหารทำกาละในกาลต่อมา เพราะการพรรณนาของภิกษุเหล่านั้น เหตุนั้นภิกษุเหล่านั้นจึงต้องอาบัติ แต่คำว่า พรรณนาคุณแห่งความตายด้วยจิตกรุณา ท่านกล่าวด้วยสามารถโวหาร เหตุนั้น แม้ในกาลบัดนี้ ภิกษุผู้ฉลาดจึงไม่ควรพรรณนาคุณแห่งความตายทำนองนี้แก่ภิกษุไข้ เพราะถ้าภิกษุนั้นพึงการพรรณนาคุณแห่งความตายนั้น แล้วทำกาละในระหว่างเมื่ออายุแม้ยังเหลืออยู่ชั่วว่าระแห่งชวนจิตดวงหนึ่ง ด้วยความพยายามอดอาหารเป็นต้นก็ย่อมเป็นผู้อันภิกษุนี้แลฆ่า แต่โดยนัยนี้ควรสั่งสอนว่า ความเกิดขึ้นแห่งมรรคและผลสำหรับภิกษุผู้มีศีลไม่เป็นของอัศจรรย์ เหตุนั้น ภิกษุอย่าทำใจเกี่ยวเกาะในเสนาสนะมีวิหารเป็นต้น

เข้าไปตั้งสติอันไปในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ และอันไปในกาย แล้วพึงทำความไม่ประมาทในมนสิการเถิด อนึ่ง แม้เมื่อคุณแห่งความตายอันภิกษุพรรณนาแล้ว ผู้ใดไม่ได้ทำความพยายามอะไรเพราะการพรรณนานั้น ตายตามอายุ ตามอนุสนธิ โดยธรรมดาของตน ภิกษุผู้พรรณนาไม่ควรปรับด้วยอาบัติ ดังนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่พิจารณาก่อนแล้วอย่านั่งบนอาสนะ** นี้ อันมีมาในเรื่องที่ ๒ ต่อไป อาสนะเช่นไร ภิกษุต้องพิจารณา อาสนะเช่นไร ไม่ต้องพิจารณา อาสนะใดล้วน ๆ เท่านั้น ไม่มีเครื่องปูลาด และอาสนะใดที่เขาปูลาดถวายภิกษุที่มายืนคอยแลเห็นอยู่ อาสนะนั้นไม่ต้องพิจารณา ภิกษุจะนั่งก็ควร แม้อาสนะใดที่คนทั้งหลายใช้มือปรบ ๆ เอง แล้วถวายด้วยกล่าวว่า นิมนต์พระคุณเจ้านั่งบนอาสนะนี้เถิด ขอรับ ดังนี้ จะนั่งแม้บนอาสนะนั้น ควรอยู่ แม้ถ้าคราวแรกที่เดียวภิกษุทั้งหลายมานั่งอยู่แล้ว ภายหลังจะเดินขึ้นหรือเดินลง ก็ไม่ต้องพิจารณา แม้อาสนะใดที่เขาใช้ผ้าบาง ๆ คลุมให้พอเห็นพื้นได้ แม้อาสนะนั้น ก็ไม่ต้องพิจารณา ส่วนอาสนะใดเขาปูลาดไว้ด้วยผ้าปาวารและผ้าโกเชาว์เป็นต้น อาสนะนั้นภิกษุพึงใช้มือคลำกำหนดนั่งเถิด ส่วนในอรรถกถามหาปัจจรีย์ท่านกล่าวไว้ว่า อาสนะใดแม้ที่เขาใช้ผ้าสาฏกเนื้อหนาลาดไว้ รอยย่นมิได้ปรากฏ อาสนะนั้น ก็ไม่ต้องพิจารณา.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสากต่อไป บทว่า **มิได้แกล้ง** คือ ไม่มีเจตนาจะฆ่า ก็ภิกษุนั้นมีประโยคอันพลาดไป ด้วยเหตุนั้น เธอจึงกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้ามิได้แกล้ง. เรื่องครกมีอรรถง่ายทั้งนั้น

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องแรกบรรดาเรื่องพระชรัวตาทั้งหลายต่อไป ภิกษุลูกชายผลักไปด้วยคิดว่า หลวงพ่ออย่าทำความกังวลให้ภิกษุสงฆ์เลย

ในเรื่องที่ ๒ มีวินิจฉัยต่อไป ภิกษุลูกชายถูกเขาว่า เป็นบุตรชรัวตา ทั้งในท่ามกลางสงฆ์ ทั้งในท่ามกลางคณะ อึดอัดอยู่ด้วยคำนั้น จึงผลักไปด้วยตั้งใจว่า หลวงพ่อนี้จงตายเสียเถิด

ในเรื่องที่ ๓ มีวินิจฉัยต่อไป เป็นถุลลัจจัยเพราะทำทุกข์ให้เกิดแก่หลวงพ่อนั้น เรื่อง ๓ เรื่องนอกจากนั้นมีอรรถง่ายทั้งนั้น

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องบิณฑบาตเจือยาพิษต่อไป ภิกษุนั้นบำเพ็ญสาราณียธรรม

ถวายบิณฑบาตเลิศแก่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายก่อนแล้วจึงฉัน ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อคฺคการิกำ อทาสิ

บทว่า อคฺคการิกำ แปลว่า กิริยาเลิศ อธิบายว่า บิณฑบาตที่ได้ครั้งแรก หรือบิณฑบาตที่เลอเลิศ คือ ประณีตมาก อนึ่ง กิริยาเลิศกล่าวคือการถวายอันใดของเธอ กิริยาเลิศอันนั้น ใคร ๆ ไม่อาจจะถวายได้ จริง ภิกษุนั้นได้ถวายแม้บิณฑบาตตั้งแต่เถรอาสน์ลงไป.

บทว่า ภิกษุเหล่านั้น ความว่า ภิกษุเหล่านั้น คือผู้ฉันบิณฑบาตตั้งแต่เถรอาสน์ลงไป ได้ยินว่า ภิกษุเหล่านั้นได้มรณภาพทั้งหมด. คำที่เหลือในเรื่องนี้ ง่ายทั้งนั้น ก็ภิกษุได้โภชนะอันประณีตโดยเคารพในตระกูลที่เป็นมิจฉาทิฐิ ไม่มีศรัทธา ยังมิได้ใคร่ครวญไม่ควรฉันด้วยตนเอง ไม่ควรถวายแก่ภิกษุเหล่าอื่น ภัตรหรือของเคี้ยวที่ค้างคืนแม้ใด เธอได้จากตระกูลที่เป็นมิจฉาทิฐินั้น ภัตรและของเคี้ยวแม้นั้นก็ไม่ควรฉัน เพราะว่าตระกูลเหล่านั้นย่อมถวายภัตรและของเคี้ยวนั้นที่เขามิได้ปิดเอาไว้ งูและตะขาบเป็นต้นไปนอนทับแล้ว เป็นสิ่งที่เขาจะต้องทิ้งเป็นธรรมดา แม้บิณฑบาตที่เปื้อนของหอมและขมิ้นเป็นต้น ก็ไม่ควรรับจากตระกูลที่เป็นมิจฉาทิฐินั้น เพราะว่าตระกูลเหล่านั้นย่อมสำคัญว่า ควรให้ก็ได้ แม้ซึ่งภัตรที่เขาเช็ดฐานที่เป็นโรคทั้งหลายที่ร่างกายแล้วเก็บไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องทดลองต่อไป ภิกษุเมื่อจะทดลอง ย่อมทดลอง ๒ ประการ คือ ย่อมทดลองยาพิษว่า ยาพิษนี้อาจจะทำให้ตายได้หรือไม่ ดังนี้ อย่าง ๑ ย่อมทดลองบุคคลว่า ภิกษุนี้กินยาพิษนี้แล้วจะพึงตายหรือไม่ ดังนี้ อย่าง ๑ เมื่อเธอให้ด้วยประสงค์จะทดลองทั้ง ๒ ประการ เขาจะตายหรือไม่ก็ตาม เป็นถุลลัจจัย แต่เมื่อให้ด้วยตั้งใจอย่างนี้ว่า ยาพิษนี้จงฆ่าภิกษุนี้เสียดังนี้ หรือว่า ภิกษุนี้กินยาพิษนี้แล้วจงตาย ดังนี้ ถ้าตาย เป็นปาราชิก ถ้าไม่ตาย เป็นถุลลัจจัย

เรื่องสร้างที่อยู่ด้วยศิลา ๓ เรื่อง และเรื่องอิฐ มีด และกลอนเรือน อย่างละ ๓ เรื่อง นอกจากเรื่องนี้ มีอรรถง่ายทั้งนั้น ก็ความต่างแห่งอาบัติและอนาบัตินี้ ย่อมมีด้วยอำนาจศิลาเป็นต้นเท่านั้น ยังไม่สิ้นเชิง ย่อมมีด้วยอำนาจแม้ท่อนไม้ ค้อน สิ่วและพื่มเป็นต้นทีเดียวฉะนั้น เรื่องนี้แม้มิได้มีมาในพระบาลี ก็พึงทราบตามนัยที่มาแล้วนั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องร่างร้านต่อไป เตียงที่ตั้งไว้กลางแจ้งที่เขาผูกไว้เพื่อประโยชน์แก่การฉาบปูนขาว การทำมาลากรรมและลดากรรมเป็นต้น เรียกว่า ร่างร้าน

ในเรื่องร่างร้านนั้น คำว่า อาวุโส ท่านจงยืนผูกที่ตรงนี้ ดังนี้ มีความว่า ภิกษุมีความประสงค์จะฆ่ากล่าวหมายถึงสถานที่ ๆ ภิกษุยืนอยู่แล้ว พึงตกไปถูกตอที่มแทง หรือพึงตายในบ่อและที่ชันเป็นต้น ก็บรรดาสถานที่เหล่านี้ ภิกษุบางรูปกำหนดที่สูงว่า เขาจักตกจากที่นี้ตาย บางรูปก็กำหนดที่ต่ำว่า เขาจักตกไปในที่นี้ตาย บางรูปก็กำหนดทั้ง ๒ ที่ว่า เขาจักตกจากที่นี้ตาย ตกไปที่นี้ตาย บรรดาที่ ๆ กำหนดเหล่านั้น ผู้ใดมิได้ตกไปจากที่ ซึ่งกำหนดไว้เป็นที่สูง ตกไปจากที่อื่น หรือมิได้ตกลงในที่ซึ่งกำหนดไว้เป็นที่ต่ำ ตกไปในที่อื่น หรือในที่ซึ่งกำหนดทั้ง ๒ ตกไปคลาดที่แห่งใดแห่งหนึ่งแต่แห่งเดียว เมื่อเขาตาย ไม่เป็นอาบัติ เพราะผิดกำหนด. แม้ในเรื่องมุงวิหาร ก็มีนัยนี้แหละ.

พึงทราบวินิจฉัยเรื่องภิกษุเบื่อหน่ายต่อไป ได้ยินว่า ภิกษุนั้นเห็นความพยายามแห่งกามวิตกเป็นต้น ไม่อาจจะหักห้ามได้ เบื่อหน่ายในพระศาสนา มุ่งหน้าจะเป็นคฤหัสถ์ ลำดับนั้นจึงคิดว่า เราจักตายก่อนที่ยังไม่ทันถึงศีลเภท ลำดับนั้น เธอจึงขึ้นภูเขานั้นโจนลงที่เขาขาทับช่างสานตายคนหนึ่ง บทว่า ช่างสาน ได้แก่ คนทำไม้ไผ่

คำว่า น จ ภิกฺขเว อตฺตานํ ปาเตตพฺพํ ความว่า ภิกษุไม่ควรยังตนให้ตกไป ก็ในเรื่องนี้ ภิกษุไม่ควรยังตนให้ตกไปอย่างเดียว หามิได้ ไม่ควรทำตนให้ตายด้วยความพยายามอย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่นโดยที่สุดแม้ด้วยการอดอาหาร จริงอยู่ แม้ภิกษุใดอาพาธเมื่อเภสัชและอุปัฏฐากทั้งหลายมีอยู่ ต้องการตาย จึงอดอาหาร เป็นทุกกฏที่เดียว ส่วนภิกษุใดเจ็บหนักเร่อรังอยู่นาน ภิกษุทั้งหลายผู้อุปัฏฐากย่อมลำบาก ย่อมรังเกียจ ย่อมอึดอัดว่า เมื่อไรหนอเราจึงจักพ้นจากภิกษุไข้ ดังนี้ ถ้าภิกษุนั้นคิดว่า อัตภาพนี้แม้รับบำรุงอยู่ ก็ดำรงอยู่ไม่ได้ และภิกษุทั้งหลายย่อมลำบาก ดังนี้ จะอดอาหาร ไม่ฉันยา ก็ควร อนึ่ง ภิกษุใดคิดว่า โรคนี้กล้าแข็ง สังขารทั้งหลายจะไม่ดำรงอยู่ได้ และการบรรลุคุณวิเศษของเรานี้ ก็ปรากฏดุจอยู่ในเงื้อมหัตถ์ จึงอดอาหาร ควรเหมือนกัน เมื่อภิกษุแม้ผู้ไม่อาพาธเกิดสลดใจคิดว่า ชื่อว่า การแสวงหาอาหารเป็นเรื่องเนิ่นช้า จึงอดอาหารด้วยมุ่งกัมมัฏฐานเป็นสำคัญ ว่าเราจักบำเพ็ญเพียร

กัมมัฏฐาน ดังนี้ ควรอยู่ ภิกษุพยากรณ์การบรรลุคุณวิเศษแล้วอดอาหาร การทำเช่นนั้น ไม่ควร เพราะว่าการบอกแก่ภิกษุผู้เป็นลัชชีทั้งหลายผู้เป็นสภาคกัน จึงควร.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องศิลาต่อไป บทว่า ทวาย แปลว่า ด้วยการเล่น คือด้วยการหรรษา อธิบายว่า ด้วยความสนุก บทว่า สิลา แปว่า หิน และไม่ใช่แต่หินอย่างเดียว แม้จะใช้มือหรือเครื่องยนต์เจาะท่อนไม้ หรือชิ้นอิฐอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น ก็ไม่ควร แต่ภิกษุทั้งหลายจะสนุกสนานร่าเริง กลิ้งบ้าง ยกขึ้นบ้าง ซึ่งหินเป็นต้นเพื่อประโยชน์แก่พระเจดีย์เป็นต้น เวลานั้นจัดเป็นเวลาทำการงาน ฉะนั้น ควรอยู่ ภิกษุทั้งหลายเมื่อทำนวกรรมเช่นนี้ แม้อื่นก็ดี เมื่อชักจีวรก็ดี ยกขึ้นซึ่งต้นไม้ หรือท่อนไม้สำหรับชักเครื่องใช้สอยแล้วเจาะ การทำเช่นนี้ ก็ควร ในเวลาสละภัตรเป็นต้น จะขว้างท่อนไม้ หรือกระเบื้องถ้วยไล่กาและสุนัขให้หนีไป การทำเช่นนี้ ก็ควร. เรื่องการอบตัวเป็นต้นทั้งหมด มีอรรถง่ายทั้งนั้น ก็ในเรื่องนี้ ภิกษุไม่พึงทำการอุปฐากภิกษุไข้ด้วยมนสิการว่า เรารำคาญ ทุกอย่างพึงเข้าไปกำหนดกำลังและหย่อนกำลัง ความพอใจและสัปปายะแห่งภิกษุไข้แล้วทำด้วยประสงค์ประโยชน์เกื้อกูลเถิด.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องหญิงมีครรภ์กับชายชู้ต่อไป. บทว่า มีสามีเลิกร้างไป คือ สามีจากไป. บทว่า เภสัชที่ทำให้ครรภ์ตก คือ ครรภ์ย่อมตกด้วยเภสัชใดที่บริโภคแล้ว เภสัชเช่นนั้น. เรื่องภริยา ๒ คน มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องรีดลูกต่อไป. เมื่อภิกษุกล่าวว่า ท่านจงรีดทำให้ตกไปเอง ดังนี้ หญิงให้คนอื่นรีดทำให้ตกไป เป็นการผิดกำหนด แม้เมื่อกล่าวว่า ท่านจงให้เขารีดทำให้ตกไป ดังนี้ หญิงรีดเสียเองทำให้ตกไป เป็นการผิดกำหนดเหมือนกัน ชื่อว่า ปริยาย ไม่มีในมนุสสวิคคหปาราชิก ฉะนั้น เมื่อภิกษุกล่าวว่า ชื่อว่า ครรภ์อันบุคคลรีดแล้วย่อมตก ดังนี้ หญิงนั้น จงรีดเองก็ดี ใช้ให้คนอื่นรีดทำให้ตกไปก็ดี ไม่ผิดกำหนด เป็นปาราชิกทั้งนั้น. แม้ในเรื่องการนาบก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องหญิงหมันต่อไป. หญิงที่ทรงครรภ์ไม่ได้ ชื่อว่า หญิงหมัน ธรรมดาว่า หญิงทรงครรภ์ไม่ได้ ย่อมไม่มี แต่ครรภ์แม้อันหญิงใด ทรงไว้แล้ว ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ท่านหมายถึงหญิงนั้น จึงกล่าวดังนี้ ได้ยินว่า ในสมัยมีระดู หญิงทั้งปวงย่อมทรง

ครรภ์ได้ แต่อกุศลวิบาก ย่อมตามมาทันสัตว์ที่เกิดในท้องของหญิง ที่เรียกว่า หญิงหมั้น สัตว์เหล่านั้นถือปฏิสนธิด้วยปริตตกุศลวิบาก ถูกอกุศลวิบากครอบงำ ย่อมพินาศไป ก็ในเวลาปฏิสนธิใหม่ ๆ ครรภ์ย่อมไม่ตั้งอยู่ได้เพราะอานุภาพกรรมด้วยอาการ ๒ ประการ คือ ด้วยลม และด้วยปาณกสัตว์ ลมย่อมทำให้เหือดแห้ง ให้อันตรธานไป ปาณกสัตว์ทั้งหลายย่อมกินทำให้อันตรธานไป แต่เมื่อเขาทำเภสัช เพื่อกำจัดลมนั้น หรือปาณกสัตว์ทั้งหลาย ครรภ์พึงดำรงอยู่ได้ ภิกษุนั้นมิได้กระทำเภสัชนั้น ได้ให้เภสัชที่เผ็ดร้อนอย่างอื่น ดังนั้น หญิงนั้นจึงได้ทำกาละ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติอาบัติทุกกฏ เพราะทำเภสัช แม้ในเรื่องที่ ๒ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ฉะนั้น ภิกษุไม่พึงทำเภสัชแก่คนอื่นผู้พากันมา เมื่อทำต้องอาบัติทุกกฏ แต่ควรทำแก่สหธรรมิกทั้ง ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี เพราะว่าสหธรรมิกเหล่านี้มีศีล ศรัทธา และปัญญาสม่ำเสมอ ประกอบในไตรสิกขา ภิกษุย่อมไม่ได้เพื่อจะไม่ทำเภสัชถวาย และเมื่อทำ ถ้าวัตถุของสหธรรมิกเหล่านั้น มีอยู่ ก็พึงถือเอาวัตถุอันเป็นของสหธรรมิกเหล่านั้นปรุงถวาย ถ้าไม่มี ก็พึงเอาของตนทำ ถ้าแม้ของตนก็ไม่มี พึงแสวงหาด้วยภิกขาจารวัตร หรือจากญาติและที่ปวารณา เมื่อไม่ได้ พึงนำมาแม้ด้วยอกตวิญญัติ แล้วกระทำเพื่อประโยชน์แก่ผู้เป็นไข้เถิด ควรทำ [เภสัช] แม้แก่บุคคลอีก ๕ จำพวก คือ บิดา มารดา อุปัฏฐากของบิดามารดานั้น ไวยาวัจกรของตน ปัณฑุปลาส

ชื่อว่า ปัณฑุปลาส ได้แก่ บุคคลผู้เพ่งบรรพชาอยู่ในวิหารตลอดเวลาที่ยังเตรียมบาตรและจีวรอยู่ บรรดาบุคคลเหล่านั้น ถ้าบิดามารดาเป็นอิสระ ไม่หวังตอบแทน จะไม่ทำ [เภสัช] ก็ควร แต่ถ้าท่านดำรงอยู่ในราชสมบัติยังหวังตอบแทน จะไม่ทำ ไม่ควร เมื่อท่านหวังตอบแทนเภสัช ก็พึงให้เภสัช เมื่อท่านไม่เข้าใจที่จะปรุง ก็พึงปรุงให้ เพื่อประโยชน์แก่บิดามารดาเป็นต้นทั้งปวง พึงแสวงหาตามนัยที่กล่าวแล้วในสหธรรมิกนั่นแล ก็ถ้าภิกษุนำมารดามาวัดปฏิบัติอยู่ อย่าถูกตัว พึงทำบริกรรมทุกอย่าง พึงให้ของควรเคี้ยวและของควรบริโภคด้วยมือของตน ส่วนบิดา พึงทำการให้อาบน้ำและการนวดเป็นต้นอุปัฏฐากด้วยมือของตนดุจสามเณร ชนเหล่าใดอุปัฏฐากปฏิบัติมารดาบิดา พึงกระทำ [เภสัช] แม้แก่ชนเหล่านั้นเหมือนอย่างนั้นเทียว.

ชื่อว่า ไวยาวัจกร ได้แก่ บุคคลผู้รับค่าจ้างตัดฟืนในป่า หรือกระทำการงานอะไรอื่น เมื่อโรคเกิดขึ้นแก่ไวยาวัจกรนั้น ภิกษุพึงทำเภสัชให้จนกว่าพวกญาติจะมาพบ ส่วนบุคคลใดเป็นผู้อาศัยภิกษุทำการงานทุกอย่าง พึงทำเภสัชให้แก่บุคคลนั้นเหมือนกัน พึงปฏิบัติแม้ในปัณฑุปลาสดุจปฏิบัติในสามเณร

ควรทำเภสัชให้แม้แก่บุคคลอีก ๑๐ พวก คือ พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว น้าสาว ป้า [พี่ของแม่] อา ลุง [พี่ของพ่อ] อาหรือป้า [พี่สาวของพ่อ] ลุง [พี่ของพ่อ] ก็ภิกษุเมื่อจะทำให้แก่ญาติเหล่านั้นทั้งหมด พึงเอาเภสัชอันเป็นของญาตินั่นนั่นเทียว แล้วปรุงให้อย่างเดียว ก็ถ้าของไม่พอ และญาติเหล่านั้นขอว่า ขอพระคุณเจ้าจงให้แก่พวกผมเถิด ขอรับ พวกผมจักคืนให้พระคุณเจ้า ดังนี้ ภิกษุพึงให้เป็นของยืม แม้ถ้าเขาไม่ขอ ภิกษุพึงกล่าวว่า เภสัชของเรามีอยู่ พวกท่านจงยืมเอาไปเถิด หรือพึงทำความผูกใจไว้ว่า เมื่อใดเขาเหล่านั้นจักมี เมื่อนั้นเขาก็จักให้ ดังนี้แล้วให้เถิด ถ้าเขาคืนให้ ก็พึงรับ ถ้าเขาไม่ให้ ก็ไม่ต้องทวง เว้นญาติ ๑๐ พวกเหล่านี้เสีย เภสัชอันภิกษุไม่ควรให้แก่คนเหล่าอื่น

ก็โดยสืบลำดับบุตรของญาติเหล่านั้นไปจนถึงชั่วตระกูลที่ ๗ เมื่อภิกษุให้เขานำปัจจัย ๔ มา ก็ไม่เป็นอกัปปิยวัตถุ เมื่อทำเภสัชหรือเวชกรรม ก็ไม่เป็นอาบัติเพราะประทุษร้ายสกุล ถ้าภรรยาของพี่ชาย น้องชาย หรือสามีของพี่สาวน้องสาว เป็นไข้ หากว่าเขาเป็นญาติ จะทำเภสัชให้แก่เขาแม้เหล่านั้น ควรอยู่ หากเขามิใช่ญาติ ควรทำแล้วให้แก่พี่ชายน้องชายและพี่สาวน้องสาวด้วยกล่าวว่า ท่านจงให้ในที่ปฏิบัติของท่านเถิด อีกประการหนึ่ง ควรทำให้แก่พวกบุตรของเขาเหล่านั้นด้วยกล่าวว่า พวกเจ้าจงให้แก่บิดามารดาของพวกเจ้าเถิด ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยในบททั้งปวง โดยอุบายนี้ เภสัชอันภิกษุเมื่อจะใช้สามเณรทั้งหลายขนมาจากป่าเพื่อประโยชน์แก่ภรรยาของพี่ชายน้องชายเป็นต้น ก็พึงใช้สามเณรผู้เป็นญาติทั้งหลายขนมา หรือพึงให้ขนมาเพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วให้ก็ได้ แม้สามเณรเหล่านั้นก็พึงนำมาด้วยมุ่งวัตรเป็นสำคัญว่า เรานำมาถวายพระอุปัชฌายะ มารดาบิดาของพระอุปัชฌายะเป็นไข้มาวัด แต่พระอุปัชฌายะหลีกไปต่างถิ่นเสีย สัทธิวิหาริกพึงให้เภสัชอันเป็นของพระอุปัชฌายะ หากไม่มี ก็พึงบริจาคเภสัชของตนแก่พระอุปัชฌายะให้ไป แม้เมื่อของตนก็ไม่มี พึงแสวงหาตามนัยที่กล่าว

แล้วทำให้เป็นของพระอุปัชฌายะ ให้เถิด แม้พระอุปัชฌายะ ก็พึงปฏิบัติในมารดาบิดาของสัทธิวิหาริกอย่างนี้เหมือนกัน ในพระอาจารย์และอันเตวาสิกก็นัยนี้ แม้คนอื่นใด เป็นอาคันตุกะก็ตาม เป็นโจรก็ตาม เป็นอิสรชนก็ตาม รบแพ้มาก็ตาม เป็นคนจรที่พวกญาติสละแล้วก็ตาม เป็นไข้ เข้าไปตามวัด ภิกษุไม่หวังตอบแทน พึงทำให้ทุกคน ตระกูลที่มีศรัทธาบำรุงด้วยจตุปัจจัย ตั้งอยู่ในฐานะบิดามารดาของภิกษุสงฆ์ หากว่าในตระกูลนั้น ใคร ๆ เป็นไข้ ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า ท่านขอรับ ช่วยทำเภสัชให้ด้วยความคุ้นเคยเถิด เพื่อประโยชน์แก่คนไข้นั้น ไม่ควรให้นั่นเทียว ไม่ควรทำ ก็ถ้าภิกษุทั้งหลายรู้สิ่งที่ควรแล้วถามอย่างนี้ว่า ท่านขอรับ แพทย์ทั้งหลายทำเภสัชอะไรแก้โรคชื่อโน้น ดังนี้ จะกล่าวว่า จงเอาสิ่งนี้และสิ่งนี้ทำ ดังนี้ ก็ควร แต่ภิกษุถูกถามอย่างนี้ว่า ท่านขอรับ มารดาของผมเป็นไข้ ขอใต้เท้าจงบอกก่อนเถิด ดังนี้ ไม่ควรบอก แต่ควรจะสนทนากันแลกันว่า อาวุโส เมื่อโรคนี้ [เกิดขึ้น] แก่ภิกษุชื่อโน้น เขาทำเภสัชอะไร ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายตอบว่า ทำเภสัชนี้และนี้ขอรับ ดังนี้ รูปนอกนี้ฟังคำนั้นแล้ว ทำเภสัชแก่มารดา ควรอยู่ ได้ยินว่า แม้พระมหาปทุมเถระ เมื่อพระเทวีของพระเจ้าวสภะเกิดประชวรขึ้น หญิงคนหนึ่งมาถามก็มิได้ตอบว่า อาตมาไม่ทราบ หากแต่สนทนากับภิกษุทั้งหลายอย่างนั้นนั่นเทียว ราชบุรุษทั้งหลายได้ยินคำสนทนานั้นแล้ว ได้ทำเภสัชถวายพระเทวีนั้น และเมื่อพระประชวรสงบแล้ว ราชบุรุษทั้งหลายได้ใส่ผอบเภสัชให้เต็ม กับด้วยไตรจีวรและกหาปณะ ๓๐๐ นำมาวางไว้แทบเท้าของพระเถระกล่าวว่า ท่านขอรับ ขอใต้เท้าจงทำการบูชาด้วยดอกไม้เถิด พระเถระให้รับไว้ด้วยสามารถเป็นกัปปิยะว่า นี่ชื่อว่า เป็นอาจริยภาค ดังนี้แล้ว ได้กระทำการบูชาด้วยดอกไม้ ภิกษุพึงปฏิบัติในเภสัชอย่างนี้ก่อน.

ก็พึงทราบวินิจฉัยในพระปริตต่อไป ภิกษุอันเขากล่าวว่า ท่านขอรับ จงสวดพระปริตแก่คนไข้ที่เถิด ดังนี้ ไม่ควรทำ แต่เมื่อเขากล่าวว่า จงสวดเถิดดังนี้ ควรทำ แม้หากภิกษุนั้นจะมีความดำริดังนี้ว่า ชื่อว่า มนุษย์ทั้งหลายย่อมไม่รู้ เมื่อเราไม่สวดพระปริต ก็จักเป็นผู้เดือดร้อน ดังนี้ ควรทำพระปริต แต่ภิกษุอันเขากล่าวว่า จงทำน้ำพระปริต ด้วยพระปริตให้ที่เถิด ดังนี้ พึงใช้มือแกว่งน้ำ คลึงด้ายให้แก่เขาเหล่านั้นเทียว ถ้าภิกษุให้น้ำจากวิหารหรือด้ายของตน เป็นทุกกฏ มนุษย์ทั้งหลายเอาน้ำและด้ายมานั่งแล้วกล่าวว่า ขอใต้เท้า

โปรดสวดพระปริตเถิด ดังนี้ ควรทำ หากพวกเขาไม่รู้ ก็ควรบอก พวกเขาเรียงรายน้ำ[๑]และวางด้ายไว้ที่เท้าภิกษุทั้งหลายผู้นั่งอยู่ แล้วไปด้วยสั่งว่า ขอใต้เท้าโปรดทำพระปริตโปรดสวดพระปริตเถิด ดังนี้ไม่ควรชักเท้าออกไป เพราะมนุษย์ทั้งหลายเดือดร้อน พวกเขาส่งข่าวไปวัดเพื่อประโยชน์แก่คนไข้ภายในบ้านว่า ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายโปรดสวดพระปริตดังนี้ ควรสวด เมื่อเกิดโรคหรืออันตรายในพระราชมณเฑียรเป็นต้นภายในบ้าน มนุษย์ทั้งหลายจึงให้นิมนต์ [ภิกษุทั้งหลาย] มาให้สวด พึงสวดอาฏานาฏิยสูตรเป็นต้น. แม้เมื่อเขาส่งข่าวไปว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าจงมาให้สิกขาบท จงแสดงธรรมแก่คนไข้ จงมาให้สิกขาบท จงแสดงธรรมในพระราชฐานชั้นในหรือในเรือนอำมาตย์ ดังนี้ ภิกษุพึงไปให้สิกขา พึงกล่าวธรรม เขานิมนต์ว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงมา เพื่อแวดล้อมคนที่ตายไปแล้ว ดังนี้ ไม่ควรไป แต่จะไปด้วยมุ่งกัมมัฏฐานว่า เราจักได้มรณสติในเพราะการดูซากศพและในเพราะการดูอสุภ ดังนี้ควรอยู่ ภิกษุพึงปฏิบัติในพระปริตดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็พึงทราบวินิจฉัยในบิณฑบาตต่อไป อนามัฏฐบิณฑบาตควรให้แก่ใคร ไม่ควรให้แก่ใคร ควรให้แก่มารดาบิดาก่อน ก็ถ้าอนามัฏฐบิณฑบาตนั้นมีค่าถึงกหาปณะ ก็ไม่เป็นการทำศรัทธาไทยให้ตกไป พึงให้แม้แก่ชนเหล่านี้ คือ อุปัฏฐากของมารดาบิดา ไวยาวัจกร บัณฑุปลาส บรรดาบุคคลเหล่านั้น สำหรับบัณฑุปลาส ภิกษุควรวางไว้ในสำรับให้ เว้นบัณฑุปลาสนั้น ไม่ควรวางไว้ในสำรับให้แก่คนเหล่าอื่นผู้ครองเรือน แม้เป็นบิดามารดา เพราะว่าการบริโภคของบรรพชิตเป็นที่ตั้งแห่งความเคารพของพวกผู้ครองเรือน.

อีกประการหนึ่ง ชื่อว่าอนามัฏฐบิณฑบาตนี้ภิกษุควรให้แม้แก่โจรขบถ แม้แก่อิสรชนผู้มาแล้ว เพราะเหตุไร? เพราะโจรขบถและอิสรชนเหล่านั้น แม้เมื่อภิกษุไม่ให้ ย่อมจะโกรธว่า ภิกษุเหล่านี้ไม่ให้ แม้เมื่อจับต้องแล้วให้ ย่อมจะโกรธว่า ภิกษุเหล่านี้ให้ของเป็นเดน เขาโกรธแล้วย่อมจะฆ่าเสีย ทั้งย่อมทำอันตรายแม้แก่พระศาสนา ก็ในเรื่องนี้พึงกล่าวเรื่องพระเจ้าโจรนาคทรงปรารถนาราชสมบัติเที่ยวไปอยู่ ภิกษุพึงปฏิบัติในบิณฑบาตดังพรรณนามาฉะนี้.

---

๑ สารตฺถทีปนี ๒/๔๒๗ อธิบายว่า เป็นน้ำทักษิโณทก

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิสันถารต่อไป ปฏิสันถารควรทำแก่ใคร ไม่ควรทำแก่ใคร ชื่อว่า ปฏิสันถาร ควรทำแท้แก่คนใดคนหนึ่งผู้มาถึงวัด จะเป็นอาคันตุกะก็ตาม เป็นคนจนก็ตาม เป็นโจรก็ตาม เป็นอิสรชนก็ตาม ควรทำอย่างไร ? คือ ทีแรก ภิกษุเห็นอาคันตุกะผู้มีสะเบียงอันสิ้นแล้วมาถึงวัดก็ควรให้น้ำดื่มด้วยกล่าวว่า เชิญดื่มน้ำ ควรให้น้ำมันสำหรับทาเท้า เมื่ออาคันตุกะมาเวลาวิกาล ถ้ามีข้าวสาร ก็ควรให้ข้าวสาร ไม่ควรกล่าวว่า ท่านมาถึงผิดเวลา เชิญไป ควรให้ที่สำหรับนอน อย่าหวังตอบแทนเลย ควรทำทุกอย่างเถิด ไม่ควรให้บังเกิดความคิดว่า ธรรมดาว่า มนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้ให้จตุปัจจัย เมื่อเราทำการสงเคราะห์อย่างนี้ ก็จักเลื่อมใสทำอุปการะบ่อย ๆ ส่วนสำหรับพวกโจรควรให้แม้ที่เป็นของสงฆ์ ก็เพื่อจะแสดงอานิสงส์การปฏิสันถาร ในมหาอรรถกถาได้กล่าวเรื่องเป็นอันมากโดยพิสดารมีอาทิอย่างนี้ คือ เรื่องพระเจ้าโจรนาค เรื่องพระเจ้ามหานาคราชผู้ไปสู่ชมพูทวีปกับพระภาดา เรื่องอำมาตย์ ๔ คน ในรัชสมัยของพระเจ้าปีตุราช เรื่องอภัยโจร. ในเรื่องเหล่านั้น พึงทราบการแสดงเรื่องหนึ่งดังต่อไปนี้

ได้ยินว่า ในสิงหลทวีป โจรชื่อว่า อภัย มีบริวารประมาณ ๕๐๐ ตั้งค่ายอยู่ในที่แห่งหนึ่งทำให้คนหวาดเสียวตลอดที่สามโยชน์โดยรอบอยู่ ชาวอนุราธบุรีไม่กล้าข้ามแม่น้ำกพัมพนที. ทางไปวัดเจติยคิรีขาดคนสัญจรไปมา ครั้นอยู่มาวันหนึ่งโจรได้ไปด้วยตั้งใจว่า เราจักปล้นวัดเจติยคิรี พวกคนงานวัดเห็นแล้วได้บอกแก่พระอภัยเถระผู้เป็นทีฆภาณกะ พระเถระถามว่า เนยใสและน้ำอ้อยมีไหม ? พวกคนงานวัดตอบว่า มีขอรับ พระเถระบอกว่า พวกท่านจงให้แก่พวกโจร ข้าวสารมีไหม? มีขอรับ ข้าวสาร ผักดองที่ต้มแล้วและโครส เขานำมาถวายเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ พระเถระสั่งว่า พวกท่านจงเตรียมภัตตาหารให้พวกโจรเถิด พวกคนงานวัดได้ทำตามพระเถระสั่ง พวกโจรบริโภคภัตตาหารแล้วถามว่า ปฏิสันถารนี้ใครทำ พวกเขาตอบว่า พระอภัยเถระพระผู้เป็นเจ้าของเรา พวกโจรไปสู่สำนักพระเถระแล้วนมัสการกล่าวว่า พวกเรามาหมายใจว่า จักชิงทรัพย์ของสงฆ์และของเจดีย์เอาไป แต่ด้วยการปฏิสันถารนี้ของท่าน พวกเราเลื่อมใส ตั้งแต่วันนี้ไป การป้องกันอันชอบธรรมในวัดจงเนื่องแก่พวกเรา ขอพวกชาวเมืองจงมาถวายทาน จงไหว้เจดีย์เถิด และตั้งแต่นั้นมา พวกโจรก็พากันต้อนรับป้องกันชาวเมืองผู้มาถวายทานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนั่นเองนำไปวัด แม้เมื่อคนทั้งหลายให้ทานในวัด ก็ยืนทำการป้อง

กัน ฝ่ายชาวเมืองเหล่านั้นก็ให้ภัตตาหารที่เหลือจากที่ภิกษุทั้งหลายฉันแล้วแก่พวกโจร แม้ในเวลาไป พวกโจรเหล่านั้นก็พาไปให้ถึงฝั่งแม่น้ำแล้วจึงกลับ ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง ได้เกิดคำติเตียนขึ้นในภิกษุสงฆ์ว่า พระเถระได้ให้สมบัติของสงฆ์แก่พวกโจรเพราะท่านเป็นใหญ่ พระเถระสั่งให้ทำการประชุมแล้วกล่าวว่า พวกโจรพากันมาด้วยตั้งใจว่า เราจักชิงภัตตาหารปรกติของสงฆ์ และสมบัติของเจดีย์ถือเอา เมื่อเป็นเช่นนั้น เราจึงได้ทำปฏิสันถารชื่อมีประมาณเท่านี้ แก่พวกโจรเหล่านั้นด้วยหมายใจว่า เมื่อทำอย่างนี้ พวกโจรจักไม่ลักไป ขอพวกท่านจงรวบรวมทรัพย์สมบัตินั้นเข้าด้วยกันแล้วตีราคา จงรวบรวมทรัพย์ที่ไม่ถูกปล้นเพราะเหตุนั้นเข้าด้วยกันแล้วตีราคาเถิด สิ่งที่พระเถระให้แม้ทั้งหมดจากทรัพย์ของสงฆ์นั้น ยังไม่ถึงราคาเครื่องลาดซึ่งวิจิตรงดงามด้วยรูปอย่างดีอันหนึ่งในเรือนเจดีย์เลย ภายหลังภิกษุทั้งหลายจึงกล่าวว่า ปฏิสันถารที่พระเถระทำ ทำดีแล้ว ใครจะโจทจะเตือนไม่ได้ ไม่เป็นสินไหมหรืออวหารภิกษุบัณฑิตกำหนดว่า ปฏิสันถารมีอานิสงส์มากอย่างนี้ แล้วพึงกระทำเถิด ฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องจีวรมีอย่างนี้ต่อไป บทว่า อุตฺตสนฺโต แปลว่า เหนื่อย. บทว่า อนสฺสาสโก แปลว่า หายใจไม่ออก. ก็และในเรื่องนี้ อาบัติใดพึงมี อาบัตินั้นได้อธิบายแล้วในขุททกสิกขาบททั้งหลาย ฉะนั้น จึงมิได้กล่าวในสิกขาบทนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องถัดจากเรื่องจีวรมีอย่างนี้ต่อไป บทว่า ทับ ได้แก่เหยียบ ได้ยินว่า ภิกษุฉัพพัคคีย์รูปนั้นถูกภิกษุพวกสัตตรสวัคคีย์เหล่านั้นลากมาล้มลงไป ภิกษุสัตตรสวัคคีย์รูปหนึ่งนั่งทับท้องของเธอ ฝ่าย ๑๕ รูป ที่เหลือกดลงที่แผ่นดิน ทำให้ตาย ดุจศิลาซึ่งยกขึ้นไว้ที่ที่ทับเหวทำให้มฤคตาย ฉะนั้น ก็เพราะภิกษุสัตตรสวัคคีย์เหล่านั้นประสงค์จะลงโทษ มิใช่ประสงค์จะให้ตาย ฉะนั้น จึงไม่ต้องอาบัติปาราชิก.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุหมอผีต่อไป บทว่า ฆ่ายักษ์ ความว่า พวกคนทำนายหมอผีทั้งหลายต้องการจะปลดเปลื้องคนที่ถูกยักษ์สิงจึงให้นำยักษ์มาแล้วกล่าวว่า จงปล่อย หากยักษ์ไม่ปล่อย จึงใช้แป้งหรือดินเหนียวทำเป็นรูปแล้วตัดมือและเท้าเป็นต้น อวัยวะใด ๆ ของรูปนั้นขาด อวัยวะนั้น ๆ ของยักษ์ก็ขาดไปด้วยเหมือนกัน เมื่อตัดศีรษะ แม้ยักษ์ก็ตาย แม้ภิกษุนั้นได้ฆ่ายักษ์ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ฉะนั้น จึงตรัสถุลลัจจัย ไม่ใช่เพียงแต่ฆ่ายักษ์อย่างเดียวเท่า

เท่านั้น จึงเป็นถุลลัจจัย ก็แม้ภิกษุใดพึงฆ่าท้าวสักกเทวราช แม้ภิกษุนั้นก็ต้องถุลลัจจัยเหมือนกัน

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องยักษ์ดุต่อไป บทว่า สู่วิหารที่มียักษ์ดุ คือ ยักษ์ดุ คือ ดุร้าย อยู่ในวิหารใด สู่วิหารนั้น ก็ภิกษุใดไม่ทราบวิหารเห็นปานดังนี้ ส่งภิกษุไปเพื่อจะให้อยู่อย่างเดียว ไม่เป็นอาบัติ ภิกษุใดประสงค์จะให้ตายส่งภิกษุไป รูปที่ส่งไปนั้นต้องปาราชิกเพราะภิกษุนอกนี้ตาย ไม่ตาย ต้องถุลลัจจัย แม้เมื่อเธอส่งภิกษุไปสู่วิหารที่มีสัตว์ดุ คือ มีพวกมฤคเป็นต้นว่าราชสีห์ เสือโคร่งที่ดุ หรือมีพวกทีฆชาติเป็นต้นว่างูเหลือมและงูเห่าอยู่ ก็พึงทราบประเภทแห่งอาบัติและอนาบัติ เหมือนอย่างส่งภิกษุไปสู่วิหารที่มียักษ์ดุฉะนั้น นี้เป็นนัยพ้นจากพระบาลี แม้เมื่อส่งไปสู่สำนักภิกษุที่มียักษ์ดุ ก็พึงทราบประเภทแห่งอาบัติและอนาบัติ เหมือนอย่างส่งภิกษุไปสู่วิหารที่มียักษ์ดุฉะนั้น

ในเรื่องทั้งหลาย มีเรื่องทางกันดารที่มีสัตว์ร้ายเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน แท้จริงในเรื่องทางกันดารที่มีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านั้น จะต่างกันก็เพียงแต่อรรถแห่งบทอย่างเดียวเท่านั้นอย่างนี้ว่า ในทางกันดารมีพวกเนื้อร้ายหรือพวกทีฆชาติอยู่ ทางกันดารนั้นชื่อว่า ทางกันดารมีสัตว์ร้าย ในทางกันดารใด มีพวกโจรอยู่ ทางกันดารนั้น ชื่อว่า ทางกันดารมีโจร

ก็ชื่อว่า มนุสสวิคคหปาราชิกนี้ละเอียด ภิกษุย่อมไม่พ้นด้วยปริยายกถา ฉะนั้นภิกษุใดพึงกล่าวว่า ในโอกาสชื่อโน้น โจรนั่งอยู่ ผู้ใดตัดศีรษะของมันนำมา ผู้นั้นย่อมได้สักการะพิเศษจากพระราชาดังนี้ หากว่าใคร ๆ พึงคำของภิกษุนั้นไปสู่โอกาสนั้น แล้วฆ่าโจรได้ ภิกษุนี้ย่อมเป็นปาราชิก แล

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สำคัญว่า เป็นภิกษุนั้น เป็นต้นต่อไป ได้ยินว่า ภิกษุนั้นประสงค์จะฆ่าภิกษุคู่เวรของตนคิดว่า เมื่อเราฆ่าภิกษุนี้ในเวลากลางวัน การจะไปโดยปลอดภัยก็จักไม่พึงทำได้ง่าย เราจักฆ่าเธอในเวลากลางคืน ดังนี้แล้วกำหนดไว้ อาศัยราตรีสำคัญว่าเป็นภิกษุนั้น ในที่ซึ่งภิกษุหลายรูปนอนแล้ว ปลงชีวิตภิกษุนั้นแล อีกรูปหนึ่งสำคัญว่า เป็นภิกษุนั้น แต่ปลงชีวิตภิกษุรูปอื่น อีกรูปหนึ่งสำคัญภิกษุรูปอื่นว่า เป็นสหายของภิกษุนั้นเอง แต่ปลงชีวิตภิกษุนั้นเสีย อีกรูปหนึ่งสำคัญภิกษุรูปอื่นว่า เป็นสหายของภิกษุรูปนั้นเอง ปลงชีวิต

ภิกษุรูปอื่นผู้เป็นสหายของภิกษุรูปนั้นทีเดียว แม้ทุกรูปทีเดียวเป็นปาราชิก

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุถูกอมนุษย์สิงต่อไป ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งทำในใจว่า เราจักไล่ยักษ์ให้หนีไป ดังนี้ ได้ให้ประหารแล้ว ภิกษุรูปนอกนี้ทำในใจว่า บัดนี้ ยักษ์นี้ไม่สามารถที่จะให้พิรุธได้ เราจักฆ่ามันเสีย ดังนี้แล้ว ได้ให้ประหาร ก็ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอนาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้ตาย ฉะนั้น ภิกษุไม่ควรให้ประหารแก่ภิกษุผู้ถูกอมนุษย์สิงด้วยพระพุทธพจน์เพียงเท่านี้ แต่ควรผูกใบตาลหรือเส้นด้ายพระปริต [ด้ายสายสิญจน์] ที่มือหรือที่เท้า ควรสวดพระปริตทั้งหลายมีรัตนสูตรเป็นต้น ควรทำธรรมกถาว่า ท่านอย่าเบียดเบียนภิกษุผู้ถือศีลเลย. เรื่องการพรรณนาสวรรค์เป็นต้น มีอรรถง่ายทั้งนั้น. ก็คำใดที่จะพึงกล่าวในเรื่องการพรรณนาสวรรค์เป็นต้นนี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วแล เรื่องตัดต้นไม้เหมือนกับเรื่องผูกร่างร้าน ส่วนความแปลกกันดังนี้

ภิกษุใดแม้ถูกต้นไม้ทับ ไม่ตาย เธออาจจะใช้ข้าง ๆ หนึ่ง ตัดต้นไม้หรือขุดดินออกมาได้ อนึ่งมีดหรือผึ่งก็มีอยู่ในมือของเธอ แม้ภิกษุนั้นควรยอมสละชีวิต แต่ไม่ควรตัดต้นไม้หรือไม่ควรขุดดิน เพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุเมื่อทำอย่างนี้ ย่อมต้องอาบัติปาจิตตีย์ ย่อมทำลายพุทธอาณา ย่อมไม่กระทำศีลให้มีชีวิตเป็นที่สุด ฉะนั้น ภิกษุนั้นพึงกำหนดไว้ว่า แม้ชีวิตก็ควรยอมสละ แต่ไม่ควรสละศีล ดังนี้แล้ว ไม่พึงทำอย่างนี้เลย แต่การที่ภิกษุอื่นจะตัดต้นไม้หรือขุดดินนำภิกษุนั้นออกมา ควรอยู่. ถ้าจะใช้ครกยนต์กลิ้งต้นไม้ฉุดภิกษุออกไป ควรเอาครกตัดต้นไม้นั้นเทียว ฉะนี้แล. พระมหาสุมเถระกล่าวว่า จะถือเอาไปตัดแม้ต้นไม้อื่นก็ควร พระมหาปทุมเถระกล่าวว่า ในการที่ภิกษุแม้ตกไปในบ่อเป็นต้นผูกบันไดให้ขึ้นมา ก็นัยนี้เหมือนกัน ตนเองไม่ควรจะตัดภูตคาม ทำบันได แต่ภิกษุเหล่าอื่นจะทำฉุดขึ้น ควรอยู่

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องการเผาป่าต่อไป บทว่า เผาป่า คือ ก่อไฟในป่า ก็ในเรื่องการเผาป่านี้ พึงทราบอาบัติปาราชิกเป็นต้น โดยสมควรแก่วัตถุแห่งปาราชิก อนันตริยกรรม ถุลลัจจัย และปาจิตตีย์ ด้วยสามารถแห่งประโยคเจาะจง และไม่เจาะจง และพึงทราบความพอกพูนอกุศลตามนัยที่กล่าวแล้ว ในหนหลังนั่นเทียว ในสังเขปัฏฐกถาท่านกล่าวไว้ว่า ก็เมื่อภิกษุเผาป่าด้วยตั้งใจว่า หญ้าสดและต้นไม้ปู่เจ้าจงไหม้ ดังนี้ เป็นปาจิตตีย์ เมื่อเผาด้วย

ตั้งใจว่า อุปกรณ์เครื่องทัพพสัมภาระจงเสียหายดังนี้ เป็นทุกกฏ เมื่อเผาแม้ด้วยประสงค์จะเล่น ก็เป็นทุกกฏ เมื่อภิกษุเผาด้วยตั้งใจว่า ของสดและของแห้งอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่มีอินทรีย์และไม่มีอินทรีย์ จงไหม้เถิดดังนี้ พึงทราบอาบัติปาราชิก ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ และทุกกฏด้วยสามารถแห่งวัตถุ ก็การก่อไฟตอบโต้และการทำการบ้องกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ ฉะนั้น ภิกษุเห็นไฟที่พวกคนทำงานในป่าก่อไว้ในป่า หรือลุกขึ้นเองกำลังลามมาอยู่ จะก่อไฟตอบโต้ไฟนั้นด้วยทำในใจว่า กุฏีหญ้าทั้งหลาย อย่าฉิบหายเลย ดังนี้ ควรอยู่ ทั้งนี้เพราะไฟที่ลามมาพอประจวบเข้าด้วยกันก็จะหมดเชื้อดับไป แม้จะทำการบ้องกัน ก็ควร คือ ถากพื้นดิน หรือขุดคูรอบ ๆ กุฏีหญ้าโดยให้ไฟที่ลามมาถึงแล้วไม่ได้เชื้อก็จะดับไป ก็วิธีทั้งปวงนี้ ควรทำได้ในเมื่อไฟลุกขึ้นแล้วนั่นเทียว เมื่อไฟยังไม่ลุกขึ้น ภิกษุพึงให้อนุปสัมบันทำโดยกัปปิยโวหาร และเมื่อจะใช้น้ำดับ ก็พึงรดน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์เท่านั้น

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องตะแลงแกงต่อไป พึงทราบอาบัติปาราชิกแม้ในคำว่า ด้วยการประหาร ๒ ครั้งเป็นต้น ตุจด้วยคำว่า ประหารครั้งเดียว อนึ่งเมื่อภิกษุกล่าวว่า ด้วยการประหาร ๒ ครั้ง แม้เมื่อคนผู้จะถูกฆ่าได้ถูกฆ่าด้วยการประหารครั้งเดียว ภิกษุก็เป็นปาราชิกเพราะหย่งลงสู่เขตแล้วนั่นเทียว แต่เมื่อถูกฆ่าตายด้วยการประหาร ๓ ครั้ง เป็นการผิดกำหนด ในเขตตามที่กำหนดหรือภายในเขตกำหนด ไม่เป็นการผิดกำหนด ด้วยประการฉะนี้ แต่เลยเขตกำหนด เป็นการผิดกำหนดทุกแห่งไป รูปที่สั่งย่อมพ้น เป็นโทษของรูปที่ฆ่าเท่านั้น นัยที่กล่าวแล้ว ในการประหารทั้งหลาย ฉันใด แม้ในบุรุษทั้งหลายก็ฉันนั้น พึงทราบว่า เมื่อภิกษุสั่งว่า คนหนึ่งจงฆ่าคนหนึ่ง ดังนี้ เมื่อคนหนึ่งนั่นเทียวฆ่าได้ เป็นปาราชิก เมื่อต้องช่วยกันฆ่าถึง ๒ คน เป็นการผิดกำหนด เมื่อสั่งว่า สองคนจงช่วยกันฆ่า ดังนี้ เมื่อคนเดียวหรือช่วยกัน ๒ คน จึงฆ่าได้ เป็นปาราชิก เมื่อช่วยกัน ๓ คน จึงฆ่าได้ เป็นการผิดกำหนด. เมื่อกล่าวปัญหาว่า ภิกษุรูปหนึ่งได้ใช้ดาบตัดศีรษะชายผู้กำลังวิ่งไปโดยเร็วในยามสงคราม ผีหัวขาดกำลังวิ่งไป รูปอื่นประหารผีหัวขาดนั้นให้ล้มลง รูปไหนเป็นปาราชิก ดังนี้ พวกพระเถระกึ่งหนึ่งตอบว่า รูปที่ตัดการเดินไป เป็นปาราชิก พระโคทัตตเถระผู้ชำชองพระอภิธรรมตอบว่า รูปที่ตัดศีรษะ เป็นปาราชิก ในการแสดงข้อความของ

เรื่องนี้ ควรกล่าวเรื่องเห็นปานฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเปรียงต่อไป เมื่อภิกษุสั่งว่า ท่านจงให้ดื่มเปรียงดังนี้ มิได้กำหนดให้แน่ลงไป ครั้นให้บุคคลนั้นดื่มเปรียงอย่างใดอย่างหนึ่งตาย เป็นปาราชิก แต่เมื่อกำหนดแน่ลงไป สั่งว่า เปรียงโค เปรียงกระบือ เปรียงแพะ หรือว่า เปรียงเย็น เปรียงร้อน เปรียงที่ถูกอบ เปรียงที่ไม่ถูกอบ ดังนี้ เมื่อให้บุคคลนั้นดื่มเปรียงอย่างอื่นจากที่สั่งนั้น แล้วตาย เป็นการผิดกำหนด.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องยาดองโลณโสจิรกะต่อไป เภสัชชนิดหนึ่งที่ปรุงผสมทุกอย่าง ชื่อว่า ยาดองโลณโสจิรกะ ได้ยินว่าเมื่อจะทำเภสัชนั้น ย่อมใส่ของฝาด คือ สมอ มะขามป้อม และสมอพิเภก ธัญชาติทุกอย่าง อปรัณณชาติทุกอย่าง ข้าวสุกแห่งธัญชาติทั้ง ๗ ผลไม้ทุกอย่างมีผลกล้วยเป็นต้น พฤกษชาติชนิดที่งอกในหัว เช่นหวาย การะเกด เป็งเป็นต้น ชั้นปลาและเนื้อ และเภสัช มีน้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือสินเธาว์ เกลือธรรมดา ของเผ็ดร้อน ๓ อย่างเป็นต้น เป็นอันมาก แล้วฉาบปากหม้อตั้งไว้ปีหนึ่งบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓ ปีบ้าง ยาดองนั้นได้ที่แล้ว ย่อมมีรสและสีเหมือนหว้า เป็นเครื่องบริโภคที่นุ่มนวล สำหรับคนที่เป็นโรคทั้งหลาย มีโรคลม โรคไอ โรคเรื้อน วัณโรค และบานทะโรคเป็นต้น และเป็นปานะเลิศสำหรับผู้ที่บริโภคอาหารเสร็จแล้ว เภสัชที่ย่อยอาหารเช่นนั้น หาไม่ได้ ก็ยาดองโลณโสจิรกะนั้นนั่น ย่อมควรแก่ภิกษุทั้งหลายแม้ในปัจฉาภัตร สำหรับพวกที่เป็นไข้ ใช้ตามธรรมดาควร ส่วนสำหรับผู้ไม่เป็นไข้ เจือน้ำ อย่างบริโภคน้ำปานะควร ฉะนี้แล.

พรรณนาตติยปาราชิก ในสังวรรณนาพระวินัย ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา จบ.

พรรณนาจตุตถปาราชิก

พระศาสดาผู้ทรงรู้สัจจะ ๔ ประการ ทรงประกาศแล้วซึ่งปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ใด บัดนี้ ถึงลำดับสังวรรณนาปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ นั้นแล้ว ฉะนั้น คำใดที่พึงเข้าใจได้โดยง่าย และข้าพเจ้าประกาศแล้วในหนหลัง จะเว้นคำนั้นเสีย สังวรรณนาซึ่งปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ แม้นั้น ดังต่อไปนี้

เรื่องภิกษุพวกฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา

คำว่า โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลา ในป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี ฯลฯ ภิกษุบางพวกพูดอย่างนี้ว่า อาวุโสทั้งหลาย เอาเถิดพวกเราจงช่วยกันอำนวยการงานของคฤหัสถ์เถิด ดังนี้ ความว่า พวกเราจงช่วยกันอำนวยกิจที่จะพึงทำในนาทั้งหลายนั่นเทียว และในที่ทั้งหลายมีสวนเป็นต้นของพวกคฤหัสถ์เถิด มีคำอธิบายว่า พวกเราจงบอก จงตามสอนว่า ควรทำอย่างนี้ ไม่ควรทำอย่างนี้. บทว่า ทูเตยฺยํ แปลว่า งานทูต.

บทว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา แปลว่า ธรรมอันเหนือมนุษย์ อธิบายว่า ธรรมอันก้าวล่วงเสียซึ่งหมู่มนุษย์ แล้วให้ถึงความเป็นพรหมหรือพระนิพพาน อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ ธรรมของพวกมนุษย์ยวดยิ่ง คือ พวกบุรุษอันประเสริฐ ได้แก่ พวกที่ได้ฌาน หรือพวกที่เป็นพระอริยะ

ในคำว่า ภิกษุรูปโน้น เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ภิกษุทั้งหลายครั้นคิดอย่างนี้ด้วยตนแล้วบอกแก่พวกคฤหัสถ์ในภายหลัง พึงทราบว่า กล่าวสรรเสริญด้วยสามารถแห่งชื่อนั่นเทียวอย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อ พระพุทธรักขิต เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ชื่อ พระธัมมรักขิตเป็นผู้ได้ทุติยฌาน ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อาวุโสทั้งหลาย นี้นั่นแหละดีกว่า ความว่า การช่วยกันทำงาน และการดำเนินการทูต มีศัตรูมาก มีคู่แข่งดีมาก และไม่เป็นการเหมาะสมแก่สมณะ ส่วนการที่พวกเราพากันกล่าวชมอุตตริมนุสสธรรมของกันและกันแก่พวกคฤหัสถ์ นี้นั่นแหละ น่าสรรเสริญกว่า เยี่ยมกว่า ดีกว่ากิจ ๒ ประการนั้น ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า การที่พวกเราจักกล่าวชมอุตตริมนุสสธรรมของกันและกันแก่พวกคฤหัสถ์ผู้ถามก็ดี ไม่ถามก็ดี ซึ่งภิกษุผู้วางอิริยาบถนั่งอยู่ หรือเดินจงกรมอยู่โดยนัยมีคำว่า ภิกษุชื่อโน้นเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ดังนี้เป็นต้น นี้นั่นและ ดีกว่า ก็เมื่อไม่มีการเชื่อมความด้วยคำอนาคต ย่อมเป็นอันภิกษุเหล่านั้นกล่าวชมในขณะนั้นเอง ฉะนั้น จึงไม่ควร ฉะนั้น พึงทำการเชื่อมความด้วยคำอนาคตแล้วทราบเนื้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า การที่ภิกษุเหล่านั้นจักกล่าวชมอย่างนี้ดีกว่า ดังนี้ ส่วนลักษณะพึงแสวงหาได้จากสัททศาสตร์.

บทว่า ได้มีผิวพรรณ ความว่า ผิวพรรณแห่งสรีระอันผุดผ่องยิ่งอย่างอื่นนั่นแล ย่อมบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุเหล่านั้น ด้วยผิวพรรณนั้น จึงได้มีผิวพรรณ.

บทว่า มีอินทรีย์อันเปล่งปลั่ง ความว่า ชื่อว่า มีอินทรีย์อันเปล่งปลั่ง โดยที่อินทรีย์ทั้งหลายอันมีใจเป็นที่หกไม่เหี่ยวแห้ง เพราะความที่โอกาสอันปสาทรูปทั้งห้าตั้งอยู่บริบูรณ์.

บทว่า มีสีหน้าสดใส ความว่า ภิกษุเหล่านั้นถึงแม้จะเป็นผู้มีผิวพรรณโดยไม่ต่างกันก็จริง ถึงอย่างนั้น สีหน้าของภิกษุเหล่านั้นก็สดใส คือ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว บริสุทธิ์ยิ่งกว่าผิวพรรณที่ร่างกาย.

บทว่า มีฉวีวรรณผุดผ่อง ความว่า ก็ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้มีผิวพรรณด้วยผิวพรรณเช่นกับดอกกัณณิการ์ใด ผิวพรรณของมนุษย์แม้เหล่าอื่นเช่นนั้นก็มีอยู่ แต่ว่าฉวีวรรณของภิกษุเหล่านั้นมิได้ผุดผ่อง ดังฉวีวรรณของมนุษย์เหล่านี้. ด้วยเหตุนั้น พระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลาย จึงกล่าวว่า มีฉวีวรรณผุดผ่อง ดังนี้. ครั้งนั้นแล ภิกษุเหล่านั้นมิได้ประกอบอุเทศและปริปุจฉา มิได้ประกอบกัมมัฏฐาน ฉันโภชนะอันประณีตทั้งหลายอันได้มาแล้วด้วยการพรรณนาคุณที่ไม่เป็นจริง เพราะความเป็นผู้หลอกลวง แล้วประกอบแต่ความเป็นผู้ยินดีในการหลับนอน และความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีตามความสุข ได้บรรลุถึงซึ่งความงามแห่งสรีระ

เช่นเดียวกับคนเขลา มีส่วนเปรียบด้วยเนื้อที่พลุกพล่าน ด้วยประการฉะนี้แล.

บทว่า ภิกษุพวกฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา คือ ภิกษุพวกที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา

คำว่า กจฺจิ ภิกฺขเว ขมนียํ ความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สรีรยนต์มีจักร ๔ มีทวาร ๙ ของพวกเธอยังพอทนได้หรือ ? คือ อาจจะอดทน อดกลั้น บริหารอยู่หรือ ได้แก่ ย่อมไม่ยังความลำบากอะไรให้เกิดขึ้นหรือ ?

คำว่า กจฺจิ ยาปนียํ ความว่า อาจจะให้เป็นไป คือ ดำเนินในกิจทั้งปวงอยู่หรือ ได้แก่ ย่อมไม่แสดงอันตรายอะไรหรือ ?

คำว่า กจฺจิ ปริกนฺโต ความว่า ท้องอันเธอคว้านแล้ว พึงเป็นการดี ปาฐะแม้ว่า กจฺจิ ปริกตฺโถ ดังนี้ ก็ควร.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสติเตียน

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงติเตียนภิกษุพวกฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทาโดยอเนกปริยายอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้ว ก็และครั้นแล้วได้ตรัสพระพุทธพจน์ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาโจร ๕ จำพวกเหล่านี้ ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะมิให้ภิกษุแม้เหล่าอื่น กระทำเห็นปานนั้นต่อไป เพราะว่ากรรมที่ภิกษุพวกฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทากระทำแล้วเป็นโจรกรรม.

มหาโจร ๕ จำพวก

บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า สนฺโต สวิชฺชมานา มีคำอธิบายว่า มีอยู่ และหาได้อยู่. บทว่า อิธ แปลว่า ในสัตวโลกนี้. บทว่า เอวํ โหติ ความว่า ความปรารถนาย่อมบังเกิดขึ้นในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นอย่างนี้. ศัพท์ว่า สุ ในบทว่า กุหาสุ นามาหํ เป็นนิบาต. ความว่า ชื่อในกาลไร.

คำว่า โส อปเรน สมเยน ความว่า เขาครั้นคิดอย่างนี้ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นแล้ว ยังบริษัทให้เจริญอยู่โดยลำดับ ได้ทำกรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ กรรม คือการฆ่าคนเดินทาง การปล้นบ้านชายแดน เป็นบุรุษผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้กว้างขวาง กระทำแม้บ้านไม่ให้เป็นบ้าน แม้ชนบทไม่ให้เป็นชนบท ฆ่าเอง ใช้ให้คนอื่นฆ่า ตัดเอง ใช้ให้

คนอื่นตัด เผาเอง ใช้ให้คนอื่นเผา. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงโจรภายนอก อย่างนี้แล้ว จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า เอวเมว โข ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดงมหาโจร ๕ จำพวกในพระศาสนาเช่นกับโจรภายนอกนั้นต่อไป.

มหาโจรที่หนึ่ง

พึงทราบวินิจฉัยในพระพุทธพจน์นั้นต่อไป. บทว่า ภิกษุลามก อธิบายว่า ภิกษุผู้ตัดมูลรากแล้วต้องอาบัติปาราชิก เรียกว่า ภิกษุลามก ในที่เหล่าอื่น. แต่ในสิกขาบทนี้ ภิกษุยังไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ตั้งอยู่ในอิจฉาจาร ย่ำยีสิกขาบทเล็กๆ น้อยๆ เที่ยวไปอยู่ ทรงพระประสงค์เอาว่า ภิกษุลามก แม้ภิกษุลามกนั้นย่อมมีความปรารถนาในเบื้องต้นเช่นเดียวกับมหาโจรภายนอกอย่างนี้ว่า เมื่อไรหนอ เราจึงจักเป็นผู้อันภิกษุร้อยหนึ่ง หรือพันหนึ่ง แวดล้อมแล้วเที่ยวจาริกไปในคาม นิคมและราชธานีทั้งหลาย อันคฤหัสถ์และบรรพชิตสักการะเคารพนับถือบูชายำเกรง ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สกฺกโต คือ เป็นผู้ถึงซึ่งสักการะ
บทว่า ครุกโต คือ เป็นผู้ถึงความเป็นผู้ควรเคารพ
บทว่า มานิโต คือ อันเขารักด้วยใจ
บทว่า ปูชิโต คือ อันเขาบูชาด้วยเครื่องบูชา ด้วยสามารถนำไปเฉพาะซึ่งปัจจัยสี่
บทว่า อปจิโต คือ ถึงความเป็นผู้ควรยำเกรง

คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลายสักการะปัจจัยสี่ คือ ทำให้เป็นปัจจัยอันตกแต่งแล้วด้วยดี ให้ประณีตๆ ถวายแก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า ผู้ได้รับสักการะ บรรดาบุคคลเหล่านั้น เขาทั้งหลายยังความเคารพให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะในบุคคลใดแล้วถวาย บุคคลนั้นชื่อว่า ได้รับเคารพ เขาทั้งหลายรักบุคคลใดด้วยใจ บุคคลนั้นชื่อว่า ได้รับความนับถือ เขาทั้งหลาย ทำแม้ทุกอย่างนี้แก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า ได้รับบูชา เขาทำอาการนอบน้อมอย่างยิ่งด้วยสามารถอาการมีการอภิวาท การลุกรับ และการทำอัญชลีเป็นต้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า ได้รับความยำเกรง ก็ภิกษุลามกนี้ปรารถนาอยู่ซึ่งโลกามิสแม้ทั้งปวงนี้ ย่อมมีความปรารถนาอย่างนี้.

บทว่า ต่อมา ภิกษุลามกนั้น ความว่า ภิกษุลามกนั้นคิดอย่างนี้ในเบื้องต้นแล้ว

สงเคราะห์พวกภิกษุลามกผู้ไม่มีความเคารพกล้าในสิกขา พุ่งซ่าน มีมานะดุจไม้อ้ออันชูขึ้นแล้ว โยกโคลง ปากจัด มีวาจาเพ้อเจ้อ มีสติอันลืมแล้ว ไม่มีสัมปชัญญะ มีอินทรีย์เปิดเผย อันพระอุปัชฌายะพระอาจารย์สละแล้ว หนักอยู่ในลาภ โดยลำดับ แล้วให้สำเนียกซ้อปฏิบัติแห่งการหลอกลวงมีการวางอิริยาบถเป็นต้น เป็นผู้อันภิกษุลามกทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วยเสียง ทำความชำนาญแล้วในชาดกเป็นต้น สามารถจะบ่มชาวโลกให้สุก ช่วยกันพรรณนาคุณโดยอุบายทั้งหลายมีการพรรณนาเสนาสนะที่โลกยกย่องเป็นต้นว่า พระเถระนี้ เข้าจำพรรษาในเสนาสนะชื่อโน้น บำเพ็ญวัตรปฏิบัติจำพรรษาออกไปแล้ว ดังนี้ เป็นผู้อันภิกษุร้อยหนึ่ง หรือพันหนึ่ง แวดล้อมแล้วเที่ยวจาริกไปในคามนิคม และราชธานีทั้งหลาย อันคฤหัสถ์และบรรพชิตสักการะเคารพ นับถือ บูชา ยำเกรง ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร. คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้ จัดเป็นมหาโจรที่หนึ่ง ดังนี้ ความว่า ภิกษุลามกนี้ มิใช่ว่าจะล่อลวงตระกูลหนึ่งหรือสองตระกูล ดังเช่นโจรตัดที่ต่อเป็นต้น โดยที่แท้ล่อลวงมหาชนรับเอาปัจจัยสี่ ฉะนั้น จึงพึงทราบว่า จัดเป็น มหาโจรที่หนึ่ง

ส่วนภิกษุเหล่าใดชำชองพระสูตร หรือชำชองพระอภิธรรม หรือทรงจำพระวินัย เมื่อภิกษาจารไม่บริบูรณ์ บอกพระบาลีแสดงอรรถกถา ยังชาวโลกให้เลื่อมใสด้วยการอนุโมทนาด้วยการแสดงธรรม และด้วยความถึงพร้อมแห่งอิริยาบถเที่ยวจาริกไปในชนบท ได้รับสักการะเคารพ นับถือ บูชา ยำเกรง ภิกษุเหล่านั้น พึงทราบว่า จัดว่า เป็นผู้สืบต่อแบบแผนและประเพณี ส่องพระศาสนาให้กระจ่าง.

มหาโจรที่สอง

บทว่า พระธรรมวินัยอันพระตถาคตทรงประกาศแล้ว คือ อันพระตถาคตทรงแทงตลอดแล้ว คือ ทำให้ประจักษ์แล้ว หรือทรงให้คนอื่นรู้แล้ว.

บทว่า เผาตน ความว่า ภิกษุลามกนี้เทียบเคียงพระบาลีและอรรถกถาในท่ามกลางบริษัท บรรยายพระสูตรอันชวนให้เกิดเลื่อมใสด้วยเสียงอันไพเราะ เวลาจบธรรมกถา ถูกชนผู้รู้ ซึ่งเกิดความอัศจรรย์ไม่เคยมีมาถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ น่าชม พระบาลีและอรรถกถาบริสุทธิ์ดีนัก พระคุณเจ้าได้เล่าเรียนมาในสำนักของใคร ดังนี้ ก็ไม่ย่อมแสดงอาจารย์ ย่อม

ประกาศพระธรรมวินัยอันตนแทงตลอดแล้ว บรรลุแล้วด้วยสยัมภูญาณว่า ใครเล่าจะสามารถให้คนเช่นกับด้วยเราเล่าเรียนได้ ดังนี้. ภิกษุลามกนี้ เป็นผู้ขโมยธรรมะ อันพระตถาคตทรงบำเพ็ญบารมีมาสิ้นสื่อสงไชย ยิ่งด้วยแสนกัลป์ทรงแทงตลอดแล้วโดยลำบากโดยฝืดเคือง จัดเป็นมหาโจรที่สอง.

มหาโจรที่สาม

บทว่า ซึ่งพรหมจารีผู้บริสุทธิ์ ได้แก่ ซึ่งภิกษุผู้เป็นขีณาสพ. บทว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์ คือ ผู้ประพฤติจริยาของท่านผู้ประเสริฐปราศจากอุปกิเลส. หรือซึ่งภิกษุแม้อื่นตั้งต้นแต่เป็นพระอนาคามีจนถึงเป็นปุถุชน ผู้มีศีล ผู้ประพฤติพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์ มีความไม่วิปฏิสารเป็นต้นเป็นที่ตั้ง. บทว่า ย่อมตามกำจัดด้วยธรรมมิใช่พรหมจรรย์ ความว่า ย่อมตามกล่าว ย่อมโจทด้วยอันติมวัตถุอันไม่มีอยู่ในบุคคลนั้น ภิกษุลามกนี้ เป็นผู้ลบหลู่คุณที่มีอยู่ เป็นผู้ขโมยธรรมะของพระอริยเจ้า จัดเป็น มหาโจรที่สาม.

มหาโจรที่สี่

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ครุภัณฑ์ ครุบริขาร ต่อไป.

ครุภัณฑ์ในจตุตถปาราชิกสิกขาบทนี้ ไม่เหมือนกับในอทินนาทานสิกขาบท ที่ท่านเรียกภัณฑะราคาได้ ๕ มาสกว่า ครุภัณฑ์ ในคำว่า ๔ คนชวนกันลักครุภัณฑ์ นี้ โดยที่แท้ ภัณฑะที่ชื่อว่า เป็นครุภัณฑ์ เพราะเป็นของไม่พึงสละโดยพระบาลีว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภัณฑะ ๕ หมวดนี้เป็นภัณฑะไม่ควรสละ สงฆ์ก็ดี คณะก็ดี บุคคลก็ดี ไม่พึงสละ แม้สละแล้วก็ไม่เป็นอันสละ ภิกษุใดสละต้องอาบัติถุลลัจจัย ภัณฑะ ๕ หมวดอะไรบ้าง คือ สวน พันที่สวน วิหาร พันที่วิหาร เตียง ตั่ง ฟูก หมอน หม้อโลหะ อ่างโลหะ กระถางโลหะ กระทะโลหะ มีด ขวาน ผึ่ง จอบ สว่าน เถาวัลย์ ไม้ไผ่ หญ้ามุงกระต่าย หญ้าปล้อง หญ้าสามัญ ดินเหนียว เครื่องไม้ เครื่องดินเผา. ดังนี้

ภัณฑะที่ชื่อว่า เป็นครุบริขาร โดยเป็นบริขารสาธารณะ เพราะเป็นของไม่พึงแจก โดยพระบาลีว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภัณฑะ ๕ หมวดนี้ไม่ควรแจก สงฆ์ก็ดี

คณะก็ดี บุคคลก็ดี ไม่พึงแจก แม้แจกแล้ว ก็ไม่เป็นอันแจก ภิกษุใดแจก ต้องอาบัติถุลลัจจัย ภัณฑะ ๕ หมวดอะไรบ้าง คือ สวน พื้นที่สวน วิหาร พื้นที่วิหาร เตียง ตั่ง ฟูก หมอน หม้อโลหะ อ่างโลหะ กระถางโลหะ กระทะโลหะ มีด ขวาน ผึ่ง จอบ สว่าน เถาวัลย์ ไม้ไผ่ หญ้ามุงกระต่าย หญ้าปล้อง หญ้าสามัญ ดินเหนียว เครื่องไม้ เครื่องดินเผา. ดังนี้ คำใดที่ควรกล่าวในคำว่าสวน พื้นที่สวน เป็นต้น คำนั้นทั้งหมดข้าพเจ้าจักกล่าวในอรรถกถาแห่งพระสูตรอันมาแล้วในขันธกะว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภัณฑะ ๕ หมวดนี้ ไม่ควรสละ ดังนี้แล.

บทว่า สงเคราะห์พวกคฤหัสถ์ด้วยครุภัณฑ์ ครุบริขารเหล่านั้น ความว่า ให้ครุภัณฑ์ครุบริขารเหล่านั้น สงเคราะห์ คือ อนุเคราะห์พวกคฤหัสถ์ บทว่า เกลี้ยกล่อม คือ ทำพวกคฤหัสถ์ให้พูดอย่างนี้ว่า น่าชมจริง พระผู้เป็นเจ้าของพวกเรา ดังนี้ คือ ให้เป็นผู้ติดตาม ให้มีความเยื่อใย. ภิกษุลามกนี้เป็นผู้ชโมยครุบริขาร อันไม่ควรสละและไม่ควรแจก โดยอาการอย่างนั้น สงเคราะห์คฤหัสถ์ จึงจัดเป็น มหาโจรที่สี่ ก็และภิกษุลามกนั้นเมื่อสละครุภัณฑ์นี้เพื่อสงเคราะห์ตระกูล ย่อมต้องทุกกฏ เพราะประทุษร้ายตระกูล และย่อมเป็นผู้ควรบัพพาชนียกรรม เมื่อผ่าผืน ภิกษุสงฆ์สละครุบริขารเพราะตนมีอำนาจ ย่อมต้องถุลลัจจัย เมื่อมีไถยจิตสละไป พระวินัยธรพึงตีราคาภัณฑะปรับอาบัติ ฉะนี้แล.

มหาโจรที่ห้า

บทว่า ภิกษุนี้จัดเป็นยอดมหาโจร ความว่า ภิกษุใดลักโลกุตรธรรมอันละเอียดสุขุมยิ่ง อันล่วงการถือเอาด้วยอินทรีย์ ๕ ภิกษุนี้จัดเป็น โจรใหญ่ยิ่งกว่ามหาโจรเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่า โจรเช่นกับภิกษุนี้ เป็นไม่มี

ถามว่า ก็โลกุตรธรรม ใครๆ อาจจะล่อลวงลักเอาไป ดุจเงินและทองเป็นต้นหรือ ?

ตอบว่า ไม่อาจ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุใดอวดอุตตริมนุสสธรรมอันไม่มีอยู่ ไม่เป็นจริง ดังนี้

ถามว่า ก็ภิกษุนี้ย่อมอวดธรรมอันไม่มีอยู่ในตนว่า ธรรมนี้ของเรามีอยู่ ดังนี้ อย่างเดียว แต่เธอย่อมไม่อาจทำให้เคลื่อนที่ หรือทำให้มีอยู่ในตนได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นโจรเล่า

ตอบว่า เพราะเธออวดอุตตริมนุสสธรรมนั้นแล้ว ถือเอาบิณฑบาตอันเกิดขึ้นด้วยการสรรเสริญด้วยคุณอันไม่มีอยู่ ก็เมื่อเธอถือเอาอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นอันล่อลวงชโมยถือเอาบิณฑบาตเหล่านั้นด้วยอุบายอันสุขุม ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุนั้นฉันก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้นด้วยกิริยาของขโมยแล

ก็ในพระดำรัสนี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ หากมีผู้สงสัยถามว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวคำใดไว้ว่า ภิกษุใดย่อมอวดอุตตริมนุสสธรรมอันไม่มีอยู่ ไม่เป็นจริง ภิกษุนี้จัดว่า เป็นยอดมหาโจร คำนั้น เพราะเหตุไร คือ ข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ด้วยเหตุไร เฉลยว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุนั้นฉันก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้นด้วยกิริยาขโมยแล อธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้ฉันก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้นด้วยใจอันเป็นขโมยแล ก็ โว อักษรในคำนี้ เป็นนิบาตใช้ในอรรถเพียงปทปูรณะ ดุจ โว อักษรในประโยคนี้ว่า เย หิ โว อริยา อรญฺญวนปฏฺฐานิ [พระอริยะทั้งหลายเหล่าใดเล่าแล ย่อมอยู่อาศัยเสนาสนะอันบุคคลตกแต่งแล้วในป่าคืออรัญ] ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น ไม่พึงเห็นความแห่ง โว อักษรนี้อย่างนี้ อันท่านทั้งหลายบริโภคแล้ว

พรรณนานิคมคาถา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงกระทำเนื้อความนั้นแล ให้ปรากฏด้วยพระคาถาทั้งหลาย จึงตรัสพระพุทธวจนะว่า อันมีอยู่โดยประการอื่น ดังนี้ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มีอยู่โดยประการอื่น คือ มีอยู่โดยอาการอื่น มีกายสมาจารอันไม่บริสุทธิ์เป็นต้น บทว่า ภิกษุใดพึงประกาศโดยประการอื่น คือ ภิกษุใดพึงประกาศโดยประการอื่น มีกายสมาจารอันบริสุทธิ์เป็นต้น คือ พึงทำให้คนอื่นเข้าใจอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้บริสุทธิ์อย่างยิ่ง ภายในของข้าพเจ้ามีโลกุตรธรรม ดังนี้ ก็และครั้นประกาศแล้ว ย่อมฉันโภชนะอันเกิดขึ้นด้วยการประกาศนั้น ดุจพระอรหันต์

สองบาทพระคาถาว่า โภชนะนั้นอันภิกษุนั้นฉันแล้วด้วยอาการขโมยดุจพรานนี้

นกลวงจับนกฉะนั้น ความว่า บทว่า ลวง คือ ล่อลวง ได้แก่ แสดงสิ่งที่มีอยู่โดยประการอื่น เป็นอีกประการหนึ่ง ได้แก่ แสดงตนผู้มิใช่เป็นพุ่มไม้ มิใช่เป็นกอไม้เลย เป็นดุจพุ่มไม้ และเป็นดุจกอไม้ ด้วยการปกปิดด้วยกิ่ง ใบ และหน่อเป็นต้น บทว่า ดุจพรานนก คือ ดุจพรานนกผู้ลวง คือผู้เป็นไปในฝ่ายเกเร จับเอานกทั้งหลายซึ่งพากันบินมาในป่า ด้วยความสำคัญว่า เป็นพุ่มไม้ และกอไม้เลี้ยงชีวิต คำว่า โภชนะนั้นอันภิกษุนั้นฉันแล้วด้วยอาการขโมย ความว่า โภชนะที่ฉันแล้วนั้น ย่อมเป็นอันภิกษุแม้นั้นผู้มิได้เป็นพระอรหันต์เลย แต่ฉันซึ่งโภชนะที่ตนแสดงความเป็นพระอรหันต์ได้มา ชื่อว่า ฉันแล้วด้วยอาการขโมย เพราะฉันโภชนะที่ตนล่อลวงพวกมนุษย์ได้มา ดุจนายพรานนกลวง คือล่อจับนก ฉะนั้น ก็ภิกษุเหล่าใดไม่รู้อยู่ซึ่งอำนาจประโยชน์นี้ มีกาสาวะพันคอ ฯลฯ ภิกษุเหล่านั้น ย่อมเข้าถึงนรก บทว่า มีผ้ากาสาวะพันคอ คือ มีคออันพันไว้ด้วยกาสาวพัสตร์ มีคำอธิบายว่า ภิกษุเหล่าใดไม่มีสามัญผล คือพระอรหัตผล อันบุคคลพึงรู้ทั่วถึง ภิกษุเหล่านั้นก็มีเพียงแต่ทรงไว้ซึ่งธงชัยแห่งพระอริยะนี้เท่านั้น คำว่า มีกาสาวะพันคอ นี้เป็นชื่อของภิกษุผู้ทุศีลที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ดูกรอานนท์ ก็ในอนาคตกาลจักมีแต่โคตรภูสงฆ์มีกาสาวะพันคอ ดังนี้ บทว่า มีธรรมทราม คือ มีธรรมลามก บทว่า ผู้ไม่สำรวม คือ ผู้ไม่สำรวมทางกายเป็นต้น บทว่า ผู้เลวทราม คือ ผู้เป็นบุคคลลามก บทว่า ด้วยกรรมทั้งหลายที่เลวทราม คือ ด้วยบาปกรรมทั้งหลายมีการล่อลวงคนอื่นเป็นต้น ที่ตนมิได้เห็นโทษในเวลาทำได้ทำแล้วเหล่านั้น บทว่า ภิกษุเหล่านั้นย่อมเข้าถึงนรก คือ ภิกษุเหล่านั้นย่อมเข้าถึงทุคติอันไม่มีความสำราญฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระคาถาว่า เสยฺโย อโยคุโฬ ดังนี้

ความแห่งพระคาถานั้นว่า ถ้าผู้ทุศีล ผู้ไม่สำรวมตั้งอยู่ในอิจฉาจาร เป็นบุคคลลวงโลกด้วยการหลอกลวงนี้ พึงฉัน คือพึงกลืนกินก้อนเหล็กแดงอันร้อนเปรียบด้วยเปลวเพลิง การที่บุคคลทุศีลพึงฉันก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้นนี้ ๑ การที่บุคคลพึงฉันก้อนเหล็กแดงนี้ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ก้อนเหล็กนั่นแลอันบุคคลทุศีลนั้นฉันแล้ว พึงประเสริฐกว่า คือ ดีกว่า และประณีตกว่า เพราะเธอจะไม่เสวยทุกข์อันมีการกำหนดรู้ได้ยากแม้ด้วยพระสัพพัญญุตญาณในสัมปรายภพ เหตุที่ฉันก้อนเหล็กแดง แต่เธอจะเสวยทุกข์มีประการดังกล่าวแล้วในสัมปรายภพ

เพราะฉันก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้นที่ได้เฉพาะแล้วอย่างนี้ จริงอยู่ อาชีวะนี้เป็นมิจฉาชีพถึงที่สุด ฉะนี้แล.

ปฐมบัญญัติแห่งจตุตถปาราชิก

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงโทษของเหล่าภิกษุผู้ไม่เห็นโทษในการทำบาปอย่างนี้แล้ว ทรงติเตียนเหล่าภิกษุชาววัชชีแม่น้ำวัคคุมุทาโดยอเนกปริยาย แล้วตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยงยาก ความเป็นคนบำรุงยาก ฯลฯ ตรัสคุณแห่งความเป็นคนเลี้ยงง่าย ความเป็นคนบำรุงง่าย ฯลฯ แล้วตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงบัญญัติจตุตถปาราชิก จึงตรัสพระพุทธวจนะว่า โย ปน ภิกฺขุ อนภิชานํ ดังนี้เป็นต้น

อนุบัญญัติแห่งจตุตถปาราชิก

ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำให้มั่นด้วยสามารถตัดมูลราก ทรงบัญญัติจตุตถปาราชิกสิกขาบทอย่างนี้แล้ว ได้เกิดเรื่องสำคัญว่าได้บรรลุ เพื่อประโยชน์แก่อนุบัญญัติแม้เรื่องอื่นอีก ท่านพระอุบาลีกล่าวอย่างนี้ว่า สิกขาบทนี้ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติเพื่อภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ดังนี้ เพื่อจะแสดงอุบัติเหตุแห่งเรื่องนั้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มีความสำคัญในธรรมที่ตนมิได้เห็นว่า ได้เห็นแล้ว** ความว่า เป็นผู้มีความสำคัญในพระอรหัตผลอันตนมิได้เห็นด้วยจักษุคือญาณนั่นเทียวว่า ได้เห็นแล้ว ว่า พระอรหัตผลพวกเราได้เห็นแล้ว. ในธรรมที่ตนยังมิได้ถึงเป็นต้น ก็มีนัยนี้ ส่วนความแปลกกันดังต่อไปนี้

บทว่า **ยังมิได้ถึง** คือ ยังมิได้ถึงด้วยอำนาจเกิดในสันดานของตน บทว่า **ยังมิได้บรรลุ** คือ ยังมิได้บรรลุด้วยมรรคภาวนา ความว่า ยังไม่ได้เฉพาะ ดังนี้ ก็มี.

บทว่า **ยังมิได้ทำให้แจ้ง** คือ ยังมิได้แทงตลอด หรือยังมิได้ทำให้ประจักษ์ด้วยอำนาจการพิจารณา บทว่า **อธิมาเนน** แปลว่า ด้วยสำคัญว่า ได้บรรลุ ความว่า ด้วยความสำคัญอันบังเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายบรรลุแล้ว อีกอย่างหนึ่ง ความว่า ด้วยมานะยิ่ง คือด้วยมานะอันหยาบ บทว่า **อญฺญึ พฺยากริสฺ** แปลว่า พยากรณ์พระอรหัตผล

คือ บอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย พระอรหัตผลพวกเราได้บรรลุ กรณียะได้กระทำแล้ว เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้นยังมีกิเลสอันมิได้ละแล้วด้วยมรรค. สมัยต่อมา เมื่อพวกเธอมีกิเลสอันข่มไว้ได้ด้วยสมถะและวิปัสสนาอย่างเดียว ประสพปัจจัยเห็นปานนั้น จิตจึงย่อมน้อมไปเพื่อราคะบ้าง อธิบายว่า ย่อมน้อมไปเพื่อประโยชน์แก่ราคะ ในบทนอกนี้ ก็นัยนี้ คำว่า ตญฺจ โข เอตๆ อพฺโพหาริกๆ ความว่า การพยากรณ์พระอรหัตผลของภิกษุเหล่านั้นนั้นนั้น เป็นอัพโพหาริก คือ ย่อมไม่ถึงโวหารในการบัญญัติอาบัติ อธิบายว่า ไม่เป็นองค์แห่งอาบัติ.

ถามว่า ก็ความสำคัญว่าได้บรรลุนี้ ย่อมเกิดแก่ใคร ย่อมไม่เกิดแก่ใคร

ตอบว่า ย่อมไม่เกิดแก่พระอริยสาวกก่อน เพราะว่า พระอริยสาวกนั้นเกิดโสมนัสด้วยการพิจารณามรรคผลนิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เป็นผู้หมดสงสัยในการแทงตลอดพระอริยคุณ ฉะนั้น พระโสดาบันเป็นต้นจึงไม่เกิดความสำคัญโดยความสามารถว่า เราเป็นสกทาคามี เป็นต้น. ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลทุศีล เพราะบุคคลทุศีลนั้นไม่มีความหวังในการบรรลุพระอริยคุณ ย่อมไม่เกิดแม้แก่ภิกษุผู้มีศีล ผู้ละกัมมัฏฐานแล้ว ผู้ประกอบอยู่เนือง ๆ ซึ่งความเป็นผู้ยินดีในการหลับนอนเป็นต้น แต่ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ดี ไม่ประมาทในกัมมัฏฐาน กำหนดนามรูป ข้ามความสงสัยแล้วด้วยการกำหนดปัจจัย ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์พิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ มีความเห็นแจ้งอันเริ่มแล้ว ก็ความสำคัญว่าได้บรรลุนั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมตั้งภิกษุผู้ได้สมถะล้วนหรือได้วิปัสสนาล้วนไว้ในระหว่าง จริงอยู่ ภิกษุนั้นเมื่อไม่เห็นความพุ่งซ่านแห่งกิเลส ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ย่อมสำคัญว่า เราเป็นโสดาบัน หรือว่า เป็นสกทาคามี หรือว่า เป็นอนาคามี จริงอยู่ ภิกษุนั้นข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิ กำหนดสังขารด้วยกำลังวิปัสสนา ฉะนั้น กิเลสจึงไม่พุ่งซ่าน ตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ย่อมมีความเป็นไปแห่งจิตดุจพระขีณาสพ ภิกษุนั้นเมื่อไม่เห็นความพุ่งซ่านแห่งกิเลสตลอดกาลนานอย่างนี้ มิได้ดำรงอยู่ในระหว่างเท่านั้น ย่อมสำคัญว่า เราเป็นพระอรหันต์ แล.

พรรณนาวิภังค์แห่งสิกขาบท

บทว่า อนภิชานนฺ ตัดเป็น น อภิชานนฺ แปลว่า ไม่รู้จริง ก็เพราะเหตุที่ภิกษุนั้นไม่รู้จริง กล่าวอวดอยู่ อุตตริมนุสสธรรมนั้นไม่เกิดขึ้นในสันดานของเธอ และเธอก็มิได้ทำให้แจ้งด้วยญาณ จึงชื่อว่า ไม่มีจริง เหตุนั้น ในบทภาชนะแห่งบทว่า อนภิชานนฺ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า [กุศลธรรม] ไม่มีอยู่ ไม่เป็นจริง ไม่ปรากฏ ดังนี้ แล้วตรัสว่า [ภิกษุ] ไม่รู้อยู่ ไม่เห็นอยู่ ดังนี้.

บทว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมนฺ แปลว่า ธรรมของมนุษย์ผู้ยวดยิ่ง คือ ท่านผู้ได้ฌาน และพระอริยะทั้งหลาย บทว่า อตฺตูปนายิกนฺ มีอรรถวิเคราะห์ว่า ภิกษุย่อมน้อมอุตตริมนุสสธรรมนั้นเข้ามาในตน หรือว่า ย่อมน้อมตนเข้าไปในอุตตริมนุสสธรรมนั้น เหตุนั้น อุตตริมนุสสธรรมนั้นจึงชื่อว่า อตฺตูปนายิกะ ภิกษุกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมนั้นเป็นที่น้อมเข้ามาในตนหรือเป็นที่น้อมตนเข้าไปหา สัมพันธ์ความว่า ภิกษุทำอย่างนี้กล่าวอวด แต่ในบทภาชนะเพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมหลายประการมีฌานเป็นต้นอย่างนี้ว่า ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ มรรคภาวนา การทำให้แจ้งซึ่งผล การละกิเลส ความที่จิตปราศจากนิวรณ์ ความยินดียิ่งในเรื่องว่าง ชื่อว่า อุตตริมนุสสธรรม ดังนี้ ฉะนั้นเมื่อจะทรงแสดงความที่อุตตริมนุสสธรรมนั้นเป็นธรรมที่น้อมเข้ามาในตน ด้วยอำนาจแห่งธรรมเหล่านั้นทั้งหมด จึงได้ทรงกระทำนิเทสเป็นพหุวจนะว่า ภิกษุย่อมน้อม กุศลธรรมเหล่านั้นเข้ามาในตนก็ดี บรรดาการน้อม ๒ อย่างนั้น เมื่อภิกษุอวดว่า ธรรมเหล่านี้ย่อมปรากฏในข้าพเจ้า พึงทราบว่า [ชื่อว่า] น้อม [ธรรมเหล่านั้น] เข้ามาในตน เมื่ออวดว่า ข้าพเจ้าปรากฏในธรรมเหล่านี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า น้อมตนเข้าไปในธรรมเหล่านั้น

พึงทราบการเชื่อมเนื้อความแห่งบทในคำว่า อลมริยญาณทสฺสนนฺ นี้ อย่างนี้ คือ ปัญญาทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ชื่อว่า ญาณ ด้วยอรรถว่า รู้ ชื่อว่า ทัสสนะ ด้วยอรรถว่า เห็น เพราะกระทำซึ่งธรรมให้เป็นดุจเห็นด้วยจักษุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ญาณทัสสนะ ญาณทัสสนะอย่างประเสริฐ คือ อย่างบริสุทธิ์ อย่างสูงสุด ฉะนั้น จึงชื่อว่า อริยญาณทัสสนะ ญาณทัสสนะอันประเสริฐ อย่างสามารถ คือ แกล้วกล้า สามารถกำจัดกิเลส มีอยู่

ในอุตตริมนุสสธรรมต่างโดยฌานเป็นต้นนี้ หรือว่าญาณทัสสนะอันประเสริฐ อย่างสามารถแห่งอุตตริมนุสสธรรมนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า มีความรู้เห็นอันประเสริฐ อย่างสามารถ ภิกษุไม่รู้จริง กล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมอันมีความรู้เห็นอย่างประเสริฐอย่างสามารถนั้น

ในบทว่า อลมริยญาณทสฺสนํ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบทภาชนะ ด้วยยกวิชชาเป็นหัวข้อสำคัญว่า บทว่า ญาณ ได้แก่ วิชชา ๓ บทว่า ทัสสนะ คือ ที่ชื่อว่า ญาณ ก็คือ ทัสสนะ ที่ชื่อว่า ทัสสนะ ก็คือ ญาณ ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงญาณทัสสนะอันเป็นเหตุให้อุตตริมนุสสธรรมนั้น ถูกเรียกว่า มีญาณทัสสนะอันประเสริฐ อย่างสามารถ ก็และในที่นี้ ปัญญาแม้ทั้งหมด ทั้งที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ พึงทราบว่า ญาณ

บทว่า สมุทาจเรยฺย คือ กล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม มีประการดังกล่าวแล้วนี้ ทำให้เป็นที่น้อมเข้ามาในตน ส่วนบทว่า อิตฺถิยา วา เป็นต้น เป็นเครื่องชี้ถึงบุคคลที่ภิกษุจะพึงอวด เพราะเมื่ออวดแก่ชนเหล่านี้จึงเป็นอันอวด เมื่ออวดแก่เทวดา มาร พรหม หรือแม้แก่เปรต ยักษ์ และสัตว์ดิรัจฉาน ไม่เป็นอันอวด ดังนี้. คำว่า ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ นี้ เป็นเครื่องแสดงอาการแห่งการอวด แต่ในบทภาชนะแห่งคำทั้ง ๒ นั้น คำว่า ข้าพเจ้ารู้ธรรมเหล่านี้ ข้าพเจ้าเห็นธรรมเหล่านี้ นี้เป็นเครื่องแสดงความเป็นไปแห่งความรู้ ความเห็นในธรรมทั้งหลายมีฌานเป็นต้นเหล่านี้ คำว่า ก็ธรรมเหล่านี้มีอยู่ในข้าพเจ้า ดังนี้เป็นต้น เป็นเครื่องแสดงความที่อุตตริมนุสสธรรมนั้นเป็นที่น้อมเข้ามาในตน

บทว่า โดยสมัยอื่นแต่กาลนั้น นี้ เป็นเครื่องแสดงเวลาปฏิญญาณอาบัติ แต่ภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะอวดนั่นเอง ก็และเพราะเหตุที่เธอต้องอาบัติแล้ว จะถูกผู้อื่นซักถามก็ตาม ไม่ถูกซักถามก็ตาม ย่อมปฏิญญาณ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อันผู้ใดผู้หนึ่ง ถือเอาก็ตาม ไม่ถือเอาก็ตาม ดังนี้.

บรรดาการถือเอาตามและไม่ถือเอาตามเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในการถือเอาตามก่อนต่อไป คำว่า ท่านบรรลุอะไร ดังนี้ เป็นคำถามถึงธรรมได้บรรลุ อธิบายว่า บรรดากุศลธรรมทั้งหลายมีวิโมกข์เป็นต้น หรือมีโสดาบัตติมรรคเป็นต้น ท่านได้บรรลุอะไร คำว่า ท่านได้บรรลุอย่างไร ดังนี้ เป็นคำถามถึงอุบาย ก็อธิบายในข้อนี้ดังนี้ว่า ท่านทำอนิจจลักษณะ

ให้เป็นธุระแล้วบรรลุ หรือทำทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นธุระแล้วบรรลุหรือ ท่านจดจ่อด้วยอำนาจสมาธิ หรือด้วยอำนาจวิปัสสนาแล้วบรรลุหรือ อนึ่งท่านจดจ่อด้วยอำนาจรูปฌาน หรือด้วยอำนาจอรูปฌานแล้วบรรลุหรือ หรือว่าท่านจดจ่อในภายในบรรลุหรือในภายนอกบรรลุ

คำว่า **ท่านบรรลุเมื่อไร** ดังนี้ เป็นคำถามถึงกาล มีคำอธิบายว่า ท่านบรรลุในเวลาเช้าและเวลาเที่ยงเป็นต้น เวลาไร คำว่า **ท่านบรรลุที่ไหน** ดังนี้ เป็นคำถามถึงโอกาส มีคำอธิบายว่า ท่านบรรลุในโอกาสไหน คือ ในที่พักกลางคืน ที่พักกลางวัน ที่โคนไม้ ที่มณฑป หรือที่วิหารไหน คำว่า **กิเลสเหล่าไหนท่านละแล้ว** ดังนี้ เป็นคำถามถึงกิเลสที่ละ มีคำอธิบายว่า กิเลสของท่านมรรคอะไรประหารละได้แล้ว คำว่า **ท่านได้ธรรมเหล่าไหน** ดังนี้ เป็นคำถามถึงธรรมที่ได้เฉพาะ มีคำอธิบายว่า ท่านได้ธรรมเหล่าไหน บรรดาธรรมทั้งหลายมีปฐมมรรคเป็นต้น

ฉะนั้น ในบัดนี้ แม้หากภิกษุไร ๆ จะพึงพยากรณ์การบรรลุอุตตริมนุสสธรรมก็อย่าพึงสักการะเธอด้วยอาการเพียงเท่านี้เทียว แต่พึงกล่าวเพื่อทดสอบในฐานะ ๖ อย่าง เหล่านี้ว่า ท่านบรรลุอะไร ? คือ พึงถามว่า ท่านบรรลุฌาน หรือคุณวิเศษมีวิโมกข์เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยว่า ธรรมใดอันภิกษุใดบรรลุแล้ว ธรรมนั้นย่อมปรากฏแก่ภิกษุนั้น ถ้าภิกษุกล่าวว่า ผมบรรลุธรรมชื่อนี้ ลำดับนั้นพึงถามว่า ท่านบรรลุด้วยอุบายอย่างไร ? คือ พึงถามว่า ท่านทำลักษณะอะไร บรรดาอนิจจลักษณะเป็นต้นให้เป็นธุระ จึงบรรลุ หรือว่าท่านจดจ่อด้วยหัวข้ออะไรในอารมณ์ ๓๘ อย่าง หรือในธรรมทั้งหลายมีรูปอรูป และภายในภายนอกเป็นต้น จึงบรรลุ ด้วยว่า ความจดจ่ออย่างใดของภิกษุใด ความจดจ่ออย่างนั้นย่อมปรากฏแก่ภิกษุนั้น ถ้าว่าภิกษุนั้นตอบว่า ความจดจ่อของผมชื่อนี้ ผมบรรลุอย่างนี้ ลำดับนั้น พึงถามว่า ท่านบรรลุเวลาไร คือ พึงถามว่า ท่านบรรลุเวลาต้นวัน หรือเวลาเที่ยงเป็นต้นในเวลาใดเวลาหนึ่ง ด้วยว่า เวลาที่ตนบรรลุย่อมปรากฏแก่ภิกษุทุกรูป ถ้าว่าภิกษุนั้นตอบว่า ผมบรรลุในเวลาชื่อโน้น ลำดับนั้น พึงถามว่า ท่านบรรลุที่ไหน ? คือ พึงถามว่า ท่านบรรลุในที่พักผ่อนกลางวัน หรือในที่พักผ่อนกลางคืนเป็นต้น ที่โอกาสแห่งใดแห่งหนึ่ง ด้วยว่าโอกาส

ที่ตนบรรลุย่อมปรากฏแก่ภิกษุทุกรูป ถ้าว่าภิกษุนั้นตอบว่า ผมบรรลุในโอกาสชื่อโน้น ลำดับนั้น พึงถามว่า ท่านละกิเลสเหล่าไหน คือ พึงถามว่า ท่านละกิเลสที่มรรคที่หนึ่งพึงประหาร หรือว่ากิเลสที่มรรคที่สองเป็นต้นพึงประหาร ด้วยว่ากิเลสที่ละด้วยมรรคที่ตนบรรลุ ย่อมปรากฏแก่ภิกษุทุกรูป ถ้าว่าภิกษุนั้นตอบว่า ผมละกิเลสชื่อเหล่านี้ ลำดับนั้น พึงถามว่า ท่านได้ธรรมเหล่าไหน? คือ พึงถามว่า ท่านได้โสดาปัตติมรรค หรือสกทาคามีมรรคเป็นต้น มรรคใดมรรคหนึ่ง ด้วยว่า ธรรมที่ตนบรรลุย่อมปรากฏแก่ภิกษุทุกรูป ถ้าว่าภิกษุนั้นตอบว่า ผมได้ธรรมชื่อเหล่านี้ ดังนี้ ก็อย่าพึงเชื่อคำของเธอแม้ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ด้วยว่า พวกภิกษุพหูสูตรฉลาดในการเรียนและการสอบสวน ย่อมสามารถจะทดสอบฐานะ ๖ เหล่านี้ได้ แต่พึงทดสอบปฏิปทาที่ดำเนินมาของภิกษุนี้ ถ้าว่าปฏิปทาที่ดำเนินมา ไม่บริสุทธิ์ พึงกล่าวว่า ชื่อว่าโลกุตตรธรรม อันใคร ๆ ย่อมไม่ได้ด้วยปฏิปทานี้ ดังนี้ แล้วพึงนำออกไป ก็ถ้าปฏิปทาที่ดำเนินมาของเธอบริสุทธิ์ เธอย่อมปรากฏในปฏิปทานั้นว่า ไม่ประมาทในสิกขา ๓ ประกอบเนือง ๆ อยู่ ซึ่งความเพียรเป็นเครื่องตื่น ไม่ติดอยู่ในปัจจัย ๔ มีจิตเสมอในสัตว์มีชีวิตในอากาศอยู่ ดังนี้ การพยากรณ์ของภิกษุนั้น ย่อมเทียบเคียงกันได้กับปฏิปทา ย่อมเป็นเช่นกับที่กล่าวไว้ว่า อุปมาดังเช่นน้ำในแม่น้ำคงคา ย่อมเทียบเคียง ย่อมสมกันกับน้ำในแม่น้ำยมนา แม้ฉันใด ปฏิปทาอันยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติดีแล้วแก่พระสาวกทั้งหลาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระนิพพานและปฏิปทาย่อมสมกัน

อีกประการหนึ่งแล ไม่พึงทำสักการะด้วยอาการแม้เพียงเท่านี้ เพราะเหตุไร? เพราะภิกษุบางรูป แม้เป็นปุถุชน ก็มีปฏิปทาเหมือนกับการปฏิบัติของพระขีณาสพ ฉะนั้น พึงให้ภิกษุนั้นสะดุ้งด้วยอุบายทั้งหลายนั้น ๆ ธรรมดาว่า พระขีณาสพ ย่อมไม่มีความกลัว หรือความหวาดเสียว หรือขนชูชันแม้เมื่ออสนีบาตตกบนกระหม่อม ถ้าภิกษุนั้นเกิดกลัวหรือหวาดเสียวหรือขนชูชัน ก็พึงนำออกไปว่า ท่านไม่เป็นพระอรหันต์ ก็ถ้าเธอเป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ย่อมนั่งดุจราชสีห์ ภิกษุนี้เป็นผู้มีการพยากรณ์อันสมบูรณ์ ย่อมควรซึ่งสักการะอันพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชาเป็นต้นส่งไปโดยรอบ ฉะนี้แล.

บทว่า มีความปรารถนาลามก ความว่า ประกอบด้วยความเป็นผู้มีความปรารถนา

ลามก ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ เป็นผู้ทุศีล ย่อมปรารถนาว่า ชนจงรู้จักเราว่า เป็นผู้มีศีล ดังนี้. บทว่า ถูกความอยากครอบงำ ความว่า ถูกความอยากอันลามกนั้นครอบงำ คือกดไว้ เป็นปาราชิก. บทว่า มุ่งความบริสุทธิ์ ความว่า มุ่งอยู่ คืออยากอยู่ ปรารถนาอยู่ ซึ่งความบริสุทธิ์ จริงอยู่ ภิกษุนี้เพราะเหตุที่ต้องปาราชิกเสียแล้ว ฉะนั้นเธอตั้งอยู่ในความเป็นภิกษุ ก็ไม่ควรจะบรรลุคุณวิเศษมีฌานเป็นต้น เพราะว่า ความเป็นภิกษุของเธอ เป็นอันตรายต่อสวรรค์และเป็นอันตรายต่อมรรค สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า ความเป็นสมณะอันบุคคลลูบคลำไม่ดีแล้ว ย่อมลากเข้าไปในนรก สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้แม้อีกอย่างหนึ่งว่า ก็การบวชที่ย่อหย่อน ย่อมเกลื่อนธุลีโดยมาก. ความเป็นภิกษุของเธอ ย่อมไม่ชื่อว่า เป็นความบริสุทธิ์ ด้วยประการฉะนี้ แต่เพราะเธอเป็นคฤหัสถ์ หรือเป็นอุบาสก หรือเป็นคนงานวัด หรือเป็นสามเณร ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อจะชมเชยทางสวรรค์ด้วยการให้ทาน การถือสรณะและศีลสังวรเป็นต้น หรือทางพระนิพพานด้วยฌานและวิโมกข์เป็นต้น ฉะนั้น ความเป็นคฤหัสถ์เป็นต้นของเธอ ย่อมชื่อว่า เป็นความบริสุทธิ์ ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า มุ่งความบริสุทธิ์ เพราะมุ่งความบริสุทธิ์นั้นก็ด้วยเหตุนั้นแล จึงตรัสไว้ในบทภาชนะแห่งบทว่า มุ่งความบริสุทธิ์ นั้นว่า ปรารถนาจะเป็นคฤหัสถ์ ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า เอวฺ วเทยฺย แปลว่า พึงกล่าวอย่างนี้ กล่าวอย่างไร? กล่าวว่า ดูกรอาวุโส ข้าพเจ้าไม่รู้ได้กล่าวว่า รู้ ไม่เห็นได้กล่าวว่า เห็น ดังนี้ ก็ในบทภาชนะ มิได้ทรงยกบทว่า เอวฺ วเทยฺย นี้ขึ้นเลย ตรัสว่า ข้าพเจ้าไม่รู้ธรรมเหล่านี้ ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงอาการที่ภิกษุเมื่อพูด ย่อมเรียกได้ว่า ย่อมพูดว่า ดูกรอาวุโส ข้าพเจ้าไม่รู้ได้กล่าวว่า รู้ ไม่เห็นได้กล่าวว่า เห็น ดังนี้.

บทว่า ข้าพเจ้าได้พูดพล่อย ๆ เป็นเท็จไปเปล่า ๆ มีคำอธิบายว่า ข้าพเจ้าได้พูดพล่อย ๆ คือ ได้กล่าว ชื่อว่าเป็นเท็จ เพราะประสงค์จะล่อลวง ชื่อว่าเปล่า ๆ เพราะเว้นจากประโยชน์แห่งถ้อยคำ ก็ในบทภาชนะแห่งบทว่า ได้พูดพล่อย ๆ เป็นเท็จไปเปล่า ๆ นั้น ตรัสว่า ข้าพเจ้ากล่าวไปเปล่า ๆ ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดงแต่เพียงเนื้อความด้วยบท

และพยัญชนะอื่น. บทว่า เทียบเคียงคนก่อน คือ เทียบเคียงบุคคลผู้ต้องปาราชิกสามข้อข้างต้น. คำที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้น เพราะมีเนื้อความ ดังได้กล่าวแล้วในหนหลัง และเพราะมีอรรถง่าย ฉะนี้แล.

พรรณนาบทภาชนีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจำแนกสิกขาบทที่ทรงยกขึ้นแสดงตามลำดับบทอย่างนี้แล้วบัดนี้ เพราะเหตุที่ทรงแสดงอุตตริมนุสสธรรมในบทภาชนีย์ในหนหลังโดยสังเขปนั่นเทียวอย่างนี้ว่า ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ มรรคภาวนา การทำผลให้แจ้ง การละกิเลส ความที่จิตปลอดจากนิวรณ์ ความยินดียิ่งในเรือนว่าง ดังนี้ มิได้ทรงยกอาบัติตั้งแบบแผนไว้โดยพิสดาร ก็เมื่อทรงแสดงอรรถโดยสังเขป ภิกษุทั้งปวงย่อมไม่อาจจะถือเอานัยโดยอาการทั้งปวงได้ ฉะนั้น ทรงมีพุทธประสงค์จะทรงตั้งบทภาชนะนั้นเองในฐานะเป็นมาติกาอีกแล้วแสดงอุตตริมนุสสธรรมโดยพิสดาร แล้วจึงทรงแสดงประเภทแห่งอาบัติ เพื่อการถือเอานัยโดยอาการทั้งปวงได้ จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า บทว่า ฌาน ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ดังนี้เป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในพระพุทธพจน์นั้นต่อไป ฌานมีเมตตาเป็นอารมณ์เป็นต้นก็ดี ฌานมีอสุภะเป็นอารมณ์เป็นต้นก็ดี อานาปานัสสติสมาธิฌานก็ดี โลกิยฌานก็ดี โลกุตตรฌานก็ดี ทรงสงเคราะห์เข้าด้วยปฐมฌานเป็นต้นนั่นเทียว ฉะนั้น ภิกษุกล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้าเข้าปฐมฌานแล้วดังนี้ก็ดี กล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้าเข้าจตุตถฌานแล้ว ข้าพเจ้าเข้าฌานมีเมตตาเป็นอารมณ์แล้ว ฯลฯ ข้าพเจ้าเข้าฌานมีอุเบกขาเป็นอารมณ์แล้ว ข้าพเจ้าเข้าฌานมีอสุภะเป็นอารมณ์แล้ว ข้าพเจ้าเข้าอานาปานัสสติสมาธิฌานแล้ว ข้าพเจ้าเข้าโลกิยฌานแล้ว ข้าพเจ้าเข้าโลกุตตรฌานแล้ว ดังนี้ก็ดี พึงทราบว่า เป็นปาราชิกนั่นเทียว.

ธรรมที่ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะอรรถว่า พ้นแล้วด้วยดี หรือเพราะอรรถว่า พ้นแล้วจากกิเลส มีอย่างต่างๆ ก็วิโมกข์นั้นนั่น เรียกว่า สุญญตะ เพราะว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่า อนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิต ด้วยนิมิต คือ ราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่า อัปปณิหิตะ เพราะไม่มีปณิธิ คือ ราคะ โทสะ โมหะ.

ธรรมที่ชื่อว่า สมาธิ เพราะอรรถว่า ย่อมตั้งจิตไว้เสมอ คือ ย่อมตั้งไว้ในอารมณ์

ธรรมที่ชื่อว่า สมาบัติ เพราะอันพระอริยเจ้าทั้งหลายพึงเข้า คำที่เหลือในติกะนี้มีอรรถดังได้กล่าวแล้วทั้งนั้น.

ก็ในเรื่องนี้ ตรัสอริยมรรคอย่างเดียวด้วยหมวด ๓ แห่งวิโมกข์ และด้วยหมวด ๓ แห่งสมาธิ ตรัสผลสมาบัติ ด้วยหมวด ๓ แห่งสมาบัติ. บรรดาอุตตริมนุสสธรรมเหล่านั้น ภิกษุเมื่อระบุบทแม้บทเดียวอย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวว่า ข้าพเจ้าได้อุตตริมนุสสธรรมนี้ ดังนี้ ย่อมเป็นปาราชิกทีเดียว. บทว่า วิชชา ๓ ได้แก่ วิชชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๑ ทิพพจักขุญาณ ๑ อาสวักขยญาณ ๑ บรรดาวิชชา ๓ นั้น ภิกษุเมื่อระบุชื่อแม้แห่งวิชชาอย่างหนึ่งกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้วิชชานี้ ดังนี้ ย่อมเป็นปาราชิกทีเดียว ส่วนในสังเขปปกิณณกกถาท่านกล่าวว่า ภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้วิชชาทั้งหลายดังนี้ก็ดี กล่าวว่า ข้าพเจ้าได้วิชชา ๓ ดังนี้ก็ดี เป็นปาราชิกทีเดียว.

มรรคภาวนาตรัสแล้วในบทภาชนะ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่สัมปยุตด้วยมรรคเป็นโลกุตตระเท่านั้น ทรงพระพุทธประสงค์ในมรรคภาวนานี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในมหาอรรถกถาว่า เมื่อภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นโลกุตตระ ดังนี้ เป็นปาราชิก. ส่วนในอรรถกถา ชื่อว่ามหาปัจจรีย์เป็นต้นท่านกล่าวว่า เมื่อภิกษุกล่าวด้วยสามารถแห่งโกฏฐาสอย่างหนึ่ง ๆ อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าได้สติปัฏฐาน ดังนี้ก็ดี ด้วยสามารถแห่งธรรมอย่างหนึ่ง ๆ บรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าได้กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังนี้ก็ดี เป็นปาราชิกเหมือนกัน แม้คำนั้นย่อมสม เพราะเหตุไร? เพราะท่านกล่าวหมายถึงโพธิปักขิยธรรมที่เกิดขึ้นในขณะแห่งมรรคนั่นเอง.

แม้ในการทำผลให้แจ้ง ก็พึงทราบว่า เป็นปาราชิก ด้วยสามารถแห่งผลอย่างหนึ่ง ๆ การละกิเลสนั่นแล ตรัสในหมวด ๓ แห่งคำว่า การละราคะ เป็นต้น และการละกิเลสนั้นเพราะเหตุที่เว้นจากมรรค ย่อมมีไม่ได้ จริงอยู่ ราคะ และโทสะ ละได้ด้วยมรรคที่ ๓ โมหะละได้ด้วยมรรคที่ ๔ ฉะนั้น เมื่อภิกษุแม้กล่าวว่า ข้าพเจ้าละราคะได้แล้ว ดังนี้ ก็เป็น

ปาราชิก.

โลกุตตรจิตพร้อมกับสมาบัตินั่นแล ตรัสในหมวด ๓ แห่งคำว่า ความที่จิตปลอดจากราคะ เป็นต้น ฉะนั้น เมื่อภิกษุแม้กล่าวว่า จิตของข้าพเจ้าปลอดจากราคะ ดังนี้ เป็นปาราชิกทีเดียว. ส่วนในบทภาชนะแห่งบทว่า เรือนว่าง เพราะเหตุที่ไม่ทรงประสงค์จะปรับอาบัติชั้นปาราชิก ด้วยเหตุสักแต่กล่าวว่า ข้าพเจ้ายินดียิ่งในเรือนว่าง ดังนี้ มิได้ต่อกับฌาน ฉะนั้น จึงตรัสว่า ข้าพเจ้ายินดียิ่งในเรือนว่างด้วยปฐมฌาน เป็นต้น ฉะนั้น ภิกษุใดกล่าวต่อกับฌานว่า ข้าพเจ้ายินดียิ่งในเรือนว่างด้วยฌานชื่อนี้ ภิกษุนี้แลพึงทราบว่า เป็นปาราชิก.

ก็บรรดาวิชชา ๘ ที่ตรัสไว้ในอัมพัฏฐสูตรเป็นต้น วิชชา ๕ อันต่างด้วยวิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิ ๑ อิทธิวิธิ ๑ ทิพพโสต ๑ เจโตปริยญาณ ๑ เหล่าใด มิได้มาในบทภาชนะแห่งบทว่า ญาณ นี้ บรรดาวิชชา ๕ อย่างนั้น วิปัสสนาอย่างเดียวเท่านั้นพึงทราบว่า ไม่เป็นวัตถุแห่งปาราชิก วิชชาที่เหลือพึงทราบว่า เป็น ฉะนั้น แม้เมื่อกล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้วิปัสสนา ดังนี้ก็ดี ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้วิปัสสนาญาณ ดังนี้ก็ดี ไม่เป็นปาราชิก ส่วนพระปุสสเทวเถระกล่าวว่า วิชชา ๔ แม้นอกนี้ ภิกษุมิได้กล่าวต่อด้วยญาณ ก็ไม่เป็นวัตถุแห่งปาราชิก ฉะนั้นเมื่อกล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้มโนมยะ ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้อิทธิวิธิ ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ทิพพโสตธาตุ ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้เจโตปริยะ ดังนี้ ไม่เป็นปาราชิก คำนั้นพวกอันเตวาสิกของท่านค้านว่า ท่านอาจารย์มิใช่นักอภิธรรม ย่อมไม่รู้ธรรมต่างภูมิกัน ชื่อว่า อภิญญา เป็นมหัคคตธรรม มีจตุตถฌานเป็นบาท ย่อมสำเร็จด้วยฌานเท่านั้น ฉะนั้นจะกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้มโนมยะ หรือว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ได้มโนมยญาณ หรือจะกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม เป็นปาราชิกทั้งนั้น ก็ในวิภังค์แห่งอุตตริมนุสสธรรมนี้ แม้พระนิพพานมิได้มาในพระบาลีก็ตาม ถึงอย่างนั้น เมื่อภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าบรรลุพระนิพพานแล้ว หรือกล่าวว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานแล้ว ดังนี้ เป็นปาราชิกทั้งนั้น เพราะเหตุไร? เพราะพระนิพพานเป็นโลกุตรธรรมอันปราศจากความหมุนเวียน อนึ่ง แม้เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าแทงตลอดแล้วซึ่งสัจจะ ๔ ก็ดี กล่าวว่า สัจจะ ๔ ข้าพเจ้าแทงตลอดแล้ว ก็ดี เป็นปาราชิกทั้งนั้น เพราะเหตุไร? เพราะคำว่า

แทงตลอดสัจจะ เป็นคำปริยายของมรรค อนึ่ง เพราะตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า ปฏิสัมภิทา ๓ ย่อมเกิดขึ้นในจิตตุปบาทอันสัมปยุตด้วยญาณทั้งสี่ ฝ่ายกุศลจิตเป็นกามาวจร ย่อมเกิดขึ้นในจิตตุปบาทอันสัมปยุตด้วยญาณทั้งสี่ ฝ่ายกิริยาจิต อัตถปฏิสัมภิทา ย่อมเกิดขึ้นในจิตตุปบาทอันสัมปยุตด้วยญาณทั้งแปดนั้น และในมรรค ๔ ในผล ๔ ดังนี้ ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ธัมมปฏิสัมภิทา หรือว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้นิรุตติปฏิสัมภิทา หรือว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ปฏิภาณปฏิสัมภิทา หรือว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้อัตถปฏิสัมภิทาอันเป็นโลกิยะ ดังนี้ ไม่เป็นปาราชิก แม้เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ปฏิสัมภิทา ก็ยังไม่ถึงที่สุดก่อน แต่เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้อัตถปฏิสัมภิทาอันเป็นโลกุตตระ ดังนี้ ย่อมเป็นปาราชิก แต่ในสังเขปฏฐกถาท่านกล่าวว่า เมื่อกล่าวแม้ด้วยคำอันไม่พิเศษว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงอัตถปฏิสัมภิทาแล้ว ดังนี้ เป็นปาราชิก แม้ในอรรถกถากุรุนทีท่านก็กล่าวว่า ย่อมไม่พ้น แต่ใครๆ ยังไม่อาจกระทำประมาณอย่างอื่นได้ เพราะท่านวิจารณ์ไว้ในมหาอรรถกถาว่า เพียงเท่านี้ ปาราชิกยังไม่มี เพียงเท่านี้ ยังไม่ถึงที่สุด เพียงเท่านี้ ยังไม่เป็นปาราชิก ฉะนั้น แม้เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเข้านิโรธสมาบัติได้ หรือข้าพเจ้าเป็นผู้ได้นิโรธสมาบัตินั้น ดังนี้ ก็ยังไม่เป็นปาราชิก เพราะเหตุไร? เพราะนิโรธสมาบัติไม่ใช่โลกิยะ ไม่ใช่โลกุตตระ ในอรรถกถามหาปัจจรีย์และสังเขปฏฐกถาท่านกล่าวว่า ก็ถ้าความคิดของภิกษุนั้นเป็นอย่างนี้ว่า ชื่อว่า นิโรธ พระอนาคามี หรือพระขีณาสพจึงเข้าได้ คนทั้งหลายจักรู้เราว่า เป็นพระอนาคามีหรือพระขีณาสพเหล่านั้นองค์ใดองค์หนึ่ง ดังนี้ ภิกษุนั้นย่อมอวด และคนที่ถูกภิกษุนั้นอวดก็ย่อมรู้ภิกษุนั้นอย่างนั้น ย่อมเป็นปาราชิก ดังนี้ คำนั้น พึงพิจารณาแล้วจึงถือเอา แม้เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นพระโสดาบันในกาลแห่งพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ในอดีตภพดังนี้ ก็ไม่เป็นปาราชิก เพราะพาดพิงถึงอดีตขันธ์ จึงยังไม่ถึงที่สุด ส่วนในสังเขปฏฐกถาท่านกล่าวว่า บางอาจารย์กล่าวว่า เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้สมาบัติ ๘ ในอดีต ไม่เป็นปาราชิก เพราะเป็นกุปปธรรม แต่เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้สมาบัติ ๘ ในภพนี้ ดังนี้ เป็นปาราชิก เพราะเป็นอกุปปธรรม แม้คำนั้นก็ถูกค้านไว้ในสังเขปฏฐกถานั้นเองว่า เมื่อกล่าวหมายถึงอัตภาพในอดีต ไม่เป็นปาราชิก เมื่อกล่าวหมายถึงอัตภาพในปัจจุบันเท่านั้น จึงเป็นปาราชิก.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยังบทมาติกา ๑๐ มีฌานเบื้นต้นให้พิสดารอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ภิกษุผู้อวดอุตตริมนุสสธรรม ย่อมกล่าวสัมปชานมุสาวาทใด เมื่อจะทรงแสดงองค์แห่งสัมปชานมุสาวาทนั้น แล้วทรงผูกจักกเปยยาลด้วยสามารถแห่งความพิสดารนั้นเทียว และเพื่อจะทรงแสดงอาการแห่งการอวด และประเภทแห่งอาบัติ จึงตรัสว่า ตีหากาเรหิ ดังนี้ เบื้นอาทิ

พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป มหาวาร ๓ คือ สุทธิกวาร [วาระว่าด้วยการอวดล้วน] ๑ วัตถุกามาวาร [วาระว่าด้วยภิกษุผู้ประสงค์จะอวด] ๑ ปัจจยปฏิสังยุตตวาร [วาระว่าด้วยการอวดเกี่ยวด้วยปัจจัย] ๑ บรรดามหาวาร ๓ เหล่านั้น ในสุทธิกวาร ใน ๖ บทเหล่านี้ คือ สมาปชฺชึ, สมาปชฺชติ, สมาปนฺโน, ลาภิมฺหิ, วสิมฺหิ, สจฺฉิกตำ มยา, ทรงประกอบบทหนึ่ง ๆ ๕ ครั้ง อย่างนี้ว่า ด้วยอาการ ๓ ด้วยอาการ ๔ ด้วยอาการ ๕ ด้วยอาการ ๖ ด้วยอาการ ๗ ตั้งต้นแต่ปฐมฌานไปจนถึงบทว่า ความที่จิตปลอดจากโมหะ ตรัสชื่อว่า สุทธิกนัย ลำดับนั้น. เมื่อทรงต่อบทอันหนึ่ง ๆ กับด้วยปฐมฌานอย่างนี้ว่า ซึ่งปฐมฌาน ซึ่งทุติยฌาน ดังนี้ ทรงต่อทุก ๆ บท ตรัสชื่อว่า ขัณฑจักก์ โดยอรรถอันพิสดารนั่นแล. อธิบายว่า ขัณฑจักก์นั้นตรัสว่า ขัณฑจักก์ เพราะไม่ทรงนำมาประกอบกับฌานมีปฐมฌานเบื้นต้นอีก ลำดับนั้นทรงต่อบทอันหนึ่ง ๆ กับด้วยทุติยฌานอย่างนี้ว่า ซึ่งทุติยฌาน ซึ่งตติยฌาน ดังนี้แล้ว ทรงนำมาเชื่อมกับปฐมฌานอีก ตรัสชื่อว่า พัทธจักก์โดยอรรถอันพิสดารนั่นแล ลำดับนั้น ทรงต่อบทอันหนึ่ง ๆ กับด้วยฌานมีตติยฌานเบื้นต้น อย่างเดียวกับที่ต่อบทอันหนึ่ง ๆ กับด้วยทุติยฌาน แล้วทรงนำมาเชื่อมกับฌานมีทุติยฌานเบื้นต้นอีก ตรัสพัทธจักก์ ๒๙ แม้อื่นโดยอรรถอันพิสดารนั่นแลให้สำเร็จเอกมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรมข้อเดียวเบื้นมูล] ส่วนพระบาลี ท่านพระอุบาลีแสดงไว้โดยสังเขป นักปราชญ์อย่าพึ่นเผื่อพึงทราบพระบาลีนั้นโดยพิสดารเถิด

ตรัสนัย ๔๓๕ นัย แม้มีทุมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรม ๒ ข้อเบื้นมูล] เบื้นต้น มีสัพพมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรมทุกอย่างเบื้นมูล] เบื้นที่สุด เหมือนกับตรัสเอกมูลกนัย ตรัสไว้อย่างไร? ตรัสทุมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรม ๒ ข้อเบื้นมูล] ๒๙. ติมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรม ๓ ข้อเบื้นมูล] ๒๘. จตุมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรม ๔ ข้อเบื้นมูล] ๒๗.

แม้นัยทั้งหลายมีปุ๋ญจมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรม ๕ ข้อเบื้นมูล] เบื้นต้น พึงทำให้หย่อนไปทีละนัย ๆ แล้วพึงทราบไปจนถึงติงสมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรม ๓๐ ข้อเบื้นมูล] ด้วยประการฉะนี้ ส่วนในพระบาลี ท่านย่อแม้ชื่อแห่งนัยเหล่านั้นแล้วแสดงนัยเดียว คือ ติงสมูลกนัยว่า นี้ชื่อว่า สัพพมูลกนัย [นัยมีอุตตริมนุสสธรรมทุกอย่างเบื้นมูล] ก็เพราะบทว่า เรือนว่างอันภิกษุไม่ต่อกับฌาน ย่อมไม่ถึงที่สุด ฉะนั้น คำประกอบทุกแห่ง มีบทว่า จิตปลอดจากโมหะเบื้นที่สุด พึงทราบว่า ทรงแสดง มิได้ทรงพาดพิงถึงบทว่า เรือนว่าง นั้นเลย.

กถาว่าด้วยสุทธิกวาร

ก็แล ในสุทธิกมหาวาร [มหาวาระว่าด้วยการอวดล้วน ๆ] ตอนหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยอำนาจแสดงเนื้อความนี้ว่า เมื่อภิกษุต่อก็ดี ไม่ต่อก็ดีซึ่งปฐมฌานเบื้นต้นกับทุติยฌานเบื้นต้น ตามลำดับก็ดี ผิดลำดับก็ดี อวดอยู่โดยนัยว่า ข้าพเจ้าเข้าแล้ว เบื้นต้นอย่างนี้ ความพ้น ย่อมไม่มีเลย ย่อมต้องปาราชิกทีเดียว บทว่า ตีหากาเรหิ คือ ด้วยเหตุ ๓ อันเบื้นองค์แห่งสัมปชานมุสาวาท

คำว่า ปุพฺเพ วสฺส โหติ ความว่า ในกาลอันเบื้นส่วนเบื้องต้นทีเดียว บุคคลนั้นย่อมมีความรู้ตัวอย่างนี้ว่า เราจักพูดเท็จ

คำว่า ภณนฺตสฺส โหติ ความว่า บุคคลนั้นกำลังกล่าว ย่อมมีความรู้ตัวอย่างนี้ว่า เรากำลังพูดเท็จ

บทว่า ภณิตสฺส โหติ ความว่า เมื่อพูดเท็จแล้ว บุคคลนั้นย่อมมีความรู้ตัวว่า เราพูดเท็จแล้ว อธิบายว่า เมื่อเธอพูดคำที่พึงพูดนั้นแล้ว ย่อมมีความรู้ตัวอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ภณิตสฺส ความว่า ความรู้อย่างนั้นย่อมมีแก่บุคคลนั้น ผู้มีคำอันกล่าวแล้ว คือ มีคำสำเร็จแล้ว

ในองค์แห่งสัมปชานมุสาวาทนี้ ท่านแสดงอรรถไว้ดังนี้ว่า ภิกษุใดแม้ในเบื้องต้นก็รู้อยู่อย่างนี้ แม้กำลังกล่าวก็รู้อยู่ แม้ในภายหลัง ก็รู้อยู่ว่า เรากล่าวเท็จแล้ว ภิกษุนั้นเมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าเข้าปฐมฌานดังนี้ ย่อมต้องปาราชิก แม้ท่านแสดงอรรถไว้แล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น ในองค์แห่งสัมปชานมุสาวาทนี้ ยังมีความแปลกกันดังต่อไปนี้

มีคำถามก่อนว่า เบื้องต้นว่า เราจักพูดมุสา มีอยู่ ส่วนภายหลังว่า เราพูดมุสาแล้ว ไม่มี จริงอยู่ บางคนย่อมลืมคำพูดที่พอพูดแล้วทีเดียว ภิกษุนั้นจะเป็นปาราชิก หรือไม่เป็น

คำถามนั้นท่านแก้ไว้ในอรรถกถาทั้งหลายอย่างนี้ว่า เมื่อภิกษุคิดว่า เราจักพูดเท็จในชั้นต้น และเมื่อพูดก็รู้อยู่ว่า เรากำลังพูดเท็จ การไม่รู้ว่า เราพูดเท็จแล้ว ในชั้นหลัง ไม่อาจจะไม่มี ถึงหากจะไม่มี ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน เพราะ ๒ องค์เบื้องต้นนั่นแล เป็นประมาณ แม้ภิกษุใดในชั้นต้นไม่มีความผูกใจว่า เราจักพูดเท็จ แต่เมื่อพูดย่อมรู้ว่า เราพูดเท็จ แม้เมื่อพูดแล้ว ก็รู้อยู่ว่า เราพูดเท็จแล้ว ภิกษุนั้นพระวินัยธรไม่พึงปรับอาบัติ เพราะส่วนเบื้องต้นเป็นประมาณกว่า เมื่อไม่มีส่วนเบื้องต้นนั้น ย่อมเป็นการพูดเล่น ๆ หรือเป็นการพูดพลั้งไป ฉะนี้แล

ในขณะทั้ง ๓ นี้ พึงสละภาวะแห่งจิตที่รู้นั้น ๑ การรวมแห่งจิตที่รู้ ๑

คำว่า พึงสละภาวะแห่งจิตที่รู้นั้น อธิบายว่า ภิกษุย่อมรู้ว่า เราจักพูดเท็จ ดังนี้ ด้วยจิตใด ย่อมรู้ว่า เรากำลังพูดเท็จ และว่า เราพูดเท็จแล้ว ดังนี้ ด้วยจิตนั้นเอง ย่อมรู้ใน ๓ ขณะด้วยจิตดวงเดียวนั่นเอง ดังกล่าวมานี้ พึงสละภาวะแห่งจิตที่รู้นั้นดังพรรณนามานี้เสีย. เพราะว่า จิตนั้นเองไม่อาจจะรู้จิตได้ อุปมาเหมือนดาบนั้นเองไม่อาจจะตัดดาบนั้นได้ ฉะนี้แล ก็จิตดวงต้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นอย่างนั้นแห่งจิตดวงหลัง ๆ แล้วดับไปด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า

> ส่วนเบื้องต้นนั่นแล เป็นประมาณ เมื่อส่วนเบื้องต้นนั้นมีอยู่ คำที่ว่า สองขณะที่เหลือ จักไม่มีดังนี้ ย่อมมีไม่ได้ ฉะนั้น วาจาจึงมีองค์ ๓ แล.

ข้อว่า พึงสละการรวมแห่งจิตที่รู้ อธิบายว่า จิต ๓ ดวงนี้ ไม่พึงถือเอาว่า ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน เพราะว่าชื่อว่า จิตนี้

เมื่อดวงแรกยังไม่ดับ ดวงหลังก็ย่อมไม่เกิด ย่อมปรากฏดุจดวงเดียว เพราะเกิดขึ้นไม่ขาดสายแล. ก็เบื้องหน้าแต่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นต้นว่า จตูหากาเรหิ ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงประเภทองค์แห่งอาการมีความเห็นเป็นต้นเหล่านั้น

เพราะภิกษุผู้กล่าวสัมปชานมุสาว่า ข้าพเจ้าเข้าปฐมฌานแล้ว ดังนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเห็นอย่างนี้ว่า ปฐมฌานของเราไม่มี ดังนี้ แท้จริง เธอย่อมมีลัทธินี้อยู่ทีเดียว อนึ่ง เธอก็ย่อมถูกใจ ย่อมชอบใจอย่างนี้ว่า ปฐมฌานของเราไม่มี ดังนี้ อนึ่ง จิตของเธอก็มีสภาพอย่างนั้นนั่นเทียวว่า ปฐมฌานของเราไม่มี ดังนี้ แต่เมื่อใดเธอประสงค์จะกล่าวเท็จ เมื่อนั้น เธอวางคือ ทอด ปกปิด ความเห็นนั้น หรือความถูกใจกับความเห็น หรือความชอบใจกับความเห็น และความถูกใจ หรือความเบื่นกับความเห็น ความถูกใจและความชอบใจเสีย คือทำไม่ให้เป็นจริงกล่าว ก็เพราะในคัมภีร์บริวารท่านกล่าวว่า มุสาวาทมีองค์ ๔ ดังนี้ จึงควรประกอบนัยแม้อื่นอีกนัยหนึ่งว่า อฏฺฐิหากาเรหิ [โดยอาการ ๘ อย่าง] ในที่นี้กับด้วยความหมายรู้ที่ท่านประสงค์ในคัมภีร์บริวารนั้น

ก็บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า วางความเห็น ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งการวางธรรมที่มีกำลัง บทว่า วางความถูกใจ ดังนี้เป็นต้น ตรัสด้วยสามารถแห่งการวางธรรมที่อ่อนกำลังกว่านั้น

ส่วนบทว่า วางความหมายรู้ ในที่นี้ ชื่อว่าแม้เป็นเพียงความหมายรู้อันเป็นไปด้วยสามารถการวางธรรมที่อ่อนกำลังกว่าทุกอย่าง คำว่า ภิกษุไม่วาง [ความเห็นเป็นต้น] แล้วจักกล่าวสัมปชานมุสาวาท ดังนี้ ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้

ก็เพราะไม่เป็นอาบัติปาราชิก ด้วยคำแสดงอนาคตกาลมีคำว่า ข้าพเจ้าจักเข้าดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น บทที่แสดงอดีตกาล และปัจจุบันกาลมีคำว่า ข้าพเจ้าเข้าแล้ว ดังนี้เป็นต้นนั่นแล พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในพระบาลี

ก็เบื้องหน้าแต่นี้ คำในสุทธิกมหาวารแม้ทั้งหมดมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น จริงอยู่ คำที่บุคคลไม่อาจจะเข้าใจด้วยวินิจฉัยนี้ ไม่มีในสุทธิกมหาวารนี้ เว้นแต่เนื้อความแห่งบททั้งหลายว่า ราคะอันข้าพเจ้าสละแล้ว คายแล้ว เป็นต้น ในบทภาชนะแห่งบทว่า ละกิเลส ความข้อนั้นข้าพเจ้าจะกล่าวดังต่อไปนี้

ก็บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สละแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถสละภาวะแห่งตน

บทว่า คายแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถแสดงภาวะไม่ยึดถือต่อไป

บทว่า พ้นแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถหลุดพ้นจากความสืบต่อ

บทว่า ละแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถแสดงความไม่ตั้งอยู่ในที่ไร ๆ แม้แห่งกิเลสที่พ้นแล้ว

บทว่า สละคืนแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถแสดงการสละคืนกิเลสที่เคยยึดถือในก่อน

บทว่า ปราบแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถแสดงภาวะไม่พัวพันต่อไป เพราะกิเลสอันตนให้สะดุ้งแล้วด้วยอริยมรรค ความนี้นั้น พึงแสวงหาจากสัททศาสตร์

บทว่า ปราบเด็ดขาดแล้ว นี้ ตรัสด้วยสามารถแสดงภาวะไม่พัวพันต่อไป แม้แห่งราคะเล็กน้อย เพราะให้สะดุ้งด้วยดี ฉะนี้แล

กถาว่าด้วยสุทธิกวาร จบ

กถาว่าด้วยวัตถุกามวาร

แม้ในวัตถุกามวาร [วาระว่าด้วยภิกษุประสงค์จะอวด] พึงทราบอรรถแห่งบททั้งหลาย มีบทว่า ตีหากาเรหิ เป็นต้น และประเภทแห่งเปยยาลทั้งหมด ตามนัยที่กล่าวแล้วในสุทธิกวารนั่นนั่นเทียว แท้จริง วัตถุกามวารนี้ตรัสไว้เพื่อจะทรงบ่องกันโอกาสของเหล่าบุคคลลามกผู้ใคร่จะแสวงหาโอกาสอย่างนี้ว่า คำนี้ข้าพเจ้ากล่าวพลาดไป ข้าพเจ้าประสงค์จะพูดอย่างอื่น พูดอย่างอื่นไป ฉะนั้น ข้าพเจ้าไม่เป็นอาบัติ ดังนี้ อย่างเดียว เหมือนอย่างว่าภิกษุประสงค์จะพูดว่าข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า แต่พูดอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาบทที่บอกคืนสิกขา เป็นต้นว่าข้าพเจ้าบอกคืนพระธรรม ดังนี้ ก็ย่อมเป็นผู้บอกคืนสิกขาเหมือนกัน เพราะคำนั้นหยั่งลงในเขต ฉันใด ภิกษุประสงค์จะอวดอุตตริมนุสสธรรมข้อหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอุตตริมนุสสธรรมมีปฐมฌานเป็นต้น ก็เหมือนฉันนั้น แม้เมื่อกล่าวบทอุตตริมนุสสธรรมบทใดบทหนึ่งอย่างอื่น ก็เป็นปาราชิกเหมือนกัน เพราะบทอุตตริมนุสสธรรมนั้นหยั่งลงในเขต แม้ถ้าภิกษุอวดแก่บุคคลใด บุคคลนั้นย่อมรู้ความนั้นในขณะนั้นเอง ก็ลักษณะการรู้ความในการอวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่เป็นจริงนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในการบอกคืนสิกขานั่นแล

ส่วนความแปลกกันดังต่อไปนี้ การบอกคืนสิกขาย่อมไม่ถึงที่สุดด้วยหัวแม่มือ การอวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่เป็นจริงนี้ ย่อมถึงที่สุดด้วยหัวแม่มือ ก็ภิกษุใดอวดอุตตริมนุสสธรรมอัน

ไม่เป็นจริง ด้วยการยังอังคาพยพให้ไหวมีวิการแห่งมือเป็นต้น แก่บุคคลผู้อยู่ในคลองแห่งวิญญัติ [ความเข้าใจ] และบุคคลนั้นก็รู้ความนั้น ภิกษุนั้นย่อมเป็นปาราชิกทีเดียว แต่ถ้าว่า ภิกษุอวดแก่บุคคลใด บุคคลนั้นไม่รู้เนื้อความ หรือถึงความสงสัยว่า ภิกษุนี้พูดอะไร หรือต่อนานพิจารณาแล้วจึงค่อยรู้ ย่อมถึงการนับว่า ไม่เข้าใจชัด เมื่ออวดแก่บุคคลผู้ไม่เข้าใจชัดอย่างนี้ ย่อมเป็นถุลลัจจัย ส่วนบุคคลใดไม่รู้จักบทอุตตริมนุสสธรรมมีฌานเป็นต้น ด้วยสามารถการบรรลุด้วยตน หรือด้วยการเรียนและการสอบถามเป็นต้น เป็นแต่ได้ฟังเพียงคำพูดว่า ฌานดังนี้ หรือว่า วิโมกข์ ดังนี้ อย่างเดียว แม้บุคคลนั้น ในเมื่อภิกษุนั้นกล่าวอุตตริมนุสสธรรม หากจะรู้แม้เพียงเท่านี้ว่า ได้ยินว่า ภิกษุนี้กล่าวว่า ข้าพเจ้าเข้าฌานแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมถึงการนับว่า ย่อมรู้เหมือนกัน เมื่อภิกษุอวดแก่บุคคลนั้น เป็นปาราชิก เหมือนกัน.

ความแปลกกันด้วยอำนาจบุคคลคนเดียว หรือสองคน หรือหลายคนที่ภิกษุกำหนดและไม่ได้กำหนดทั้งหมดนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในกถาว่าด้วยการบอกคืนสิกขาบท ฉะนี้แล.

กถาว่าด้วยวัตถุกามวาร จบ

ปัจจยปฏิสังยุตตวาร

แม้ในปัจจยปฏิสังยุตตวาร [วาระว่าด้วยการอวดเกี่ยวด้วยปัจจัย] พึงทราบประเภทแห่งวารเปยยาลทั้งหมด และอรรถแห่งบทที่มาในเบื้องต้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ แล้วทราบลำดับพระบาลีอย่างนี้ก่อน ก็ในปัจจยปฏิสังยุตตวารนี้ ตรัสวาระกำหนดด้วยปฐมาวิภัตติ ๕ เหล่านี้ว่า ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุใดบริโภคจีวรของท่าน ภิกษุใดฉันบิณฑบาตของท่าน ภิกษุใดใช้สอยเสนาสนะของท่าน ภิกษุใดบริโภคคิลานปัจจัยเภสัชบริขารของท่าน ดังนี้, ตรัสวาระกำหนดด้วยตติยาวิภัตติ ๕ ว่า วิหารของท่านอันภิกษุใดใช้แล้ว เป็นต้น, ตรัสวาระกำหนดด้วยทุติยาวิภัตติว่า ท่านอาศัยภิกษุใด จึงได้ถวายวิหารดังนี้เป็นต้น, พึงทราบประเภทแห่งวาระเปยยาลในบททั้งปวงมีปฐมฌานเป็นต้น ที่ตรัสในเบื้องต้นพร้อมกับบทสุญญาคาร [เรือนว่าง] ที่ตรัสไว้ในปัจจยปฏิสังยุตตวารนี้ ด้วยสามารถแห่งวาระเหล่านั้น

ในปัจจยปฏิสังยุตตวารนี้ มีวินิจฉัยดังนี้ว่า ก็เพราะภิกษุกล่าวโดยอ้อมอย่างนี้ว่า

ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน วิหารของท่านอันภิกษุใดอยู่แล้ว ท่านอาศัยภิกษุใด จึงได้ถวายวิหาร ดังนี้ แต่เพราะมิได้กล่าวว่า เรา ดังนี้ ในปัจจยปฏิสังยุตตวารนี้ แม้เมื่อภิกษุกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมแก่บุคคลผู้เข้าใจความ เป็นถุลลัจจัย กล่าวอวดแก่บุคคลผู้ไม่เข้าใจความเป็นทุกกฏ.

กถาว่าด้วยปัจจยปฏิสังยุตตวาร จบ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงประเภทแห่งอาบัติด้วยสามารถความพิสดารอย่างนี้แล้วบัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงอนาบัติ จึงตรัสพระพุทธพจน์ว่า ไม่เป็นอาบัติด้วยสำคัญว่าได้บรรลุ เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยในพระพุทธพจน์นั้นต่อไป

บทว่า ด้วยสำคัญว่าได้บรรลุ ความว่า ภิกษุอวดด้วยสำคัญว่า ได้บรรลุ ไม่เป็นอาบัติ. บทว่า ผู้ไม่มีความประสงค์จะอวด ความว่า ภิกษุมิได้ตั้งอยู่ในอิจฉาจารด้วยความหลอกลวง ไม่มีความประสงค์จะอวด พยากรณ์อรหัตในสำนักของเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย ไม่เป็นอาบัติ. พวกภิกษุบ้าเป็นต้น มีนัยดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล. ก็ในสิกขาบทนี้ พวกภิกษุชาวผั่งแม่น้ำวัคคุมุทาเป็นต้นบัญญัติ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุเหล่านั้น ฉะนี้แล.

พรรณนาบทภาชนีย์ จบ

พึงทราบวินิจฉัยในข้อเบ็ดเตล็ดมีสมุฏฐานเป็นต้นต่อไป. สิกขาบทนี้ มีสมุฏฐาน ๓ คือ เมื่ออวดด้วยหัวแม่มือ ย่อมตั้งขึ้นจากกายและจิต เมื่ออวดด้วยวจีเภท ย่อมตั้งขึ้นจากวาจาและจิต เมื่อกระทำทั้งสองอย่าง ย่อมตั้งขึ้นจากกายวาจาและจิต เป็นกิริยา เป็นสัญญาวิโมกข์ เป็นสจิตตกะ เป็นโลกวัชชะ เป็นกายกรรม เป็นวจีกรรม เป็นอกุศลจิต มีเวทนา ๓ ฉะนี้แล จริงอยู่ ภิกษุรื่นเริงใจอาศัยโสมนัสอวดก็มี กลัวอวดก็มี มีตนเป็นกลางอวดก็มี.

พรรณนาวินีตวัตถุ

บรรดาวินีตวัตถุทั้งหลาย เรื่องสำคัญว่า ได้บรรลุมรรคผล มีนัยดังได้กล่าวแล้วในอนุบัญญัตินั่นแล.

เรื่องภิกษุอยู่ป่า

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่ ๒ ต่อไป. บทว่า ตั้งปณิธาน คือ ทำความปรารถนา.

บทว่า ชนจักยกย่องเรา ความว่า ชนจักยกย่องเราผู้อยู่ในป่าอย่างนี้ในพระอรหัตคุณ หรือในภูมิของพระเสขะ แต่นั้นเราจักเป็นผู้อันโลกสักการะ เคารพ นับถือบูชา. บทว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ความว่า เมื่อเธอตั้งปณิธานอย่างนี้ไปอยู่ด้วยหมายใจว่า เราจักอยู่ในป่า ดังนี้ เป็นทุกกฏทุก ๆ วาระย่างเท้า อนึ่ง ในกิจทุกอย่างเป็นต้นว่าทำกุฎี เดินจงกรม การนั่งและการนุ่งห่มในป่า ก็เป็นทุกกฏทุก ๆ ประโยค ฉะนั้น ไม่พึงอยู่ในป่าด้วยการทำความปรารถนาอย่างนี้ เพราะภิกษุเมื่ออยู่อย่างนี้ จะได้การยกย่องหรือไม่ก็ตาม ย่อมต้องอาบัติทุกกฏ. ส่วนภิกษุใดเป็นผู้สมาทานธุดงค์ คิดว่า เราจักรักษาธุดงค์ ดังนี้ หรือว่า เมื่อเราอยู่ในแดนบ้านจิตย่อมฟุ้งซ่าน ป่าเป็นสัปปายะ ดังนี้ ตั้งปณิธานว่า บรรดาวิเวก ๓ อย่าง เราจักบรรลุอย่างใดอย่างหนึ่งในป่าแน่นอน ดังนี้ หรือว่าเราเข้าป่าแล้วยังไม่บรรลุพระอรหัต จักยังไม่ออกมา ดังนี้ หรือว่าธรรมดา การอยู่ในป่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญ และเมื่อเราอยู่ในป่า พวกเพื่อนสพรหมจารีเป็นอันมากจักละแดนบ้านเป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ดังนี้ แล้วอยู่ในป่า เธอเป็นผู้ประสงค์จะอยู่อย่างปราศจากโทษ ด้วยการทำความปรารถนาอย่างนี้ เธอพึงอยู่เถิด.

เรื่องภิกษุเที่ยวบิณฑบาต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่ ๓ ต่อไป. ตั้งแต่กิจคือการนุ่งห่มด้วยการทำในใจว่า เราจักสำรวมการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น เที่ยวบิณฑบาต ดังนี้ จนถึงกิจมีการฉันเป็นที่สุด เป็นทุกกฏทุก ๆ ประโยค เธอจะได้การยกย่องหรือหาไม่ก็ตาม เป็นทุกกฏทั้งนั้น แต่เธอเข้าไปบิณฑบาตด้วยการก้าวไปและถอยกลับเป็นต้นอันน่าเลื่อมใส เพื่อจะบำเพ็ญขันธกวัตร และเสขิยวัตรให้บริบูรณ์ หรือเพื่อพวกเพื่อนสพรหมจารีจะยึดถือเป็นตัวอย่าง อันวิญญูชนทั้งหลายไม่พึงติเตียน ฉะนี้แล.

เรื่องภิกษุอ้างเพื่อนร่วมพระอุปัชฌายะเป็นต้น

ในเรื่องที่ ๔ และเรื่องที่ ๕ ไม่เป็นปาราชิก เพราะมิได้กล่าวว่า ข้าพเจ้า ตามนัยที่กล่าวแล้วในคำว่า ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน นี้นั่นแล ด้วยว่า ทรงปรับอาบัติปาราชิกแก่ภิกษุผู้อวดอุตตริมนุสสธรรมน้อมเข้ามาในตนเท่านั้น. คำว่า ตั้งปณิธานเดินจงกรม เป็น

ต้น มีนัยดังได้กล่าวแล้วในหนหลังแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสังโยชน์ต่อไป เมื่อภิกษุกล่าวว่า สังโยชน์ทั้งหลาย ข้าพเจ้าละแล้ว ดังนี้ก็ดี ว่า สังโยชน์ ๑๐ ข้าพเจ้าละแล้ว ดังนี้ก็ดี ว่า สังโยชน์ ๑ ข้าพเจ้าละแล้ว ดังนี้ก็ดี ย่อมเป็นอันอวดการละกิเลสทีเดียว ฉะนั้น จึงเป็นปาราชิก.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่ลับต่อไป บทว่า อวดในที่ลับ มีความว่า ภิกษุไปในที่ลับกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นพระอรหันต์ ดังนี้ มิได้ทำเรื่องที่คิดไว้ด้วยใจเลย ด้วยเหตุนั้น ในเรื่องนี้จึงทรงปรับอาบัติทุกกฏ เรื่องวิหารและเรื่องบำรุง มีนัยดังได้กล่าวแล้วแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องทำไม่ยากต่อไป ภิกษุนั้นมีลัทธิอย่างนี้ว่า พวกพระอริยบุคคลเท่านั้น เป็นพระสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยเหตุนั้น เธอจึงกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุพวกที่เป็นพระสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น จึงควรกล่าวอย่างนี้ อนึ่ง เพราะเธอมีความประสงค์อย่างนี้ว่า การทำให้แจ้งซึ่งพระอรหันตผล อันภิกษุผู้มีศีล เริ่มวิปัสสนา ทำไม่ยาก ภิกษุนั้นสามารถจะบรรลุพระอรหัตได้ ดังนี้ ฉะนั้น เธอจึงกราบทูลว่า ข้าพระพุทธองค์ไม่ประสงค์จะอวด.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องความเพียรต่อไป บทว่า พึงเชยชม ความว่า อาจเพื่อจะเชยชม คือ เพื่อจะให้ถึง เพื่อจะให้บังเกิด คำที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องมฤตยูต่อไป บทว่า ภิกษุนั้น ความว่า ภิกษุอาศัยอำนาจแห่งประโยชน์นี้ว่า ความเดือดร้อนย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นพึงกลัว ส่วนเรามีศีลบริสุทธิ์ซึ่งมีความไม่เดือดร้อนเป็นที่ตั้ง เรานั้นจักกลัวตายทำไมกัน ดังนี้ จึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโส ข้าพเจ้าไม่กลัวมฤตยู ด้วยเหตุนั้น จึงไม่เป็นอาบัติแก่เธอ. แม้ในเรื่องความไม่เดือดร้อน ก็นัยนี้เหมือนกัน. สามเรื่องต่อจากนั้น ก็เหมือนกับเรื่องความเพียรนั่นแล.

บรรดาเรื่องเทศนาทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องที่ ๑ ก่อน ภิกษุนั้นตั้งอยู่ในอธิวาสนขันติด้วยกำลังแห่งการพิจารณา จึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโส คนชั้นสามัญไม่อาจจะอดกลั้นได้ ด้วยเหตุนั้น เธอจึงไม่เป็นอาบัติ ส่วนในเรื่องที่ ๔๒ เพราะมิได้ทำให้น้อมเข้าไปในตน กล่าวโดยปริยายว่า ดูกรอาวุโส ปุถุชนไม่อาจ ดังนี้ จึงเป็นถุลลัจจัย.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องพราหมณ์ทั้งหลายต่อไป ได้ยินว่า พราหมณ์นั้นมิใช่กล่าวว่าข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นิมนต์พระอรหันต์ทั้งหลายมาเถิด ดังนี้ แต่อย่างเดียว ก็คำใด ๆ เปล่งออกจากปากของพราหมณ์นั้น คำนั้นทั้งหมดล้วนเกี่ยวด้วยวาทะว่าอรหันต์ทั้งนั้นว่า ท่านจงปูลาดอาสนะถวาย ท่านจงถวายน้ำล้างเท้าแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย พระอรหันต์ทั้งหลายจงล้างเท้า ดังนี้ ก็คำนั้นของพราหมณ์นั้น เป็นคำกล่าวด้วยความเลื่อมใส เป็นคำของพราหมณ์ผู้อันกำลังศรัทธาของตน ทำให้อุตสาหะ เพราะเป็นคนศรัทธาจริต ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ไม่เป็นอาบัติ เพราะกล่าวด้วยความเลื่อมใส ก็ภิกษุที่ถูกว่ากล่าวอย่างนี้ ไม่ควรจะร่าเริง ยินดีบริโภคปัจจัยเลย แต่พึงทำความเพียรด้วยมนสิการอย่างนี้ว่า เราจักบำเพ็ญปฏิปทาอันจะให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เรื่องพยากรณ์อรหัตผล เช่นกับเรื่องสังโยชน์นั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเรือนต่อไป ภิกษุนั้นกล่าวว่า ดูกรอาวุโส คนเช่นเราไม่ควร ดังนี้ เพราะเป็นผู้ไม่มีความต้องการ คือ เพราะไม่ใยดีในความเป็นคฤหัสถ์ หาใช่กล่าวด้วยประสงค์จะอวดไม่ ด้วยเหตุนั้น เธอจึงไม่เป็นอาบัติ.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องห้ามกามต่อไป ภิกษุนั้นเป็นผู้หมดใยดีด้วยการเห็นโทษอันเป็นฝ่ายโลกีย์นั่นแล ในวัตถุกามและในกิเลสกาม ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโส กามทั้งหลายอันข้าพเจ้ากั้นแล้ว ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น เธอจึงไม่เป็นอาบัติ ก็ในคำนี้ บทว่า กั้นแล้ว ได้แก่ กางกั้นแล้ว คือ ห้ามแล้ว ปฏิเสธแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องความยินดียิ่งต่อไป ภิกษุนั้นยินดียิ่งแล้ว ด้วยความไม่เบื่อหน่ายในพระศาสนา และด้วยความยินดียิ่งในอุเทสและปริปุจฉาเป็นต้น จึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโส ข้าพเจ้ายินดียิ่งอยู่ด้วยความยินดียิ่งเป็นอย่างยิ่งดังนี้ หาใช่กล่าวด้วยความประสงค์จะอวดไม่ ด้วยเหตุนั้น เธอจึงไม่เป็นอาบัติ

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องหลีกไปต่อไป คำว่า ภิกษุใดจักหลีกไปจากอาวาสนี้ก่อน ความว่า เมื่อภิกษุทำกติกากำหนดสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง คือ อาวาสก็ตาม มณฑลก็ตาม สีมาก็ตาม อย่างนี้ภิกษุใดหลีกไปจากที่นั้นก่อนด้วยทำในใจว่า คนทั้งหลายจงรู้เราว่าเป็นพระอรหันต์ ดังนี้ ภิกษุนั้นย่อมเป็นปาราชิก ส่วนภิกษุใดเดินเลยที่นั้นไปด้วยกิจธุระของ

อาจารย์และอุปัชฌาย์ หรือด้วยกรณียะบางอย่างของมารดาบิดา หรือด้วยกรณียะอื่นเช่นนั้น เพื่อภิกษาจาร หรือเพื่อประโยชน์แก่อุเทสและปริปุจฉา ไม่เป็นอาบัติ แม้ถ้าว่า เมื่อเธอไปแล้วอย่างนี้ เกิดอิจฉาจารในภายหลังว่า บัดนี้ เราจักไปในที่นั้น คนทั้งหลายจักยกย่องเราว่า เป็นพระอรหันต์ ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้ ไม่เป็นอาบัติเหมือนกัน แม้ภิกษุใดไปถึงสถานที่นั้นด้วยกรณียะบางอย่างเท่านั้น เป็นผู้ส่งใจไปที่อื่นเสียด้วยอำนาจการสังวัธยายมนสิการเป็นต้น หรือถูกพวกโจรเป็นต้นไล่กวด หรือเห็นเมฆตั้งขึ้น ประสงค์จะเข้าไปยังที่ ๆ ไม่มีฝนตกรด เลยที่นั้นไป ไม่เป็นอาบัติ แม้เมื่อไปด้วยยานหรือด้วยฤทธิ์ ย่อมไม่ต้องอาบัติปาราชิก ย่อมต้องอาบัติเฉพาะด้วยการไปด้วยเท้าเท่านั้น เมื่อไปแม้สู่ที่นั้นไม่ก่อนไม่หลังกับพวกภิกษุผู้ทำกติการ่วมกัน ก็ย่อมไม่ต้องอาบัติ ด้วยว่า ภิกษุแม้ทั้งปวงผู้ไปอยู่อย่างนี้ ย่อมคุ้มซึ่งกันและกัน

แม้หากว่าจะกำหนดสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งบรรดามณฑปและโคนไม้เป็นต้น แล้วทำกติกาโดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุใดนั่งหรือจงกรมอยู่ในที่นี้ พวกเราจักรู้ภิกษุนั้นว่า เป็นพระอรหันต์ ดังนี้ หรือวางดอกไม้ทั้งหลายแล้วทำกติกาโดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุใดจักจับดอกไม้เหล่านี้ทำการบูชา เราจักรู้ภิกษุนั้นว่า เป็นพระอรหันต์ ดังนี้ ในกติกาวัตรแม้นั้น เมื่อภิกษุทำอย่างนั้นด้วยอำนาจอิจฉาจาร เป็นปาราชิกทีเดียว

แม้ถ้าอุบาสกสร้างวัดไว้ระหว่างทาง หรือวางบิณฑบาตจีวรเป็นต้นไว้ด้วยการกล่าวว่า ภิกษุเหล่าใดเป็นพระอรหันต์ ภิกษุเหล่านั้นจงอยู่ในวิหารนี้ หรือจงรับบิณฑบาตจีวรเป็นต้นเหล่านี้ แม้ในกติกาวัตรที่อุบาสกทำนั้น เมื่อภิกษุอยู่หรือรับบิณฑบาตจีวรเป็นต้นเหล่านั้นด้วยอำนาจอิจฉาจาร เป็นปาราชิกทีเดียว ก็กติกาวัตรนี้ไม่ชอบธรรม ฉะนั้น ไม่ควรทำ หรือกติกาวัตรอย่างอื่นเห็นปานนี้เป็นต้นอย่างนี้ว่า ภายในไตรมาสนี้ ภิกษุทุกรูป จงถืออารัญญิกธุดงค์ หรือจงทรงธุดงค์ที่เหลือมีบิณฑปาติกังคธุดงค์เป็นต้น หรือว่า ภิกษุทุกรูปจงเป็นพระขีณาสพ ดังนี้ ก็ไม่ควรทำ ด้วยว่า ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ในชนบทต่าง ๆ ชุมนุมกัน บรรดาภิกษุเหล่านั้น บางพวกอ่อนแอมีกำลังน้อย ย่อมไม่อาจตามรักษาวัตรเห็นปานนี้ได้ ฉะนั้น จึงไม่ควรทำวัตรแม้เห็นปานนี้ อนึ่ง ไม่ควรทำวัตรมีอาทิอย่างนี้ว่า ตลอดไตรมาสนี้ ภิกษุทุกรูปไม่พึงอุเทส [เรียนหรือบอกพระบาลี] ไม่พึงปริปุจฉา [สอบถาม] ไม่พึงให้กุลบุตรบวช

พึงถือมูควัตร [ไม่พูดจากัน] พึงให้ลาภสงฆ์แม้แก่ภิกษุผู้อยู่นอกสีมา

พระลักขณะเถระนี้ใด ที่พระสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ในลักขณสังยุตต์ว่า ก็ท่านพระลักขณะดังนี้ พระลักขณะเถระนี้ พึงทราบว่า เป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่งนับเข้าในพระชฎิลพันองค์ อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา บรรลุพระอรหัตในเวลาจบเทศนาอาทิตตปริยายสูตร ก็เพราะพระเถระนี้ ประกอบด้วยอัตภาพอันถึงพร้อมด้วยลักษณะ บริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง เสมอด้วยพรหม ฉะนั้น จึงถึงการนับว่า ลักขณะ ดังนี้ ส่วนพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นพระอัครสาวกที่ ๒ บรรลุพระอรหัตในวันที่ ๗ แต่วันที่บวช

บทว่า ได้กระทำการแย้มพรายให้ปรากฏ ความว่า ได้กระทำความหรรษาอ่อน ๆ ให้ปรากฏ มีคำอธิบายว่า ประกาศแล้ว แสดงแล้ว ซึ่งความหรรษาอ่อน ๆ ถามว่า ก็พระเถระเห็นอะไร จึงได้กระทำการแย้มพรายให้ปรากฏ ตอบว่า ได้เห็นสัตว์ผู้บังเกิดในเปตโลกตนหนึ่งมีร่างเป็นโครงกระดูกอันมาแล้วในพระบาลีข้างหน้า ก็การเห็นนั้นแล ด้วยทิพยจักษุ หาใช่ด้วยปสาทจักษุไม่ เพราะว่าอัตภาพเหล่านี้ย่อมไม่มาสู่คลองแห่งปสาทจักษุ

ถามว่า ก็เมื่อพระเถระเห็นอัตภาพเห็นปานนี้แล้วควรกระทำการุญจิต เหตุไรท่านจึงได้กระทำการแย้มพรายให้ปรากฏ

ตอบว่า เพราะท่านตามระลึกถึงสมบัติแห่งตนและแห่งพุทธญาณ จริงอยู่ พระเถระครั้นเห็นอัตภาพนั้นแล้ว ตามระลึกถึงสมบัติแห่งตนว่า บุคคลชื่อว่า ยังไม่ได้เห็นสัจจะ พึงได้เฉพาะอัตภาพทั้งหลายเห็นปานนี้ เราพ้นแล้ว เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ดังนี้ และระลึกถึงสมบัติแห่งพระพุทธญาณอย่างนี้ว่า น่าอัศจรรย์ พระญาณสมบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมวิบากเป็นอจินไตย ไม่ควรคิด ดังนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแสดงทำให้ประจักษ์หนอ พระธรรมธาตุ อันพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแทงตลอดดีแล้ว ดังนี้ จึงได้ทำการแย้มพรายให้ปรากฏ

ก็เพราะพระขีณาสพทั้งหลาย ย่อมไม่กระทำการแย้มพรายให้ปรากฏ เพราะหาเหตุมิได้ ฉะนั้น พระลักขณะเถระจึงได้ถามพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นว่า ดูกรอาวุโสโมคคัลลานะ อะไรหนอแลเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย แห่งการกระทำการแย้มพรายให้ปรากฏ ส่วนพระเถระ

เพราะเรื่องที่เกิดขึ้นนี้ คนเหล่าใดมิได้เห็นด้วยตนเอง คนเหล่านั้นก็ย่อมเป็นผู้อันใคร ๆ จะพึงให้เชื่อได้โดยยาก ฉะนั้น เพื่อต้องการจะทำพระผู้มีพระภาคเจ้าให้เป็นพยานแล้วพยากรณ์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ดูกรอาวุโส ยังไม่ใช่เวลา ดังนี้ ลำดับนั้น ท่านถูกถามในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้พยากรณ์โดยนัยว่า ดูกรอาวุโส ในเขตเมืองราชคฤห์นี้ ข้าพเจ้า .....ดังนี้ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อัฏฐิสังขลิกเปรต คือ เปรตมีแต่ร่างโครงกระดูกสีขาว ไม่มีเนื้อและเลือด ในคำว่า ฝูงแร้งบ้าง ฝูงเหยี่ยวบ้าง ฝูงนกตะกรุมบ้าง นี้ พึงทราบถึงฝูงแร้งยักษ์ ฝูงเหยี่ยวยักษ์ และฝูงนกตะกรุมยักษ์ เหล่านี้ ก็รูปนี้ย่อมไม่มาแม้สู่คลอง [แห่งจักษุ] ของฝูงแร้งเป็นต้นตามปรกติ บทว่า พากันโฉบเฉี่ยวอยู่ขวักไขว่ คือ พากันติดตามไป

บทว่า วิตุเทนฺติ คือ ย่อมฉีกไป อีกอย่างหนึ่ง บาลีว่า วิตุทนฺติ ดังนี้ ความว่า ย่อมทิ่มแทงด้วยจะงอยปากเหมือนชี่เหล็กอันคมเปรียบด้วยคมแห่งดาบ

ศัพท์ว่า สุทำ ในคำว่า สา สุทำ อฏฺฏสฺสรำ กโรติ นี้ เป็นนิบาต ความว่า เปรตร่างกระดูกนั้นย่อมทำเสียงร้องครวญคราง คือเสียงร้องอาดูร ได้ยินว่าอัตภาพทั้งหลายเช่นนั้นแม้มีประมาณตั้งโยชน์ย่อมบังเกิด และย่อมมีกายประสาทฟูขึ้นเช่นกับผีที่ตายแล้ว เพื่อเสวยอกุศลวิบาก เพราะฉะนั้น เปรตร่างกระดูกนั้น กระวนกระวาย เพราะเวทนามีกำลัง จึงได้กระทำเสียงร้องเช่นนั้นแล ก็ท่านพระมหาโมคคัลลานะครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงธรรมสังเวชอันบังเกิดขึ้นเพราะอาศัยความสงสารในหมู่สัตว์ว่า สัตว์ผู้ไปในวัฏฏะทั้งหลายย่อมไม่พ้นจากอัตภาพเห็นปานนี้ จึงกล่าวคำมีคำว่า ดูกรอาวุโส เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า ดูกรท่านผู้เจริญ น่าอัศจรรย์หนอเป็นต้น

บทว่า ภิกษุทั้งหลายพากันโพนทนา ความว่า ภิกษุเหล่าใดมิได้ประจักษ์อุบัติของเปรต ภิกษุเหล่านั้นพากันโพนทนา ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอานุภาพของพระเถระ จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลายเป็นผู้มีจักษุอยู่ ดังนี้เป็นต้น

ในพระพุทธพจน์นั้น สาวกทั้งหลายชื่อว่า เป็นผู้มีจักษุ เพราะอรรถว่า มีจักษุ

เป็นแล้ว เกิดแล้ว อุบัติแล้ว ความว่า เป็นผู้มีจักษุเป็นแล้ว คือ มีจักษุบังเกิดขึ้นแล้ว ย่อมยังจักษุให้อุบัติแล้วอยู่ แม้ในบทที่ ๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน

บทว่า ยตฺร ในคำว่า ยตฺร หิ นาม นี้ เป็นคำระบุถึงเหตุ การประกอบความในคำนั้นดังต่อไปนี้ เพราะเหตุว่า แม้สาวกจักทราบ หรือจักเห็นอัตภาพเห็นปานนี้ หรือจักทำให้เป็นพยานได้ ฉะนั้น เราจึงได้กล่าวว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลายเป็นผู้มีจักษุอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลาย เป็นผู้มีญาณอยู่ ดังนี้

คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นสัตว์นั้นในกาลก่อนแล ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เราเมื่อทำสัตวนิกายทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ ในจักรวาลทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ และภพ คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งหลายให้ประจักษ์ด้วยการแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ที่โพธิมัณฑสถาน ได้เห็นสัตว์นั้นในกาลก่อนแล.

บทว่า เป็นนายโคฆาตก์ ความว่า เป็นสัตว์ผู้ฆ่าโคทั้งหลายแล้วปล้อนเนื้อออกจากกระดูกขายเลี้ยงชีวิต บทว่า ด้วยวิบากยังเหลืออยู่แห่งกรรมนั้นเอง ความว่า แห่งอปราปรเวทนียกรรม อันเจตนาต่าง ๆ ประมวลมานั้นเอง จริงอยู่ บรรดาเจตนาเหล่านั้น ปฏิสนธิในนรกอันเจตนาใดให้เกิดแล้ว เมื่อวิบากแห่งเจตนานั้นสิ้นแล้ว ปฏิสนธิในเปรตเป็นต้น ทำกรรมที่เหลือ หรือกรรมนิมิตให้เป็นอารมณ์ ย่อมบังเกิดอีก ฉะนั้น ปฏิสนธินั้นจึงเรียกว่า วิบากที่เหลือแห่งกรรมนั้นเอง เพราะมีส่วนเสมอด้วยกรรมและเพราะมีส่วนเสมอด้วยอารมณ์ ก็สัตว์นี้อุบัติแล้วอย่างนี้ เหตุนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า ด้วยวิบากยังเหลืออยู่แห่งกรรมนั้นเอง ได้ยินว่า ในเวลาเคลื่อนจากนรก สัตว์นั้นได้มีนิมิต คือ กองกระดูกแห่งโคทั้งหลายอันถูกทำไม่ให้มีเนื้อ สัตว์นั้นเมื่อจะทำกรรมนั้นแม้ปกปิดไว้ให้เป็นดุจปรากฏแก่วิญญูชนทั้งหลาย จึงเกิดเป็นอัฏฐิสังขลิกเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องมังสเปสิเปรตต่อไป มังสเปสิเปรตนั้นเคยเป็นนายโคฆาตก์ ทำชิ้นเนื้อตากให้แห้งแล้วเลี้ยงชีวิต ด้วยการขายเนื้อแห้งหลายปี ด้วยเหตุนั้น เวลาเคลื่อนจากนรกเขาจึงได้มีนิมิต คือชิ้นเนื้อนั่นเอง เขาจึงเกิดเป็นมังสเปสิเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องมังสปิณฑเปรตต่อไป มังสปิณฑเปรตนั้น เคยเป็นนายพราน

นกจับนกได้แล้ว เวลาขายได้ทำไม่ให้มีหนังบี้กให้เบื้นเพียงแต่ก้อนเนื้อแล้วขายเลี้ยงชีวิต ด้วยเหตุนั้น เวลาเคลื่อนจากนรก เขาจึงได้มีนิมิต คือก้อนเนื้อเท่านั้น เขาจึงเกิดเบื้นมังสปิณฑเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องนิจฉวิเปรตต่อไป นิจฉวิเปรตนั้น เคยเบื้นคนฆ่าแพะฆ่าแพะแล้วถลกหนังเลี้ยงชีวิต จึงได้มีนิมิต คือร่างแพะปราศจากหนังตามนัยก่อนนั่นแล เขาจึงเกิดเบื้นนิจฉวิเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องอสิโลมเปรตต่อไป อสิโลมเปรตนั้น เคยเบื้นคนฆ่าสุกรใช้ดาบฆ่าสุกรทั้งหลายอันปรนปรือด้วยเหยื่อสิ้นกาลนานเลี้ยงชีวิตมาสิ้นกาลนาน เขาจึงได้มีนิมิต คือ ภาวะที่เงื้อดาบขึ้นนั่นเอง ฉะนั้น จึงเกิดเบื้นอสิโลมเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสัตติโลมเปรตต่อไป สัตติโลมเปรตนั้น เคยเบื้นคนล่าเนื้อจับเนื้อตัวหนึ่งและหอกเล่มหนึ่ง ไปบ่าแล้วใช้หอกแทงเนื้อที่พากันมาสู่ที่ใกล้เนื้อนั้นให้ตาย เขาจึงได้มีนิมิต คือ ภาวะที่ใช้หอกแทง ฉะนั้น จึงเกิดเบื้นสัตติโลมเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องอุสุโลมเปรตต่อไป บทว่า เคยเบื้นคนทรมาน ความว่า เคยเบื้นบุรุษผู้เบียดเบียนคนผู้ผิดต่อพระราชาด้วยเหตุทั้งหลายเบื้นอันมาก ลงท้ายใช้ลูกศรยิงให้ตาย ได้ยินว่า เขาทราบก่อนว่า คนถูกยิงส่วนโน้นจึงจะตาย ดังนี้ แล้วจึงยิง คนนั้นแลเลี้ยงชีวิตแล้วบังเกิดในนรก ในเวลาเกิดในเปรตวิสัยนั้น ได้มีนิมิต คือ ภาวะที่ใช้ลูกศรยิงนั่นเทียว ด้วยวิบากที่ยังเหลือจากนรกนั้น ฉะนั้น จึงเกิดเบื้นอุสุโลมเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสูจิโลมเปรตต่อไป บทว่า เคยเบื้นสารถี คือ เบื้นคนผึกม้าในอรรถกถากุรุนทีท่านกล่าวว่า เบื้นคนผึกโค ดังนี้บ้าง เขาได้มีนิมิต คือ ภาวะที่แทงด้วยเข็มปฏัก ฉะนั้น จึงเกิดเบื้นสูจิโลมเปรต

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องสูจิโลมเปรตเรื่องที่ ๒ ต่อไป. บทว่า เคยเบื้นคนส่อเสียด คือ เคยเบื้นคนทำการส่อเสียด. ได้ยินว่า เขาทำลายมนุษย์ทั้งหลายและพวกเดียวกัน และยุยงในราชสกุลว่า คนนี้มีความผิดชื่อนี้ คนนี้ทำผิดชื่อนี้ ดังนี้ ให้ถึงความพินาศวอดวาย ฉะนั้น เขาจึงเกิดเบื้นสูจิโลมเปรต เพราะทำนิมิต คือกรรมเพื่อการเสวยทุกข์จากการทำลายด้วยเข็มทั้งหลาย ตุจที่เขาทิ่มแทงทำลายพวกมนุษย์ฉะนั้น

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเปรตแบกอัณฑะต่อไป. บทว่า โกงชาวบ้าน ความว่า เป็นอำมาตย์ผู้ตัดสินความ. สัตว์นั้นได้มีอัณฑะเท่าหม้อ คือมีขนาดเท่าหม้อ เพราะมีส่วนเสมอด้วยกรรม. ด้วยว่า สัตว์นั้น เพราะเหตุที่รับสินบนในสถานที่ปกปิดลับ เมื่อจะกระทำโทษให้ปรากฏด้วยการตัดสินความโกง ได้กระทำพวกเจ้าของไม่ให้เป็นเจ้าของ ฉะนั้น อวัยวะลับของเขาจึงบังเกิดปรากฏ เพราะเหตุที่สัตว์นั้นเมื่อเริ่มตั้งอาชญาได้ยกของหนักอันไม่ควรจะทนให้คนเหล่าอื่น ฉะนั้น อวัยวะลับของสัตว์นั้น จึงบังเกิดเป็นของหนักที่ไม่ควรจะทน เพราะเหตุที่สัตว์นั้นดำรงอยู่บนตำแหน่งใด ควรจะเป็นผู้สม่ำเสมอ แต่ดำรงอยู่ในตำแหน่งนั้นแล้ว หาได้เป็นผู้สม่ำเสมอไม่ ฉะนั้น สัตว์นั้น จึงได้มีการนั่งไม่สม่ำเสมอบนอวัยวะลับ.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องเปรตผิดเมียท่านต่อไป. สัตว์นั้นเมื่อสัมผัสผัสสะที่มีเจ้าของที่เขาคุ้มครองรักษาแล้วของคนอื่น ยังจิตให้รื่นรมย์ด้วยความสุขในกามอันเป็นความสุขในอุจจาระ จึงบังเกิดในเปรตวิสัยนั้น เพื่อจะสัมผัสผัสสะ คือคูถ เสวยทุกข์ เพราะมีส่วนเสมอด้วยกรรม พึงทราบเนื้อความในเรื่องเปรตพราหมณ์ชั่ว[๑]

เพราะชื่อว่า มาตุคามไม่เป็นอิสระในผัสสะของตน แต่หญิงนั้นชโมยผัสสะของสามีนั้น ยังความอภิรมย์ให้บังเกิดขึ้นแก่คนเหล่าอื่น ฉะนั้น จึงได้บังเกิดเป็นเปรตหญิงปราศจากผิว เพื่อกำจัดสัมผัสเป็นสุขเสียแล้ว เสวยสัมผัสเป็นทุกข์ เพราะมีส่วนเสมอด้วยกรรม

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องมังคุลีหญิงเปรตต่อไป. บทว่า มงฺคุฬี ได้แก่ มีรูปผิดไป คือ มองดูน่าชัง น่าเกลียด ได้ยินว่า หญิงนั้นทำหน้าที่เป็นแม่มด คือหน้าที่เป็นทาสีของยักษ์ กล่าวว่า เมื่อทำพลีกรรมอย่างนี้ ด้วยสิ่งนี้และสิ่งนี้ ความเจริญของพวกท่านชื่อนี้ จักมี ดังนี้ แล้วถือเอาของหอมและดอกไม้เป็นต้น ของมหาชนด้วยการล่อลวง ยังมหาชนให้ยึดถือมิจฉาทิฐิอันเป็นทิฐิชั่ว ฉะนั้น จึงบังเกิดเป็นนางเปรตมีกลิ่นเหม็นเพราะชโมยของหอมและดอกไม้เป็นต้น เป็นนางเปรตมองดูน่าชัง ผิดรูป น่าเกลียด เพราะให้มหาชนยึดถือความเห็นชั่ว โดยมีส่วนเสมอด้วยกรรม

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องโอกิลินีหญิงเปรตต่อไป. คำว่า ถูกไฟครอก น้ำเหงื่อหยด

---

๑ ไม่มีอธิบายในเรื่องนี้เลย อาจจะตกไปก็ได้

มีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น ความว่า ได้ยินว่า นางเปรตนั้นนอนอยู่บนกองถ่านเพลิง ดิ้นพลิกไปมาถูกไฟไหม้ ฉะนั้น จึงเป็นผู้ถูกไฟครอก มีสรีระสุกด้วยไฟกรด มีน้ำเหงื่อหยด มีสรีระเปื่อยคือ หยาดน้ำเหงื่อทั้งหลาย ย่อมหลั่งออกจากสรีระของนางเปรตนั้น มีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น คือเกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง ด้วยว่า ถ่านเพลิงทั้งหลาย มีสีดังดอกทองกวาว ย่อมตกแม้จากเบื้องล่างของนางเปรตนั้น ถ่านเพลิงทั้งหลาย ย่อมตกแม้ในทั้งสองข้าง แม้ในเบื้องบนนางเปรตนั้นจากอากาศ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ถูกไฟครอก น้ำเหงื่อหยด มีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น. นางนั้นเป็นคนขี้หึง เอากระทะถ่านเพลิงราดหญิงร่วมผัว ได้ยินว่า นางระบำคนหนึ่งของพระราชาพระองค์นั้น วางกระทะถ่านเพลิงไว้ในที่ใกล้ เช็ดน้ำจากกาย และอบด้วยผ่ามือ[๑] พระราชาทรงสนทนากับนางระบำนั้น และทรงแสดงอาการโปรดมากไป พระอัครมเหสีทรงอดไม่ไหว ทรงหึง เมื่อพระราชาเสด็จออกไปไม่ทันนาน ก็ทรงหยิบกระทะถ่านเพลิงนั้น ราดถ่านเพลิงลงเบื้องบนนางระบำนั้น พระนางทำกรรมนั้นแล้ว บังเกิดในเปตโลกเพื่อเสวยวิบากเช่นนั้นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องโจรฆาตเปรตต่อไป. เชพฆาตโจรนั้นตัดศีรษะพวกโจรมาช้านาน ตามคำสั่งของพระราชา เมื่อบังเกิดในเปตโลก ได้บังเกิดเป็นตัวกพันธุไม่มีศีรษะ

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องภิกษุต่อไป บทว่า **เคยเป็นภิกษุบาป** คือ เคยเป็นภิกษุลามก ได้ยินว่า ภิกษุนั้นบริโภคปัจจัยที่เขาถวายด้วยศรัทธาของชาวโลก เป็นผู้ไม่สำรวมทางกายทวารและวจีทวาร มีอาชีวะอันทำลายแล้ว เที่ยวสนุกสนานตามชอบใจ ภายหลังถูกไหม้อยู่ในนรกตลอดพุทธันดรหนึ่ง แล้วเมื่อบังเกิดในเปตโลก บังเกิดแล้วด้วยอัตภาพเช่นกับภิกษุนั่นแหละ แม้ในเรื่องภิกษุณี เรื่องสิกขมานา เรื่องสามเณร เรื่องสามเณรี ก็มีวินิจฉัยดังนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องแม่น้ำตโปทาต่อไป บทว่า **อจฺโฉทโก** แปลว่า มีน้ำใส บทว่า **สีโตทโก** แปลว่า มีน้ำเย็น บทว่า **สาโตทโก** แปลว่า มีน้ำรสอร่อย บทว่า **เสโตทโก** แปลว่า มีน้ำบริสุทธิ์ คือ ไม่มีสาหร่าย แหน และเปือกตม บทว่า **มีท่าเรียบร้อย** คือ เข้าถึงแล้วด้วยท่าทั้งหลายที่ดี บทว่า **น่ารื่นรมย์ใจ** คือ น่าให้เกิดความยินดี

---

๑. สารตฺถทีปนี ๒/๔๕๗ แก้คำว่า เสทำ เป็น เสทนำ

บทว่า ประมาณเท่าล้อ คือ ประมาณเท่าล้อรถ บทว่า เป็นแม่น้ำเดือดพล่านไหลไปอยู่ ความว่า เป็นแม่น้ำร้อนจัด ไหลไปอยู่ บทว่า ยตายํ ภิกฺขเว ตัดเป็น ยโต อยํ ภิกฺขเว บทว่า โส ทโห แปลว่า ห้วงน้ำนั้น

ถามว่า ก็แม่น้ำตโปทานี้ ไหลมาแต่ที่ไหน ?

ตอบว่า ได้ยินว่า ภายใต้ภูเขาเวภารบรรพต มีภพนาคประมาณ ๕๐๐ โยชน์ ของพวกนาคผู้อยู่ในภาคพื้น เช่นกับเทวโลก ประกอบด้วยพื้นอันสำเร็จด้วยแก้วมณี และด้วยอาราม และอุทยาน ห้วงน้ำนั้นอยู่ในที่เล่นของพวกนาคในภพนาคนั้น แม่น้ำตโปทานี้ไหลมาแต่ห้วงน้ำนั้น

บทว่า มาจากระหว่างมหานรกสองขุม ความว่า ได้ยินว่า มหาเปตโลกผ่านเมืองราชคฤห์ แม่น้ำตโปทานี้มาจากระหว่างมหาโลหกุมภีนรกสองขุมในมหาเปตโลกนั้น ฉะนั้นจึงเดือดพล่านไหลไปอยู่

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องการรบต่อไป บทว่า ตีกลองนันทิเภรีประกาศ ความว่า ตีกลองพิชัยเภรีเที่ยวประกาศไป บทว่า ดูกรอาวุโส พระราชาทรงปราชัยพวกเจ้าลิจฉวี ความว่า ได้ยินว่า พระเถระนั่งในที่พักกลางวันและที่พักกลางคืนของตน เห็นพวกเจ้าลิจฉวีมีผีมือชำนาญ ยิงได้แม่นยำ เมื่อคำนึงว่า ก็พระราชาทรงก่อสงครามกับพวกเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น ได้เห็นพระราชาทรงปราชัยหนีไปอยู่ด้วยทิพยจักษุ ลำดับนั้น ท่านพระเถระจึงเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า อุปัฏฐากของพวกท่านทรงปราชัยพวกเจ้าลิจฉวีแล้ว. คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย โมคคัลลานะกล่าวจริง ความว่า โมคคัลลานะเมื่อคำนึงในเวลาพระราชาทรงปราชัยกล่าวสิ่งที่ตนเห็น ชื่อว่า กล่าวจริง

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องช้างลงน้ำต่อไป บทว่า สิปฺปินิกาย คือ แม่น้ำที่มีชื่ออย่างนี้ บทว่า อเนญฺชสมาธิ ได้แก่ จตุตถฌานสมาธิ อันเป็นอเนญชะ คือ ไม่หวั่นไหว เว้นจากความดิ้นรนทางกายและวาจา บทว่า นาคานํ แปลว่า แห่งช้างทั้งหลาย บทว่า โอคาหํ อุตฺตรนฺตานํ ความว่า ลงน้ำแล้ว ขึ้นอีก ได้ยินว่า ช้างเหล่านั้นลงน้ำลึกแล้วอาบและดื่มในน้ำนั้น เอางวงดูดน้ำแล้วพ่นใส่กันและกันขึ้นไป มีคำอธิบายว่า แห่งช้างเหล่านั้น

ผู้ลงน้ำแล้วขึ้นอยู่อย่างนี้

บทว่า ทำเสียงดังนกกระเรียน ความว่า ยืนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำใส่งวงในปากแล้วทำเสียงโกญจนาทก็กก้อง ดุจเสียงนกกระเรียน บทว่า ได้ยินเสียง ความว่า ได้ยินเสียงโกญจนาทนั้น

คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธินั้นมีอยู่ แต่สมาธินั้นแลไม่บริสุทธิ์ ความว่า สมาธิของโมคคัลลานะนั้นมีอยู่ แต่สมาธินั้นแล เป็นไม่บริสุทธิ์ ได้ยินว่า พระเถระในวันที่ ๗ แต่เวลาบวช ได้บรรลุอรหัตในวันนั้น ยังไม่มีวสี [ความชำนาญ] อันประพฤติแล้วด้วยอาการ ๕ อย่างในสมาบัติ ๘ ยังมิได้ยังธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิให้บริสุทธิ์ด้วยดี นั่งเข้าจตุตถฌานให้แน่วแน่ กระทำให้มีเพียงแต่สัญญาแห่งอาวัชชนะ [การนึก] สมาปัชชนะ [การเข้า] อธิฏฐานะ [การตั้งใจ] วุฏฐานะ [การออก] และปัจจเวกขณ์ [การพิจารณา] เท่านั้น ออกจากองค์ฌานแล้ว ได้ยินเสียงแห่งช้างทั้งหลาย ได้มีความสำคัญว่า เราได้ยินเสียงภายในสมาบัติ ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธินั้นมีอยู่ แต่สมาธินั้นแลไม่บริสุทธิ์

เรื่องพระโสภิตะ

พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องพระโสภิตะต่อไป คำว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย เราระลึกชาติได้ห้าร้อยกัปป์ ความว่า พระเถระกล่าวว่า เราระลึกชาติได้ด้วยอาวัชชนะเดียว ก็เมื่อถือเอาความอีกอย่างหนึ่ง การระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในอดีตนั้น ๆ ด้วยอาวัชชนะต่าง ๆ กัน โดยลำดับ ของพระสาวกทั้งหลาย ไม่น่าอัศจรรย์ ฉะนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่ยกโทษ แต่เพราะพระโสภิตะนี้กล่าวว่า เราระลึกชาติได้ด้วยอาวัชชนะเดียว ดังนี้ ฉะนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงยกโทษ

คำว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชาตินี้ของโสภิตะมีอยู่ แต่ชาตินั้นแล มีชาติเดียวเท่านั้น ความว่า โสภิตะกล่าวว่า เราระลึกชาติใด ชาตินี้ของโสภิตะมีอยู่ แต่ชาตินั้นแลมีชาติเดียวเท่านั้น อธิบายว่า โสภิตะมิได้ระลึกได้โดยผิดลำดับ ไม่มีระหว่าง

ถามว่า พระโสภิตะนี้ระลึกชาตินี้ อย่างไร ?

ตอบว่า ได้ยินว่า พระโสภิตะนี้ บวชในลัทธิเดียรถีย์เลยห้าร้อยกัลป์ไปยังอสัญญีสมาบัติให้บังเกิดแล้ว เป็นผู้มีฌานไม่เสื่อมรอบ ทำกาละแล้วบังเกิดในอสัญญีภพ ท่านดำรงอยู่ในอสัญญีภพนั้นตราบเท่าชนมายุ ในที่สุดอุบัติในมนุษย์โลก แล้วบวชในพระศาสนา ได้ทำให้แจ้งซึ่งวิชชา ๓ ท่านเมื่อระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน เห็นปฏิสนธิในอัตภาพนั้น ต่อจากนั้นได้เห็นจุติในอัตภาพที่ ๓ ลำดับนั้น ท่านไม่อาจจะระลึกถึงอัตภาพอันไม่มีจิตในระหว่างจุติและปฏิสนธิทั้ง ๒ ได้ จึงได้กำหนดโดยนัยว่า เราบังเกิดในอสัญญีภพแน่นอน พระโสภิตเถระนั้นกำหนดได้อยู่อย่างนี้ได้กระทำสิ่งที่ทำได้ยาก เหมือนกับสอดปลายเข้ากับปลายแห่งเส้นผมที่แบ่งเป็น ๗ ส่วน เหมือนกับการแสดงรอยเท้าในอากาศ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะในเพราะเรื่องนี้นั่นแหละว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุทั้งหลายผู้สาวกของเราผู้ระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยในก่อน โสภิตะนี้เป็นเลิศดังนี้

บทสรุปปาราชิก

คำว่า ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมคือ ปาราชิก ๔ ข้าพเจ้ายกขึ้นสวดแล้วแล นี้ เป็นคำกำหนดแสดงถึงปาราชิกที่ยกขึ้นแสดงในปาราชิกุทเทสนี้นั่นเอง แต่ประมวลเข้าแล้วพึงทราบปาราชิกทั้งหมดทีเดียว ๒๔ อย่าง ๒๔ อย่าง อะไรบ้าง? คือ ที่มาในพระบาลี ๘ อย่างก่อน คือ ของภิกษุ ๔ อย่าง ของภิกษุณี ๔ อย่าง อภัพบุคคล ๑๑ จำพวก บรรดาอภัพบุคคล ๑๑ จำพวกนั้น บัณเฑาะก์ สัตว์เดรัจฉาน และอุภโตพยัญชนก ๓ จำพวก เป็นพวกอเหตุกปฏิสนธิ จัดเป็นพวกวัตถุวิบัติ พวกวัตถุวิบัติเหล่านั้น ไม่ถูกห้ามสวรรค์ แต่ถูกห้ามมรรคจริงอยู่บัณเฑาะก์เป็นต้นเหล่านั้น จัดเป็นอภัพบุคคลสำหรับการได้มรรค เพราะเป็นพวกวัตถุวิบัติแม้การบรรพชาสำหรับพวกเขา ก็ทรงห้ามไว้ ฉะนั้น บัณเฑาะก์เป็นต้นแม้เหล่านั้น จึงจัดเป็นปาราชิก บุคคล ๘ จำพวกเหล่านี้ คือ คนลักเพศ ภิกษุเข้ารีดเดียรถีย์ คนฆ่ามารดา คนฆ่าบิดา คนฆ่าพระอรหันต์ สามเณรผู้ประทุษร้ายภิกษุณี คนทำโลหิตุบาท คนทำสังฆเภท ชื่อว่า ถึงฐานะเป็นอภัพบุคคล เพราะเป็นผู้วิบัติด้วยการกระทำของตน ฉะนั้น จึงจัดเป็นปาราชิกด้วย บรรดาบุคคล ๘ จำพวกนั้น สำหรับบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ คือ คนลักเพศ

ภิกษุเข้ารีดเดียรถีย์ สามเณรผู้ประทุษร้ายภิกษุณี ไม่ถูกห้ามสวรรค์ แต่ถูกห้ามมรรคที่เดียว อีก ๕ จำพวก ถูกห้ามทั้ง ๒ อย่าง เพราะว่าบุคคลเหล่านั้นเป็นจำพวกสัตว์ที่ต้องเกิดในนรกในลำดับต่อไป อภัพบุคคล ๑๑ จำพวกเหล่านี้ และบุคคลผู้เป็นปาราชิก ๔ ข้างต้น จึงรวมเป็น ๑๙ ด้วยประการฉะนี้ แม้บุคคลเหล่านั้น รวมกับภิกษุณีผู้ให้เกิดความพอใจในเพศคฤหัสถ์ แล้วนุ่งห่มอย่างคฤหัสถ์ จึงรวมเป็น ๒๐ จริงอยู่ ภิกษุณีนั้นแม้มิได้กระทำการล่วงละเมิดอัธยาจาร ก็จัดว่า ไม่เป็นสมณี ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เพราะเหตุนั้นปาราชิกเหล่านี้ จึงมี ๒๐ ก่อน อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อนุโลมปาราชิกแม้อย่างอื่น ยังมีอีก ๔ ด้วยสามารถภิกษุ ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ ภิกษุมีองคชาตยาว ๑ ภิกษุมีหลังอ่อน ๑ ภิกษุเอาปากอมองคชาตของผู้อื่น ๑ ภิกษุนั่งสวมองคชาตของผู้อื่น ๑ ก็เพราะเหตุที่ธรรมของคน ๒ คน ผู้เข้าถึงความเป็นเช่นเดียวกันด้วยอำนาจราคะ ตรัสเรียกว่า เมถุนธรรม ฉะนั้น ปาราชิก ๔ เหล่านี้ ชื่อว่า ย่อมอนุโลมแก่เมถุนธรรมปาราชิกโดยปริยายนี้ เพราะภิกษุ ๔ จำพวกนั้น ไม่ได้เสพเมถุนธรรมเลย ก็พึงต้องอาบัติได้ด้วยอำนาจการทำมรรคให้เข้าไปทางมรรคอย่างเดียว เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อนุโลมปาราชิก ฉะนี้แล พึงประมวลอนุโลมปาราชิก ๔ เหล่านี้และปาราชิก ๒๐ ประการก่อนเข้าด้วยกัน แล้วพึงทราบปาราชิกทั้งหมดทีเดียว ๒๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้

คำว่า **ย่อมไม่ได้การอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลาย** ความว่า ย่อมไม่ได้การอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลายอันต่างด้วยสังฆกรรม คือ อุโบสถ ปวารณา และการสวดปาฏิโมกข์

คำว่า **ในกาลก่อนอย่างใด ในภายหลังอย่างนั้น** ความว่า ในกาลก่อน คือในเวลาเป็นคฤหัสถ์และในเวลาที่ยังไม่ได้อุปสมบท [ไม่มีการอยู่ร่วมอย่างใด] แม้ต้องปาราชิกในภายหลัง ก็หาการอยู่ร่วมมิได้ เหมือนอย่างนั้นเทียว เธอไม่มีการอยู่ร่วมอันต่างด้วยสังฆกรรม คือ อุโบสถ ปวารณา และการสวดปาฏิโมกข์กับภิกษุทั้งหลาย เหตุนั้น เธอจึงชื่อว่า ไม่ได้การอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลาย

คำว่า **ข้าพเจ้าขอถามท่านผู้มีอายุทั้งหลายในปาราชิกเหล่านั้น** ความว่า ข้าพเจ้าขอถามท่านผู้มีอายุทั้งหลายในปาราชิกเหล่านั้น คือทั้ง ๔ ข้อว่า ในปาราชิกเหล่านี้

ท่านบริสุทธิ์แล้วหรือ

บทว่า กจฺจิตฺถ ตัดเป็น กจฺจิ เอตฺถ ความว่า ในปาราชิกเหล่านี้ คือ ทั้ง ๔ ข้อ ท่านบริสุทธิ์แล้วหรือ อีกอย่างหนึ่ง บทว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา แปลว่า ท่านย่อมเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ คำที่เหลือในบททั้งปวง มีอรรถง่ายทั้งนั้น ฉะนี้แล.

พรรณนาจตุตถปาราชิก ในสังวรรณนาพระวินัย ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา จบ.

ขอพระสัทธรรมจงดำรงอยู่สิ้นกาลนาน ขอฝนจงตก
ต้องตามฤดูกาล ยังหมู่สัตว์ให้อิ่มเอิบ สิ้นกาลนาน
ขอพระราชาจงปกครองแผ่นดินโดยธรรม เทอญ.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ประยูรวงศ์ ๕๘ ซอยสะพานพุทธฯ ธนบุรี นายถนอม กลิ่นแก้ว ผู้พิมพ์โฆษณา โทร.๖๒๗๑๘